

CANCELLED

THE

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES.

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

Nos. 265, 266, 273, 274, 287, 304, 305, 307, 311.

320, 325, 327, 331, 334, 360, 364, 368, 369,

370, 381, 395, 401.

CHECKED 1994

THE

NIRNAYASINDHU

By

KAMALĀKARA BHATṬA

With a Commentary by Kṛṣṇam Bhaṭṭa.

Edited with Notes by

Pandit Gopāl S'āstri Nene, Professor,

Govt. Sanskrit College, Benares.

FASCICULUS I to XXII. १ से २२

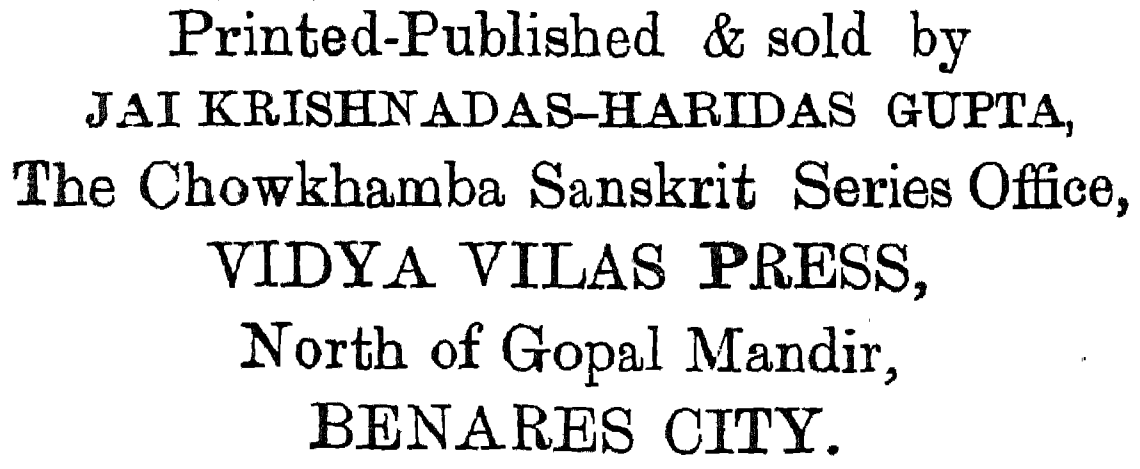
PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES OFFICE,

Vidya Vilas Press, North of Gopal Mandir, Benares.

1930

Registered According to Act XXV. of 1867. (All Rights Reserved.)

Printed-Published & sold by
JAI KRISHNADAS-HARIDAS GUPTA,
The Chowkhamba Sanskrit Series Office,
VIDYA VILAS PRESS,
North of Gopal Mandir,
BENARES CITY.

*Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press. Benares,*

चौखम्बा-संस्कृत-ग्रन्थमाला

ग्रन्थ-संख्या ५२

नं० २६५, २६६, २७३, २७४, २८७, ३०४, ३०५, ३०७, ३११, ३२०, ३२५,
३२७, ३३१, ३३४, ३६०, ३६४, ३६८, ३६९, ३७०, ३८१, ३९५, ४०१.

कमलाकरभट्टविरचितो

निर्णयसिन्धुः

कृष्णभट्टकृतव्याख्यासहितः ।

काशीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालायां व्याकरणधर्मशास्त्राध्या

पकेन नेने-इत्युपाख्येन पं० गोपालशास्त्रिणा

संशोधितछिप्पण्या परिष्कृतश्च ।

CHECKED 2001

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास-हरिदासगुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,

विद्याविलास प्रेस, गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक,

बनारस सिटी ।

१९८७

इस कार्यालय द्वारा “चौखम्बासंस्कृतसीरिज” के अलावा और भी ३ सीरिज यथा “काशीसंस्कृतसीरिज” “बनारससंस्कृतसीरिज” “हरिदाससंस्कृतसीरिज” ग्रन्थ-मालायें निकलती हैं तथा इन ४ सीरिजों के पश्चात् और भी विविध शास्त्र की पुस्तकें प्रकाशित की गई हैं तथा अन्य सब स्थानों के छपे हुए संस्कृत तथा भाषा-भाष्य के ग्रन्थ विक्रयार्थ प्रस्तुत रहते हैं, सूचीपत्र पृथक् मंगवाकर देखें, इसके अलावा हमारे यहां सर्व प्रकार की संस्कृत, हिन्दी, अङ्ग्रेजी की सुन्दर छपाई होती है, परिक्षा प्रार्थनीय है ।

पत्रादि प्रेषणास्थानम्—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः—

“चौखम्बा संस्कृतसीरिज” आफिस, विद्याविलास प्रेस,
गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक, बनारस सिटी ।

श्रीगुरुः शरणम् ।

प्रास्ताविकम् ।

उपक्रमः—

विदितमेवेदं सर्वेषां जनानां यच्चतुर्विधपुरुषार्थेषु धर्माख्यः प्रथमः पुरुषार्थः, संप्राप्ते च धर्मे पुरुषार्थे नातिदुर्लभा इतरे काम-अर्थ-मोक्षाः पुरुषार्था इति । स च धर्मः कथं प्राप्तव्य इत्यत्र शब्द एव प्रमाणम् । प्रत्यक्षादीनामलौकिकेऽनवतारात् धर्मस्य चालौकिकत्वात् । तदाह मीमांसासूत्रकारस्तत्र भवान् भगवान् जैमिनिः—“चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः” १-१-२ इति । विधिवाक्यैकगम्य इष्टार्थसाधको धर्म इति तदर्थः । विधयश्च श्रौताः स्मार्ताः पौराणाश्च । तत्र श्रौता विधयो ‘दर्शपूर्ण-मासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत’ ‘यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति’ इत्यादयः । स्मार्तास्तावत्—

पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥

इत्यादयः । पौराणाश्च—

प्राप्ते हरिदिने सम्यग्विधाय नियमं निशि ।

दशम्यामुपवासस्य, प्रकुर्याद्वैष्णवव्रतम् ॥

इत्यादयः । ते च धर्माः केन कदा कस्मै कुत्रानुष्ठेया इति निर्णयस्य श्रुतिस्मृतिपुराणेषु एकत्रानुपलब्धेरस्मादृशां मन्दधीनां कृतेऽस्य हेमाद्रिमाधवादिमतमीमांसापूर्वकं सकलसंशयोच्छेदकस्य निबन्धस्यान्वर्थनामधेयस्य निर्णयसिन्धोः क्रियानुपयोग इति धार्मिकाणां नतिरश्चीनम् ।

ग्रन्थावश्यकता ।

हेमाद्रिमाधवादिकृतेष्वन्येषु सत्स्वपि ग्रन्थेषु यथाऽनेन निबन्धेन विषयसंशयजनकतदप्रामाण्यसन्देहानां विचारविधया निवृत्त्या निर्णयो, तथा

न तैर्जायते इत्यनन्यथासिद्धोऽयं निबन्ध इति । ग्रन्थकृताऽपि प्रतिज्ञातम्—

सन्ति यद्यपि विद्वांसस्तन्निबन्धाश्च कोटिशः ।

तथाप्यमुष्य वैदग्धीं केचिद्विज्ञातुमीशते ॥ इति ।

विषयाः ।

अयं निबन्धः खलु परिच्छेदत्रये विभक्तः । तत्र प्रथमे परिच्छेदेऽव्दायनर्तुमाससंक्रान्तीनां सामान्यतो विशेषतश्च लक्षणनिरूपणमुखेन तत्र कर्तव्याकर्तव्यनिरूपणं, ततस्तिथितद्वेधतत्कर्तव्याकर्तव्यनिरूपणमुखेन भक्तैकभक्तायाचितोपवासादिव्रतानां लक्षण-तदधिकारि-तदारम्भ-काल-तन्नियम-तदुद्यापननिरूपणं तद्भङ्गे प्रायश्चित्तनिरूपणं च, तत आशौचादिप्रतिबन्धेऽनेकव्रतानां युगपत्सन्निपाते वा व्रतानुष्ठानविधिनिरूपणं ततः प्रतिपदादिषोडशतिथिविशेषतत्कृत्यनिरूपणमिष्टिदर्शपिण्डपितृयज्ञ-कालनिरूपणमुखेन दर्शे वार्षिकादिप्राप्तौ तदनुष्ठाननिरूपणं ततो ग्रहणतत्कालतत्कर्तव्याकर्तव्यनिरूपणमन्ते समुद्रस्नाननिरूपणमिति सामान्यतः कालनिर्णयः ।

द्वितीये चैत्रादिफाल्गुनान्तद्वादशमासेषु यस्मिन् पक्षे यस्यां तिथौ यत्कर्तव्यमकर्तव्यं वा तस्य सर्वस्यापि निरूपणं तिथिद्वेधे तद्ग्राह्याग्राह्यानिरूपणं चेति विशेषतः कालनिर्णयः ।

प्रकीर्णनिरूपकश्च तृतीयः परिच्छेदः । स च द्वेधा विभक्तः पूर्वार्ध उत्तरार्ध इति । तत्र पूर्वार्धे प्रथमं गर्भाधानादिविवाहान्ताः संस्काराः सविशेषं निरूपिताः । तेषामेव प्रसङ्गतो गर्भिणीतत्पतिधर्माः, अशुभकालजननशान्तयस्तत्फलानि च जन्मदापूजनादौ सूतकाभावः, दत्तकपुत्रपरिग्रहः, यमलविषये ज्येष्ठकनिष्ठभावोऽनुपनीतकामचारादिः, संस्कारलोपे प्रायश्चित्तं, ब्रह्मचारिधर्माः, द्विजानां नैमित्तिकः पुनः संस्कारः, अनध्यायाः, महानाम्न्यादिव्रतं, स्नातकव्रतं, छुरिकाबन्धः, सापिण्ड्यं, गोत्राणि, प्रवराश्च, सगोत्रादिविवाहे प्रायश्चित्तं, विवाहे गुर्वर्कबलं, बृहस्पतिशान्तिः, कुम्भविवाहो, विवाहे प्रतिकूलानि, मातूरजोदोषे विवाहादिकर्तव्याकर्तव्यता,

युगपदनेकेषां समानभेदकारः, कस्याया रजोवर्गेषु युवलोन्वादि, नच प्राय-
श्चितं, विवाहादौ मयः क्रौञ्च, पुंसः पुनर्विवर्द्धो युगपद रजयवागिपद
मोक्षोदयममयः, आधानमोक्षोदात्र पर्यवेदनादि प्रासाङ्गिकं कमेवानं
निरूपितम् । ननञ्ज जन्माशयोत्सर्ग, पतिष्ठा, देवनाथनिष्ठा तद्वृ-
त्तम्, धार्मिकपूजा, यज्ञायतनमभिषेका, केशवादिन पुनर्विधानिष्टानि-
स्तथागानि, पुनःपनिष्ठा भागोद्धारः, नृत्तसंभट्टय, पुनःपदः पद-
विनयः, शिवानेमिक्यं नट्टाद्या मन्त्राव, कुन्तद्वारनान्न पुन्यानि च
यथावधि निरूपितानि न कालव्यवहारे मयमाय निरूपितानि । अत्र
मये च प्रकरणादयं निरूपितम् । नचान्ये आह्वयकरणात् । नचैव यम-
ज्ञाने इत्येवार्द्धं, डावर्शावधौ पुनः, आह्वयवर्गानि, आह्वयवर्गानि
निष्ठा, आह्वयविषयमन प्रायश्चित्तम्, नचकायः आह्वयवर्गानि,
आह्वयवर्गे प्रायश्चित्तम्, आह्वयवर्गे निष्ठा, आह्वयवर्गे तपसः, नचकाय-
वर्गवर्गकारः, विमर्शान्वयकरणादयं निरूपितानि । द्वितीयं त्वादा-
नप्रकरणम् । आह्वयवर्गे स्वभावमनाशौचं प्रायश्चित्तं निरूपय पुनरपार्ति-
प्रायश्चित्तं दृष्टान्तानि च अद्वयवर्गवर्गानि नकारनिरूपणपूर्वकं नच-भवि-
कार नचलि-यतिधर्मस्तद्विषयः, कस्यायाः, अपुरमं यस्यां यानिभूतकारणं निरु-
पितः । एवं परित्यक्तद्वयमात्मकादयं निबन्धः प्रायः सकलमन्त्रपौराण-
वर्गविषये औनधर्मविषयं च साधानव्ययेन साकल्येन च निर्मायक इति ।

टीका ।

आयोपरि अथ यावदेवैव टीका रत्नमालाभिधा आर्द्रोपाहुतुष्णम-
र्द्रावराजिता समुपलब्धोऽग्न्याग्निरेग्निम् नोत्करणे निर्वोदिता मन्थरद्वय-
विज्ञान्ता ज्ञानमौल्यव्याय । महर्षीयं टीका मन्थरद्वय मन्थरद्वयवर्गे
कस्यानरुपा मन्थकादि-वहागिणी तन्नेव । अस्याधोप मन्थद्वयकवानप्र-
सङ्गेन प्रासाङ्गिकाः पदार्था निरूपिता वर्तन्ते । यथा नचरात्रे पट्टस्था-
पनाविधिप्रसङ्गे मन्थलोमद्रव्यपट्टकं, पुनःपदमन्थे स्नानपुण्ड्रमन्थधारणविधिः,
आचमनविधिः, पुनःपदपरागमनप्रायश्चित्तं कालवर्गवर्गव्यावृत्तः ।

(ग्रन्थटीकाकर्त्रोः परिचयः)

अस्य महानिबन्धस्य रचयिता तत्र भवाननेकग्रन्थनिर्माता सु-
गृहीतनामधेयो विश्वामित्रसगोत्रो भट्टकमलाकराख्यः प्रसिद्ध एव ।
न खल्वेतदन्ववायोऽविदितस्तत्र लोकेऽल्पसंस्कृतज्ञानामपि, यतो भा-
रतवर्षे चतसृष्वपि दिक्षु नैतादृशी विद्वत्परम्परा संजाता कस्मिंश्चिद-
प्येकस्मिन्नेव कुलेऽविच्छेदेन, यादृश्यनवच्छिन्नविद्वत्परम्परा पुत्रपौत्रा-
दिक्रमेणैतस्मिन् भट्टकुले दृश्यते । अनेन कमलाकरभट्टेन धर्मशास्त्रे-
ऽन्येऽपि आचारदीपः आह्निकप्रयोगो गयाकृत्यं दानकमलाकरः गो-
त्रप्रवरदर्पणं पूर्वकमलाकरः व्रतकमलाकरः शान्तिकमलाकरः समयकम-
लाकरः संस्कारकमलाकरः मन्त्रकमलाकरः नीतिकमलाकरः प्रायश्चि-
त्तरत्नं शूद्रधर्मतत्त्वं कर्मविपाकरत्नं विवादताण्डवश्चेत्यादयो ग्रन्था आ-
रचिताः ; पूर्वमीमांसायां मीमांसासूत्राणां व्याख्यानं धर्मतत्त्वं शास्त्रमाला
वा, तन्त्रवार्तिकटीका, शास्त्रदीपिकाटीका शास्त्रदीपिकालोकश्च ;
काव्यसाहित्ये काव्यप्रकाशव्याख्या, गीतगोविन्दभाष्यं रत्नमालाभिधं,
रामकौतुकमहाकाव्यं चेत्यादयो बहवः प्रसिद्धा ग्रन्था रचिता वर्तन्ते ।

अनेन ग्रन्थकृताऽयं ग्रन्थः १६६८ तमे वैक्रमे रौद्रे सम्बत्सरे
माघमासे कृष्णपक्षे शिवरात्र्यां चतुर्दशीतिथौ पूर्णतां गमित इति तद-
न्तश्लोकेन निश्चीयते । यथा—

वसुऋतुऋतुभूमिते गतेब्दे
नरपतिविक्रमतोऽथ याति रौद्रे ।
तपसि शिवतिथौ समापितोऽयं
रघुपतिपादसरोरुहेऽर्पितश्च ॥ इति ।

अस्य खलु माता उमा, पिता भट्टश्रीरामकृष्णः, ज्येष्ठो भ्राता च
दिवाकरभट्ट आसन् । रामकृष्णभट्टस्य पिता नारायणभट्टः तत्पिता
रामेश्वरभट्टः तत्पिता गोविन्दभट्टः तत्पिता अङ्गदेवभट्टः तत्पिता च
श्रीनागनाथभट्ट इति पितृपरम्परा तत्तद्ग्रन्थस्थश्लोकतो निर्णीता । तथा

हि, प्रकृतग्रन्थमङ्गलाचरणे—

“वेदार्थधर्मरक्षायै मायामानुषरूपिणम् ।

पितामहं हरिं वन्दे भट्टनारायणाढ्यम् ॥

यत्पादसंस्मृतिः सर्वमङ्गलप्रतिभूर्मता ।

तान् भट्टरामकृष्णारूपां श्रीतातचरणान्नुमः ॥

सर्वकल्याणसंदोहानिदानं यत्पदद्वयम् ।

द्युनदीसोदरीमम्बामुमाख्यां नौमि सादरम् ॥

बिन्दुमाघवपादाब्जरोलम्बीकृतविग्रहम् ।

ज्यायांसं भ्रातरं भट्टदिवाकरमुपास्महे ॥

श्रीमन्नारायणभट्टकृतवृत्तरत्नाकरटीकायां —

भट्टश्रीनागनाथात्समजनि विबुधश्चाङ्गदेवाख्यभट्टः

प्रासोष्टासौ तनूजं रघुपतिनिरतं भट्टगोविन्दसञ्ज्ञम् ॥

विश्वामित्रान्ववायाम्बुधिविधुराधिकं वर्धते तत्तनूजो

विद्याब्धौ लब्धपारः प्रथितपृथुयशा भट्टरामेश्वराख्यः ॥

नारायणेन सुधिया काश्यां निवसता सता ।

वृत्तरत्नाकरे टीका तद्भुवा रचिताऽञ्चिता ॥ इति ।

टीकानिर्माता च आर्दे इत्युपनामा कृष्णशर्मा वर्तते इत्यवोचम् ।
अनेनापि बहवः प्रसिद्धा महान्तो ग्रन्था न्यायशास्त्रे रचिता वर्तन्ते ।
केवलमयमेवैको ग्रन्थो धर्मशास्त्रे एतत्कृत उपलभ्यते । न्यायशास्त्रे च
षष्टिः सप्ततिर्वा ग्रन्था उपलभ्यन्ते प्रकृतग्रन्थकर्तृरचिताः । अस्य माता
कमला, पिता रङ्गनाथो, ज्येष्ठो भ्राता नारायणः गुरुश्च हरिरासीत्
इति तदीयमङ्गलाचरणेन ज्ञायते । अयं खलु प्रथमपरिच्छेदान्तिमश्लो-
केन एकोनविंशतिशतकस्य तृतीये भागे संजात इति ज्ञायते । यथा—

गुणरसेभमनाथमिताब्दकाधिकनभस्य सितेऽष्टमिकातिथौ ।

सुरगुरावलिखलघुमूलजित् प्रथमनिर्णयसिन्धुजटिप्पणम् ॥

तदेवं बहुशः संस्क्रियमाणस्यापि निर्णयसिन्धोः सटीकस्य कु-

त्राप्यसंस्कृततया ऋते टीकां च संशयसिन्धूयमानतया मन्दर्वाजिनानां दुर्ज्ञेयतादुःखमनुमिन्वाद्भिरस्माकं पूज्यपादैर्गुरुवर्यैः महामहोपाध्याय-विरुदावलीविराजितैः श्री १०५ भाद्रिः पर्वतीयनित्यानन्दपन्तमहोदयैः प्रथममेव मुद्रापणकार्ये प्रवर्तयद्भिस्तच्छिल्पमुपदेष्टुमेवैतत्संस्करणभारवा-हनायादिश्यमानस्तत्प्रदर्शितरीतिमनुसृत्य तदुपदिष्टविशेषार्थास्तत्र तत्र टिप्पण्यां निवेशयन् प्रायशो मीमांसाधिकरणानि संशयपूर्वपक्षासिद्धान्त-प्रदर्शनेन च विवृण्वन्नद्य तत्कृपयैवैतत्कार्यं समापयन् क्षिप्तशिरोभारः श्रीमद्गुरुचरणेष्वेव समर्पये संस्करणमिदम् ।

दशादर्शपुस्तकान्यालम्ब्यैतत्संस्करणं सम्पादितम् । तत्र सप्त पुस्तकानि टीकायाश्चत्वारि मूलमात्रस्यासन् । तत्राप्येकं सटीकम् । तच्च 'ख' संज्ञकमस्मत्सुहृद्वरैः कच्छभुजराजधानीराजप्रतिष्ठापितसंस्कृत-विद्यालये व्याकरणादिशास्त्राध्यापनमनुतिष्ठाद्भिः श्रीदुर्गाप्रसादभट्टमहो-दयैः समर्पितम् । 'क' संज्ञकं मूलमात्रमस्मद्गुरुबन्धुभिः काशिकराजकीय-प्रधानसंस्कृतपाठशालायां भूतपूर्वव्याकरणधर्मशास्त्राध्यापकानां गुरुवराणां धर्माधिकारिनागेश्वरपन्तमहोदयानां पुस्तकसंग्रहात्तदीयसुपुत्रैः श्रीलक्ष्मी-धरपन्तैः प्रत्यर्पितमतीव शुद्धम् । प्रथमपरिच्छेदमात्रस्यैकमपरं च द्वितीयप-रिच्छेदस्य टीकामात्रं पुस्तकद्वयमलमोडाऽऽङ्गलपाठशालाध्यापकैर्बाराण-स्यभिजनैः पर्वतीय श्रीकृष्णानन्दशर्मभिः समर्प्य महत्साहाय्यमाचारितम् । काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालायां भूतपूर्वव्याकरणसांख्यशास्त्र-प्रधानाध्यापकानां महामहोपाध्यायतात्याशास्त्र्यपरनामधेयश्रीरामकृष्ण-शास्त्रिणामेकं सम्पूर्णं नातिशुद्धं टीकायाः पुस्तकमुपलब्धम् । अस्यैव पुस्तकस्याधारेण टीकासंस्करणं सम्पन्नमिति । इमानि त्रीणि खसंज्ञकं चेति चत्वारि पुस्तकानि टीकासंस्करणस्याधारभूतानि वर्तन्ते । घसंज्ञ-कमन्ते खण्डितं टीकामात्रमशुद्धप्रायं शीतलाघटस्थ जडेइत्युपनामकबाबु-दीक्षितानां पुस्तकसंग्रहात्तेषामेव कृपयोपलब्धम् । 'ङ' संज्ञकं च श्रौत-विद्याधुरंधरयाज्ञिकप्रवरश्रीवामनाचार्याणां पुस्तकालयात्तदीयसत्पुत्राणां

रमानाथआचार्याणां कृपालेशेन तृतीयपरिच्छेदैकभागमात्रमुपलब्धम् । एकं च टीकायाः पुस्तकमशुद्धप्रायं खण्डितं च सम्पादनसमाप्तिसमयेऽस्मत्सुहृद्वरैः काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालायां साहित्यशास्त्राध्यापकैः भारद्वाज-श्रीगङ्गाधरशास्त्रिभिः समर्पितम् । निर्णयसागरयन्त्रालयमुद्रितं मूलमात्रं संस्करणाधारभूतं च गसंज्ञकम् । छसंज्ञकं च मदीयं संपूर्णं मूलमात्रमिति ।

अन्ते च उक्तमहोदयेभ्यः पुस्तकप्रदानेनापूर्वसाहाय्यमाचरद्भूयो बहुशो धन्यवादान् कृतज्ञतया वितीर्य प्रूफसंशोधनादिसाहाय्यमाचरद्भूयां चास्मत्प्रियशिष्याभ्यां बेहेरे-चिन्तामणिशास्त्रि केलकर-दामोदरशास्त्रि-भ्यामाशिषं प्रदाय हंसक्षीरन्यायेन दोषदृष्टीरपहाय गुणैकपक्षपातिनो भवतश्चैतत्पुस्तकसंग्रहकरणेन श्रेष्ठिवर-श्रीजयकृष्णदासगुप्तमहोदया-नामेतत्पुस्तकमुद्रापणव्ययभारमुद्धृतामल्पशः साहाय्यदानाय सम्प्राथम्यं भवानीविश्वनाथयोः साष्टाङ्गं प्रणम्य च विरमामि इति । शुभम् ।

गवर्मेन्ट संस्कृत कालिज
बनारस ।
गुरुपौर्णिमा सम्वत् १९८७

}

निवेदकः—
गोपाल शास्त्री नेने

रमानाथआचार्याणां कृपालेशेन तृतीयपरिच्छेदैकभागमात्रमुपलब्धम् । एकं च टीकायाः पुस्तकमशुद्धप्रायं खण्डितं च सम्पादनसमाप्तिसमयेऽस्मत्सुहृद्वरैः काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालायां साहित्यशास्त्राध्यापकैः भारद्वाज-श्रीगङ्गाधरशास्त्रिभिः समर्पितम् । निर्णयसागरयन्त्रालयमुद्रितं मूलमात्रं संस्करणाधारभूतं च गसंज्ञकम् । छसंज्ञकं च मदीयं संपूर्णं मूलमात्रमिति ।

अन्ते च उक्तमहोदयेभ्यः पुस्तकप्रदानेनापूर्वसाहाय्यमाचरद्भयो बहुशो धन्यवादान् कृतज्ञतया वितीर्य प्रूफसंशोधनादिसाहाय्यमाचरद्भ्यां चास्मत्प्रियशिष्याभ्यां बेहेरे-चिन्तामाणिशालि केलकर-दामोदरशास्त्रिभ्यामाशिषं प्रदाय हंसक्षीरन्यायेन दोषदृष्टीरपहाय गुणैकपक्षपातिनो भवतश्चैतत्पुस्तकसंग्रहकरणेन श्रेष्ठिवर-श्रीजयकृष्णदासगुप्तमहोदया-नामेतत्पुस्तकमुद्रापणव्ययभारमुद्वहतामल्पशः साहाय्यदानाय सम्प्राथम्यं भवानीविश्वनाथयोः साष्टाङ्गं प्रणम्य च विरमामि इति । शुभम् ।

गवर्मेन्ट संस्कृत कालिज
बनारस ।
गुरुपौर्णिमा संवत् १९८७

निवेदकः—
गोपाल शास्त्री नेने

सटीकनिर्णयसिन्धुविषयसूची ।

६४०

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
मङ्गलाचरणम्	१	१	संक्रान्तौ श्राद्धम्	१६	६
ग्रन्थकर्तृपरिचयः	२	३	एकादशीव्रतविषये विशेषः	१७	१३
संक्षेपतः कालनिर्णयः	४	२	सूर्यसंक्रान्तिस्नानस्य नित्यत्वम्	१७	१९
अब्दः पञ्चधा माधवमते	४	४	विष्णुपदादिस्वरूपम्	१८	१२
अब्दस्त्रिधा हेमाद्रिमते	५	२	अत्र च पिण्डरहितं श्राद्धम्	१८	१७
तत्र चान्द्रसम्बत्सरनिर्णयः	५	५	कुत्रचित् संक्रान्तिषु रात्रौ स्नानम्	२०	३
सौरसम्बत्सरनिर्णयः	५	८	रात्रौ श्राद्धनिषेधः	२०	२४
सावनसम्बत्सरनिर्णयः	५	१४	जन्मर्क्षे संक्रान्तौ विशेषः	२३	९
अब्दानां षष्टिभेदाः	६	५	जन्मर्क्षे संक्रान्तौ स्नाने विशेषः	२३	११
तन्नामानि	६	६	कुत्रचित्सायंसन्ध्यनिषेधः	२३	१७
सम्बत्सरारम्भनिर्णयः	७	११	अयनविषुवविषयकानध्याये विशेषः	२३	२४
नर्मदोत्तरे बार्हस्पत्यसम्बत्सरः	८	५	चान्द्रादिमासकथनम्	२५	१
सर्वकर्मसु चान्द्रः सम्बत्सरो ग्राह्यः	८	७	आदित्यस्य नक्षत्रसंक्रमे इतरग्र-		
अयननिर्णयः	८	९	हाणां राशिनक्षत्रयोः संक्रमे च		
अयनयोर्विनियोगः	८	१३	पुण्यकालनिर्णयः	२५	८
तत्र गृहप्रवेशदेवताप्रतिष्ठादि उत्त-			तत्र स्नानादिविधानम्	२५	१५
रायणे	८	१४	मासारम्भनिर्णयः	२५	१
दक्षिणायने उग्रदेवताप्रतिष्ठा	९	३	चैत्रशुक्लप्रतिपदि वत्सरारम्भकालः	२६	५
उत्तरायणे शुभं कर्म कार्यम्	९	९	शुक्लादिर्मासो मुख्यः, कृष्णादिर्गौणः	२६	४
गर्हितं दक्षिणायने	९	११	सावनादिमासानिर्णयः	२६	१०
अत्र काश्यां विशेषः	९	१३	सङ्कल्पे मासाद्यनुल्लेखे फलराहित्यम्	३४	१९
ऋतुनिर्णयः	९	१६	सङ्कल्पे विन्ध्यदक्षिणे शुक्लादिः,		
ऋतुभेदाः	९	१८	विन्ध्योत्तरे कृष्णादिर्मासो ग्राह्यः	३६	५
ऋतुनामानि	१०	५	प्रातःस्नाने सङ्कल्पे तिथ्यादिग्र-		
मासनिर्णयः	१०	७	हणनिर्णयः	३६	७
चैत्रादिमासलक्षणम्	११	४	कर्मभेदेन मासभेदाः	४०	४
संक्रान्तिनिर्णयः	११	१२	मन्त्रदीक्षायां चैत्रादिमासफलम्	४३	५
तत्र सामान्यतः षोडश घटिकाः			मलमासस्य मासत्वनिर्णयः	४८	१६
पुण्यकालः	१२	३	मलमासानिर्णयः	४८	८
मेषादिसंक्रान्तिषु पुण्यकालः	१२	४	मलमासे अधिमासनिर्णयः	५१	५
संक्रान्तिषु दानविशेषाः	१३	१४	अधिकमासागमनकालनियमः	५२	४
संक्रान्तावुपवासनिर्णयः	१४	४	मलमासे क्षयमासनिर्णयः	५३	४
पुत्रिणां गृहिणामुपवासनिषेधः	१६	२	क्षयमासागमनकालनियमः	५८	१

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
मलमासे कार्याकार्यनिर्णयः	५८	१५	नक्ते धर्माचरणम्	१११	१
क्षयमासे वर्ज्यावर्ज्याविचारौ	७०	५	अयाचितनिर्णयः	११२	३
षोडशमहादानानि मुख्यानि	७४	४	नक्षत्रव्रतकालनिर्णयः	११२	५
मलमासे वर्ज्यानि	७५	१	व्रतपरिभाषा	११४	३
शुक्रगुर्वस्तादिविचारः	७८	२	उपवासाधिकारनिर्णयः	११४	७
गुरुशुक्रास्तादौ वर्ज्यानि	७९	७	शूद्रवैश्यवर्णधर्माः	११६	३
दीक्षा चात्र यागदीक्षा नत्वागमदीक्षा	८०	४	स्त्रीणां पत्युर्नुजयैव व्रताद्याधिकारः	११८	१
सिंहस्थे कन्यागते वा गुरौ गोदा-			स्त्रीणां स्नाने विशेषः	११९	२
वरीकृष्णास्नानम्	८०	१६	व्रतसङ्कल्पः	१२०	२
गुरुशुक्रयोर्बालवृद्धत्वविचारः	८०	१९	व्रतारम्भकालः	१२०	६
गुर्वादीनां बाल्यादिलक्षणम्	८०	२६	भद्रानिर्णयः	१२१	८
बाल्यादेर्देशपरत्वेन व्यवस्था	८१	१२	भद्रापुच्छनिर्णयः	१२२	७
अस्तादेरपवादः	८२	२	द्रुमा सर्पिणी वृश्चिकी च	१२२	१०
मलमासे व्रतविशेषः	८२	१४	दिनभद्रा रात्रिभद्रा	१२२	१६
पक्षनिर्णयः	८३	१७	व्रतारम्भे विशेषः	१२३	६
तिथिनिर्णयः	८३	२०	खण्डतिथिलक्षणम्	१२३	८
तिथेर्वेधादिनिर्णयः	८४	२	नक्षत्रगणनया स्त्रीपुरुषयोः कर-		
शुक्लकृष्णपक्षनिर्णयः	८४	६	ग्रहे विचारः	१२३	१२
पञ्चदशतिथ्यात्मकः पक्षः	८४	९	व्रतारम्भे धर्माः	१२४	१
रात्रौ स्नानादिनिषेधः	८४	२२	व्रतस्थधर्माः	१२५	३
कुत्रचित्तात्कालिकी तिथिर्ग्राह्या	८४	२६	स्नानात्पूर्वं केषाञ्चित्पदार्थानां भ-		
सायम्प्रातर्वेधलक्षणम्	८८	१	क्षणम्	१२५	७
तिथिविशेषे वेधविशेषः	८९	२	व्रते ब्राह्मणभोजनम्	१२८	३
कर्मकालव्यापिनी तिथिः	८९	६	सहस्रभोजने विशेषः	१२८	९
सामान्यतो दशमी	९२	३	द्वित्रियजमानकर्तृके	१२८	११
त्रयोदशी	९३	१	व्रते निषिद्धत्यागः	१२८	१४
प्रतिपद्	९३	३	पतितादिदर्शने सूर्यावलोकनं क-		
खर्वदर्पादिलक्षणम्	९४	६	र्तव्यम्	१२८	१७
पित्रर्थे अपराह्णिकी ग्राह्या	९४	११	पतितादिस्पर्शे सम्भाषणे च विशेषः	१२८	१९
दानाध्ययनादिषूदयव्यापिनी ग्राह्या	९७	१	शूद्रस्य विप्रद्वारा व्याहृतिहोमः	१३०	२
अभ्यङ्गादिषु तत्कालव्यापिनी तिथिः	९८	५	प्रतिमास्वरूपनिर्णयः	१३०	५
एकभक्तकालनिर्णयः	९९	१	द्रव्याऽऽनादेशो आज्यद्रव्यम्	१३१	३
नैत्यके भोजने आसाः	१००	१६	मन्त्रानुक्तौ समस्तव्याहृत्यात्मको		
प्रदोषविचारः	१०३	५	मन्त्रः	१३१	५
प्रदोषे निषिद्धानि	१०४	३	देवताऽऽनादेशो देवता प्रजापतिः	१३१	५
सन्ध्यालक्षणम्	१०४	१०	ग्रहादिपूजायां होमसंख्या	१३१	७
यतिनक्तं विधवानक्तञ्च	१०७	८	अनुक्तसंख्यायां निर्णयः	१३१	१०
सौरनक्तम्	१०७	१४	उपवासस्वरूपनिरूपणम्	१३१	१२
हरिनक्तम्	१०८	१	व्रतोद्यापनानुक्तौ गोसुवर्णदानम्	१३१	१४

विषयानुक्रमः ।

३

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
व्रतोद्घापनाशक्तौ विप्रवाक्यस्मरणम्	१३२	४
वृथाविप्रवचनग्रहणे नरकप्राप्तिः	१३२	६
देवकार्ये रजतं निषिद्धम्	१३२	१२
परान्नभोजननिषेधः	१३२	१५
क्षारपदार्थनिषेधः	१३३	३
चारस्वरूपनिर्णयः	१३३	५
गोधूमप्रतिप्रसवः	१३३	९
केषाञ्चिन्मतेन परान्नापवादाः	१३३	११
व्रते ग्राह्यधान्यानि	१३४	१
कूष्माण्डादिनिषेधः	१३४	३
प्रतिपदादिषु हविष्यपदार्थाः	१३४	४
गृहीतव्रतव्यागे दोषः प्रायश्चित्तं च	१३५	३
उपवासप्रत्याम्नायाः	१३५	८
प्रायश्चित्ताङ्गं मुंडनं रात्रावपि	१३५	१७
व्रते नियमाः	१३७	५
स्त्रीव्रते विशेषनिर्णयः	१३७	११
गोब्राह्मणार्थेऽनृतं न जुगुप्सितम्	१३७	२१
व्रते रक्तवस्त्रधारणम्	१३८	५
विधवाया विशेषः	१३८	७
एकादश्यां ताम्बूलनिषेधः	१३९	१
अश्रुपातादिनिषेधः	१३९	१३
सूतकादौ व्रतनिर्णयः	१३९	१८
क्षतजाशौचे निर्णयः	१३९	२१
जाताशौचे निर्णयः	१३९	२१
मृताशौचे निर्णयः	१४०	१
गर्भिण्यादीनां व्रतं प्रति निषेधः	१४०	८
सूतके मृतके च पूर्वसङ्कल्पितं व्रतं दानार्चनविवर्जितं कार्यम्	१४०	१५
सूतकानन्तरं दानार्चनादिकं कार्यम्	१४१	२१
स्त्रिणां रजोदर्शने प्रारब्धव्रतस्यानुपरोधः	१४२	१
पूर्वसङ्कल्पितव्रते रजस्वलासु प्रतिनिधयः	१४२	३
पितृमात्राद्यर्थे व्रते शतगुणं पुण्यम्	१४२	१३
मातामहाद्यर्थे कृते व्रते समप्रफलप्राप्तिः	१४२	१५
भर्तृपुत्रादयः यात्रायां धर्मकार्येषु प्रतिनिधयः	१४३	३

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
सर्ववर्णानां धर्मकृत्येषु पुरोधः प्रतिनिधिः व्रताविषये प्रतिनिधीनां दक्षिणार्थं शुश्रूषा विहिता	१४३	१५
पुरोधसे हिरण्यं दक्षिणा देया	१४३	२०
स्त्रिणां शुद्ध्यर्थं प्राजापत्यं पञ्चगव्यं चरेत्	१४५	५
शूद्रस्य पञ्चगव्यपाननिषेधः	१४५	८
पञ्चगव्यपदार्थाः	१४५	११
स्त्रीशूद्रपतनानि षट्	१४५	१५
ब्राह्मणो हीनवर्णकर्मकुर्वन्नधः पतति	१४६	१
जन्मप्रभृतिकृतपापं पुष्करे विनश्यति	१४६	५
सधवास्त्रिणां पृथग्यज्ञो नास्ति	१४६	१०
विधवायाः स्वातन्त्र्येण कर्मनिषेधः	१४६	१६
अवस्थाभेदेन स्त्रिया रक्षकभेदरूपणम्	१४६	१९
वेदश्रवणकीर्तनात् शूद्रस्य नरकपातः	१४६	२२
शूद्रस्य विप्रसेवाविरोधेन यात्रादौ नाधिकारः	१४६	२५
कुत्रचित्प्रातिनिधिनिषेधः	१४७	४
व्रतादिसन्निपाते निर्णयः	१४८	३
शिवरात्रौ प्रातः पारणम्	१५०	३
भूताष्टम्यादौ दिवाभोजननिषेधः	१५०	५
संक्रान्त्यादौ रात्रिभोजननिषेधः	१५०	९
चान्द्रायणे एकादश्यां भोजनं प्रासनियमेन कार्यम्	१५०	१५
प्रतिपन्निर्णयः	१५१	६
धारणपारणव्रतान्यसर्वेषूपवासेषु दिवा पारणम्	१५३	२६
सर्वतिथिषु वर्ज्यानि	१५४	१
द्वितीयानिर्णयः	१५४	११
तृतीयानिर्णयः	१५६	२
चतुर्थानिर्णयः	१५७	२
सङ्कष्टानिर्णयः	१५८	४
पञ्चमीनिर्णयः	१६१	३
षष्ठीनिर्णयः	१६३	१
सप्तम्यष्टमीनिर्णयः	१६४	१
बुधाष्टमीनिर्णयः	१६७	१
नवमीनिर्णयः	१६७	६

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
दशमीनिर्णयः	१६७	९
एकादशीनिर्णयः	१६८	४
शङ्केन जलपाननिषेधः	१६८	६
(१) कूर्मसू (२) करनामककन्द- भक्षणनिषेधः	१६८	६
एकादश्यां भोजननिषेधः	१६८	७
गृहस्थब्रह्मचार्यादिताग्नीनामेका- दश्यां भोजननिषेधः	१६९	१
एकादशीव्रतस्वरूपनिर्णयः	१६९	४
एकादशीव्रतं शिवभक्तादिभिरपि कार्यम्	१६९	७
एकादशीव्रतस्य नित्यत्वम्	१७०	२
एकादशीव्रतस्य काम्यत्वम्	१७०	६
गृहस्थस्य शुक्लैकादशीव्रताविधानम्	१७१	१
एकादशीव्रताकरणे दोषः	१७१	१०
संकान्त्यादिषूपवासनिषेधः	१७२	५
शयनीबोधिनीमध्ये कृष्णैकादशी गृहस्थेनोपोष्या	१७२	९
भोगसन्तानवर्धिनी शुक्लैकादशी गृहस्थैः कर्तव्या	१७३	८
वैष्णवैरुभयैकादशीव्रतं कार्यम्	१७४	१
वैष्णवगृहस्थपरत्वेन कृष्णैकाद- शीव्रतस्यापि नित्यत्वम्	१७४	८
उपवासनिषेधे कलाहाराभ्यनुज्ञा	१७६	१
दशमीवेधो द्वेधा	१७६	८
दशमीनियमः	१७७	१
अरुणोदयस्वरूपनिरूपणम्	१७७	३
गृहस्थस्यैकादशीविषये घटिका- निर्णयः	१७७	६
हेमाद्रिमते अरुणोदयनिरूपणम्	१७९	५
वैष्णवैकादशीव्रतलक्षणम्	१८०	१२
व्रतघ्नानि	१८०	१६
तत्र प्रायश्चित्तम्	१८२	४
गुञ्जादिपरिमाणनिरूपणम्	१८३	१३
उदयोपरि दशम्या विज्जैकादशी दा- नवार्थं प्रदत्ता	१८४	६
जम्भासुराय दत्तैकादशीस्वरूपम्	१८४	९

(१) 'कण्ठे' (२) 'कोद' इति महाराष्ट्रे प्रसिद्धम्

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
वैष्णवानां न कुत्राप्यैकादशीव्रतत्यागः	१८४	१३
वैष्णवपरिष्कारः	१८४	१६
वैष्णवस्मार्तभेदेन दशमीवेधनि- रूपणम्	१८५	८
केषाञ्चिर्दधरात्रे दशम्या वेधः	१८५	११
एकादशीविषये वैष्णवमतनिरूपणम्	१८७	८
एकादशीविषये स्मार्तमतनिरूपणम्	१८९	७
गृहस्थयतिपरत्वेनैकादशीविनिर्णयः	१९०	६
तिथित्रयैकादशीव्रते क्रतुशतं पुण्यम्	१९१	१९
निष्कामसकामपरत्वेनैकादशीविशेषः	१९४	१३
वैष्णवमते विशेषः	१९६	६
मोक्षकाञ्चिणां मते एकादशीनिर्णयः	१९९	६
ऋष्यशृङ्गमते एकादशीनिर्णयः	२००	१
विद्धायां पयोदधिकलानां सकृद्वक्षणम्	२००	६
गृहस्थेन एकादशी रात्रिशेषे त्रयोदशी चेन्न कार्या	२०१	३
दिनक्षये सत्युपवासनिषेधः	२०१	५
दशमीविद्धा एकादशी द्वादशद्वा- दशीफलं हन्ति	२०१	११
त्रयोदश्यां पारणं धर्मापत्यधना- यूषि हन्ति	२०१	१२
बहुवाक्यविरोधेन सन्देहे त्रयोद- श्यां पारणम्	२०१	१७
सन्दिग्धेषु वाक्येषु द्वादश्यां समु- पोषणम्	२०१	२०
वेधसन्देहे परा कार्येति वैष्णवसिद्धान्तः	२०२	२
दशम्यामेकादशीयोगे दशमीमध्य एव भुञ्जीत	२०२	४
आधिकारिनिरूपणम्	२०२	११
ब्रह्मचारी नारी च गृही च शुक्ला- मेव कुर्यात्	२०३	४
पत्यौ जीवति भर्तृननुज्ञया स्त्रीणां व्रतनिषेधः	२०३	६
उपवासाशक्तोपेकभक्तादिनिर्देशः	२०३	९
रण्डा यतिश्चैकादशीव्रतं विना ह्य- न्धतामिस्ते पच्यते	२०३	२३
बालवृद्धादुरः एकभक्तादिना क्षिपेत्	२०४	१०
व्रताकरणे प्रायश्चित्तम्	२०५	२
काम्यव्रतविधिः	२०५	५

विषयानुक्रमः ।

५

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
तत्र दशम्यां विधिः	२०५	८
व्रतघ्नानि	२०६	७
पात्रं भूमावनाधाय जलपानम्	२०६	१७
ब्राह्मणः पीतोच्छिष्टपानीयं पीत्वा		
त्रिरात्रं व्रतं चरेत्	२०६	२०
मैथुनस्याष्टाङ्गानि	२०६	२५
अशक्तावम्बुपानेन नोपवासनाशः	२०७	१
व्रतघ्नकृत्यप्रायश्चित्तम्	२०७	७
अष्टाक्षरमन्त्रनिरूपणम्	२०८	३
उपवासे श्राद्धे च काष्ठेन दन्तधा-		
वननिषेधः	२०८	१४
उपवासे विधिः	२०८	२५
प्रतिषिद्धदिवसे दन्तानां काष्ठसंयो-		
गे प्रायश्चित्तम्	२०९	४
पारणदिनेऽपि मांसौषधं वर्ज्यम्	२०९	७
काष्ठानामलभे निषेधे च पर्णादि-		
ना जिह्वोन्नेहः कर्तव्यः	२०९	१५
निषिद्धायां तिथौ अपां द्वादशग-		
ण्डूषैर्दन्तधावनं विदध्यात्	२०९	१८
प्रदेशिन्या दन्तधावननिषेधः	२०९	२१
एकादश्यां श्राद्धप्राप्तौ तन्निर्णयः	२१०	१
उपवासदिने पितृसेवितमसेवमान-		
स्य देवाः पितरश्च हव्यकव्ये न		
गृह्णन्ति	२१०	९
मुख्योपवासदिने पितृमातृश्राद्धप्रा-		
प्तौ श्राद्धशेषान्नावघ्राणेन पितृतृ-		
तिर्व्रताभङ्गश्च	२१०	१८
कन्दमूलाद्यनुकल्पे तु देवपितृपा-		
त्रपरिवेषणशेषभक्षणं कार्यम्	२१०	२५
एकादश्यामन्नदातुर्भोक्तुर्वा पितृ-		
णां नरके पातः	२११	१०
एकादश्यां पितृमातृश्राद्धभिन्न-		
श्राद्धादिनिषेधः	२११	१५
सूतकादौ प्राप्ते सूतकान्ते श्राद्ध-		
विधानम्	२११	२०
एकादशीश्राद्धं द्वादश्यां कार्यम्	२११	२१
अव्रतघ्नानि	२१२	२
शयनीबोधिनीपार्श्वपरिवर्तिनीषूप-		
वास एव कार्यः	२१२	१३

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
एकादशीव्रतसङ्कल्पादिनिर्देशः	२१३	४
स च सन्ध्योत्तरः कार्यः	२१३	१७
एकादशीव्रते रात्रौ जागरणं कार्यम्	२१५	६
एकादश्यां पञ्चामृतेन विष्णोः		
स्नापनम्	२१५	२७
एकादश्यां विशेषपूजाप्रकारः	२१६	२
मोक्षैकादशीविधिः	२१६	१०
विमलैकादशीविधिः	२१६	१६
नन्दैकादशीविधिः	२१६	२२
कल्याण्यैकादशीविधिः	२१७	२
कामप्रदैकादशीविधिः	२१७	८
जयैकादशीविधिः	२१७	१६
धार्त्र्यैकादशीविधिः	२१७	२१
सौम्यैकादशीविधिः	२१७	२५
दमनैकादशीविधिः	२१८	३
बहुलैकादशीविधिः	२१८	८
मोहिन्यैकादशीविधिः	२१८	१७
सिद्धैकादशीविधिः	२१८	१९
त्रिविक्रमैकादशीविधिः	२१८	२३
योगिन्यैकादशीविधिः	२१९	६
पद्मैकादशीविधिः	२१९	१२
कामिकैकादशीविधिः	२१९	१७
पुत्रदा-एकादशीविधिः	२१९	२३
अजा-एकादशीविधिः	२२०	१
कामिका-एकादशीविधिः	२२०	६
इन्दिरा-एकादशीविधिः	२२०	१२
पापाङ्कुशा-एकादशीविधिः	२२०	१९
रमा-एकादशीविधिः	२२०	२५
द्वादश्यां व्रतनिवेदनमन्त्रः	२२१	१
प्रबोधिनी-एकादशीविधिः	२२१	६
उत्पत्तिका-एकादशीविधिः	२२१	१२
द्वादशवर्षाणि व्रतं कार्यम्	२२१	१३
उद्यापनमासयोर्विचारः	२२१	१४
एकादशीव्रतोद्यापनाकरणे दोषः	२२१	१८
व्रतभङ्गे प्रायश्चित्ताद्यनन्तरमुद्याप-		
नं कार्यम्	२२१	२४
द्वादश्यां शक्त्या ब्राह्मणभोजनम्	२२२	३
द्वादश्यां तुलसीमिश्रनैवेद्यो हत्या-		
कोटिविनाशकः	२२२	५

विषयः	पृष्ठ सं.	अध्याय सं.	विषयः	पृष्ठ सं.	अध्याय सं.
ब्राह्मणाचार्यपदार्थः	२३२	५	ब्राह्मणाचार्यपदार्थः	२३२	५
अश्वराधने पराधने भवे	२३३	५	अश्वराधने पराधने भवे	२३३	५
उपवासफलभयाशक्तः	२३४	५	उपवासफलभयाशक्तः	२३४	५
असम्भार्यमानं सम्भार्यमानं भयानकं भयम्	२३५	५	असम्भार्यमानं सम्भार्यमानं भयानकं भयम्	२३५	५
असम्भार्यपरिणामम्	२३६	५	असम्भार्यपरिणामम्	२३६	५
कतिपयस्थले नाशने त्वराभयम्	२३७	५	कतिपयस्थले नाशने त्वराभयम्	२३७	५
असम्भार्यमानं सम्भार्यमानं भयम्	२३८	५	असम्भार्यमानं सम्भार्यमानं भयम्	२३८	५
प्राज्ञसम्	२३९	५	प्राज्ञसम्	२३९	५
वापदभाविदृष्टौ न भूतोपलब्धः	२४०	५	वापदभाविदृष्टौ न भूतोपलब्धः	२४०	५
न कार्यम्	२४१	५	न कार्यम्	२४१	५
सुर्योदयभित्तौ भयानकालदेवाः कपरी	२४२	५	सुर्योदयभित्तौ भयानकालदेवाः कपरी	२४२	५
अधिलभ्यते दिवाहृतमन्त्रेः सम	२४३	५	अधिलभ्यते दिवाहृतमन्त्रेः सम	२४३	५
नादि कार्यम्	२४४	५	नादि कार्यम्	२४४	५
भाषाः कपरी गन्तव्ये लब्धः	२४५	५	भाषाः कपरी गन्तव्ये लब्धः	२४५	५
निरित्युप भाषाभवे कार्यम्	२४६	५	निरित्युप भाषाभवे कार्यम्	२४६	५
दिवा भयानकालदेवाः कपरी सम	२४७	५	दिवा भयानकालदेवाः कपरी सम	२४७	५
नादि भाषाभवे कार्यम्	२४८	५	नादि भाषाभवे कार्यम्	२४८	५
रजस्वलादेवाः भयानकालदेवाः कपरी	२४९	५	रजस्वलादेवाः भयानकालदेवाः कपरी	२४९	५
स्वेन भाषाभवे कार्यम्	२५०	५	स्वेन भाषाभवे कार्यम्	२५०	५
भाषीने ब्राह्मणवत्	२५१	५	भाषीने ब्राह्मणवत्	२५१	५
मीनलोभा भाषाभवे कार्यम्	२५२	५	मीनलोभा भाषाभवे कार्यम्	२५२	५
मानसे नियमे लुप भाषाभवे कार्यम्	२५३	५	मानसे नियमे लुप भाषाभवे कार्यम्	२५३	५
रजस्वलायाः एकदशी	२५४	५	रजस्वलायाः एकदशी	२५४	५
अथैः महाब्राह्मणः	२५५	५	अथैः महाब्राह्मणः	२५५	५
अथमहाब्राह्मणीनां कल्याणि	२५६	५	अथमहाब्राह्मणीनां कल्याणि	२५६	५
अथमहाब्राह्मणीनां कार्यम्	२५७	५	अथमहाब्राह्मणीनां कार्यम्	२५७	५
पारणादिनेऽस्यायाः ब्राह्मणायुषः	२५८	५	पारणादिनेऽस्यायाः ब्राह्मणायुषः	२५८	५
काले भाषाभवे कार्यम्	२५९	५	काले भाषाभवे कार्यम्	२५९	५
भद्रोपादिसङ्कटे निर्णयः	२६०	५	भद्रोपादिसङ्कटे निर्णयः	२६०	५
पारणे मरणे तान्कालेकी निर्णयः	२६१	५	पारणे मरणे तान्कालेकी निर्णयः	२६१	५
ब्राह्मणलङ्घने दण्डविधीः	२६२	५	ब्राह्मणलङ्घने दण्डविधीः	२६२	५
गुह्यायाः ब्राह्मणायाः पारणे भूते	२६३	५	गुह्यायाः ब्राह्मणायाः पारणे भूते	२६३	५
वादानकालकम्	२६४	५	वादानकालकम्	२६४	५
हरिवासरलक्षणम्	२६५	५	हरिवासरलक्षणम्	२६५	५
सर्वेषामुपवासानां भातः पारणम्	२६६	५	सर्वेषामुपवासानां भातः पारणम्	२६६	५
पराधने पारणे भूतना भयम्	२६७	५	पराधने पारणे भूतना भयम्	२६७	५
उपवासालिङ्गने ब्राह्मणी वधोभयः	२६८	५	उपवासालिङ्गने ब्राह्मणी वधोभयः	२६८	५
वैष्णवानां ब्रह्मकारशीपद्	२६९	५	वैष्णवानां ब्रह्मकारशीपद्	२६९	५
वैष्णवानां विद्वत्कारशीपद्	२७०	५	वैष्णवानां विद्वत्कारशीपद्	२७०	५

विषय सूची :

[illegible]

विषयः	पृ. सं.	अ. सं.	पृ. सं.	अ. सं.
सुखामर्शयोगे आत्मप्रकाशविधयः	१००	१	१००	१
कोटिगुणे पञ्चाधिवयम्	१००	२	१००	२
महर्षे स्वर्गयोगयोगे स्वर्गप्रदानं	१००	३	१००	३
भवनम्	१००	४	१००	४
महर्षे भवैकस्वभावविधानम्	१००	५	१००	५
राधाविधि स्वर्गप्रदानं कर्तव्यम्	१००	६	१००	६
महर्षे स्वर्गप्रदानविधानम् स्वर्गप्रदानं	१००	७	१००	७
राधाविधि स्वर्गप्रदानं कर्तव्यम्	१००	८	१००	८
दानकर्म महर्षे आत्मप्रकाशविधानम्	१००	९	१००	९
महर्षे आत्मप्रकाशविधानं दानविधानम्	१००	१०	१००	१०
महर्षे भवैकस्वभावविधानं दानविधानम्	१००	११	१००	११
सुखामर्शयोगे	१००	१२	१००	१२
सुखी स्वर्गप्रदानं स्वर्गप्रदानम्	१००	१३	१००	१३
परमेश्वरे सुखप्रदानम्	१००	१४	१००	१४
महर्षे स्वर्गप्रदानं कर्तव्यम्	१००	१५	१००	१५
महर्षे गङ्गादेवस्वर्गप्रदानं स्वर्गप्रदानम्	१००	१६	१००	१६
विधानम्	१००	१७	१००	१७
महर्षे स्वर्गप्रदानं कर्तव्यम्	१००	१८	१००	१८
महर्षे स्वर्गप्रदानं कर्तव्यम्	१००	१९	१००	१९
महर्षे स्वर्गप्रदानं कर्तव्यम्	१००	२०	१००	२०
महर्षे स्वर्गप्रदानं कर्तव्यम्	१००	२१	१००	२१
महर्षे स्वर्गप्रदानं कर्तव्यम्	१००	२२	१००	२२
महर्षे स्वर्गप्रदानं कर्तव्यम्	१००	२३	१००	२३
महर्षे स्वर्गप्रदानं कर्तव्यम्	१००	२४	१००	२४
महर्षे स्वर्गप्रदानं कर्तव्यम्	१००	२५	१००	२५
महर्षे स्वर्गप्रदानं कर्तव्यम्	१००	२६	१००	२६
महर्षे स्वर्गप्रदानं कर्तव्यम्	१००	२७	१००	२७
महर्षे स्वर्गप्रदानं कर्तव्यम्	१००	२८	१००	२८
महर्षे स्वर्गप्रदानं कर्तव्यम्	१००	२९	१००	२९
महर्षे स्वर्गप्रदानं कर्तव्यम्	१००	३०	१००	३०

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
चूडामणियोगे अन्यग्रहणापेक्षया		
कोटिगुणं फलाधिक्यम्	२८७	१८
ग्रहणे स्पर्शमोक्षयोः स्नानद्वयवि-		
धानम्	२८८	२
ग्रहणे सचैलस्नानविधानम्	२८८	९
रात्रावपि स्नानादीनां कर्तव्यता	२८८	१०
ग्रहणे स्नानदानतपश्चाद्धादीनां विधिः	२८८	१४
रात्रावप्येतत्करणे दोषाभावः	२८८	१५
दानस्य ग्रहणे अत्यावश्यकत्वम्	२८८	१६
ग्रहणे अपात्रायापि दानविधानम्	२८८	२०
प्रसङ्गात् भोजियाश्रोज्रियपात्रविप्र-		
ब्रुवाणामर्थः	२८८	२३
मुक्तौ स्नानाकरणे तदपरग्रहण-		
पर्यन्तं सूतकित्वम्	२८९	३
ग्रहणे स्नानमन्त्रकं कार्यम्	२८९	५
ग्रहणे गङ्गादिमहानदीषु स्नान-		
विधानम्	२८९	७
महानदीष्वपि मासविशेषे काश्चि-		
च्छेष्टाः	२८९	९
टीकायां विशेषः	२९०	१६
ग्रहणे गङ्गायां स्नाने पुण्याधिक्यम्	२९०	२
असम्भवे वाप्यादावपि स्नानं कार्यम्	२९०	६
शीतोष्णोदकादिभेदेन तत्तत्फला-		
धिक्यम्	२९०	११
ग्रहणे सर्वदानानां भूमिदानसमत्वम्	२९०	२५
ग्रहणे सर्वे द्विजाः ब्रह्मसमाः	२९०	२५
ग्रहणे सर्वेषां जलानां गङ्गाजल-		
समत्वम्	२९०	२६
आतुरस्य उष्णोदकस्नानविधानम्	२९१	१
ग्रहणे समुद्रस्नाने गोदानभूदाना-		
दियावर्दानजं पुण्यं प्राप्नोति	२९१	६
तत्तत्तीर्थस्नानासम्भवे तत्तत्तीर्थ-		
स्मरणं दर्शनं स्पर्शो वा कार्यः	२९१	१५
ग्रहणे उष्णोदकस्नाननिषेधः	२९१	१९
प्रसङ्गात् मरण-जन्म-संक्रान्ति-		
अस्पृश्यस्पर्शनिमित्ते उष्णोद-		
कस्नाननिषेधः	२९१	१९
ग्रहणे श्राद्धविधानम्	२९२	३
ग्रहणे तर्पणविधानम्	२९२	१४

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
ग्रहणे श्राद्धाकरणे प्रत्यवायः	२९२	८
इदं च आमन्त्रेण हेम्ना वा का-		
र्यम्, न त्वन्नेन	२९२	११
अपरार्कमते पाकाभावे एतच्छ्रा-		
द्धम् कार्यम्	२९३	३
सूर्यग्रहणे गजच्छायायोगः	२९३	७
तत्र श्राद्धे घृतेन विप्रभोजनम्	२९३	९
ग्रहणे श्राद्धे भोक्तुर्दोषो दातुस्त्व-		
भ्युदयः	२९३	११
ग्रहणे श्राद्धे भोजननिषेधः	२९३	१३
ग्रहणे आशौचमध्येऽपि स्नान-		
श्राद्धादीनां विधानम्	२९४	३
ग्रहणे रजस्वला पात्रान्तरिततो-		
येन स्नानं कुर्यात्	२९५	२
ग्रहणे रात्रावपि श्राद्धादि कार्यम्	२९५	१०
यदा दिने चन्द्रग्रहणं रात्रौ वा		
सूर्यग्रहणं तदा स्नानदानादि न		
कार्यम्	२९५	१५
ग्रहणे वार्षिकश्राद्धप्राप्तौ अन्नेना-		
सम्भवे हेम्ना आमेन वा कार्यम्	२९६	१
ग्रहणश्राद्धं भोजनमकृत्वा कार्यम्	२९६	२३
तर्पणं तु भुक्त्वाऽपि कार्यम्	२९६	२५
ग्रहणादिसप्तदिनपर्यन्तं मन्त्रदीक्षा-		
पुरश्चर्यादिविधानम्	२९७	१
ग्रहणे, सत्तीर्थे, पवित्रारोपण-दम-		
नारोपणकालयोश्च मन्त्रदीक्षादौ		
मासर्क्षादीन् शोधयेत्	२९७	६
गुर्वलाभे मन्त्रग्रहणप्रकारः	२९७	१९
चन्द्रग्रहणे दीक्षादानं निषिद्धम्	२९८	६
ग्रहणं जन्मराश्यादौ निषिद्धम्	२९८	९
दाक्षीदौ सूर्यग्रहणं प्रशस्तम्	२९८	२४
सूर्यसंक्रमोऽपि जन्मराश्यादौ निषिद्धः	२९९	२
तस्य शान्तिः	२९९	४
शक्तस्य शान्तिविशेषः	२९९	१५
शान्तौ सुवर्णनिर्मितनागदानविधानम्	२९९	१५
तस्य मन्त्रः	३००	९
अत्र शान्तिरप्युक्ता हेमाद्रौ मात्स्ये	३००	१३
ग्रहणं प्रत्यक्षं न पश्येत्, किन्तु		
पटास्थितं, तैलाम्बुदर्पणैर्वा पश्येत्	३०२	१८

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
खग्रासग्रहणे त्रयोदशीतश्चतु- र्थीपर्यन्तं मङ्गलकृत्यं निषिद्धम्	३०२	२१
पूर्णग्रासे चन्द्रग्रहणे द्वादशीत- स्तृतीयापर्यन्तम्, तथा सूर्यग्र- हणे एकादशीतश्चतुर्थीपर्यन्तं मङ्गलकृत्यं निषिद्धमिति प्रका- रान्तरम्	३०२	२४
खण्डग्रहणे पूर्वोत्तरदिवसौ ग्रहण- दिवसश्च माङ्गल्ये निषिद्धः	३०२	२६
ग्रहणे पुरश्चरणप्रकारः	३०३	८
केषांचिन्मते प्रस्तोदये उत्तरत्रिदिनं निषिद्धम्	३०३	१०
राजभिः अथर्ववेदोक्ताः शान्तयः कारणीयाः	३०३	१२
नाडीदोषवारणाय राजभिस्तदित- रैश्च ग्रहणे स्नानादि कार्यम्	३०३	१५
प्रस्तोदये प्रस्तास्ते च पुरश्चरण- निषेधः	३०३	२६
पुरश्चरणप्रकारोक्तहोमाभावे तच्च- तुर्गुणं जपं कुर्यात्	३०४	११
ग्रहणप्रसङ्गात्कुरुक्षेत्रे प्रतिग्रहे प्रा- यश्चित्तविधानम्	३०५	२
प्रतिगृहीतधनं वापीकूपाद्यर्थं विसृजेत्	३०५	५
पूर्वसङ्कल्पितद्रव्यस्य ग्रहणान्तरि- तत्वे तद्द्विगुणं दातव्यम्	३०५	७
प्रायश्चित्तं च प्रतिगृहीतधनोत्स- र्गानन्तरं कर्तव्यम्	३०५	९
क्षत्रियवैश्ययोर्होमाभावे षड्गुण- मष्टगुणं क्रमेण जपविधानम्	३०५	१३
तेषां स्त्रीणां तेषामेव समो जपः	३०५	१४
शूद्रस्य स्वामिवर्णानुसारेण जपः	३०५	१५

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
केषांचिन्मतेन अहोरात्रातिक्रमे पूर्वसङ्कल्पितद्विगुणं दातव्यम्	३०६	१
पर्वातिक्रमे दशगुणं दातव्यम्	३०६	३
चन्द्रग्रहणातिक्रमे शतगुणं देयम्	३०६	३
सूर्यग्रहणातिक्रमे सहस्रगुणं देयम्	३०६	४
मरणे अनन्तं देयम्	३०६	४
स्नानदानादौ ग्रहणदर्शनस्यैव निमित्तत्वं नतु शास्त्रीयज्ञानस्यै- ति मतान्तरम्	३०६	५
तत्रैव मते मेघाच्छादने न स्नानादि	३०६	१२
अन्धादीनां निषिद्धदर्शनानां च न स्नानादि	३०६	१३
तत्रैव मते योग्यतानिर्वचनम्	३०६	१७
तत्खण्डनपुरःसरं शास्त्रीयज्ञानस्यै- व निमित्ततास्थापनम्	३०६	२०
योग्यतानिर्वचनम्	३१०	६
अन्धादीनां निषिद्धदर्शनानां च स्नानाद्यधिकारः	३१६	९
मेघाच्छादने च सर्वेषां स्नानाद्यधि- कारः	३१६	९
अथ समुद्रस्नानविधिः	३१६	१२
पर्वसु अमायां विशेषतः स्नातव्यम्	३१६	१३
भौमभृगुवारयोः समुद्रस्नाननिषेधः	३१६	१४
प्रसङ्गात् अश्वत्थस्पर्शनिषेधः	३१७	१
विधेरन्यत्र सागरस्पर्शनिषेधः	३१७	१
मन्दवारे अश्वत्थस्पर्शविधानम्	३१७	२
कुशाग्रेणापि सागरस्पर्शनिषेधः	३१७	११
सागरस्नानविधिः	३१८	४
सागरस्नानमन्त्राः	३१८	७
सागरेऽर्घ्यदानमन्त्रः	३१८	२०
पिप्पलाद-रामादीनां तर्पणविधिः	३१८	२३

इति प्रथमः परिच्छेदः ।

श्रीः ।

द्वितीयपरिच्छेदः ।

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
(अथ चैत्रमासः)		
तत्रादौ तिथिकृत्ये विवाहादौ च		
शुक्लकृष्णमासादिनिर्णयः	३२१	४
मीनसंक्रान्तिनिर्णयः	३२१	७
चैत्रशुक्लप्रतिपत्तिनिर्णयः	३२१	११
तत्र शकादिभ्रवणं कार्यम्	३२२	५
ताद्धि निम्बपत्राणि प्राश्य शृणुयात्	३२२	७
तत्र ध्वजारोपणं कर्तव्यम्	३२२	९
वर्षेशनिर्णयः	३२३	२
अधिकश्रेष्ठश्रेष्ठदा वत्सरारम्भानिर्णयः	३२३	१२
अत्र तैलाभ्यङ्गो नित्यः	३२४	६
अथ नवरात्रारम्भः	३२४	१०
अमायुक्तायां प्रतिपदि दुर्गापूजनं		
न कर्तव्यम्	३२५	१
प्रपादानम्	३२५	८
धर्मकुम्भदानं प्रत्यहं कार्यम्	३२५	१७
तस्य मन्त्रः	३२५	२१
चैत्रशुक्लतृतीयायां सशिवां गौरीं		
सम्पूज्य दोलोत्सवः कार्यः	३२६	१
चैत्रशुक्लतृतीयानिर्णयः	३२६	७
अत्र सौभाग्यशयनव्रतम्	३२६	९
तृतीयेयं मन्वादिः, प्रसङ्गात् सर्व-		
मन्वादिनिर्णयः	३२६	१३
अत्र श्राद्धमुक्तं मात्स्ये	३२७	१२
मलमासेऽपि मन्वादिश्राद्धमुक्तम्	३२७	१५
ताद्धि पिण्डरहितं कार्यम्	३२७	१७
मन्वादिश्राद्धकरणे प्रायश्चित्तम्	३२८	१
षण्णवतिश्राद्धानि	३२८	५
चैत्रशुक्लतृतीया मत्स्यजयन्ती	३२८	१०
प्रसङ्गाद्दशावतारजयन्त्यः	३२८	१०
दशावतारजयन्तीनां विशेषनिर्णयः	३२९	५
चैत्रशुक्लपञ्चमी कल्पादिः, प्रस-		
ङ्गादन्यसप्तकल्पादयः	३३४	१
त्रिंशत्कल्पादयस्तेषां निर्णयश्च	३३४	१३

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
तेषु श्राद्धकरणे पितृवृत्तेरक्षय्यत्वम्	३३४	१५
चैत्रशुक्लपञ्चम्यां लक्ष्मीपूजनम्	३३६	३
चैत्रशुक्लाष्टम्यां भवान्या उत्पत्तिः		
अष्टम्या निर्णयश्च	३३६	६
अत्र भवानीयात्रोक्ता	३३६	९
अत्राशोककलिकाप्राशनम्	३३६	१३
तस्य मन्त्रः	३३६	१६
अत्र लौहित्यतोये स्नानं कर्तव्यम्	३३७	४
तस्य मन्त्रः	३३७	९
चैत्रशुक्लनवमी (रामनवमी)		
निर्णयः	३३७	११
अत्र पितृनुद्दिश्य तर्पणमपि कार्यम्	३४०	३
श्रीरामपूजाविधिः	३४२	७
रामस्य प्रियकरं ज्ञानमुद्रालक्षणम्	३४२	१९
श्रीरामस्य स्नानमन्त्रः	३४४	११
श्रीरामार्चनस्य विशदप्रयोगः	३४४	१४
कौशल्यापूजनमन्त्रः	३४४	१
दशरथस्य पूजने मन्त्रः	३४४	४
दुर्दशाग्रस्तानां दशादित्यव्रतनि-		
र्णयः तत्प्रयोगश्च	३४७	१९
रामनवमी मलमासे न कार्या	३४७	९
चैत्रशुक्लैकादश्यां दोलोत्सवः	३४८	१०
चैत्रशुक्लद्वादश्यां दमनोत्सवः	३४८	१३
तिथिविशेषे दमनारोपणम्	३४९	९
आगमोक्तदीक्षावतो दमनारोपण-		
विधिः	३५०	५
चैत्रशुक्लत्रयोदश्यामनङ्गव्रतम्	३५३	१४
चैत्रशुक्लत्रयोदशीनिर्णयः	३५३	१९
चैत्रशुक्लचतुर्दशीनिर्णयः	३५४	२
चैत्रशुक्लपूर्णिमानिर्णयः	३५५	२
अत्र चित्रवल्लदानस्नानात्रदान-		
श्राद्धाद्युक्तम्	३५५	३
अत्रैव सर्वदेवानां दमनपूजनमुक्तम्	३५५	७
चैत्रकृष्णत्रयोदश्यां महावारुणीयोगः	३५६	५

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अत्र महामहावारुणीयोगः	३५६	७
अत्र वारुणीयोगः	३५६	१८
चैत्रकृष्णचतुर्दश्यां शिवसन्निधौ स्नानम्	३५७	३
चैत्रकृष्णचतुर्दशीनिर्णयः (अथ वैशाखमासः)	३५७	५
मेषसंक्रान्तिः	३५७	९
अत्र धर्मघटादिदानम्	३५७	१०
अथ वैशाखस्नानविधिः	३५७	१५
तत्र स्नानमन्त्राः	३५८	५
तत्र स्नाने तीर्थविशेषनामानि	३५८	१२
संकल्पे तत्तर्त्थिनाम ग्राह्यम्	३५८	१७
तीर्थनामाज्ञाने विष्णुतीर्थेति	३५८	१७
वैशाखे तुलस्यादिपुष्पैर्विष्णुपूजनम्	३५९	२
वैशाखेऽश्वत्थमूलसेचनादि	३५९	७
अत्र प्रपागलान्तिकयोरुपानच्छत्र- सूक्ष्मवासः सक्त्वादीनां च दानम्	३६०	४
अत्र सर्वस्नानाशक्तौ त्रिदिनं स्ना- नं कार्यम्	३६०	१४
वैशाखे मलमासे सति निर्णयः	३६०	१९
अत्र दानविशेषः	३६१	१
वैशाखव्रतोद्यापनं कार्यम्	३६१	४
तस्य विधिः	३६१	५
उद्यापनाशक्तौ कृसरेण दशब्राह्म- णभोजनम्	३६२	८
वैशाखशुक्लेऽश्वयुतृतीयानिर्णयः	३६२	११
इयं युगादिः	३६२	९
अत्र श्राद्धनिर्णयः	३६४	८
अत्र गङ्गायां स्नानमाहात्म्यम्	३६६	१९
अत्र यैवर्होमः विष्णुपूजनादिकञ्च कार्यम्	३६६	२१
अत्र धर्मघटादिदानम्	३६७	१
तस्य मन्त्रः	३६७	७
अत्र पिण्डवर्जितं श्राद्धं कार्यम्	३६७	१२
अत्र रात्रिभोजने प्रायश्चित्तम्	३६७	१५
वैशाखे मलमासे सति तत्रैव युगादिः	३६८	४
महालयशब्दस्य मघात्रयोदशी- परत्वम्	३६८	११
तत्त्वण्डनम्	३६९	४
अत्र श्राद्धाकरणे प्रायश्चित्तम्	३७०	८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अत्र समुद्रस्नानं प्रशस्तम्	३७०	११
वैशाखशुक्लतृतीया परशुरामजयन्ती	३७१	६
तन्निर्णयः	३७१	१३
वैशाखशुक्लसप्तम्यां गङ्गोत्पत्ति- स्तन्निर्णयश्च	३७१	१७
वैशाखशुक्लद्वादश्यां योगविशेषः	३७१	२४
वैशाखशुक्लचतुर्दश्यां नृसिंहजय- न्ती तन्निर्णयश्च	३७२	११
नृसिंहजयन्तीयं योगविशेषेणाति- प्रशस्ता	३७४	५
संक्षेपतो लक्ष्म्या सह नृसिंहपू- जनविधिः	३७५	१
विशेषतस्तत्पूजनविधिः	३७६	१४
वैशाखपूर्णिमायामुदकुम्भादिदानम्	३७८	२
अत्र कृष्णाजिनदानम् (अथ ज्येष्ठमासः)	३७८	११
वृषसंक्रान्तिनिर्णयः	३७९	१
ज्येष्ठशुक्लप्रतिपदि दशाश्वमेध- स्नानम्	३७९	११
ज्येष्ठशुक्लतृतीयायां रम्भाव्रतं त- न्निर्णयश्च	३७९	३
ज्येष्ठशुक्लदशमी (दशहरा) निर्णयः	३७९	१०
प्रसङ्गात् दशपापनिर्वचनम्	३७९	१९
ज्येष्ठे मलमासे सति दशहरानिर्णयः	३८०	१३
प्रतिपदमारभ्य आशुक्लदशमि दशाश्वमेधे स्नानम्	३८१	५
दशहराव्रतम् (गङ्गापूजनम्)	३८१	१४
गङ्गास्तोत्रपाठः	३८२	२३
प्रतिपदादि दशमीपर्यन्तं दिनवृ- द्धिसंख्यया स्तोत्रं पठनीयम्	३८४	१
एवंकुर्वतः फलम्	३८४	४
अस्यां सेतुबन्धरामेश्वरस्य पूजनम्	३८४	८
ज्येष्ठशुक्लैकादशीनिर्णयः	३८४	१५
ज्येष्ठशुक्लपूर्णिमायां सावित्रीव्रत- निर्णयः	३८५	१
अत्र स्त्रीव्रते विशेषविधयः	३८८	२
अत्र टीकायां विशेषः	३८८	२५
सावित्रीदाने मन्त्रः	३८८	१४
ज्येष्ठपूर्णिमायां तिलादिदानम्		

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
इयं मन्वादिरपि	३८९	६	व्रतविधिः	४०८	८
(अथाषाढमासः)			तन्निर्णयः	४०८	१५
मिथुनसंक्रान्तिनिर्णयः	३८९	११	अत्र शिवशयनोत्सवस्तन्निर्णयश्च	४०८	१६
आषाढशुक्लद्वितीयायां रथोत्सवः	३८९	१२	अत्रैव व्यासपूजा तन्निर्णयश्च	४०९	२
आषाढशुक्लदशमी	३९०	१	(अथ श्रावणमासः)		
आषाढशुक्लद्वादश्यामनुराधायो-			कर्कसंक्रान्तिनिर्णयः	४०९	८
गरहितायां पारणम्	३९०	२	कर्के केशनिकृन्तनं वर्ज्यम्	४१०	२३
आषाढशुक्लद्वादश्यां विष्णुशय-			नदीनां रजोदोषः	४११	३
नोत्सवः	३९१	१४	सिंहाकर्के क्षुद्रनदीषु स्नानादि-		
आषाढशुक्लैकादशी	३९१	९	निषेधः	४११	४
भाद्रशुक्लैकादश्यां विष्णोः परिव-			गर्तलक्षणम्	४११	१६
र्तनमुक्तम्	३९१	१५	महानदीपरिगणनम्	४१२	३
अत्रैकादशीद्वादशयोर्देशभेदेन			सप्तनदनामानि	४१३	३
व्यवस्था	३९४	६	तीरवासिनां रजोदोषो नास्ति	४१३	११
इदं मज्जमासे न कार्यम्	३९५	१	रजोदुष्टमपि जलं गङ्गाजलयोगे		
अत्र चातुर्मास्यव्रतारम्भः	३९६	१	पावनम्	४१३	१२
स चाषाढशुक्लैकादश्यां द्वादश्यां			क्वचित्तु रजोदोषाभावः	४१३	१८
पौर्णमास्यां वा	३९६	८	श्रावणशुक्लतृतीया (मधुसूता)		
अस्य समाप्तिस्तु कार्तिकशुक्ल-			निर्णयः	४१४	६
द्वादश्यामेव	३९६	९	श्रावणशुक्लचतुर्थी पूर्वयुता	४१४	७
अस्यारम्भः शुक्रास्तादावपि कार्यः	३९६	१३	श्रावणशुक्लपञ्चमी (नागपञ्चमी)		
आशौचमध्येऽपि द्वितीयाद्यारम्भः	३९६	१७	निर्णयः	४१४	८
व्रतमिदं शिवभक्तादिभिरपि कार्यम्	३९८	३	तस्या विधिः	४१४	१५
व्रतग्रहणप्रकारः	३९८	६	श्रावणशुक्लद्वादश्यां दधिव्रतम्	४१५	१
चातुर्मास्ये भक्ष्याभक्ष्यनिर्णयः	३९८	२३	अत्र विष्णोः पवित्रारोपणम्	४१५	४
तत्र दश शाकाः	४००	५	शिवस्य पवित्रारोपणम्	४१५	९
तत्राष्टधा आमिषाणि	४०१	११	अन्यदेवानां पवित्रारोपणम्	४१५	१२
अन्यान्यप्यामिषाणि	४०१	१७	पवित्रारोपणे गौणकालः	४१५	१४
तत्र हविष्याणां परिगणनम्	४०२	९	पवित्रनिर्माणप्रकारः	४१५	१७
अन्यान्यपि व्रतानि	४०३	१२	शिवस्य पवित्रनिर्माणे विशेषः	४१६	१६
तेषां व्रतानां फलानि	४०३	१५	पवित्रारोपणेऽधिकारिणः	४१७	६
व्रतविशेषेण दानानि	४०४	१९	तत्र मन्त्रकथनम्	४१७	१०
शयनीबोधिभ्योर्मध्ये शम्यादिभिर्दे-			देवविशेषेण पूजने तिथयः	४१७	१७
वानात्रार्चनम्	४०५	८	पवित्रारोपणविधिः	४१७	२५
चातुर्मास्ये अभ्यङ्गादीनि वर्जनी-			प्रसङ्गात् वनमालाया लक्षणम्	४१८	२०
यानि	४०५	११	वनमालाया लक्षणान्तरम्	४१८	२४
चातुर्मास्ये भारताध्ययनम्	४०५	२४	पवित्रारोपणाकरणे प्रायश्चित्तम्	४२०	२
तत्समुद्धारणनिर्णयः	४०५	२०	श्रावणशुक्लचतुर्दशी पूर्वयुता ग्राह्या	४२०	७
आषाढशुक्लपौर्णमास्यां कौकिला-			अथोपाकर्मनिर्णयः	४२०	८

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
तत्र बह्वृचानां निर्णयः	४२०	८	यनव्रतम्	४४७	१
श्रवणयुतदिने संक्रान्त्यादौ उपा-			(अथ भाद्रमासः)		
कर्माकरणम्	४२४	१	सिंहसंक्रान्तिनिर्णयः	४४७	५
ग्रहणसूतकादावपि न कार्यम्	४२४	१५	अत्र गोः प्रसवे शान्तिः	४४७	६
एतच्छुक्रास्तादावपि कार्यम्	४२८	१२	पौषादिमासे महिष्यादीनां प्रसवे		
गुरुभार्गवयोरस्ते प्रथमारम्भो न			शान्तिः	४४८	४
कार्यः	४२८	१९	अर्धरात्रे निशीथे वा सदा गवां क्रन्द-		
अत्र प्रथमारम्भे वृद्धिश्राद्धं कुर्यात्	४२९	३	ने पूर्ववच्छान्तिः	४४८	१०
वृद्धिश्राद्धे टीकायां विशेषः	४२९	२५	भाद्रकृष्णतृतीया (कज्जली) निर्णयः	४४८	१७
एतदधिमासे न कार्यम्	४२९	४	भाद्रकृष्णचतुर्थी (बहुला)		
याजुषाः पर्वणि कुर्युः	४३१	६	निर्णयः	४४८	१९
एतच्चापस्तम्बरौदयिकं ग्राह्यम्	४३१	७	अत्र गोपूजा यवान्नाशनं च	४४९	८
दोषसंयुक्ते पर्वणि उपाकर्मनिषेधः	४३१	१५	भाद्रकृष्णषष्ठी ढलषष्ठी निर्णयः	४४९	९
कर्मकालकथनम्	४३२	८	भाद्रकृष्णसप्तम्यां शीतलाव्रतनिर्णयः	४४९	१०
उपाकरणशब्दव्याख्या	४३९	९	अथ जन्माष्टमी निर्णयः	४४९	१२
उत्सर्जनशब्दव्याख्या	४३९	१४	अत्राष्टम्याः द्विःप्रकारत्वम्	४५०	५
वनस्थादिभिरपि-उपाकर्मोत्सर्जने			तत्र केवलाष्टमी	४५०	५
कार्ये	४४०	४	जयन्त्याख्याष्टमी	४५०	१६
पौषमासे उत्सर्जनं कार्यम्	४४१	४	अष्टम्यां गृध्रमांसादि भक्षणे पापम्	४५३	७
बौधायनतैत्तिरीयादीनामुत्सर्जने स-			कृष्णाष्टमीव्रताऽकरणे प्रायाश्चित्तम्	४५३	२२
मयनिर्देशः	४४२	४	व्रतकरणेऽशक्तिश्चेत्प्रतिनिधिः कार्यः	४५३	२६
ऋक्शाखीयानां परशाखया उपा-			जयन्त्याः नित्यत्वं काम्यत्वञ्च	४५४	५
कर्मोत्सर्जनकरणे निषेधः	४४३	२१	अष्टम्यां रोहिणीयोगस्य भावत्वे-		
उपाकर्मोत्सर्जनयोर्कर्षिपूजनम्	४४३	११	नाऽभावत्वेन कर्तव्यनिर्णयः	४५९	१
उपाकर्मण्युत्सर्गे चानध्यायः	४४४	२	अष्टमीजयन्त्योर्भेदकथनम्	४६२	२
अत्र नदीनां रजोदोषो नास्ति	४४४	३	रोहिणीराहिताया अष्टम्या चतु-		
श्रावणपौर्णमास्यां रक्षाबन्धन-			र्धात्वम्	४६७	१०
निर्णयः	४४४	७	तासु कर्तव्यनिर्णयः	४६८	१
रक्षाबन्धनं भद्रायान्न कार्यम्	४४४	१८	रोहिणीसहिताया अष्टम्या अपि		
रक्षाबन्धनं प्रतिपद्युतायां पौर्णमा-			चतुर्धात्वम्	४६८	१२
स्यां न कार्यम्	४४५	३	अत्रापि कर्तव्यनिर्णयः	४६८	१२
रक्षाबन्धनं भद्रावर्ज्यग्रहणदिनेऽपि			पारणानिर्णयः	४७४	४
कार्यम्	४४५	१०	पारणासमयः	४७४	१२
रक्षाबन्धने मन्त्रः	४४५	१८	अष्टम्यां देवकीकृष्णादिप्रतिमा-		
अत्र हयग्रीवोत्पत्तिः	४४६	३	स्थापनम्	४७९	७
अत्र श्रवणाकर्म	४४६	७	अष्टविधाः प्रतिमाः	४८०	२
श्रवणाकर्मसर्ववर्त्योरकरणे प्रायाश्चि-			प्रतिमास्थापनात्पूर्वदिनै नियमाः	४८०	३
त्तम्	४४६	२३	प्रतिमास्थापनस्य विशेषविधिः	४८०	५
श्रावणकृष्णाद्वितीयायामशून्यश-			मूलमन्त्रलक्षणम्	४८१	२१

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अथ प्रतिमास्थापनविधिः	४८१	३	अत्र प्रार्थनामन्त्रः	५१०	५
भाद्रमायां कुशग्रहणम्	४८९	७	वामनावतारनिमित्तोपवासः	५१०	९
रात्रौ सन्ध्योश्च कुशग्रहणविधिः	४८९	२६	अयमुपवास एकादश्यां कर्तव्यः	५११	४
शुद्धस्य दर्भानुद्धरणम्	४९०	१३	भागवते तु द्वादश्यां वामनोत्पत्तिः	५११	४
भाद्रशुक्लप्रतिपदि रुद्रव्रतनिर्णयः	४९०	२०	तत्र पूजाविधिः	५११	११
भाद्रशुक्लतृतीयायां हरितालिकाव्रत- निर्णयः	४९०	८	पूजा मध्याह्ने कार्या	५१२	२१
द्वितीयायुक्तायामस्यां व्रतकरणे प्र- त्यवायः	४९१	५	अत्र दुग्धव्रतविधिः	५१२	२४
भाद्रशुक्ल(गणेश)चतुर्थीनिर्णयः	४९१	१३	दुग्धव्रते पायसादि वर्ज्यन्वेति विचारः	५१३	१
अत्र चन्द्रदर्शनं निषिद्धम्	४९२	१४	भाद्रशुक्लचतुर्दश्यामनन्तव्रतनिर्णयः	५१४	५
दर्शने सति तद्दोषशान्तये मन्त्रः	४९३	९	अगस्त्यार्घ्यः	५१५	७
अत्र टीकायां विशेषः	४९३	२१	अत्र पूजाविधिः	५१५	१९
भाद्रशुक्लपञ्चमी (ऋषिपञ्चमी) निर्णयः	४९३	११	अर्घ्यमन्त्रेण पूजा कार्या	५१५	२४
भाद्रशुक्लषष्ठीनिर्णयः	४९५	४	“अगस्त्यः खनमानः” इत्यादि ऋग्वेदीयमन्त्रकथनम्	५१६	२६
भाद्रशुक्लसप्तम्यां मुक्ताभरणव्र- तनिर्णयः	४९६	४	अर्घ्यदानमन्त्रः	५१७	८
भाद्रशुक्लअष्टमी (दूर्वाष्टमी) निर्णयः	४९६	६	प्रतिग्रहमन्त्रः	५१७	११
इदमगस्त्योदये कन्याऽर्के च न कार्यम्	४९७	४	भाद्रपौर्णमास्यां श्राद्धम्	५१८	४
इदं ऋणां स्त्रीणां नित्यम्	४९८	६	नान्दीमुखश्राद्धम्	५१८	८
व्रतस्यास्य पूजाविधिः	४९८	१४	नान्दीमुखेभ्यः प्रदक्षिणकुशासनम्	५१८	२३
दूर्वायाः प्रार्थनामन्त्रः	४९९	४	भागवतलक्षणम्	५२०	२५
अत्रानभिपक्वात्रादेर्भक्षणम्	४९९	९	भागवतस्य दानविधिस्तत्फलञ्च (अथाश्विनमासः)	५२०	२५
भाद्रे अत्रिमासे सति अगस्त्योदया- दवाक् दूर्वाव्रतं कार्यम्	४९९	१२	कन्यासंक्रान्तिनिर्णयः	५२१	१
ज्येष्ठाव्रतविधिः	४९९	१६	अथ महालयः	५२१	२
तन्निर्णयः	४९९	१९	षोडशमहालयनिर्णयः	५२२	४
भाद्रशुक्लद्वादश्यां श्रवणायोगरहिता- यां पारणम्	५०१	१३	अत्र हेमाद्रिः षोडशत्वं त्रैधा व्याचख्यौ	५२२	१३
अत्र विष्णुपरिवर्तनोत्सवः	५०२	१४	महालये विधवायाः पार्वणचतुष्टयम्	५२५	२१
विष्णोः प्रार्थनामन्त्रः	५०२	१५	विधवाया दर्शश्राद्धे पुत्राभावे तद्देवाधिकारः	५२६	१४
अत्र शक्रध्वजोत्थापनम्	५०२	१८	अशक्तौ सत्यां विधवा स्वयं संकल्पं कृत्वाऽन्यब्राह्मणद्वारा कारयेत्	५२६	६
श्रवणद्वादशीनिर्णयः	५०३	१	महालये वर्ज्यतिथिनक्षत्रादि	५२७	१
अमृहीतैकदशव्रतश्चैकोदश्यां भुक्त्वा द्वादश्यामुपवासः	५०७	९	अस्यापवादः	५२८	१४
अस्य पारणानिर्णयः	५०८	१	पितृमृताहे निषिद्धदिनेऽपि सकृ- न्महालयः कार्यः	५२९	४
अत्र पूजाविधिः	५०९	३	पक्षश्राद्धकरणेऽपि नन्दादिषु न पिण्डनिषेधः	५२९	१७

विषयानुक्रमः ।

१५

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
विवाहव्रतचूडासु पिण्डदानादिनिषेधः	५३४	९
तस्यात्रापवादः	५३४	११
संन्यासिनां महालयः द्वादश्याम्	५३५	११
अत्र श्राद्धाकरणे गौणकालः	५३५	१५
कालातिक्रमे वृश्चिकपर्यन्तं गौ- णकालः	५३६	५
इदञ्च श्राद्धमन्त्रेणैव कार्यम्	५३७	१२
अथात्र देवताः	५३७	१६
अत्र विशेषः	५३९	३
जीवन्मातृकः सापत्नमातुरेकोदिष्टं कुर्यात्	५३९	६
संन्यस्तपितृकादौ विशेषः	५३९	१२
महालये पितृपरिग्रहनिर्णयः	५४०	९
अत्र पार्वणैकोद्दिष्टयोर्व्यवस्था	५४१	२
अशक्तौ सत्यां विशेषः	५४१	४
एकोद्दिष्टस्वरूपम्	५४२	८
अत्र पाणिहोमः	५४३	२
अत्र धूरिलोचनौ विश्वेदेवौ	५४३	७
पार्वणैकोद्दिष्टयोः क्रमः	५४३	८
महालयः संन्यस्तपितृकादिना जीवत्पितृकेणापि कार्यः	५४४	४
दर्शश्राद्धादि जीवत्पितृकेण पि- ण्डरहितं कार्यम्	५४५	८
महालये तर्पणनिर्णयः	५४६	७
निषिद्धदिनेऽपि तर्पणम्	५४६	१८
एतच्छ्राद्धं मलमासे न कार्यम्	५४६	२४
इदं नित्यकाम्याभ्यां द्विविधम्	५४७	६
महालयाकरणे दोषः	५४७	१०
महालयाकरणे प्रायश्चित्तम्	५४७	१२
“दुरो अश्वस्य” मन्त्रकथनम्	५४७	२१
भरणीश्राद्धम्	५४८	३
कपिलाषष्ठीविधिः	५४८	१०
तस्या निर्णयः	५४८	१७
कपिलाषष्ठ्याः पूजनविधिः	५४९	४
इयं चन्द्रषष्ठी तन्निर्णयश्च	५५०	९
अष्टम्यां माघ्यावर्षे श्राद्धम्	५५०	१६
आश्विनकृष्णाष्टम्यां महालक्ष्मी- व्रतम्	५५१	६
भाद्रशुक्लाष्टमीमारभ्याश्विनकृष्णा-		

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
ष्टमीपर्यन्तं महालक्ष्मीयात्रा	५५१	२०
इयं चन्द्रोदयव्यापिनी	५५२	१४
अत्राष्टम्याः श्राद्धं मघाश्राद्धसमफल- कम्	५५३	१८
नवम्यामन्वष्टकाश्राद्धम्	५५३	७
इदं जीवत्पितृकेणापि कार्यम्	५५४	५
अत्र भर्तृमरणोत्तरं पूर्वमृतमातृश्राद्धं न कार्यम्	५५५	६
अन्वष्टकाश्राद्धमनुपनीतेनापि कार्यम्	५५६	१
टीकायां विशेषः	५५६	२२
अन्वष्टकाश्राद्धे सुवासिनीभोजनम्	५५७	८
अत्राशक्तावनुकल्पः	५५७	१६
अकरणे प्रायश्चित्तम्	५५१	२
प्रायश्चित्तपरिहारमन्त्रकथनम्	५५१	२०
द्वादश्यां संन्यासिनः श्राद्धम्	५५१	६
मघात्रयोदशी	५५२	१
अकुर्वतां दोषश्रवणादस्य नित्यत्वम्	५५२	११
एतच्छ्राद्धमविभक्तैरपि पृथक्कार्यम्	५५३	४
इयं गजच्छाया	५५३	९
श्राद्धमिदं पिण्डरहितं कार्यम्	५५६	४
इदं मलमासेऽपि कार्यम्	५५६	८
मघात्रयोदशी महालययुगादिश्रा- द्धानां तन्त्रेण प्रयोगः	५७०	१
शस्त्रविषाद्यपघातविपन्नानां चतुर्द- श्यां श्राद्धम्	५७०	४
अत्र विशेषः	५७०	९
शस्त्रहतस्यैव चतुर्दश्यामिति नि- यमः नतु चतुर्दश्यामेव शस्त्रहतस्य	५७३	३
चतुर्दश्यामेव शस्त्रादिना हते सति तस्य वार्षिकमेव पार्वणमेकोद्दिष्टं वा कार्यम्	५७५	४
अमायां गजच्छायानिर्णयः	५७९	५
आश्विनशुक्लप्रतिपदि दौहित्रेण मातामहस्य श्राद्धं कार्यम्	५८०	८
टीकायां विशेषः	५८०	२२
इयं संगव्यापिनी ग्राह्या	५८१	१
श्राद्धमिदं मलमासे न कार्यम्	५८१	६
मातामहश्राद्धं जीवत्पितृकेणैव कार्यम्	५८१	८

[illegible]

विषयः	पृष्ठः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयः	पृष्ठः	पङ्क्त्यङ्काः
होमे विशेषः	६२१	४	अथैवमभ्युपगच्छेत्तु	६२१	५
अथ बालिदानप्रकारः	६२२	८	अथैवमभ्युपगच्छेत्तु	६२१	५
होमद्रव्यप्रमाणम्	६२३	२०	अथैवमभ्युपगच्छेत्तु	६२१	५
होमे तिष्ठो मुद्राः	६२४	३३	अथैवमभ्युपगच्छेत्तु	६२१	५
अशक्तौ, ब्राह्मणेन च कृत्यान्तः			अथैवमभ्युपगच्छेत्तु	६२१	५
दिभिर्बलिदानम्	६२४	३३	अथैवमभ्युपगच्छेत्तु	६२१	५
प्रसङ्गाच्छतचण्डीविधानम्	६२४	५	अथैवमभ्युपगच्छेत्तु	६२१	५
कुण्डमण्डपगोरावद्वयकत्वम्	६२४	१४	अथैवमभ्युपगच्छेत्तु	६२१	५
अष्टादशभुजालक्षणम्	६२४	२२	अथैवमभ्युपगच्छेत्तु	६२१	५
अष्टभुजालक्षणम्	६२५	१०	अथैवमभ्युपगच्छेत्तु	६२१	५
सहस्रचण्डीविधानम्	६२५	५	अथैवमभ्युपगच्छेत्तु	६२१	५
नवरात्रपारणानिर्णयः	६२५	११	अथैवमभ्युपगच्छेत्तु	६२१	५
अष्टरात्रादिपञ्चाः	६२५	११	अथैवमभ्युपगच्छेत्तु	६२१	५
सप्तरात्रपक्षः	६२५	११	अथैवमभ्युपगच्छेत्तु	६२१	५
पञ्चरात्रपक्षः	६२५	१५	अथैवमभ्युपगच्छेत्तु	६२१	५
स्त्रीणां रजोदर्शने पारणानिर्णयः	६२५	१५	अथैवमभ्युपगच्छेत्तु	६२१	५
दशम्यां देवीविसर्जनविधिः	६२५	२३	अथैवमभ्युपगच्छेत्तु	६२१	५
तत्र देव्याः उन्थापनमन्त्राः	६२५	८	अथैवमभ्युपगच्छेत्तु	६२१	५
जले प्रवाहकरणमन्त्राः	६२५	१३	अथैवमभ्युपगच्छेत्तु	६२१	५
इयं विजयादशमी तन्निर्णयः	६२५	३	अथैवमभ्युपगच्छेत्तु	६२१	५
अथ शमीपुष्पार्चनम्	६२५	३	अथैवमभ्युपगच्छेत्तु	६२१	५
तत्र मन्त्रः	६२५	४	अथैवमभ्युपगच्छेत्तु	६२१	५
पेशान्यां स्थितशमीपुष्पार्चनम्	६२५	१४	अथैवमभ्युपगच्छेत्तु	६२१	५
शमीरहितदेशेष्वमन्तकार्चनम्	६२५	१	अथैवमभ्युपगच्छेत्तु	६२१	५
तत्प्रार्थनामन्त्रः	६२५	३	अथैवमभ्युपगच्छेत्तु	६२१	५
राज्ञाऽपराजितार्चनं कार्यं तद्विधिः	६२५	४	अथैवमभ्युपगच्छेत्तु	६२१	५
तत्रापराजिताप्रार्थना	६२६	१५	अथैवमभ्युपगच्छेत्तु	६२१	५
अपराजिताधारणम्, तद्विधिः	६२६	१६	अथैवमभ्युपगच्छेत्तु	६२१	५
तत्र बलयाभिमन्त्रणमन्त्रौ	६२६	७	अथैवमभ्युपगच्छेत्तु	६२१	५
दाक्षिणवाहो धारणमन्त्रौ	६२६	१३	अथैवमभ्युपगच्छेत्तु	६२१	५
विसर्जनमन्त्रः	६२६	१७	अथैवमभ्युपगच्छेत्तु	६२१	५
दशम्यां बालिनीराजनम्	६२६	१	अथैवमभ्युपगच्छेत्तु	६२१	५
नीराजनं कृत्वा खञ्जरीटदर्शनम्	६२६	५	अथैवमभ्युपगच्छेत्तु	६२१	५
खञ्जरीटनमस्कारमन्त्रः	६२६	१२	अथैवमभ्युपगच्छेत्तु	६२१	५
अस्य दर्शनफलानि	६८७	९	अथैवमभ्युपगच्छेत्तु	६२१	५
आश्विनपूर्णिमानिर्णयः	६८७	२	अथैवमभ्युपगच्छेत्तु	६२१	५
रात्रौ लक्ष्मीपूजनादिविधिः	६८७	५	अथैवमभ्युपगच्छेत्तु	६२१	५
नारिकेलोदकं पीत्वा खञ्जरीटनम्	६८९	८	अथैवमभ्युपगच्छेत्तु	६२१	५
हारीतस्मृतौ तदुदकपाननिर्णयः	६८९	११	अथैवमभ्युपगच्छेत्तु	६२१	५

REMARKS:

[illegible]

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अस्यामेव विद्वेदवरयात्रा	७३८	१०
अत्र कार्तिकव्रतोद्यापनप्रकारः	७३९	८
तुलसीविवाहविधिः	७४१	१४
कार्तिकीपौर्णमासीनिर्णयः	७४३	१
अत्र योगविशेषः	७४३	२
अस्यां पञ्चकयोगः	७४३	१२
अस्यामेव मत्स्यावतारः	७४३	१९
अत्र त्रिपुरोत्सवः	७४४	१
अत्र वृषात्सर्गो गतिप्रशस्तः	७४४	८
अत्र कार्तिकेयदर्शनम्	७४४	११
(अथ मार्गशीर्षमासः)		
वृश्चिकसंक्रान्तिनिर्णयः	७४४	१६
कालभैरवाष्टमी तत्रोपवासादिविधिः	७४४	१९
मार्गशीर्षशुक्लपञ्चम्यां नागपूजा- निर्णयः	७४६	१०
मार्गशीर्षशुक्लषष्ठी (चम्पाषष्ठी) निर्णयः	७४७	४
इयमेव स्कन्दषष्ठी	७४७	१६
मार्गशीर्षशुक्लचतुर्दश्यां पिशाच- मोचनीश्राद्धविधिः	७४८	६
मार्गशीर्षपौर्णमास्यां दत्तात्रेयोत्पत्तिः	७४८	१२
मार्गशीर्षपौर्णिमानन्तराष्टमी अष्टका	७४९	१
अष्टकानिर्णयः	७४९	८
अष्टकापक्षे द्रव्यविधिः	७५०	२४
अत्र कामकालौ देवौ	७५१	७
इष्टिश्राद्धे क्रतुदक्षौ देवौ	७५१	८
अत्र श्राद्धकरणे प्रायश्चित्तम्	७५१	९
मलमासे सति निर्णयः	७५२	५
मार्गादिषु रविवारव्रतविधिः	७५२	९
(अथ पौषमासः)		
धनुःसंक्रान्तिनिर्णयः	७५३	९
पौषशुक्लाष्टम्यां योगविशेषेण जप- होमादिविधिः	७५३	१२
अत्रैव रोहिण्यार्शयोगे विशेषः	७५३	१५
पौषशुक्लैकादशी मन्त्रादिः	७५३	१६
पौषपौर्णमासी	७५३	१७
अर्धोदयनिर्णयः	७५३	१९
अत्र दातादिविशेष उक्तः	७५५	८
तत्र विधिः	७५६	३
तत्र मन्त्रः	७५६	१०

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
(अथ माघमासः)		
माघस्नानविधिः	७५६	१७
अत्र प्रातःस्नानस्यैव कर्तव्यता	७५६	१८
अत्र हाविष्यब्रह्मचर्यपालने महाफलम्	७५६	१९
स्नानारम्भसमाप्तिकालनिर्णयः	७५६	२२
अत्राधिकारी	७५७	१२
अशक्तौ उष्णोदकस्नानम्	७५७	१८
शक्तौ तन्निषेधः	७५७	१९
अत्र विष्णुपूजाविधिः	७५७	२१
मूलकभक्षणदाननिषेधः	७५७	२३
तद्गुणै चान्द्रायणव्रतमाचरेत्	७५७	२४
अस्मिन्मलमासे स्नानादिनिर्णयः	७५८	२
मासोपवासचान्द्रायणादीनां मलमा- से एव समापनम्	७५८	४
माघस्नाने मन्त्रः	७५८	१०
प्रत्यहं मन्त्रः	७५८	१३
सूर्यार्घ्याणां प्रत्यहं दातव्यता	७५८	१८
तस्य मन्त्रः	७५८	१९
स्नानकालः सूर्योदयः	७५८	२१
अरुणोदयस्यापि स्नानकालत्वम्	७५९	९
तत्र उत्तममध्यमादिभेदाः	७५९	१५
तीर्थविशेषेण स्नानमाहात्म्यम्	७५९	१७
यत्र कुत्रापि प्रयागस्मरणेन स्ना- ने गङ्गास्नानफलम्	७६०	५
माघस्नानं काम्यं नित्यकाम्यं वा	७६०	११
सम्पूर्णमाघस्नानाशक्तौ दिनत्रयमेक- दिनं वा स्नायात्	७६०	१२
तत्रापि प्रयागे महाफलम्	७६०	१६
दिनत्रयानिर्णयः	७६०	१९
तीर्थभावे तडागादौ स्नानम्	७६१	१८
स्नानानन्तरं अर्घ्यादिदानादि वाह्निसेवननिषेधः	७६१	२४
स्नानानन्तरं तिलदानादि	७६१	७
अशक्तस्य ब्रह्मचर्यादौ स्वेच्छा	७६२	१
स्नानादौ तिलमाहात्म्यम्	७६२	३
प्रयागासम्भवे काश्यां दशाश्वमेधो- त्तरस्थप्रयागतीर्थे स्नानम्	७६२	६
स्नानोत्तरकृत्यम्	७६२	११
अत्र भोज्यकम्बलादिदानम्	७६२	१४

विषयानुक्रमः ।

२१

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अत्र व्रतोद्यापनम्	७६३	११	जीवत्पितृकस्याप्येतत्तर्पणविधानम्	७७४	१०
अथ मकरसंक्रान्तौ पुण्यकालः	७६३	१८	एतदपसव्येन कार्यम्	७७५	३
प्रसङ्गात् सर्वसंक्रान्तिपुण्यकालः	७६४	२०	अत्र श्राद्धं काम्यम्, तर्पणं नित्यम्	७७५	४
मकरे दानविशेषः	७६६	१५	तर्पणं ब्राह्मणैः सव्येन, इतरैर-		
अत्र रात्रावपि श्राद्धमुक्तम्	७६७	३	पसव्येन	७७६	२०
माघामायाम् अर्धोदयः	७६७	४	माघशुक्लद्वादशी भीष्मद्वादशी	७७६	१
माघकृष्णचतुर्दश्यां यमतर्पणविधिः	७६७	५	माघशुक्लैकादशी भीष्मैकादशी	७७६	२२
माघशुक्लचतुर्थी तिलचतुर्थी	७६७	८	इयं पूर्वयुता	७७६	४
तस्यां दुण्ठिपूजनादि	७६७	९	परविद्धेयं ग्राह्या	७७६	२६
तिलप्राशनादिविशेषः	७६८	१६	माघीपूर्णिमायाः कालनिर्णयः	७७६	५
इयमेव कुन्दचतुर्थी	७६७	१४	अस्या एव महामाघीत्वम्	७७६	६
तस्याः कालनिर्णयः	७६८	१	इयं प्रयागेऽतिप्रशस्ता	७७७	१५
टीकायां विशेषः	७६८	२१	अस्यां तिलपात्रादिदानविधिः	७७७	७
माघशुक्लपञ्चमी श्रीपञ्चमी	७६८	५	तत्तद्दानमन्त्राः	७७७	१८
तत्र श्रीपूजा कार्या कृष्णपूजा च	७६८	२४	माध्यष्टकानिर्णयः	७७७	८
चैत्रशुक्लीयेयमिति मतान्तरम्	७६८	८	(अथ फाल्गुनमासः)		
माघशुक्लसप्तमी रथसप्तमी	७६८	१०	कुम्भसंक्रान्तिः	७७८	४
अस्याः कालः	७६८	१०	सीताष्टमी	७७८	६
अस्याः प्रयागे माहात्म्यविशेषः	७६८	१५	महाशिवरात्रिव्रतनिर्णयः	७७८	११
अत्र विधिर्भाविष्ये	७७०	६	रविभौमसोमवारयुतञ्चाति-		
अस्यां चन्दनलिखितपत्रपूजा	७७०	१९	प्रशस्तम्	७८३	३
अस्यां स्नानमन्त्रः	७७१	३	अत्र कृत्तिवासेश्वरपूजनम्	७८३	५
अर्घ्यमन्त्रः	७७१	१५	शिवरात्रिपारणानिर्णयः	७८३	८
अर्घ्यस्य अष्टाङ्गविधित्वम्	७७२	२०	इदं व्रतं नित्यं काम्यं चेत्युक्तम्	७८५	१०
अर्घ्यदानप्रारम्भः	७७२	२४	व्रतलक्षणम्	७८६	१९
अर्घ्यदानमन्त्रनिर्देशः	७७२	२६	तद्धि चतुर्दशाब्दं कर्तव्यम्	७८८	९
अर्घ्यदानप्रकाराः	७७३	१७	अस्यां व्रतारम्भो हेमाद्रौ	७८८	१३
अर्घ्य-अर्घिण्यादिभेदाः	७७३	२६	उद्यापनविधिः	७८८	१७
साष्टाङ्गनमस्कारविधानम्	७७५	१४	अथ वर्षशिवरात्रिव्रतप्रयोगः	७८८	२०
तेषां लक्षणम्	७७५	१५	माघामावास्या युगादिः	७९१	१
अत्र तिलपिष्टादिदानविधिः	७७२	८	अत्र विशेषयोगे श्राद्धेन पितॄणां		
दानमन्त्रः	७७२	१३	तृप्तेरानन्त्यम्	७९१	४
अस्यां मन्वादित्वमपि	७७३	२	गोविन्दद्वादशीनिर्णयः	७९१	१९
तत्र कालनिर्णयः	७७३	२	होलिकानिर्णयः	७९२	१
माघे मलमासे मासद्वयेऽपि मन्वा-			भद्रानिर्णयः	७९३	११
दिनिमित्तं श्राद्धं कुर्यात्	७७३	३	अत्र चन्द्रग्रहणे निर्णयः	७९६	३
माघशुक्लाष्टमी भीष्माष्टमी	७७३	७	होलिकापूजामन्त्रः	७९६	१५
तस्यां भीष्मतर्पणश्राद्धयोः कर्तव्यता	७७३	८	मलमासे सति निर्णयः	७९७	६
तर्पणमन्त्रः	७७४	४	इयं मन्वादिः	७९७	४

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अत्र गोविन्ददोलोत्सवः	७९७	७	अत्र विशेषः	७९८	७
होलिकार्थं काष्ठस्तेयं कर्तव्यम्	७९७	११	होलिकाविभूतिवन्दनम्	७९८	१५
चाण्डालसूतिकोगेडाच्छिशुहारित-			तत्र मन्त्रः	७९८	१७
वह्निना होलिकोद्दीपनम्	७९७	१४	आम्रकुसुमप्राशनविधिः	७९८	१९
अत्र लिङ्गभगाङ्कितशब्दकथनं			तत्र मन्त्रः	७९९	३
कर्तव्यम्	७९७	२२	चैत्रामावास्या मन्वादिः	७९९	६
वसन्तोत्सवनिर्णयः	७९८	१	ग्रन्थकर्तुरभ्यर्थना	७९९	८

इति द्वितीपरिच्छेदानुक्रमणिका ।

सटीकानिर्णयसिन्धुतृतीयपरिच्छेदः

अथ गर्भाधानम्	८०१	७	प्रथमरजोदर्शने भुवनेश्वरीशा-		
तत्र प्रथमरजोदर्शने तिथिनक्षत्रा-			न्तिविधानम्	८०४	८
दिकलम्	८०१	११	प्रथमरजोदर्शने गोदानविधानम्	८०६	२३
हस्ते संमार्जन्यादिदधाना प्रथम-			प्रथमरजोदर्शने अनडुद्दानविधानम्	८०६	२४
तुमतीचेत् कुलटा भवति	८०१	१६	प्रथमरजोदर्शने ब्राह्मणभोजनवि-		
तल्पोपभोगे भाग्यवती	८०१	१८	धानम्	८०६	२५
पूर्वाण्हादिकालफलम्	८०१	२१	प्रथमतो स्मृतिचन्द्रिकायां कृत्य-		
ग्रहणे प्रथमरजोदर्शनमशुभम्	८०१	२२	विशेषः	८०८	२
विष्ट्यां प्रथमरजोदर्शनमशुभम्	८०१	२३	यदि प्रथमरजोदर्शनं दुष्टमासा-		
प्रथमरजोदर्शने रव्यादिवारफलम्	८०२	१	दौ, तदा अयमाचारो द्वितीयर-		
प्रथमरजोदर्शने दसर्क्षादिफलम्	८०२	७	जोदर्शने इति केचित्	८०८	२६
प्रथमरजोदर्शने शुभराशयः	८०२	१६	द्वितीयदृष्टुषु रजस्वलाया अञ्ज-		
श्वेतादिषष्पृतायां प्रथमरजोद-			नाभ्यङ्गानिनिषेधः	८०८	८
र्शने शुभाशुभफलम्	८०२	२९	प्रथमरजोदर्शने द्वित्राद्यशुभसंनि-		
प्रथमरजोदर्शने समविषमरक्त-			पाते आहुतिसंख्याद्वैगुण्यादि-		
बिन्दुफलम्	८०२	२३	बोध्यम्	८०८	२४
दुष्टरजोदर्शने शुद्धरजोदर्शनं या-			प्रथमतोः पूर्वं स्त्रीगमननिषेधः	८०९	३
वत् स्त्रीसंसर्गो वर्ज्यः	८०३	२	आकुलस्य पुरुषस्य गौर्यवस्थायाः		
दुष्टरजोदर्शने शान्तिविधानम्	८०३	३	पत्न्या गमनविधानम्	८०९	८
प्रथमरजोदर्शने मासादिकलम्	८०३	७	अन्यथा वीर्यपाते दोषः	८०९	९
प्रथमरजोदर्शने तत्तद्देशफलम्	८०३	१८	ऋतुमत्याः त्रिरात्रपर्यन्तं स्वमुख-		
प्रथमरजोदर्शने लग्नफलम्	८०३	२४	प्रदर्शनस्ववाक्यश्रावणनिषेधः	८०९	१८
प्रथमरजोदर्शने विष्कम्भादियोग-			रजस्वलास्नानविधानम्	८०९	२०
फलम्	८०४	१	ऋतौ गमनविधानम्	८०९	२१

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अनृतावपि गमनम्	८१०	२
दिवागमननिषेधः	८१०	४
दिवागमने प्रायश्चित्तविधानम्	८१०	६
खरोष्ट्र्याने प्रायश्चित्तविधानम्	८१०	६
नग्नस्नाने प्रायश्चित्तविधानम्	८१०	७
नग्नेन भुक्ते प्रायश्चित्तविधानम्	८१०	७
दिवाभैथुने अन्यत् प्रायश्चित्तम्	८१०	९
नग्नपरस्त्रीदर्शने प्रायश्चित्तविधानम्	८१०	१०
ऋतावगमने पापमाह	८१०	१८
सकामां भार्यामनृतावभ्युपेयात्	८१०	२३
ऋतौ रात्रिसंख्या	८११	१
तत्र निन्या रात्रयः	८११	२
तत्र तिथ्यादीनाह	८११	७
रजस्वलायास्त्रिरात्रं चाण्डाल्यादिभेदाः	८११	२४
रजस्वलायाश्चतुर्थदिनकृत्यम्	८१२	१४
समविषमरात्रिफलम्	८१२	४
टीकायां विशेषः	८१२	२४
चतुर्थ्यादिरात्रिफलानि	८१३	५
रजस्वलायाश्चतुर्थदिने स्नानेन गर्भाधानयोग्यता	८१३	२०
चतुर्थदिष्वे गमनविकल्पः	८१४	२
भौतिकर्मण्यपि रजस्वलायाश्चतुर्थेऽह्नि अधिकारः	८१४	१५
रजसि निवृत्ते एव रजस्वलायाश्चतुर्थेऽह्नि स्नानम्, नतु रजसि अनिवृत्ते	८१४	४
टीकायां विशेषः	८१४	२३
सर्वासु युग्मासु गमनमावश्यकम्	८१४	७
एकस्यां रात्रौ सकृदेव गमनं कार्यम्	८१४	८
श्राद्धादौ स्त्रीगमने निर्णयः	८१४	११
अनेकभार्यस्यर्तुयौगपये गमननिर्णयः	८१६	३
गमनात्पूर्वं योनिं स्पृष्ट्वा 'विष्णु-योनिं' इति सूक्तजपविधानम्	८१६	६
ऋतावगमने दोषः	८१६	९
स्त्रीणामप्यृतावगमने दोषः	८१६	१९
ऋतावगमने प्रायश्चित्तविधानम्	८१६	२३
भर्तुरवमाने स्त्रियाः प्रायश्चित्तविशेषः	८१७	१३

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
गमनावधिः	८१७	१५
परमावधिः	८१७	२३
व्याधितादेः पत्युः ऋतावगमनेऽपि दोषाभावः	८१७	१२
गर्भाधानाङ्गहोमाकरणे प्रायश्चित्तम्	८१७	३
अत्र मलमासशुक्रास्तादिनिर्णयः	८१७	७
स्त्रीगमने शुद्धिमाह	८१७	११
टीकायां विशेषः	८१८	६
गर्भाधानादीनां होमो गृह्याग्नौ कार्यः	८१८	१७
गृह्याग्निनाशे व्यवस्था	८१८	२१
प्रमादादिनाऽग्निविच्छेदे प्रायश्चित्तविधानम्, द्रव्यदानविधानं च	८१८	२२
अर्धाधानिनो द्रव्यदाननिषेधः	८१९	१०
सर्वाधानिनः प्रायश्चित्तस्यापि निषेधः	८१९	११
द्विभार्यव्यवस्था	८१९	१४
रत्यनन्तरं स्त्रीणां स्नानानावश्यकता	८१९	२
रात्रौ रजसि जननादौ च पूर्वोक्त-रदिननिर्णयः	८१९	१
रजस्वलायाश्चतुर्थदिनस्नानानन्तरं अपूर्णकाले पुनः रजोदर्शने अशुचित्वनिर्णयः	८१९	५
कालज-द्रव्यजादिरजोभेदाः	८२०	१६
रोगजरजोदर्शने आशौचनिर्णयः	८२०	१०
रजस्वलाया रजस्वलान्तरस्पर्शे प्रायश्चित्तम्	८२१	९
तत्रासवर्णानां स्पर्शे विशेषः	८२२	१
सवर्णसपत्नीविषये स्नानमात्रम्	८२२	७
अकामतःस्पर्शे व्यवस्था	८२३	२
टीकायां विशेषः	८२३	११
रजस्वलायाश्चाण्डालस्पर्शे व्यवस्था	८२४	१७
प्रसङ्गात् अन्त्यजपरिगणनम्	८२५	१४
रजस्वलायाः शुनःस्पर्शे व्यवस्था	८२६	१
टीकायां विशेषः	८२६	८
भुञ्जानाया रजस्वलायाश्चाण्डालादिस्पर्शे विशेषः	८२६	२
रजस्वलाया उच्छिष्टस्पर्शे व्यवस्था	८२७	१
टीकायां विशेषः	८२७	४
रजस्वलायाश्चाण्डालेन सह एकवृक्षारोहणे प्रायश्चित्तम्	८२७	१८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
भोजनकाले अन्यां रजस्वलां दृ-		
ष्ट्वा रजस्वलाया भोजने व्यवस्था	८२७	२१
भोजनकाले चण्डालदर्शने विशेषः	८२७	२४
रजस्वलाश्वादिदर्शने व्यवस्था	८२८	२
रजस्वलाया आशौचिस्पर्श	८२८	६
रजस्वलाया आशौचिं स्पृष्ट्वा		
भोजने विशेषः	८२८	९
आशौचिं स्पृष्ट्वा स्नानात्प्राक्र-		
जोदर्शने	८२८	११
रजस्वलायाः शावाशौचप्रसक्तौ		
व्यवस्था	८२८	१४
सूतिकां स्पृष्ट्वा स्नानात्प्राक्रजो-		
दर्शने स्नानविधिः	८२९	१
रजस्वलास्नानविधानम्	८२९	६
ज्वरवत्या रजस्वलायाः स्नाने		
व्यवस्था	८२९	१२
रजसोऽज्ञाने सति विचारः	८३०	३
गर्भाधानहोमादीनि सर्वकर्माणि		
विष्णोरर्पयेत्	८३०	१९
उच्छिष्टाया द्विजाते रजोदर्शने		
व्यवस्था	८३१	२
अथ पुंसवनम्	८३१	४
तत्र पुंसवनकालनिर्णयः	८३१	५
टीकायां विशेषः	८३१	९
पुंसवनकर्तृनिर्णयः	८३२	६
पुंसवन्नाणि	८३३	६
पुंसवने तिथ्यादिनिर्णयः	८३३	१३
टीकायां विशेषः	८३३	२१
अनवलोभनकालनिर्णयः	८३३	१९
अथ सीमन्तोन्नयनविधिः	८३४	१
तत्र सीमन्तोन्नयनकालनिर्णयः	८३४	१
विष्णुबलिकालनिर्णयः	८३४	१२
सीमन्ते वारादिनिर्णयः	८३५	१
अमावास्यायां पितृमरणतिथौ च		
सीमन्तोन्नयननिषेधः	८३५	५
सकृदेव सीमन्तोन्नयनं कार्यम्	८३५	११
प्रतिगर्भं वा सीमन्तोन्नयनं कार्यम्	८३६	३
सीमन्तोन्नयनाभावे व्यवस्था	८३६	१०
सीमन्तोन्नयने भोजने प्रायश्चित्त-		
विधानम्	८३६	३२

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अथ गर्भिणीतत्पतिनियमाः	८३८	२
तत्रादौ गर्भिण्याः सामिषभोज-		
ननिषेधः	८३८	३
गर्भिण्याः अङ्गारभस्मास्थिकपा-		
लचुल्लीशूर्पादिकेषूपवेशननिषेधः	८३८	५
गर्भिण्या जलेऽवगाहननिषेधः	८३८	१०
गर्भिणी भूमिं अङ्गारभूत्या नखै-		
र्न लिखेत्	८३८	११
गर्भिण्या वपुर्भङ्गनिषेधः	८३८	१२
गर्भिणी मुक्तकेशी विवशा वा		
न भवेत्	८३९	१
गर्भिण्याः संध्याकाले भोजनश-		
यननिषेधः	८३९	२
गर्भिण्याः अमङ्गलवाक्योच्चारण-		
निषेधः	८३९	३
गर्भिण्याः शून्यगृहे वृक्षतले च		
वासनिषेधः	८३९	४
गर्भिण्याः कट्वादिभक्षणनिषेधः	८३९	६
गर्भिण्या अत्युष्णभोजननिषेधः	८३९	६
गर्भिण्या आयासव्यवायनिषेधः	८३९	७
गर्भिण्याः सर्वदा शयालुत्वनिषेधः	८४०	२०
गर्भिण्याः खट्वाछायाश्रयणनिषेधः	८४०	२०
गर्भिणी उत्तराशिरा अधःशिरा वा		
न शयीत	८४०	२१
गर्भिणी वस्त्रहीना उद्विग्ना वा		
न शयीत	८४०	२२
गर्भिणी आर्द्रावरणा न शयीत	८४०	२२
गर्भिणीपत्युः मुण्डन-पिण्डदानादि-		
निषेधः	८३९	९
गर्भिणीपत्युः ससुद्रजले स्नाननिषेधः	८४०	३
गर्भिणीपत्युः नखकेशादिकर्तननिषेधः	८४०	३
गर्भिण्याः कुञ्जराश्वादिप्वारोहण-		
निषेधः	८४०	१५
गर्भिण्याः व्यायाम-शीघ्रगमन-		
शकटारोहणनिषेधः	८४०	१६
गर्भिण्या शोकादिकरणनिषेधः	८४१	१
गर्भिण्या व्यवसाय-दिवानिशनिषेधः	८४१	२
गर्भिण्याः हरिद्राकुङ्कुमादि-माकृत्या-		
भरण-केशसंस्कारादिवर्जननिषेधः	८४१	४

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
गर्भिण्याश्चतुर्थषष्ठाष्टममासेषु		
यात्रानिषेधः	८४१	९
गर्भिण्या आषाढे विशेषतो यात्रानिषेधः	८४१	१०
गर्भिण्याः प्रियमवश्यं कर्तव्यम्	८४१	१२
गर्भिणीपत्युः वपन-मैथुन-तीर्थगम- ननिषेधः	८४१	१५
गर्भिणीपत्युः सप्तममासादूर्ध्वं श्राद्ध- भोजननिषेधः	८४१	१६
गर्भिणीपत्युः शवानुगमन-नखकृ- न्तननिषेधः	८४१	१९
गर्भिणीपत्युर्युद्धादि-वास्तुकरण-अ- तिदूरगमननिषेधः	८४१	२०
गर्भिणीपत्युरुद्धाह-औपनयन-समुद्रा- वगाहननिषेधः	८४१	२१
तत्करणे आयुःक्षयो भवति	८४२	१
गर्भिणीपत्युः दहन-गिरि-नावा- रोहणनिषेधः	८४२	३
गर्भिणीपत्युः समुद्रयान-मृतवाहन- गयादितीर्थकरण-यागादि- निषेधः	८४२	६
गर्भिणीपत्युः क्षुरकर्मनिषेधः	८४२	३, ७
अथ रोहिण्यादिशुभयोगे सूति- कागृहप्रवेशविधानम्	८४२	१२
शुभयोगासम्भवे प्रसूतिकाले सद्य एव प्रवेशविधानम्	८४२	१७
सूतिकागृहं नैर्ऋत्यां दिशि कार्यम्	८४२	१८
सूतिकागृहप्रवेशे प्रागादिद्वार- विचारः	८४२	२३
सूतिकागृहप्रवेशकाले गोब्रा- ह्मणादिपूजाविधिः	८४२	२४
परण्डमूलचूर्णानुलेपनविधिः	८४२	२५
प्रसूतिगृहे आवश्यकः पदार्थाः	८४२	२१
प्रसूतिकाले 'प्रमन्दिने' इति मन्त्र- जपविधिः	८४३	७
प्रसूतिकाले नारी मनसा इन्द्रं ध्यायेत्	८४३	८
प्रसूतिकाले नार्याः 'विजिहीष्वं वनस्पते' इति मन्त्रोदकपानवि- धानम्	८४३	९

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
महिषीदुग्धमिश्रितैरण्डतैलपान-		
विधिः	८४३	१०
पानमन्त्रः	८४३	११
सन्तानोत्पत्त्यनन्तरं पितुः स्नानविधिः	८४३	४
इदञ्च स्नानं शीताङ्गिः कार्यम्	८४३	२३
इदं स्नानं रात्रावपि कार्यम्	८४३	२५
सूतिकायाः दशाहेन तत्पत्युः स्नानमात्रेण स्पृश्यता	८४४	५
जातकर्मविधिस्तत्कालश्च	८४४	२
नाडीच्छेदानन्तरं आशौचम्	८४४	६
नाडीच्छेदात् प्रागेव दानप्रतिग्रहौ कार्यौ	८४४	८
प्रतिग्रहे कृतान्नभक्षणनिषेधः	८४४	१२
भक्षणे प्रायश्चित्तविधिः	८४४	१३
दानं रात्रावपि कार्यम्	८४४	१५
तत्र सुवर्णादिदानविधिः	८४५	१६
नाडीच्छेदात्प्राक् जातकर्माभावे सूतकानन्तरं तत्कार्यम्	८४५	३
अत्र वृद्धिश्राद्धं नाभिच्छेदात्प्रा- कार्यम्	८४५	५
वृद्धिश्राद्धं रात्रावपि कार्यम्	८४५	९
नपुंसकस्य जातकर्मनिषेधः	८४६	१६
अत्र श्राद्धमामेन हेम्ना वा का- र्यम्, न तु पक्वान्नेन	८४५	१६
हेमाद्रिमते आमेनापि श्राद्धनिषेधः	८४६	४
टीकायामामश्राद्धस्यैव कर्तव्यता	८४६	१८
एतच्च श्राद्धं जननाशौचे मरणा- शौचे च कार्यम्	८४६	६
अत्रामश्राद्धं नैमित्तिकम्, हेम- श्राद्धं तु काम्यमित्येकै	८४६	२०
अन्येषां मते हेमश्राद्धमेव नैमि- त्तिकं, तदसंभवे आमश्राद्धम्	८४६	२१
नैमित्तिकक्रममाह	८४६	२२
केषांचिन्मते आशौचानन्तरं जा- तकर्म कार्यम्	८४६	११
स्मृत्यर्थसारे विकल्प उक्तः	८४६	१३
मृदादिनक्षत्रेष्वेव जातकर्मवि- धानम्	८४७	१
मृदादीनां लक्षणम्	८४७	३

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
पितरि ग्रामान्तरगते संन्यस्तादौ वा पितृव्यादिर्गोत्रजो ज्येष्ठक्र- मेण जातकर्म कुर्यात्	८४७	८
दीक्षितस्य दीक्षाकाले जातकर्म- व्यवस्था	८४७	१७
कर्तुरस्वास्थ्यदिना अतिक्रान्ते कर्मणि व्यवस्था	८४७	२०
महारोगार्तस्य जातकर्मकरणनिषेधः तत्र व्यवस्था	८४७	२३
मुख्यकालातिक्रमे नक्षत्रादिकं ज्ञेयम्	८४८	४
जातकर्मानन्तरं कर्तव्यमाह अथ जन्मनि दुष्टकालाः	८४८	१९
पित्रायरिष्टसूचककाले जन्मनि गोमुखप्रसवाख्यशान्तिविधानम्	८५०	१२
तिथिगण्डादिभेदेन अनडुहादिदा- नविधानम्	८५०	११
उत्तरादिनक्षत्रभेदेन तिलपात्रा- दिदानविधानम्	८५१	२
उत्तरादौ नक्षत्रे शान्तिविधानम्	८५१	४
जन्मनि आश्लेषानक्षत्रफलम्	८५१	६
जन्मनि ज्येष्ठाफलम्	८५२	३
जन्मनि मूलफलम्	८५२	९
जन्मनि अभुक्तमूलफलम्	८५२	१५
कश्यपसंहितायां त्वन्यथोक्तम्	८५२	१९
अथ मूलवृक्षः	८५२	२३
अन्यत्र त्वन्यथोक्तम्	८५३	७
दुष्टनक्षत्राणां कियत्कालपर्यन्तं दो- ष इत्यस्य निर्णयः	८५४	२१
जन्मनि व्यतीपातादिदुष्टयोगफलम्	८५५	३
दुष्टयोगे जन्मनि शान्तिविधानम्	८५५	१४
प्रसङ्गात् सिनीवालयादिनिर्णयः	८५५	१९
कृष्णचतुर्दश्यां जन्मनि तत्तत्का- लफलम्	८५५	१३
अथ पित्रोर्नक्षत्रे जन्मदोषः	८५६	५
ग्रहणकाले प्रसूतौ दोषः	८५६	१२
तत्र शान्तिः	८५७	१५
अकालप्रसूतौ व्यवस्था	८५७	८
कालातीतप्रजासु व्यवस्था	८५७	८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
विकृतप्रसूतौ व्यवस्था	८५७	९
युग्मप्रसूतौ व्यवस्था	८५७	९
अमानुष-अमुण्डोत्पत्तौ व्यवस्था	८५७	१०
हीनाङ्ग-अधिकाङ्गोत्पत्तौ व्यवस्था	८५७	११
पशुपक्षिसरीसृपोत्पत्तौ व्यवस्था	८५७	१२
एतेषु देशानिष्कासनविधानम्, शा- न्तिविधानं च	८५७	१४
प्रथमादिपञ्चममासपर्यन्तं द- न्तोत्पत्तौ प्रथममुपरिदन्तोत्पत्तौ		
दन्तेन सह जन्मनि वा पितृमा- तृनाशो धननाशः स्वनाशश्च भवति	८५७	१६
विषनाडीषु जन्मनि पितृमातृ- धनस्वनाशो भवति	८५७	२४
प्रसङ्गात् विषघटीनिरूपणम्	८५७	२६
दोषवारणार्थं कर्तव्यं कर्म	८५८	३
पूर्वमुपरि दन्तोत्पत्तौ दोषनिरूपणम्	८५८	१६
तद्दोषवारणार्थं शान्तिविधानम्	८५८	१८
तत्र मन्त्रः	८५९	३
जन्मकाले गण्डान्तनामनिर्देशाः	८६०	१२
तत्र प्रसूतौ महादोषो भवति	८६०	१८
अथ यमघण्टकः	८६०	२२
अथ त्रिकप्रसवशान्तिः	८६०	१
बालकजन्मदिनतः षष्ठ्यां रात्रौ जागरणविधिः	८६१	१६
बालकजन्मदिनतः षष्ठे अष्टमे तथा प्रथमे दिने दाने आशौचं न भवति	८६१	२१
वैद्यव्रात्यद्विजातीनां खड्गे राका- दिचतसृकन्यानां पूजाविधानम्	८६२	३
अथ दत्तपुत्रपरिग्रहविधिः	८६२	७
अपुत्रस्य मृतपुत्रस्य च दत्तपुत्रप- रिग्रहविधानम्	८६२	८
बन्ध्याया दत्तपुत्रपरिग्रहाधिकारः	८६२	१२
दत्तपुत्रपरिग्रहे दातृप्रतिग्रहीत्रो- रुल्लेखः	८६२	१४
ध्यामुष्यायणे उल्लेखाविशेषः	८६२	१९
तत्र उभयोरपि गणेशार्चननान्दी- श्रद्धान्तं कर्तव्यम्	८६३	७

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
दत्तपुत्रपरिग्रहे आचार्याय वासो-			सस्यैव सर्वधनलाभः	८८४	२५
द्वयकुण्डलोष्णीषाङ्गुलीयकदान-			ब्राह्मणादिवर्णानां दत्तकप्रतिग्रहे		
विधानम्	८६३	१	सपिण्डसगोत्रादिनिर्णयः	८८५	७
दत्तपुत्रपरिग्रहे सबन्धुब्राह्मणभोज-			सपिण्डेष्वपि भ्रातृपुत्रादौ क्रमेण सु-		
नविधिः	८६३	२	ख्यत्वम्	८८५	१९
दत्तपुत्रपरिग्रहे अन्वाधानादि का-			एकगोत्रासपिण्डाभ्यां प्रतिगृही-		
र्यम्	८६३	३	तयोः असपिण्डभिन्नाभिन्नगोत्र-		
दत्तपुत्रपरिग्रहे दातुः समक्षं गत्वा			जयोः कन्यापुत्रयोः परस्परं वि-		
पुत्रयाचनविधिः	८६३	४	वाहनिर्णयः	८८६	८
तत्र दातुर्दानविधिः	८६३	५	दत्तक(पुत्र)मरणे आशौचनिर्णयः	८८७	१
व्यासुष्यायणे दातुः 'न मम' इत्ये-			पालकमरणे दत्तकस्य आशौचनिर्णयः	८८७	२
तत्कथननिषेधः	८६४	१०	जनकमरणे दत्तकस्य आशौचनिर्णयः	८८७	३
सजातीयपुत्रस्यैव परिग्रहाविधिः	८६५	१५	ब्राह्मणादिवर्णत्रये दौहित्रभागिने-		
पुत्रदाने मातृपित्रोरेवाधिकारः	८६५	२१	ययोः दत्तकप्रतिग्रहनिषेधः	८८७	७
आपद्येव पुत्रो दातव्यः	८६६	६	शूद्रेण दौहित्रो भागिनेय एव वा		
अनेकपुत्रसत्त्वेऽपि ज्येष्ठो न देयः	८६७	१९	प्रतिग्राह्यः	८८७	२३
उभयोर्जीविनोः पत्युरपि पत्न्यनुम-			ब्राह्मणादिवर्णत्रये मातृष्वसृसुतप्र-		
त्यैव दातृत्वं ग्रहीतृत्वं च	८६८	५	तिग्रहनिषेधः	८८८	११
अत्यन्तापदि पत्युः स्वातन्त्र्यमपि	८६८	६	दौहित्रभागिनेययोः शूद्राणां पत्यु-		
पत्न्यास्तु पत्यनुमत्यैव दातृत्वम्,			रेवाधिकार इत्यन्ये	८८८	१२
पत्यौ मृते तु स्वातन्त्र्यम्	८६८	१, ७	दौहित्रभागिनेयाभावे अन्योऽपि		
दत्तप्रतिग्रहे सवर्णासवर्णादिविचारः	८७३	६	शूद्रेण प्रतिग्राह्य इति भट्टाः	८८८	२५
स्त्रीशूद्रयोर्दत्तकविचारः	८७०	२	ब्राह्मणादिभिरपि दौहित्रभागिनेयौ		
स्त्रीशूद्रकर्तृकहोमे विशेषः	८७०	२	ग्राह्यौ, बाधकाभावात् इति		
एकभ्रातुः पुत्रसत्त्वे द्वितीयभ्रातुः			च भट्टाः	८८९	९
पुत्रप्रतिग्रहे नाधिकारः,			दत्ताद्यादीनां पुत्रत्वविचारः	८८९	२
भ्रातृपुत्रेणैव तस्य पु-			दत्तकादिकर्तृकभ्राज्जादौ पित्रादि-		
त्रित्वात् इति केचित्	८७९	६	निर्णयः	८९३	२४
औरस इव दत्तकोऽपि पित्राया-			प्रसङ्गात् व्यासुष्यायणलक्षणम्	८९६	२०
ज्ञापालनपित्रादिश्राद्धादि कुर्यात्	८८४	४	दत्तकविवाहे सपिण्डादिविचारः	८९५	९
दत्तप्रतिग्रहानन्तरम् औरसोत्प-			क्रीतकन्यानिर्णयः	८९८	१६
चौ चतुर्थींशं दत्तको गृह्णीयात्	८८४	८	कृत्रिमकन्यानिर्णयः	८९६	२३
जातकर्मादिसंस्कृतस्तु समांशं गृ-			अपाविद्धकन्यानिर्णयः	८९६	२६
ह्णीयात्	८८४	२२	अथ पुत्रादिदानविचारः	८९९	१
प्रतिगृहीतस्य दत्तविधानादिसं-			अथ यमलसंस्कारे ज्येष्ठकनिष्ठ-		
स्काराभावे विवाहमात्रलाभः, न			विचारः	९०३	२
तु अन्यधनलाभः	८८४	२३	अथ स्मृतिकासनानम्	९०३	२१
यदि प्रतिगृहीतस्य दत्तविधानं न			अथ नामकर्मकालाः	९०४	१
कृतं, किन्तु जातकर्माद्युपनय-					
नान्तसंस्कारः कृतः, तदा और-					

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
नामकर्मणि ब्राह्मणादिवर्णभेदात्		
कालभेदः	९०४	१२
नामकर्मणि दुष्टकालाः	९०४	११
ब्राह्मणस्य शर्मन्तं नाम कार्यम्	९०५	७
क्षत्रियस्य वर्मन्तं कार्यम्	९०५	७
वैश्यस्य धनसंयुतं कार्यम्	९०५	८
शूद्रस्य प्रेष्यसंयुतं कार्यम्	९०५	८
मासनाम गुरुनाम च दद्यात्	९०५	१३
मासभेदात् कृष्णादिनामकरणं कुर्यात्	९०५	११
कालातिक्रमे व्यवस्था	९०५	१८
नामकर्मणि पूर्वाण्डमध्यान्हौ क्रमेण उत्तममध्यमौ	९०५	२५
अपराण्डं रात्रिं च नामकर्मणि वर्जयेत्	९०५	२६
मासनामकरणानन्तरं नाक्षत्रं नाम कृत्वा व्यावहारिकं नाम कार्यम्	९०६	१२
नामकर्मणि संकल्पाविचारः	९०६	१३
कर्तुः पित्रोर्नामकरणं प्रशस्तम्	९०६	२३
नामकरणे नाम्नोऽक्षराविचारः	९०७	३
तत्र द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा घोषव- दाद्यन्तरन्तस्थं दीर्घाभिनिष्ठानं कृ- दन्तं कुर्यात्	९०७	३
तद्धितम् अयुग्माक्षरम् ईकाश- न्तं च न कुर्यात्	९०७	४
तद्धितादित्रयं स्त्रियै प्रशस्तम्	९०७	४
घोषवतां परिगणनम्	९०७	५
अन्तस्थानां परिगणनम्	९०७	६
दीर्घाभिनिष्ठानार्थः	९०७	७
विसर्गान्तं नामापि प्रशस्तम्	९०७	११
नृपादिनामकरणनिषेधः	९०७	२०
दान्तं स्त्रीणां प्रशस्तम्	९०७	२३
देवालयादीनां नाम कार्यम्	९०७	१
लकारान्त्यरेफान्त्यनामकरणनिषेधः	९०८	११
नक्षत्रनामकरणप्रकारः	९०८	६
नक्षत्रेषु प्रशस्तनक्षत्राणि	९०९	८
अथ दोलारोहणकालः	९०९	१२
दोलारोहे प्रशस्तनक्षत्राणि	९१०	२
अथ दुग्धपानकालः	९१०	८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
कर्णबोधकालः	९१०	११
कर्णवेधे द्वितीयादिवर्षेषु जन्ममा- सौ वज्यः	९१०	१४
कर्णवेधे शुभमासाः	९११	२
कर्णवेधे शुभा नक्षत्रादयः	९११	४
राजपुत्रस्य कर्णवेधे सौवर्णी सू- ची कार्या	९११	१२
विप्रवैश्ययोः कर्णवेधे रजतस्य सूची कार्या	९११	१२
शूद्रस्य अयोनिर्मिता सूची कार्या	९११	१२
सूच्याः परिमाणम्	९१२	१२
विप्रस्य कर्णवेधेऽङ्गुष्ठाधिक- च्छिद्रनिषेधः	९१२	१५
शिशोः प्रथमताम्बूलदानकालः	९१२	२०
शिशोः प्रथमताम्बूलभक्षणे शु- भनक्षत्रादयः	९१२	१
अथ निष्क्रमणकालः	९१२	५
छन्दोगानां निष्क्रमणे वृद्धिश्चाद्धं नास्ति	९१२	१२
निष्क्रमणकाले विष्णुगगनपूजा- विधानम्	९१२	२३
शिशोर्लक्षणदर्शनाविधानम्	९१३	४
अथोपवेशनकालः	९१३	८
उपवेशनकाले वाराहपृथ्वीपूजा- विधानम्	९१३	१३
अथान्नप्राशनकालः	९१३	२२
स्त्रीणामन्नप्राशने पञ्चमसतम- मासौ शुभौ	९१४	२
अन्नप्राशने तिथ्यादिविचारः	९१४	४
व्रतबन्धे, राज्याभिषेके जन्मधि- ष्यमशुभम्	९१४	१३
विवाहे सीमन्तयात्रादिमङ्गलेषु जन्मधिष्यमशुभम्	९१४	१५
अन्नप्राशने पूर्वं ब्रह्मादिदेवतापू- जनादिविधानम्	९१४	१८
अन्नप्राशने देयमन्नम्	९१४	२१
अथाब्दपूर्तौ मार्कण्डेयादिपूजा- विधानम्	९१४	२४

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अब्दपूर्तौ मार्कण्डेयप्रसादपयः-		
पानविधानम्	९१५	२५
अब्दपूर्तौ नखकेशखण्डननिषेधः	९१५	२६
अब्दपूर्तौ मैथुननिषेधः	९१५	२६
अब्दपूर्तौ मार्गभ्रमणनिषेधः	९१५	२६
अब्दपूर्तौ आमिषकलहर्हिसानिषेधः	९१६	१
अब्दपूर्तौ दुष्टयोगाः	९१६	३
तत्र सर्वौषधिस्नानविधानम्	९१६	६
सर्वौषधिपरिगणनम्	९१६	१७
जन्मदिने उष्णोदकस्नाननिषेधः	९१६	८
प्रसङ्गात् मृते, जन्मनि, संक्रान्तौ, श्राद्धे, अस्पृश्यस्पर्शे च उष्णोद- कस्नाननिषेधः	९१६	८
अत्र जन्मतिथिरौदयिकी ग्राह्या	९१६	१०
युगादयोऽपि उदयेन ग्राह्याः	९१६	१०
टीकायां विशेषः	९१६	२६
अथ कटिसूत्रबन्धनम्	९१६	१३
कटिसूत्रबन्धने गोदानादिविधानम्	९१६	१४
कटिसूत्रबन्धने होमविधानम्	९१७	२
अथ चौलकालनिर्णयः	९१७	४
तत्रादौ मासादिनिर्णयः	९१७	५
चौलकाले तिथिनिर्णयः	९१७	२०
चौलकाले वारनिर्णयः	९१७	६
चौलकाले नक्षत्रनिर्णयः	९१७	११
मातरि गर्भिण्यां चौलं न कार्यम्	९१९	४
पञ्चवर्षातिक्रमे मातरि गर्भिण्यामपि चौलविधानम्	९१९	१०
गर्भिण्यामपि पञ्चममासपर्यन्तं न दोषः	९१९	१६
ज्वराधिष्ठिते मङ्गलकार्यनिषेधः	९२०	७
मातरि रजस्वलायां विवाहादिमङ्ग- लनिषेधः	९२०	१०
पत्न्यां रजस्वलायां श्राद्धनिषेधः	९२०	१५
सङ्कटे व्यवस्था	९२०	१७
मण्डनोत्तरं चौलनिषेधः	९२०	२१
अब्दभेदे न दोषः	९२०	२७
सोदरयोः समानक्रियानिषेधः	९२१	५
आशौचादौ प्राप्ते निर्णयः	९२१	७
षष्ठाब्दादौ मुण्डननिषेधः	९२१	१२
शिखाधारणविचारः	९२१	१८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
उपनयने मध्यशिखावर्जं वपनं		
कार्यम्	९२१	२२
सत्रे तु सशिखं वपनं कार्यम्	९२२	२
शूद्रस्य शिखाविचारः	९२२	१३
स्त्रीशूद्रयोः शिखाछेदे प्रायश्चित्तवि- धानम्	९२२	१८
सामगानां सशिखमुण्डनविधानम्	९२३	१४
सिंहस्थे गुरौ नर्मदोत्तरभागे		
शुभकर्मनिषेधः	९२२	२२
दाक्षिणे देशे निषेधो नास्ति	९२२	२३
जातकर्मणि, नामकरणे, चूडाकर्मणि च भोजने सान्तपनं प्रायश्चित्तम्	९२३	१
अन्यसंस्कारे भोजने उपवासः प्राय- श्चित्तम्	९२३	४
एते संस्काराः स्त्रीणाममन्त्रकाः कार्याः	९२३	५
होमस्तु स्त्रीणामपि समन्त्रकः	९२३	५
होमोऽप्यमन्त्रक इत्येके	९२३	१०
अथ पञ्चमेऽब्दे विद्यारम्भः	९२४	२
तत्रादौ शुभकालविचारः	९२४	३
विद्यारम्भे नक्षत्रादिविचारः	९२४	८
विद्यारम्भे पूर्व गुरुगणेशादिपूजा- विधानम्	९२४	२२
विद्यारम्भे पूर्व विष्ण्वादिपूजाविधानम्	९२४	२३
विष्ण्वादिहोमविधानम्	९२४	१५
अनध्यायेषु पठननिषेधः	९२५	१७
अथ धनुर्विद्यारम्भकालनिर्णयः	९२४	१७
अनुपनीतस्य अभक्ष्यभक्षणे दोषाभावः	९२५	१
अनुपनीतस्य रजस्वलादिसंस्पर्शं शिशु-बाल-कुमार-इति भेदेन		
अभ्युक्षणादिविधानम्	९२५	४
शिश्वादिलक्षणम्	९२५	६
पञ्चवर्षानन्तरं बालस्यापि स्नान- विधानम्	९२५	११
कामचारादिकेऽप्येवम्	९२६	१
इदं च महापापातिरिक्तविषयम्, महापापन्तु पञ्चवर्षात्प्रागपि वर्ज्यम्	९२६	९
लशुनादिभक्षणमपि षष्ठवर्षात्प्रागेव कार्यम्	९२६	१८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
पञ्चवर्षान्तरं लशुनादिभक्षणे		
महापापे वा पित्रादिभिः प्राय- श्चित्तं कार्यम्	९२६	१९
आचार्यस्य विशेषः	९२६	२२
अथोपनयनकालनिर्णयः	९२६	६
धनादिकामनायां कालनिर्णयः	९२७	२
उपनयने गौणकालनिर्णयः	९२७	१२
उपनयनकालादूर्ध्वमनुपनीतानां ब्रह्मक्षत्रियविशां पातित्यम्	९२८	२
पातित्ये प्रायश्चित्तासमर्थस्य निर्णयः	९२८	२१
शक्तस्य सामग्रीवैकल्येन पञ्च- दशादिवर्षातिक्रमे प्रायश्चित्तम्	९२८	२४
सामग्रीसत्त्वेऽपि कामतो गौण- कालातिक्रमे प्रायश्चित्तम्	९२९	२२
उपनयनकालातिक्रमे ब्राह्मस्तोम- स्य अवश्यं कर्तव्यता	९३०	१३
बुद्ध्या मुख्यकालत्यागे प्रायश्चित्तम्	९३०	२२
उपनयने ऋतु-मासादिनिर्णयः	९२९	२
उपनयनादिमङ्गले जन्मधिष्य-ज- न्ममास-जन्मदिनानि वज्र्यानि	९३१	२०
जन्ममासत्यागासामर्थ्ये निर्णयः	९३१	७
उपनयने मीनार्कयुक्तश्चैत्रः		
प्रशस्ततमः	९३२	१७
उपनयने तिथ्यादिविचारः	९३२	८
गलग्रहे उपनयननिषेधः	९३४	२
अपराण्डलक्षणम्	९३४	४
गलग्रहलक्षणम्	{ ९३४ } ६ { ९३६ } २	
अनध्यायतत्पूर्वपरसमावर्तन-विद्या- रम्भ-दिनत्रये उपनयननिषेधः	९३५	४
अष्टकासु, युगादिमन्वादिषु, सोप- पदासु च अनध्यायः कर्तव्यः	९३५	४
युगादि-मन्वादिनिरूपणम्	९३५	१६
सोपपदापरिगणनम्	९३५	६
प्रदोषेऽपि अनध्यायः	९३५	१०
प्रदोषलक्षणम्	९३५	१०
अनध्यायेष्वपि चैत्रवैशाखशुक्लतृती- या, माघशुक्लसप्तमी, फाल्गुनकृ- ष्णाद्वितीया चोपनयने प्रशस्तेति-		

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
मतोपन्यासपूर्वकं तत्खण्डनम्	९३७	२
ग्रहणे दशाहानि अनध्यायः	९३८	१२
केतूद्रमे दशाहानि अनध्यायः	९३८	१२
भूकम्पे दशाहानि अनध्यायः	९३८	१३
उल्कापाते दशाहानि अनध्यायः	९३८	१३
व्रते दशाहानि अनध्यायः	९३८	१४
केचित्त्रयोदशाहानि अनध्यायं वदन्ति	९३८	१५
सर्वग्रासअर्द्धग्रासादिभेदेन ग्रहणे अनध्यायदिनसंख्यानिर्णयः	९३८	२३
संकटे अनध्यायनिर्णयः	९३८	१६
उपनयने नक्षत्रादिनिर्णयः	९३९	३
ऋग्यजुःसामाथर्वभेदेन कालभेदाः	९३९	२२
ऋगादिभेदेन निषिद्धवाराः	९४१	२
पूर्वसंध्यायां मेघगर्जने उपनयन- निषेधः	९४१	६
नान्दीश्राद्धानन्तरं गर्जने बह्वृचाति- रिक्तानामुपनयनविधानम् वेदा- रम्भनिषेधश्च	९४१	९
सायंकाले मेघगर्जने संध्योत्तरं हो- मविधानम्	९४१	१५
सायंकाले मेघगर्जने ओदनपाचन- निषेधः	९४२	२
अत्रे पक्वे दोषाभावः	९४२	३
अत्र शान्तिरप्युक्ता	९४२	५
शान्तिप्रयोगः	९४२	१८
उपनयने कर्तृनिरूपणम्	९४३	१
क्षत्रियादेः पुरोहित एव कर्ता	९४३	६
ज्येष्ठभ्रात्रभावे पितृव्यस्यकर्तृत्वम्	९४३	८
(टीकायां) पितृव्याभावे एव ज्ये- ष्ठभ्रातुरधिकारः	९४३	१४
उपनयने षण्ढमूकादीनां विशेषः	९४४	३
मत्तोन्मत्तयोरुपनयननिषेधः केषां चिन्मते	९४४	९
मत्तोन्मत्तयोः संस्काराभावेऽप्यपा- तित्यम्	९४४	१०
मूकबधिरादीनां सावित्री स्पृष्ट्वा ज- प्रविधानम्	९४४	२३

विषयानुक्रमः ।

३१

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
सन्तोऽन्मत्तयोः अपत्यादेः संस्कारार्हत्वम्	९४४	११	सर्वदा बद्धशिखेन उपवीतिना च भाव्यम्	९५७	२३
सन्तोऽन्मत्तपुत्रसंस्कारे आचार्य एवाधिकारी	९४४	१२	उपवीतनाशे निर्णयः	९५८	६
षण्ढोदविवाहाभावे तदनुजस्य न परिवेदनदोषः	९४४	२६	यज्ञोपवीतधारणानन्तरमाचमन- निर्णयः	९५८	८
कुण्डगोलकयोः संस्कारनिर्णयः	९४५	१	ब्रह्मचर्ये अग्निकार्यनिर्णयः	९५८	१४
कुण्डगोलकयोः श्राद्धे अनधिकारित्वम्	९४५	२	समिदाहरणनिर्णयः	९५८	२२
विज्ञानेश्वरमते कुण्डगोलककानीना- दीनामसवर्णत्वमेव	९४५	१९	नष्टानां मेखलादीनां जलप्रवाह- विधानम्	९५९	२
उपनयने पूर्वं कुमारस्य भोजन- विधानम्	९४५	६	ब्रह्मचर्यकर्मलोपे प्रायश्चित्तम्	९५९	४
गायत्र्युपदेशे स्थाननिर्णयः	९४५	७	आपदि लोपे व्यवस्था	९५९	७
भिक्षायां मातृभिक्षायाः प्राथम्यम्	९४७	१	सकृल्लोपे जपादिविधानम्	९५९	११
मात्रभावे प्रथमभिक्षादतृनिर्णयः	९४७	३	ब्रह्मचारिणां मधुमांसभक्षणे प्राय- श्चित्तम्	९६०	१३
भिक्षायाचनमन्त्रे भवच्छब्दप्रयोग- निर्णयः	९४७	१३	भोजनोत्तरमनाचान्तोत्थाने प्राय- श्चित्तम्	९६१	५
संस्कारलोपे प्रायश्चित्तनिर्णयः	९४७	५	संध्याकालातिक्रमे प्रायश्चित्तम्	९६१	८
ज्येष्ठसंस्कारेऽजते कनिष्ठसंस्कार- निषेधः	९४८	२४	भोजनसमये वार्तालापे तदन्नत्यागः	९६१	१६
गायत्र्युपदेशानन्तरमेव सन्ध्या कार्या	९४९	९	यज्ञोपवीतेन विना भक्षणे प्राय- श्चित्तम्	९६१	१९
उपनयनाभिधारणे दिननिर्णयः	९४९	१५	अनुपवीतिन उच्छिष्टे ऊर्ध्वाधरा- दिभेदेन प्रायश्चित्तभेदः	९६१	२१
दानारम्भे ब्रह्मयज्ञे वेदस्थाने गा- त्रीप्रहणविधानम्	९५०	३	ब्रह्मचारिणः स्त्रीसङ्गे प्रायश्चित्तम्	९६२	२
ब्रह्मचारिणां वर्ज्याः पदार्थाः क- र्माणि च	९५०	७	जलेन विना मूत्रपुरीषोत्सर्गे प्रा- यश्चित्तम्	९६२	६
ब्रह्मचारिणां मेखलादिधारणविधानम्	९५१	१६	आपदि विनाजलं मूत्रपुरीषोत्सर्गे प्रायश्चित्तम्	९६२	१०
ब्रह्मचर्ये मेखलानिर्णयः	९५२	३	जले मूत्रायुत्सर्गे प्रायश्चित्तम्	९६२	१३
ब्रह्मचर्ये दण्डनिर्णयः	९५४	१	धृतोपवीतस्य मलमूत्रोत्सर्गे तदुपवी- तत्यागः, अन्योपवीतधारणं च	९६२	१९
ब्रह्मचर्येऽजिननिर्णयः	९५४	५	यज्ञोपवीताभावे व्यवस्था	९६२	२२
ब्रह्मचर्ये वस्त्रनिर्णयः	९५४	१२	यज्ञोपवीतनाशे प्रायश्चित्तम्	९६२	४
तोपवीतनिर्णयः	९५५	२	नष्टोपवीतस्य भक्षणे विष्मूत्रोत्सर्गे च प्रायश्चित्तम्	९६३	३
श्रमभेदेन यज्ञोपवीतसंख्या- निर्णयः	९५७	३	उपनयनानन्तरमनुप्रवचनीयपर्यन्तं ब्रह्मचारी तिष्ठेत्	९६३	११
वीतिप्राचीनीवीतिनिर्णयः	९५७	१३	अतिष्ठतो दोषनिरूपणम्	९६३	१३
रीयनिर्णयः	९५७	१५	ब्रह्मचर्यापालने प्रायश्चित्तम्	९६३	१६
अप्यितृकस्य उत्तरीयादिधारण- विधेः	९५७	१७	अभिवादनप्रकारनिरूपणम्	९६३	६
			मत्तादीनामभिवादननिषेधः	९६४	२४

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
तत्करणे प्रत्यवायः	९६५	७
देवताप्रतिमादिदर्शने अभिवादानाक-		
रणे प्रायश्चित्तम्	९६५	८
सभादिषु ब्राह्मणान् नमस्कुर्यात् न		
तु अभिवादयेत्	९६५	१३
उदक्यादीनामभिवादाने प्रायश्चित्तम्	९६५	१६
प्रत्यभिवादनज्ञानिनमेवाभिवादयेत्	९६५	१९
संध्यायाम् ज्येष्ठोऽपि कनिष्ठमभि-		
वादयेत्	९६५	१
कनिष्ठेषु शिष्यपुत्रदौहित्रदुहितृप-		
तिषु अभिवादननिषेधः	९६५	२
लेशुनादिभक्षणे पुनरुपनयनविधानम्	९६५	३
श्रोत्रादीनां चीरणे पुनःसंस्कार-		
विधानम्	९६६	१
प्रेतशय्याप्रतिग्रहे पुनःसंस्कार-		
विधानम्	९६६	८
तीर्थयात्रां विना सिन्धुसौवीरादिदे-		
शगमने पुनःसंस्कारविधानम्	९६६	१०
खरो श्यारोहणे प्रायश्चित्त-		
विधानम्	९६६	१३
अज्ञानात् सुरासंसृष्टविष्मूत्रप्राशने		
पुनःसंस्कारः	९६७	६
ब्रह्मचारिणो मांसादिभक्षणे पुनः-		
संस्कारः	९६७	२३
द्विजस्य चण्डालान्नभक्षणे प्राय-		
श्चित्तम्	९६८	१५
ब्रह्मचारिणः पित्रायतिरेक्तशव-		
वाहने प्रायश्चित्तम्	९६८	१८
संन्यासं गृहीत्वा पुनर्गृहस्थाश्रम-		
धारणे प्रायश्चित्तम्	९६८	२४
मृतवार्तां श्रुत्वा कृतौर्ध्वदोहिकस्य		
पुनरागमने प्रायश्चित्तम्	९६९	९
संन्यस्य गार्हस्थ्यधर्मचिकीर्षायाम्		
प्रायश्चित्तम्	९६९	९
कर्मनाशाजलस्पर्शं, करतोयाविल-		
ङ्घने, बाहुभ्यां गण्डकीरणे च		
पुनःसंस्कारार्हता	९६९	१६
पुनःसंस्कारे कर्तव्यविशेषः	९६८	११

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
पुनःसंस्कारे अजिनमेखलादण्डभै-		
क्ष्यचर्याव्रतानां निवृत्तिः	९६९	२५
एकवेदाध्ययनानन्तरमन्यवेदाध्य-		
यनेच्छायां पुनःसंस्कारविधानम्	९७०	१
वेदेतराध्ययनेच्छया पुनः संस्कारे		
कर्तव्याकर्तव्यनिर्णयः	९७०	१७
शाखारण्डानिरूपणम्	९७१	१०
शाखारण्डस्य पुनरुपनयनम्	७७१	१३
पुनरुपनयनप्रयोगनिरूपणम्	९७१	१४
पुनरुपनयने आश्वलायनानां विशेषः	९७१	१८
कलौ स्त्रीणामुपनयननिषेधः	९७३	१
अथ प्रतिपदादितिथिषु अनध्यायाः	९७३	८
विष्णोः शयनबोधनतिथ्योरनध्यायः	९७३	१२
युगादिमन्वादिष्वनध्यायः	९७३	१३
चातुर्मास्यद्वितीयास्वनध्यायाः	९७३	१५
चातुर्मास्यद्वितीयानिरूपणम्	९७३	१८
उपाकर्मात्सर्गयोरनध्यायनिर्णयः	९७४	३
अष्टकासु ऋत्वन्तासु चानध्या-		
यनिर्णयः	९७४	४
गुरुशिष्यादीनां मरणे अनध्याय-		
निर्णयः	९७५	२
मेघगर्जने उल्कापाते भूकम्पे		
चानध्यायः	९७५	४
वेदाध्ययनसमाप्तौ अनध्यायः	९७५	५
ग्रहणे ऋतुसन्धिषु श्राद्धिकप्रतिग्र-		
हे भुक्त्वा चानध्यायः	९७५	७
मण्डूकमार्जारादिभिरन्तरेऽहोरा-		
त्रमनध्यायः	९७५	८
शक्रध्वजपातोच्छ्राययोरनध्यायः	९७५	९
शक्रध्वजपातकालनिरूपणम्	९७५	२२
शक्रध्वजोच्छ्रायकालनिरूपणम्	९७५	२५
ग्रस्तास्तादिभेदेन ग्रहणे अनध्या-		
यनिर्णयः	९७६	१
एकोद्दिष्टश्राद्धप्रतिग्रहे ग्रहमनध्यायः	९७६	४
प्रथमाध्ययने पशुमण्डूकान्तरा-		
ये ग्रहमनध्यायः	९७६	६
श्वक्रोष्टृगर्दभादीनां शब्देऽनध्यायः	९७७	२
अमेध्यादीनां समीपे अशुचिदेशे		
चानध्यायनिर्णयः	९७७	२
सामवेदपठनकाले वेदान्तरानध्यायः	९७७	२

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
भुक्त्वाऽऽर्द्रपाणिर्नाधीर्यति	९७७	९
जलमध्येऽर्धरात्रेऽतिवायौ धूलिव- र्षणे दिग्दोहे सन्ध्यायां चानध्यायः	९७७	६
सन्ध्याकालनिर्णयः	९७७	२३
पूतिगन्धेऽनध्यायनिर्णयः	९७७	२६
धावतः, शिष्टे गृहागते, खराधारोह- णे चानध्यायनिर्णयः	९७८	१
शिष्टागमने तदनुज्ञायां नानध्यायः	९७८	८
नृत्यगीतादिशब्देषु अनध्यायः	९७८	१४
तत्तत्काले गर्जने अनध्यायनिर्णयः	९७८	९
प्रसङ्गात् अपर्तुनिरूपणम्	९७९	१३
विवादादौ अनध्यायः	९८०	२
वमनसूतकरुधिरस्त्रावादाव- नध्यायः	९८०	३
इलेष्मातकादीनां छायासु अनध्यायः	९८०	६
शयनादौ अनध्यायनिर्णयः	९८१	२
श्रवणद्वादश्यादौ अनध्यायनिर्णयः	९८१	६
असपिण्डगुर्वादिमरणेऽनध्या- यनिर्णयः	९८१	७
अग्न्युत्पातेन गोविप्रमरणे अनध्या- यनिर्णयः	९८१	९
गजादीनामवेक्षणेऽनध्यायः	९८१	२४
आरण्यमार्जारादीनामन्तरागमने- ऽनध्यायनिर्णयः	९८२	१
चतुष्पथादावनध्यायः	९८२	८
काकादीनामन्तरागमनेऽनध्या- यनिर्णयः	९८२	१२
विवाहाद्युत्सवेऽनध्यायनिर्णयः	९८३	१
प्रदोषेऽनध्यायनिर्णयः	९८३	८
प्रदोषकालनिरूपणम्	९८३	११
अङ्गेतिहासादीनां नानध्यायः	९८४	४
चतुर्दश्यादिदिनेषु अङ्गादीनाम- ध्यायः	९८४	१६
यज्ञपारायणादौ नानध्यायः	९८४	७
दुर्मेधसां विस्मृतिशीलानां, बहुवे- दपाठिनां चानध्यायनिर्णयः	९८५	६
ब्राह्मणस्य निष्कारणं वेदपठनवि- धानम्	९८५	१२
स्वशाखां त्यक्त्वा परशाखापठन- निषेधः	९८५	१४

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अनध्याये, शूद्रसमीपे, अर्थनिमि- त्तञ्चाधीतं नरकाय भवति	९८५	२०
विद्याप्रातिबन्धकनिरूपणम्	९८६	५
अथ महानाम्न्यादिब्रतनिरूपणम्	९८५	१
महानाम्न्यादिलोपे निर्णयः	९८६	१
महानाम्न्यादीनां कालातिक्रमे निर्णयः	९८६	२२
अथ समावर्तनकालनिर्णयः	९८७	५
समावर्तनं वृद्धिश्चाद्धं च स्वयमेव कुर्यात्	९८७	२१
समावर्तनं च ब्रह्मचारिव्रतलोपप्राय- श्चित्तं कृत्वा कार्यम्	९८८	७
समावर्तनोत्तरं त्रिरात्रं पूर्वमृतानाम् आशौचं कार्यम्	९८८	१२
जननाशौचे निर्णयः	९८९	५
स्नातकव्रतानां निरूपणम्	९८९	११
उपाकर्मानन्तरमेव विवाहः कार्यः	९८९	२३
अथ छुरिकाबन्धननिर्णयः	९८९	१९
अथ विवाहे कन्यापरीक्षणम्	९९०	६
मातृसपिण्डकन्यया विवाहनिषेधः	९९१	५
पितृसगोत्रकन्या विवाहे निषिद्धा	९९१	५
कुलपरीक्षणोत्तरं कन्यापरीक्षणं कार्यम्	९९२	१०
विवाहे सापिण्ड्यनिर्णयः	९९२	१
सापिण्ड्यनिर्वचनम्	९९२	१
पित्रादिभ्रयाणां पिण्डभागित्वम्	९९३	७
चतुर्थादीनां लेपभागित्वम्	९९३	७
पितृव्यतत्पत्न्यादीनां सापिण्ड्यसङ्कतिः	९९३	९
गुरुशिष्यनृपतीनां न सापिण्ड्यम्	९९३	१७
पितृसापिण्ड्यां सातपौरुषम्	९९४	१
मातृसापिण्ड्यां पाञ्चपौरुषम्	९९४	१
वरस्य वधूसापिण्ड्यानिवृत्तौ, वध्वाश्च वरसापिण्ड्यानिवृत्तवेवोद्वाहः	९९५	४
केचित्तु सापिण्ड्यस्यैकतो निवृत्तौ विवाहमाहुः	९९५	५
आशौचेऽपि इदमेव सापिण्ड्यम्	९९५	१५
पञ्चमसप्तमपुरुषपरिगणना मूलपु- रुषतः कार्या	९९८	१
मूलपुरुषलक्षणम्	९९९	१

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
गौडमते पितृष्वसृपुत्रतः सासपौ-		
रुषं, मातृष्वसृपुत्रतश्च पाञ्चपौ-		
रुषं सापिण्ड्यमपि विवाहे वर्ज्यम्	१०००	१
पितृबन्धुमातृबन्धुनिरूपणम्	१०००	१९
पञ्चमात्मसमाचार्यागपि त्रिगोत्रा		
न्तरिता विवाह्या	१००१	३
सपिण्डतानिरूपणम्	१००२	११
गोत्रलक्षणम्	१००२	१३
समानोदकधर्मतालक्षणम्	१००३	३
सोदकलक्षणम्	१००३	६
गोत्रजलक्षणम्	१००३	६
सपिण्डलक्षणम्	१००३	७
कन्यापरिग्रहविचारः	१००४	१
पञ्चमसप्तमकन्योद्वाहे दोषः	१००५	२
मातृष्वसृकन्यां केचिदुद्धहन्ति	१००७	२
पितृष्वसृकन्योद्वाहे दोषः	१००७	६
मातुलकन्योद्वाहे निन्दामाह	१०१२	८
मातृतः पञ्च पितृतः सप्त त्यक्त्वा		
कन्यामुद्धहेत्	१०१२	१०
देवायनुष्ठितं श्रुतिस्मृतिविरुद्धं		
नानुष्ठेयम्	१०१२	२०
तदुक्तं धर्ममाचरेत्	१०१२	२१
मातुरसपिण्डा पितुरसगोत्रा कन्या		
विवाहे प्रशस्ता	१०१७	१५
मातृष्वसुः सापन्नपुत्रकन्याप्य-		
विवाह्या	१०१९	१२
केषाचिन्मते ज्येष्ठभ्रातृपत्नीभागि-		
नी न विवाह्या	१०२०	२
उत्पादकब्रह्मदात्रोः पित्रोः		
ब्रह्मदः श्रेष्ठः	१०२०	५
गुरुणा त्रिपुरुषं सापिण्ड्यम्	१०२०	६
सखापि निर्वाप्यः	१०२०	६
पुत्रेषां कन्या नोद्वाह्या	१०२०	७
वाक्सम्बन्धकृतानां स्नेहसम्बन्ध-		
भागिनां विवाहो न कर्तव्यः	१०२१	१
दत्तकविषये विशेषः	१०२१	४
अपुत्रेण परच्छेत्रे नियोगेनोत्पादितः		
सुतः उभयरिकथी पिण्ड-		
दाता च	१०२१	१७

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
मातापितृद्वारकसापिण्ड्यवतीनां क-		
न्यानां संख्या	१०२५	३
मातृतः पञ्चमात् पितृतः सप्तमादू-		
र्ध्वं सपिण्डतानिवृत्तिः	१०२७	२
सङ्क्षेपतो गोत्रप्रवरनिर्णयः	१०२८	३
सगोत्राय कन्यां न प्रयच्छेत्	१०२८	४
असमानप्रवरैर्विवाहः	१०२९	१
गोत्रलक्षणम्	१०२९	२
अत्र विशेषः	१०३१	१
प्रवरनिर्णयः	१०३१	२
अत्र विशेषः	१०३२	१
गोत्राणां प्रवराणाञ्च प्रवचनम्	१०३५	३
गोत्रसंख्यानिरूपणम्	१०३५	४
प्रवरसंख्यानिरूपणम्	१०३६	१
अत्र बौधायनकारिका	१०३६	१०
अथाङ्गिरसगोत्रनिरूपणम्	१०३९	१
अथ भरद्वाजगोत्रनिरूपणम्	१०४१	१५
केवलाङ्गिरसगोत्रनिरूपणम्	१०४३	१
विश्वामित्रगोत्रनिरूपणम्	१०४५	१
कश्यपगोत्रनिरूपणम्	१०४६	६
वाशिष्ठगोत्रनिरूपणम्	१०४७	४
अगस्त्यगोत्रनिरूपणम्	१०४८	२
अथ द्विगोत्रप्रवरनिर्णयः	१०४८	१३
अगस्तिसाम्भवाहादीनां गोत्रैक्या-		
त्परस्परं नोद्वाहः	१०४८	१६
द्विगोत्रभेदाः	१०४८	१९
संकृतीनां वसिष्ठैर्विवाहः	१०५०	१६
वाशिष्ठानां चतुर्विधत्वम्	१०५०	१६
क्षत्रियवैश्ययोस्तु पुरोहितगोत्र		
प्रवराणि	१०५४	१
गोत्राज्ञाने पुरोहितादिगोत्रप्रवरो		
भवति	१०५५	७
मातृगोत्रवर्जननिर्णयः	१०५६	३
स्वगोत्राज्ञाने काश्यपं गोत्रम्	१०५६	१३
सगोत्रसापिण्ड्यादिविवाहे प्रायश्चित्तम्	१०५७	११
कन्याविवाहकालः	१०५९	४
समानप्रवरा मातृसगोत्रा मातृना-		
मिकां पारिणीय प्रायश्चित्तम्	१०६१	१५
युगधर्मव्यवस्थया प्रायश्चित्तम्	१०६१	१७

विषयानुक्रमः ।

३५

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
मोहोद्वाहे प्रायश्चित्तम्	१०६१	१८	पुरुषाणां रवेर्बलं श्रेष्ठम्	१०६६	२२
ज्ञानतः परिणयने प्रायश्चित्तम्	१०६१	१९	चन्द्रबलमुभयोः श्रेष्ठम्	१०६६	२३
कन्यादातुः प्रायश्चित्तम्	१०६१	२०	निषिद्धगुरोः पूजया ब्राह्मत्वम्	१०६६	२४
ज्ञानतः सगोत्रकन्योद्वाहे कन्यादा- तुः प्रायश्चित्तम्	१०६१	२०	स्त्रीणां गुरुबलश्रेष्ठ्यादवश्यं विवा- हे तन्निरीक्षणम्	१०६७	७
व्रताकरणे प्रत्याम्नायं समाचरेत्	१०६१	२१	रजस्वलाकन्याया गुरुशुद्धिं न चिन्तयेत्	१०६७	१७
सगोत्रविवाहे जाते पुनः अन्य- गोत्रेण सह विवाहस्तद्विधिश्च	१०६१	२२	बृहस्पतिशान्तिः	१०६८	१
मातृनाम्नीविवाहे विशेषः	१०६२	२२	सिंहस्थे निर्णयः	१०७२	१
कृच्छ्रे गामेकिका दद्यात्	१०६२	३	गुर्वादित्यादिषु विवाहादिनिषेधः	१०७१	२
चान्द्रायणे तिस्रो दद्यात्	१०६२	३	सिंहस्थगुरोस्त्ववादः	१०७२	५
भिन्नगोत्रत्वाद्विन्नशरीरत्वाच्च वशिष्टवाशिष्टगणयोर्विवाहः	१०६२	१९	शुक्रास्तादिनिमित्ते	१०७१	९
द्वौ वाशिष्ठौ	१०६२	१५	रविशान्तिः	१०७०	२१
ब्रह्मात्मजाच्छक्तिपराशरव्यासशु- कादयः	१०६२	१७	कन्यादाने पित्राद्यधिकारिणः	१०७२	१
द्वितीयात्कुण्डिनादयः	१०६२	१८	भ्रातृणां संस्कृतानामधिकारः	१०७३	६
पुनरुद्वाहे नोत्तरायणादिकालनियमः	१०६२	१२	स्वयंवरे नान्दीश्राद्धम्	१०७४	१
षडब्दमध्ये कन्या नोद्वाह्या	१०६४	१	संस्कृतभ्रात्राद्यभावे स्वयमेव वरः नान्दीश्राद्धं कुर्यात्	१०७४	४
अयुग्मे वर्षे दुर्भगा भवति	१०६४	४	मातृदातृत्वे नान्दीश्राद्धम्	१०७४	१
युग्मे विधवा भवति	१०६४	४	परकीयकन्यादाने	१०७५	९
गर्भान्विते युग्मे विवाहे पतिव्रता	१०६२	५	अनाथकन्यादाने द्विगुणं फलम्	१०७५	२०
द्वादशवर्षाणि कन्याऽप्रदत्ता गृहे स्थिता तदा पितुः प्रायश्चित्तम्	१०६४	१२	गौर्यादिदानफलम्	१०७६	२
विवाहसमयः	१०६४	६	विवाहे माघादिमासानां प्राशस्त्यम्	१०७६	६
त्रिंशद्वर्षो द्वाष्टवर्षो वा षोडशाब्दा- मष्टवर्षो भार्या क्रमेण विन्देत्	१०६५	१	विवाहे चैत्रपौषमासानिषेधः	१०७७	८
सप्तसंवत्सरादूर्ध्वं सार्ववर्णिको विवाहः	१०६४	५	मकरस्थेऽर्के पौषेऽपि विवाहः कार्यः	१०७७	२
स्त्रीणां वैवाहिको विधिरौपनाय- निकः	१०६५	१४	मेषस्थेऽर्के चैत्रेऽपि कार्यः	१०७७	३
अष्टवर्षायाः कन्याया विवाहः प्रशस्तः	१०६६	५	ज्येष्ठमासनिर्णयः	१०७८	१२
ऋतुमती त्रीणि वर्षाणि पितृशासनं काङ्क्षेत	१०६६	९	जन्मनक्षत्रादिषु शुभकार्यनिषेधः	१०७८	१७
स्त्रीसम्बन्धे दशकुलानि वर्जयेत्	१०६६	११	त्रिज्येष्ठे शुभकार्याभावः	१०७८	२०
वर्णवश्यग्रहमेत्यादिविचारो ज्यो- तिर्विद्वाद्यो ज्ञेयः	१०६६	१८	द्वौ ज्येष्ठौ मध्यमौ	१०७८	२५
गुर्वर्कबलम्	१०६६	२१	एकं ज्येष्ठं शुभाषहम्	१०७८	२५
स्त्रीणां गुरुबलं श्रेष्ठम्	१०६६	२२	ज्येष्ठत्रयं न कुर्वीत	१०७९	१
			धर्म्येषु विवाहेषु कालपरीक्षणम्	१०७९	३
			अधर्म्येषु कालपरीक्षणं न कर्त- व्यम्	१०७९	४
			वेधादिदशदोषाः	१०७९	१०
			गुरोरतिचारे	१०७९	१४
			घातचन्द्राविचारः	१०७९	१८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
यात्रादिषु घातचन्द्रत्यागः	१०७९	२३
विवाहादिषु घातचन्द्रो नैव चिन्त्यः	१०७९	२४
अकालवृष्ट्यादौ विचारः	१०८०	५
अकालवृष्टिलक्षणम्	१०८०	८
भूकम्पादौ विचारः	१०८०	११
संक्रान्तेः प्राक् षोडशघटयः पु- ण्यकालः तत्र उपनयनव्रतादयो		
वर्ज्याः	१०८०	१८
दिग्दाहे एकं दिनं त्याज्यम्	१०८०	२१
गृहे दग्धे सप्तदिनानि	१०८०	२१
भूकम्पे समुत्पन्ने व्यहम्	१०८०	२२
उल्कापाते त्रिदिनम्	१०८०	२३
धूमे पञ्चदिनानि	१०८०	२३
वज्रपाते दिनमेकम्	१०८०	२४
दर्शनादर्शनाद्वाहुकेत्वोः सप्तदिना- नित्यजेत्	१०८०	२५
अस्यापवादः	१०८१	२
नान्दीश्राद्धे भूकम्पादेरपवादः	१०८१	६
कन्याया वैधव्ययोगः	१०८१	७
अपरिहार्ये दुष्टयोगे कुम्भविवाहः	१०८१	९
दुष्टयोगपरिहारार्थं विष्णुप्रतिमा- दानम्	१०८३	१
अत्र पुनर्भूदोषाभावः	१०८१	११
कुम्भविवाहप्रयोगः	१०८१	१५
कुम्भप्रार्थनामन्त्रः	१०८२	५
प्रतिकूलादि	१०८४	६
विवाहनिश्चये वधुवरगृहे कस्याचि- न्मृतौ निर्णयः	१०८४	१०
संकटे समुत्पन्ने निर्णयः	१०८६	२
पितुरन्दमाशौचम्	१०८६	६
तदर्धं मातुराशौचम्	१०८६	६
तदर्धं भार्याया आशौचम्	१०८६	७
तदर्धं भ्रातृपुत्रयोराशौचम्	१०८६	७
अन्येषां सपिण्डानां मासमेकमा- शौचम्	१०८७	१
तदन्ते शान्तिं विधाय लग्नविधानम्	१०८७	२
विनायकशान्तिः	१०८७	६
प्रतिकूलापवादः	१०८८	१
ग्रहशान्तिः कार्या	१०८९	१४

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
ग्रहस्थापनप्रकारः	१०८९	२१
सूर्यादिग्रहाणां पीठस्य वृत्तायाका- शनिरूपणम्	१०९१	२
श्रीकामादेस्तु अयुतादिहोमा ग्र- हमखाः	१०९७	६
तत्र कुण्डभेदाः	१०९७	७
तत्र विप्रसंख्या	१०९७	१२
तत्र मण्डपाविचारः	१०९७	२४
होमभेदेन कुण्डभेदाः	१०९८	९
नवग्रहदानानि	११००	२३
तत्र सूर्यदानम्	११००	२४
चन्द्रदानम्	११०१	१
भौमस्य दानम्	११०१	६
बुधस्य दानम्	११०१	९
गुरोर्दानम्	११०१	१२
भृगोर्दानम्	११०१	१५
शनेर्दानम्	११०१	२०
राहोर्दानम्	११०१	२५
केतोर्दानम्	११०२	४
संहिताप्रदीपे सूर्यादीनां दानम्	११०२	९
नवरत्नमुद्रिकाघट्टनम्	११०२	१४
मातू रजोदोषे निर्णयः	११०३	९
नान्दीश्राद्धोत्तरं मातू रजसि निर्णयः	११०४	१३
एकमातृजकन्यापुत्रयोरेकत्र विवा- हादिनिर्णयः	११०५	६
पुत्रोद्वाहात्परमृतुत्रयमध्ये पुत्री- विवाहनिषेधः	११०६	३
मण्डनमुण्डनविचारः	११०६	११
एतदपवादस्तत्रैव	११०७	३
सङ्कटे विशेषः	११०८	९
विवाहमध्ये श्राद्धपाते निर्णयः	११०९	२
मासिकश्राद्धापकर्षः	११०९	१२
वृद्धिं विनापकर्षे दोषः, यमलयोः		
सहोदरयोश्च विशेषः	११११	४
भिन्नमातृजयोर्विवाहः	११११	१३
प्रत्युद्वाहनिषेधः	१११२	६
विवाहात्प्राक् कन्यारजोदर्शने दोषः	१११३	१
कन्यारजोदोषनिवृत्तये प्रायाश्चित्तम्	१११६	२
रजोदर्शने कन्याया वृषलीत्वम्	१११३	५

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
तस्याः पितुः भ्रूणहत्या	१११३	८
तस्याः पत्युः अपाङ्केयादिमत्त्वम्	१११३	९
पितृमातृदत्तं कन्याधनं गृह्णन्		
स्तेयी भवति	१११५	४
ऋतुमतीं कन्यामाददानस्तत्पित्रे न		
किञ्चिद्दद्यात्	१११५	७
तां ऋतुमतीमाददानः कूष्माण्डदो-		
मं कुर्यात्	१११६	१२
विवाहकाले ऋतुमतीज्ञाने प्राय-		
श्चित्तम्	१११६	१४
अग्नेदिधिषूपरिणयने प्रायश्चित्तम्	१११७	१०
गान्धर्वादिष्वै विवाहाः	१११८	७
तेषां नामानि	१११८	१७
तेषां लक्षणानि	१११८	१९
पाणिग्रहणसंस्कारात्सप्तमे पदे प-		
तित्वम्	११२१	५
कन्यायाः बलादपहरणे	११२१	१५
विवाहादावाशौचप्राप्तौ निर्णयः	११२२	९
नान्दीमुखदिनावधिश्च	११२३	७
सूतके प्राप्ते प्रायश्चित्तम्	११२३	११
अत्रादौ विशेषः	११२४	१
धर्मार्थं विवाहे महापुण्यम्	११२४	११
प्रजोत्पत्तिपर्यन्तं कन्यागृहे न		
भुञ्जीत	११२४	२०
भोजनकाले नूतनवस्त्रधारणे दो-		
षाभावः	११२५	२
विवाहे स्त्रिया सह भोजनम्	११२५	५
अश्नतीं क्षुवतीं जृम्भमाणां स्त्रि-		
यं नेक्षेत	११२५	२५
विवाहादन्यत्र स्त्रिया सह भोज-		
ने दोषः	११२५	११
विवाहे नक्षत्राणि	११२६	२
वर्ज्यवाराः	११२६	३
अनिष्टनक्षत्रादौ दानमुक्तम्	११२६	४
विवाहे मण्डपादिप्रमाणम्	११२६	११
तैलहरिद्रालापनादि	११२६	१८
विवाहवेदिका	११२७	८
मृदाहरणम्	११२७	१९
अङ्कुरार्पणविधिः	११२८	७

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
कन्यावरयोर्वरणं वाग्दानञ्च	११२८	१०
वाग्दानोत्तरं वरमरणे अन्यो विवाहः	११२८	१६
विवाहिताया अपि अविद्योनि-		
निर्णयः	११३०	२
वरस्यान्यजातीयत्वादिदोषसत्त्वे	११३०	५
कलौ पुनरुद्वाहनादिनिषेधः	११३०	९
वरस्य देशान्तरगमने निर्णयः	११३०	१५
शुल्कदाने विशेषः	११३१	४
अनेकेभ्योऽपि दत्तायाम्	११३१	१०
विवाहे नान्दीश्राद्धे विशेषः	११३३	२
लग्नघटीस्थापनविधिः	११३४	११
मधुपर्कविधिः	११३४	१९
अन्यशाखीयमधुपर्कनिर्णयः	११३५	४
विष्टरलक्षणम्	११३५	११
कन्यादानविधिः	११३५	१४
गृहप्रवेशनीयहोमे विशेषः	११३६	१६
लाजाहोमप्रकारः	११३९	२६
देवकोत्थापनम्	११४३	१
विवाहोपनयनयोः स्वस्तिवाच-		
नपीठम्	११४५	११
विवाहोत्तरं निषेधादि	११४६	१
मङ्गले स्पृष्टास्पृष्टिदोषाभावः	११४६	६
मङ्गलोत्तरं स्नाननिषेधः	११४६	९
मङ्गलानन्तरं वर्षपर्यन्तं निषिद्ध-		
कर्माणि	११४६	१२
विवाहोपनयनोर्ध्वं मुण्डननिषेधः	११४६	१७
गोपीचन्दनधारणनिषेधः	११४६	१८
विवाहात्प्रथमे वर्षे कन्यानिवास-		
विचारः	११४६	२१
विवाहव्रतोर्ध्वं पिण्डदानादिनिषेधः	११४७	८
अथ वधूप्रवेशः	११४७	१४
तत्र मासादिनिर्णयः	११४७	१५
विवाहाच्छष्ठादिदिवसे वधूप्रवेशः	११४७	१८
प्रतिशुक्रविचारः	११४८	२४
गुरुशुक्रास्तादिनिर्णयः	११४९	२
शस्तानि नक्षत्राणि	११४९	१२
माङ्गलिके भासश्राद्धान्यपि न		
कार्याणि	११५०	५
द्विरागमननिर्णयः	११५०	७

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
तत्र मासपक्षादिविचारः	११५०	१०
भार्यायामप्रजादिदोषयुक्तायां पु-		
नर्विवाहः	११५०	१५
तत्र कारणनिर्णयः	११५१	४
बहुभार्यत्वे ज्येष्ठाया धर्माधिकारः	११५२	२
द्वितीयविवाहहोमेऽग्निमाह	११५२	७
अग्निद्वयसंसर्गाविधिः	११५२	१६
द्वितीयविवाहकालः	११५४	९
तृतीयविवाहनिषेधादर्कविवाहः	११५४	१२
तस्य विधिः	११५५	१
अग्न्याधानकालः	११५६	७
तत्र नक्षत्राणि	११५६	८
अग्निहोत्रकालः	११५७	११
आवसथ्याधानम्	११६०	१
पितर्युपरतेऽवश्यमग्निग्रहणम्	११६०	५
अगृहीताग्नेरन्ननिषेधः	११६०	६
ज्येष्ठे भ्रातरि पितरि च सत्यपि	११६०	८
गृहस्थस्य प्यध्ययनमाह	११६०	१२
गृहस्थाध्ययनविधिस्तथा ज्येष्ठे		
भ्रातरि कृताधाने कनिष्ठस्यान-		
धिकारः	११६०	१३
परिवेत्त्रादिनिर्णयः	११६१	१
ज्येष्ठे सोदरे सति निषेधः	११६१	४
तदाज्ञया दोषाभाव उक्तः	११६२	१
देशान्तरे विशेषः	११६३	३
स्त्रीबादावप्यदोषः	११६३	६
क्वचित्त्वाज्ञा विनाऽप्यदोषः	११६८	९
स्वशाखां परित्यज्य परशाखाऽनु-		
वर्तने दोषः	११७१	१४
शूद्राणाम्नु मन्त्रराहिताः संस्काराः	११७३	२
षोडशसंस्काराः	११७३	५
द्विजानां षोडशसंस्काराः	११७४	१
शूद्राणां द्वादशसंस्काराः	११७४	१
मिश्रजातीनां पञ्चसंस्काराः	११७४	२
इति संस्कारप्रकरणम्		
अथ क्षुद्रकालाः	११७४	२५
वापीकूपादिनिर्माणकालः	११७४	२६
कूपदेशस्तत्फलञ्च	११७५	१५
वापीकूपाद्युसर्गाविधिः	११७६	६

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
कूपादेरुत्सर्गाकरणे दोषः	११७६	२३
वृक्षारोपणम्	११७७	६
मूर्तिप्रतिष्ठाकालनिर्णयः	११७७	११
प्रतिष्ठानक्षत्राणि	११७७	१२
मासनिर्णयः	११७७	१७
प्रतिष्ठातिथयस्तत्फलानि च	११७७	२५
वारफलानि	११७९	२
अयनतुफलानि	११७९	४
लिङ्गे विशेषः	११७९	७
विष्णुमूर्तिविषये विशेषः	११८०	६
देवीस्थापने विशेषः	११८०	२४
प्रतिष्ठाधिकारिनिर्णयः	११८१	४
शूद्रार्चितलिङ्गादौ निर्णयः	११८२	३
शूद्रसंपृष्टलिङ्गादौ नमननिषेधः	११८२	५
पाखण्डादिपूजितलिङ्गादौ नम-		
ननिषेधः	११८२	७
स्त्रीपूजितलिङ्गादौ नमननिषेधः	११८२	९
मन्त्रविद्धिः प्रतिष्ठितलिङ्गादिस्प-		
र्शं स्त्रीशूद्राणां नाधिकारः	११८२	१२
स्त्रीशूद्रादीनां लिङ्गादिस्थापने		
नाधिकारः	११८२	१६
स्त्रीशूद्रादीनां लिङ्गादिस्पर्शनिषेधः	११८२	२०
प्रतिमादिपूजने दिङ्गनियमः	११८३	२
प्रतिमानिर्णयः	११८३	६
गृहे प्रतिमामानम्	११८३	११
प्राणप्रतिष्ठादिविधिः	११८४	१०
प्रतिमापट्टयन्त्राणां पर्वदिवसे		
स्नानं कारयेत्	११८४	१३
मृदादिद्रव्यभेदेन लिङ्गे फलविशेषः	११८५	२
चरलिङ्गस्य नवविधत्वम्	११८५	१२
पञ्चसूत्रीनिर्णयः	११८५	१६
गृहे शङ्खशालग्रामादिपूजननिर्णयः	११८६	१५
सुवर्णसहितशालग्रामशिलादाने		
पृथिवीदानफलम्	११८७	१२
शतसंख्याकशालग्रामशिलापूजने		
फलानन्त्यम्	११८७	१५
दानमन्त्रः	११८७	२५
विष्णुपूजाया नित्यत्वम्	११८८	५
अथवा हरपूजा कार्या	११८८	११

विषयानुक्रमः ।

३९

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
पञ्चायतनपूजा कार्या	११८८	१७
शीतोदकेन नद्यादौ स्नानं मुख्यम्	११८८	१८
तदभावे सशिरस्कं उष्णोदकेन स्नानम्	११८८	१८
अशक्तस्य कण्ठस्नानम्	११८८	१९
मन्त्रस्नानम्	११८८	२१
भस्मस्नानम्	११८८	२३
वारुणस्नानलक्षणम्	११८८	२५
मानसस्नानलक्षणम्	११८८	२५
मानसस्नानस्य श्रेष्ठत्वम्	११८९	१
तल्लक्षणम्	११८९	२
कापिलस्नानलक्षणम्	११८९	५
सारस्वतस्नानम्	११८९	७
गायत्रस्नानम्	११८९	८
गुरुपादोदकादिस्नानानि	११८९	१२
गौणस्नानैर्जपादि कार्यम्	११८९	१५
देवतार्चादि न कार्यम्	११८९	१५
मृदा ऊर्ध्वपुण्ड्रं कुर्यात्	११८९	२५
भस्मना त्रिपुण्ड्रकम्	११८९	२५
चन्दनेनोभयं कुर्यात्	११८९	२६
जलमध्ये जलेन पुण्ड्रं कुर्यात्	११८९	२३
स्नात्वा मृदा पुण्ड्रं कुर्यात्	११८९	२२
हुत्वा भस्मना पुण्ड्रं कुर्यात्	११८९	२२
देवानभ्यर्च्य गन्धेन पुण्ड्रं कुर्यात्	११८९	२३
अग्निहोत्रादिजं भस्म ब्राह्मणा- दिना धार्यम्	११९०	११
समिदग्निसमुत्पन्नं ब्रह्मचारिणा धार्यम्	११९०	१३
श्रोत्रियागारपचनाग्निसमुद्भवं शूद्रे- ण धार्यम्	११९०	१४
दावानलोत्पन्नं भस्मान्येन धार्यम्	११९०	१५
शिवमन्त्रेण त्रिपुण्ड्रं कुर्यात्	११९०	१६
अष्टाक्षरमन्त्रेण त्रिपुण्ड्रं कुर्यात्	११९०	१८
श्रौतभस्मनो मुख्यत्वम्	११९०	२०
स्मार्तस्य गौणत्वम्	११९०	२०
औपासनसमुत्पन्नं भस्म गृहस्थेन धार्यम्	११९०	२१
अग्निरित्यादिभिरभिमन्त्रितं भस्म		
शिवमन्त्रादिना धार्यम्	११९०	२२

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
भस्मधारणविधिः	११९०	२५
प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा देवता- पूजनं कुर्यात्	११९१	१०
शिवार्चने उदङ्मुखत्वम्	११९१	११
अर्घदानादौ द्विराचमनं कार्यम्	११९१	१२
पौराणाचमनप्रकारः	११९१	१६
स्मार्ताचमनप्रकारः	११९२	२१
श्रौताचमनप्रकारः	११९३	२
देवार्चादिषु प्राणायामास्त्रयः	११९३	१२
अष्टाक्षरमन्त्रस्य ऋषिदेवताक- थनम्	११९३	१६
पञ्चाक्षरमन्त्रेण पूजनमाहिमा	११९३	२२
पूजने पूजनसामग्र्यासादनम्	११९४	४
षट्सु स्थानेषु देवतापूजनम्	११९४	५
स्थानभेदेन पूजने अधिकारिनिरू- पणम्	११९४	११
विष्णुपूजनविधिः	११९४	२७
तत्र अङ्गन्यासप्रकारः	११९६	१७
पञ्चाष्टबोडषट्त्रिंशत्पूजनोपचाराः	११९७	३
तेषां निरूपणम्	११९७	४
स्नाने वस्त्रे नैवेद्ये चाचमनं दद्यात्	११९९	२१
शालग्रामशिलायां आवाहनविस- र्जने न भवतः	११९९	२६
शिवस्यार्घ्यदाने पदार्थाः	१२००	५
विष्णोरर्घ्यपदार्थाः	१२००	१२
गन्धाः	१२००	१६
शक्तिगन्धाष्टकम्	१२०१	११
शैवगन्धाष्टकम्	१२०१	१५
वैष्णवगन्धाष्टकम्	१२०१	२०
शाम्भवगन्धाष्टकम्	१२०१	२२
अथ पुष्पाणि	१२०२	८
अथ धूपाः	१२०२	२२
दशाङ्गधूपः	१२०३	२१
धूपदीपदानसमये विष्णोर्नाम कीर्तयेत्	१२०४	२
विश्वेदेवार्थं पृथक्पाकः	१२०४	८
दरिद्रः स्वभोज्यं हरये निवेदयेत्	१२०४	५
अनिवेद्य भोजने दोषः	१२०४	१०

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
नैवेद्यनिवेदनप्रकारः	१२०४	१७
तुलसीं प्रक्षिप्य वामाङ्गुष्ठेन भो- जनस्पर्शः	१२०४	२४
ताम्बूलम्	१२०५	९
एकपूगादि	१२०५	२५
देवदक्षिणे भागे नमस्कारः कार्यः	१२०६	१०
देवस्याग्रे पृष्ठे वामभागे समीपे गर्भमन्दिरे च जपो न कार्यः	१२०६	११
होमश्च न कार्यः	१२०६	१२
नमस्कारोऽपि न कार्यः	१२०६	१२
शिवस्य पुरतो नमस्कारः कार्य एव	१२०६	१४
वस्त्रप्रावृत्तदेहेन नमस्कारे दोषः	१२०६	१७
सूर्याभिवन्दनमुत्थायोत्थाय द- ण्डवत् कर्तव्यम्	१२०६	२१
सूर्यप्रदक्षिणं न कुर्वीत	१२०६	२२
अष्टाङ्गप्रणामलक्षणम्	१२०६	२५
पञ्चाङ्गप्रणामलक्षणम्	१२०७	४
असम्भवे कराभ्यां नमस्कारः	१२०७	११
एकहस्तेन नमस्कारनिषेधः	१२०७	१२
एका प्रदक्षिणा न कार्या	१२०७	१२
अकालदर्शनं न कुर्यात्	१२०७	१३
प्रणामप्रकारः	१२०७	१५
चतुरङ्गप्रणामलक्षणम्	१२०७	१८
सर्वदा अष्टोत्तरशतं प्रदक्षिणाः कार्याः	१२०७	२१
सर्वेषु देवेषु तिस्रः प्रदक्षिणाः कर्तव्याः	१२०७	२२
सूर्ये सप्त द्वे वा प्रदक्षिणे कार्ये	१२०७	२२
विष्णौ चत्वारि त्रीणि वा कुर्यात्	१२०७	२३
दुर्गायां एकमेव कुर्यात्	१२०७	२३
शिवस्य प्रदक्षिणात्रयम्	१२०७	२४
विनायके तिस्र एका वा प्रदक्षिणा	१२०८	२
अश्वत्थे सप्त प्रदक्षिणाः	१२०८	३
प्रार्थनाप्रकारः	१२०८	५
तत्र मन्त्रः	१२०८	७
संकल्पात्मकस्वात्मार्पणम्	१२०८	१२
तत्र मन्त्रः	१२०८	१६
सजलशङ्केन नीराजनम्	१२०८	१७

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
मस्तकाद्यङ्गप्रोक्षणमपि हस्तेन कार्यम्	१२०८	२०
शङ्कास्थितजलेन हरेर्मूर्ध्नि धाम- यित्वा गृहप्रोक्षणम्	१२०८	२२
नवभिस्तीर्थविवरणम्	१२०९	२
तीर्थग्रहणे फलविशेषः	१२०९	४
तीर्थविन्दुनिपातने दोषः	१२०९	५
तच्च पात्रेणैव कार्यम्	१२०९	६
करेण ग्रहणे दोषः	१२०९	७
तीर्थग्रहणे मन्त्रः	१२०९	१९
वैदिकमन्त्रः	१२०९	२२
पौराणो मन्त्रः	१२०९	२४
तीर्थग्रहणान्ते अशुचिशङ्कया आचमने दोषः	१२१०	६
विष्णुपादोदकात्पूर्वं विप्रपादोद- कपानम्	१२१०	८
अज्ञानाद्विरुद्धाचरणे दोषः	१२१०	९
तत्र मन्त्राः	१२१०	११
शङ्कादिपूजनम्	१२१०	२६
धूपार्तिकार्चनं कार्यम्	१२१०	२८
पूजनप्रकारः	१२११	२
शालग्रामादौ प्राणप्रतिष्ठा न कार्या	१२११	१३
देवलकलक्षणम्	१२११	१८
अथ द्वात्रिंशत्पूजापराधाः	१२११	२०
एषु प्रत्येकं प्रायश्चित्तम्	१२१३	२१
प्रकारान्तरेण द्वात्रिंशत्पूजापराधाः	१२१४	३
अथापराधशतं गारुडे	१२१५	२०
अपराधप्रायश्चित्तानि	१२१५	२६
अविभक्तानां पृथग्देवपूजा	१२२५	१
स्त्रीशूद्राणां केशवशिवस्पर्शनिषेधः	१२२५	९
शालग्रामाशिलाया मूल्यकरण- निषेधः	१२२५	२६
ब्राह्मणादिभिः कतिसंख्याः प्र- तिमाः पूज्याः	१२२६	११
नवधा द्रव्यस्य प्रतिप्रसवः	१२२६	१५
गृहे चतुरङ्गुलतोऽधिकादमज- मूर्तिपूजानिषेधः	१२२७	४
वितस्त्यधिकधातुसम्भवमूर्ति- पूजानिषेधः	१२२७	५

विषयानुक्रमः ।

४१

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
शालग्रामशिवनाभिपरीक्षा	१२२७	१२	शालग्रामशिलासङ्गात शिवनि-		
शालग्रामशिलापरिमाणकथनम्	१२२७	९	माल्यम्	१२५८	८
शालग्रामशिलासमीपमरणे मो-			प्राजापत्यलक्षणम्	१२५८	१८
चावातिः	१२२८	४	पादकृच्छूलक्षणम्	१२५९	५
अथ पार्थिवपूजा	१२२८	१७	पादोनकृच्छूलक्षणम्	१२५९	१२
षडक्षरमन्त्रेण पूजनम्	१२२९	१	कृच्छूर्द्धूलक्षणम्	१२५९	१५
मृदाहरणसङ्ग्रहनादौ हरादिनाम्नां			पराकलक्षणम्	१२६०	३
प्रयोगः	१२२९	९	शिशुकृच्छूलक्षणम्	१२६०	४
देवताविशेषेवाद्यविशेषनिषेधः	१२३०	७	शूद्राय जपहोमराहितं प्रायश्चित्तं		
श्रीवृक्षपत्रादिना पूजने महत्फलम्	१२३०	२	प्रदातव्यम्	१२६०	९
अशून्यमस्तकं शिवं कुर्वीत	१२३१	२	अशक्तौ एकां धेनुं दद्यात्	१२६०	१२
महेश्वरमपूजयित्वा न भुञ्जीत	१२३१	५	तदभावे निष्कं दद्यात्	१२६०	१३
विना भस्मात्रिपुण्ड्रेण विना रुद्रा-			तदभावे मूल्यनिर्णयः	१२६०	१४
क्षमालया च पूजनं निष्फलम्	१२३१	८	अथवा ब्राह्मणभोजनं कार्यम्	१२६०	१५
रुद्राक्षधारणे एकवक्रादिभेदेन			ब्राह्मणसंख्यानिर्णयः	१२६०	२१
फलविशेषः	१२३१	११	अतिकृच्छूलक्षणम्	१२६१	१२
रुद्राक्षाभिमन्त्रणम्	१२३३	२	अशक्तौ धेनुत्रयं दद्यात्	१२६१	१५
रुद्राक्षमालाधारणम्	१२३३	८	प्राजापत्ये गामेकां दद्यात्	१२६१	२४
तत्र संख्याभेदेन फलविशेषः	१२३३	१२	अतिकृच्छ्रे गोद्वयं दद्यात्	१२६१	२४
रुद्राक्षधारणे नीलकण्ठत्वम्	१२३३	१९	कृच्छ्रातिकृच्छूलक्षणम्	१२६२	२
शिवमहास्नानं पञ्चामृतस्य	१२३३	२४	तप्तकृच्छूलक्षणम्	१२६२	२१
विष्णवादौ महास्नानं पञ्चामृतस्य	१२३४	६	सान्तपनलक्षणम्	१२६३	१५
विष्वक्सेनादीनां नैवेद्याविभागः	१२३४	१३	ब्रह्मकूर्चलक्षणम्	१२६३	१८
पञ्चायतनस्थापनप्रकारः	१२३५	२	पञ्चगव्यपदार्थाः	१२६३	१९
केशवादिमूर्तिलक्षणम्	१२३६	३	पञ्चगव्यनिर्माणमन्त्राः	१२६३	२१
देवप्रतिष्ठाप्रयोगः	१२३८	१	पञ्चगव्येन होमः	१२६३	२५
लिङ्गप्रतिष्ठा	१२३९	५	प्रणवेन पञ्चगव्यप्राशनम्	१२६४	३
ब्रह्मादिमण्डलदेवताः	१२४१	२६	यतिसान्तपनलक्षणम्	१२६४	१२
प्राणप्रतिष्ठा	१२४५	९	महासान्तपनलक्षणम्	१२६४	१६
पुनःप्रतिष्ठा	१२४९	१६	अशक्तौ धेनुदानम्	१२६५	७
जीर्णोद्धारः	१२५१	१५	पराकलक्षणम्	१२६५	१३
मूर्तिप्रासादभेदेन	१२५१	१५	अशक्तौ कृच्छूत्रयम्	१२६५	१५
तुलसीग्रहणम्	१२५३	२१	यावकव्रतलक्षणम्	१२६५	१६
तुलसीच्छेदने दोषः	१२५४	२	गोमूत्रयावकलक्षणम्	१२६५	२२
तुलसीग्रहणे मन्त्रः	१२५४	१५	अशक्तौ पञ्चधेनवः	१२६५	२४
पुष्पादीनां पर्युषितत्वविचारः	१२५४	१९	चान्द्रायणव्रतविधिः	१२६६	८
शिवनिर्माल्याविचारः	१२५६	१	अशक्तौ अष्टौ गावो देयाः	१२६७	५
निर्माल्यग्रहणे प्रायश्चित्तम्	१२५७	२	प्राजापत्ये एका गौर्देया	१२६७	९
बाणलिङ्गलक्षणम्	१२५७	१९	कृषिकर्मनिर्णयः	१२६९	१२

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
तत्र नक्षत्रादिविचारः	१२६९	१७	अत्रापवादः	१२७७	९
धान्यागारे मन्त्रं लिखित्वा			ज्वरादौ फलं परिहारश्च	१२७७	११
स्थापयेत्	१२६९	२४	भेषजग्रहणम्	१२७८	१७
बुधशनिवासरे धनधान्यव्ययो			आरोग्यस्नानम्	१२७८	२२
न कार्यः	१२७०	१	दन्तधावनम्	१२७९	६
वस्त्रपरिधाननिर्णयः	१२७०	३	अलामे अशक्तौ वा द्वादशगण्डू-		
तत्र नक्षत्रवारविचारः	१२७०	४	षैर्दन्तविशोधनं कार्यम्	१२७९	२४
अलङ्करणवल्यादिधारणनिर्णयः	१२७०	१४	आमलकस्नानम्	१२८०	२
सूचीकर्मविचारः	१२७१	४	तैलस्नाननिषेधः	१२८०	१७
शय्यानिर्माणविचारः	१२७१	७	अस्यापवादः	१२८१	१३
शस्त्रधारणविचारः	१२७१	१२	मङ्गलेश्वदोषः	१२८१	२१
स्वामिसेवा	१२७१	१७	गृहारम्भमुहूर्तः	१२८२	४
गजाश्वदोलारोहणम्	१२७१	२३	गृहप्रवेशः	१२८५	१४
नृत्यारम्भः	१२७२	१	कलिवज्यानि	१२८७	१७
राजदर्शनम्	१२७२	६	समुद्रयानकर्तृणां व्यवहारप्रतिषेधः	१२८७	२६
क्रयविक्रयनिर्णयः	१२७२	९	असवर्णासु कन्यासु द्विजानां		
वस्त्रक्रयणे विचारः	१२७२	१४	उपपतित्वनिषेधः	१२८७	१९
सेतुबन्धनम्	१२७२	१७	देवरात्सुतोत्पत्तिनिषेधः	१२८८	१
पशूनां क्रयादिनिर्णयः	१२७२	२०	मधुपर्के पशुवधनिषेधः	१२८८	१
गजदन्तच्छेदः	१२७३	३	श्राद्धे मांसदाननिषेधः	१२८८	२
धननिक्षेपः	१२७३	६	वानप्रस्थाश्रमनिषेधः	१२८८	२
श्रृणुमोक्षः	१२७३	११	दत्ताक्षताकन्यायाः पुनर्दाननिषेधः	१२८८	३
राजमुद्रानिर्माणम्	१२७३	१६	दीर्घकालपर्यन्तं ब्रह्मचर्यनिषेधः	१२८८	४
नौकानिर्माणम्	१२७३	१९	नरमेधाश्वमेधयागनिषेधः	१२८८	४
भोगनिर्णयः	१२७३	२४	ब्रह्मचर्यकालप्रमाणम्	१२८८	२३
इमंशुकर्मनिर्णयः	१२७४	१	महाप्रस्थाननिषेधः	१२८९	१
क्षौरे निषिद्धदिनानि	१२७४	११	गोमेधनिषेधः	१२८९	१
षष्ठ्यादितिथिषु तैलादयो वज्याः	१२७४	१४	गुरुपुत्रेषु गुरुवदाचरणम्	१२८९	४
देवकार्यादिषु क्षौरकर्मनिषेधः	१२७४	१७	महाप्रस्थानलक्षणम्	१२८९	१५
राजकार्यकर्तृणां क्षौरे न काल-			कमण्डलुधारणनिषेधः	१२८९	२४
विशोधनविचारः	१२७४	२०	ऊढायाः पुनरुद्वाहनिषेधः	१२९०	२
क्षौरे दिङ्मनियमः	१२७५	६	सगोत्रसपिण्डकन्याविवाहनिषेधः	१२९०	७
यतीनां क्षौरे विशेषः	१२७५	१३	कलौ मातुलकन्याविवाहनिन्दा	१२९१	२
काष्ठसङ्ग्रहः	१२७५	१६	मद्यनिषेधः	१२९०	८
नवान्नमुहूर्तः	१२७६	३	सुरापाननिषेधः	१२९१	९
नवभोजनपात्रमुहूर्तः	१२७६	६	दशविधमद्यानि	१२९१	१३
नवपर्णफलादिभक्षणमुहूर्तः	१२७६	९	विधवाया देवरेण नियोगनिषेधः	१२९२	२
होमे आहुतिनिर्णयः	१२७६	१४	आततायिद्विजानां धर्मयुद्धेन हिं-		
शान्तिनिर्णयः	१२७७	३	सननिषेधः	१२९४	२

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
आततायिवधविचारः	१२९४	१०	बलात्कारादिदुष्टक्रीपरिग्रह-		
सौत्रामण्यां सुराग्रहणनिषेधः	१२९५	४	निषेधः	१३००	२
कामकृते महापापादौ मरणान्तं			यतीनां सर्ववर्णेषु भिक्षाचर्यानिषेधः	१३००	३
प्रायश्चित्तम्	१२९५	७	नवोदके दशाहनिषेधः	१३००	४
अग्निहोत्रहवन्याश्च लेहनिषेधः	१२९५	५	गुरुचोदितदक्षिणानिषेधः	१३००	४
लीढापरिग्रहनिषेधः	१२९५	६	ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य पचनादि-		
वृत्तस्वाध्यायसापेक्ष्याघसङ्कोच-			निषेधः	१३००	५
नादिनिषेधः	१२९५	६	भृग्वग्निपतननिषेधः	१३००	६
सत्रदीक्षानिषेधः	१२९५	२	गोतृतिथिषु पयसि आचमनक्रि-		
संसर्गिणस्तु प्रायश्चित्तम्	१२९७	२	यानिषेधः	१३००	७
प्रथमापेक्षया द्वितीयादिप्राय-			पितापुत्रविरोधे साक्षिदण्डकल्प-		
श्चित्ते द्विगुणादिकं प्रायश्चित्तम्	१२९८	८	ननिषेधः	१३००	८
चतुर्थे निष्कृतिर्नास्ति	१२९८	९	यतेः सायंगृहत्वप्रतिषेधः	१३००	९
वरातिथिपितृभ्यः पशूपाकरण-			कृतपापप्रायश्चित्तविमर्शः	१३०१	१
क्रियानिषेधः	१२९८	१	कलौ पञ्चनिषेधाः	१३११	२
दत्तौरसेतरेषां पुत्रत्वेन परिग्रह-			यावद्वर्णविभागस्तावत्सत्यास-		
निषेधः	१२९८	२	मग्निहोत्रं च कुर्यात्	१३१२	२
सवर्णान्याङ्गनासंसर्गनिषेधः	१२९८	३	समयशकुनप्रश्नसामुद्रिकादयः कलौ		
अथोनौ संग्रहे वृत्ते गुरुस्त्रियः परि-			फलदा न भविष्यन्ति	१३१२	२५
त्यागो निषिद्धः	१२९८	४	संक्षेपतः कलिधर्माः	१३१२	१९
परोद्देशात्मसंत्यागनिषेधः	१२९८	५	कलौ विश्वेश्वरादीनामाराधनम्	१३१३	५
कथितवर्जननिषेधः	१२९८	५	कलौ विष्णोराराधनम्	१३१३	८
प्रतिमाभ्यर्चने सधर्मकसंकल्प-			कलौ काशीवासेन कृतार्थता	१३१३	१६
निषेधः	१२९८	६	कलौ गीतादिसप्तकस्य सौलभ्यम्	१३१३	१८
अस्थिसंचयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शनिषेधः	१२९९	१	कलौ केवलं गङ्गैव	१३१३	२३
विप्राणां शामित्रनिषेधः	१२९९	२	कलौ दानमेव फलदम्	१३१३	२६
सोमविक्रयनिषेधः	१२९९	२	कलौ हरिकीर्तने महान् गुणः	१३१४	२
षड्भक्तानशने हीनकर्मणोऽन्ना-			कलौ हरिकीर्तनमादिमा	१३१४	८
हरणनिषेधः	१२९९	३	श्रीकृष्णक्रियायोगानिन्दनेन नरकः	१३१४	२४
शूद्रेषु दासादिभोज्यान्नतानिषेधः	१२९९	५	नमो नारायणायेतिकीर्तनेन कलि-		
गुरुदारेषु शिष्यस्य गुरुवद्वृत्ति-			बाधानिवृत्तिः	१३१४	२७
शीलतानिषेधः	१२९९	७	प्रह्लादकृतहरिस्तोत्रम्	१३१५	२
द्विजाग्न्याणामापद्वृत्तिनिषेधः	१२९९	८	षडक्षरमन्त्रजपेन शुद्धिः	१३१५	१९
अश्वस्तनिकतानिषेधः	१२९९	८	शिवशङ्करादिनामोच्चारणेन कलि-		
प्रजारणिपरिग्रहनिषेधः	१२९९	९	बाधानिवृत्तिः	१३१५	२२
अश्वस्तनिकनिरूपणम्	१२९९	२३	कलौ शङ्करकीर्तनादभीष्टासिद्धिः	१३१५	२५
दूरतस्तीर्थयात्रानिषेधः	१२९९	६	शिवभक्तस्य जनार्दनद्वेषेन		
ब्राह्मणानां प्रवासनिषेधः	१३००	१	नरकावाप्तिः	१३१६	१
सुखाग्निधमनक्रियानिषेधः	१३००	१			

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
कलौ न्यायार्जितधनदानेनाभीष्ट-		
सिद्धिः	१३१६	५
काशीसमाश्रयणे महत्फलम्	१३१६	९
कलौ गङ्गैव मुक्तिदा	१३१६	१६

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
कलौ गङ्गामहिमा	१३१६	२१
कलौ गङ्गासमं तीर्थं नास्ति	१३१७	१६
कलौ केशवात्परो देवो नास्ति	१३१७	१६
कलौ ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति	१३१७	१७

श्राद्धप्रकरणम् ।

कलौ गङ्गाकीर्तनादिना मुक्तिः	१३१७	२०
श्राद्धनिर्णयप्रतिज्ञा	१३१९	१
श्राद्धस्वरूपनिरूपणम्	१३१९	३
नित्यश्राद्धे पिण्डनिषेधः	१३२०	८
शूद्रश्राद्धदौ भोजननिषेधः	१३२१	६
यजुर्वेदिनां पिण्डदानं प्रधानम्	१३२२	६
बह्वृचानां द्विजार्चनं प्रधानम्	१३२२	६
सामवेदिनामुभयमभिमतम्	१३२२	७
श्राद्धप्रशंसा	१३२३	७
पितरः श्राद्धमकर्तुं रक्तं पिबन्ति	१३२३	९
श्राद्धभेदाः	१३२३	११
श्राद्धलक्षणम्	१३२३	१७
श्राद्धस्य त्रैविध्यम्	१३२३	२३
तेषां लक्षणानि	१३२४	१
पार्वणादिश्राद्धनिरूपणम्	१३२५	१
सर्वप्रायश्चित्तविधानम्	१३२७	८
श्राद्धदेशाः	१३२८	१
स्वगृहे श्राद्धकरणे तीर्थापेक्षया अष्ट		
गुणितं फलम्	१३२८	८
सपिण्डीकरणात्पूर्वमेकोद्विष्टं		
कर्तव्यम्	१३२८	११
सप्तधा भूशुद्धिः	१३२९	६
अमेध्यादिभूमिनिरूपणम्	१३२९	१५
शुद्धिविभागकथनम्	१३२९	२१
गयाश्राद्धम्	१३३०	८
द्रव्यशुद्धिप्रतिपादनम्	१३३०	१५
सौवर्णादिपात्रशुद्धिप्रकारनि-		
रूपणम्	१३३१	११
ब्रह्मचरियविशां सकृत्सम्मा-		
जनाशुद्धिः	१३३२	६

शूद्रसंस्पृष्टमग्नौ प्रक्षिप्य प्र-		
क्षाल्य गृह्णीयात्	१३३२	७
कांस्यपात्रे गण्डूषादिकृते ष-		
ण्मासाच्छुद्धिः	१३३२	१०
लोहानां दहनादिना शुद्धिः	१३३२	१६
काष्ठानां तक्षणादिना शुद्धिः	१३३२	१८
सामान्यशुद्धिविधायकं वचनम्	१३३३	१
संहतपात्रे तु विशेषः	१३३३	१०
मृद्गाण्डशुद्धिर्न केनापि प्रकारेण	१३३३	१३
धान्यादेश्चाण्डलादिस्पर्शे प्र-		
क्षालनेन शुद्धिः	१३३३	१७
मृद्गाण्डस्य चाण्डालादिस्पर्शे		
त्याग एव	१३३३	१८
बहूनां संहतानां राशीकृतानां		
मध्ये चाण्डालादिभिः स्पृष्टा-		
नां प्रक्षालनम्, अस्पृष्टानां तु		
प्रोक्षणं विधेयम्	१३३३	२०
यत्र स्पृष्टानां बहुत्वमस्पृष्टा-		
नामत्पत्वं तत्र निर्णयः	१३३४	४
स्पृष्टानां समत्वे प्रोक्षणम्	१३३४	७
अल्पधान्ये विशेषः	१३३४	११
बहुधान्ये काश्यपमतम्	१३३४	१४
गृहदाहे समुत्पन्ने दग्धे च पशु-		
मानुषे धातुपात्रस्थधान्यादि-		
त्यागः कार्यः	१३३४	२३
मृन्मयेनावबद्धानामधोभुवि च		
तिष्ठतां यवमाषतिलादीनां		
प्राक्ष्यत्वम्	१३३४	२५

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
यत्र गृहदाहे न प्राणिवधः तत्र-		
स्थद्रव्याणां ग्राह्यत्वम्	१३३५	१
त्रपुसीसकताघ्राणां शुद्धिप्रकारः	१३३५	५
कांस्यस्य भस्मना शुद्धिः	१३३५	१८
ताम्रस्याम्लेन शुद्धिः	१३३५	१८
देशकालाद्यपेक्षया शौचं विधेयम्	१३३६	३
सौवर्णराजतादिसर्वेषाममेध्यो-		
पहृतानां शुद्धिप्रकारकथनम्	१३३६	५
अमेध्या मला द्वादश	१३३६	८
पुरुषेण नाभेरूर्ध्वं कराति-		
रिक्तानामन्यामेध्यस्पर्शं		
स्नानं कर्तव्यम्	१३३६	२१
सूतिकोच्छिष्टादिभाण्डानाम-		
ग्निप्रक्षेपादिना शुद्धिः	१३३७	६
आविककौशेयकुतपानां शुद्धि-		
प्रकारः	१३३७	२३
अल्पोपघाते देवलवचनम्	१३३८	५
यन्त्रनिर्मुक्तनूतनवाससां प्रोक्षणा-		
च्छुद्धिः	१३३८	२०
उच्छिष्टस्नेहलितमृन्मयस्य पुनः-		
पाकेन शुद्धिः	१३३८	२४
शयनासनगतानां वस्त्राणां तु		
संहतवच्छुद्धिः	१३३९	१
वरित्रचर्मचामरवल्कलानां		
चैलवच्छुद्धिः	१३३९	८
पक्षिजग्धादिविषये विशेषः	१३३९	१०
देवयात्राविवाहयज्ञादिषु काका-		
दिसंस्पृष्टात्रस्य न त्यागः	१३३९	१९
प्रकृतेषु अवश्यं भाविष्योत्स-		
वेषु विशेषः	१३३९	२२
अल्पान्ने तु जमदाग्निवचनम्	१३४०	३
द्रवाणां पदार्थानामुत्पवनम्	१३४०	१६
घृतादीनां शूद्रपात्रात्पात्रान्तरितेन		
शुद्धिः	१३४०	२०
मृत्पर्णतृणकाष्ठानां सोमसूर्यशु-		
मारुतैः शुद्धिः	१३४१	८
श्वकाकादिसंस्पर्शादायुर्लक्ष्मीश्च		
नश्यति	१३४१	१५
अग्निवायुदधिघृतादीनां मेध्यत्वम्	१३४१	२१

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
चाण्डालादिभिन्ना छाया मेध्या	१३४१	२३
रासभादिभिन्ना रेणवो मेध्याः	१३४१	२५
मेध्यानि	१३४२	३
मार्जारः कर्मकालादन्यत्र शुचिः	१३४२	७
ज्ञाताज्ञातभुक्तशुद्ध्यर्थं कृच्छ्रं संव-		
त्सरमध्ये प्रायश्चित्तम्	१३४२	१४
कारुहस्तपण्यभैक्षयोषिन्मुखानां		
शुचित्वम्	१३४२	१७
कारुहस्तादीनां शुचित्वविभागः	१३४३	२
मुखजबिन्दूनां शुचित्वम्	१३४३	१३
ताम्बूलचर्वणान्तेआचमननिषेधः	१३४३	२३
दन्तसंलग्नस्य नोच्छिष्टत्वम्	१३४३	२६
आत्मशय्याऽऽसनादीनां शुचित्वम्	१३४४	२
शयनक्षुतभोजनशीवनादीनामन्ते		
आचामेत्	१३४४	१३
गयाशिरःप्रमाणम्	१३४५	४
गङ्गादितीर्थे पितॄणां श्राद्धमक्षय-		
फलकम्	१३४५	९
श्राद्धे पृथिव्याः पञ्चगव्यादिना		
शुचित्वम्	१३४५	१३
वराहकृतश्राद्धम्	१३४५	१९
धर्मरण्यधर्मपृष्ठादिस्थले श्राद्ध-		
प्रशंसा	१३४६	१
गयाशीर्षे शमीपत्रप्रमाणेन पिण्ड-		
दाने सप्तगोत्रैकोत्तरशतकुलाना-		
मुद्धरणम्	१३४६	४
सप्तगोत्राणि	१३४६	६
एकोत्तरशतं कुलम्	१३४६	८
शालग्रामसमीपे श्राद्धस्य फला-		
धिक्यम्	१३४६	१४
चक्राङ्कस्य सान्निध्ये स्नानादीना-		
मक्षय्यफलता	१३४७	१
निषिद्धदेशाः	१३४७	३
परकीयगृहे श्राद्धे कृते गृहस्वामिनः		
फलभागिनः	१३४७	१९
कीकटदेशप्रमाणम्	१३४७	२०
कीकटेषु गया पुण्या	१३४७	२२
परगृहे श्राद्धं निषिद्धम्	१३४८	१
ब्राह्मणस्य शूद्रश्राद्धनिषेधः	१३४८	१८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अस्वामिकदेशाः	१३४९	७
नैकवाससा आर्द्धं कार्यम्	१३४९	१५
पारिभाषिकमप्येकवासो वर्ज्यम्	१३४९	२१
म्लेच्छदेशलक्षणम्	१३४९	२५
म्लेच्छदेशे रात्रौ संध्यायां आर्द्धं न कार्यम्	१३५०	२
आर्द्धकालाः	१३५०	४
नवात्रआर्द्धम्	१३५०	७
नवात्रआर्द्धे विशेषः	१३५०	१३
शङ्खपद्मादियोगाः	१३५१	७
अमावास्यादीनां आर्द्धकालत्वम्	१३५१	१७
प्रतिकृष्णपक्षआर्द्धम्	१३५२	१
सर्वकृष्णपक्षाशक्तौ	१३५६	२
व्यतीपाते आर्द्धम्	१३५६	९
यदा श्रोत्रियोऽभ्येति तदा आर्द्धं कार्यम्	१३५७	७
उद्गाहपुत्रजननादौ जीवत्पितृके- णापि आर्द्धं कार्यम्	१३५८	३
तिथिविशेषे आर्द्धम्	१३५८	६
अमावास्यादिषु आर्द्धाकरणे		
नरकप्राप्तिः	१३५९	१
नक्षत्रआर्द्धम्	१३५९	११
योगआर्द्धम्	१३५९	२१
दुःस्वप्नदर्शनादौ आर्द्धं कार्यम्	१३६०	५
आर्द्धकरणे अधिकारिनिरूपणम्	१३६०	७
द्वादशपुत्रभेदाः	१३६०	१४
औरसपुत्रनिरूपणम्	१३६१	१
तेषां द्वादशपुत्राणां लक्षणानि	१३६१	१३
पुत्रपौत्रप्रपौत्रैः स्वर्गादिप्राप्तिः	१३६५	६
पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यः आर्द्धा- धिकारी	१३६७	७
अनुपनीतश्च पुत्रोऽधिकारी	१३६८	२
अनुपनीतो वेदोच्चारं न कास्येत्	१३६९	५
द्वादशविधपुत्राभावे पत्न्यादयः रि- क्थभागिनः	१३७१	१३
अविभक्ते संसृष्टे वा तादृशे मृते		
भ्रातैव रिक्थभाक्	१३७१	२०
भार्यापिण्डं प्रतिर्दद्यात्	१३७३	३

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
सर्वेषामभावे ब्राह्मणाः रिक्थ- भागिनः	१३७३	१३
ब्राह्मणार्थस्य ब्राह्मणोऽधिकारी	१३७३	१६
राजा ब्राह्मणद्रव्यं न ग्राह्यम्	१३७३	१९
ब्राह्मणतरद्रव्यं राजा ग्राह्यम्	१३७३	२२
अपुत्रस्य क्रियादि	१३७४	१
पुत्राभावे कन्या, तदभावे सपत्नी- पुत्रश्चाधिकारी	१३७७	९
कन्यया पुत्रवत् मातापित्रारेको- दिष्टं कार्यम्	१३७९	३
मातापित्रोरुपाध्यायाचार्ययोरौ- र्ध्वदोहिकं आर्द्धं कृत्वा व्रतस्थो न व्रतात् भ्रश्यते	१३७९	६
अपुत्रपौत्रसन्ताने दौहित्रा रिक्थ- भागिनः	१३७९	२१
पुत्राभावे पत्नी पत्न्यभावे सहोदरः आर्द्धेपत्न्यादीनां पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तरोऽधिकारी	१३८१	६
एकजातानामेकः पुत्रवांश्चेत्सर्वे पुत्रिणः	१३८१	१०
आर्द्धाधिकारिणः	१३८२	६
भगिनीतत्सुतयोर्निर्णयः	१३८२	११
सर्वाभावेऽवनीपतिः आर्द्धाधिकारी	१३८६	११
ब्राह्मणस्यान्यक्रियानिवेधः	१३८७	६
अधिकारविशेषेण क्रियाव्यव- स्थोक्ता	१३९०	१
धनहारकः प्रेतकार्याण्यकृत्वा प्रा- यश्चित्तं चरेत्	१३९२	३
पुत्रस्य माता पिता ज्येष्ठभ्राता च आर्द्धं न कुर्यात्	१३९२	११
गयायां कनिष्ठभ्रातुः पुत्रस्य च आर्द्धं कार्यम्	१३९२	१७
अन्याभावे पित्रादिनापि कार्यम्	१३९२	१८
ब्रह्मचारिणां तु विशेषः	१३९२	२१
ब्रह्मचारिणः सूतके न कर्मत्यागः	१३९३	६
ब्रह्मचारिणः पतितैरुदकं न कार्यम्	१३९३	११
असंस्कृतानां भूमौ पिण्डं देयम्	१३९३	२०
संस्कृतानां कुशेषु पिण्डं देयम्	१३९३	२०
अविभक्तधनानां विशेषः	१३९४	२

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
विभक्तधनानां च विशेषः	१३९४	९	पङ्क्तिपावननिरूपणम्	१४१३	८
दत्तक्रीतकृत्रिमपुत्राणां श्राद्धादि	१३९५	८	यतीनामनादरे दोषः	१४१७	२
जारजानां विषये विशेषः	१४००	१	यतीनां श्राद्धभोजने फलाधिक्यम्	१४१७	५
धर्मार्थं श्राद्धकरणे फलम्	१४००	६	समनुप्राप्तातिथिविचिकित्सानिषेधः	१४१७	११
धर्मार्थं गयायां श्राद्धकरणे फलम्	१४००	९	आतिथ्यरहिते श्राद्धे काकयो-		
अत्र स्त्रीशूद्राणां श्राद्धं मन्त्रवर्ज्यं			निप्राप्तिः	१४१७	१७
तूष्णीं भवति	१४०१	७	पङ्क्तिपावनपावनाः	१४१८	३
पौराणस्तु शूद्रैः पठनीयः	१४०२	६	योगिनोऽतिक्रमो नास्ति	१४१८	१९
वृषलसन्निधौ पुराणपाठनिषेधः	१४०२	१०	श्राद्धे ब्राह्मणाः	१४१८	६
शूद्रस्य ब्राह्मणद्वारा पुराणश्रवणे-			श्राद्धेऽरिमित्रौ वर्ज्यौ	१४१९	५
ऽधिकारः	१४०२	१२	पितृपुत्रौ भ्रातरौ च वर्ज्यौ	१४१९	८
शूद्रस्य पुराणाध्ययननिषेधः	१४०२	१३	मध्यमा विप्राः	१४१९	११
ब्राह्मणं पुरस्कृत्यैव शूद्रं पुराणं			अत्र ग्रन्थकर्तुः श्लोकः	१४२०	७
श्रावयेत्	१४०३	१३	ब्राह्मणातिक्रमे दोषः	१४२०	१५
शूद्रस्य सदाऽऽमश्राद्धमेव	१४०४	१०	गुण्यतिक्रमे दशपणा दण्डः	१४२१	५
शूद्राणां गोत्राभावे काश्यपगोत्रम्	१४०५	१५	ऋत्विग्लक्षणम्	१४२१	११
शूद्रस्य गृहपाकेन पिण्डनिषेधः	१४०५	२०	श्राद्धे अवश्यं भोजनीयनिरूपणम्	१४२१	१७
भारते यवनादीनां श्राद्धादि-			विप्रस्यापि दोषः	१४२२	३
करणेऽधिकारः सजाती-			श्राद्धे वर्ज्या विप्राः	१४२३	४
यभोजनपरः	१४०६	१०	तत्र काण्डपृष्ठविप्रलक्षणम्	१४२८	१
राजकार्यनियुक्तादीनां श्राद्धनिर्णयः	१४०६	८	देवलकवार्धुषिकादीनां लक्षणम्	१४३०	१९
श्राद्धे पितरः	१४०७	१४	वृषलीपतिलक्षणम्	१४३१	१७
पितृणां जन्मान्तरेऽपि श्राद्धदत्तान्नं			जारउपपत्तिदिधिषूमाहिषकादीनां		
तत्तद्वक्ष्यरूपेण उपतिष्ठेत्	१४०७	१९	लक्षणम्	१४३१	२३
वसुरुद्रादित्यानां स्वरूपम्	१४०८	७	दैवे पित्र्ये च वर्ज्या विप्राः	१४३२	१३
ब्राह्मणादिधर्णानां पितरः	१४०८	१८	अपाङ्क्तेया ब्राह्मणाः	१४३४	१
केवलपितृपार्वणनिषेधोऽत्रापवादश्च	१४०९	५	त्रिशंकुबर्बरादिविप्रा वर्ज्याः	१४३५	३
दर्शादौ सपत्नीकानां निर्णयः	१४०९	१३	काणकुब्जादयो वर्ज्याः	१४३५	१०
विश्वेदेवनिर्णयः	१४१०	४	द्विर्गन्नादयो वर्ज्याः	१४३५	१९
पुत्रे अजाते मृते वा ऋतुकालात्			द्विर्गन्लक्षणम्	१४३५	२१
षष्ठे दिने दम्पती आभ्युदयिकं			द्विर्गन्लक्षणं टीकायाम्	१४३६	१७
वृद्धिश्राद्धं कुर्याताम्	१४११	१९	अविद्धकर्णादयो वर्ज्याः	१४३६	२
इष्टिश्राद्धे क्रतुदक्षौ	१४१२	५	लम्बकर्णलक्षणम्	१४३६	८
नान्दीश्राद्धे सत्यवसू	१४१२	६	षण्ठः सप्तविधः	१४३६	१३
नैमित्तिकश्राद्धादौ कामकालौ	१४१२	७	पराशरमाधवीये चतुर्दशविधः षण्ठः	१४३६	१६
काम्यश्राद्धे धूरिलोचनौ	१४१२	८	तेषां नामानि	१४३७	१६
पार्वणश्राद्धे पुरुरवारिवौ	१४१२	९	प्रतिमाविक्रयकर्तुः पातित्यम्	१४३७	११
श्राद्धं त्रिविधम्	१४१२	११	मातुलकन्यापरिणेत्रादयो वर्ज्याः	१४३८	२
श्राद्धे उत्तमा विप्राः	१४१३	१			

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
तत्समुद्राङ्कितविप्रनिषेधः	१४३८	७
शङ्खचक्रादिधारणनिषेधः	१४३८	१३
शूद्राणां-तत्समुद्राविधयः	१४३८	२१
ब्राह्मणेन तत्समुद्राधारणे प्रायश्चित्तं कार्यम्	१४३९	४
कुष्ठिकाणादेरपवादः	१४४०	४
गयास्थविप्रप्राशस्त्यम्	१४४१	४
तीर्थेषु ब्राह्मणविचारः	१४४१	१५
दैवे पित्र्ये च कर्मणि ब्राह्मणविचारः	१४४१	२०
गायत्रीमात्रसारोऽपि सुयन्त्रितो विप्रः श्रेष्ठः	१४४१	२३
अयन्त्रितश्चतुर्वेदी विप्रो न श्रेष्ठः	१४४१	२४
श्राद्धे विप्रनिमन्त्रणम्	१४४२	३
ब्राह्मणादीनां निमन्त्रणप्रकारः	१४४२	८
सर्वेणैव विप्रा निमन्त्र्याः	१४४३	२
निमन्त्रणे शूद्रनिषेधः	१४४३	७
राजकार्यनियुक्तो बन्धनिग्रहव-		
र्त्ता विप्रेण श्राद्धं कारयेत्	१४४३	४
श्राद्धे ब्राह्मणसंख्या	१४४३	१४
अशक्तौ एकविप्रभोजने निर्णयः	१४४५	९
वैश्वदेवे विशेषः	१४४६	४
विप्राभावेऽग्नौ जले वा दद्यात्	१४४७	१२
एकविप्रे सामेर्विशेषः	१४४८	३
सर्वथा विप्रालाभे चटश्राद्धम्	१४४८	६
तत्र दक्षिणादाने विचारः	१४४८	९
दर्भवटौ दर्भग्रहणे विशेषः	१४४८	१७
मातृश्राद्धे विप्रालाभे सुवासिन्यः	१४४८	१९
लिङ्गशालग्रामसन्निधौ श्राद्धं कार्यम्	१४४८	२५
श्राद्धकर्तृभोक्तृनियमाः	१४५०	२
निमन्त्रितब्राह्मणातिक्रमे	१४५०	४
प्रमादात्त्यागे निर्णयः	१४५०	८
प्रमादाभावे निर्णयः	१४५१	१
शूद्रान्नभोजननिषेधः	१४५१	१५
गृहागतं शूद्रान्नं सम्प्रोक्ष्य ग्राह्यम्	१४५१	२१
ब्राह्मणेन गृहीतामन्त्रणत्यागे	१४५२	२
अपचक्ष्यन्नं भुक्त्वा चान्द्रायणं कर्तव्यम्	१४५२	११
अपचक्ष्यन्नम्	१४५२	१४
आमन्त्रिते चिरकारिणो वि-		
प्रस्य दोषः	१४५३	१

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
निमन्त्रितब्राह्मणकर्तृकमार्गगमन-		
हिंसनमारोदहनकलहकरणादि-		
षु जातेषु श्राद्धकर्तृपितृणां पां-		
सुभोजनरुधिराशनस्वेदभोजन-		
मलभोजनादि	१४५३	६
श्राद्धकर्तृभोक्तृश्च स्त्रीगमना-		
दिनिषेधः	१४५३	१५
मृष्टान्नदक्षिणादिलोभेनातिक्रमे		
चान्द्रायणं प्रायश्चित्तम्	१४५३	१८
निर्धनस्य लोभादिनाऽतिक्रमे		
दोषाभावः	१४५३	१९
श्राद्धभोक्तृकर्तृभिः पुनर्भोजना-		
दयो वज्याः	१४५४	११
श्राद्धभोजने प्रायश्चित्तम्	१४५४	२४
अमायां निषेधाः	१४५५	२
श्राद्धभोजने होमादिनिषेधः	१४५५	८
कर्तृभोक्तृदन्तधावननिर्णयः	१४५५	१४
श्राद्धकर्त्रा सप्तकं वर्ज्यम्	१४५५	१७
श्राद्धदिने दन्तधावने प्रायश्चित्तम्	१४५५	२०
श्राद्धभोक्त्रा त्वष्टकं वर्ज्यम्	१४५६	१
वनस्पतिगते सोमे वृषभवाहना-		
दिनिषेधः	१४५६	४
वनस्पतिगतस्वरूपम्	१४५६	११
श्राद्धे चौरविचारः	१४५६	१५
अशक्तौ पुत्रादिप्रतिनिधयः	१४५६	२१
श्राद्धे यजमानपत्नीनियमाः	१४५७	५
पिण्डदानात्प्राक् गृहे भोजननिषेधः	१४५७	९
गन्धादिधारणनिषेधः	१४५७	१०
श्राद्धपदार्थाः	१४५७	१२
दर्भग्रहणम्	१४५७	१६
दर्भकुशयोर्भेदः	१४५७	२४
पवित्रलक्षणम्	१४५८	२
पवित्रे दर्भसंख्या	१४५८	५
पवित्राभावे	१४५८	१४
दर्भग्रहणे मन्त्रः	१४५९	३
दर्भग्रहणे विधिः	१४५९	९
दशदर्भाः	१४५९	१२
काशादौ विशेषः	१४६०	१
निषिद्धदर्भाः	१४६०	९
सुवर्णपवित्रम्	१४६१	७

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
आद्धे हविर्निर्णयः	१४६१	९
शाकादिवस्तूनि	१४६२	१३
आद्धे मांसमधुग्रहणम्	१४६८	१०
आद्धे दत्तस्य मांसस्याभक्षणे दोषः	१४६९	१०
आद्धे मांसमधुनोः प्राशस्त्यकथनम्	१४६९	१३
मधुक्षीरघृताभावे क्रमेण गुडदधि-		
‘घृतवती’जपादयः	१४६९	२२
कलौ मांसनिषेधः	१४७०	५
अत्र देशाचाराद् व्यवस्थोक्ता	१४७३	२
क्षीरादौ विशेषमाह	१४७५	१
स्नेहाक्तं पर्युषितमन्नं भोज्यम्	१४७७	५
कालशाकादिग्रहणम्	१४७७	१०
आद्धे वर्ज्यवस्तूनि	१४७८	९
क्षारलवणभक्षणे प्रायश्चित्तम्	१४७९	१६
आद्धे तुलसीभक्षणनिषेधः	१४७९	४
आद्धे तुलस्या पितृपूजने कला-		
धिक्यम्	१४७९	२२
आद्धे पिण्डालकादिदानेऽर्धः पातः	१४८०	३
विडालोच्छिष्टं आद्धे वर्ज्यम्	१४८०	८
आद्धे कूष्माण्डमहिषीक्षीरादिनिषेधः	१४८०	९
आद्धे तिलमुद्गमाषभिन्नकृष्णधा-		
न्यादीनि त्याज्यानि	१४८१	१९
आद्धे मसूरशणनिष्पावादयो		
वर्ज्याः	१४८२	२
मारिषादीनामसुरान्नत्वम्	१४८५	१०
वृन्ताकं श्वेतं त्याज्यम्	१४८६	१०
आद्धे तु कृष्णश्वेतादिसर्वं त्याज्यम्	१४८७	१
कांस्यताम्रादिपात्रे नारिकेलोदकम-		
धुघृतादिस्थापिते तेषां मद्यतु-		
ल्यत्वम्	१४८८	१०
क्षीरे लवणम् उच्छिष्टे घृतं रजकतीर्थे		
स्नानं ताम्रे गव्यं सुरातुल्यम्	१४८८	७
आद्धे जलनिर्णयः	१४९०	१
कुतपा अष्टविधा उक्ताः	१४९१	११
दोहित्रलक्षणम्	१४९२	३
आद्धे सप्त पवित्राणि	१४९२	९
तिलनिर्णयः	१४९२	१४
आद्धे वर्ज्यानि	१४९२	१९
आद्धदिनकृत्यम्	१४९३	२०

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
आद्धदिने कञ्जिकादिदाननिषेधः	१४९३	२२
पिण्डदानात्प्राक्काञ्चित्र देयम्	१४९४	२
आद्धस्थले तिलान् विकीर्य अजा-		
नां बन्धनम्	१४९४	५
आद्धकर्ता स्वयं स्नानपूर्वकं पाका-		
रम्भं कुर्यात्	१४९४	७
अशक्तौ पत्न्या तदभावे बान्धवैः		
पाकः कार्यः	१४९४	१०
आद्धे पाकाधिकारिणः	१४९४	१४
आद्धपाके वर्ज्यस्त्रियः	१४९४	२०
सुस्नाता गृहिणी पाकं कृत्वा		
स्नानमाचरेत्	१४९४	१७
आद्धे पाकभाण्डानि	१४९५	२
आद्धे त्याज्यभाण्डानि	१४९५	९
महानसे नियुक्तानां कार्यदर्श-		
ननिषेधः	१४९५	१८
आद्धे ताम्रभाण्डे पाकस्य प्रा-		
शस्त्यम्	१४९५	२१
तैजसाभावे पिठरमृण्मयपात्रे पाकः	१४९५	२३
पाकाग्निनिर्णयः	१४९६	७
आद्धे पिण्डात्प्राक्कृत्यानिर्णयः	१४९८	४
आद्धभुग्ब्राह्मणेभ्यः तैलभुवर्तना-		
दिकं देयम्	१५००	२
आद्धकर्तुः शुक्लवस्त्रादिधारणम्	१५००	१९
आद्धकर्तुः ताम्बूलादयो वर्ज्याः	१५०१	२
वस्त्रविषये विशेषमाह	१५०१	४
कर्ता ऊर्ध्वपुण्ड्रं कुर्यात्	१५०१	२०
ऊर्ध्वपुण्ड्रं विना यज्ञादेर्नैष्फल्यम्	१५०१	१४
अन्येषां मते आद्धकाले ऊर्ध्वपु-		
ण्ड्रादयो वर्ज्याः	१५०१	१९
वामहस्ते दर्भधारणनिषेधः	१५०२	१
गृहे रङ्गावलीनिषेधः	१५०२	१
पुण्ड्रनिर्णयः	१५०२	४
अत्राचाराद् व्यवस्था	१५०२	१३
दर्भहस्तस्य तिलककरणनिषेधः	१५०२	२३
आद्धारम्भकालः	१५०३	१
कुतपकालनिर्णयः	१५०३	१०
आद्धपरिभाषा	१५०४	१
तत्र जानुपातनम्	१५०४	२

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
श्राद्धे दर्शननियमाः	१५०४	५	पादार्थमण्डलविचारः	१५२७	८
गोत्रनामोच्चारणनिर्णयः	१५०४	८	तत्र गोमयेनोपलेपे विचारः	१५२७	२४
गोत्रनामोच्चारणक्रमः	१५०५	९	तत्र गोमयग्रहणे विचारः	१५२८	११
गोत्रविषये सकारसहितोच्चारणं			आसने द्विजानुपवेश्य पादप्रक्षालनं		
कर्तव्यम्	१५०५	१२	कार्यम्	१५२८	७
नामोच्चारणे विभक्तिविचारः	१५०५	२१	पादविधिः	१५२८	१४
गोत्रस्यापरिज्ञाने निर्णयः	१५०६	१०	तत्र मन्त्रः	१५२८	१८
नामोच्चारणे विशेषः	१५०६	१३	कुशग्रन्थिहस्तेन पादं न देयम्	१५२८	२०
पित्रादिनामाज्ञाने पृथिवीषदादयो			भार्यास्त्रावितवारिणा पादप्रक्षालनं		
वाच्याः	१५०६	१८	कार्यम्	१५२८	२२
स्त्रीणां नामोच्चारे विशेषः	१५०७	१	श्राद्धे वामभागस्थया स्त्रिया पाद-		
संकल्पादौ विभक्तिविचारः	१५०७	६	प्रक्षालनार्थं जलं न देयम्	१५२८	२४
तत्र मातुर्विशेषः	१५०८	३	पित्रादिकर्मसु अधः पादप्रक्षालन-		
अत्र शास्त्राभेदाद् व्यवस्था	१५०७	१४	निषेधः	१५२९	३
सव्यापसव्यव्यवस्था	१५०९	७	द्विराचमनम्	१५२९	८
वैश्वदेवार्थं पाकनिर्णयः	१५१०	४	पादप्रक्षालनपादोदकैराचमननिषेधः	१५२९	११
सर्वे दक्षिणतोऽपसव्येनाहर्तव्यम्	१५१०	८	ब्राह्मणोपवेशनविधिः	१५२९	१४
वैष्णवमन्त्रादिकं जप्त्वा श्राद्धा-			सर्वेषु धर्मकार्येषु पत्नी दक्षिणभा-		
रम्भः कार्यः	१५१०	१८	गस्था	१५२९	१८
वैश्वदेवार्थं सव्येन कार्यम्	१५११	४	उपविष्टेषु प्राप्तमतिथिमपि भोजयेत्	१५३०	१०
परिवेषणक्रमः	१५१२	११	यस्यातिथिर्नाश्रान्ति न तच्छ्राद्धम्	१५३०	१३
अपसव्येन परिवेषणनिषेधः	१५१२	१५	विप्रनियमाः	१५३०	१४
श्राद्धपूर्वदिने ब्राह्मणनिमन्त्रणक-			तत्रासनानि	१५३०	१७
र्तव्यता	१५१३	२०	नीवीबन्धः	१५३१	१९
दक्षिणामुखेन श्राद्धं कार्यम्	१५१५	२१	तिलान् विकिरेत्	१५३२	९
पादप्रक्षालनं विनाऽऽचमने			उपवेशनोत्तरं विप्रधर्माः	१५३२	१३
कृतेऽप्यशुचित्वम्	१५१६	८	तद्विष्णोरिति मन्त्रेणाश्रादिप्रोक्षणम्	१५३३	१
अनुपनीतस्त्रीशूद्रादेः सव्यापसव्य-			श्राद्धभूमौ गयादीनां ध्यानम्	१५३३	४
निर्णयः	१५१७	१	देवताभ्य इति मन्त्रजपः	१५३३	६
सूक्तस्तोत्रजपादौ सव्यापसव्यम्	१५१८	२	प्रोक्षणे मन्त्रविशेषाः	१५३३	१३
आचमनविचारः	१५१९	८	देवार्चनम्	१५३३	१५
विप्रविसर्जनात्पाक् दानादिनिषेधः	१५२०	५	विष्टरार्थं देवपितृविषये यवातिलस-		
श्राद्धे नैवेद्यनिर्णयः	१५२०	९	हितदर्भदानम्	१५३३	२३
देवायर्चाक्रमः	१५२०	२४	विष्टरग्रहणे मन्त्रपाठः	१५३४	३
श्राद्धे दर्भत्यागविचारः	१५२१	२	अर्घ्यपात्रनिर्णयः	१५३५	४
श्राद्धे मन्त्रादौ ऊहः	१५२१	७	विप्रैकत्वाद्वित्वादौ अर्घ्यपात्रनिर्णयः	१५३५	१३
सङ्कल्पात् पूर्व प्रायश्चित्तादिकर्तव्यता	१५२६	४	अर्घ्ये वर्ज्यपात्राणि	१५३६	८
सङ्कल्पाविचारः	१५२६	७	पात्रप्रमाणम्	१५३६	११
निमन्त्रणप्रकारः	१५२६	१२	पावित्रच्छेदनमन्त्रः	१५३७	३

विषयानुक्रमः ।

५१

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
पात्रे तूष्णीं पवित्रस्थापनम्	१५३७	६
पात्रे जलप्रक्षेपमन्त्रः	१५३७	९
यवप्रक्षेपमन्त्रः	१५३७	१४
तूष्णीं पुष्पचन्दनप्रक्षेपः	१५३७	११
विश्वेषां देवानामावाहनविधिः मन्त्रश्च	१५३८	१
एतेषामुत्पत्तेः नाम्नश्चाज्ञानेऽन्यो मन्त्रः	१५३८	१०
पित्र्ये मूर्धादिपादान्तं पूजनम्	१५३८	१७
दैविके पादप्रभृतिमूर्धान्तं पूजनम्	१५३८	२०
अर्घ्यपात्रासादनादिविधिः	१५३९	५
अर्घ्यदानम्	१५३९	८
प्रतिविप्रं यादिव्येत्यस्यावृत्तिः	१५३९	१९
गन्धपुष्पाद्यर्चनम्	१५४०	२
तत्र गन्धाः	१५४०	५
पवित्रराहितेन हस्तेन गन्धद्वारेति गन्धदानम्	१५४०	८
आसनादिदाने प्रतिवचनम्	१५४०	१०
विप्राणामूर्ध्वपुण्ड्रादिकरणे विचारः	१५४१	३
श्राद्धे पूतिकादिनिषेधः	१५४१	१८
सपवित्रकरणे द्विजसमालम्भननिषेधः	१५४१	२१
श्राद्धे योग्यपुष्पाणि	१५४२	३
यवदूर्वाङ्कुरैरपि पितृपूजनम्	१५४२	१०
श्राद्धे वर्ज्यपुष्पाणि	१५४२	१८
तुलस्या पितॄणां तत्पदप्राप्तिः	१५४३	२
जातीकुसुमाबलपत्रादिना पितृपूजननिषेधः	१५४३	६
कुन्दादिभिः देवताविशेषस्य पूजननिषेधः	१५४३	१६
अगस्त्यादीनां पितृवल्लभत्वम्	१५४३	१९
केचित् पिण्डेऽपि तुलसीं प्राक्षिपन्ति	१५४४	४
अथ धूपः	१५४४	८
अथ दीपः	१५४५	१
वर्ज्यदीपः	१५४५	३
अथ वस्त्रम्	१५४५	४
यज्ञोपवीतदानम्	१५४५	८
श्राद्धे देयवस्तुनिर्णयः	१५४५	११
कञ्चुकादि देयम्	१५४५	१८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
स्त्रीणां श्राद्धे सिन्दूरादि देयम्	१५४६	२
कृष्णावर्णादिनिषेधः	१५४६	५
यज्ञोपवीतदानावश्यकता	१५४६	९
कमण्डल्लादिपात्रदानम्	१५४६	१३
उपानच्छत्रादिदानम्	१५४७	२
अलङ्करणदिदानम्	१५४७	१०
आदर्शव्यजनादिदानम्	१५४७	१६
स्वर्णादिभोजनपात्रदानम्	१५४७	२५
श्राद्धे बन्दीकृतमोचने फलम्	१५४८	३
देवाज्ञया पित्रर्चा	१५४८	९
पित्रर्चायां विशेषः	१५४८	११
तत्रार्घ्यकल्पना	१५४८	१४
पात्रलक्षणम्	१५४९	७
एकब्राह्मणपक्षे अर्घ्यपात्रासादने निर्णयः	१५४९	११
पित्रादीनामावाहनप्रकारः	१५५०	१४
अर्घ्यानुमन्त्रणादिविशेषः	१५५१	१५
अर्घ्यनिवेदनादि	१५५३	९
अर्घ्ये सव्यापसव्यम्	१५५३	१
संस्ववशेषविचारः	१५५३	१४
पितृपात्रस्थापननिर्णयः	१५५४	६
गन्धपुष्पादिदानम्	१५५५	१४
मण्डलानि कर्तव्यानि	१५५६	६
तत्र ब्राह्मणादिभेदेन व्यवस्था	१५५६	९
मण्डलाभावे राक्षसास्तदन्नरसमपहरन्ति	१५५६	१५
श्राद्धे भोजनपात्राणि	१५५६	१९
आयसपित्तलपात्रनिषेधः	१५५७	१
कांस्यादिभोजनपात्रमानम्	१५५७	५
श्राद्धे कांस्यपात्रनिषेधः	१५५७	९
श्राद्धे पालाशादिपात्राणि	१५५७	१२
अभावे कदल्यादीनि ग्राह्याणि	१५५७	१४
श्राद्धे कदलीपात्रनिषेधः	१५५७	१६
भस्ममर्यादाकरणे दोषः	१५५८	२३
अग्नौकरणनिर्णयः	१५५८	६
पाणिहोमनिर्णयः	१५६०	२
बह्वृचातिरिक्तानग्निके निर्णयः	१५६०	१३
तीर्थश्राद्धे पाणिहोमनिर्णयः	१५६०	१६
अनग्निकस्य पाणिहोमनिर्णयः	१५६१	३

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
विधुरस्य पाणिहोमनिर्णयः	१५७१	९
देवविप्रानेकत्वे पाणिहोमनिर्णयः	१५७१	१०
मृतभार्यस्य पाणिहोमनिर्णयः	१५७२	१
सभार्यस्य नष्टाग्नेर्निर्णयः	१५७२	४
अनुपनीतब्रह्मचर्यादेः	१५७२	१
देवे पित्र्ये च होमे सव्यापस- व्यानिर्णयः	१५७३	१
साग्नेर्विदेशादौ पाणिहोमः	१५७४	१
अनग्निदूरभार्ययोः पाणिहोमः	१५७४	५
पाणिहोमविधिः	१५७४	१४
तत्र वर्ज्यकर्माणि	१५७५	३
पाणिहोमे प्रश्नादि	१५७५	७
पाणिहुतान्नस्य विनियोगः	१५७६	१
हुतशेषं पितृपात्रेषु देयम्	१५७७	९
आपस्तम्बानामग्नौ करणम्	१५७८	६
छन्दोगादीनां पाणिहोमः	१५७८	१३
परिवेषणम्	१५८१	६
तच्चोपवीत्यैव देवपूर्वम्	१५८१	६
स्वयं भार्यया वा परिवेषणं कार्यम्	१५८१	१६
अपवित्रेणैकहस्तेन परिवेषणं न कार्यम्	१५८१	१८
आयसादिपात्रेण परिवेषणे दोषः	१५८१	१९
परिवेषणे पवित्रपात्राणि	१५८२	६
द्वर्या घृतादि देयम्	१५८२	९
पङ्क्त्यां विषमदाने दोषः	१५८२	१२
भोज्यपात्रे तिलनिषेधः	१५८२	१४
हस्तदत्तस्नेहलवणादिभोजने दोषः	१५८२	१७
घृतपात्रे विशेषः	१५८३	१
लवणव्यञ्जनादिकं हस्तदत्तं नादनीयात्	१५८३	६
अपक्वं तैलपक्वं च हस्तदत्तं ग्राह्यम्	१५८३	७
प्राञ्चालभननिर्णयः	१५८३	८
अङ्गुष्ठनिवेशने विशेषः	१५८३	१८
श्राद्धपेचिताकरणे दोषः	१५८३	२४
श्राद्धे अश्रुपातजल्पहसनादिनिषेधः	१५८३	२७
अन्नदानविधिः	१५८४	४

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
संकल्पादिकर्मक्रमः	१५८४	२१
संकल्पितान्नेन पितृवृत्तिः	१५८५	११
श्राद्धीयान्नस्य भूमावेव प्रदानम्	१५८५	१४
आपोशनानन्तरं गायत्रीमधुवाता- दिमन्त्रजपः	१५८५	१९
यथासुखं जुषध्वामिति भोजनवेला- यां वाच्यम्	१५८६	९
असंकल्पितान्नभोजने निषेधः	१५८६	१०
उभाभ्यां हस्ताभ्यां पितृपात्रेऽन्न परिवेषणम्	१५८६	१७
आपोशने विशेषः	१५८७	१
पुनरापूर्यापोशननिषेधः	१५८७	५
चित्राहुतिनिषेधः	१५८७	७
पायसाज्यादिना चित्राहुतिनिषेधः	१५८७	१०
भोजने लवणादि न पृच्छेत	१५८७	१३
ऐन्द्रपौरुषसूक्तादिमन्त्रान् ब्राह्मणा- वच्छ्रावयेत्	१५८७	१८
सर्वाभावे गायत्रीजपः	१५८८	३
वीणादीनां वादनम्	१५८८	५
श्राद्धान्नगुणकीर्तननिषेधः	१५८८	९
प्रौढपादादिना भोजननिषेधः	१५८९	१
अपेक्षितायाचने दोषः	१५८९	१०
भोजनकाले विप्रनियमाः	१५८९	१५
प्रौढप दलक्षणम्	१५८९	१९
एकपङ्क्तौ परस्परस्पर्शे प्राय- श्चित्तम्	१५९०	३
निःशेषेण भोजननिषेधः	१५९०	६
अश्रुपातादि वर्ज्यम्	१५९०	९
अभिभ्रवणीयमन्त्राः	१५९०	१२
विप्राणां गुदस्त्रावे प्रायश्चित्तम्	१५९१	५
विप्रवमने प्रायश्चित्तम्	१५९१	९
श्राद्धविघ्ने प्रायश्चित्तादि	१५९२	४
श्राद्धविघ्ने पुनः श्राद्धम्	१५९२	१०
पिण्डदानोत्तरं वान्तौ	१५९२	१४
पिण्डदानात्प्राग्वान्तौ	१५९३	१
श्राद्धपङ्क्तौ भुञ्जानस्य वमने प्रा- यश्चित्तम्	१५९३	३
एकविप्रभोजने छर्दिते प्रायश्चित्तम्	१५९३	६
दर्शदौ वमने आमश्राद्धम्	१५९४	४

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
श्राद्धविधौ पुनरावृत्तिनिर्णयः	१५९४	८
सपिण्डीकरणात्प्राक्षोडशश्राद्धे		
पिण्डप्रधानत्वम्	१५९५	५
वृद्धिश्राद्धे विकल्पः	१५९५	१२
संकल्पसंज्ञके भुक्तिक्रियायाः प्रा-		
धान्यम्	१५९६	२
षट्कार्कादिपत्रेषु भोजने प्राय-		
श्चित्तम्	१५९६	११
षाढहस्तविभुक्ते प्रायश्चित्तम्	१५९६	१९
भोजने कृते रिक्तपात्रकरणे दोषः	१५९६	२२
पिबतो मुखनिःसृततोयपतने दोषः	१५९६	२५
दुग्धपानानन्तरं तक्रपाननिषेधः	१५९७	२
भोजने भोक्तृनियमाः	१५९७	५
तृप्तिप्रदनादि	१५९८	७
श्राद्धविशेषे प्रदनभेदः	१५९८	१२
विकिरदानम्	१५९८	१६
तत्र मन्त्रः	१५९९	१०
आचमनदाननिर्णयः	१६००	६
हस्तप्रक्षालननिर्णयः	१६०१	७
गण्डूषप्रकारः	१६०१	२१
गण्डूषादिकरणे कास्यपालं वर्ज्यम्	१६०२	२
पिण्डदाननिर्णयः	१६०२	५
दन्तलग्नानि निर्हृत्य आचमनं कार्यम्	१६०२	८
शाखाभेदेन व्यवस्था	१६०३	२
पिण्डदानं कुत्र कर्तव्यम्	१६०३	८
पिण्डदाने कुशादयः	१६०४	४
स्मयेन कुशैर्वा उल्लेखनम्	१६०५	६
बह्वृचानां करणैव उल्लेखनम्	१६०५	७
लेखाकरणे मन्त्रः	१६०५	१४
अष्टाङ्गपिण्डः	१६०६	४
पिण्डादौ माषनिषेधः	१६०६	९
पिण्डार्थमन्नग्रहणविचारः	१६०६	१५
पिण्डप्रमाणम्	१६०७	१०
विकिरप्रमाणम्	१६०७	१५
तत्रैकोदिशश्राद्धे पिण्डप्रमाणम्	१६०८	२
प्रत्यब्दे तीर्थे दर्शे च पिण्डप्रमाणम्	१६०८	३
महालये गगनायां च पिण्डप्रमाणम्	१६०८	५
प्रेतपिण्डप्रमाणम्	१६०८	९
पुल्या पिण्डाः करणीयाः	१६०८	११

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
महालयादौ पिण्डशब्दप्रयोगः		
कथं कर्तव्यः	१६०८	११
पित्रादिनामाज्ञाने पिण्डदाने उक्तः	१६०९	६
मन्त्रोच्चारणे प्राणनिरोधः	१६०९	१०
पित्रादिपिण्डेभ्यः पश्चिमे मात्रादि-		
पिण्डाः देयाः	१६०९	१३
अन्वष्टकादौ स्त्रीणां पृथक् श्राद्धम्	१६११	६
दर्भमूले हस्तलेपादिनिर्णयः	१६११	१०
तत्र मन्त्रः	१६११	१२
क्वचिदर्भमूले हस्तलेपानिषेधः	१६१२	२
पिण्डेषु पितृतीर्थतः पानीयं निषिञ्चेत्	१६१३	५
पिण्डेषु अग्नेजनं देयम्	१६१३	७
नीवीविसर्जनम्	१६१३	११
अञ्जनाभ्यञ्जने	१६१३	१२
वासोदानादि	१६१३	१३
अञ्जनाभ्यञ्जनलक्षणे	१६१३	२०
पिण्डपूजनम्	१६१४	२
पिण्डानां सर्वाङ्गनैवेद्यं देयम्	१६१४	७
अत्र सव्यापसव्ययोर्विकल्पः	१६१४	९
पिण्डावघ्राणम्	१६१४	१०
पिण्डोपस्थानम्	१६१४	११
आचान्तेषु उदकादिदानम्	१६१४	१२
द्विजेभ्य आशीर्ग्रहणम्	१६१४	१७
स्वस्तिवाचनात्प्राक् पात्रचालनं		
कर्तव्यम्	१६१५	१
पात्रचालनं केन कार्यम्	१६१५	६
स्वस्तिवाचनम्	१६१५	९
अक्षय्योदकदानम्	१६१५	११
दक्षिणादानम्	१६१५	१४
देवेभ्यो हिरण्यम्	१६१५	१५
पितृभ्यो रजतम्	१६१५	१५
दक्षिणया सफलत्वम्	१६१५	१७
पित्रुद्देशेन दक्षिणादाने अपसव्यम्	१६१५	१९
विप्रोद्देशेन सव्यम्	१६१५	२९
स्वधावाचनम्	१६१६	४
दक्षिणादाने क्रममाह	१६१६	१०
दक्षिणा विषमाऽपि देया	१६१६	१२
एकपङ्क्त्युपविष्टानां भक्ष्यभोज्या		
दिकं सप्तं देयम्	१६१६	१४

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
उर्जवहन्तीमिति धारां दद्यात्	१६१७	३
पिण्डप्रवाहणम्	१६१७	६
विप्रविसर्जनम्	१६१७	१०
विप्रप्रार्थना	१६१७	१७
भोजनान्ते ब्राह्मणानां त्रिप्रद-		
क्षिणम्	१६१८	४
प्रदाक्षिणायां कनिष्ठाः प्रथमा ज्येष्ठा-		
श्चरमाः	१६१८	६
ब्राह्मणान्प्रति स्वस्मिन्नल्पत्वसूच-		
कवचनानि	१६१८	८
विसर्जनान्ते सीमान्तगमनम्	१६१८	१३
पिण्डप्रतिपत्तिः	१६१८	१४
मध्यमपिण्डप्राशननिर्णयः	१६१८	२१
तत्र पिण्डप्रहणे मन्त्रः	१६१८	२१
पिण्डप्राशने मन्त्रः	१६१८	२२
तीर्थश्राद्धे तीर्थ एव पिण्डप्रक्षेपः	१६१९	११
गवादिभ्यः पिण्डाः देयाः	१६१९	१३
पत्न्यां रोगादियुक्तायां भक्षणे निर्णयः	१६१९	१५
श्वशृगालखैरः पिण्डे स्पृष्टे		
कर्तुरायुष्यनाशः	१६२०	२
पिण्डोपघातप्रायश्चित्तम्	१६२०	५
पिण्डे काकपृष्ठे न दोषः	१६२०	७
पुनः पिण्डदाननिर्णयः	१६२०	१०
पिण्डदाने निषिद्धकालः	१६२१	१
विवाहादौ कृते पिण्डनिषेधे मास-		
संख्या	१६२२	२
कृतोद्वाहेनापि पित्रोः पिण्डदानं		
कार्यम्	१६२२	१०
स्यार्हे विशेषः	१६२३	१
पुत्रेषुभिर्नन्दादितिथ्यादौ		
पिण्डाः वर्ज्याः	१६२३	५
उच्छिष्टोद्वासननिर्णयः	१६२३	१०
श्राद्धोच्छिष्टं शूद्रादिभ्यो न देयम्	१६२३	१९
द्विजोच्छिष्टं भूमौ निखानयेत्	१६२४	४
श्राद्धदिने वैश्वदेवनिर्णयः	१६२४	५
पित्रर्थपाकेन वैश्वदेवश्राद्धनिषेधः	१६२५	२१
बलिलक्षणम्	१६२६	११
पिण्डनिर्वण्णात्पूर्वं गृह्याग्निशिष्टदेवयति-		
श्रसचारिभ्यः पितृर्थपाको न देयः	१६२६	११

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
नित्यश्राद्धम्	१६२८	११
एतद्विवाऽसम्भवे रात्रावपि कार्यम्	१६३०	१
तच्च वैष्णवाभिन्नपरम्	१६३०	१०
नित्यश्राद्धे पात्राभावे	१६३१	३
नित्यश्राद्धस्य प्रसङ्गासिद्धिः	१६३१	७
घृते सति घृतरहितान्नेन ब्राह्मण-		
भोजने दोषः	१६३१	१६
श्राद्धे एकादश्यादौ भोजननिर्णयः	१६३२	२
श्राद्धे कृते दिवैव भोक्तव्यम्	१६३३	४
तद्दिने परपाकसेवननिषेधः	१६३३	५
श्राद्धशेषभोजनस्य कचिन्निषेधः	१६३३	६
श्राद्धावशिष्टभोजने निषेधः	१६३४	२
अस्यापवादः	१६३४	५
श्राद्धकर्त्रा ताम्बूलादि वर्ज्यम्	१६३४	११
श्राद्धदिने गृहे शूद्रं न भोजयेत्	१६३४	१४
श्राद्धान्ते बन्दीमागधसूतादिभ्योऽपि		
विभज्य देयम्	१६३४	२२
श्राद्धानुकल्पाः	१६३५	२
तत्र विप्रालाभे दर्भवटुः	१६३५	५
आमश्राद्धम्	१६३६	५
श्राद्धाकरणे दोषः	१६३६	११
आमश्राद्धं कुत्र कार्यम्	१६३७	१
स्त्रीशूद्रद्वयपचानामामश्राद्धम्	१६३८	२
शूद्रस्य श्राद्धे पक्कनिषेधः	१६३८	८
मृताहादौ आमश्राद्धं न कार्यम्	१६४१	६
आमं कियत्परिमितं देयम्	१६४१	९
आमश्राद्धविधिः	१६४१	११
आमश्राद्धे पिण्डदाननिर्णयः	१६४२	७
आमान्नेन पिण्डं दत्त्वा पाकेन विप्र-		
भोजननिषेधः	१६४२	१४
पक्केन पिण्डं दत्त्वा ब्राह्मणाय आ-		
मानदाने दोषः	१६४३	१
अत्र देशाचाराद् व्यवस्था	१६४३	३
आमश्राद्धे ऊहविचारः	१६४३	४
आमश्राद्धे वर्ज्यकर्माणि	१६४४	४
शूद्रस्य आमश्राद्धविधिः	१६४५	१९
आमश्राद्धोदः कालः	१६४६	१
रात्रौ श्राद्धनिषेधः	१६४६	१०
श्राद्धे सन्ध्यालक्षणम्	१६४६	११

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
रात्रौ स्नानदानादिनिषेधः	१६४८	११
तीर्थे न समयपेक्षा	१६४९	२०
अनैमित्तिकसर्वश्राद्धे प्रातःकाल- स्य निषेधः	१६५१	१४
हिरण्यश्राद्धम्	१६५३	६
हेमश्राद्धे पिण्डदानपदार्थाः	१६५४	८
पुत्रजन्मनि हेमनैव श्राद्धम्	१६५४	५
पिण्डदाने विकल्पः	१६५५	३
हेमश्राद्धं शूद्रैः कथं कार्यम्	१६५४	१०
हेमश्राद्धे वर्ज्यकर्माणि	१६५५	४
हेमश्राद्धे मन्त्रोक्तः कालश्च पूर्ववत्	१६५५	७
श्राद्धीयस्य हेमादेलब्धस्य विनि- योगः	१६५५	१०
आमादौ शूद्राद्विधे निर्णयः	१६५५	१५
शूद्रात्प्राप्ताश्राद्धाग्राह्यनिर्णयः	१६५६	२
साङ्कल्पिकश्राद्धम्	१६५६	१३
साङ्कल्पिकश्राद्धे वर्ज्यकर्माणि	१६५७	२
विकिरे विकल्पः	१६५८	५
मघादिश्राद्धेषु साङ्कल्पविधिरेव	१६५८	९
विवाहादूर्ध्वं सपिण्डानां पिण्ड- निषेधः	१६५८	१२
अस्यापवादः पूर्वमुक्तः	१६५९	१
अनग्निकादीनां साङ्कल्पिकविधिः	१६५९	३
श्राद्धेऽत्यन्ताशक्तौ अनुकल्पाः	१६५९	५
श्राद्धभोजने प्रायश्चित्तम्	१६६१	२४
संस्कारेषु भोजने प्रायश्चित्तानि	१६६२	१
नवश्राद्धैकादशाहादौ भोजने प्रा- यश्चित्तम्	१६६२	३
आमहेमसङ्कल्पश्राद्धेषु भोजने प्रायश्चित्तम्	१६६४	२
यत्यादीनां श्राद्धभोजने निषेधः	१६६४	३
क्षत्रियादिभेदेन नवश्राद्धे प्राय- श्चित्तम्	१६६४	५
अपाङ्क्तेयान्नमुद्दिश्य एकादशे- ऽहनि श्राद्धान्नं भुक्त्वा प्रायश्चित्तम्	१६६४	२५
दर्शदौ भोजने प्रायश्चित्तम्	१६६५	१
क्षयाहश्राद्धम्	१६६६	१
तत्स्वरूपम्	१६६६	२
मृततिथिनिर्णयः	१६६६	५

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अत्र चान्द्रमानं ज्ञेयम्	१६६६	६
मलमासमृते सौरं मानम्	१६६८	१
प्रतिसावत्सरिकं केषां कार्यम्	१६६९	२
सर्वश्राद्धेषु सावत्सरं श्रेष्ठम्	१६७०	१
सावत्सरिकाकरणे दोषः	१६७०	३
तत्र पार्वणैकोद्दिष्टयोर्विचारः	१६७०	६
अत्र देशाचारवंशधर्मव्यवस्था	१६७२	९
सन्यासिनां श्राद्धनिर्णयः	१६७३	१०
सङ्ग्राममृतानां श्राद्धनिर्णयः	१६७३	१७
ज्येष्ठभ्रातुः कनिष्ठेन कर्तव्यम्	१६७३	२२
कनिष्ठस्य च ज्येष्ठेनैकोद्दिष्टं कार्यम्	१६७३	२२
सपिण्डीकरणादूर्ध्वं मातापित्रोः पा- र्वणम्	१६७४	१०
पितृव्यभ्रातृविमातृणामैकोद्दिष्टम्	१६७४	११
अपुत्रपितृव्यश्राद्धनिर्णयः	१६७४	१३
पत्न्याः कर्तृत्वे श्राद्धनिर्णयः	१६७५	५
अपुत्रमृतानां किं कार्यम्	१६७६	४
एकोद्दिष्टं केषां कार्यं तत्रिर्णयः	१६७६	१२
क्षयाहद्वैधे निर्णयः	१६७८	१०
रौहिणलङ्घननिषेधः	१६७९	३
रौहिणलक्षणम्	१६७९	४
तत्रैकोद्दिष्टे तिथिनिर्णयः	१६८०	२
पार्वणश्राद्धे तिथिनिर्णयः	१६८०	३
प्रत्याब्दिकश्राद्धे तिथिनिर्णयः	१६८२	५
दिवा विघ्ने रात्रावपि श्राद्धम्	१६८४	५
श्राद्धं विना मृताहातिक्रमे दोषः	१६८४	६
ग्रहणदिने श्राद्धप्राप्तौ निर्णयः	१६८४	११
मलमासे प्रत्याब्दिकनिर्णयः	१६८५	१
दर्शे वार्षिकं चेत्तत्रिर्णयः	१६८५	१४
एवं मासिकादिश्राद्धमपि	१६८६	७
मृताहे वृषोत्सर्ग उक्तः	१६८६	९
शुद्धश्राद्धनिर्णयः	१६८६	१४
वर्षत्रयपर्यन्तं श्राद्धभोजने निषेधः	१६८६	१५
प्रथमवर्षमध्ये अस्थिमज्जाभोजनम्	१६८७	३
द्वितीयवर्षमध्ये मांसभोजनम्	१६८७	३
तृतीयवर्षमध्ये रुधिरभोजनम्	१६८७	४
क्षयाहाज्ञाने निर्णयः	१६८७	१६
श्राद्धविघ्ने निर्णयः	१६९०	१
तत्र निमन्त्रितविप्रस्याशौचे प्राप्ते निर्णयः	१६९०	३

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
श्राद्धकर्तुराशौचे प्राप्ते निर्णयः	१६९०	६
श्राद्धारम्भनिर्णयः	१६९०	९
दातुर्गृहे मरणादौ निर्णयः	१६९०	२०
विप्रेषु भुञ्जानेषु सूतके प्राप्ते निर्णयः	१६९१	१०
दातुर्भोक्तुश्चाशौचे प्राप्ते निर्णयः	१६९१	१५
तत्र भोक्तुरेव प्रायश्चित्तम्	१६९१	१९
अशौचमध्ये श्राद्धं प्राप्तं चेत्		
तन्निर्णयः	१६९२	१७
दर्शादिनित्यकर्मलोपे उपवासप्रा-		
यश्चित्तम्	१६९३	११
सूतकादिविध्वं चेच्छ्राद्धं कदा		
कर्तव्यम्	१६९३	१६
भार्यारजोदर्शने निर्णयः	१६९५	६
तत्र दर्शश्राद्धनिर्णयः	१६९६	१२
महालययुगादिश्राद्धनिर्णयः	१६९६	१३
आब्दिकश्राद्धनिर्णयः	१६९६	१४
रजस्वलायां भार्यायां क्षयाहपरि-		
त्यागनिषेधः	१६९७	५
अपुत्रस्य भार्यारजोदर्शने निर्णयः	१६९८	५
गर्भिणीसूतकादीनां निर्णयः	१६९८	११
केषाञ्चिन्मते रजोदर्शने सप्ताहा-		
च्छुद्धिः	१६९८	१९
तद्रजोनिवृत्तिपरम्	१६९८	२०
अनुपनीतादेः श्राद्धाधिकारः	१७०८	१३
अन्वारोहणे निर्णयः	१७०१	१५
एककाले मृतानां निर्णयः	१७०२	५
पत्या सह स्त्रीमरणे निर्णयः	१७०७	३
भर्तुराशौचमध्येऽन्यदिने स्त्रीमरणे		
निर्णयः	१७०८	४
भर्त्राशौचोत्तरमन्वारोहणे निर्णयः	१७०८	१४
देशान्तरमृतान्वारोहणे निर्णयः	१७०८	२२
भर्त्राशौचमध्ये पृथक् चितौ वा		
निर्णयः	१७०९	९
भर्त्राशौचोत्तरं मृतौ तु निर्णयः	१७०९	१३
युद्धहतस्य सयः शौचे त्वन्वारोह-		
णे निर्णयः	१७०९	१५
अन्यसपिण्डाशौचमध्ये विदेशान्त		
रमृतान्वारोहणे निर्णयः	१७०९	१७

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अन्यकाले अन्यतिथावन्वारोहणे		
निर्णयः	१७०९	२३
सहगमनश्राद्धे पाकनिर्णयः	१७०९	२२
अत्र श्राद्धे सुवासिनीभोजनम्	१७१०	१३
श्राद्धसम्पाते निर्णयः	१७१०	१४
तत्र पित्रोर्मृततिथ्येकत्वे निर्णयः	१७१०	१४
पार्वण्यैकोद्दिष्टयोः संपाते निर्णयः	१७११	७
एककाले मृतानां श्राद्धनिर्णयः	१७११	११
एकस्मिन् दिने ऽनेकश्राद्धप्राप्तौ		
कर्तुर्निर्णयः	१७११	१३
युगपन्मरणे निर्णयः	१७११	१६
नित्यनैमित्तिकदर्शादिप्राप्तौ निर्णयः	१७१२	२०
अस्य देवताभेदादपवादः	१७१३	६
श्राद्धाङ्गतर्पणम्	१७१४	६
पर्युस्तर्पणेऽकृते दोषः	१७१५	३
तिलतर्पणे निषिद्धकालः	१७१६	१४
श्राद्धदिने नित्यतर्पणे तिलनिर्णयः	१७१७	६
प्रत्यब्दे श्राद्धे पर्युस्तर्पणमुक्तम्	१७१६	४
महालये पर्युस्तर्पणम्	१७१६	१०
आन्वष्टक्ये सद्यस्तर्पणम्	१७१८	१३
तीर्थेश्राद्धे दर्शवत्	१७१८	१४
माध्याह्न्यन्वष्टकादावन्ते तर्पणम्	१७१८	१४
अनेकश्राद्धसम्पाते तर्पणनिर्णयः	१७१८	१५
श्राद्धाङ्गतर्पणविधिः	१७१८	१९
पितृणां वस्वादिरूपता	१७१९	४
तर्पणेऽञ्जलिसंख्या	१७२०	३
मातामहीनामञ्जलित्रयमेकाञ्जलि-		
र्वेति विकल्पः	१७२०	१७
प्राजापत्येन तीथन मनुष्यतर्पणम्	१७२१	१०
देवादीनां देवादितिथ्येन तर्पणम्	१७२१	८
देवादितिथ्यानां निरूपणम्	१७२१	१२
उपवीतिना देवानां तर्पणम्	१७२१	१५
निवीतिना मनुष्यादीनां तर्पणम्	१७२१	१५
भूतले सव्यं जान्वाच्य अपसव्येन		
पितृतर्पणम्	१७२१	१७
मन्वादौ तर्पणनिर्णयः	१७२३	२
तिलतर्पणनिषेधः	१७२३	१०
अत्रापवादः	१७२४	११
तिलाभावे तर्पणे सुवर्णादि	१७२५	६

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
वृद्धिश्राद्धनिर्णयः	१७२५	९
वृद्धिश्राद्धनिमित्तानि	१७२५	१०
वृषोत्सर्गादौ वृद्धिश्राद्धं वर्ज्यम्	१७२९	१
वृद्धिश्राद्धकालमाह	१७२९	१८
अत्र श्राद्धत्रयम्	१७२९	१५
अशक्तौ वृद्धशातातपः	१७२९	२१
अत्राप्यशक्तौ	१७३०	३
अत्र गृह्यपरिशिष्टाद् व्यवस्था	१७३०	९
प्रातःशब्दलक्षणम्	१७३०	१२
मातृश्राद्धनिरूपणम्	१७३०	१६
मातृणां प्रथमपूजनम्	१७३०	२०
केषां नान्दीमुखत्वम्	१७३०	२६
मातामहानां सपत्नीकत्वम्	१७३१	१३
इदं वृद्धिश्राद्धं नवदैवत्यं कार्यम्	१७३१	१२
वैश्वदेविके नान्दीमुखे सत्यवसू		
सङ्कीर्त्यौ	१७३१	१७
अर्घ्यदानप्रकारः	१७३२	२२
पितृपितामहप्रपितामहानामश्रुमुख-		
त्वम्	१७३२	२४
तेभ्यः पूर्वेषां नान्दीमुखत्वम्	१७३३	१
नान्दीमुखश्राद्धकालः	१७३३	९
मातृपूजापूर्वकाकरणे दोषः	१७३३	२०
कुद्ये घृतेन वसोर्धारापूजनम्	१७३४	३
आयुष्यमन्त्रजपः	१७३४	५
स्वगृह्योक्ताधिकारानुकूल्येनैव कर्त-		
व्यम्	१७३४	१८
स्वकर्मत्यागेऽन्यकर्मकरणे दोषः	१७३४	२३
मातृणां निरूपणम्	१७३६	६
कुत्र श्राद्धं कार्यं क्व च नेति	१७३८	५
जातश्राद्धे पक्वान्निषेधः	१७३९	१३
अत्राधिकारिणः	१७४१	१
जातकर्मादौ वृद्धिश्राद्धनिर्णयः	१७४१	२
साम्प्रिकस्य जीवत्पितुरधिकारः	१७४१	४
समावर्तनादौ वृद्धिश्राद्धनिर्णयः	१७४२	८
प्रथमविवाह वृद्धिश्राद्धनिर्णयः	१७४४	३
पितुरभावे वृद्धिश्राद्धाधिकारिक्रमः	१७४५	१
जीवत्पितृकस्य विशेषः	१७४६	२
कर्माङ्गवृद्धिश्राद्धयोर्निर्णयः	१७४७	१०
नान्दीश्राद्धे कर्तव्यम्	१७४८	११

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
रक्तमालानिषेधः	१७४८	१३
वृद्धौ कुशस्थाने दूर्गाः	१७४८	१९
वृद्धिश्राद्धे विप्रसंख्या	१७४९	२
अत्र विप्रालाभे स्त्रियो भोज्याः	१७४९	५
अर्घ्यदाने प्रातिद्विजं मन्त्रावृत्तिः	१७५०	११
विप्रसन्निधौ मधुवातेति जपः	१७५०	१५
सम्पन्नमिति पृच्छेत्	१७५१	२
अक्षय्योदकदानम्	१७५१	४
शकुनिसूक्तस्वस्तिसूक्तादिपाठः	१७५१	७
शाल्यन्नदधिमधुबदराणि दद्यात्	१७५१	१०
प्राक्कूलेषु कुशेषु देवतीर्थेन पि-		
ण्डा देयाः	१७५२	६
पात्रस्याधोमुखस्थापननिषेधः	१७५२	७
नान्दीश्राद्धे पिण्डदानमन्त्रः	१७५२	८
वृद्धिश्राद्धे पिण्डाग्नौकरणे निर्णयः	१७५२	१४
अत्र सङ्कल्पे विशेषः	१७५२	१८
वृद्धेश्राद्धप्रयोगक्रमः	१७५२	२३
वृद्धिश्राद्धे वैश्वदेवानिर्णयः	१७५४	५
अत्र श्राद्धाङ्गतर्पणं वर्ज्यम्	१७५५	८
जीवत्पितृकश्राद्धम्	१७५५	११
जीवन्मातामहकश्राद्धम्	१७५६	२३
पतितसन्त्यस्तपितृकादिश्राद्धम्	१७५७	१५
संन्यासिनामेकादशेऽह्नि पार्वणम्	१७५८	८
त्रिदण्डप्रहणात्प्रेतत्वाविनाशः	१७५८	१०
प्रासङ्गिक्यां गयाप्राप्तौ निर्णयः	१७५९	१०
अथ पितामहे जीवति सति नि-		
र्णयः	१७६२	१
त्रिषु जीवत्सु निर्णयः	१७६५	४
देशाचाराद्यवस्था	१७६५	८
जीवत्पित्राऽन्वष्टकादौ श्राद्धं न		
कार्यम्	१७६५	१२
विभक्ताविभक्तनिर्णयः	१७६५	१८
अविभक्तानां वैश्वदेवानिर्णयः	१७६७	१४
विभक्ताविभक्तानां ब्रह्मयज्ञादिनि-		
र्णयः	१७६८	१७
विभक्तेऽपि षोडशश्राद्धपृथक्क-		
रणनिषेधः	१७६९	२
विभक्ते सपिण्डीकरणादूर्ध्वं सर्वे-		
ऽधिकारिणः	१७६९	५

विषयाः पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः

मघात्रयोदशीश्राद्धं त्वविभक्ता-

नामपि पृथक्कार्यम् १७६९ १०

देवपूजायां विकल्पः १७६८ ११

दर्शग्रहणादिश्राद्धादौ निर्णयः १७६८ ११

अविभक्तानां युगपत्तीर्थप्राप्तौ निर्णयः १७६८ १२

गयाश्राद्धेऽप्येवमेव १७६८ १३

गयाश्राद्धेन परमगतिप्राप्तिः १७६८ १५

काम्यदानादि अनुमत्या १७६८ १८

विभक्तैः पृथक् सावत्सरिकं कार्यम् १७६८ २१

विभक्तानां पित्रोर्वर्षपर्यन्तं श्राद्धा-

दिक्रियानिर्णयः १७६८ २३

तीर्थश्राद्धनिर्णयः १७७० ६

तत्र यात्रायां सप्तलीकेनैव गन्तव्यम् १७७० ८

प्रायश्चित्तार्थयात्रायां पत्नीरहितो

गच्छेत् १७७० १०

विधवायाः पुत्रायनुज्ञया कार्यम् १७७१ २

सधवायाः पत्या सहैवेति १७७१ ३

पत्नीविरहितस्य गमने फलाभावः १७७० २१

षट् स्त्रीशूद्रपतनानि भवन्ति १७७० २६

निरन्तरतीर्थयात्रया तेषां पापावह-

त्वम् १७७१ २१

कुशापि न स्त्रीणां स्वातन्त्र्यम् १७७१ १९

स्वातन्त्र्येण कार्यकरणे निषेधः १७७१ १६

स्त्रीणां पृथग्यज्ञादिनिषेधः १७७१ २२

प्रसङ्गातीर्थयात्रायां फलनिरूपणम् १७७१ २७

तीर्थयात्राविधिः १७७२ १

यात्राकाले वपनविचारः १७७२ ६

गमनादौ घृतश्राद्धनिर्णयः १७७३ १३

तीर्थाभिपत्यागमने घृतश्राद्धम् १७७४ २

श्राद्धोत्तरं गमनप्रकारः १७७४ ४

घृतस्य भोजनम् १७७४ ९

श्राद्धोत्तरं क्रौशगमननिषेधः १७७४ १०

गयायां श्राद्धदिने एव प्रस्थानम् १७७५ २

तीर्थान्तरे तु श्राद्धोत्तरदिने प्रस्था-

नम् १७७५ ३

तीर्थे द्विभोजनादिना फलाभावः १७७६ २

तीर्थे गोयानेन गोवधः १७७६ ९

यादिना फलाभावः १७७६ ९

विषयाः पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः

असमर्थेन यानेनापि कृते उक्त-

फलप्राप्तिः १७७६ १९

अन्यं प्रति यात्रां कारयित्वा फलम् १७७५ ४

यात्रामध्ये आशौचं रजसि वा प्राप्ते

निर्णयः १७७५ ६

यात्रामध्ये तीर्थान्तरप्राप्तौ निर्णयः १७७५ ७

वाणिज्याद्यर्थं गते तीर्थप्राप्तौ

निर्णयः १७७५ ८

मार्गान्तरे तीर्थप्राप्तौ निर्णयः १७७५ ११

अधिमासजन्मदिनगुरुशुक्रास्ता-

दिसमयेऽपि गयाश्राद्धं कर्तव्यम् १७७७ ८

यात्रायां द्विभोजने निर्णयः १७७६ २

यानादिना यात्राकरणे निर्णयः १७७६ ४

मार्गान्तरे नदीप्राप्तौ निर्णयः १७७७ २

अधिमासे जन्मर्क्षे गुरुशुक्रयोर-

स्ते च तीर्थयात्रा न कार्या १७७७ १२

यदि तीर्थयात्रायै चलितः परावर्त्त-

ते तदा निर्णयः १७७७ १४

यदा तीर्थं प्राप्तिं चलितः तीर्थम-

प्राप्यैव मृतस्तदा निर्णयः १७७७ १८

तीर्थप्राप्तौ लुण्ठनं कार्यम् १७७८ ५

यात्रायां कार्पटिकवेषः कार्यः १७७८ १०

प्रथमं तीर्थसमीपं गत्वा प्रणवेन

तीर्थजलस्पर्शः १७७८ १२

ततो मन्त्रेण तीर्थजलावगाहनम् १७७८ १३

तीर्थप्रार्थनामन्त्राः १७७९ २

तीर्थे उपवासमुण्डननिर्णयः १७७९ ७

अन्येऽपि तीर्थप्रार्थनामन्त्राः १७७९ २४

कुरुक्षेत्रादिषु मुण्डनोपवासनिषेधः १७८० ३

तीर्थे प्रार्थनामन्त्रानुच्चारणे फ-

लहानिः १७८० ७

दशमासोर्ध्वं पुनस्तीर्थप्राप्तौ निर्णयः १७८१ २

तीर्थे निषिद्धदिनेऽपि क्षौरमाव-

श्यकम् १७८२ ३

वपने दिङ्निमित्तः १७८२ ६

सधवानां प्रयागे वपननिर्णयः १७८२ ८

यतीनां तीर्थे वपननिर्णयः १७८३ १

जीवत्पितृकस्य वपननिर्णयः १७८३ ४

प्रयागे प्रतियात्रं वपनं कार्यम् १७८३ ८

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अन्यतीर्थे आययात्रायामेवेति	१७८३	९	मलमासे तीर्थश्राद्धादिनिर्णयः	१७८८	२
अतिशूद्रविधवानां सशिखं वपनम्	१७८३	१६	आकस्मिकतीर्थप्राप्तौ निर्णयः	१७८८	७
परार्थयात्रायां फलम्	१७८४	१	तीर्थश्राद्धे वर्ज्यकर्माणि	१७८८	११
जले प्रवाहाभिमुखः स्नानं कुर्यात्	१७८४	२५	तीर्थश्राद्धं पक्वान्नादिना कार्यम्	१७८९	१७
स्थले आदित्याभिमुखः स्नानं कुर्यात्	१७८४	२६	पिण्डद्रव्याणि	१७८९	१९
प्रातिकृतिद्वारा तीर्थे स्नानफलम्	१७८५	२	पिण्डानां तीर्थे प्रक्षेपः	१७८९	२२
स्तीर्थेऽविलम्बेन श्राद्धं तर्पणञ्च कार्यम्	१७८५	६	सपुत्रविधवया तीर्थविधिर्न कार्यः	१७८९	२५
तर्पणे मन्त्राः	१७८५	२०	अनुपनीतेनापि बालकेनैतत्कार्यम्	१७८९	२६
तीर्थविधौ कालनियमो नास्ति	१७८६	७	तीर्थे ब्राह्मणपरीक्षानिवेधः	१७९०	२
सङ्क्षिप्ततर्पणमन्त्राः	१७८६	१७	पातित्यादिदोषयुक्तस्तु त्याज्य एव	१७९०	३
विधवयाऽपि तर्पणं कार्यम्	१७८६	२५	तीर्थे इयेनगृहादिपक्षिणां प्रतिषेधो न कार्यः	१७९०	८
अशौचेऽपि तीर्थप्राप्तौ निर्णयः	१७८७	६	सम्यासिनां तीर्थविधिः	१७९१	३
सम्यासिना श्राद्धतर्पणादि न कार्यम्	१७८७	१३	तीर्थे प्रतिग्रहनिर्णयः	१७९१	१२

इति श्राद्धविधिः ।

अथाशौचप्रकरणम् ।

प्रतिज्ञावचनम्	१७९३	१	सूतिकायाः संस्पर्शे स्नानम्	१७९७	१६
स्नावलक्षणम्	१७९३	४	मैथुने पुंसोऽशौचम्	१७९७	१८
पातलक्षणम्	१७९३	४	असपिण्डस्यापि शयनासनादिना पूर्णाशौचम्	१७९८	५
प्रसूतिलक्षणम्	१७९३	५	पितृवत्सापन्नमातुः प्राक्स्नानादस्पृश्यत्वम्	१७९८	११
गर्भस्त्रावे मातुस्त्रिरात्रं सूतकम्	१७९३	१०	सूतिकायाः कर्माधिकारनिर्णयः	१७९८	१७
गर्भस्त्रावे सपिण्डानां सूतकाभावः	१७९३	१०	प्रथमषष्ठदशमदिनेषु जातकर्माधिकारः	१८००	४
गर्भपाते मातुर्यथामास सूतकम्	१७९३	११	पुंजन्मनि दशाहः स्त्रीजन्मनि त्र्यहः		
सपिण्डानां तु दिनत्रयं सूतकम्	१७९३	११	सूतकमिति मतान्तरम्	१८००	१०
गर्भस्त्रावे पुरुषस्य स्नानमात्रम्	१७९५	३	मृताशौचम्	१८०२	६
अजातदन्ते तनये तथा गर्भपाते सपिण्डानामेकरात्रमशौचम्	१७९५	७	जातमृते मृतजाते वा निर्णयः	१८०२	६
सप्तममासादिजनने पूर्णाशौचम्	१७९६	१	नालच्छेदनात्प्राक् शिशुमरणे निर्णयः	१८०२	९
जाताशौचे विप्रादीनां दिनसंख्या	१७९६	४	नालच्छेदनोर्ध्वे दशाहमध्ये शिशुमरणे निर्णयः	१८०२	१०
पुत्रे जाते मातापित्रोः स्नाननिर्णयः	१७९६	७	नामकरणात्प्राक् शिशुमरणे निर्णयः	१८०३	७
कन्योत्पत्तौ स्नाननिर्णयः	१७९६	९			
सर्ववर्णानां सूतिकाशुद्धिनिर्णयः	१७९७	५			
असच्छूद्रायास्तयोदशेऽह्नि शुद्धिः	१७९७	९			
सूतके संसर्गनिर्णयः	१७९७	१५			

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
ब्राह्मणादीनां नामकरणकालाः	१८०३	१४
नामोत्तरं दन्तोत्पत्तेः प्राक् शिशु- मरणे	१८०६	५
दन्तजननात्प्राग् दाहस्य विकल्पः	१८०७	४
दन्तोत्पत्त्यनन्तरं त्रिवर्षात्प्राङ्मरणे	१८०७	११
त्रिवर्षोर्ध्वं कृतचूडे मृते निर्णयः	१८०८	२
प्रथमवर्षादौ कृतचूडे मृते ग्रहः	१८०९	१०
शूद्रशिशुमरणे निर्णयः	१८१०	९
त्रिवर्षात्पूर्वं शूद्रशिशुमरणे निर्णयः	१८१०	१२
त्रिवर्षोर्ध्वं शूद्रशिशौ मृते	१८१०	१३
षड्वर्षानन्तरं शूद्रशिशुमरणे	१८१०	१४
अनूढभार्ये शूद्रे मृते	१८१०	१६
षडब्दात्प्रागपि कृतोद्वाहे मासः	१८१०	१८
कन्यामरणाशौचनिर्णयः	१८१०	२२
गर्भस्थे मृते निर्णयः	१८११	३
कन्यासु चौलात्प्राङ्मृतौ स्नानम्	१८११	७
चौलोत्तरं वाग्दानात्पूर्वं मृतौ निर्णयः	१८१२	१
अविवाहितशूद्रस्याषोडशं त्रिरात्रं, ततः पूर्णम्	१८१३	१
पितृगृहेऽनूढकन्यारजस्वलामरणे	१८१३	११
अनुपनीतमृतानां दाहादिनिर्णयः	१८१४	३
ग्रहाशौचे पिण्डदानविधिः	१८१७	८
शिशुलक्षणम्	१८१७	१३
बाललक्षणम्	१८१७	१३
कुमारलक्षणम्	१८१७	१४
पौगण्डलक्षणम्	१८१७	१५
एतेषां मृतानां क्रियाविधिः	१८१७	१७
स्त्रीणामुद्वाहात्प्राङ्मृतानां पिण्ड- दाननिर्णयः	१८१९	१७
जात्याशौचम्	१८२०	१४
तत्र विप्रादीनां दशाहादिनिर्णयः	१८२०	१६
पित्रादयो महागुरुवः	१८२१	१५
महागुरुलक्षणम्	१८२१	१९
स्त्रीणां पतिरेव गुरुः	१८२२	१
अभ्यागतः सर्वेषां गुरुः	१८२२	३
लक्षणम्	१८२२	७
मृ	१८२२	८
	१८२२	९

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
सपिण्डगोत्रजसकुल्यानां सूतकम्	१८२२	११
स्त्रीशूद्रयोर्विवाहोर्ध्वं जात्याशौचम्	१८२३	१
आशौचसङ्कोचे निर्णयः	१८२४	१४
सर्ववर्णानां दशाहादेव शुद्धिः	१८२४	१९
चतुर्थसपिण्डादीनां शुद्धिकालः	१८२५	६
अस्थिसञ्चयनात्प्रागाशौचनिर्णयः	१८२६	२४
विप्रस्य स्नानाद्यकरणेन सर्वदा सू- तकम्	१८२७	१
पूर्णाशौचे स्पर्शनिर्णयः	१८२८	७
वर्णसङ्करजानामाशौचनिर्णयः	१८२९	८
मूर्धावसिक्तानामाशौचनिर्णयः	१८२९	८
यस्य विप्रस्य क्षत्रविट्शूद्रजातीया बान्धवाः तेषामाशौचे विप्र- स्य दशाहाच्छुद्धिः	१८२९	१९
प्रातिलोमजानामाशौचनिर्णयः	१८३०	१
दत्तक्रीतादि पुत्राणामाशौचनि- र्णयः	१८३०	६
व्यभिचारिणीषु सपिण्डत्वादिनि- र्णयः	१८३०	६
अनौरंसेषु पुत्रेषु	१८३०	९
पुनर्भूषु स्त्रीषु	१८३०	१०
अन्याश्रितस्त्रीणामाशौचनिर्णयः	१८३२	१
परपत्नीसुतानामाशौचनिर्णयः	१८३२	१
दत्तके मृते पूर्वापरपित्रोराशौच- निर्णयः	१८३२	४
दत्तकस्य पुत्रपौत्राणां जनने मरणे सपिण्डानामाशौचनिर्णयः	१८३३	८
पूर्वापरभर्त्रोरुत्पन्नयोः पुत्रयोः	१८३४	१
ऊढकन्यायाः पितृगृहे प्रसवे मर- णे च	१८३४	६
मातापित्रोराशौचम्	१८३४	१०
भ्रातुराशौचनिर्णयः	१८३४	१५
परस्परं भ्रातृभगिन्योराशौचम्	१८३४	१८
भ्रातृभिन्नानामाशौचम्	१८३४	१९
पतिगृहे प्रसवे निर्णयः	१८३५	३
कन्यामृतौ पित्रोराशौचनिर्णयः	१८३५	४
अजातदन्तासु कन्यासु पित्रोरेक- रात्रमाशौचम्	१८३५	१०
जातदन्तासु त्रिरात्रम्	१८३५	१०

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
ग्रामान्तरे कन्यामृतौ पित्रोः	१८३६	२
श्वश्रूवशुरयोर्मरणे निर्णयः	१८३६	५
भगिनीमरणे आशौचम्	१८३६	५
मातुलमातुलान्योर्मरणे आशौ- चम्	१८३६	५
पित्रोः स्वसरि मृतायामाशौच- निर्णयः	१८३६	६
सौदरमरणे आशौचम्	१८३६	८
पित्रोर्मरणे स्त्रीणामाशौचनिर्णयः	१८३६	१०
भ्रातृभगिन्योरन्योन्यगृहे मरणे आशौचनिर्णयः	१८३६	१४
पुत्र्याः पितृव्याशौचम्	१८३६	१८
मातामहादीनां मरणे निर्णयः	१८३७	३
स्वगृहे परमृतौ निर्णयः	१८३७	११
शिष्यसतीर्थ्यब्रह्मचारिषु मृतेषु आशौचम्	१८३९	३
बन्धुत्रयमरणे आशौचनिर्णयः	१८३७	५
स्वल्पसम्बन्धयुक्ते मृते निर्णयः	१८३७	११
दैहित्रभागिनेययोराशौचम्	१८३७	१३
मातुलौ सन्निधिविदेशयोर्मृते	१८३८	२
श्रोत्रिये स्वगृहे मृत निर्णयः	१८३८	६
ऋत्विग्विषये निर्णयः	१८३८	९
बन्धुत्रयनिर्णयः	१८३९	७
पितृष्वस्त्रादिकन्यानामाशौचनिर्णयः	१८३९	१०
जामातृमरणे निर्णयः	१८४०	८
शालकानां मरणे निर्णयः	१८४०	९
असपिण्डे स्ववेश्मनि मृते आशौच- निर्णयः	१८४०	११
ग्रामेश्वरे कुलपतौ श्रोत्रिये च मृ- ते निर्णयः	१८४०	२२
मित्रगुरुर्वङ्गनामातामह्यादिमृति- षु निर्णयः	१८४०	१४
शवदूषितगृहशुद्धिविधानम्	१८४२	११
ग्राममध्ये शवस्तिष्ठति चेदाशौच- निर्णयः	१८४२	१७
शुनि द्विजमन्दिरे मृते निर्णयः	१८४२	४
शूद्रे द्विजमन्दिरे मृते निर्णयः	१८४२	४
पतिते द्विजमन्दिरे मृते निर्णयः	१८४२	५
अन्यात्यन्त्ययोर्विप्रगृहमृतौ निर्णयः	१८४२	६

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
द्विजस्य मरणे निर्णयः	१८४२	९
गृहे पश्वादौ मृते निर्णयः	१८४२	१९
क्रियाकर्तुराशौचनिर्णयः	१८४३	१८
युद्धे मृतस्याशौचम्	१८४४	१०
युद्धे मृतस्य क्रियाविनिर्णयः	१८४५	१
शृङ्गिदंष्ट्रादिभिर्हतानामाशौचम्	१८४५	७
डिम्बाहवगोविप्रपालनादिषु मृता- नामाशौचनिर्णयः	१८४५	११
शस्त्रं विना पराङ्मुखहते आशौ- चम्	१८४५	१३
राज्ञा वध्ये हते निर्णयः	१८४५	१४
क्षतेन मृते निर्णयः	१८४५	१५
शस्त्राघाते ग्रहार्धे मृते निर्णयः	१८४५	१७
शवस्य स्पर्शे आशौचम्	१८४६	२
संसर्गाशौचे कर्माधिकारः	१८४७	२
निर्हरणाद्याशौचम्	१८४७	४
निर्हरणं विना तदन्नाशने आशौ- चम्	१८४७	५
निर्हरणं विना तद्गृहवासे आ- शौचम्	१८४७	५
तदन्नानशने तद्गृहवासे चाशौ- चम्	१८४७	५
तद्गृहवासे तदन्नभक्षणे च निर्णयः	१८४९	१
भृतिग्रहणेन निर्हारे दाहे च आ- शौचनिर्णयः	१८४९	२
विजातीयनिर्हारे निर्णयः	१८४९	६
अत्र भृतिग्रहणे द्विगुणमाशौ- चम्	१८४९	७
आपदि मूल्येन विजातीयनिर्हारे निर्णयः	१८४९	१२
सौदकनिर्हरणे निर्णयः	१८४९	१४
प्रेतालङ्कारणे कृते निर्णयः	१८४९	१५
धर्मार्थमनायाहरणे क्रियाकरणे चाशौचनिर्णयः	१८५०	१
असम्बन्धिद्विजान् वहित्वा दहित्वा च सद्यः शौचम्	१८५०	८
सम्बन्धे त्रिरात्रम्	१८५१	२
मृतं द्विजं शूद्रेण न हारयेत्	१८५१	१५

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
शूद्रं द्विजेन न हारयेत्	१८५१	६
ब्रह्मचारिणा शवदाहादिकृते प्रा-		
यश्चित्तम्	१८५१	७
आचार्यपित्रुपाध्यायानां निर्हारेण	१८५१	१०
सपिण्डानुगमने न दोषः	१८५१	११
असपिण्डानां निर्हारेण निर्णयः	१८५२	४
समोत्कृष्टवर्णानुगमने निर्णयः	१८५२	५
प्रेतानुगमने कृते पश्चात्कर्तव्य-		
निर्णयः	१८५२	१२
हीनवर्णस्य दाहादिकरणे निर्णयः	१८५४	२
रोदने आशौचनिर्णयः	१८५५	४
तत्र समोत्तमवर्णयोराशौचनि-		
र्णयः	१८५५	४
हीनवर्णेषु	१८५५	५
विप्रस्य क्षत्रियवैश्यविषये	१८५५	६
क्षत्रियस्य वैश्येऽपि	१८५६	१
विप्रस्य शूद्रे आशौचनिर्णयः	१८५६	१
क्षत्रियवैश्ययोः शूद्रे आशौचनिर्णयः	१८५६	२
शूद्रस्य शूद्रे आशौचनिर्णयः	१८५६	३
सपिण्डानां रोदने निर्हारेण च नि-		
र्णयः	१८५६	९
मृतस्यानुगमनादिकं कृत्वा तद-		
होरात्रं दानादिकं वर्जयेत्	१८५६	११
आशौच्यन्नभक्षणे आशौचम्	१८५७	२
ब्राह्मणादीनामज्ञानेन आशौचाश्रम-		
क्षणे प्रायश्चित्तानि	१८५७	७
अभ्यासे द्विगुणं प्रायश्चित्तम्	१८५८	१
आपत्तावन्नभक्षणे प्रायश्चित्तम्	१८५८	२
मत्स्यापदि तु सवर्णाशौचे प्राय-		
श्चित्तम्	१८५८	३
क्षत्रियाशौचे निर्णयः	१८५८	४
वैश्याशौचे निर्णयः	१८५८	४
शूद्राशौचे निर्णयः	१८५८	५
क्षत्रवैश्ययोराशौचे निर्णयः	१८५८	५
मत्स्यापदि निर्णयः	१८५८	६

पस्य वर्णेषु प्राय-

१८५९ १

यश्चि-

१८५९ २

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
दासस्याशौचम्	१८५९	४
गर्भदासस्याशौचम्	१८५९	६
भक्तदासस्याशौचम्	१८५९	५
एवं दास्यादीनामपि	१८६०	४
दत्तदासादीनां स्वामिसपिण्डम-		
रणादौ निर्णयः	१८६०	११
दासान्तेवासिभृतकशिष्यानामे-		
कत्रवासिनां स्वामितुल्येन शौचे-		
न शुद्धिः	१८६१	३
पञ्चदश दासभेदाः	१८६१	६
दासत्वनिरूपणम्	१८६१	१३
अन्तेवासिलक्षणम्	१८६१	१५
आचार्यलक्षणम्	१८६२	१
अनुलोमदासानामाशौचम्	१८६२	३
प्रतिलोमदासानामाशौचम्	१८६२	४
दासलक्षणम्	१८६२	६
रात्रौ जनने मरणे वा निर्णयः	१८६२	८
आहिताग्नेर्दाहादिनिर्णयः	१८६३	३
अतिक्रान्ताशौचम्	१८६४	११
तत्राशौचमध्ये जननादौ ज्ञाते		
शुद्धिः	१८६४	१२
दशदिनमध्ये श्रुतं चेदाशौचम्	१८६४	१४
देशान्तरे अतिक्रान्ताशौचे निर्णयः	१८६५	२
दशाहोर्ध्व मासत्रयमध्ये श्रुतं चेदा-		
शौचम्	१८६५	८
षण्मासपर्यन्तं श्रुतं चेन्नर्णयः	१८६५	९
नवमासपर्यन्तं श्रुतं चेन्नर्णयः	१८६५	१०
तदूर्ध्वं श्रुतं चेन्नर्णयः	१८६५	१०
जननेऽतिक्रान्ताशौचनिर्णयः	१८६५	११
तत्र पितुराशौचम्	१८६६	२
अतिक्रान्ते आपदनापद्व्यवस्था	१८६७	२
देशान्तरे क्लीबादिमृतौ निर्णयः	१८६७	४
देशान्तरे भृगवग्न्यादिमृतौ निर्णयः	१८६७	१६
देशान्तरे सगोत्रमृतौ निर्णयः	१८६७	२६
देशान्तरलक्षणम्	१८६८	४
देशान्तरे मातापित्रोर्मरणे निर्णयः	१८६९	५
स्त्रीपुंसयोः परस्परं मरणे	१८६९	६
सपत्नीषु परस्परं मरणे निर्णयः	१८६९	७
सम्बन्धसरादूर्ध्वं बन्धुमृतिः श्रूयते		
चेत्	१८६९	९

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
बन्धुलक्षणम्	१८६९	१२	व्रती आचार्यादीन् निर्हृत्य व्रतेन		
स्नापनमातुराशौचम्	१८७०	१	न वियुज्यते	१८८९	६
हैनवर्णस्नापनमातृषु मृतासु निर्णयः	१८७०	४	ब्रह्मचारिणा पित्रोरन्त्यकर्म कार्यम्	१८८९	९
आशौचसम्पात्ते निर्णयः	१८७०	११	एवं मातामहस्यापि दौहित्रः कुर्यात्	१८९०	१
तत्र जनने जननाशौचनिर्णयः	१८७१	८	सन्ध्यादिकर्मलोपाभावः	१८९०	१४
शावे शावाशौचनिर्णयः	१८७१	८	ब्रह्मचारिणो द्वितीयदिने विशुद्धिः	१८९१	१०
एकदिने समं न्यूनमधिकं वा प्राप्तं चेभिर्निर्णयः	१८७०	१४	प्रथमदिने सन्ध्यादिलोपः	१८९१	१३
सूतके शावाशौचम्	१८७२	३	आशौचात्रभक्षणे तु प्रायश्चित्तमुप-		
शावे सूतकम्	१८७२	८	नयनादिकञ्च कार्यम्	१८९१	११
मरणोत्पत्तियोगे मरणस्याधिक्यम्	१८७२	१५	ब्रह्मचारिणोऽन्त्यकर्माकरणे आ-		
स्वल्पाशौचे दीर्घाशौचम्	१८७३	९	शौचाभावः	१८९२	२
दीर्घाशौचे स्वल्पाशौचम्	१८७४	९	समावर्तनोत्तरं ग्रहाशौचम्	१८९२	४
सूतकाद्विगुणं शावाशौचम्	१८७२	१७	दुर्भिक्षाद्यापव्रतानामाशौचाभावः	१८९२	१३
शावाद्विगुणमार्तवाशौचम्	१८७२	१७	स्वस्थकाले सूतकादिकं कथितम्	१८९३	६
वार्तवाद्विगुणा सूतिः	१८७२	१८	कर्मत आशौचम्	१८९३	१०
ततोऽपि शवदाहकाशौचम्	१८७२	१८	तत्र सन्निवृत्त्यादीनामाशौचम्	१८९३	११
गुरुणा लघुशुद्धिः	१८७४	१	कार्वादीनामाशौचाभावः	१८९४	१
लघुना न गुरुशुद्धिः	१८७४	१	राजादीनामाशौचाभावः	१८९४	२
कचिदल्पकालेनापि दीर्घकाला- शौचनिवृत्तिः	१८७४	९	सकल्पसरहस्यषडङ्गवेदाध्ययनादि-		
दशमेऽहनि आशौचान्तरपाते निर्णयः	१८७७	१०	सम्पन्नस्य नाशौचम्	१८९४	२३
पित्राशौचे मात्राशौचम्	१८८४	१	व्रतयज्ञविवाहादिषु आरम्भोत्तरं नाशौचम्	१८९५	३
मात्राशौचे पित्राशौचम्	१८८४	३	आशौचे आकस्मिकतीर्थप्राप्तौ निर्णयः	१८९५	८
एवं भर्तुरपि	१८८४	८	दीक्षावता जपपुरश्चरणादिपूजानुष्ठा-		
अन्वारोहणे विशेषः	१८८५	७	नादावाशौचाभावः	१८९६	२
भर्तुराशौचोत्तरमन्वारोहणे निर्णयः	१८८६	१५	सूतकिनः पूजाधिकारः	१८९६	१३
सहगमने निर्णयः	१८८६	१८	श्रौतकर्मणि विशेषः	१८९६	८
यदा आशौचे पुत्रजन्म तदा निर्णयः	१८८७	१२	दीक्षितस्य अवभृथात्पूर्वमेवाशौ- चाभावः	१८९७	८
यदा पुत्रजननाशौचे मृतिस्तदा निर्णयः	१८८७	१५	ऋत्विजामाशौचाभावः	१८९९	१
अथाशौचापवादः पञ्चधा	१८८८	७	तुलापुरुषदानादौ दोषाभावः	१८९९	७
तत्र कर्तृतः	१८८८	८	अत्रापवादान्तरम्	१८९९	११
अत्यादीनामाशौचाभावः	१८८८	९	श्राद्धादौ विशेषः	१९००	५
ब्रह्मचारिणा शववाहादिका क्रिया न कार्या	१८८९	३	अग्निहोत्रायकरणे प्रायश्चित्तम्	१९०१	४
			स्मार्ताग्निहोमादौ सूतकाभावः	१९०१	११
			आशौचे पञ्चमहायज्ञनिषेधः	१९०३	४
			सन्ध्यादीनामपवादः	१९०३	१०
			सूतके सन्ध्याविधिः	१९०४	५

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
ग्रहणे आशौचापवादः	१९०४	१३	वृषेण निहते	१९१९	३
भोजनकाले अशुचिर्भवति चेत्	१९०५	७	शय्यामृते	१९१९	४
कन्याविवाहादौ सूतकनिर्णयः	१९०५	५	शौचहीने मृते	१९१९	६
द्रव्यतः शुद्धिनिर्णयः	१९०५	१३	संस्कारहीने मृते	१९१९	७
विवाहप्रारम्भात्पूर्वं कूष्माण्डहो-			अश्वहते	१९१९	८
मादिकमावश्यकम्	१९०५	२०	शुना हते	१९१९	९
तत्र लवणादिद्रव्यविषये	१९०५	२५	सूकरेण हते	१९१९	१०
पण्यद्रव्येषु नाशौचम्	१९०६	१	कृमिभिर्मृते	१९१९	११
सत्रे आमन्नादौ दोषाभावः	१९०७	४	वृश्चहते निर्णयः	१९१९	१२
पक्वान्नादिभक्षणनिषेधः	१९०७	५	शृङ्गिणा हते निर्णयः	१९१९	१३
उभाभ्यामपरिज्ञाते सूतके निर्णयः	१९०८	२	शकटेन हते निर्णयः	१९१९	१४
विवाहोत्सवादिषु सूतके निर्णयः	१९०८	४	भृगुपातमृते निर्णयः	१९१९	१५
एकेनापि परिज्ञाते सूतके निर्णयः	१९०८	३	अग्निना निहते निर्णयः	१९१९	१६
भुञ्जनेषु विप्रेषु सूतके निर्णयः	१९०८	६	दारुणा निहते निर्णयः	१९१९	१७
पुस्तकशुद्धिः	१९०९	४	शस्त्रेण निहते निर्णयः	१९१९	१८
मृतदोषतः शुद्धिनिर्णयः	१९०९	६	अश्मना निहते निर्णयः	१९१९	१९
तन्त्रात्मघाते	१९०९	७	वृषेण मृते निर्णयः	१९१९	२०
पतितानां मृतानां दाहादिनिर्णयः	१९०९	१०	उद्धन्धनेन मृते निर्णयः	१९१९	२१
शापादिमरणे निर्णयः	१९१०	२	जलेन मृते निर्णयः	१९२०	१
अभिचारहते	१९१०	३	विषाचिकामृते निर्णयः	१९२०	२
यस्य भार्या सुरापा तस्यार्धं श-			कण्ठात्रकवले मृते निर्णयः	१९२०	३
रीरं पतति	१९१०	२०	कासरोगेण मृते निर्णयः	१९२०	४
चाण्डालादिभ्यो मरणे निर्णयः	१९११	१	अतिसारमृते निर्णयः	१९२०	५
मद्यपगुरुतत्पगादिभिः सह स-			शाकिन्यादिग्रहैर्मृते निर्णयः	१९२०	६
म्वासेन तत्समत्वम्	१९११	१७	विद्युत्पातेन मृते निर्णयः	१९२०	७
पतितानामन्यकर्मकरणे प्राय-			अन्तरिक्षमृते निर्णयः	१९२०	८
श्चित्तम्	१९१२	१०	अस्पृश्यस्पर्शतो मृते निर्णयः	१९२०	९
आत्मत्यागिनां क्रियाकरणे प्रा-			पतिते मृते निर्णयः	१९२०	१०
यश्चित्तम्	१९१४	६	अपत्यरहिते मृते निर्णयः	१९२०	११
अज्ञानेन कृते निर्णयः	१९१४	८	वैधमरणे निर्णयः	१९२०	१२
तप्तकृच्छ्रविधिः	१९१५	८	भृग्वग्न्यनशान्मुभिः आत्मघाते		
आहिताग्नेर्विशेषः	१९१६	९	निर्णयः	१९२०	१४
प्रमादमरणे त्वाशौचनिर्णयः	१९१८	२	व्याधिरहितस्य आत्मतनुत्याग-		
सर्पहते मृते विशेषः	१९१८	१४	निषेधः	१९२१	१
दुर्मरणनिमित्तदानादि	१९१८	१८	क्षत्रियस्य संग्रामे मृते निर्णयः	१९२१	१०
तत्र व्याघ्रेण निहते निर्णयः	१९१८	२०	आत्मघातव्यवस्था	१९२२	५
सर्पदष्टे मृते निर्णयः	१९१८	२१	ब्राह्मणस्यात्मघातनिषेधः	१९२२	९
राजा निहते निर्णयः	१९१९	१	आत्मघातविधिः	१९२३	६
चौरेण निहते	१९१९	३	बाराणस्याद्यात्मघातविधिस्तत्फलञ्च	१९२४	१

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
नया अन्वारोहणे निर्णयः	१९२४	६
मृते निर्णयः	१९२५	२
राणसीमृते निर्णयः	१९२५	७
लौ स्त्रीणां सहगमनम्	१९२६	२
यागमृते निर्णयः	१९२६	७
यागादौ मरणे दशाहाशौचम्	१९२८	१३
नशनादिमृतानामाशौचम्	१९२८	१५
रणान्तप्रायश्चित्ते निर्णयः	१९२९	१
आत्महादीनां वत्सरान्ते		
और्ध्वदोहिकम्	१९२९	५
केच्छीकृतानामपि गयाश्राद्धम्	१९२९	६
आत्मघातादिप्रायश्चित्तम्	१९३१	५
नारायणबलिः	१९३१	७
तेतेमृते	१९३१	१२
नारायणबलिव्याख्या	१९३२	८
तेतोदकविधिः	१९३५	५
नारायणबलिप्रयोगः	१९३७	११
त्र सर्पहते तु विशेषः	१९४०	१
दकमृते विशेषः	१९४०	८
नारायणबलिकर्तुराशौचम्	१९४१	६
शक्तौ नारायणबलिप्रयोगे		
नकारान्तरम्	१९४१	२
मुच्छिन्नसन्ततिमृते विशेषः	१९४१	११
पुत्रस्य नारायणबलिः	१९४१	१५
धानादाशौचाभावः	१९४१	१७
स्त्रीभूतयतिसंस्कारनिर्णयः	१९४२	२
तेनानारायणबलिः	१९४३	२
तज्जीवच्छूद्धे मृते निर्णयः	१९४४	१०
गहिताग्नौ प्रोषिते मृते निर्णयः	१९४५	४
स्थयायलाभे पालाशादिदाहविधिः	१९४५	१०
लाशादिस्थापनावधिः	१९४६	६
ज्जेषु स्थापनार्थद्रव्याणि	१९४७	९
इ निरग्नेरपि	१९४८	३
वित्तस्य द्वादशाब्दातिक्रमे	१९४८	४
शान्तरमृतस्य दिनाज्ञाने संस्कार-		
कालः	१९४८	२२
गहिताग्न्यादीनामाशौचनिर्णयः	१९४९	२
त्र गृहीताशौचानां निर्णयः	१९४९	१३
गृहीताशौचानां निर्णयः	१९४९	११

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अतीतसंस्कारे आशौचनिर्णयः	१९५०	६
प्रेतसंस्कारकालः	१९५१	२
प्रत्यक्षशवसंस्कारे निर्णयः	१९५१	३
आशौचमध्ये शवसंस्कारे निर्णयः	१९५१	४
आशौचोत्तरं संस्कारे निर्णयः	१९५१	५
प्रेतकृत्ये उत्तरायणं श्रेष्ठम्	१९५१	७
तत्र कृष्णपक्षः श्रेष्ठः	१९५१	८
तत्र वर्ज्यचन्द्राः	१९५१	१०
तत्र वर्ज्यनक्षत्राणि	१९५१	२०
जन्मनक्षत्रनिषेधः	१९५१	१६
वर्ज्यतिथयः	१९५२	६
अस्तादिवर्ज्यम्	१९५२	७
अस्यापवादः	१९५२	११
प्रेतस्य साक्षात्संस्कारे निर्णयः	१९५२	१२
अतीते अस्तादिवर्ज्यम्	१९५२	१७
निषिद्धकाले दाहे दानादिकम्	१९५२	२०
कृतौर्ध्वदोहिको जीवन्नागच्छति		
चेन्निर्ययः	१९५३	७
अमृतस्य दाहादौ स्त्रीसहगमने		
निर्णयः	१९५३	१५
सर्पसंस्कारे कृते आशौचनिर्णयः	१९५४	२
सर्पसंस्कारविधिः	१९५४	४
नागबलिविधिः	१९५५	१५
जीवतोऽन्त्यकर्मशौचम्	१९५५	२३
पतितस्य घटस्फोटविधिः	१९५६	१
पतितसंग्रहविधिः	१९५७	३
पापस्य गूहनं न कार्यम्	१९५७	३
तत्पापं धर्मविद्भ्यो निवेदयेत्	१९५७	४
अकृतप्रायश्चित्तस्य पापिनो नरक-		
प्राप्तिः	१९५७	७
कृतघटस्फोटस्य सङ्ग्रहविधिः	१९५७	३
पतितानां चरितव्रतानां परिग्रहः	१९५१	१२
जीवच्छूद्धे कृते निर्णयः	१९५२	१५
अन्त्यकर्मसाधारणविधिः	१९५२	१८
तत्राधिकारिणः प्रागुक्ताः	१९५२	१९
सर्वाभावे धर्मपुत्रः	१९५२	१९
योऽग्निदः स दशाहं कुर्यात्	१९५३	२
आसन्नमरणे दानादिकं कार्यम्	१९५३	१५
तत्र मोक्षधेनुदानमन्त्रः	१९५३	१४

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
ऋणधेनुदानमन्त्रः	१९६४	२	अथ प्रयोगः	१९७३	२
पापधेनुदानमन्त्रः	१९६४	५	अथ टीकास्थः प्रयोगः	१९७३	२३
मरणस्य पुण्यकालः	१९६४	८	विच्छिन्नश्रौताग्नेः प्रेताधानम्	१९७४	५
वैतरणीधेनुदानम्	१९६४	१४	अग्न्यरणीनां नाशे निर्णयः	१९७५	७
वत्क्रान्तिधेनुदानम्	१९६५	२	वृष्ट्यादिनाऽग्निनाशे निर्णयः	१९७५	११
दश दानानि	१९६५	३	पत्नीमरणेऽप्येवम्	१९७७	५
तिलपात्रदानम्	१९६५	८	प्रथमायां जीवन्त्यां द्वितीयायां		
मरणकाले पुण्यमन्त्रश्रवणम्	१९६५	१४	मृतायां दाहनिर्णयः	१९७७	८
अष्टौ दानानि	१९६५	१५	दम्पत्योर्मध्ये प्रथममृतस्य दा-		
कर्तुरधिकारार्थं प्रायश्चित्तम्	१९६६	१	हनिर्णयः	१९७७	१२
सुमूर्धोर्मधुपर्कदानम्	१९६६	३	पश्चान्मृतस्य दाहनिर्णयः	१९७८	२
कुर्मरणे निर्णयः	१९६६	१३	साग्नेः पत्नीमृतौ पक्षद्वयम्	१९७८	५
शूद्रेण दग्धे प्रायश्चित्तम्	१९६६	१७	मृतायां भार्यायामुपाधिनापि अ-		
मधुपर्कदानमन्त्रः	१९६६	७	ग्निहोत्रादिकं कार्यम्	१९७९	५
अस्पृश्यस्पर्शे प्रायश्चित्तम्	१९६७	६	रामचण्ड्रेणापि सौवर्णीं सीतां कृत्वा		
ऊर्ध्वोच्छिष्टे मृते प्रायश्चित्तम्	१९६७	५	यज्ञादिकं कृतम्	१९७९	११
खट्वायां मरणे प्रायश्चित्तम्	१९६७	६	अपत्नीकस्याधानम्	१९७९	१५
प्रेतधनहारिणोऽन्त्यकर्मकरणे प्रा-			विधुरस्य दाहाग्निनिर्णयः	१९८०	१७
यश्चित्तम्	१९६६	२२	विधवाया दाहाग्निनिर्णयः	१९८०	१७
श्वानक्रव्यादिसंस्पर्शे प्रायश्चित्तम्	१९६७	७	ब्रह्मचारिणो दाहे निर्णयः	१९८१	१
सप्तान्त्यजैः संस्पर्शे प्रायश्चित्तम्	१९६८	५	कपालजाग्निलक्षणम्	१९८१	७
रजकादयः सप्तान्त्यजाः	१९६९	२५	उत्तपनाग्निलक्षणम्	१९८१	१०
अर्धदग्धे कुण्डे अन्त्यजादिभिः			दाहे शूद्रसंस्पृष्टाग्नितृणकाष्ठादिनि-		
स्पृष्टे प्रायश्चित्तम्	१९६८	७	षेधः	१९८१	१३
चाण्डालादिभिः स्पृष्टे प्रायश्चित्तम्	१९६९	२	ब्राह्मणादीनां शवनिर्हरणे दिङ्-		
रात्रौ प्रेतदाहे निर्णयः	१९६९	८	नियमः	१९८३	२
रात्रौ वपननिर्णयः	१९६९	१९	निर्हरणप्रकारः	१९८३	५
गङ्गादिसप्तसु स्थानेषु वपनं कार्यम्	१९७०	२	शवसंस्कारविधिः	१९८४	१
प्रेतस्य वपननिर्णयः	१९७०	७	आहिताग्नौ विदेशमृते दाह-		
आशौचान्ते पुनर्वपनम्	१९७०	९	निर्णयः	१९८५	५
संस्पृष्टे प्रेते प्रायश्चित्तम्	१९७०	१२	ऊनद्विवर्षस्य निखननम्	१९८४	२२
अन्तरिक्षमृते प्रायश्चित्तम्	१९७०	१४	प्रेतस्य स्नानवस्त्रालङ्करणम्	१९८५	९
क्रियाकर्तुः तद्दिने मुण्डनम्	१९७०	१९	शवस्य मुखदिसप्तसु छिद्रेषु हि-		
अन्येषां लघ्वीयसां पुत्राणां दशहे			रण्यशकलप्रक्षेपः	१९८६	३
मुण्डनम्	१९७०	२०	सामेर्दाहे पात्रन्यासादि	१९८६	१०
पर्युषितानिरूपणम्	१९७०	२५	दहनप्रकारः	१९८५	२५
पर्युषितस्य पञ्चगव्येन स्ना-			शवेऽग्निदानमन्त्रः	१९८७	४
पनम्	१९७१	८	हवनप्रयोगः	१९८७	१५
सार्धमरणे विशेषः	१९७१	१	पञ्चमाहिताग्नेः पात्रन्यासादिकम्	१९८८	३

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
साग्नेरुत्तानमुखत्वम्	१९८८	८
निरग्नेरधोमुखस्थापनम्	१९८८	९
स्त्री तूत्ताना दाह्या	१९८८	१२
उत्क्रान्तिकाले षट्पिण्डदानम्	१९८९	७
अर्धे दग्धे आज्याहुतिर्देया	१९८९	१७
प्रेतस्य स्नानादिकं कार्यम्	१९९०	४
प्रेतस्य वपनम्	१९९०	९
नलदानुलेपनादि	१९९०	९
नग्नः प्रेतो न दग्धव्यः	१९९०	११
सशेषः प्रेतो दाह्यः	१९९०	१३
दाहकालेऽग्निनाशे निर्णयः	१९९०	१४
पर्णशरदाहाग्निनाशे	१९९१	४
पर्णशरदग्धे तद्देहलाभे निर्णयः	१९९१	६
दम्पत्येरेकदामृतौ	१९९१	११
मृते भर्तरि दाहात्प्राक् पत्नी मृता चेन्निर्ययः	१९९२	३
पत्न्यां प्रमीतायां दाहात्प्राक्पति-मृतश्चेन्निर्ययः	१९९२	४
भर्तरि मृते भर्त्रा सह चितामारूढायां दाहादिनिर्णयः	१९९२	८
अस्थिसंचयनपृथक्त्वे विकल्पः	१९९२	१०
सहगमने पाकनियमः	१९९२	१२
उदकदानविधिः	१९९२	१४
प्रेतस्य स्नाने विशेषः	१९९३	६
उदकदानमन्त्रः	१९९३	२१
शवदाहप्रयुक्तस्नानान्ते पाषाणे जलाञ्जलिदानम्	१९९४	४
प्रेतस्नाने विशेषः	१९९४	९
अञ्जलिदाननिर्णयः	१९९५	१०
प्रेततर्पणप्रकारः	१९९६	१३
सपिण्डीकरणात्पूर्वं कुशानियमः	१९९६	१६
क्रीवादिभिर्नोदकं देयम्	१९९७	९
आशौचे नियमाः	१९९८	८
स्नानान्ते स्थित्वा सर्वैः इतिहासादिकं वक्तव्यम्	१९९८	१२
प्रेतोद्देशेन रोदननिषेधः	१९९८	१९
प्रेतं दग्ध्वा गृहमागत्य निम्बदं शनादि कार्यम्	१९९९	१

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
तद्दिने क्रीतलब्धमन्त्रादि भक्षणी-यम्	१९९९	५
उपवासाशक्तौ अशननिर्णयः	२०००	१०
अधःशय्यासनादिनियमाः	२०००	१४
दशाहमध्ये ज्ञातिभोजनम्	२००१	१३
मरणाशौचे लवणादिभोजननिषेधः	२००२	२
उपवासनियमः	२००२	४
प्रथमतृतीयसप्तमदशमदिनेषु ज्ञा-तिभिः सह भोजनम्	२००२	६
आशौचे दिवा भोजनम्	२००२	९
मृन्मयपर्णपुटकादिपात्रेषु भोजनम्	२००२	१२
आशौचमध्ये यत्नेन स्वगोत्रजान् भोजयेत्	२००२	१४
अन्त्यकर्मकालीनवस्त्रत्यागः कार्यः	२००२	१८
आशौचे दानप्रतिग्रहादि वर्ज्यम्	२००३	२
मृत्युस्थाने प्रत्यहं बलिर्देयः	२००३	४
नग्नप्रच्छादनश्राद्धे वस्त्रादिदानानि	२००३	८
रात्रौ तिलोदकपिण्डादि न कार्यम्	२००३	१०
प्रेतपिण्डनिर्णयः	२००३	१२
वर्णभेदेन पिण्डसंख्या	२००३	१३
सर्ववर्णप्रेतेभ्यः दशपिण्डा देयाः	२००३	१६
पिण्डस्याष्टाङ्गत्वम्	२००३	२२
विप्रान्येषु दशमपिण्डोत्कर्षः कार्यः	२००४	२
सद्यःशौचे पिण्डदाननिर्णयः	२००४	६
त्र्यहाशौचे पिण्डदाननिर्णयः	२००४	८
उत्तरीयशिलापात्रकर्तृद्रव्यविपर्यये निर्णयः	२००४	१३
क्रियाकर्तृर्नाशे निर्णयः	२००५	५
भार्यायाः कर्तृत्वे रजोदर्शने निर्णयः	२००५	९
आशौचमध्ये कर्तुरस्वास्थ्ये निर्णयः	२००५	११
असंस्कृतानां पिण्डः कुत्र देयः	२००६	८
फलमूलादिद्रव्यमिश्रितः पिण्डो देयः	२००७	८
दर्भेषु तिलमिश्रः पिण्डो दक्षिण-तो देयः	२००७	९
तूष्णीं प्रत्येकं पुष्पादिकं देयम्	२००७	१०
एकमेव पिण्डद्रव्यम्	२००७	११
पिण्डात्रं लौकिकाग्नौ पचेत्	२००७	१५

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
प्रेतपिण्डार्थं प्रसृतितण्डुलपाकः	२००८	२
तस्य त्रिः प्रक्षालनम्	२००८	२
पिण्डदानप्रकारः	२००८	४
प्रेतपिण्डं ग्रामाद्विर्दद्यात्	२००९	७
दाहकर्तव्यं दशाहं कुर्यात्	२०१०	३
येन केनापि दाहादिक्रिया आर- ब्धा चेन्न निर्णयः	२०११	५
पुत्रेण पुनःकरणे निषेधः	२०११	८
प्रेतपिण्डदाने पितृशब्दस्वधाश- ब्दादि नोच्चारणीयम्	२०११	१३
पिण्डं दत्त्वा दिनात्यये अभ्यायात्	२०११	१७
यत्र प्रथमपिण्डो दत्तस्तत्रैव द्विती- यादिपिण्डो देयः	२०११	२१
पिण्डैः शरीरावयवनिष्पत्तिः	२०१२	२
एकादशाहपर्यन्तं जलं दुग्धं च रात्रौ देयम्	२०१३	२
दशाहे तैलदीपः स्थाप्यः	२०१३	८
भोजनकाले भक्तमुष्टिदानम्	२०१३	१०
दशाहमध्ये दर्शपाते निर्णयः	२०१३	१५
मातापित्रोस्तु विशेषः	२०१४	१
अत्र देशाचाराद्व्यवस्था	२०१४	१५
अस्थिसंचयः	२०१४	१७
तत्र कालनिर्णयः	२०१४	१८
संचयने श्राद्धत्रयम्	२०१६	८
सद्यःशौचे संचयनम्	२०१६	१३
श्रद्धाशौचे संचयनम्	२०१६	१४
संचयने इमशानदेवताः	२०१६	१६
संचयनविधिः	२०१६	१७
प्रेतस्य प्रधानाङ्गास्थिग्रहणम्	२०१७	१४
तीर्थे अस्थिक्षेपविधिः	२०१८	८
अन्यकुलस्थस्यास्थिनयने दोषः	२०१८	१२
गङ्गातोयेऽस्थिक्षेपे ब्रह्मलोकावाप्तिः	२०१९	११
गुरुशुक्रास्तादिकाले गङ्गादितीर्थे अस्थिक्षेपनिषेधः	२०१९	१४
दशाहमध्ये न दोषः	२०२०	१
अस्थिक्षेपविधिः	२०२०	६
अस्थिक्षेपाङ्गहोमश्राद्धम्	२०२१	७
अस्थिक्षेपाङ्गहोमः	२०२२	४
अत्र दशादानम्	२०२२	८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अस्थिनां शुद्धिकरणे पदार्थाः	२०२१	२०
संचयनोत्तरं श्राद्धम्	२०२३	११
अनुपनीतस्यास्थिसंचयनिर्णयः	२०२४	२
नवश्राद्धनिर्णयः	२०२४	४
अत्र शाखाभेदाद्व्यवस्था	२०२७	१
नवश्राद्धलक्षणम्	२०२६	१७
विप्रनिमन्त्रणमन्त्रः	२०२७	६
आवाहनमन्त्रः	२०२७	१०
नवश्राद्धाकरणे दोषः	२०२७	३
प्रेतश्राद्धे अष्टादश पदार्था वज्र्याः	२०२८	१०
नवश्राद्धे सर्वममन्त्रकम्	२०२९	४
एकोद्दिष्टे पात्रमुत्तानं स्थापयेत्	२०२९	६
पार्वणे न्युब्जं स्थापयेत्	२०२९	७
प्रेतश्राद्धानि लौकिकाग्नौ गृहे कार्याणि	२०२९	९
प्रेतश्राद्धं सति सम्भवेऽन्नेन कार्यम्	२०२९	११
नवश्राद्धशेषभोजने प्रायश्चित्तम्	२०२९	१२
नवश्राद्धे विघ्ने प्राप्ते निर्णयः	२०२९	१६
अन्वारोहणे विशेषः	२०३०	२
आशौचान्त्यदिनकृत्यम्	२०३०	५
दशमदिने वपननिर्णयः	२०३१	४
जननाशौचेऽपि मुण्डनम्	२०३१	१५
अत्र देशाचाराद्व्यवस्था	२०३१	१६
तच्च शिखावर्जं वपनम्	२०३१	१७
गृहस्था विहारादन्यत्र न वपेयुः	२०३१	१८
वपनाकरणे दोषः	२०३२	२२
एकादशाहविचारः	२०३३	८
विप्रादीनामाशौचशुद्धिः	२०३३	९
आद्यश्राद्धमेकादशेऽङ्गि कार्यम्	२०३३	१६
प्रेताय पिण्डदानाकरणे नरकप्राप्तिः	२०३७	१
स्वगोत्राणां परगोत्राणामपि प्रेतानां पिण्डदानान्मुक्तिः	२०३७	१९
येषां षोडशश्राद्धाभावस्तेषां पि- शाचत्वम्	२०३८	२५
वस्त्रालङ्कारशय्यादिकं सर्वं श्राद्ध- भोक्त्रे देयम्	२०३९	३
विप्राय स्नापनाभ्यञ्जनं देयम्	२०४०	२३
विप्राय स्वागतक्रिया विधेया	२०४०	२५
उवादिदानम्	२०४०	२६

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
सर्वेषामानुरूप्येण दक्षिणा देया	२०४१	१५
अस्य विघ्ने गौणकालमाह	२०४२	१
आद्यमासिकाद्याब्दिकयोर्निर्णयः	२०४२	११
अत्र विशेषः	२०४४	७
तिलप्रेक्षपमन्त्रः	२०४५	९
विप्राभावे अग्नावेवैकोद्दिष्टम्	२०४५	१३
वृषोत्सर्गनिर्णयः	२०४५	२०
वृषोत्सर्गाकरणे दोषः	२०४६	१
नीलवृषोत्सर्गफलम्	२०४६	१०
वृषोत्सर्गकालः	२०४६	१५
अयं गृहे न कार्यः	२०४६	१९
वर्षमध्ये वृद्धिश्राद्धनिषेधः	२०४६	२२
नीलवृषलक्षणम्	२०४७	१
चतस्रो वत्सिका द्वे वा देयाः	२०४७	६
वृषाभावे मृदादिना कार्यः	२०४७	८
तदभावे होमः कार्यः	२०४७	१०
वृषोत्सर्गविधिः	२०४७	११
नीलवृषलक्षणान्तरम्	२०४७	२२
उत्सृष्टवृषस्य धारणवाहनादिनिषेधः	२०४८	२
पानिपुत्रवत्याः वृषोत्सर्गो न कार्यः	२०४८	५
तत्स्थाने सवत्सा पयास्विनी देया	२०४८	६
आशौचान्तरेऽपि वृषोत्सर्गादिक-		
र्म कार्यमेव	२०४८	८
अत्र पददानम्	२०४८	१५
पददानवस्तूनि	२०४९	२
चतुर्दशोपदानानि	२०४९	१२
शय्यादानम्	२०४९	१९
शय्यादानसामग्री	२०५०	१
शय्यादानमन्त्रः	२०५०	१०
मृतकशय्यादाने	२०५०	१७
लालाटिकास्थिभोजनम्	२०५१	३
शय्यादानफलम्	२०५१	८
उदकुम्भदानम्	२०५१	१२
अन्नदानम्	२०५२	५
उदकुम्भाकरणे दोषः	२०५२	१८
उदकुम्भनिष्कृत्य दातव्यम्	२०५२	१७
प्रथमाब्दे प्रत्यहं दीपो देयः	२०५५	२
मासिकश्राद्धानि	२०५५	६
तत्र षोडशश्राद्धनिर्णयः	२०५५	८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
ऊनमासिकनिर्णयः	२०५५	१३
त्रिपुष्करलक्षणम्	२०५७	८
प्रतिमासं श्राद्धकरणाशक्तौ निर्णयः	२०६१	३
एतेषां युगपत्करणे निर्णयः	२०६३	९
वृद्धिं विनापकर्षे पुनः करणम्	२०६४	१९
वृद्धिनिमित्तापकर्षे पुनः करणाभावः	२०६६	१६
सपिण्डनापकर्षे दोषः	२०६६	१४
अन्तरितनवश्राद्धमासिकयोरुत्तरेण		
सहानुष्ठानम्	२०६८	२
सपिण्डीकरणम्	२०६८	६
तत्र साग्निकनिराग्निकयोर्निर्णयः	२०७०	३
सपिण्डीकरणकालः	२०७१	४
सपिण्डीकरणापकर्षनिर्णयः	२०७४	१
साग्निकनिराग्निकयोर्द्वादशेऽहनि		
सपिण्डनम्	२०७५	८
वृद्धिश्राद्धस्यावश्यकतानावश्यक-		
तानिर्णयः	२०७६	१
अन्तरितसपिण्डीकरणे नक्षत्रा-		
दिर्विचारः	२०८०	१४
सपिण्डीकरणे अष्टौ कालाः	२०८१	२
सपिण्डीकरणे ज्येष्ठस्यैवाधिकारः	२०८६	६
मलमासेऽपि आब्दिकं कर्तव्यम्	२०८३	२३
पुत्रे सति नान्यः कुर्यात्सपिण्डनम्	२०८५	१
आहिताग्नेः कनिष्ठस्याप्यधिकारः	२०८७	३
एवं वृद्धावपि कार्यम्	२०८७	४
वृद्ध्यभावे वर्षान्ते सपिण्डीकरणम्	२०८८	६
ज्येष्ठे देशान्तरे सति निर्णयः	२०८९	२
महागुरौ प्रेतभूते वृद्धिकर्मनिषेधः	२०९०	४
वृद्धिं विना कनिष्ठेन कृते विदेश-		
स्थेन ज्येष्ठेन पुनः कार्यम्	२०९१	१
देशान्तरे पितरि मृते पुत्रैः किं		
कार्यम्?	२०९१	७
अत्र दत्तकस्य विशेषः प्रागुक्तः	२०९२	२
क्वचित्कनिष्ठस्याप्यधिकारो युक्तः	२०९२	३
पुनः सपिण्डीकरणे विशेषः	२०९२	१०
व्युत्क्रममृतौ सपिण्डीकरणनिर्णयः	२०९२	१४
पुत्रादेः सपिण्डनाधिकारः	२०९४	१३
स्त्रीणां सपिण्डीकरणनिर्णयः	२०९६	१३
संविभक्तधनेष्वपि एकेनैव नव-		
श्राद्धादि कार्यम्	२०९२	२०

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अपुत्रायाः सपिण्डनम्	२०९७	१३	अपुत्रे व्युत्क्रममृते विधिः	२१०२	१
अन्वारोहणे भर्त्रैव सापिण्ड्यम्	२०९८	३	यतीनां सपिण्डनं नास्ति	२१०२	९
आसुरादिविवाहितायाः सपिण्डी-			सपिण्डनविधिः	२१०२	१३
निर्णयः	२०९९	६	सपिण्डने कामकालौ देवौ	२१०३	९
सर्वत्र देशभेदाद्विकल्पः	२०९९	१४	आमात्रेण सपिण्डनं न कर्तव्यम्	२१०३	१६
कोकिलमतानुसारिणः	२१००	१	सपिण्डीकरणं पक्वान्त्रेनैव कर्तव्यम्	२१०३	१९
पत्न्युः सापिण्ड्यम्	२१००	१८	सपिण्डनानन्तरं पाथेयश्राद्धम्	२१०३	२२
अपुत्राणां सपिण्डनम्	२१००	२२	ततो वृद्धिश्राद्धं कार्यम्	२१०४	१
अपत्नीनां सपिण्डनम्	२१०१	४	एतन्मलमासेऽपि कर्तव्यम्	२१०४	२
ब्रह्मचारिणां सपिण्डनम्	२१०१	६			

इति सपिण्डीकरणम् ।

प्रथमाब्दकर्तव्यादीनि ।

प्रथमाब्दे निषिद्धानि	२१०४	७	तत्र पञ्चकमृते विधानम्	२११०	६
महागुरुनिपातने महातीर्थादि ग-			त्रिपादक्षे मृतौ विशेषः	२१११	३
मनं न कर्तव्यम्	२१०४	१६	त्रिपुष्करे मृतौ विशेषः	२१११	६
दैवपित्र्यकर्मणि अशुचित्वम्	२१०५	१०	तद्वाहे मन्त्रः	२१११	१०
महागुरुनिपातनेऽपि दाहायेकादशा-			पञ्चकादिमृतेषु दाहविधिः	२११२	१
हान्तं कार्यम्	२१०६	१	सूतकान्ते शान्तिविधिः	२११२	१०
पत्न्यादौ अपवादः	२१०६	५	पञ्चरत्नानि	२११३	२
सघातमरणे निर्णयः	२१०६	७	प्रकारान्तरेण शान्तिविधिः	२११३	१०
पितरि मृते अन्यस्य श्राद्धं न कार्यम्	२१०६	१९	पञ्चकमृते शवमुत्वे पञ्चरत्नादिकं		
गुरुपाते वर्षमध्ये अन्यश्राद्धपरा-			देयम्	२११२	१७
श्रादिकं वर्जयेत्	२१०६	२१	पञ्चरत्नाभावे कर्षार्धं स्वर्णं देयम्	२११३	४
महागुरुनिपाते सपिण्डनात्प्राक्			सुवर्णाभावे आज्यं देयम्	२११३	५
काम्यादिकं नाचरेत्	२१०७	७	त्रिपात्रक्षत्राणि	२११३	१८
पित्रादीनामाशौचनिर्णयः	२१०७	१४	मृतः इमशानाजीवम्पुनराग-		
तत्र पितरि मृते अब्दपर्यन्तमा-			च्छेचेत्	२११३	२१
शौचम्	२१०७	१४	तत्र शान्तिविधिः	२११४	३
मातुःषण्मासपर्यन्तमाशौचम्	२१०७	१४	ब्रह्मचारिमृतौ	२११४	८
भार्यायास्त्रिमासपर्यन्तमाशौचम्	२१०७	१५	तत्रावकीर्णदोषप्रायश्चित्तम्	२११४	१०
भ्रातृपुत्रयोः सार्धमासमाशौचम्	२१०७	१५	कुष्ठिमृतौ प्रायश्चित्तम्	२११५	११
प्रथमेऽब्दे गयाश्राद्धादिनिषेधः	२१०८	५	कुष्ठिलक्षणानि	२११५	२०
अस्यापवादः	२१०९	१७	प्रायश्चित्तं विना कुष्ठिदाहे प्राय-		
पतितस्य अब्दापूर्वं गयायां श्राद्ध-			श्चित्तम्	२११६	७
विधिः	२११०	३	अन्यदीयकुष्ठिनो मरणान्तमाशौचम्	२११६	९
विधानानि	२११०	६			

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अष्टौ महारोगाः	२११६	१३	आतुरसंन्यासविधिः	२१३०	३
रजस्वलामरणे	२११६	१६	वर्णक्रमेणाश्रमा उक्ताः	२१३४	१
सूतिका मरणे	२११६	२१	संन्यासश्चतुर्धा	२१३६	१
गर्भिणी मरणे	२११८	१९	तत्र कुटीचकलक्षणम्	२१३६	४
अन्तरिक्ष मरणे प्रायश्चित्तम्	२११७	८	बहूदकलक्षणम्	२१३६	७
अन्वारोहणे प्रयोगः	२१२०	५	हंसलक्षणम्	२१३६	८
तत्र हरिद्राकुङ्कुमाञ्जनयुतशूर्पवाय- नानि दद्यात्	२१२०	१५	परमहंसलक्षणम्	२१३७	२
तत्र मन्त्रः	२१२०	१७	त्रिदण्डिलक्षणम्	२१३७	१०
अग्निप्रार्थना	२१२१	६	वैराग्यं विना संन्यासे दोषः	२१३७	१७
आज्यहोमः	२१२१	९	यतेः पूज्यत्वम्	२१३८	५
विष्णुरूपिणेऽग्नये अर्घ्यदानम्	२१२१	२४	संन्यासविधिः	२१३८	८
सूर्यायार्घ्यदानम्	२१२१	११	तत्रादौ प्रायश्चित्तं कार्यम्	२१३८	१६
शूर्पदानमन्त्रः	२१२१	१४	अष्टौ श्राद्धानि	२१३८	१९
दूषदुपलापूजनम्	२१२२	४	तत्र प्रतिश्राद्धं देवताक्रमः	२१३८	२१
पुनराग्निप्रार्थनामन्त्राः	२१२२	५	ताद्विधिश्च	२१३८	२१
कातरायाः पुनरुत्थापनम्	२१२२	१४	देवौ दक्षकतू सत्यवसू वा	२१३९	९
सहगमनमहिमा	२१२२	१८	दण्डादिसामग्री	२१३९	११
पृथक्चित्तारोहणे निषेधः	२१२३	२	पुर्वेद्युर्नान्दीश्राद्धम्	२१३९	१४
सत्रियादिस्त्रीणां पृथक्चित्तिः	२१२३	८	दण्डस्य प्रमाणं लक्षणञ्च	२१३९	१७
पत्यौ देशान्तरे मृते गमने विशेषः	२१२३	९	साम्नेर्निरग्नेश्च विधिः	२१३९	२३
अस्थिदाहे पूर्णशरदाहे वा न पृथक्चित्तिदोषः	२१२४	१	संन्यासग्रहणक्रमः	११४१	६
ग्रामान्तरस्थायाः सहगमननिर्णयः	२१२४	९	तत्राधिकारार्थं स्वयं नव श्राद्धादी- नि कर्तव्यानि	२१४१	७
उदक्याया अन्वारोहणनिर्णयः	२१२४	१२	अनाश्रमी चेत्प्रायश्चित्तम्	२१४१	८
चित्तिभ्रष्टायाः प्रायश्चित्तम्	२१२४	१९	संन्यासग्रहणकालः	२१४१	९
गर्भिण्यादीनां सहगमने निषेधः	२१२५	८	संन्याससंकल्पादि	२१४१	११
अन्वारोहणे विशेषः	२१२५	३	होमे अग्निसिद्धिः	२१४१	१४
तिव्रतानामेवाधिकारो न दुर्वृत्ता- पनाम्	२१२६	८	तत्राहिताग्नेर्गार्हपत्ये	२१४१	१४
अन्वारोहणे रजस्वलायाः शुद्धि- विधिः	२१२७	३	विधुरोऽग्निहोत्री चेत्	२१४१	१५
अत्र श्राद्धादौ निर्णयः पूर्वमुक्तः	११२७	११	ब्रह्मचारी चेन्नौकिके	२१४१	१७
अग्निप्रवेशाशक्तौ निर्णयः	२१२७	१४	वपनपूर्वकं सावित्रीप्रवेशादिकर्म	२१४१	२१
विधवाधर्माः	२१२८	४	अत्र विरजाहोमः केचिन्मते	२१४२	२०
विधवायास्तर्पणविधिः	२१२८	१२	ततोऽवशिष्टप्रयोगः	२१४३	१
श्राद्धादौ विशेषः प्रागुक्तः	२१२८	२१	यतिधर्माः	२१४५	९
संन्यासनिर्णयः	२१२९	१	यतिभिक्षाकालः	२१४६	१
अत्र विप्रस्यैवाधिकार उक्तः	२१३०	६	यतोर्भिक्षाविधिः	२१४६	७
अविरक्तस्य संन्यासनिषेधः	२१२९	२४	यतोर्भोजनविधिः	२१४६	१३
			यतिभिक्षादाने फलम्	२१४६	१७
			यतीनां ग्रामे एकरात्रं वासः	२१४६	२२

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः
नगरे पञ्चरात्रं वासः	२१४६	२२	विरक्तस्यातुरस्य निर्णयः
वर्षासु चत्वारो मासा वासः	२१४६	२३	समाधिसंस्कारादि निर्णयः
यतीनां वासस्थानानि	२१४६	२४	आतुरसंन्यासानन्तरं जीवितं
यतीनां कर्तव्याणि षट् कर्माणि	२१४७	५	कुटीचकस्य दहनम्
यतीनां पतनहेतूनि षट् कर्माणि	२१४७	७	बहूदकं पूरयेत्
यतीनां बन्धककर्माणि षट्	२१४७	९	हंसस्य जले निक्षेपः
यतीनामध्ययनादिनिषेधः	२१४७	१२	परमहंसं पूरयेत्
यतिपात्राणि	२१४७	१३	पलाशमूले नदीतीरे वा पूरणं
यतीनां निषिद्धभिक्षा	२१४७	१५	शवस्य स्नानालंकारादिपूजनं
यतीनां निषिद्धकर्माणि	२१४७	१८	यथास्थानं दण्डादिदानम्
यतिधर्माः	२१४७	२१	ततः प्रोक्षणम्
यतीनां पितृपुत्रादिमरणे स्नानमा- त्रम्	२१४७	२५	अवटे प्रोक्षणं प्रेतनिक्षेपश्च
यतिसंस्कारः	२१४८	१	खड्गेन मूर्धभेदनम्
आतुरसंन्यासः	२१४८	४	ततो लवणेन गर्तपूरणम्
आतुरसंन्यासप्रयोगः	२१४८	१२	कुटीचकस्य दहनविधिः
संन्यासग्रहणे फलम्	२१४८	२३	अस्थनां तीर्थे प्रक्षेपः
कृच्छ्रनान्दीश्राद्धविरजाहोमाशक्तौ निर्णयः	२१४९	१३	अस्याशौचं नास्ति
श्रौतातुरस्य विलम्बितस्य प्रयोगः	२१४९	९	एकादशेऽह्नि पार्वणम्
आतुरसंन्यासविधिः	२१४९	२०	हंसपरमहंसानां न पार्वणम्
तत्र अप्सु होमः	२१५०	१	द्वादशेऽह्नि नारायणबलिः
आतुरसंन्यासिनि मृते निर्णयः	२१५०	१९	तद्विधिरन्यश्च विशेषः
			ग्रन्थकर्तुः श्लोकाः

इति श्रीसटीकनिर्णयसिन्धुविषयानुक्रमणिका समाप्ता

ॐ नमः सदुद्धराय माधवाय ।

सव्याख्ये निर्णयसिन्धौ

प्रथमः परिच्छेदः

मङ्गलाचरणम् ।

*कारुण्यैकनिकेतं रामं सीतालतायुक्तम् ॥

विश्वामित्रान्ववायव्रततिसमालम्ब्यशाखिनं वन्दे ॥ १ ॥

*लक्ष्मीसहायं कल्पद्रु*तलं रञ्जितगोकुलम् ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

लक्ष्मीनारायणं नत्वा पितरौ च गुरुनपि ॥

कृष्णशर्मा वितनुते सारार्थं सिन्धुदीपिकाम् ॥ १ ॥

कमलाभू राज्ञनाथिः कृष्णो नारायणानुजः ॥

अधिनिर्णयसिन्ध्वाह संशयध्वान्तनाशिनीम् ॥ २ ॥

विघ्नध्वंसार्थं कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै निबध्नाति-कारुण्ये
ति । अन्ववायो वंशः । व्रततिर्लता, प्रतानत्वात् । उभयतोलता-
द्वययुक्तशाखिरूपकं चेदं समस्तदेशविवर्त्ति । यद्यप्यत्र सीताल-
तायुक्तो रामशाखी स्वकुललतासमालम्ब इति न लभ्यते इत्य-
भवन्मतयोगः, तथाऽपि नमस्कार्यताप्रयोजकरूपानन्तःपातिनस्तादृ-
शसमालम्बस्य वन्द्योपपादकतया ऽभिधानात्तद्विधेयतायामतात्प-
र्यान्न दोषः ॥ १ ॥

विघ्नबाहुल्यादिसम्भावनाया अवर्जनीयतया तद्विधूननाय
मङ्गलान्तरमाह-लक्ष्मीति । तलम्—स्वरूपम् । 'अथःस्वरूप-

बर्हीपीडं घनश्यामं महः किञ्चिदुपास्महे ॥ २ ॥

*वेदार्थधर्मरक्षायै मायामानुषरूपिणम् ॥

पितामहं हरिं वन्दे भट्टनारायणाह्वयम् ॥ ३ ॥

यत्पादसंस्मृतिः सर्व*मङ्गलप्रतिभूर्मता ॥

तान् भट्टरामकृष्णारूपांश्च *श्रीतातचरणान्नुमः ॥ ४

• सर्वकल्याणसन्दोहनिदानं यत्पदद्वयम् ॥

द्युनदीसोदरीमम्बामुमाख्यां नौमि सादरम् ॥ ५ ॥

योस्तलम्' इति कोशात् । कल्पद्रुत्वाभिधानं चाचिन्त्यमाहिमव्यञ्जकम् । कल्पद्रुस्तलमधो यस्येति वा । मुक्तेरपि दातृत्वात् । रञ्जितगोकुलमिति सुगमम् । 'तलरञ्जितगोकुलम्' इति पाठे कल्पवृक्षै रञ्जितगोकुलं येनेति । तत्र कल्पवृक्षा गोकुले वर्तन्ते । श्रीभगवानेव कल्पवृक्ष इति तु वस्तुगतिः । 'कल्पद्रुतरलं जितगोकुलम्' इति पाठे कल्पद्रुस्तरलो येनेति उक्तहेतोर्जितमायत्तं गोकुलं यस्येति बोध्यम् ।

स्वस्य धर्मज्ञत्वमवगमयितुं धार्मिकपरम्परितत्वमाह—वेदार्थेति । मायामानुषरूपिणं हरिमिति न्यूनाभेदरूपकम् ।

मङ्गलेति । यद्यपि नमस्कियाया एव मङ्गलत्वं न तु स्तुतेः, विघ्नध्वंसार्थविहितसुवर्णदानादिवत्, तथाऽपि तत्तुल्यत्वमक्षतमित्येवमर्थं प्रतिभूपदम् । पितृपादस्तुतिश्च तदन्तर्गतनतिरूपेति मङ्गलरूपत्वम् । सर्वोत्कृष्टत्वज्ञापको व्यापारः स्तुतिः, स्वोत्कर्षज्ञापकः स नतिरिति भेदः । श्रीतातेति । यद्यपि चरणशब्दस्य राजपुङ्गवादिशब्दवन्न पूर्वपदार्थगतश्रेष्ठ्यमर्थः ।

'स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुंगवर्षभकुञ्जराः ।

सिंहशालदूनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ॥'

इत्यनुशासने तदनुक्तेः, साजात्यासम्भवात्, तथा समासानुशासनाच्च । नापि 'गुरुचरणा आहुः' इति वत्क्रियाकारकत्वारोपः । तद्वत् क्रियान्वयाभावात् । तथाऽपीह चरणः

विन्दुमाभवपादाङ्जरोलम्बीकृतविग्रहम् ॥

उपायान् भ्रातरं भद्रादवाकमुपास्महे ॥ २ ॥

हेमाद्रिमाभवमते प्रविचार्य सम्य-

गालोक्य तत्रमथ कर्त्तव्यकृतां परेषाम् ॥

श्रीरामकृष्णजनयः कमलाकरारुवः

कालेऽप्यभामति विनिर्णयमातनोति ॥ ३ ॥

मान्ति यथापि त्वदात्मनश्चिन्तयाऽऽ कोटिशः ॥

शास्त्राभ्येता बोध्यः । अथैवं कर्मधारये तानवद्वन्वलाभादिकृद्भामति-
कृतं दूतारम् । मैवम् । काण्डमीर्षागामांमलमनमाधेव तथा भानिः,
न तु वेदमीर्षागामांमलमनानाम् । तेषां पुनर्गौरवमैव वरणशब्दव्य-
वायेन लाभात् । यद्वा 'नागाद्याः' इत्याद्यपदेन 'वारपञ्चवन्दाद्याः' इति
क्षीरस्वामिवचनात्पादवरणादिशब्दानामपि श्रुत्याधिकत्वम् । तदु-
त्कटनाविशेषस्फोरकं च बहुवचनम् । केचित्तु वरणयोरैव तदा-
रुपामारोप्य द्वित्रा इतिवाहिवैकस्याविवक्षया बहुवचनम्, यस्यादेति
कर्मधारय इत्यस्याहुः । 'तं भद्ररामकृष्णाख्यं श्रीनातं सादरं
नुमः' इति तु रमणीयम् ।

उन्मत्तमलपितस्वशङ्का निरस्यन्नेव माचीनसन्धैरन्यथासि-
द्धिशङ्का परिहरति-हेमाद्रौति । तीर्थम् शास्त्रम् । तथा च हे-
माद्यादिमतस्यैव प्रामादिकांशं परिहृत्यांपादानांनान्यथासिद्धिरिति
भावः । कालानङ्गीकर्त्तव्यनिवासार्थं काले इति । वैयक्तिक
आधीरः । उच्यतेःशास्त्रादौ स्वकृतो निर्णयस्यापि 'सायं जुहो-
ति' इतिवत् 'चतुर्थ्यां पूजयेद्देवम्' इत्यादिनाऽधिकरणमप्रमीयशास्त्रर-
स्य विनायकपूजाग्रहत्वस्य चतुर्थ्यां दिनद्वयसत्त्वे संशयः स्यादिति
तस्याः पूर्वस्यादिनाऽप्यङ्गत्वं निर्णीयत इत्यर्थः । तादृशनिश्चयश्च कवि-
देकतरकोटिः साधकस्य, कश्चित् साधकस्याप्युपासेन । तच्च साधकं
साधकं च द्विविधम्, त्यागवचनभेदादिति तत्सर्वं प्रदर्श्यते इति यावत् ।

तथाऽप्यमुष्य *वैदर्भी केचिद्विज्ञातुमीशते ॥ ८ ॥

तत्र *संक्षेपतः कालः षोढा-अब्दो, ऽयनम्, ऋतु-
मासः, पक्षो, दिवस इति ।

तत्राब्दो *माधवमते पञ्चधा*— सावनः, सौर-
चान्द्रो, नाक्षत्रो, बार्हस्पत्य इति । गुरोर्मध्यमरा-

वैदर्भीमिति । निर्णयकमलाकरतया निर्णया उन्मज्जन्त्येव । वि-
षयसंशयजनकतदप्रामाण्यसन्देहभञ्जकानि विशेषदर्शनानि तु सं-
ख्यावतामेव प्रतिभासन्ते इति व्यञ्जनाय । तत्र—न्यायवचनाभ्यां
निश्चेतव्येऽङ्गत्वे । संक्षेपत इति । यद्यपि साक्षाद्वाप्येन विभागे
सम्भवति परम्परासाधारण्येन सोऽमङ्गतः, कलाकाष्ठादिनाऽपि
तत्प्राप्तेरिति प्रथमतो जन्यत्वनित्यत्वाभ्यामेव विभागो वाच्यः,
तथाऽपि नित्यस्य तस्य कर्मानङ्गत्वात्त्यागः । कर्मादौ तत्स्मरणस्यै-
वाङ्गत्वात् स्मृतिद्वाराऽपि तस्याङ्गत्वे मानाभावात् ।

माधवमते इति । एवमादिप्राचीनग्रन्थतत्कर्तृनामलेखनं
च प्रायशः स्त्रोत्प्रेक्षामूलकत्वशङ्कानिराकरणाय । स्वानभिमतं
तु अरुचिं दर्शयामः । पञ्चधेति । तथा चोक्तं माधवेनैव—

‘सौरबृहस्पतिसावनशशधरनाक्षत्रिकाः क्रमेण स्युः । म-
तल(३६५)—पतला(३६१)—ऽतल(३६०)—वमल(३५४)—वरगाश्च-
(३२४)वत्सराः पञ्च’इति । पतलपाऽवरगाः क्रमेण पञ्चषट्त्र्ये-
कशून्यचतुर्द्वित्र्यर्थकाः । अङ्कानां च वामतो गतिः । अत्रारुचिं दर्श-
यन्नेवाऽऽह—हेमाद्रिस्तिवति* । अत्र सावनादीनामनियमेन ग्रहणं
तु न शङ्काम् । यतो यत्र तिथिविशेषरूपं स्पष्टं लिङ्गम्, यथा—

‘वसन्ते किंशुकाशोकशोभिते प्रतिपत्तिथिः ।

शुक्ला तस्यां प्रकुर्वीत स्नानं नियममास्थितः’ ॥

इत्यादौ शुक्लप्रतिपत् । तत्र—

‘ललाटपट्टे तिलकं कुर्याच्चन्दनपङ्कजम् ।

शिभोगेन बार्हस्पत्यः । स च ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धः । *हेमाद्रिस्त्वन्त्ययोर्धर्म*शास्त्रेऽनुपयोगात्तिस्र एव

ततः प्रभृत्यनुदिनं तिलकालङ्कृतं मुखम् ॥

धार्यं संवत्सरं यावच्छशिनेव नभस्तलम् ।

इत्यादितिलकव्रतादौ । यथा वा 'शुक्लपक्षे चतुर्दश्याम्' इत्यादि 'नव वर्षाणि पञ्च च' इतिसंवत्सरावृत्तिसाध्येऽनन्तादिव्रते शुक्लचतुर्दश्यादि । तत्रोभयत्रापि चान्द्र एव संवत्सरः ।

यत्र वा मेषसंक्रमणे 'सोपवासो नरोत्तम' इत्यादौ संक्रमरूपं तत् तत्र 'कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिष्टं म्लेच्छेषु तिर्यक्षु न चापि जन्म' इतिसंवत्सरसाध्ये सुजन्मावाप्तिव्रते, यत्र वा 'अयने विषुवे चैव विरात्रोपोषितो नरः' इत्यादि अयनादिरूपं तत् तत्र 'एवं संवत्सरे पूर्णे कुर्यादुद्यापनक्रियाम्' इतितादृशधान्यदानादिव्रते, तत्र संवत्सरः सौर एव ।

यत्र तु "गोसत्रं वै संवत्सरो, य एवं विद्वांसः संवत्सरमुपयन्ति" इत्यादौ गवामयनस्य संवत्सरशब्देन व्यवहारात्संवत्सरकालस्य तदङ्गत्वप्रतीतौ अभिप्लवषडहचतुष्टयैकपृष्ठयषडहयोः सावनैकमाससाध्ययोः सांवत्सरिकीणां द्वादशावृत्तीनां चान्द्रसौराभ्यामनिर्वर्त्तनम्, तत्र पारिशेष्यात्सावन एवाब्दः । एवम्—

"अयं प्रातस्त्रयं सायं अयमद्यादयाचितम् ।

अयं परं च नाश्रीयत्प्राजापत्यं चरन् द्विजः" ॥

इति द्वादशाहोरात्रसाध्यानां प्राजापत्यानां षष्ट्युत्तरशतत्रयरूपं द्वादशाब्दं तस्य चान्द्रसौराभ्यामनुष्ठानासम्भवात्सावन एवाब्दः । एवं द्वादशाब्दादिस्थाने नवाब्दादावपि । यथा पराकादिमिश्रप्राजापत्यादौ पराकषडब्दे अयं प्राजापत्यं षडब्दं चेति, तत्र द्वादशाब्दानपेक्षायामपि सावन एव तत्राब्दः । अत एव

विधा आह । तत्र वक्ष्यमाणैः *सावनादिद्वादशमासै-
स्तत्तद्वदम् । मलमासे तु सति षष्टिदिनात्मक एको-
मास इति द्वादशमासत्वमविरुद्धम् । तथाच व्यासः
'षष्ठ्या तु दिवसैर्मासः कथितो बादरायणैः' इति ॥

तत्र चान्द्रोऽब्दः षष्टिभेदः । तदाह गार्ग्यः—

'प्रभवो विभवः शुक्लः प्रमोदोऽथ प्रजापतिः ।

अङ्गिराः श्रीमुखो भावो युवा धाता तथैव च ॥

मर्तुकामस्यैव दक्षिणा मुख्या, नान्यस्येति सिद्धान्तः । तस्या-
अब्दानङ्गत्वात् । एवं यत्र "सावनेनैव कर्तव्या शत्रूणां चाप्युपा-
सना" इतिसमयपालनादौ विशेषवचनम्, तत्रापि सावन एव ।

एवं च यत्र विशेषतो न लिङ्गादि तत्रेच्छया विक-
ल्पः । यथा 'एताः संहिता नानन्तेवासिने प्रब्रूयान्नासंवत्सर-
वासिने' इतिव्यतिरेकमुखेनाम्नातगुरुकुलवासादौ । *धर्मेति ।
अथ नाक्षत्रस्यायुर्हाये एवोपयोगाद् माऽस्तु धर्मशास्त्रे तत्प्र-
पञ्चः, 'गौतम्यां सिंहगे गुरौ' इत्यादौ अपेक्षणात्तु बार्हस्पत्यस्य
तं को वारयिता ? इति चेत् । तिलकव्रतादौ हि चान्द्रादेर्वत्सरत्त्व-
ज्ञानमपेक्षितम्, न तु कापि कर्मणि बार्हस्पत्यस्य तत् । 'सिंहगे
गुरौ' इत्येव श्रवणात् । यदपि—

"गुरोर्मध्यमसंक्रान्तिहीनो यश्चान्द्रवत्सरः ।

अधिसंवत्सरस्तस्मिन्कारयेन्न सवत्रयम् ॥

वर्जनीयाः प्रयत्नेन प्रतिष्ठाः सर्वनाकिनाम् ।

स्फुटसंक्रान्तिहीनश्चेत्केऽप्याहुरधिमासवत्" ॥

इत्युत्तरसौरं, तदपि बार्हस्पत्यस्य संवत्सरत्वाज्ञानेऽपि मध्यमगण-
नया गुरुसंक्रमशून्ये चान्द्राब्दे बृहस्पतिसत्त्वादिस्फुटगणनया तादृशे
तत्राधिमासवत् कामादि च न कार्यमित्यर्थकमिति न कश्चिद्विरोधः ।
*सावनादीति । तिथिवद्द्वादशादिमासैरब्दमपि द्रष्टव्यम् ।

ईश्वरो बहुधान्यश्च प्रमाथी विक्रमो वृषः ।
 चित्रभानुः सुभानुश्च तारणः पार्थिवोऽव्ययः ॥
 सर्वजित्सर्वधारी च विरोधी विकृतिः खरः ।
 नन्दनो विजयश्चैव जयो मन्मथदुर्मुखौ ॥
 हेमलम्बो विलम्बोऽथ विकारी शार्चरी प्लवः ।
 शुभकृच्छोभनः क्रोधी विश्वावसुपराभवौ ॥
 प्लवङ्गः कीलकः सौम्यः साधारण(१)विरोधकृत् ।
 परिधावी प्रमादी च आनन्दो राक्षसोऽनलः ॥
 पिङ्गलः कालयुक्तश्च सिद्धार्थी रौद्रदुर्मती ।
 दुन्दुभी रुधिरोद्गारी रक्ताक्षी क्रोधनः क्षयः' ॥ इति ।

यद्यपि ज्यौतिषे गुरोर्मध्यमराशिभोगेन प्रभवा-
 दीनां माघादौ प्रवृत्तिरुक्ता, तथाऽपि प्रभवादीनां चा-
 न्द्रत्वमप्यस्ति । 'चान्द्राणां प्रभवादीनां पञ्चके पञ्च-
 अन्यथा "मृताहनि तु कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम्" इति वत्सरत्व-
 ज्ञानसापेक्षे आब्दिकादौ अनियमेन वत्सरापत्तेः । लिङ्गाभावेन
 चान्द्रसौरयोरसम्भवादन्यवत्सरकर्तव्यताकगोसत्राद्यन्यतया सा-
 वनस्य च नियमासम्भवात् । प्रभवादीनां चान्द्रत्वमप्रामा-
 णिकमित्याशङ्कते—*यद्यपीति । मध्यमगणना गुरोः शराः ५
 स्वमिति । प्रत्यहं पञ्चकला गुरोर्गतिरित्यर्थः । *भोगेनेति प्रभ-
 वान्वायि, न तु प्रवृत्तौ असम्भवात् । माघादौ प्रभवादीनामित्या-
 दिपदे विभवादेः फाल्गुनादिप्रवृत्तिसूचके ।

“तपसि खलु यदाऽसावुद्गमं याति मासि
 प्रथमलवगतः सन् वासवे वासवेज्यः ॥
 निखिलजनहितार्थं वर्षवृन्दे वरिष्ठः

(१) इदं लुप्तविभक्तिकम्, साधारणसहितो विरोधकृदिति
 उत्तरपदलोपी वा ।

के युगे' * इति माधवोक्तेः । तेन चान्द्रः प्रभ-
वादिश्चैत्रसिते प्रवर्तते । बाहस्पत्यस्तु माघादौ ।
तयोर्विनियोगो ज्योतिर्निबन्धे ब्रह्मसिद्धान्ते

‘व्यावहारिकसंज्ञोऽयं कालः स्मृत्यादिकर्मसु ।

योज्यः सर्वत्र तत्रापि जैवा वा नर्मदात्तरं’ ॥

आष्टिपेणः—

* ‘स्मरेत्सर्वत्र कर्मादौ चान्द्रं संवत्सरं सदा ।

नान्यं * यस्माद्वत्सरादौ प्रवृत्तिस्तस्य कार्त्तिका’ ॥ इति ।

अयननिर्णयः । अयनं तु * सौरर्तुत्रयात्मकम् ।
‘सौरर्तुत्रितयं प्रदिष्टमयनम्’ इति दीपिकोक्तं । तद्वि-
धम्—दक्षिणमुत्तरं चेति । कर्कसंक्रान्तिर्दक्षिणायनम्,
मकरेऽन्त्यम् ।

अनयोर्विनियोगमाह मदनरत्ने सत्यव्रतः—

‘देवताऽऽरामवाप्यादिप्रतिष्ठादहमुखं रच्य ।

प्रभव इति स नाम्ना जायतेऽब्दस्तदानीम्’ ॥

इत्युपक्रम्य

“इयं हि पृष्टिः परिवत्सराणां बृहस्पतेर्षयमराशिभोगात् ।

उदाहृता पूर्वमुनिप्रवरैर्नियोजनीया गणना क्रमेण” ॥

इत्युपसंहारात् । * युग इति ।

संवत्सरस्तु प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः ।

इदा वत्सरस्तृतीयस्तु चतुर्थश्चानुवत्सरः ॥

इद्वत्सरः पञ्चमस्तु तत्सङ्घो युगसंज्ञकः” ॥ इत्युक्तेः ।

‘जैवो वा’ इति वाकारोऽस्वरसमूचनाय । को व्यावहा-
रिकसंज्ञकः काल इत्यत आह—* स्मरेदिति । * यस्मादिति च
शुक्लादिर्मुख्य इत्येतदर्थम्, न तु कृष्णादेः कर्मानङ्गत्वार्थम् ।
अनेकवचनविरोधात् । * सौरेति मासातिदेशमात्रचान्द्र-

दक्षिणाशामुखे कुर्वन् तत्फलमवाप्नुयात्' ॥

वैखानसः—

ॐ 'मातृभैरववाराहनरसिंहत्रिविक्रमाः ॥

महिषासुरहन्त्यश्च स्थाप्या वै दक्षिणायने' ॥

वैशाखोऽप्यर्थे, न तु दक्षिणायन एवेति नियमः ।

पूर्ववचने दक्षिणायने निविद्धाया देवप्रतिष्ठाया
देवविशेषे प्रतिप्रसवमात्रात् ।

रत्नमालायाम्

ॐ 'गृहप्रवेशत्रिदशप्रतिष्ठाविवाहचौलङ्घनचन्धपूर्वम् ।

सीम्यायने कर्म शुभं विधेयं

यद्गर्हितं तत्फलं तु दक्षिणे च' ॥ इति ।

अस्यापवादः काशीस्वर्णह

ॐ 'सदा कृतयुगं चास्तु सदा चास्तून्तरायणम् ।

सदा महोदयश्चास्तु काश्यां निवसतां सताम्' ॐ ॥

इत्यथनम् ॥

ऋतुनिर्णयः । ऋतुर्मासद्वयात्मा । मलमासे तु
मासद्वयात्मक एको मासः, तेन मासद्वयात्मकत्वमवि-
रुद्धम् । स जेष्ठा चान्द्रः सीरश्च । 'चैत्रारम्भो वस-
न्तादिश्चान्द्रः । मीनारम्भो, मेषारम्भो वा सीरः । ॐ 'मी-

त्वादिष्युदासार्थम् । ॐ मातृ इति उग्रकर्षोऽलक्षणम् ।

"उग्रे कर्मणि सीम्ये च स्तोऽयने दक्षिणोत्तरे"

इति भाष्योक्तेः । तदेवाह ॐ गृहंति । ॐ सदा कृतयुगा-
दि अपवादस्याभ्युपगमवादः । अस्तिवत्पाशीर्लोहः कृतयुगादि-
कार्यापापकत्वात् । ॐ सतामिति निगूढदुर्ज्ञानां भासमान-
साधुभावानां व्याप्तिः ।

ॐ मीनेति । एतदनुसारेणोत्तरे ग्रीष्मादयो विकल्प्यन्ते ।

१० सटीकनिर्णयसिन्धुप्रथमपरिच्छेदे

नमेषयोर्मेषवृषयोर्वा वसन्तः' इति बीभागनोक्तः ।
अनयोर्विनिगोगमात् त्रिकाण्डमण्डनः—

‘श्रौतस्मार्तक्रियाः सर्वाः कुर्याच्चान्द्रमसर्तुषु ।

*तदभावे तु सौरतुष्विति उपोतिर्विदां मतम् ॥

स द्विविधोऽपि षोढा । वसन्तो, ग्रीष्मा, वर्षाः,
शरद्, हेमन्तः, शिशिरः । इत्यतः ॥

मासनिर्णयः । मासश्चतुर्दशी । स्यान्नः, सौरः, चा-

तदभावे तु इति सौरतुर्गौणत्वार्थम् । एवं कृष्णादिषामानां गौण-
त्वात्तद्वदितमासद्वयात्मकतृनामपि गौणत्वं द्रष्टव्यम् । एवं च “वसन्ते
ब्राह्मणोऽग्निमादधीत” इत्यादौ नानैव वाक्यार्थः । अन्यथा मुख्यत्व-
गौणत्वविवेचनवैयर्थ्यात् । तत्र मुख्यवाक्यार्थे शुक्लादिचान्द्रमासद्वय-
घटितो मुख्य एव वसन्तः । कृष्णादिचान्द्रमासद्वयघटितस्य वसन्त-
पदार्थस्य गौणत्वात्, सौरमासद्वयघटितस्य तस्य गौणत्वत्वात् ।
मुख्यासम्भवे गौणवाक्यार्थोऽवलम्बनीयः ।

“प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते ।

न साम्परायिकं तस्य दुर्भेदे विद्यते फलम्” ॥

इतिमनुवचनात् । एवं च ‘श्रौतस्मार्तक्रियाः’ इत्यत्र श्रौतपदं
सङ्गच्छते । “चान्द्रमासर्तुषु” इत्यत्र चान्द्रमुख्यगौणत्वार्थां गौ-
णमुख्यभावोऽपि विवक्षितः । अन्यथा सौरर्तुना गौणभाव-
प्रदर्शनासङ्गतेः । एवं शरदादिपदेऽपि । एवं च

“मुख्यं श्राद्धं मासि मासि अपर्याप्तावृतुं प्रति” ।

“नवमिश्रं तु षडृतम्” इत्यादौ ऋतुपदकत्वेन मुख्यचान्द्रमा-
सग्रहणे मृताहे श्राद्धं न स्यादिति मृतान्तिथिमृतान्तिथिं याव-
च्चान्द्रो मासः, तद्युग्मं च ऋतुरिति तत्र मासानां गौणत्वेन
ऋतुपदं गौणमेव । अस्तु वा तत्र ऋतुपदं मुख्यचान्द्रमासारम्भ-
परतया मुख्यमेव । मृताहकर्तव्यत्वं च—

न्द्रो, नाक्षत्र इति । त्रिंशद्दिनः सावनः । अर्कसंकान्तेः सं-
क्रान्त्यवधिः सौरः ।

यद्यपि हेमाद्रिमाधवकालादशांशांशोचनेन,
'मेघसंकान्त्यां समाप्तामावास्याकृत्यं चैत्रत्वम्'
इति लक्षणाच्च मेघसंकान्त्यैव त्वं प्रतीयते; तथा-
पि मेघसंक्रमं दर्शयति सति वैशाखस्यैवाधिक्यात्त-
त्पूर्वमावित्वेन मानस्यैव चैत्रत्वं युक्तम् । एवं मे-
घादयो वैशाखाद्याः । अतो मानसंकान्तिसमयस्थगीर्ण-
मासीकत्वम्, तादृशांशानांशकृत्यं वा चैत्रत्वाभिनि ल-
क्षणात् मान एव सौरक्षेत्रः । एवं वैशाखादयोऽपि मे-
घाद्या ज्ञेयाः ॥

सौरमासप्रसङ्गात् संक्रान्तिनिर्णय उच्यते । तत्र-

'मृतेऽहनि तु कर्तव्यं प्रतिपद्यं तु वन्मरय' ।

इतिवचनान्त । तथा च मासं मासीत्यस्य प्रतिपुकादिषामं
संवत्सरं यावन्मृतीतर्थां श्राद्धं कार्यमित्यर्थः । कुरुष्व तद्व्या-
त्यक्त इति ।

संकान्त्यानि । षण्दशनेविषयं केन्द्रः । तस्य पूर्वराशिमेव-
न्वन्त्यार्गेनोत्तरराशिप्रवेशः संक्रान्तिः । तत्कालस्थानिमुख्य इति
तत्रैकस्यापि कर्तव्यस्याननुष्ठानं समकं तयोर्ग्रहयोः तत्स-
मिहितः पूर्वोत्तरः कालो ग्राह्यः । स च यावत्ता का-
लेन केन्द्रपूर्वापरी भागावुत्तरराशिनकं प्राविशतस्मावान् । स एव च
भोगः । शुभयेन पादयेन विधिनियमावधानेन व्युत्पन्नेः । स च सा-
मान्यतः पञ्चदशपञ्चदशनाटीरूपः ।

'अतीतानागतं भागे नाह्यः पञ्चदश स्मृताः' ।

इत्युक्तेः । एतेन-

'संकान्तिसमयः मुख्यो दुर्घयः विशिष्टतर्जः ।

‘पूर्वतोऽपि परतोऽपि संक्रमात्

पुण्यकालघटिकास्तु षोडश’*—

इति सामान्यतः पुण्यकालः सर्वैरुक्तः । विशेषस्तू-
च्यते । अत्र मासकाः संग्रहश्लोकाः—

‘प्रागूर्ध्वा दश, पूर्वतः षड्वनि, स्नहत्पराः, पूर्वत-
स्त्रिंशत्, षोडश पूर्वतो, ऽथ परतः, पूर्वाः पराः स्युर्दश ।

पूर्वाः षोडश, चात्तरा ऋतुभुवः, पश्चात् खवेदाः, पुनः

पूर्वाः षोडश, चात्तराः पुनरथो पुण्यास्तु मेषा-
दितः’इति ॥

अस्यार्थः—मेषे प्रागूर्ध्वं च दश घटिकाः
पुण्यकालः । वृषे पूर्वाः षोडश । मिथुने पराः षो-
डश । कर्के पूर्वास्त्रिंशत् । सिंहे पूर्वाः षोडश ।
कन्यायां पराः षोडश । तुलायां प्रागूर्ध्वा दश । वृश्चि-
के पूर्वाः षोडश । धनुषि पराः षोडश । मकरे चत्वारिं-
शत्पराः । इदं च हेमाद्रिमतेनोक्तम् । माघवसन्ते त्वञ्च
परा त्रिंशतिः पुण्याः । कुम्भे पूर्वाः षोडश । मीने पराः
षोडशेति ।

‘याऽप्युत्तरा पुण्यतमा मयोक्ता

*सायं भवेत्सा यदि साऽपि पूर्वा ।

पूर्वा तु योक्ता यदि सा विभाते*

तद्योगादप्यधश्चोर्ध्वं त्रिंशन्नाड्यः पवित्रिताः’ ॥

इतिवचनस्य पूर्वं त्रिंशत् परं च त्रिंशदिति व्याख्यानमनादेयम् ।
पूर्वापरं मिलित्वा त्रिंशदित्यस्यैव युक्तत्वात् । यदि कदाचित्तात्का-
लिकरविमण्डलवशात् प्रवेश एकघट्याधिक्यमपेक्षते तदाभिप्रायेणा-
ह—*षोडशेति । *सायं—सूर्यास्तात् प्राक् । वक्ष्यति माघे ‘यदा तु
सूर्यास्तात्प्राक्’इति । *विभाते—उदयोत्तरम् । वक्ष्यति च श्रावणे

साऽप्युत्तरा रात्रिनिषेधतः स्यात् ॥

अर्वाह् निशीथाद्यदि संक्रमः स्यात्

पूर्वेऽह्नि पुण्यं परतः परेऽह्नि ।

आमस्रयामस्रयमेव पुण्यं

निशीथमद्ये तु दिनद्वयं स्यात् ॥

कर्कं क्षयेऽप्येवमिति श्रुत्वा च

हेमाद्रिसूरिश्च तथाऽपरार्कः ।

क्षयः प्रदोषे यदि वाऽधिरात्रं

परेऽह्नि पुण्यं त्वथ कर्कटश्च ॥

प्रभातकाले यदि वा निशीथे

पूर्वेऽह्नि पुण्यं त्विति माधवार्यः ॥

अत्र मूलवचनानि माधवापरार्कहेमाद्र्यादिषु
द्रष्टव्यानि ।

सर्वासु संक्रान्तिषु दानविशेषो हेमाद्री दानका-
ण्डे उक्तः ।

विश्वामित्रः

‘मेषसंक्रमणे भानोर्मेषदानं महाफलम् ।

वृषसंक्रमणे दानं गवां प्रोक्तं तथैव च ॥

वस्त्राभ्रपानदानानि मिथुने विहितानि तु ।

शूनभेनुप्रदानं च कर्कटेऽपि विशिष्यते ॥

ससुवर्णं उच्चदानं सिंहोऽपि विहितं सदा ।

कन्याप्रवेशो वस्त्राणां वेदमनां दानमेव च ॥

तुलाप्रवेशो तिलानां(धान्यानां)गौरसानामपीष्टम् ।

अन्नकीचलिते भानौ दीपदानं महाफलम् ॥

(अन्नकी वृश्चिकः) ।

धनुष्प्रवेशो वस्त्राणां यानानां च महाफलम् ।

अथप्रवेशे दारुणां दानमग्नेस्तथैव च ॥

कुम्भप्रवेशे दानं तु गवामम्बुतृणस्य च ।

मीनप्रवेशे स्थानानां मालानामपि चाक्षमम् ॥ इति ।

अत्रापवासमाह हमाद्रात्रापस्तम्भः

‘सूर्योदयोत्तरं संक्रमेतु’ इति । मूलवचनानि—

‘मध्ये तु विपुत्रे पुण्यं प्राग्निष्णोदक्षिणायने ।

षडशीतिमुखेऽतीते क्षतीने चोत्तरायणे’ ॥

इत्यादीनि, ‘अह्नि संक्रमणे पुण्यम्’ इत्याद्यभिधानि च । भयो-
भयतः प्रसक्तस्य षोडशन्वादेः—

‘वर्त्तमाने तुलामेपे नाड्यस्तुभयतो दश’ ।

इति विपुत्रयोरपवादः, विष्णुपदीषु पूर्वत एव, षडशीत्यास्येषु
परत एवेति च नियम इति केचित् ।

वस्तुतस्तु सर्वसंक्रान्तिषु भोगसाम्येन व्यवस्थायां माना-
भावाद्विशेषतो दशन्वादीनि पुण्यतमन्वार्थानि ।

‘या याः सन्निहिता नाड्यस्तास्ताः पुण्यतमाः स्मृताः’—

इत्युक्तेः । अत एव—

‘धनुर्मनात्रतिक्रम्य कन्यां च मिथुने तथा ।

पूर्वापरविभागेन रात्रौ संक्रमते रविः ॥

दिनान्ते पञ्च नाड्यस्तु तदा पुण्यतमाः स्मृताः ।

उदयेऽपि तथा पञ्च देवे पित्र्ये च कर्मणि’ ॥

इतिस्कान्दे तमब्रुपात्तः । उभयत्वपूर्वत्वादीनि चाभयभो-
गिनीत्वपूर्वभोगिनीत्वादिष्वप्यवहारार्थानि । एतेन—

‘पुण्यकालो विष्णुपद्याः प्राक् पश्चादपि षोडश’ ।

इति वचनादुभयतः षोडशत्वस्य विष्णुपद्यामुपसंहार इत्य-
पास्तम् । तत्र विष्णुपदीग्रहणस्योपलक्षणत्वात् । एवं च—

*अयने विपुत्रे चैव त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
स्नात्वा यस्त्वर्चयेद्भानुं सर्वकामफलं लभेत् ॥

अशक्तौ तु वृद्धवामिष्ठः—

‘अयने संक्रमे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
अहोरात्रोपितः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते’ ॥

अत्रोपवासः संक्रमदिने, दानादि तु पुण्यकालादिन
इत्याचार्यबृहामणिः । विधित्वा यथापुण्यकालादिन एवो-
पवासमिति वृद्धाः ।

‘षडशीत्यां व्यतीपायां षष्टिरुक्तास्तु नादिकाः’ ।

इति कृष्णदिवसाभ्यनुष्ठानं प्रयुक्तम् । षडशीत्यां चारुण्य
चतसृणां प्रत्येकं पञ्चदशेत्यर्थान् ।

‘षडशीतिमुखेऽतीते नाक्ष्यः पञ्चदश स्मृताः’ ।

इत्युक्तं ।

*अयने इति । अत्रायनविपुत्रवदम् ।

‘अयने कोटिपुण्यं च लक्षं विष्णुवर्दाकलम् ।

षडशीतिसहस्रं तु षडशीत्यां स्मृतं पूर्वं ॥

शतमिन्दुक्षयं दानमनन्तं तु दिनसमे ।

विपुत्रं शतसाहस्रं व्यतीपातं द्यवनन्तकम्’ ॥

इतिवृद्धवामिष्ठाकायन्तोपग्रहमुखेन तदुक्तसर्वसंक्रान्तिपरम् ।

‘नित्यं द्वयोरयनयोर्नित्यं विपुत्रयोर्द्वयोः ।

चन्द्रार्कयोर्ग्रहणयोर्व्यतीपातेषु पर्वसु ॥

अहोरात्रोपितः स्नानं श्राद्धं दानं तथा जपम् ।

यः करोति प्रसन्नान्मा तस्य स्यादक्षयं च तत्’ ॥

इतिवत्वाधान्याभिप्रायं वा । तेन सर्वसंक्रान्तिव्याख्या त-
त्पदासङ्गतिः । एवं संक्रान्तिसामान्यं व्युपवासधर्मैस्तथाशक्तस्या-
ग्रिमैकोपवासोक्तेरपि । अहोरात्रोपित इति कथय्ययार्थो (युतकाळः)

इदं च पुत्रिगृहस्थातिरिक्ताविषयम् ।

*‘आदित्येऽहनि संक्रान्ती ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ।

उपवासो न कर्तव्यः पुत्रिणा गृहिणा तथा’ ॥

इति जैमिनिवचनात् ।

अत्र आद्यमुक्तं हेमाद्रौ विष्णुधर्म—

‘आद्यं संक्रमणे भानोः प्रशस्तं पृथिवीपते’ ।

अपराकैऽपि विष्णुः—

न विवक्षितः ।

‘अमावास्या द्वादशी च संक्रान्तिश्च विशेषतः ।

एताः प्रशस्तास्तथयो भानुवारस्तथैव च ॥

अत्र स्नानं जपो होमो देवतानां च पूजनम् ।

उपवासस्तथा दानमेकैकं पावनं स्मृतम्’ ॥

इति सांवर्तेकवाक्यत्वात् । चस्तुतस्तु विरात्रोपोषित इति पूर्ववाक्ये प्रत्ययार्थो विवक्षितः । ‘अष्टदिभिः पुत्रीतरैः सहक्रमे प्राच्यद्वा त्रितयेऽथत्रोपवसनं कार्यम्’ इति दीपिकायां ‘मात्रि’ इति विशेषणात् । तद्वदहोरात्रोपिन इत्यत्रापि स विवक्षित एव । सांवर्त्तं तु संक्रान्त्यधिकरणकोपवासविध्यन्तरमिति ।

*आदित्ये इति ।

‘रविवारार्कसंक्रान्तावेकादश्यां सितेतरैः ।

पारणं चोपवासं च न कुर्यात्पुत्रवान्गृही’ ॥

इति पारणनिषेधात्तद्विन्नः पूर्वस्य त्रयहस्य एकाहस्य वा उपवासस्य निषेधोऽपि द्रष्टव्यः । इत्थमेव—

‘सप्तवारानुपोष्यैव सप्तधा संयतेन्द्रियः ।

सप्तजन्मकृतात्पापात्तत्तणादेव हीयते’ ॥

इति रविशन्युपवासयोः साक्षात्, पारणानिषेधमुखेन वा ‘आदि-
त्येऽहनि’ इति ‘रविवार’ इति च निषेधः । परं तु संक्रान्ताविषयस्य

आदित्यसंकमश्चैव (?) विशेषेणायनद्वयम् ।

व्यतीपातो ऽथ जन्मर्शं चन्द्रसूर्यग्रहस्तथा ॥

(जन्मभ्रमभ्युदयश्च) ।

एतांस्तु श्राद्धकालान्धै *काम्यानाह(२) प्रजापतिः ।
इति ।

द्वादशादिदिनैरर्वागयनांशप्रवृत्तावपि पुण्यं वक्तु-
मयनग्रहणम् । अन्यथा संक्रमेण मिदंरयनग्रहणं व्यर्थं
स्यादित्यपराकीः ।

हमाद्रार्वाय गालवः

*अयनांशकतुन्येन कालेनैव स्फुटं भवेत् ।

तन्निमित्तकमर्थः, न तु तदाधिकरणकति । प्रयुक्तान्तरनिमित्त-
कोपवायवारणयोगावश्यकत्वात् । 'तन्प्रयुक्तोपवायस्य' इत्यादि-वा-
यसाम्प्रात् । एवं च-

भृगुमानुदिनोपेता सूर्यसंक्रान्तिमंयुता ।

एकादशी सदापोष्या पूर्वशीघ्रपरार्द्धिनी ॥

इति विष्णुधर्मोद् संगच्छते । *संक्रमणे इति पुण्यका-
लीनत्वार्थम् । *विशेषेणेति मेघायनादौ श्राद्धयुक्तम् ।
*नित्यानिनि ।

रविमंक्रमणे प्राप्ते न स्नायाद्यस्तु मानवः ।

सप्तजन्मानि रोगी स्यादग्निद्रयापि जायते ॥

इति स्नानवत् श्राद्धस्यापि निन्यन्वं नैमित्तिकत्वादित्यपि द्र-
ष्टव्यम् । सर्वसंक्रान्तावयनांशपरं किं मानावेत्यत्राऽऽह - *अथ-

(१) यद्यपि लिखितपुस्तकेषु "अथुव जायते" इति पाठस्तथाऽपि
टीकायां 'विशेषेण' इति प्रतीकस्वरवादयमेव युक्त इति ।

(२) अत्र 'नित्यानाह' इति पाठः स्वाधुः । नैमित्तिकत्वेन तेषां
काम्यत्वाभावात् । टीकायां 'नित्यान्' इति प्रतीकाच्च ।

मृगकर्कादिगे सूर्ये गाम्गोदगयने सति ॥

तदा संक्रान्तिकाले स्युक्तता विष्णुपदादयः । इति ॥

अयनांशकच्युतिरूपे संक्रान्तिकालेऽपि विष्णुपदादयः प्रवर्तन्ते । तेन *तत्प्रयुक्तं पुण्यकालादि तत्रापि ज्ञेयमिति स एव व्याचर्यौ । तच्च मेघायनं वृषायनमित्यादि सर्वत्र ज्ञेयम् । माध्याह्नेऽपि जायान्तिः

*संक्रान्तिषु यथा कालस्तदीयेऽप्ययने तथा ।

अयने विंशतिः पूर्वा मकरे विंशतिः पराः ॥ इति ।

मकरायने पूर्वा विंशतिघाटकाः पुण्याः । मकरसंक्रान्तां तु पश्चाद्विंशतिः । अन्यत्रायने तत्संक्रान्तवदित्यर्थः ।

विष्णुपदादिस्वरूपं च दीपिकायामुक्तम्—

हर्षद्विघ्नवृषभिहृष्टश्चिकचट्टवर्कस्य यः संक्रमः,

कन्यार्मानधनुर्नृयुक्षु षडशीत्यास्य, तूलायनयोः ।

प्रोक्तं तद्विषुवं, ज्येष्ठेऽयनमुदक, कर्कादिकं दाक्षिणम् । इति ।

हर्षद्विघ्नः विष्णुपदम् । नृयुक्षु मिथुनम् । अत्र च

*पिण्डरहितं श्राद्धं कुर्यात् । तथा चापरार्कं मात्स्ये—

नांशेति । मकरादिगे सूर्ये सति यद्दगयनादि, तत्र सति योऽयनांशकालस्तत्तुल्यकालेनैव कुम्भादौ मिहादौ चायनं पुण्यकालः स्फुटं भवेत् । तत्र यः संक्रमकालः, सोऽपि च पुण्यकाल इत्यर्थः ।

सर्वे विष्णुपदायुक्तं निश्चादिह यथाऽन्यथा ।

इतिप्रथमश्लोकांतरार्द्धपक्षे अयनांश एव विष्णुपदादि ।

अन्यथा—तत्र तदकरणे इत्यर्थः । *तत्प्रयुक्तम्—अयनांशप्रयुक्तम् ।

विष्णुपदाद्ययनांशे पूर्वादिभोगिनीत्वं सापवादमाह—*संक्रान्ति-
विति । *पिण्डरहितमिति तत्सहचरितधर्मोपलक्षणम् ।

‘पिण्डनिर्वापरहितम्’ ‘पिण्डो यत्र निवर्त्तेत’ इत्याद्यग्रे सत्त्वात् ।

(१) ज्योतिषां प्रसङ्गाभूतेऽनिरात्रे अनिरात्रे योऽदृशिनं गृह्णाति' नातिरात्रे योऽदृशिनं गृह्णाति' इति विधिर्मानवध्यायां योऽदृशिसंज्ञकपाच-
प्रहणविकल्पवदित्यर्थः ।

भानोः संक्रान्तिभोगश्च *कुलिकभार्धपामकः ।

इति ज्योतिःशास्त्रे वज्रपु परिगणनान् ।

अयनव्यतिरिक्तासु दशसु संक्रान्तिसु रात्रौ (१)स्नान-
नश्राद्धादि न कार्यम् ।

अहि संक्रमणे कृत्स्नमहः पुण्यं प्रकीर्तितम् ।

रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिनार्धं स्नानदानयोः ॥

*अर्धरात्रादधस्तास्मिन्मध्याह्नस्योपरि क्रिया ।

ऊर्ध्वं संक्रमणे चोर्ध्वमुदयात्प्रहरद्वयम् ॥

पूर्णे चेदधरात्रे तु पदा संक्रमते रविः ।

प्राहुर्दिनद्वयं* पुण्यं मुक्त्वा मकरकर्कटौ ॥

इतिवृद्धवसिष्ठादिवचनैरहःपुण्यत्वोक्त्या,

जः प्रचरन्ति' इत्यत्रोष्णीषमुद्दिश्य लोहिन्याविधिर्न स्यादिति वाक्य-
म् । तत्रोद्देश्यस्यान्यतः सिद्धत्वात् । इदं तु भक्षणस्य पिण्डस्य च
विधानादन्यतः सिद्धं पार्वणमनूयते इत्येव युक्तमित्यर्थः ।
*कुलिक इति ।

कुलिकः कालवेला च यमवण्टश्च कण्टकः ।

वाराह द्विमे क्रमान्मन्दे बुधे जीवे कुजे क्षणः ॥ इति ।

वाराह द्विमे क्रमान्मन्दे घटघृनः कुलिको नांश । इति च ।

भौमभार्गवसूर्यज्ञसौरीन्द्रादिरसक्रमात् ।

वासरेषु द्वितीयाद्या अर्द्धयाया बुधेः स्मृताः ॥

इति चार्द्धयापः । किं तदिनार्धमित्यत्राऽऽह *अर्धरात्रा-

दिति । *दिनद्वयामिति अर्धवच्छिन्नं बाध्यम् । दि-
नार्धमित्युपक्रमात् ।

(१) मयूरप्याह—“रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत राक्षसो कोर्विता हि
सा । सन्ध्ययोरुभयोश्चैव सूर्ये चैवाचिरोदिते” इति । (अ० ३५ ब्रा० २९)

रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिवा कुर्यात् तत्क्रियाम् ।

पूर्वस्मात्परतां चाऽपि प्रत्यासन्नस्य तत्कृतम् ॥

सम्पूर्णे अर्द्धभागे तु उदये अस्तमये अपि वा ।

मानार्द्धे भास्करे पुण्यमपूर्णे शर्वरीदले ॥

इति देवीपुराणाच्च ।

सम्पूर्णे अर्द्धभागे रात्रिरष्टममुहूर्ते । उदये - पानः सन्त्यायाम् । अस्त-
मये सार्यसन्त्यायाम् । अपूर्णे शर्वरीदले - निशाचपूरे नरभागयोश्च
संक्रमे । भास्करे भासं करोतीति व्युत्पत्त्या दिने यन्मानार्द्धं, त-
त्पुण्यमिति तदर्थः । 'अर्द्धमन्तरोद' इतिन्यायेन कृत्वा रात्रिमनूय
दिनमानार्द्धत्वनिधेः ।

आर्द्धे पुण्यं विजानीयाद्यभिज्ञा निधिभेदेन ।

अर्द्धभागे व्यतीतं तु विज्ञेयमप्युद्दिष्टम् ॥

इति देवीपुराणं च दिनद्वयपुण्यं नैमित्तिकावृत्तिवारणा-
र्थम् । निशये संक्रमे निधेः पूर्वदिननिधयभेदे पूर्व दिनाद्धं
पुण्यम्, परादिननिधयभेदे च परादिनाद्धमिति चाऽऽर्थिकम् ।
इत्थं च तत्र दिनद्वयनिधयस्य पूर्वभोगिनीषु पूर्वम्, उत्त-
रभोगिनीषु तन्म, उभयभोगिनीषु तु इत्युक्त्वा विकल्प इति
मन्तव्यम् । "आहत्य पूर्वदिननिधयभेदोक्त्या नाद्वयोनित्वनिधयभेदे
एवाऽऽर्थिकः, न तूत्तरानिधयभेदस्मादहः । येन निमित्तद्वयमाज्ञा-
तेन व्यवस्थापेक्षायामुक्तव्यवस्था पश्येत् । तथा चः नरभोगिन्यादा-
वपि पूर्वनिधयभेदे पूर्वमेव पुण्यम्" इति हेमाद्र्यादयः । व्यतीते
त्वेत्यत्र द्वितीयपादानुपपत्त्यादर्द्धभावादूर्द्ध संक्रमे पूर्वनिधयभेदेऽपि
परेशुरेवेत्यर्थः । अर्द्धभागे मध्यवर्तिदण्डद्वयम् । केचित्तु वा
या इत्यनेन दश पूर्वा दशावराः इत्यादिभिरेवशास्त्रमभिद्धमस्य
नानूयते । सकलशिष्टाचारविरोधात् । किं तु सामान्यतः मास-
घटीषु तत्तत्संख्या । तदनुरोधेन च क्षण एवार्धरात्र इत्याहुः ।

इति वसिष्ठवचनार्थाऽऽत्रौ स्नानादिनिषेध-
प्रतीतेः । यानि तु—

विवाहव्रतसंक्रान्तिप्रतिष्ठाऽऽत्रु(१)जन्मसु ।

तथोपरागपातादौ स्नानं दानं निशा शुभा ॥ इति—

राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहाद्व्यापत्तिद्वयम् ।

स्नानदानादिकं कुर्युर्निशा काम्यव्रतेषु च ॥

इत्यादीनि विष्णुगोभिलादिवचनानि, *तानि म-
करकर्कसंक्रान्तिविषयाणि । 'मुक्त्वा मकरकर्कटी'
इति तयोर्दिवानुष्ठानस्य पर्युदस्तत्वादीनि वृत्तादि-

*अर्थादिति । अहःसंक्रमे तत्पुण्यत्वमिदं रहस्येनानियमः तेषां
त्वेकान्वये इतरानन्वयेन समुच्चयामम्भनादिनरूपदामे शङ्कः तान्वये-
कल्पनयैव नियमः यथा 'याजनाद्यापनप्रतिग्रहव्यासगो धनमर्जनेषु'
इत्यादौ, अत्रार्जने उपायत्रयान्वये कृष्यादेर्नान्वयः प्रकृते च संक्र-
मे पूर्वोत्तरभागत्वेन रात्रिभागस्यापि समुच्चिन्यान्ययः सम्भवतीति न
नियम इति मतम्, तेषां मतं परिसंख्येयम् । एवं चैकनरगोत्रिणां
संध्योपजातानामपि न पुण्यं, केच कथा रात्रावुपजातानामपि
स्थिते तत्र कथन्तायां रात्रावित्याशुक्तम् ।

*कृत्त्विति । 'कृतौ तु गर्वशङ्कितात्' इत्यादि आनुगमन-
निमित्तं स्नानं वक्ष्यति । *तानीति । मूलव्यस्यार्द्धमात्रमा-
त्रनिर्णयशेषत्वं कृत्स्नरात्रिनिर्णयशेषत्वं वा उपेत्य कर्कमकरौ
विवाहेत्यादेर्विषयो वाच्यः । इत्थं च 'मिथुनात्कर्कसंक्रान्तिः'
'कार्मुकं तु परित्यज्य' इत्येवमादीनां रात्रिपरिहृत्यार्थवत्त्वा-
य विकल्प उपेयते इति भावः । वक्ष्यमाणस्वरसादाह—

साधवादयः । अथस्तुतस्तु प्रागुक्तवचनेन तयोर्वि-
नश्यत्पुण्यत्वादेरेव पर्युदासात्मकरककटयोराय कस्मा-
नं दानं परेऽर्हति इत्यादिभिरहःपुण्यत्वेनांतरहःपु-
ण्यत्वानुपपत्त्या कल्प्यरात्रिनिषेधस्य च प्रत्यक्षरा-
त्रिनिषिन्ना बाधात्सर्वसंक्रान्तिषु रात्र्यावनष्टानावक-
ल्पः । स च देशावाराह्यानिष्ठ इति युक्तः पन्थाः ।
अथनयोस्तु वक्तव्यो विज्ञापः आचरणं मायं च च
क्षयते । ज्योतिर्निबन्धे गमः-

यस्य जन्मक्षणासाय रात्रिसंक्रमणं भवेत् ।
तन्मासाभ्यन्तरे तस्य वैरक्षेत्रावनष्टयाः ॥
तगरभरोरुदयश्चै रजनीसिद्धार्थेऽर्धसंयुक्तः ।
स्नानं जन्मक्षगते रात्रिसंक्रमणे नृणां शुभदम् ॥
हेमाद्रौ-

आह भेद्रात्रियुग्मे स्याद्रात्रौ भेदासरद्वयम् ।
संक्रान्तिः पक्षिर्णा ज्ञेया कृद्दानाभ्ययनकर्मसु ॥
यत्तु गौडाः

संक्रान्त्यां पक्षयोरन्ते द्वादश्यां आद्धवासरे ।
सायंसंध्यां न कुर्वीत कुर्वीश्च पितृहा भवेत् ॥
इति कर्मोपदेशान्यां व्यासोक्तः सायं पुण्यकाले

अथस्तुतस्त्विति । नन्वेतयोरेव एव रात्रिपुण्यत्वं स्यादतः
आह-कस्मानामिति । तथा नान्यथापि कथंताशान्तेन रात्रिपुण्य-
त्वावतिगिति भावः । कृद्दानं वेदस्य । अध्ययनपदमस्मि कर्तव्यम् । अ-
ध्यापनमिति यावत् । एतच्चायनविपुत्रमात्रानध्यायविषयम् ।

निशाद्वयं दिवा, रात्रौ संक्रमे वासरद्वयम् ।
अनध्यायं प्रकुर्वीत अयने विपुत्रे तथा ॥

संघानिषेधमाहुस्तन्निर्मूलम् । अन्यच्च अत्र वक्तव्यं
विस्तरभीतेर्नोच्यते ॥ इति संक्रान्तिनिर्णयः ॥

इति नव्यधृतवचनात् । अत्राहिति ।

सूर्ये घोरा, विश्वे ध्वांसी, पापवारे महोदरी ।

बुधे मन्दाकिनी नाम, मन्दा सुरपुरोदिते ॥

मिश्रिता शुक्रवारे स्याद्, राक्षसी च शनैश्चरे ।

मन्दा ध्रुवेषु विज्ञेया, मृदो मन्दाकिनी तथा ॥

क्षिमे ध्वांसी विजानीयाद्, उग्रं घोरा प्रकीर्तना ।

चरैर्महोदरी ज्ञेया, क्रूरैर्कूर्त्तस्तु राक्षसी ॥

मिश्रिता चैव विज्ञेया मिश्रैर्कूर्त्तस्तु संक्रमे ।

द्विचतुःपञ्चमसाष्टनवद्वादश तासु तु ॥

क्रमेण घाटका होतास्तत्पुण्यं पारमार्थिकम् ।

पारमार्थिकं सूक्ष्मतमे संक्रमकाले यत्पुण्यं धर्मानुष्ठानान् तदे
तासु तत्तद्वारे तत्तत्क्षेत्रे तत्तत्फलं पूर्णम् । वारक्षयोर्वैष्यामिं व्या-
मिश्रमिति बोध्यम् ।

मन्दा विप्रजने शस्ता, मन्दाकिन्यस्तु राजनि ।

ध्वांसी वैश्येषु विज्ञेया, घोरा शूद्रे सुखपदा ॥

महोदरी तु चारेषु, शौण्डिकेषु तु राक्षसी ।

चण्डालपुलकसानां च ये चान्ये क्रूरकर्मिणः ॥

सर्वेषां दारुणानां च मिश्रिता वृद्धिकारिणी ।

एवं—

पूर्वाह्णकाले नृपतीन्, द्विजेन्द्रान्मध्यन्दिने, चाथ विशो उपराह्णे ।

शूद्रान् रवावस्तमिते, प्रदोषे पिशाचकान्, रात्रिचराग्निशीये ॥

नटादिकांश्चापररात्रिकाले, प्रत्युषकाले पशुपालकांश्च ।

संक्रान्तिरर्कस्य समस्तलिङ्गितं च सन्ध्यासमये निहन्ति ॥

इति वेलाफलम् । अत्र यस्य या शुभा संक्रान्तिः, तेन तस्यां

पक्षयुगजश्वान्द्रो मामः । स देवाः । शुक्रादि-
मान्तः, कृष्णादिः पूर्णिमान्तश्चेति । तथा च त्रि-
काण्डमण्डनः

चान्द्रांशप शुक्रपक्षादिः, कृष्णादिर्वेति च द्विधा ।
इत्युक्त्या देशभेदेन तद्व्यवस्थामाह

परमोदयमाधनं महाशानादि कालम् । यस्मै यादशुभा, तेन
तस्यापरिष्टुशानिकरं नल-शान्त्यादि । तदयं एव च पादशयति-
कादिः सामान्यकालः । आदि-यस्मै नक्षत्रसंक्रमे, यदन्तराणां
राशिनक्षत्रयोः संक्रमे च पुण्यकालं स्नानादि भा-५३ त्तोमानः—

नक्षत्रराशयो रविशंक्रमे स्यात्प्राक् परस्माच्च रसेन्दुनादयः ।
पुण्यास्त्रयेन्द्रोश्चित्रापरिपूर्वकैव नादा भूतिर्नाभः शुभांका ॥
नाक्षत्रधनस्यः सप्तधाः कुजस्य, बुधस्य तिस्रो मनवः पञ्चानि ।
साद्राधनस्यः पञ्चमपञ्चका गुणाश्च, शुकं सप्तधाधनस्यः ॥
दिनागनादयः पञ्चमपञ्चकाः धनधरस्यार्वाहताः सुपुण्याः ।
आश्विनमध्यं जयहोमदानं कुर्वन्प्राप्तानं सुरेन्द्रायाम् ॥

इति । अत्राह परस्मादिनि सर्वत्र सम्बन्धने । रसेन्दुः पादश ।
त्रिधरा—त्रयोदश । सप्तधाः एकपञ्चावकाः । मनवः चतुर्द-
श । नागाः अष्ट, द्विगुणिताः पादश । एषु संक्रमेषु दिवापदाना-
वादात्रो ज्ञानेषु तत्रैव पुण्यम् ॥ इति संक्रमेन्द्रोषणा ॥

॥३॥ ॥ गवाधयनादिहोत्रो उवागेणामयने जनिदेशतः प्रति-
मासं प्राप्तेषु त्रिंशदहःसु दिवायादिधार्मायप्रथमाहस्यामे "अमा-
वास्यया मासान् सम्पाद्याहकम्भुजन्ति, अमावास्यया हि मासान्
सम्पद्यन्ति" । "पौर्णमास्या मासान् सम्पाद्याहकम्भुजन्ति, पौर्ण-
मास्या मासान् सम्पद्यन्ति" इति श्रुतेः । यस्मै यादश-
त्रिंशत्तिथिसमुदायत्वेनानुगतधर्मेणाक्रान्ततिथिवद्दो यत्किञ्चि-
त्तिथिमारभ्य तत्तिथ्यवधिकश्चान्द्रः, स न विभक्तः । त्रिंश-

कृष्णपक्षादिकं मासं नाङ्गीकुर्यान्न के च न ।

येऽपीच्छन्ति न तेषामपीष्टो विन्ध्यस्य दक्षिणं ॥

इति । विन्ध्यस्य दक्षिणं कृष्णादिनक्षत्रादुत्तरतोऽ-
द्वयोरभ्यनुज्ञा गम्यते । तत्रापि शुक्रादिर्मुख्यः कृष्णा-
दिर्गौणः । *शास्त्रेषु वैश्वशुक्रवर्णितेषु चान्द्रसंवत्स-
रारम्भोक्तः । तदुक्तं दीपकायाम्

‘चान्द्रोऽब्दो मधुशुक्रवर्णितपदारम्भः’ इति । न
हि ये कृष्णादिं मन्यन्ते, तेषां वत्सरारम्भो विद्यते ।
अतः शुक्रादिर्मुख्यः । कृष्णादिना मलमासागम्यताम् ।
चन्द्रस्य सर्वेनक्षत्रभोगेन नाक्षत्रो मासः । सायनादी-
नां व्यवस्थोक्ता हेमाद्रौ ग्रन्थसिद्धान्ते ।

षवाचिनां चैत्रादिशब्दानां तत्राप्रयोगात् । न च तस्य सावन
एवान्तर्भावः । षट्सवनस्ताननिर्वाचनशान्सवनशब्दो दिनस्य रात्रिश्च
तृतीयभागार्थक इति तदुभयसम्बन्धहोमावधारकत्वमवस्थानिनः
त्रिंशदहोरात्रसमुदायस्यैव सावनत्वान् ।

*उत्तरत इति । विन्ध्यस्येति शेषः । नर्मदोभरभागे
इत्यप्याहुः । ननु कर्मवर्णनदेशेषु आश्रयवचनसङ्गादादस्य को
विषय इति चेत्सङ्कल्प एव । आचारान् । त्रिकाण्डशेषेनवननस्याऽऽ-
चारमूलकत्वात् । एवं च मुख्यचान्द्रमासानिरक्तगौणधामयुक्त-
कर्मस्वपि सङ्कल्पे विन्ध्योत्तरं शुक्राण्डेखाचारमावान् कृष्णादि-
रेवोल्लेख्यः । विन्ध्यदक्षिणे तु शुक्रादिः, न तु गौणमासः ।

यत्तु ‘द्वयोरभ्यनुज्ञा’ इत्युक्तं, तस्य निधिकृत्यं चेति विषयः । *शा-
स्त्रेऽपि । ‘चैत्रे मासि जगद्भ्या’ इत्यादिकल्पयुगादिप्रसङ्गः शुक्र-
तिपत्सूर्योदयकालीनत्वोक्तैरित्यर्थः । अथ कृष्णादिर्गौणत्वमयुक्तम् ।
संवत्सरमासयोरारम्भतिथिरैकैवेत्यनियमात्, वैशाखादी गतत्वान् ।
न चैवं कृष्णादिना मलमासापत्तिः । तस्य शुक्रादित्वोपगमात् ।

अत एव मानस्मानादौ चानुपाध्यादौ न कृष्णादिविनियोगः ।
अन्यथा गौणमुख्यपन्थायेन नदमद्वेनः । न चाननुगमः । स्वीयप-
ञ्चदशकलार्थाद्विषयपरिच्छेदपर्याप्तपरवमरूपेण चन्द्रवत् चान्द्रवत्
तनुगतम् । एतच्च निधिवद्वचान्द्रेव । आदौ कामां चिकित्साणां
वृद्धिः, ततः पञ्चदशानां नामां शयः, ततः पुनश्चामां कामा-
श्चिद् वृद्धिः, आदौ सा कामां तन्नामां शयः, ततः पञ्चदशानां
तासां वृद्धिः, ततः पुनः कामां चिकित्साणां शय इति पूर्वोपपत्तेरपि
अन्युनानधिकवचनशक्यतावच्छेदकत्वमाह । एकवार्ताकलार्था-
दिषांविद्वद्वादि साम्याय स्वीकृतं साकं कलार्थानामपि । तथा
च स्मरणम् ।

मस्यन्ते परिधीयन्ते स्वकलार्थाद्विहानिनः ।

मासा एते स्मृता मासांस्त्वज्ञानानुसर्गान्विताः ॥ इति ।

तथा च निधिवद्वचान्द्रार्थगणने न्यूनताः इति चेन्न । एताद्वि-
निधिवद्वचान्द्रव्याहृतमेव स्वीकृतम् । अन्यथा एते इति चेत्ताः
विशेषानुसर्गनामदशानामस्य नैवन्वाद्यापत्तेः । एवं स्थिते भ-
न्यायशान्तिकाथेन्यम' इति न्यायेन शुक्रकृष्णाद्योरिकतरस्य गौणत्वे
आवश्यकं कृष्णादिवत् तथान्वयमुपपन्नं । स्वकलार्थाद्विहानीत्यत्र
वृद्धिहान्याः क्रमस्यापि विवक्षणात् ।

इन्द्राग्नी यत्र ह्येते मासादिः स प्रकीर्तितः ।

अग्नापोर्मा स्थिता यत्र स मासोऽपि तृतीयको ॥

इतिलघुहारीनेनाऽद्विधेयसमाप्त्युत्पादानात्तदुपलक्षणकालवि-
शेषत्वरूपमासमासान्वलक्षणस्य दशान्नचान्द्र एव सम्भवात् । उक्तमा-
धारणलक्षणं तु व्यर्थमेवेति न निधिवद्वचान्द्रो गौणतः । एवं चित्राद-
योऽपि दशान्नचान्द्र एव मुख्याः । मुख्यमासलक्षणमभिधाय 'एते'
इत्यभिधानात् । किञ्च इन्द्राग्नी यत्रेत्यादिशुक्रादिमासमासान्वल-
क्षणमभिधाय

चक्रवत् परिवर्त्तेत सूर्यः काष्ठवशाद्यतः ।

अतः मासत्वरं श्राद्धं कर्त्तव्यं मासनिर्दिष्टम् ॥

मासनिर्दिष्टं तु कर्त्तव्यं पौषमाश्वयमेव हि ।

यतस्तत्र विधानेन स मासः पारकालिनः ॥

इति लघुहारीनेन मासत्वरश्राद्धं पूर्वोक्तमासनिर्दिष्टं कार्यं,
यच्च मासनिर्दिष्टं तत्पौषमाश्वयमित्युक्तं: दर्शान्तवक्रण्यानादशयो-
पादिलाभाच्च सौरयोस्तयोः पुष्यमाश्वयोगामभ्युपगच्छन्तः । अथैवमापि
“तपस्तपस्यो शैशिमावृत्” “मधुश्च माधवश्च नागान्तकावृत्” “शुक्रश्च
शुचिश्च ग्रैष्मावृत्” अथतद्दशमयनं देवानां दिनम् । “नभश्च नभस्यश्च
वार्षिकावृत्” “इषश्चाजिश्च शारदावृत्” “सहश्च सहस्यश्च ह्येमान्तका-
वृत्” अथैतदक्षिणायनं देवानां रात्रिः । शनः श्रुतावयवयोः सौ-
रत्वात्तद्दृष्टकक्रतुमविष्टा मासास्तपश्चादयोऽपि सौरा एव वाच्यः ।
ततश्च तत्पयोयतया माषादीनामापि सौरत्वमुच्यते । पयोयन्त्रं च —

माध्रमासस्तथाः प्रोक्तः, तपस्यः पौषमासः स्मृतः ।

चैत्रो मासो मधुः प्रोक्तः, वैशाखो माधवो भवेत् ॥

ज्येष्ठमासस्तु शुक्रः स्यात्, आषाढः शुचिर्भवति ।

नभो मासः श्रवणः स्यात्, नभस्यो भाद्र उच्यते ॥

इषश्चाश्वयुजो मासः, कार्तिकश्चाजिर्गणकः ।

सहो मासो मार्गशिराः, सहस्यः पौषनामकः ॥

इति स्मरणादवगम्यते । तथा च श्रुतेर्विष्णोयस्त्वासान्द्रस्यैव
गौणत्वं स्यात्परमम् । सन्ति हि ‘या वैशाखस्याषाढास्या रोहिण्या म-
म्पद्यते’ इत्यादीनि वचनानि, तत्र वैशाखो न सौरः । मेषस्थसूर्योऽषाढा
रोहिण्यृक्षीयवृषस्थचन्द्रवत्स्वासम्भवात् । तस्यां सूर्योचन्द्रमसोरैकरा-
शिस्थत्वनियमात् । किं तु दर्शान्तचान्द्रः । तत्राषाढा चन्द्रसूर्ययोरै-
कराशिस्थत्वसम्भवात् । उभयोः श्रौतत्वाविशेषेऽपि अनेकार्थत्व-
भयेनैकत्र गौणत्वे आवश्यके अर्थवादगतेष्वेव तपश्चादिशब्देषु

तत्कल्पयेत्, न विविगनेषु वैशाखादिशब्देषु । “न विष्णो परः श-
ब्दार्थः” इति न्यायान् । एवं च चान्द्रयोगमित्ये वैशादिशब्दानां
प्रयोग एव नास्ति, चान्द्रयोगयोगि चनेकायेनवधारणाय चान्द्र एव
मुख्यत्वमुपेयम् । “नक्षत्रेण युक्तः चान्द्रः” “सांख्येन पूर्णिमासी-
ति” (२) संज्ञायाम् इति पाणिनिप्रमाणान् । तेन हि तत्रचान्द्रयामनक्ष-
त्रपूर्णिमासु कदाचाननक्षत्रत्रययोगमायजेत्यानयवार्थः प्रदर्श्यते ।
सौम्ये च त्वादिनयोपमायेषु कन्याधनमैकैरेषु तस्यां कदाचिदपि
नादित्वापुष्पमन्त्रयोगः । तथा मान चान्द्रस्य यथाक्रमं मेषककर्मि-
हस्यत्वेन सूर्यचन्द्रयोः पूर्णिमान्ते प्रदृष्टेनावस्थानापत्त्या “सु-
र्याचन्द्रमयोयः परो विप्रकर्षः सा पूर्णिमासी” इति अन्योन्यं
साक्षिसम्बन्धनावस्थानरूपपरविप्रकर्षकथनाविरोधान् । ननु एवमपि
चैत्र्यादिपूर्णिमायाश्च सादियोगानां कथं चैत्र्यादिशब्दशब्दा, न-
दितायेवाधान् । दृष्ट्वा “पूर्णिमासीषु मन्त्रासु सामर्थ्यमहितासु च ।
दत्तानामिह दानानां पुण्यं दशगुणं भवेत्” कार्तिक्यां तु यदा
कृतम्” इत्याद्यामेववर्तनः पूर्णिमायां तत्रत्रयवतिरुक्तः । एवं च
चैत्र्यादिशब्दानां योगागम्यवत्तु रूक्षा एव स्वाकायाः । रूक्षैवा-
दिमामयोगाश्च चैत्र्यादिशब्दाः ।

आषाढ कार्तिके चार्जुन माघवैशाखयोगवि ।

पूर्णिमासीषु द्वावव्यं महादानं युधिष्ठिर ॥

इति भारतात् पूर्णिमासीत्येव “प्रौष्ठपद्यष्टका भूयः” “शीराब्धौ
शेषपर्यङ्के आषाढ्यां मन्त्रिशेद्विः । निद्रां त्यजति कार्तिक्याम्”
इत्यादीं पूर्णिमासीमित्येव प्रौष्ठपद्यादिशब्दप्रयोगः । तथा च
प्रयोगाविशेषाच्चान्द्रां यौगिकन्वागम्यवत्तु रूक्ष्याश्रयणं चैत्र्या-
दिशब्दानां सौरचान्द्रयोर्मुख्यत्वं द्वाववम् । सत्यम् । चैत्र्या-
दिशब्दा यौगिका एव पौषी रात्रिमासी रात्रिरिति वक्त-

अक्षत्रयुक्ततत्त्वशक्तिवचनाः । चित्रादिशब्दश्च चान्दे योगशब्दः ।
संज्ञायामिति पाणिन्युक्तः । न च तेषु योगः निराभास्तथा इ-
त्यादिभयोगवचनतया ।

अन्त्योपान्त्यो विभो ज्ञेयो फाल्गुनश्च विभो मतः ।

शेषा मासा द्विधा ज्ञेयाः कृत्तिकादिन्यवस्थया ॥

इति वचनान् । मासानां च पौर्णमासीदारकं द्विभन्वादि ।

द्वे द्वे चित्रादिताराणां परिपूर्णेन्दुसंगमे ।

शेषा मासा द्विधा ज्ञेयाः कृत्तिकादिन्यवस्थया ॥

इति संकर्षणकाण्डवचनान् । तत्र चित्रादिशब्दो न निराभावा-
दियोगनिमित्तको, अपि तु चित्रास्वान्यन्यतरगादियोगनिमित्तः । चि-
त्रादिप्रकृतिचित्रादिपदे च चित्रास्वान्यन्यतरगादिना कृतस्वाये-
लक्षणा, मनोतास्थानपदे इव सोपमहितनामेः । न च चित्राशब्दस्य
चित्रायां शक्तिः, स्वात्यां लक्षणोति वाच्यम् । युगपदुच्यते द्रव्यापत्तेः
दृश्यते चायःशूलिको दाण्डाजिनिक इत्यादी प्रकृतेरपि सा-
हसदम्भयोर्लक्षणा । साहमिको दाहमिक इत्येव प्रतीतेः । चित्रादी
हस्तादिपाते तूत्पातः । 'प्रकृतेरन्यत्वमुत्पातः' इति लक्षणान् । एवं
तिथिवद्भ्रूचान्द्रांशप सौरादितो मुख्य एव । चान्द्रन्वान् । दर्शान्त-
चान्द्रस्य सर्वतो मुख्यत्वेऽपि वापि सादावेतस्य विनियोगः परम्,
वचनात् । यथा गौणस्यापि कृष्णादेर्नियतः पार्श्विको वा वि-
नियोगः, सौरादेश्च गौणतरस्य वचनादेव । नन्वेवं मासनातु-
र्विध्यानुपपत्तिः । गौणमुख्ययोरसमन्वान् । न च त्रिंशद्गुणिनादि-
नावच्छिन्नत्वमनुगतमासत्वमिति वाच्यम् । नाक्षत्रमासं श्रुत्यामैः ।

माने मासस्तु नाक्षत्रे सप्तविंशतिभिर्दिनेः ।

परिशेषेषु मानेषु मासस्त्रिंशदिनः स्मृतः ॥

इति विष्णुधर्मोक्तेः । न च तावदिनेष्वेव भागकल्पनया
त्रिंशत्त्वं वाच्यम् ।

चन्द्रार्कगत्या काटस्य परिच्छिद्यो यदा भवेत् ।
तदा तयोः प्रवक्ष्यामि गतिमात्रं च भागम् ॥
भगणेन समयेन ज्ञेया द्वावन्तरावयः ।
त्रिंशतिश्च तथा राशिराग इत्यन्तरावयौ ॥
आदित्यसंज्ञकं तु भागद्वादशकं यदा ।
चन्द्रमाः स्यान्तदा राम विचार्यन्तर्वावयौ ॥
इति विविधं भागं च पदस्य ॥
निरुक्तं केन दिवसमात्रमात्रं पदोक्तम् ।
अहोरात्रेण च केन सावना दिवसः स्मृतः ॥
आदित्यसंज्ञयोगेन सौर्यो दिवस इत्यने ।
चन्द्रनक्षत्रयोगेन नाक्षत्रो दिवसः स्मृतः ॥

इति तन्नाह्नपदशेकावयुष्ये नक्षत्राणां च नाक्षत्रादिनपदशे-
नात् । अस्तु तस्तु “इन्द्राग्नी य इन्द्रोऽतिवक्त्रमहो नक्षत्राणां चिह्ना-
भावेन मासशब्दमात्रव्यवहारेण च चान्द्रयोगमुख्यमात्रावयवेन तथा-
त्वमुपेत्या चान्द्रेषु भागेषु मासपदपर्योगो भविष्यति, अनीरमेषु
पुत्रपदवत् । नाक्षत्रे तन्पयोगवीजे तु चन्द्रकालैककसमुदाय-
गोचरयोगान्तेष्टकत्वेन चान्द्रादिनपर्यवेण । तथा च

चन्द्रमाः सौम्यमास्यन्ते भास्करादतिरिच्यते ।
राशिपटके तदा राम योगादेन न संज्ञयः ॥
भागद्वादशकं पूर्वं तत्पूर्वां तत्पूर्वां क्रमेण तु ।
चन्द्रमाः कृष्णपक्षान्ते सूर्येण सप्त युज्यते ॥
संज्ञिकयोर्द्वारं च सौम्यकपमथापरम् ।
चन्द्राकयोर्बृहस्पतिमासचान्द्र इत्योभवावयौ ॥
सावने तु तथा मासं त्रिंशन्सूर्योदयाः स्मृताः ।
सूर्योदयाः सूर्योदयरूपपूर्वोत्तरावावकाः सावनाः ॥
आदिसराशियोगेन सौर्यो मासः प्रकीर्तितः ।

नित्यप्राप्तत्वादिति चेत् । न, यतो न्यायप्रवृत्तेः प्राक् सर्वमासानां प्राप्तिर्वाच्या । अन्यथा तस्यापि नियामकत्वं न स्यात् । तथा च तस्या अवश्यवाच्यत्वे तदशायां मन्थरान्न्यायात् प्राक् प्रवृत्तस्य शास्त्रस्यैव नियामकत्वमुपेयते ।

इत्थमेव (१)मुख्यद्रव्योपादानाशक्तिनिर्णये न्यायेन सुसदृश नियमात्प्रागेव प्रधानविधिवोधितप्रधानकर्तव्यताक्षेपात् सर्वद्रव्याणां पाक्षिकप्राप्तिसमये प्रवृत्तः पूतीकानां विधिर्नियमविधिरेवेत्युच्यते ।

एवम् “ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते” इत्यादिरुपस्थाने करणभूताया ऐन्द्र्या विधिस्तस्या नियमाय पाक्षिकप्राप्त्या वाच्यः । तत्र न्यायेन मुख्यसामर्थ्यवत्या आग्नेय्या एव कस्याश्चिन्नियमः स्यात्, समीपे स्थित्वाऽभिधानात्मकमुपस्थानं मन्त्रैककरणकमित्यव्यभिचारात् लिङ्गमात्रेणापि मन्त्रस्य विनियोगसम्भवात्, देहादिभिन्नात्मज्ञानस्येव पारलौकिकफलककर्मानुष्ठाने । तथा च यावन्न्यायः मुख्यसामर्थ्यवर्ती कां चनाऽऽग्नेयी नियन्तुमुपक्रमेत, तावच्छीघ्रप्रवृत्तेन प्रत्यक्षविधिर्नैवेन्द्री नियम्यते इति ।

एवमेव “तिलमापैश्च सर्पपैः” इत्यादिषु मापनिषेधप्रवृत्तिपूर्वकालीनां निषेध्यप्रसक्तिरूपां पाक्षिकप्राप्तिमपेक्ष्यैव तन्नियमविधित्वमिति दिक् ।

एवं च ‘सौरो मासो विवाहादौ’ इत्यादेः—एतेषु कार्येष्वेते एव मासा ग्राह्या इत्यर्थे, शेषेषु मुख्यचांद्र एवेतिव्यवस्थार्थं दर्शान्तचान्द्रवचनान्यप्यावश्यकानि । अन्यथा

१ मुख्यस्य द्रव्यस्य सोमस्योपादाने ऽशक्तौ लाभाभावादिभिर्ग्रहणाशक्तौ निर्णये कस्य ग्रहणं कर्तव्यमिति सन्देहे तत्करणे प्राप्ते न्यायेनेत्यर्थः ।

यावद्व्यवस्थाप्यविषयानुपादानात्तदसङ्गतेः । दर्शान्तचान्द्रवचने केषां-
चित्कार्याणामुपादानं चोदाहरणमात्रम् । एवं कृष्णादिसौरादिमा-
सानां गौणत्वेऽपि मासशब्दवत्सु शास्त्रेषु, सङ्कल्पाद्युल्लेखे वा कचि-
त्तेषामपि ग्रहणं मासत्वाभिधानात् । ‘नापुत्रस्य लोकोऽस्ति’ ‘पितुः
पुत्रेण कर्त्तव्या’ इत्यादौ क्षेत्रजादीनामिव पुत्रत्वाभिधानादिति ।

अथ “कृष्णपक्षादिकं मासम्” इत्यादित्रिकाण्डमण्डनस्थदेश-
विशेषव्यवस्थावाक्यमाचारमूलकम् । इच्छन्ति इष्ट इत्युक्तेः । तच्च विं-
न्ध्यदाक्षिणे न कृष्णादिः, विन्ध्यतदुत्तरयोश्च न शुक्लादिरित्यर्थकम् ।
कापि शिष्टाचारे तत्र शुक्लाद्युल्लेखादेरदर्शनात् । विन्ध्यदाक्षिणतः
शुक्लादिरेवेष्टः, अन्यत्र कृष्णादिरेवेति चाऽऽर्थिक एवार्थः । एवं च
कर्मवर्णविशेषव्यवस्थावचनैर्विरोधे आचारस्य बाध्यत्वात्तद्वचन-
मशुद्धमेव; इति चेत्—न हि तद्वचनस्य कर्मादिव्यवस्थावच-
नैर्विरोधः । तथा हि—कर्मवर्णव्यवस्था ऽङ्गभूतमासविषया, न तु
विन्ध्यदाक्षिणतः शुक्लादिरेव, ततोऽन्यत्र कृष्णादिरेवेति व्यवस्था-
ऽपि । तस्या अङ्गानङ्गसाधारणसङ्कल्पाद्युल्लेख्यलौकिकाधिकरणमात्र-
मासविषयत्वात् । कर्मसत्तावच्छेदकतया सूक्ष्मकालवन्मासादिस्थू-
लकालस्यापि अस्मिन्वर्षे ऽस्मिन् मासे कृतमिति प्रतीत्या तादृ-
शाधिकरणत्वात् । स्मर्यते च—

मासपक्षतिथीनां च निमित्तानां च सर्वशः ।

उल्लेखनमकुर्वाणो न तस्य फलभाग्भवेत् ॥—

इति सङ्कल्पादौ मासाद्युल्लेखः । निमित्तानामिति । देशक्षेत्रा-
दीनां नक्षत्रयोगकरणादीनां च । अत एव व्यतीपातादिकमनु-
ल्लिख्य स्नातस्य तदुल्लिख्य पुनः स्नानमिच्छन्ति ।

ननु मासादिविधिवोध्यो मासाद्युल्लेखो ऽङ्गभूतमा-
सादिविषय एवास्तु, तदुल्लेखविधेस्तदनुसन्धानार्थत्वात् ।
अङ्गभूतस्यैव चानुसन्धानं प्रयोगविधिरपेक्षते । तस्य मन-
सा सम्भवेऽपि विधिवशादेवोल्लेखेनैव कर्त्तव्यत्वम् । यद्य-

प्यहरहःस्नानादौ विध्यभावान्मासादेर्नीङ्गत्वं, तथापि यत्र यस्य मासादेरङ्गत्वं तत्रैव तस्योल्लेखविधिरस्तु । यद्यपि च निमित्तस्यानङ्गत्वाद् दृष्टानुसन्धानार्थं तदुल्लेखविधिर्न घटते, तथापि निमित्तत्वमनुष्ठानप्रयोजकं, तच्चाज्ञातस्य नोपपन्नत इत्यनङ्गस्यापि तस्यानुसन्धानं प्रयोगविधिरपेक्षत एवेति तदुल्लेखविधिरपि निष्प्रत्यूहः । तथा च सङ्कल्पवाक्यगतोल्लेखोऽङ्गभूतमासविषय इति कर्मवर्णव्यवस्थावाक्यविरोधो दुर्वारः; इति चेन्न । उल्लेखस्यादृष्टार्थत्वमेव । अनुसन्धानार्थत्वे च सर्वशब्देन च प्रतीयमानस्य सर्वेषां सर्वत्रोल्लेखस्य बाधापत्तेः ।

वस्तुतस्तु अवच्छेद्यकालस्याधिकरणत्वेन सर्वत्र प्राप्तत्वात् कालविधयः सर्वे तदवच्छेदककालोपाधिपराः । ते च कालोपाधयः कर्मप्रयोगाधिकरणकालपरिच्छेदमुखेन कर्मप्रयोगाङ्गाः । परिच्छेदश्चाऽऽद्ये कालविषयकर्तृव्यापारे ऽपेक्षितः । स च व्यापारः कर्मप्रयोगारम्भार्थं प्रति ईक्षा । प्रयोगारम्भश्च सङ्कल्प एव । तथा च प्रयोगाङ्गकालस्य सङ्कल्पे उल्लेखार्थं ततः पूर्वमनुसन्धानमपेक्षितम् । ततश्च पूर्वमनुसन्धानेनोल्लेखे जाते ततो जायमानमप्यनुसन्धानमग्रे ऽनुपयोगान्नोल्लेखप्रयोजनं भवितुमर्हति, यद्वशेन तस्याङ्गभूतमासविषयकत्वं, वचनसङ्कोचो वा स्यात् । एवं निमित्तस्य ज्ञातस्यानुष्ठानप्रयोजकत्वात्सङ्कल्पात्पूर्वमेव तदनुसन्धानमपेक्षितं, न तदुल्लेखकृतेन तदनुसन्धानेन कश्चिदर्थः । तत् इत्थं सङ्कल्पादिगतो मासाद्युल्लेखो ऽङ्गानङ्गसाधारणमासविषयो ऽदृष्टार्थः ।

यथा चाहुः—‘असङ्कल्पितान्निपिद्धादिव तादृशाद्विहितादप्यदृष्टं जायते । आद्यं पापम्, उत्तरं पुण्यमित्यन्यदेतत् । मासाद्युल्लेखश्चाभ्युदयविशेषहेतुरित्यत्र व्यतिरेकप्रदर्शनार्थम् ‘उल्लेखनमकुर्वाण’ इत्यादि, न तु तस्य विहितस्य कर्मणः मासाद्युल्लेखे

फलं न जायते इति । तद्विषयं च देशव्यवस्थावचनं नाङ्गभू-
तमासविषयकर्मादिव्यवस्थावचनैर्वाधितुं शक्यम् । भिन्नवि-
षयत्वात् । एवं चाधानादौ वर्णविशेषव्यवस्थावचनेन दर्शा-
न्तादेर्विवाहादौ कर्मविशेषव्यवस्थावचनेन सौरादेर्मासस्याङ्गत्वेऽपि
सङ्कल्पे विन्ध्यदक्षिणे शुक्लादेरेव, विन्ध्यतदुत्तरयोश्च कृष्णादेरे-
वाधिकरणत्वेनोल्लेखो वचननिबद्धाच्छिष्टाचारादिति—

अथोपःकालीनाहरहःस्नानादावौदयिकयास्तिथेर्वारस्य चापत्वे
सङ्कल्पे कस्योल्लेखः ? । अत्र केचिन्—उदयस्य कर्मकाल-
त्वाभावेऽप्युपःकाले स्नानादिसङ्कल्पे औदयिकयोरेव तिथिवार-
योरुल्लेखः ।

सप्ताहं प्रातरस्नायी द्विजः शूद्रत्वमाप्नुयात् ।

इतिनिन्दास्मरणादाचाराच्च तत्रावश्यकसन्ध्यादिविधिना
स्नानलोपो मा प्रसाङ्गीदिति अल्पद्वादश्यां माध्याह्निकापकर्षवदुपसि
स्नानापकर्षोपगमात् साकल्यवचनज्ञापिताहार्यतिथ्युल्लेखवदुपःस्ना-
ने प्रातःस्नानत्वव्यवहारादुक्तीताहार्यप्रातस्त्वसत्त्वाच्चेत्याहुः ।

वस्तुतस्तत्त्वरहःस्नानादौ तिथिवारयोर्न विधिः । तिथिवा-
राङ्गकस्य च प्रतिपदादिभानुवारादिस्नानादेरुदयोत्तरमेवानुष्ठानं
हेमाद्र्यादिसम्मतम् । सप्ताहमिति वचनं गौणकालातिक्रमे दोषाधि-
क्यार्थं, न तु तिथ्यादेरङ्गत्वार्थम् । तथा च सङ्कल्पे ऽधिकरणतयोषो-
गततिथिवारयोरेवोल्लेखः । तथाविधस्नानजनितशुचित्वं तु वच-
नात्सकलकर्मापयोगि । आचारस्तु स्मृतिविरोधाद्विगीत एवेति ।
मासपक्षेत्यादिवचनाबोधितत्वात् नोपस उल्लेखः ।

इदं तु बोध्यम् । नैत्यके स्नान-देवपूजादौ, नैमित्तिके ग्रहण-
संक्रान्ति-स्नानश्राद्धादौ, काम्ये च-सर्वत्र प्रधाने गौणकालकर्तव्ये-
ऽपि मुख्यचान्द्रवत्सरवत्, तादृश एव ऋतुः सङ्कल्पे उल्लेख्यः । स च
गौणवसन्तादिरूपो ग्रीष्मादिः । अङ्गे तत्र मुख्यस्य तस्याबाधादा-

*अत्र ब्राह्मणादीनां यत्र कर्मविशेषे वचनान्तरेण
*‘वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निनादधीत’ इत्यादिवत् मास उक्तः ।
तत्र दर्शान्तत्वमात्रं नियम्यते, न तु सर्वकर्मसु दर्शान्त
चाराच्च, प्रधानविधिस्थवसन्तादिपदवृत्तिसजातीयवृत्तिलभ्यार्थकत्वे
मानाभावाच्च । मासस्तु विन्ध्यदक्षिणे शुक्लादिः, विन्ध्यतदुत्तरयोः
कृष्णादिः प्रागुक्त एवेति ।

अथ ‘अमावास्यापरिलिप्त’ इत्यादिवर्णव्यवस्थावचनादे-
र्दर्शान्तमासविधायकत्वेन सर्वकर्मविषयता स्यात् न तु मासो-
पवद्धकर्मविषयतेत्यत आह *अत्रेति ।

वसन्ते इति । ब्राह्मणादीनामाधानोपनयनादिकालवस-
न्तादिप्रविष्टत्वेन मासे प्राप्ते विशेषमात्रं विधीयते, ब्राह्मणादेर्यो
मासः स दर्शान्त एवेति । अङ्गत्वेन मासविशेषविधाने मा-
सपदस्यापि विधेयार्थकत्वेन गौरवादिसर्थः । इदमुपलक्षणं,
विवाहादिषु विधिनिषेधमुखेन शुभाशुभफलसूचकतया, तदुत्तर-
पिण्डदानादिनिषेधविषयत्वेन च यज्ञेषु मासाग्निहोत्रादिषु सत्रा-
दिषु चाङ्गत्वेन, अहीनगर्भाधानादिषु चाङ्गभूताहोरात्रवटनार्थं
मासे प्राप्ते “सौरो मास” इत्यादिर्विशेषविधिः । यो विवाहा-
दिषु मास उपादेयः, स सौरादिरिति तदर्थः ।

ननु कर्मव्यवस्थावाक्ये मासस्योद्देश्यत्वे शुद्धतदुद्देशासम्भवात्
कर्मविशेषीयमासो वाच्यस्तदपेक्षया शुद्धं कर्मानूयैव मासविशेष-
विधिः । वर्णव्यवस्थावाक्ये च कर्मणीत्यध्याहारेण कर्तृषष्ठ्यङ्गी-
कारेण च ब्राह्मणकर्तृककर्मोद्देशेनैव दर्शान्तादिविधिः । उभयत्रापि
मासपदं विशेषाविनाभावादेव प्राप्तत्वादनुवाद एव । यद्वा षष्ठ्यन्तै-
कपदार्थब्राह्मणसम्बन्धाद्युद्देशेनैव दर्शान्तादिविधिः । किं तद्ब्राह्मण-
सम्बन्धीत्याकाङ्क्षायां च विधीयमानविशेषोपस्थापितस्य मासस्यैव
तत्त्वावगमात्तत्तद्वर्णविशिष्टमासोद्देशस्यार्थात्सिद्धेर्मासपदं नित्यानुवाद

एव; इति चेन्न । उक्तरीत्या मासपदस्योद्देश्यार्थकत्वसम्भवे अनर्थका-
नुवादत्वाङ्गीकारान्नोचित्यान । वर्णव्यवस्थान्वयेन स्वमाससम्बन्ध-
जनितषष्ठीसम्भवे ऽश्रतकर्मसम्बन्धाधीनषष्ठ्यङ्गीकारस्यायुक्ततया
कर्मणीत्यध्याहारवैयर्थ्याच्च । ब्राह्मणकर्तृककर्ममात्रमादिश्य दशान्व-
विधौ एतस्य कर्मव्यवस्थावाक्यस्य च वृत्तावन्तासम्भवेन वि-
वाहादौ तद्वचनप्राप्तः सौगादिभिर्विकल्पापत्तः ।

ननु कर्मवर्णव्यवस्थान्वयेन कर्मोपनयेन मासविशेष-
विधिरस्तु, न तु तद्विशिष्टमात्रमनूय, इति चेन्न । यत्र मा-
समात्रस्य चैत्रादीनां वाऽङ्कनया ऽन्यथा वा कर्मोपनयनाप्तः,
तत्रैव विधिन्यायः । अपेक्षितानि चिन्वान् सामान्यधर्मोपनयनाच्च ।
यथा “पुरा वाचः प्रवदितो निर्वपेत्” इत्यादिनवीराङ्गविशेष-
विधिरिव पौर्वाहिकप्रधानाङ्गनिर्वापे अङ्गानां प्रधानकालान्वे-
न तत्र प्रातःसामान्यस्य प्राप्तः । अन्यथा मासपदस्यैकप्रधा-
नाङ्गनिर्वापे तदप्रवृत्तिर्दोषेभ्यं स्यादिति । अत्र च कर्मविशेषेषु
वर्णविशेषेषु च यथाप्राप्तमासानां गौणमुख्यानेकनिर्देशोपापयो-
मा प्रसाङ्गीदिति कर्मविशेषव्यवस्थान्वयेन यथा तदनुवादेन
तत्तन्मासनियामकं तत्तन्मासोपवृत्तनन्तकर्मविशेषोपपत्त्येव, न तु
सर्वकर्मविषयम्; एवं वर्णविशेषव्यवस्थान्वयेनपि यथायथानुपनय-
नादिषु ब्राह्मणादिपुरस्कारेण मासाद्, ऋत्वादिष्वटकनया वा मासो-
पदेशः तत्कर्मगतब्राह्मणादिप्रत्ययसम्बन्धमासोद्देशेन तत्तन्मासनि-
यामकं तत्तत्कर्मविषयमेव-यभिधेयं यत्र कर्मविशेषे इत्युक्तम् । तथा
च भिन्नविषयत्वेनाविरोधान्न विकल्प इति ।

नन्वेवमप्युपनयने समानविषयत्वादिसंशयो दुर्भारः । तत्र हि
वर्णव्यवस्थावाक्येन “वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत, शर्मादि वैश्यम्” इति
ब्राह्मणस्य वसन्तोपदेशात्तद्वट्कौ चैत्रवशाखौ दशान्वौ, वैश्यस्य
च शरद्वट्कौ पूर्णिमान्तावाश्विनकार्तिकौ । कर्मव्यवस्थावाक्येन तु

एवेति । वृष्ट्याद्यर्थस्योभये (१)होषादिनिधननिधमवलि-
धिलागवात् ।

विवाहादावित्यादिपदार्थतया गौरौ । हेत्वम् "गौरौ मागो वि-
वाहादौ" इत्यस्यापनयनात् नणन्यवस्थानननमंवादेन सांख्यभाष्य-
परत्वात् । वस्तुतस्तु नणन्यवस्थानननमं न च कमन्यवस्थानन-
नाद्वितीयः । विशेषरूपत्वात् ।

अत्र कमन्यवस्थानननं कर्मणि विशेषरूपमपि वर्णने
सामान्यरूपं, नणन्यवस्थानननं तु वर्णने विशेषरूपमपि कर्म-
णे सामान्यरूपमन्याशङ्का नन्वादिहानि दृष्टान्तमाह ह्यपि
इति । "होषात् वृष्ट्यामाय निवने कुवात्" इत्यादी होषा-
द्वृष्टिकापनाद्व्यवस्यवस्थानाय सौमरमात्र्योन्यम् । अन्यथा
वृष्टिकापय होषानवर्तानवाने निवनेत्यापि निवेयनापस्या-
सर्वसाधनियकतापर्या न गौरवान् । एवमुद्दिश्य मा-
मस्य पादुनवब्राह्मणाऽमस्व-नवदनायमुनवमावन्वावाहनकर्मोव-
शेष आलोक्यः । अन्यथा ब्राह्मणादृशान्नादमागविवाने मा-
सस्यापि निवेयनापर्या सर्वकर्मनियकतापर्या न गौरवान् ।

एवं च यथा सौमरमात्र्योन्य हीनित्यादिना वृष्ट्याद्यर्थस्योभय-
स्वन्निधननिधनमुद्दिश्य हीनुपायं विधीयते । एवंच वर्णन्यवस्थान-
चनेन कर्मनिशेषमात्र्योन्य ब्राह्मणादेस्त्वननकर्मणि विहितं मागमु-
द्दिश्य दशान्नन्वादि विधीयते इति वान्यम् । कमन्यवस्थानननं तु
न वर्णनिशेषात्र्योन्यनमावश्यकम् । तदनात्र्योन्येऽपि विवाहादौ कर्म-
णि यो मागः स सौरादिरिति समन्वयमभवत्वात् । तथा च वर्ण-

(१) वृष्ट्याद्यर्थोभयार्थादशब्देन वृष्ट्याद्यर्थमप्याद्यर्थं स्वर्गाद्यर्थं च
सौमरं सौमराख्यमात्मना क्रियमायायां कर्तुंवा होषादि होष इति
ऊ एषां निधनानियमवत् निवने स्वात्मोपनयनमायकस्य नियमो
यथा वृष्ट्याद्यर्थं हीप् निवनेन, अप्याद्यर्थमुक्तं स्वर्गाद्यर्थम् ऊ इति
तद्विधिलागवात् ।

त्रैवर्णिकानां सर्वकर्मसु मासविशेषनिधेः साव-
नादीनां शूद्रानुलोमादिपरत्वापत्तेश्चेति गुरुवरणाः ।
ज्योतिर्गर्गः—

सौरो मासो विवाहादौ, यागादौ सावनः स्मृतः ।
आब्दिके पितृकार्ये च चान्द्रो मासः प्रशस्यते ॥

ऋष्यशृङ्गः—

व्यवस्थावचनेन वर्णांश इव कर्मांशेऽपि विशेषरूपतया स्वविषये
वर्णांशे सामान्यरूपस्य कर्मव्यवस्थावचनस्य बाधादपनयनादौ
वर्णव्यवस्थैवाऽऽश्रयणीया । न च विवाहादावित्यादिपदेनोपन-
यनं ग्राह्यं श्रीकरेणोक्तमिति वाच्यम् । उपनयने सौरमासविवा-
यकानां मूर्द्धावसिक्तादिविषयकत्वस्य तेनोक्तत्वादित्याख्येऽन्वा-
र्थः । नन्वेतादृशायामपेक्ष्य वर्णव्यवस्थावचनस्य कर्मव्यव-
स्थावचनेन बाधात्तद्विषयस्नानादिविषयत्वमस्तु इति चेन्नहि
कर्मव्यवस्थावचनस्य वर्णव्यवस्थावचनेन बाधात्तद्विषयमूर्द्धा-
वसिक्तादिविषयत्वं स्यादिति ।

वर्णव्यवस्थावचने कर्मविशेषानालोचने बाधकान्तरमाह क
त्रैवर्णिकानामिति । विवाहादाविति । ननु श्रीकरादिभि-
स्तावद्विवाहादावित्यादिपदेनोपनयनं नृदा व्रतं नियमं धर्मपु-
गृहकरण—क्षौर—यात्रा—महापृष्ठी—महासमयी—विजयद्वादशी दशह-
रा—युगाद्यादीनां ग्रह इत्यादिहितम् । तत्र सामान्यस्य भाषकाणां
का गतिः ? । तथा हि विवाहोपनयनादौ उदगयनविधिः सौरस्य,
शुक्लपक्षतिथिविधिस्तु चान्द्रस्य, तत्रैव “गर्भाष्टमे ऽष्टमे वाऽब्दे” तृतीये
वर्षे चौलं, गोदानं षोडशे वर्षे “अष्टवर्षी भवेद्द्वारी” इत्यादौ गर्भग्रह-
णसम्बन्धिनमहोरात्रं तिथिं वाऽऽरभ्य वर्षमासादिगणनेन सावन-
स्य, तिथिवद्धचान्द्रस्य वा, तथा यज्ञेषु “या वैशाखस्यामावास्या
तस्यामादधीत” इति चान्द्रस्य, “विवाहव्रतयज्ञेषु सौरं मानम्” इति

सौरस्य च, पितृकृत्येषु "कन्यागते सविनरि" इति "अनेन विधिना
आद्धं त्रिः पत्रमिह निर्वपेत् । कन्याकुम्भग्रन्थे चै" इति सौरस्य ।
एवमन्यत्राप्युक्तम् एवं च कथं वर्णकर्मव्यवस्थावचनैक्यवस्थाप्यम् ? ।
सत्यम् । वर्णव्यवस्थावचनस्य वर्णकर्मोभयोरिति विशेषरूपतयाऽति-
बलीयस्त्वानादिष्वेव भागनापनयनादौ मासोच्चाहणानादिभिर्देशान्ता-
दिरेवोपादेय इत्युक्तम् ।

ननु यज्ञादौ मासमन इत्युक्तं भागने सावनोक्तम् । मैत्रम् ।
तस्य स्वतो यज्ञमिश्रन्वान् । सद्यो निरूप्याणि परमानन्दो-
पाति यज्ञमंशितितन्वेऽपि न सः । वसन्ताद्यनन्दारकस्य मासम-
श्नस्य सत्वेऽपि मासानन्दमश्नन्वान् । कतूनां मासवान्दान्यवर-
माश्रन्वेऽप्यश्नन्वान् ।

एवं च वर्णव्यवस्थावचनविषयमंशेषु तेषु तेषु कर्मव्यवस्था-
वचनविषयेषु मासादौगानि स्थितम् । तेषामेव विवाहादादिवि-
विवाहपदं संस्कारन्वसाधक्योच्चापनयनादौ उक्तम् । तत्र विंश-
पनामभिर्विहितानि निषिद्धाश्च मासाः सौराः । ते च यथा तत्र वि-
वाहाधिकारे नारदः —

मासकालगुणनैशास्वर्ग्यष्टमासाः शुभप्रदाः ।

मध्यमः कान्तिको मागशीर्षो वै निन्दितः परे ॥

इत्यादि । तत्र च निषिद्धाश्च शेषाविधिः सम्भवत्येव । आका-

ङ्गावशान् । एवम्—

"एकोदरभ्रातृविवाहकृत्यान् स्वमुने पाणिग्रहणं विधेयम् ।

पण्मासपञ्च्ये सुनयः समुनुः" ।

"एकमातृजगोरकवत्सरं पुण्याश्रयोः ।

भ्रात्रांयुगे, युगे स्वस्रा, भ्रातृस्वसृयुगे तथा ॥

विवाहोऽब्ददलादवाह नैकास्मिन् मण्डपे सृहे" ।

"कुले कतुत्रयादवाह" ।

“विवाहश्चैकजातानां पण्णामाभ्यन्तरे यदि” ।

“विवाहव्रतचूडासु वर्षमर्द्धं तदर्द्धकम्” ।

इत्यादौ सौरा एव मासाः । तेषां विवाहाद्यनङ्गत्वे-
ऽपि विवाहादिसम्बन्धस्याविशिष्टतया विवाहाधिकरणमासस्य
सौरत्वेन तदवधिकानां तेषामपि तादृशानामेवोपस्थितेः । परं
तु यस्मिन्सौरे माघादौ यत्पक्षगतायां यस्यां तिथौ विवाहादि
जातं, तदवधिकाः सौरा एव फाल्गुनादयस्तत्पक्षगततत्तिथि-
पर्यन्ताः षडादयो मासा एषु बोध्याः । यज्ञेऽपि तिपाटान्तम् । चू-
डोपनयनाधिकारे वृद्धगार्ग्यः—

“माघादिपञ्चमासेषु मेखलावन्धनं मतम् ।

चूडाकरणमप्यत्र”

इत्यादि । नारदः—

दृश्यमाने गुरौ, शुक्रे, शार्वेशे चोत्तरायणे ।

शरद्रीष्मवसन्तेषु व्युत्क्रमात्तु द्विजन्मनाम् ॥

मुख्यं, साधारणं तेषां तपोमासादिपञ्चकम् ।

गर्गः—

ज्येष्ठे मासि विशेषेण सर्वज्येष्ठस्य चैव हि ।

उपनीतस्य पुत्रस्य जडत्वं मृत्युरेव वा ॥

व्यासः—“या चैत्रवैशाखसिता तृतीया” इत्यादि । व्रतानि निय-
माश्च संक्रान्त्यादिसामान्यविशेषप्रयुक्ता एव । विवाहव्रतयज्ञेऽपि
व्रतशब्देऽप्येते एव । मूर्तिपतिष्ठाधिकारे मानस्ये—“चैत्र वा फाल्गु-
ने वाऽपि” इत्यादि । जलाशयोत्सर्गाधिकारे भविष्ये—“तस्मिन् स-
लिलसम्पूर्णे कार्तिके च” इत्यादि । गृहारम्भाधिकारे—“वैशाखे फा-
ल्गुने पौषे” इत्यादि । सौराधिकारे—

न भाद्रमासे न च चैत्रमासे सौरं विवाहो न च कर्णवेधः ।

इत्यादि । यात्राधिकारे मनुः—

मार्गशीर्षे शुभे मासि यायाद्यात्रां महीपतिः ।

❖ विवाहव्रतयज्ञेषु सौरं मानं प्रशस्यते ।

फाल्गुनं वाऽथ चैत्रं वा मासं प्रति यथाबलम् ॥

अन्येष्वपि च कालेषु यदा पश्येद् धृतं तथम् ।

तदा यायाद्विष्टुर्ह्येव व्यासनं चान्विधेत् रिपोः ॥ इति ।

मन्त्रदीक्षाधिकारेऽगस्त्यमंहितायाम्—

मधुमामे भवेद् दुःखं, मासं धनमश्रयः ।

मरणं भवति ज्येष्ठे, भाषाद् वन्धनाशनम् ॥

समृद्धिः श्रावणे नूनं, भवेद्भाद्र धनश्रयः ।

प्रजानामाश्रिते मासि सर्वतः शुभमेव हि ॥

ज्ञानं स्यात्कार्तिके मासि, मागशर्मे भवत्यारः ।

पौषे ज्ञानशयो, माघे भवेन्मथानिवर्द्धनम् ।

फाल्गुनेऽपि च वृद्धिः स्यान्मन्त्रमामं विवर्त्तयेत् ॥ इति ।

महामसम्पादीनां योगानां तलद्वाशिश्रमसूर्यं पुरस्कृत्यैवा-
भियानात्, महापष्ठौदशहरायुगादीनां च

दशहरायु नोत्कर्षश्चतुर्विंशति युगादिषु ।

उपाकर्षमहापष्ठयंक्षेत्रादिष्टं दृष्टादितः ॥

इति तत्तन्मासेऽधिके सति तत्रैव कर्तव्यत्वं तन्ननं तद्व्य-
त्तिवाक्यगतज्येष्ठैशखादिशब्दानां सौरपरत्वावगमात्तत्तन्मासाः
सौरा एव ।

❖ विवाहव्रतयज्ञेष्विति । यज्ञो निरुद्धपशुबन्धादिः । तत्र “प-
शुःपत्ययनं तथा” इत्ययनघटककृतुप्रविष्टमासः सौर एव । विवाहोत्स-
वयज्ञेष्विति पाठान्तरम् । एवम्—“उदगयन आपूयमाणपत्ने पुण्याह”
इत्यादिवचनादुत्सर्गनां दैवकर्मणि सौर एव मासः । एवमन्येऽपि
तत्तत्कर्मसु तत्तन्मासविशेषणामभिस्तत्ताद्विधयो बोध्याः । एतच्च
श्रीकराद्युक्तादिपदग्रहणम् । यज्ञादावित्यादिपदेन लौकिकानां शा-
स्त्रीयाणां च सावनं विना कर्तुमशक्यानामहोरात्रसाध्यानां ग्रहः ।

पार्वणे त्वष्टकाश्राद्धे चान्द्रमिष्टं तथाऽऽदिक्के ॥

स्मृत्यन्तरे—

तत्र लौकिकानि भूतिरुद्दिग्रहणादीनि । मामिह भूतिरुद्दिवां का-
यिका । कायनिर्वाहार्थं दिनविभागेन शृणुपाणन्वान् । तदुक्तं—

कायाविरोधिनी शश्वत् पणपादादेकायिका । इति ।

कायनिर्वाहश्चाहोरात्रकृत्यं, न तु तिथिकृत्यम् । शास्त्री-
याणि च श्रीकरादिभिरुक्तानि । यथा दान-दाय-गर्भाधान-मौ-
मन्तोन्नयन-जातकर्म-ऋग-कथविक्रयव्यवहारादीनि । तत्र होमा-
मासाग्निहोत्रहोमादिः । दानमपि तादृशमेव किञ्चिद् प्राय-
श्चितादिसाध्यानि महादानव्याधिपतिपादानादीनि च, मर-
न्तजननादौ विहितानि सप्ताहव्याधयमोतनादीनि च । गर्भा-
धाने च रजोदर्शनदिवसान् पौर्णमासीदिवसान्मक-कृत्यः सा-
वन एव । सावनस्य तन्मथमदिनस्य देवा देवा विभागा-
दिना व्यवस्थादर्शनात् । सीमन्तोन्नयनपारंगमनं तु अशुद्धमेव ।
योपिश्चवहारातुरोधेन तत्र तिथिवद्चान्द्रम्यैवाश्रयणान् । जा-
तकर्म तु कालातिपन्नम् । अन्यथा तस्य तिथितानन्तरकालत्वेना-
नियतकालत्वात्सावननियमविषयेषु गणनानुपपत्तेः । ऋगे तु सौ-
रेण विकल्पः । “ऋणादौ सौरसावर्नौ” इत्युक्तं । क्रयविक्रयो न्व-
होरात्रसाध्यौ । आदिपदाद्वादशाहादिमाध्यानि कृच्छ्रातिकृच्छ्रपरा-
कादीनि, “यथा कथञ्चित्पिण्डानां तिस्रोऽशीनीः सप्ताहिनः । मा-
सेनाश्नन्” इत्यादिविहितचान्द्रायणं च । “तिथिवद्वा चान्द्रायणम्”
इत्याद्युक्तचान्द्रे तु शुक्लादिः, ऋणादिर्वा चान्द्र एव, न तु सा-
वनः । एवं दशाहाद्याशौचमासाशौचादीनि पञ्चाहिकवातुमास्या-
दीनि ऐकादशाहिकानि नामकरणैकोद्दिष्टानि । एकोद्दिष्टे मौर-
विधानं तु कन्यासंक्रान्त्यादिनिमित्तकतत्परम् ।

*आदिक्के इति । आदिक्कम्—अब्दसापेक्षम् । चौलो-

पनयनविवाहव्रतगोदानादीं गर्भधारणं जन्म वाऽऽरभ्य वर्ष-
गणनम् । यथावादिमासगतवत्पक्षगतायां यान्तथा गर्भधार-
णं जन्म वा तां नियमयन्त्येव वैशाखदिमासगतवत्पक्षग-
ततत्तिथिपर्यन्तकक्ष्यादिमासगणनया द्वादशासांशकमेकं वर्षम् ।
एवं द्वितीयादीन्येवं रूपम् । नव मास एव चान्द्र इत्युच्यते ।
एवमनन्तादिब्रूयुः द्वादशाब्दादिवत्तथायुः न । “अथवा द्वादशा-
ब्दानि” । “विष्णोः वा कर्णान्मासवत्पक्षमात्रमात्रमात्राद्वाऽऽ-
“गोमूत्रयावत्कादामो मासाद्धेन विमुच्यते” इत्यादि । अतः नैव
ना सिद्धेः । प्रायश्चित्तादिकं न तथा सात्त्विकं वा द्वादशं न । अथवा
क्रियमाणपात्रावस्थादिपर्यायानि न तादृशानि । एवं च द्वादशा-
द्वितीयादिब्रूयानां द्वितीयादिनन्मासवत्पक्षगतानां न ही म एव,
सर्वत्र जन्मादिवत् स्नानैषद्वन्द्वपाण्यादिः ।

गुरुदेवांग्नावपाथ पूजनायाः प्रयत्नः ॥

स्वतन्त्रं च पितरौ तथा देवः प्रजापतिः ।

प्रतिमं तन्मरुत्तैवं कर्तव्यं महोत्सवः ॥

इति ब्राह्मे जन्मादिनां तन्मरुत्तैव तदा विधानान्, न तु सौरः ।
तदुपगमे कदाचित्काले रमाद्या तत्पक्षगतं न पितृमास-
विकल्पक्यानापत्तेः । पुंभवनादिगर्भसंस्कारेषु निष्क्रमणाश्रया-
शनादिषु च यस्मिन्तीयादिमासः सौम्यं गर्भग्रहणजन्मादि-
थिरुद्वान्द्र एव । एवमुक्तानपरादावुक्ताः प्रथममासमारभ्य
गर्भावस्थाः, द्वन्द्वजन्म समर्थं मार्गान्वाश्रय, तत्र त्रिषद्व-
चान्द्र एव । प्रतिमासमायग्रहणादवाभ्यन्तरोन्निवृत्त्यागति प-
ष्टुत्तरशतव्रयनिष्पन्नं गृह्यमाणतया तथाविधवर्षवृत्ता मासास्त-
एव । पितृकार्ये चेति अमरभराजान्द्राणां च वैशाखां सा-
वनप्रवेशः एकादशाहिकादीनां न त्वनथाभूतानां त्रैमासिकादी-
नामिति सूचनाय । ‘अनेन विधिना ब्राह्मम्’ इति तु स्वविषये
एतदपवादः । तत्प्रयोजनं च वर्षमध्ये तिसृष्वेवामासास्वाम्य आ-

द्वपक्षे सौरमासस्थानामेव तामां ग्रहणम् । कन्यादावभिषागगने
तु तत्स्थानामेव, न तूत्कर्षे इति । कन्यागने भवितव्यं न न
सौरमासविधायकं, किं तु तत्प्राशस्त्यबोधकमिति तत् न मौ-
रनियामकम् । *व्रतेति । व्रतपदं च न हरिशयनायुग्यवयवम् ।
तस्य तिथिवद्बच्चान्द्रकर्तव्यत्वात् । एवं च 'तत्र --

मिथुनस्थे सहस्रांशौ स्थापयेन्मासुद्वेदनम् ।

तुलाराशिगते तत्र पुनरुन्थापयेत्तु तम् ॥

कर्किण्यर्के हरौ मुप्ते शक्रध्वजाक्रियाऽऽश्विने ।

तुलायां बोधयेद्देवीं वृश्चिके तु जनार्दनम् ॥

इति वचनात्सौर एव मासो युक्तो, न तु चान्द्रः । हरि-
शयनप्रबोधयोश्चान्द्रमासकर्तव्यत्वे चातुर्मास्यव्रतं सौरवाधायकं,
तस्य हरिशयनोत्थानोपक्रमावसानत्वात्' इति प्रत्युक्तम् । शक्रध्वजो-
त्थापनादेश्चातुर्मास्यव्रतस्य च चान्द्रकर्तव्यत्वात् । नापि मासोपवा-
सादिपरं तत् । तस्याश्विनशुक्लैकादशीमारभ्य कार्तिकशुक्लैकादशी-
पर्यन्ततिथिवद्बच्चान्द्रकर्तव्यत्वात् । नापि मासिकययाव्रतादियम् ।
तस्य तिथिवद्बच्चान्द्रकर्तव्यत्वात् । 'तिथिवृद्ध्या चरेन्पिण्डान' इति
मुख्यचान्द्रं तु अमान्तेन पूर्णिमान्तेन वा मासेन कार्यम् । कार्ति-
कवैशाखस्नानादिनियमाश्च पौर्णमास्यन्त-तिथिवद्बच्चान्द्रान्यतरं,
सौरं वा मासमाश्रित्य कार्याः । सर्वत्र वचनसम्भवात् । तथाहि-
आश्विनशुक्लैकादशीपौर्णमासीषु तदुपक्रमाभिधानात् ।

कार्तिकस्य तु यत्स्नानं माघे मासि विशेषतः ।

कृच्छ्रादिनियमानां च चान्द्रमानं प्रमाणकम् ॥

इति पितामहोक्तेश्च । 'तुलामकरमेवेषु' इति वचनान् । उपा-
कर्मणि सामगानां सौरः । 'उपाकर्ममहापञ्चमः' इति वचनान् ।
अन्येषां चान्द्रः । 'श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा' इति तिथिकर्तव्यत्वात् ।
एवं च यत्र न विशेषतो वचनं, नियामकं वा; तत्र विकल्पः । 'ना-
एताः संहिता नानन्तेवासिने प्रभूयान्नासंवत्सरवासिने' इतिवत् ।

*एकोद्दिष्टविवाहादौ ऋणादौ सौरमावन्तौ ।

उद्योतिर्गर्गः

आयुर्दीपविभागश्च प्रायश्चित्तक्रिया तथा ।

‘अपर्याप्तावन्तं प्रति’ इत्यत्र निधिवद्वचान्द्रयामद्वयान्मा गौण एव ऋ-
तुः । ए।म्—

एकाहेन तु षण्मासा यदा स्युरपि वा विभिः ।

न्युनाः संवत्सरश्चैव, स्यान्तौ षाण्मासिकेभ्यः ॥

इत्यत्रापि निधिवद्वचान्द्र ए। । यदा—

षाण्मासिकादिकं आदौ स्यान्तौ पूर्वस्यैव ते ।

षाण्मासानि स्वकीये तु दिवसे द्वादशेभ्यः वा ॥

इत्येनदिकवाक्यतया गौणचान्द्रः । मुख्यचान्द्रस्येदमे दर्शे षण्मा-
दश्यां वा ऊनषाण्मासिकद्वयापत्तेः । षाण्मासेषु तु मुख्यचान्द्रः ।

पितृकार्ये चन्युक्तः । मृताहकर्मव्यत्यस्य च

मृतेऽहानि कर्तव्यं प्रतिपादयेत्तु वन्मरम् ।

इति वचनसिद्ध्यन्वात् । एवं च ‘मुख्यं आदौ षाणि षाणि’
इत्यस्य वन्मरं यावत् प्रतिशुद्धप्रतिपदादिदर्शान्ते मासं मृतिनिधौ
आद्धमित्यर्थः ।

यस्तु ‘प्रतिमवन्मरं चैव’ इत्यादौ ‘न्युनाः संवत्सरश्चैव’ इत्या-
दौ च संवत्सरः स मृतिनिधिमार्ग्य यावत्तादृशमृतिनिधिं षण्मा-
सिकत्रिशतानिधिममुदायरूपं गौण एवेति दिक् ।

अष्टकंति हेमन्ताशिशरमासां सौरचान्द्रशुदासाय । अन्यथा
तदीयत्रिंशद्भागरूपाष्टमीन्वस्य कदाचित् नवम्यामापि सर्वेन तत्रा-
प्यष्टकाकरणापत्तेः ।

*एकोद्दिष्टेति । पर्वणस्थाने एकोद्दिष्टमनुष्ठानाणां
मलमासमृतविषयम् ।

सावनेनैव कर्तव्या शत्रूणां चाप्युपासना ॥

विष्णुधर्म-

“*नक्षत्रमत्राण्यनानि चेन्दो-

र्मासेन कुर्याद्गणात्मकेन” । इति ।

ब्राह्मे-

तिथिकृत्ये च कृष्णादि, व्रते *शुक्रादिमेव च ।

विवाहादौ च सौरादि मासं कृत्यं विनदिशेत् ॥

अथ मलमासः । *तत्रैकमात्रसंक्रान्तिरहितः

एकोद्दिष्टं तु यच्छ्राद्धं तर्भाषितकमुच्यते ।

तत्कार्यं पूर्वकाले च कालाधिक्ये च धर्मतः ॥

इति गभास्तिवचनात् । *उपासना-समयप्रतीक्षा । सर्वेषु

“सत्राण्युपास्यान्यथ सावनेन” इति निर्दिष्टम् । सावनस्तदुपवासमा-

ह-~~नक्षत्रात्~~ । *व्रते इति । व्रतकाण्डोक्तेषु व्रतेषु पापः

शुक्रादेरेव ग्रह इत्यर्थः ।

॥ इति मासग्रन्थटिप्पणी ॥

अथ मलमासस्य कथं मासत्वम् ? । न च मीनस्थाद्यादित्या-
वच्छिन्नकालत्वं तत्, तन्न सौर एवेति स एव मुख्य इति
वाच्यम् । तस्य चान्द्रत्ववाधापत्तेः । भवम् । मीनस्थाद्यादित्यारब्ध-
शुक्रप्रतिपत्कत्वादिकं चैत्रादित्वम् ।

मीनादिस्थो रविर्येषामारम्भप्रथमक्षणे ॥

भवेत्, तेऽब्दे चान्द्रमासाश्चैत्राद्या द्वादश स्मृताः ॥

इत्युक्तं । एतच्च दर्शान्तचैत्रादावेव, न तु पूर्णिमान्ते । कृष्णप्र-
तिपत्क्षणस्य मीनस्थादित्यवत्त्वानियमात् । द्वादशेति न मलस्य शुद्ध-
शेषत्वमालम्ब्य । *तत्रेति । मासेष्वित्यर्थः । मीनस्थाद्यादित्यारब्ध-
शुक्रप्रतिपत्कसंसक्रान्तविंशत्तिथिकत्वं शुद्धत्वम् । तादृशासंक्रान्तविं-
शत्तिथिकत्वं च मलत्वम् । असंक्रान्तत्वं चैकसंक्रान्तिशून्यत्वमित्या-
शयेनाह-एकेति । न च यत्रापायां तुलासंक्रान्तिः ततो मासमनि-

क्रम्य प्रतिपदि वृश्चिकसंक्रान्तिः, ततो ऽव्यवहितामाया धनुःसंक्रान्तिः । तत्रासंक्रान्तः कार्तिकः, तुलास्थरव्यारब्धशुक्रप्रतिपत्कत्वात् । तदुत्तरक्षयमासो मार्गशीर्षः पौषान्तपूर्वः, धनुस्थरव्यारब्धशुक्रप्रतिपत्को हि पौषः, तत्रा(१)व्याप्तिः । वृश्चिकस्थरव्यारब्धत्वाभावादिति बाध्यम् । तत्र वृश्चिकोपधानाभावेऽपि तत्स्वरूपयोग्यताघटितलक्षणसम्भवात् ।

यां तिथिं समनुप्राप्य तुलां गच्छति भास्करः ।

तथैव सर्वसंक्रान्तिर्यावन्मेघं न गच्छति ॥

इति वचनादसंक्रान्ताऽयं स्वभावतो वृश्चिकसंक्रान्तिस्थानं, गतिमान्धातु तस्याः प्रतिपदि भवनम् ।

यदा वक्रातिचाराभ्यां सूर्यसंक्रमणं भवेत् ।

क्षत्रियाणामसृग्धारां तदा पिबति मेदिनी ॥

इत्युक्तं । वक्रातिचाराविह शीघ्रमन्दगती ।

ननु यत्र दर्शे कन्यासंक्रान्तिः, ततो दर्शमतिक्रम्य प्रतिपदि तुलासंक्रान्त्या कन्यायामसंक्रान्तः । ततो वृश्चिकधनुषी शुक्रप्रतिपदारेव । तदनन्तरदर्शे एव मकरसंक्रान्तिरिति धनुषि क्षयः । ततः कुम्भमीनां दर्शयोरेव । ततो ऽनन्तरदर्शमतीत्य मेघसंक्रान्तिरिति मीने पुनरसंक्रान्तः । तत्र क्षयस्य वृश्चिकस्थरव्यारब्धत्वान्मार्गशीर्षित्वं स्यात् । न चेष्टापत्तिः । पौषमासविलोपापत्तेः । यतस्तदुत्तरो न पौषः, धनुस्थरव्यनारब्धत्वात् । न च धनुर्योग्यकालस्थरव्यारब्धत्वं तत्र पौषत्वमिति बाध्यम् । प्रतिपदस्तुलाकालत्वेन तस्या एव स्वाभाविकधनुःस्थानत्वादमायाभातयात्वात् । किं तु मकरस्थरव्युपक्रान्तत्वान्माघः । तदुत्तरश्च न माघः, मकरस्थरव्यनारब्धत्वात्, किन्तु फाल्गुनः । कुम्भस्थरव्युपक्रान्तत्वात् । तदुत्तरो न फाल्गुनः, कुम्भस्थरव्यनारब्धत्वात्,

(१) तत्र-मार्गशीर्षे इत्यर्थः ।

किन्तु चैत्रः । मीनस्थरव्युपक्रान्तत्वात् । प्रतिपत्तानमेपसंक्रान्ति-
स्तु द्वितीयश्चैत्रः, मीनस्थरविसत्त्वात् । तदन्तरं तु वैशाखादय ए-
वेति । सत्यम् । मकरकुम्भमीनानां दर्शजानानामपि स्वाभाविक-
तदुत्तरप्रतिपत्स्थानत्वमेव । 'यां तिथिं समनुप्राप्य' इत्यु-
क्तेः । एवं च तत्र मकरादिसंक्रान्तिमदमाया धनुर्मादियां-
ग्यकालत्वादेव धनुर्मादिस्थरव्यारब्धव्यवर्तिनं पौषन्वादिकं क्रमे-
णासंक्रान्तावधिकमासत्रयस्योपेयम् । धनुर्मादिस्वरूपयोग्यकालान्त-
रस्वीयप्रथमक्षणत्वमारब्धत्वार्थ इति न तत्राव्याप्तिः ।

ननु तथापि यत्र दर्शं कन्यासंक्रान्तः, ततो ऽसंक्रान्तः, ततः
प्रतिपदि तुलासंक्रान्तिः, तदनन्तरदर्श एव वृश्चिकसंक्रान्त्या का-
र्तिकक्षयः । ततो ऽमास्वेव मेषान्ताः संक्रान्तयः, ततो दर्शमनीन्य प्रति-
पदि वृषसंक्रान्त्या वैशाखोऽसंक्रान्तः । तत्र क्षयस्य कथं कार्तिकत्वम् ।
तुलापूर्वतनामायास्तुलायोग्यत्वाम्भवान् । 'यां तिथिं समनुप्रा-
प्य' इतिवचनविरोधात् । तेन हि तुलासंक्रान्तिमिति सिद्धं जानीय-
तिथेरेव वृश्चिकादिमखं बोध्यते, न तु तुलाप्राक्तनामायास्तुला-
दियोग्यत्वम् । मैवम् । एकवर्षं जानयौर्द्वयोरसंक्रान्तयोरन्यतरस्य
त्रिंशन्मात्रतिथिकत्वात्प्राकृतत्वं वाच्ये—

एकस्मिन्नपि वर्षे चेद्द्वौ मासावधिमासकौ ।

पूर्वो मासः प्राकृतः स्यादुत्तरस्त्वधिमासकः ॥

इत्यादिवचनात् तुलापूर्वतनामायास्यायास्तुलायोग्यत्वमव-
सीयते । अन्यथा प्राकृतत्ववैयर्थ्यात् । एकशक्तिमत्त्वेन चाप्यप-
क्षत्योस्तद्योग्यता । ततश्च तदुत्तरस्य कार्तिकत्वम् । आश्विन-
स्य योग्यतया तुलासम्बन्धान्नुद्धत्वं च । एवं च विद्यमानस्यै-
व कार्तिकादेः क्षयः नाममात्रतया । सङ्कल्पे क्षयमामस्य तत्त-
न्मासत्वेनैवोल्लेख इति नवीनानुसारी पन्थाः ।

माधवानुसारिणस्तु मेषादिस्थरविसमाप्यन्वं तत्तन्मासत्वम् ।
“मेषादिस्थे सवितरि यो यो मासः प्रपूर्यते चान्द्रः ।

सितादिश्चान्द्रो मामो मलमामः एकमात्रसंक्रान्तिराहि-
त्यमसंक्रान्तत्वेन संक्रान्तिद्वयमस्त्वेन च भवतीति म-
लमामो ज्ञेया । अत्रिमामः, क्षयमासश्चेति ।
तदुक्तं काठकगुण्ये—

*यस्मिन्मासे न संक्रान्तिः, संक्रान्तिद्वयमेव वा ।

मलमामः स विज्ञेयो मामः स्यात् अयोदशः ॥ इति

चैत्राद्यः स ज्ञेयः पूर्तिद्वित्वे ऽधिमामोऽन्यः ॥ इतिवचनान् । यत्र
पूर्वोक्तरीत्या धनार्थे क्षयः, तत्र धनस्थरविमद्वयमप्यत्र कायान्तरात्रि-
शतधिकत्वं मार्गशीर्षत्वं लुप्यते । क्षयसंज्ञाया लोपान्वयन-
त्वात् । किन्तु तत्र धनस्थरविममाप्यन्वं पौषन्वर्षेणात्र सं-
कल्पे पौष एवोद्दिश्य इति वदन्ति । तदसन् । मागुक्तकार्तिक-
क्षये कार्तिकत्वलोपस्य दुरुपपादत्वात्, वृश्चिकस्थरात्रिममाप्यन्व-
सत्त्वात् । अथ—तत्र तुलासंक्रान्तिकालमज्ञातं यन्नयोऽप्यत्र वा ध-
निषद् एव वृश्चिकसंक्रान्तिकालत्वात् तन्पूर्वदर्शस्य तुलासम्ब-
न्धयोग्यता वाच्या । तथा च तुलास्थरविममाप्यन्वरूपार्थादिवनन्वस-
त्त्वात् कार्तिकत्वलोपः । सङ्कल्पे चादिवन एवोद्दिश्य इति चेत्—
तर्हि तदुत्तरस्य धनस्थरविममाप्यन्वरूपमार्गशीर्षत्वमस्मभवात् क्षीण-
कार्तिकत्वविशिष्टमार्गशीर्षत्वानुपपत्तिरिति कृतमतिविस्तरेण ।

*यस्मिन्निति । न चात्र क्षयस्य तन्पूर्वभावेनश्च संसर्पस्यैक-
संक्रान्तान्यत्वेऽपि अनाधिककालत्वात्कथं मलत्वम् ? ।

मलं वदन्ति कालस्य मासं कालविदोऽधिकम् ।

इतिवचनादधिकस्यैव मलत्वात्; इतिवाच्यम् । तयोस्ताह-
शमलत्वाभावेऽपि

यस्मिन्मासे न संक्रान्तिः, संक्रान्तिद्वयमेव वा ।

संसर्पाहस्पती मासावधिमामश्च निन्दिताः ॥

इतिवर्ज्यत्वरूपमलत्वात्तेः । *अयोदश इति । अधिक-

सत्यव्रतोऽपि-

राशिद्वयं यत्र मासे संक्रमेत दिवाकरः ।

नाधिमासो भवेदेष मलमासस्तु केवलः* ॥ इति ।

अधिकमासस्य कालनियममाह वसिष्ठः-

द्वात्रिंशद्भिर्गतैर्मामैर्दिनैः षोडशभिस्तथा ।

घटिकानां चतुष्केण पतत्यधिकमासकः ॥ इति ।

एतच्च *सावनादिमानेन संभवार्थं, न तु नियमा-
र्थम् । *अन्यथा षोडशदिनाधिकद्वात्रिंशन्मासानन्तरं
कृष्णपक्षनिपमेन शुक्लादित्वभङ्गापत्तेः । *तेन न्युनाधि-
ककाले मलमासपातेऽपि न दोषः । अत एवाक्तं

मासो, न तु द्विसंक्रान्तः । तस्य तत्त्वामम्भवान् । *केवल इति
चतुर्दशत्वरणार्थम् । *सावनादीनि । आदिना सौरग्रहः ।
सदुक्तं विष्णुधर्मे-

सौरेणाब्दस्तु मानेन यदा भवति धार्गव ।

सावने तु तदा माने दिनषट्कं पवर्द्धते ॥

ऊनरात्राश्च ते राम प्रोक्ताः संवत्सरेण षट् ।

सौरसंवत्सरस्यान्ते मानेन शशिजेन तु ॥

एकादशातिरिच्यन्ते दिनानि षगुनन्दन ।

समाद्वये साष्टमासे तस्मान्मासोऽतिरिच्यते ॥ इति ।

अत्र चान्द्रसमाद्वयात्सौरसमाद्वयं द्वात्रिंशतिदिनैराधिकं, चा-
न्द्रमासाष्टकाच्च सौरमासाष्टकं सार्द्धसप्तदिनैरिति मिलित्वा दि-
नार्द्धन्यूनो मासः स्यादित्याशङ्कायां दिनार्द्धपूरणाय दि-
नैः षोडशभिर्घटिकानां चतुष्केणेत्युक्तं, तच्च सावनमात्रान्वयीति
सूचनाय सावनपदोपादानम् । चान्द्रमासं निरस्यति-
*अन्य-

माघवर्षाये 'मासे त्रिंशत्तमे* भवेत्' इति । क्षयस्यापि
ज्योतिःशाम्ने

असंक्रान्तिमासोऽधिमासः *स्फुटं स्यात्
द्विसंक्रान्तिमासः क्षयाख्यः कदाचित् ।

येति । नियमाङ्गीकारे बाधकमाह चनेनेति ॥ *त्रिंशत्तमे
इति* । तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे

दिवसस्य हर्यकः षष्टिभागमूर्तो ततः ।

करात्येकमहच्छेदं तथैवैकं च चन्द्रमाः ॥

एवमद्भेदनीयानामब्दानामधिमासकम् ॥

ग्रीष्मे अनयतः पूर्वं पञ्चाब्दान्ते तु पथिमम् ॥ इति ।

दिवसाहःशब्दो चान्द्राधीपयौ । मलमासस्य चान्द्रव्याप्तवापे-
क्षणान् । सूर्येण चन्द्रेण च धनिनिधि तिथिषष्टिभागस्य दण्डस्य
च्छेदेनार्कवेणन कर्तुं मासद्वये प्रत्येकं ताभ्यामेकैकनिध्या-
कर्षणात् तिथिद्वयलाभकमेणाद्भेदनीये वर्षे त्रिंशत्तिथयो लभ्यन्ते ।
एवं पञ्चाब्दमन्ये द्विः सम्भवेदपि पूर्वं ग्रीष्मे एव वैशाखादिमासच-
द्वे एव । "यां तिथिं समनुमाप्य" इतिवचनान् । तुलादौ तिथेरदृष्ट्या
ऽसंक्रान्तपाताभावादिति । अयं च माघवेन शकवर्षाणामष्टपञ्चा-
शतुत्तशतद्वयाधिकं महस्रे गते योऽनन्तरभावीश्वरसंवत्सरः, तत्र
श्रावणमासोऽधिकः । ततः पूर्वं भावसंवत्सरे फाल्गुनोऽधिकः । तन्म-
ध्यगौ पुष्यभातृवत्सरावित्पुदाहतः । तत्रैव च तेनैव यथोक्तेश्वरसंव-
त्सरोत्तराचित्रभानुसंवत्सरे वैशाखोऽधिकः । तदुत्तरभाविनि तार-
णसंवत्सरे भाद्रोऽधिक इत्येकोत्तरात्रिंशत्तमन्येन दुर्मुखसंवत्सरे
श्रावणोऽधिकः । विकारिसंवत्सरे ज्येष्ठोऽधिक इति पञ्चात्रिंशत्तम-
त्वेन च न्यूनाधिकपात उदाहृतः । *स्फुटं* स्फुटमानेन । *कार्त्तिक-
कादीति । यत्र कन्यायां संसर्पः, ततः क्रमेण तुलाश्रधिकसंक्रान्ती,
ततो धनुषि क्षयः । तत्र संसर्पमाया एव तुलायोग्यस्थानत्वा-

क्षयः *कार्तिकादित्रये, नान्यतः* स्यात्

तदा वर्षमध्ये अभिमासद्वयं च ॥

एकः क्षयात्पूर्वं, परतश्चैक इत्याभिमासद्वयं भवतीत्यर्थः ।

अत्र विशेषमाह जाबालिः—

मासद्वयेऽब्दमध्ये तु संक्रान्तिर्न यदा भवेत् ।

*प्राकृतस्तत्र पूर्वः स्यादभि*मासस्तथोत्तरः ॥ इति ।

तंसर्पपरयोः क्रमेण कार्तिकादिकृत्यं बोध्यम् । *नान्यतः नैकतः । क्षयोभयपार्श्वयोरिति यावत् ।

*प्राकृत इति । प्रकृतिः स्वभावः त्रिंशद्दिनरूपस्तयुक्तः, अनधिकः, शुद्धः, कर्माहं इति यावत् । *अभिः अभिका मासः ।

नन्वस्तु संसर्पोऽपि षष्टिदिनो मासः । एकराशिस्थरव्यारब्धत्वात्, 'षष्ठ्या तु दिवसैः' इति वचनाच्च । तत्र च पूर्वोद्देश्ये निश्चयत्वबाधार्थं प्राकृत इत्युक्तम् । ततश्चाश्विने संसर्पे द्वितीयाश्विनोत्तरमेव कार्तिका मासः । तुलास्थरव्यारब्धत्वात् तत्र प्रथमाश्विने यथायथं शुक्लकृष्णपक्षकर्म कार्यमेव, प्रत्याब्दिकादि च । तस्य शुद्धत्वेन प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् । द्वितीयाश्विने च न पुनस्तत्करणम् । 'सकृत्करणेन कृतः शास्त्रार्थः' इति न्यायादङ्गभूतकालानुरोधेन प्रधानीभूतकर्मादित्तेरयुक्तत्वात् । काम्यारम्भाश्च द्वितीयाश्विने एव । आद्यस्य तस्य "न कुर्याद्भानुलङ्घिते" इत्यनेन निषेधात् । एवं दीपावल्यादिकमपि परत्रैव, न पूर्वत्र । आश्विनस्य कथमपि कार्तिकसम्बन्धाभावात् । एवं च संसर्पोऽपि उत्तरमासमंशोऽस्त्विति चेन्न । पूर्वोक्तकार्तिकरूपक्षयाव्यवधानेन जातस्य संसर्पस्य षष्टिदिनात्मकत्वासम्भवात् । तस्य षष्टिदिनात्मकत्वापगमे त्वेकमासत्वेन क्षयस्य कार्तिकत्वानुपपत्तेः । द्वितीयाश्विनस्य क्षयस्य च "क्षयः कार्तिकादित्रये" इतिनियमभङ्गापत्तेः । अत्र त्रिंशत्तिथिक्रममंश-

उत्तरं एव कालाधिक्यं, न पूर्वस्मिन्नित्यर्थः ।

यकालाधिक्यं पूर्वोपर्यन्तं निर्वचनम् ।

कार्तिकादिषु भाष्येषु यदि स्यातां मन्त्रिभूता ।

सर्वकर्महरः प्रोक्तः पूर्वमेव मन्त्रिभूतः ॥

इतिज्योतिःपराशरानुरोधान् । यत्र सप्तमामाभयपादव्योम-
श्विनादिषट्के एवामंक्रान्तद्वयं तत्र पूर्वं अंक्रान्तः त्रिंशत्तियक्रम-
श्चकालादुपरि चेत्तावन्तं तदा पाष्टिदिनान्मकः भवति एव । नाष्ट-
शकालान् प्राग्न जनने तु स त्रिंशदिनान्मकः प्राकृत एव । एवमुप-
रोऽपि चेत्तादृशकालादूर्ध्वं पतेन्नदा ऽधिक्यं, न तु ततः प्राक् पतने ।
तथा च पूर्वस्यैव प्राकृतत्वमुत्तरस्यैवाधिक्यत्वापत्तिरिति न नियम-
इति तदर्थः । यदा तु पूर्वं आश्विनादिषट्के, उत्तरस्तु वैशा-
खिषट्के तदा त्रिंशत्तियक्रमश्चकालादूर्ध्वं पतन्नां पूर्वो नाधिकः ।

चैत्रादुपरि नाधिक्यमः परतन्मन्त्रिको भवेत् ।

इत्यपवादान्; इति मतं निराकृतमाह—उत्तरं एवेति । पूर्वं
अंक्रान्तः कार्तिकादिष्वयान्पतमपत्तिनः सप्तान्पूर्वं एव । तेन
उपबृंहितो ऽव्यवहितो वाऽऽश्विनादिषट्के नियमितो, न तु तद्व्यव-
धानेन चैत्रादिषट्के भवितुमर्हः । उत्तराऽअंक्रान्तस्तु शीघ्रम-
न्दगतिभ्यां चैत्रान्पूर्वतनपट्के 'यां त्रिंशं सप्तनुधाप्य' इति, स्वा-
भाविककृतगत्या चैत्रादिषट्के वा भवतीति सप्तमाम एव पू-
र्व्वोत्तरत्वयोरवधित्वेन प्रागः, उपस्थितत्वात् । न तु त्रिंशत्त-
यिक्रमसंज्ञककालः । तस्यावृद्धिस्थित्वेन पराशरदुष्प्रशङ्कयत्वात् । एवं
च यत्र त्रिंशत्तममामादुत्तरत्वेऽपि नाधिक्यं कल्पयितुमर्हं, त्रिं-
शत्तमान् प्राग्भवेत् तु तत्र त्रिंशत्तियत्वं, प्राकृतत्वरचनात् । प्रा-
कृतत्वात्वा च यथास्थितं तर्पे यस्त्रिंशदिनान्मकः शुद्ध आयाति,
स एवायमिति बाध्यते इति भवति तस्य पाष्टिदिनान्मकत्व-
बाधः । तथा च प्रोक्तकार्तिककृत्यं न कस्यापि विमतिरिति ।

यत्तु ब्रह्मसिद्धान्ते—

*चैत्रादर्वाङ् नाधिमासः, परतस्त्वधिको भवेत् ।

इति । तत्र चैत्रात्पूर्वमसंक्रान्तद्वये पूर्वो नाधिकः,*
किंतु *पर इत्यर्थः । यच्च ज्योतिःसिद्धान्ते—

*धटकन्यागतं सूर्ये *वृश्चिके वाऽथ धन्विनि ।

मकरे वाऽथ कुम्भे वा नाधिमासो विधीयते ॥ इति ।

तिथिसञ्चयकालात्पूर्वापर्याभिप्रायेणैदमिति तु न सन् । चैत्रा-
त्पूर्वमसंक्रान्तद्वये पूर्वो नाधिक इत्यनेन विरोधात् । तेन चैत्रात्पूर्व-
स्य तिथिसञ्चयक्रमकालोत्तरस्याप्युत्तरचैत्रादिपटकपातेऽनधिकत्वा-
भिधानात् । *चैत्रादर्वाङ् गिति । मासस्यैवाधिपत्वे सर्वस्याप्युत्तर-
स्य तथात्वाच्चैत्रादर्वाङ् नाधिमास इत्यस्यामङ्गतिः । त्रिंशत्तिथि-
सञ्चयक्रमकालस्यावधित्वे तु आश्विनादिपटकपातिनोऽप्युत्तरासंक्रा-
न्तस्यैव नियतमाधिक्यम् । प्राथमिकमसंक्रान्तस्यापि कदाचित्तथा-
त्वात् । चैत्रादिपटकपातिनस्तु तस्य नियतं तदित्यर्थे इत्याभिमानः ।

*नाधिक इति कालतःपदगर्भम् । *पर इति । का-
लतोऽधिक इत्यनुवर्तते । अत्र यद्यपि ऋजुगत्या चैत्रात् परतो
मेषादिष्वेवाधिकमास इति क्षयरहितमाधिमासवर्षपरत्वं सम्भव-
ति । तदुक्तम्—

मध्ये विषुवतोर्भानुर्वर्द्धयेत्स्वान्यहानि तु ।

तैः सम्भूयाधिको मासः पतत्येष त्रयोदशः ॥ इति,

तथापि ब्रह्मसिद्धान्तः क्षयमासप्रकरणस्थ इति तथा नोक्तम् ।

*धटिति । क्षयोत्तरस्याधिकत्वाद्विरोधः । *वृश्चिके वेति । अत्र
मीनमपि प्रवेश्य वृश्चिकादिपञ्चके इति(१) विवक्षितम् । यत्रामाया
कन्यासंक्रान्तिः, ततोऽप्योत्तरप्रतिपदि तुलासंक्रान्तिः, तदनन्तर-
दर्शे एव वृश्चिकसंक्रान्तिः, ततो ऽसंक्रान्तोत्तरप्रतिपदि धनुःप्रवे-

(१) तेन 'चैत्रादर्वाङ्' इत्यनेन न वैषम्यमिति बोध्यम् ।

तद् वृश्चिकादिचतुष्टये मलमासे सति पूर्वं तुलाकन्या-
गतं सूर्यं क्षयपूर्वभागाधिमामस्य कालाधिक्यमात्रनि-
षेधार्थं, न त्वधिकमामस्य ।

दशानां फाल्गुनार्दीनां प्रायो माघस्य च कश्चित् ।

नपुंसकत्वं भवतीत्येष शास्त्रविनिश्चयः ॥

इति हेमाद्रौ विष्णुधर्मविरोधात् । *मलमासेष्टका-
दिनिषेधानुरूपसंज्ञ । *मकरं वाप्य कुर्ये वा' इति
*दृष्टान्तार्थम् । प्राप्यभावात् ।

शः, तदविषयेण शोधकपदम् । कन्याग्रहणं चाऽऽर्चनस्य
वैशाखादिपदकथानिवान्न कालाधिक्यशङ्कावारणार्थम् । वस्तुतस्तु
क्षयस्य कार्तिकादवसानयनतया तुलादिवयं क्षयमासे सति
कन्यादेर्न कालाधिक्यमिन्वयः । तथैव मकरं नव्यादिसमने । *न-
पुंसकत्वम् । पुंसो मण्डलानिष्टानुः सूर्यस्याभावात् । तथा श्रीकृष्णम् —

अरुणः सूर्यो भानुस्तपनचन्द्रो रविर्गर्भास्त्रिधा ।

अथैषा दिग्गुरोना दिनाकरो मित्रोऽप्यु च ॥

एते द्वादश सूर्यो माघाद्यष्टयान्ति मासम् ।

निःसूर्योऽधिकमासो मल्लिङ्गनाम्यस्ततः पापः ॥ इति ।

मासेषु द्वादशादित्यास्तपन्ते इह यथाक्रमम् ।

नपुंसकेऽधिके मासि मण्डले तपन्ते रवेः ॥ इति च ।

न च चैत्रादिषु एव कालाधिक्यान्नपुंसकत्वं नान्यत्र, "म-
ध्ये विपुत्रतोः" इति वाक्यादिनि वाक्यम् । आश्विनादिवयस्य मा-
घफाल्गुनयोश्चामेकान्तत्वं सप्तमासनिबन्धनत्वात् । तुलादी ना-
धिमाम इत्यर्थं निरमितुपाह—*मलमासे इति । षाष्टदिनाभ्य-
मासपूर्वभागे इत्यर्थः । हेमन्तादेर्मेलनया "षष्ठ्या तु दिवसैः" इति
निषेधोपपत्तिरिति भावः । ननु क्षयस्य तुलादित्रयनैगत्यान्पकरे
इत्येव न युज्यते, कैव कथा कुर्ये इत्यस्येति । तथा च कथं वृश्चिका-
दिचतुष्टये मलमासे सतीत्युक्तमिन्वयशाह *मकरं इति । *दृष्ट्या-

क्षयस्याऽऽगमनकाल उक्तः सिद्धान्तशिरोमणी-

गतोऽब्धयद्रिनन्दैर्मिते शाककाले

तिथीशैर्भाविष्यत्यथाङ्गाक्षसूर्यैः ।

गजाग्रभिभूभिस्तथा प्रायशोऽगं

*कुवेदेन्दुवर्षैः कचिद् गोकुभिश्च ॥ इति ।

अब्धयः—चत्वारः, अद्रयः—सप्त, नन्दाः—नव,
एषां प्रातिलोम्येन पाते ९७४ । तैर्मिते वर्षे काश्चित् क्ष-
यमासः पूर्वं जात इत्यर्थः । तिथयः—पञ्चदश, ई-
शाः—एकादश, १११५। एवंमिते पाते काश्चिद्भाविष्यती-
त्यर्थः । अङ्ग ६, अक्ष ६, सूर्याः १२, एकत्र १२५६ ।
गजाः ८, अद्रयः ७, अग्रयः ३, भूः १, एकत्र १३७८ ।
कुः १, वेदाः ४, इन्दुः १, एकत्र १४१ । गानः ९, कुः
१, एकत्र १९ । एतैर्मिते वर्षे पाते काश्चिद्भाविष्य-
तीत्यर्थः ॥

अथ *मलमासे कार्याकार्यं निरूप्यते । तत्र जायान्तिः—

न्तार्थम्—व्यतिरेकदृष्टान्तार्थम् । वृश्चिकादिद्वये क्षयमासे पाते यथा
मकरादेरधिकमासत्वं कालाधिक्यात्, तथा तुल्यादेर्नास्तीत्यर्थः ।
एवं च वृश्चिकादिचतुष्टये मलमासे सतीत्येव सम्यक् ।

*कुवेदेन्दुवर्षैरिति । अब्धयद्रिनन्देषु (९७४ कुवेदेन्दु-
(१४१)योजने तिथीशाः(१११५) । तत्र तथोजने अङ्गाक्षसूर्याः
(१२५६) । तत्र गोकु(१९) न्यूनतद्(१२२)योजने (१३७८)
गजाग्रभिभूमयः । तथा च गोकुभिश्चेति पूर्वोक्ते क्षयके तावन्न्यु-
नाधिकपातेऽपि सम्भवार्थम् । *मलमासे—

“अमावास्याद्वयं यत्र मासि मासि प्रवर्तते ।

उत्तरश्चोत्तमो ज्ञेयः पूर्वस्तत्र मलिम्लुचः” ॥

*नित्यनैमित्तिके कुर्याच्छ्राद्धं कुर्यान्मन्त्रिभ्युचै ।

तिथिनक्षत्रवारोक्तं, काम्यं नैव कदाचन ॥

अयं च काम्यानिषेध आरम्भसमाप्तिविषयः ।

*अमृषी नाम ये मासा न तेषु मम संमतः ।

घृतानां चैव यजानामारम्भश्च समापनम् ॥

इति तेनैवोक्तत्वात् । अमृषी अधिकमासा इत्य-

“त(१)मनिकम्प त् रविर्वाह गच्छेत्कथं च न ।

आद्यो मन्त्रिभ्युचो ज्ञेयो द्वितीयः प्राकृतः स्थितः” ॥

इत्याद्युक्तैः ।

*नित्येति । मलमासे अनन्यगतीनि नित्यनैमित्तिकानि,
आवश्यकानि काम्यानि च आरम्भार्थायानि । सावनमानसाध्यानि
तु प्रागारब्धानि तत्र समाप्यानि । तत्र तदितरेषामारम्भः, समा-
प्तिश्च न; किं त्वनुष्ठानमात्रमिन्याष्वण्डलायैः ।

मिनीवालीमनिकम्प यदा संकल्पते रविः ।

रविणा लङ्घितो मासो ह्यनहः सर्वकर्मसु ॥

इत्यादिमासान्यनोनियेधानां विशेषप्रतिपत्तिसर्वोपातदितरका-
म्यादिपरत्वेन ।

*अमृषी इति ।

प्रवृत्तं मलमासान्धात् काम्यं कर्मासमापितम् ।

आगते मलमासेऽपि तत्समाप्यमसंशयम् ॥

इति तु सावनमानप्रवृत्तकृच्छ्रादीनसमादिपरम् । एतेनैत-
त्समाप्यनुष्ठानात्तद्वर्जनवचनं मोहात्तत्र प्रकान्तकाम्यसमाप्तिपर-
मित्यपास्तम् । अनियतकालानां तत्रानुष्ठानैव प्रयोगप्राशुभावावज्ञे
प्रतिपत्तयस्य तत्साधारण्यायोगात् । ननु कार्गरीराशोऽग्राभिचार-
प्रत्यभिचाररोगप्रहर्तृःस्थ्यादिनिमित्तकस्य शान्त्यादेः काव्यवत्वा-

६० सटीकनिर्णयसिन्धुप्रथमपरिच्छेदे

र्थः । तत्र 'मण्डलं तपते रवेः' इति वचनात् । *कारि-
र्यादेः काम्यस्य त्वारम्भसमाप्ती भवत एवेत्यादि-
रन्यत्र विस्तरः । काठकगृह्योपाय—

मले*ऽनन्यगतिं कुर्यान्नित्यां* नैमित्तिकीं क्रियाम् ।
इति ।

तानि नैमित्तिकानि दीपिकायामुक्तानि
यन्नैमित्तिक*माग्निनष्ट्यनुगताग्न्याधानमर्चास्तु वा

न्मलमासे कथमनुष्ठानमत आह—*कारिण्यादेरिति । निलम्बा-
सहत्वादिति शेषः ।

नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा यथा ।

तथा तथैव कार्याणि न कालस्तु विधीयन्ते ॥

इति दक्षोक्तेः ।

नेहेतात्र विशेषज्यामन्यत्राऽऽवश्यकादिभेदः ।

इति गृह्यपरिशिष्टाच्च ।

नित्यनैमित्तिकान्यपि विशिनष्टि—*मले इति । *अ-
नन्यगतिम्—यस्या मासान्तरे ऽनुष्ठाने कालातिक्रमनिमि-
त्तकप्रायश्चित्तपातो, विहितकालालाभेन लोपो वा, ताम् ।
*नित्यामिति ।

अवषट्कारहोमाश्च पर्व चाग्रयणं तथा ।

मलमासे तु कर्त्तव्यं काम्या इष्टीश्च वर्जयेत् ॥

इति तु दिङ्मात्रम् । अवषट्कारहोमाः—अग्निहोत्रौषामनहोम-
वैश्वदेवादयः । पर्व—दर्शपूर्णमासेष्टी, पार्वणस्थालीपाकश्च ।

*अग्नीनि । अग्नेर्नष्टौ सत्यामनुगताग्न्याधानम् । तद्विलम्बे
प्रायश्चित्तापत्तेः ।

अग्न्याधेयं प्रतिष्ठां च यज्ञदानव्रतानि च ।

वेदव्रतवृषोत्सर्गचूडाकरणमेखलाः ॥

संस्कारादिविलोपने सति पुनः प्रोक्तं प्रतिष्ठादिकम् ।
इति । अगत्यन्तरयुक्तं तु सोमादि कर्ममेव ।

*तत्र कर्मव्याप्त्युक्तानि कालादर्श-

*द्वादशाहसर्पिण्डदानं कर्म, ग्रहणजन्मनाः ।

सोमन्तं पुंसन्तं श्राद्धं, ज्ञानेनौ, जातकर्म च ॥

रागशान्तरत्नम् च योगे श्राद्धं व्रतानि च ।

प्रायाश्चनं निर्भिन्नस्य वशान्त्युत्तरं परम् वा ॥

माहृत्यमभिषेकं च मलमासे निमित्तम् ।

इत्यत्र तु पर्याप्त्युक्तानि नामानि कालानि कर्मणि । संस्कारा-
दिलोपः चण्डालादिस्पर्शप्रयुक्तः । अगत्यन्तरानि ।

सोमयागादिकर्माणि निन्यान्यापि यन्तिस्तु च ।

पृष्टीश्राद्धयणाधानवातुषोम्यादिकान्यपि ॥

महालयावृक्षाश्राद्धोपाकर्मार्थापि कर्म यत् ।

स्पष्टमानविशेषाद्व्यातिहितं व्रजेत्यन्वये ॥

इति काठकप्रश्नात् । अत्र अगत्यन्तरयुक्तत्वं बीजं बोध्यम् । पृष्टी-
ष्टिः काठकप्रश्नात् पृष्टीष्टिः । पृष्टीष्टिर्गति पाठे ज्ञानोष्टिः । शौच-
कालरूपाहोपग्रहार्थं तस्या आशीचोत्तरन्तं मलान्तरन्वस्यापि
न्याय्यत्वात् ।

इदानीं विशिष्य कार्याकार्यमाह - अतश्चेति । विशेषतः
प्रपञ्चनीये कार्याकार्यसमुदाये । द्वादशाहेति ।

जातकर्मन्त्यकर्मणि नवश्राद्धं तथैव च ।

मघात्रयोदशीश्राद्धं श्राद्धान्यपि च षोडश ॥

चन्द्रमूर्त्यग्रहे स्नानश्राद्धदानत्रयादिकम् ।

कार्याणि मलमासेऽपि नित्यं नैमित्तिकं तथा ।

इति वचनात् । यत्

*अब्दोदकुम्भमन्नादि महालययुगादिषु ।

श्राद्धं दर्शोऽप्यहरहःश्राद्धं *सूनार्दिमासिकम् ॥

मलिम्लुचान्यमासेषु मृगानां श्राद्धमादिक्कम् ।

श्राद्धं तु पूर्वदृष्टेषु तीर्थेष्वेवं युगादिषु ॥

मन्वादिषु च गृहानां दानं दैनन्दिनं च यत् ।

तिलगोभूहिरण्यानां *सन्ध्योपासनयोः क्रिया ॥

अधिमासे न कर्तव्यं श्राद्धाभ्युदयं तथा ।

तथैव काम्यं यत्कर्म वत्सरान्प्रथमाद् कर्तुं ॥

इति वचनं, तत्र श्राद्धं द्वादशाहमापिण्डनान्तं ग्रहणाऽलभ्य-
योग—गर्भसंस्काराऽऽभ्युदयिका—ऽधिकमासिक प्रथममासवत्सरि-
क—मलमासमृतसांवत्सरिकभिन्नं ग्राह्यम् । मापिण्डनान्तोपादानात्त-
दुत्तरं न कार्यमिति लभ्यते ।

सपिण्डीकरणाद्धूर्ध्वं यत्किञ्चिच्छ्राद्धिकं भवेत् ।

इष्टं वाऽप्यथ वा पूर्तं तत्र कुर्यान्मलिम्लुचं ॥

इत्यादिवचनात् । ग्रहणजन्मनोः श्राद्धं तन्निमित्तकदानादे-
रूपलक्षणम् । वृद्धिश्राद्धस्य जातकर्मान्नत्वात् पृथगुक्तिः ।

*अब्देति ।

अब्दमम्बुघटं दद्यादन्नं चापि सुमञ्चितम् ।

संवत्सरे विवृद्धेऽपि प्रतिमासं च मासिकम् ॥

इति कौशुभिवचनात् त्रिंशत्सोदकुम्भान्नदानानि, अधि-
कमासिकं चेत्यर्थः । *ऊनादीति । अनन्वगतिकत्वात् ।

*सन्ध्योति ।

कुर्यात्पात्यहिकं कर्म प्रयत्नेन मलिम्लुचं ।

नैमित्तिकं च कुर्वीत सावकाशं न यद्भवत् ॥

इति वचनात् । “कामं तु व्रीहियवतिलैः” इति चोपामनपरम् ।
नैमित्तिकं—विधिनिषेधातिक्रमनिमित्तककृच्छ्रचान्द्रायणादि, उप-

पर्वहोमआश्रयणं च सांभारिष्टश्च पर्वणि ।

नित्याग्निहोत्रहोमश्च देवनासां नाथपुत्रनमः ॥

स्नानं च स्नानविधिनाऽप्यभक्ष्यापि यवजनम् ।

तर्पणं च निमित्तस्य नित्यत्वाद्भूतपूजने च ॥ इति ।

ऋणौ—पुंसवचनस्मीमन्तौ । एतच्च गन्धोपाशानाद्यज्जप्रा-
शनान्तसंस्कारोपलक्षणम् । तदुक्तं दार्पिकाग्राम

स्थितनिमित्तप्रयुक्तश्चैतन्महानावाप्यनवः । एवं नावाप्यनवः शेषः ।

*आश्रयणम् । "पर्व आश्रयणं तथा" इति । ततः पुमाणाश्चः शेषः ।

तद्व्याप्ते तु "पर्वोऽप्यश्रयणम्" इति निषेधः । ऋणौ चैव ।

रोगे चाल्पयोगे च मीमन्ते पुंसवोऽपि च ।

यद्दानाद्दं समुद्भूतं पूजयापि न दुष्यति ॥

इति । अत्र मीमन्तपुंसवशब्दावुपलक्षणम् ।

गर्भे वातुषिके भृत्ये आद्वयमाणं यामिके ।

सापिण्डीकरणे नित्यं नाविमानं विनयेयम् ॥

इति यमोक्तेः । गर्भे — गर्भमंस्कारे ।

जातकर्म च पुंसुतिः मीमन्तोऽश्रयणं वनम् ।

पल्लिभुजे शिव कर्तव्यं निर्माणं यदि जायते ॥

इत्युक्तेः । वस्तुनस्तु —

अभिप्राये न कर्तव्यं आद्वयभ्युदयं तथा ।

इति वाक्ये आद्वयविकस्याङ्गत्वेन नाश्रयणान्तरकस्य चोक्ता-
देरिव मीमन्तादपि निषेधे प्राप्तं यद् "वन्महान्प्रयथादत्त" इत्यादिवा-
नं, तत् प्रथमवर्षसम्बन्धित्वेन सांभारशेषानवधानां गर्भजन्मसम्ब-
न्धिनामज्जप्राशनान्तानां प्रतिषेधवार्थम् ।

नामाज्जप्राशने चालं विवाहं मौञ्जिवन्धनम् ।

निष्क्रमणं जातकर्म काम्यं शृण्विसर्जनम् ॥

‘गर्भाधानमुखं च चौलाविधितः प्राग्जातयागं(१) विना
कृच्छ्रेष्वाग्रयणं *गजेन्द्रपुरतश्छाया मघानङ्गयोः ।
तीर्थेन्दुक्षयशोश्च पित्र्यमधिकं मास्येवमायाचरेत्’
इति । अलभ्ययोगे ऽर्धोदयपञ्चकादौ* काम्यान्वपि व
तादीनि कार्याणीत्यर्थः । पूर्वं परञ्च-मले शुद्धे नैत्यर्थः ।

अस्तगे च गुरौ शुके बाले वृद्धे मलिम्लुने ।

उद्यापनमुपारम्भं व्रतानां नैव कारयेत् ॥

इति तु अतिपन्नजातकर्मनामकर्मोन्नप्राशननिष्क्रमणपरम् ।
“जातकर्म च पुंसूतिः” इत्यत्र चकारेण नामकर्मोदग्रहः । एतेषां
पुंसूत्यादेरिव मलमासादिव्यतिरेकेण विहितानि नान्ये नैवैवैन
सूचनाय ‘निमित्तं यदि’ इत्यादि। केचित्तु जातकर्मनामकर्मणोः प्रात-
पदोक्तप्रसववशात्तथात्वेऽपि निष्क्रमान्नप्राशनयोर्नानिपन्नविषयत्व-
मिति नित्यानपेक्षमाहुः । जातकर्मादेः प्रातिप्रसवेनाऽऽभ्युदयि-
कस्यापि तदङ्गतयैव प्रातिप्रसवो बोध्यः । चादौ विक — तत्कृत्यं
वृद्धिग्रहणे । भृत्ये तत्कृत्यं भूतिग्रहणे । मांसकम् — प्रमाणास्या-
श्राद्धम् । नित्यम् — अहरहर्दीनादि, सन्त्योपासनादि चोक्तं ।

*गजेन्द्रेति । इयं च—

परमान्नं च यो दद्यात् पितॄणां मधुना सह ।

छायायां तु गजेन्द्रस्य पूर्वस्यां दक्षिणामुखम् ॥

इति यौगिकी ग्राह्या । “यदेन्दुः” इति पारिभाषिक्या-
स्तस्या मलेऽसम्भवात् । अमावास्यामत्यासन्नायां कृष्णपक्ष-
त्रयोदश्यां मघायोगे रेवरवस्थानं चेत्तर्हि तत्सम्बन्धिषुक्तादिवान्दे
कन्यासंक्रान्तेरवश्यंभावेन तस्य मलत्वासम्भवात् । *पञ्चकादा-
विति । आदिना कपिलापष्ठ्यादिग्रहः । “महालयाष्टकाश्राद्ध”

*महालयशब्देन मघात्रयोदशयुक्त्यते इति साधयः । दर्श-
आहं मलेऽपि कार्यम् । यत् — काश्यशुद्धः

संवत्सरातिरेकेण मासो यः स्यान्मलित्कृतः ।

तस्मिन्मघादशे आहं न कुर्यादिन्द्रुसंक्षये ॥

इति, तत् *काश्यदर्शआहंविषयम् । 'काश्यं नैव क-
दाचन' इति वचनात् । दर्शं च काश्यं आहं 'कन्यां क-
न्यावेदिनश्च' इत्यादिना याज्ञवल्क्येनोक्तम् । नित्यं तु
मलेऽपि भवत्येव ।

दर्शोऽप्यहरहः आहं, दानं च प्रतिपादयति ।

गोभृतिलहिरण्यानां मासेऽपि स्यान्मलित्कृतः ॥

इति मासयोक्तैरिति हेमाद्रादयः । दिवोदामासेऽपि-

इत्यादिपूर्वोक्तनिषेधादाह — *महान्तर्धति ।

मघात्रयोदर्शआहं प्रत्युपास्थितं हेतुकम् ।

अनन्यगतिकत्वेन कर्तव्यं स्यान्मलित्कृतः ॥

इत्युक्तेः । अत्रेदमस्मिन्नीजम् । महालयशब्दस्य मघात्रयोदश्या
लक्षणा व्यर्थी ।

शुद्धिआहं तथा सोमपण्याधेयं महालयम् ।

राजाभिषेकं काश्यं च न कुर्याज्जानुकाङ्क्षते ।

इतिभृगुक्तनिषेधस्य स्वकालाविषयमहालयविषयकत्वान् । य-
तः संसर्प आश्विनादिपदे एवेति मतं दर्शिता महालयस्तत्र-
प्राप्तोऽपि न कार्यः, किं तु तदुत्तरमौणतकाल एवेति । यदि तु
भाद्रपदोऽपि संसर्प इति मतं, तदा पण्याब्दकादवन्महालयप्राप्तो
महालयो भवत्येव । एवमेव 'तथाऽपि नाम संसर्पमलमासादिषु द्विजे ।
प्रथमोपाकृतिर्न स्यात्' इति संसर्पपदोपादानसंगतिः । आश्विनस्यैव
संसर्पत्वे तत्रोपाकर्माप्राप्तेरेव निषेधानुपपत्तिरिति । *काश्येति ।
एतेनापावास्यामृतस्य मासिकं मासशुद्धौ न वर्द्धनीयमित्येवमर्थ-
मित्यपास्तम् । मासिकपदामत्वेन तथा व्याख्यानं मानाभावात् ।

अनिन्दुरिन्दुपूर्णा च हरिवारो बुधाष्टमी ।

नाधिमासे परित्याज्याः सीमन्ताग्नाशने शिशोः ॥

इति । अनिन्दुः—दर्शः ।

द्विविधमप्यमाश्राद्धं न कार्यमित्यपरार्कः ।

तत्र यद्विहितं कर्म उत्तरे मामि कारयेत् ।

इत्युक्तेः 'षष्ठ्या तु दिवसैर्मामः' इति शुद्धमा-
सकरणेऽपि शास्त्रार्थोपपत्तेर्दर्शश्राद्धं मले न कार्यमिति

प्राचीनगौडाः, शूलपाणिश्च । संवत्सरप्रदीपेऽपि

एकराशिस्थिते सूर्ये यदा दर्शद्वयं भवेत् ।

दर्शश्राद्धं तदाऽऽदौ स्यात् *न परत्र मलिम्लुत्वे ॥

*अत्रापि *प्राग्बद्धवस्था । यद्यपि कालादर्शं सर्वं*

वार्षिकं मासद्वये कार्यमित्युक्तं, *तथापि हेमाद्रिमा-

धवापरार्कादिमतात् प्रथमवार्षिकं मलमासं, द्वितीया-

ब्दाब्दिकं तु शुद्धमासं एव कार्यम् ।

असंक्रान्तेऽपि कर्तव्यमाब्दिकं प्रथमं* द्विजैः ।

तथैव मासिकं श्राद्धं सपिण्डीकरणं तथा ॥

इति हारीतोक्तेः ।

आब्दिकं प्रथमं यत्स्यात्तत्कुर्वीत मलिम्लुत्वे ।

*न परत्रेति ।

मेषादिस्थे सवितरि यो यो मासः प्रपूर्यते चान्द्रः ।

चैत्राद्यः स ज्ञेयः पूर्तिद्वित्वे ऽधिषामोऽन्त्यः ॥

इति मेषाद्यधिकरणकदर्शान्तत्वरूपचैत्रादिलक्षणाभिप्रायकम् ।

अपरार्कादिमतं निरस्यति—*अत्रापीति । अत्रिना "तत्र यद्विहितम्"

इत्यस्य समुच्चयः । *प्राग्बद्ध—नित्यकाम्यभेदेन । तथा च मले निर्मू-

ल एव नित्यामात्रास्याश्राद्धनिषेध इति भावः । *सर्वमिति । उभय-

त्र चेति शेषात् । अभिमानं निराकरोति—*तथापीत्यादि । *प्रथ-

ममिति । अब्दादौ क्रियमाणमाब्दिकमिति समाख्यया तस्य द्विती-

(१) त्रयोदशे तु सम्प्राप्ते कुर्यात् पुनराब्धिकम् ॥
इति स्मृत्यन्तराक्तं । *पुनराब्धिकं *द्वितीयादिवा-
र्षिकं त्रयोदशे मासेऽर्चते चतुर्दशाद्यादने कुर्यादि-
त्यर्थः । यत्तु सत्यवतः—

वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मतेऽहनि ।

मलमासे न तत्कार्यं दयाद्यस्य वचनं यथा ॥

इति, तद् द्वितीयादिवार्षिकविषयम् ।

*आब्धिकं प्रथमं यस्यासत्कुर्यात् मांलम्बने ।

इति पूर्वोक्तवचनात् । तेन यत्र द्वादशं मासिकं शु-
याब्धिकत्वेऽपि महर्षिदिष्टाद्वा नराब्दिकानां मन्वे माघश्राद्धवि-
षेत्य तस्य तत्त्वम् । मासादौ क्रियमाणं मासिकम् । तच्च मल-
मासमृतस्य एकादशेऽहनि मले, शुद्धे वा मासे । 'भाष्येकादशेऽहनि'
इत्यस्याऽऽदौ क्रियमाणमाद्यभिप्रेत्यात् । तेनैव 'अधिकं त्वधिकं
भवेत्' इतिवचनानुग्रहात् । ऊनमासिकोत्तरं शुद्धन्यमासीयमृतविधौ
च, 'तत्र यदिहितं कर्म' इत्यादिवचनात् । एवं क्रमेण मासिकद्वयं
मिलितमाद्यमासिकं, तदुत्तरं द्वितीयमासिकादि । अधिकमग्रे
वक्ष्यामः । सम्प्राप्ते इत्यस्य भारब्धे इत्यर्थमाभिप्रेत्याऽऽह—*पुन-
रिति । *द्वितीयादिवार्षिकमिति ।

अधिमासे न कर्तव्यं श्राद्धं मांलम्बरादिकम् ।

इतिकौशुमिनिषेधश्च उक्तरीत्या प्रथमाब्दिकविषयकत्वास-
म्भवाद् द्वितीयाब्दिकविषयक इति भावः ।

*आब्दिकमिति । आद्याब्दिकं द्वादशे मासे पूर्णं सति मलि-
म्लुवे त्रयोदशे एव कुर्यादिति तदर्थः । "एतच्च शुद्धमासमृते ।
मलमासमृते तु सौरम् । अधिकमृतस्य" इत्यादिपाठान्तराभिप्रायं
चोपगृह्याद्वक्ष्यामः ।

द्धमासे भवति, तत्र त्रयोदशेऽधिके एवाब्दादिदकं कार्यम् । यत्र त्वधिकमध्ये द्वादशं मासिकं, तत्र तस्य द्विरावृत्तिं कृत्वा चतुर्दशं शुद्धे एव प्रथमाब्दिकमिति निष्कर्षः । तेन द्वितीयादि शुद्धमासे एव । पृथ्वी-
चन्द्रोदये दिवोदामासे मदनपारिजाते चैवम् ।

मलमासमृतानां तु यदा स एवाधिकः स्यात्तदा तत्रैव प्रतिसांवत्सरिकं कार्यम् । यथाऽऽह पैठीनसिः—

मलमासे मृतानां तु श्राद्धं यत्प्रतिवत्सरम् ।

मलमासेऽपि कर्तव्यं नान्येषां तु कथं चन ॥ इति ।

हेमाद्रौ व्यासोऽपि—

मलमासमृतानां तु सौरं मानं समाश्रयेत् ।

स एव दिवसस्तस्य श्राद्धादिषोडशकादिषु (१) ॥

(१) “अत्राधिकमृतस्य न द्वितीयाद्यब्देषां सांवत्सरिकः । द्वितीया-
दावन्याधिके वाऽपूर्वानयमविधिर्निरूप्यताम् । किन्तु प्रथमाब्दिकस्य मृत-
नियमात् सत्यव्रतेन तद्वत्स्य सर्वस्याधिके निषेधे प्राप्तं प्रतिवत्सर-
मात्रं, लाघवात् । अतो न द्वितीयादां सौरमासप्रसङ्गः । ‘आन्द्रोमहं
तथाऽऽब्दिके’ ‘मासपञ्चतिथिस्पृष्टे’ इत्यादिविरोधाच्च” इति काचित्
पुस्तकेऽधिकः पाठः ।

अस्यार्थः । वैशाखाद्याधिके मृतस्य यदा पुनः परिवर्तनक्रमेणा-
धिको वैशाखो भवेत् तदाऽऽब्दिकश्राद्धार्थं सौरं मानं समाश्रयेत् ।
मेषादिस्थे सावितरि अधिके एव तस्याब्दिकश्राद्धादि कुर्यात्, न तु वृषा-
दिस्थे सावितरि शुद्धवैशाखादौ इति यावत् ।

वैशाखाद्याधिके मृतस्य (संवत्सरं पूर्णं) द्वितीयवर्षादौ, वैशाखाद्याधि-
कपाते तत्र च आब्दिकश्राद्धार्थं सौरं मानं समाश्रयेत् इत्यावश्यां सौर-
विधिर्नास्ति । तथा सति द्वितीयवर्षादौ आब्दिकश्राद्धार्थं सौरमानस्य
केनापि वचनेनाप्राप्तस्य विधानेऽपूर्वविधित्वम्, वैशाखाद्याधिकपा-
ते तत्र आब्दिकश्राद्धार्थं सौरमानस्य “मलमासे मृतानां तु श्राद्धं
यत्प्रतिवत्सरम् । मलमासेऽपि कर्तव्यम्” इति वचनेन मलमासे क-
र्तव्यताबोधनेन प्राप्तस्य “सौरं मानमेवाश्रयेत्” इत्येवं नियमेन ‘म-
लमासेऽपि’ इति अपिशब्दस्वारस्येन प्राप्तस्य शुद्धमासस्य निवृत्तिः

इति नियमविधिभ्यामिति निरूप्यप्रसङ्गात् । किं तु “अथ कृत्वा नैवपि कर्तव्यमादिदं प्रथमं द्वितेः” इति हारीशेन “आदिदं प्रथमं यत्कृत्य तत्पूर्वात् मालिङ्गने” इति स्मृत्यन्तरवचनेन च प्रथमादिकस्य माले नियमनात् आधिकमूलस्याप्यत्र मूलस्य च द्वितीयादिवार्षिकस्य “वर्षे वर्षे तु यत्कृत्वा मातापित्राभ्यां” इति । मलमासे न तत्कार्यम्” इति स्वयमेव निबन्धनं आधिके नियमे पाठे वैशाखाद्याधिकमूलस्य वैशाखाद्याधिकपाले तत्रैव वार्षिकप्रज्ञा कार्यं “सौरमानाध्वयणेन प्रतिप्रसवमात्रं क्रियते ज्ञायमानम् । अतः आधिकमूलस्य द्वितीयावस्था दो क्रियमाणे प्रथमादिकादौ सौरमासप्रसङ्गात् न । “आदिदमिह न याद्विदं” “मासपक्षातिशयपूर्णे” इत्यादि निबन्धनविरोधाच्च “सौरमानं समाधयेत्” इत्यनेन न आदिशेयत्वं द्वितीयादिकस्य प्रथमात् वार्षिकार्थं सौरमानाविधारितम् ॥

केचित्तु — “मलमासमूलानां तु यदा स्व पक्षाधिक” इति उपक्रमप्रन्धार्थमनवयवकृत्यतः “मलमासमूलानां तु सौर मान समाधयेत्” इति वचने “यदा स्व पक्षाधिकः स्यात्तान्मासांविषयम्” इति स्वांस्मरिकभाजप्रकरणोक्तं निर्णयान्बुधप्रन्धं तत्रैव कृष्णभट्टादयः व्याख्याप्रन्धं आपयोलाभयन्तः कृष्णादिमानमाविषयैवाङ्गीकृत्यन्तः वैशाखाद्याधिककृष्णमूलस्य स्वांस्मरिकभाजं कृष्णादिमानेन वैशाखकृष्णादौ आचरन्ति । तदुपपन्नकल्पया च मलमासमूलानामिति वचनमुपन्यस्यन्ति, अत्राधिकमूलस्येत्यादिप्राक्षमपाठश्च ।

ते तु आधिकमूलस्य आदिशेयत्वं सौरमानाध्वयणे वैशाखाद्याधिकशुक्रमूलस्य चैत्रशुक्ले प्रथममासिकापस्यादिदृष्टणमणध्वनिन, पूर्वोक्तनिर्णयसिन्धुप्रन्धाविरोधान्, तत्रैव टीकाप्रन्धाविरोधान्, अत्राधिकमूलस्येत्यादिप्रन्धेन तदर्थस्यास्पृशनाच्च सर्वथापेक्षयाः । कृष्णादिमानाध्वयणे तु आधिकविषये न केनापि गौडेन दार्ष्टान्तेन वा निबन्धांशोऽध्वनम् । तस्य कृष्णादिव्यासजन्यत्वात् ।

अत एव वाचस्पतिनामध्वः नरहर्षमिध्वश्च द्वैतनिर्णये वैशाखाद्याधिककृष्णमूलस्य शुक्रादिमानेन वैशाखकृष्णे स्वांस्मरिकं प्रतिवर्षमनुष्ठेयम् उल्लेख्य तस्य कृष्णादिमानेन उपपन्नविशेषं वैशाख्येनैव कार्यं इत्युक्तम् । आहुप्रकर्णीयकृष्णभट्टादिद्वैतवचनम् ।

तुल्यन्यायात् वैशाखाद्याधिककृष्णजन्मनो जन्मतिर्यगुत्पन्नश्च शुक्रादिमानेन वैशाखकृष्णे एव कार्यं इति चैत्राभिमासनिर्णये विनायकशास्त्रादयः । तस्मान् वैशाखाद्याधिककृष्णमूलस्य शुक्रादिमाने-

यत्तु वृद्धवसिष्ठः—

श्राद्धीयाहनि संप्राप्ते अभिसासो भवेद्यदि ।

मासद्वयेऽपि कुर्वीत श्राद्धमेवं न मुक्तानि ॥

यच्च व्यासः—

*उत्तरे देवकार्याणि पितृकार्याणि चोभयोः ॥ इति,
तन्मासिकादिविषयम् ।

यौगादिकं मासिकं च श्राद्धं चापरपक्षिकम् ।

मन्वादिकं तैथिकं च कुर्यान्मासद्वयेऽपि च ॥

इति स्मृत्यन्विद्रकोक्तः । तैथिकं - *तीर्थश्राद्धम् ।

*तच्च दैवात्तीर्थप्राप्तो मासद्वयेऽपि कार्याभिर्न विस्थली-
सेतौ भट्टाः ।

केचित्तु—

प्रतिमासं मृताहे च श्राद्धं यत्प्रतिवत्सरम् ।

मन्वादौ च युगादौ च तन्मासोरुभयोरपि ॥

इति मरीचिवचनात्,

वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृतदहनि ।

*उत्तरे इति ।

द्वौ मासावेकनामानावेकस्मिन् वत्सरे यदि ।

इति पूर्वार्द्धम् ।

*आपरपक्षिकं—कृष्णपक्षप्रयुक्तं, दर्शश्राद्धं, वा ।

*तीर्थश्राद्धमिति । अपूर्वं एव गयादिरूपे तीर्थे । तत्प्रयुक्तस्य

स्नानश्राद्धपिण्डदानापूर्वदेवतादर्शनजपयात्रादेरुपलक्षणाभिदम् ।

“पूर्वदृष्टेषु तीर्थेष्वेव” इति कालादर्शस्तु अपूर्वतीर्थमुदिश्य गमननिषेध-

पर इति व्यक्तमग्रे । *तच्चेति । निमित्तस्य नित्यत्वादिति भावः ।

न वैशाखकृष्णे सांवत्सरिकश्राद्धं प्रतिवर्षमनुष्ठेयत्वेन गौडदाक्षि-
णात्योभयनिबन्धकाराणां संमतम् । कृष्णादिमानमाश्रित्य तदनुष्ठा-
नं तु भ्रान्तिमूलकान्धपरम्पराप्राप्तमेवेति विक् ॥

मासद्वयेऽपि तत्कुर्याद्व्याघस्य वचनं यथा ॥

इति गालवोक्तं च प्रत्यादिदं मासद्वयं कार्यमि-
त्याहुः । तत्तुच्छम् ॥ १० "प्रतिमासं मृताहं क्रियमाणं
मासिकम्, प्रतिवत्सरं क्रियमाणं कल्पादिश्राद्धम्"
इति मरीचिवचसो मद्वनरत्नन व्याख्यानात् । गालवी-
यस्य च मासद्वयात्मके क्षयभासे इति माभवेन च व्या-
ख्यानात् ।

यच्च कौशिकदुक्तं प्रथमादिदं मासद्वयं कार्यम्

*आदिदं प्रथमं यत्कुर्यात्तत्कुर्यात् भालिभट्टेन ।

अयोदशं च संप्राप्तं कुर्यात् पुनरादिदम् ॥

इति यमोक्तोक्तिरिति । तदपि चिन्त्यम् ॥ ११ पुनरादिदं द्विती-

*तत्तुच्छमिति । प्रत्यादिदकाद्यनौ पानाभावादिति हेतुः ॥

वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं यानाविशंभूते ऽहनि ।

मलमासे न तत्कार्यं व्याघस्य वचनं यथा ॥

इति सत्यव्रतेन मलमासे द्वितीयादिदकादिनिषेधान्, प्रथ-
मादिदस्य च हारीनादिभिर्मलमास एव विधानादित् भावः ।
एवं सति उक्तवाक्यादेरावृत्तिविधायकत्वमसङ्गं वार्यितुं प्रका-
रान्तरेण योजनायाह—*प्रतिमासमिति । कल्पादिव्याघ्रे । १० मा-
धवेनेति । वस्तुतस्तु प्रथमादिदं मलमासमृतादिदं च मलमा-
से एव, अन्यत् शुद्धमासे एवेति रीत्योभयत्राऽऽदिदं कार्यमिति
गालवार्थः । तेन स्वाभाविकगतिमाश्रित्य यन्मङ्गलः क्षयस्तन्मा-
सीयादिदस्य तत्रैव सिद्धावपि न सतिः ।

*आदिदं—वार्षिकश्राद्धम् । रुद्रवर्मापहारित्वान् ।

(१) एवं सति यत् केषां चिन् शिष्टमभ्यानां वार्षिकश्राद्धस्य
मलमासेऽपि सङ्क्षेपेण स्वयमनुष्ठानम्, अज्ञानं प्रति तथोपदेशेन तथा
ऽऽचारप्रवर्तनं च, तद्वतिसाहसमिति कालतरविवेचने स्पष्टम् ।

यादिवार्षिकं त्रयोदशेऽतीति चतुर्दशे कुर्यात् । अन्यथा-

सांवत्सरं न वर्धेत* आद्धं तत्र मृतेऽहनि ।

इति पैठीनसिविरोधः स्यादिति हेमाद्रौ पृथ्वी-
चन्द्रोदये च । एतेन 'न वर्धेत न क्षिप्यात्, शुद्धेऽपि
कुर्यादेव' इत्यनन्तभट्टव्याख्या मानाभावात्परास्मात् । पूर्व-
व्याख्यायां तु हारीतीये प्रथमग्रहणमेव मानम् ।

यदपि निर्णयामृते *पूर्वोक्तकालादर्शवचनान् म-
लमासे आद्धदिनस्य बन्धयत्वनिरासार्थं पित्रुहंशेन
*ब्राह्मणान् भोजयित्वा शुद्धमासे सपिण्डकं आ-
द्धं कुर्यात् ।

पिण्डवर्जमसंक्रान्ते संक्रान्तौ पिण्डसंयुतम् ।

प्रतिसंवत्सरं आद्धमेवं मासद्वयेऽपि च ॥

इति वृद्धपराशरोक्तेरिति । तदपि चिन्त्यम्* ।

*न वर्धेत—नातिवर्धेत । “असंक्रान्तेऽपि कर्तव्यमाद्धिकं
प्रथमम्” इतिहारीतवाक्ये वत्सरान्तरीयवार्षिकआद्धस्य शुद्ध-
भागमात्रकर्तव्यत्वे एवाऽऽब्धिकस्य प्रथमत्वविशेषणं युज्यते ।
न च ‘असंक्रान्तेऽपि’ इत्यपिना शुद्धभागसमुच्चयः सुवचः । तस्य शु-
द्धभागरूपस्वाभाविकस्थानिकत्वलाभद्वारा तत्र कर्तव्यतानिवर्त-
कत्वात् । यथा “अस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम्” इत्यत्र स्थानप-
ष्ठीनिर्देशाद्रोपधयोर्निवृत्तिस्तद्वत् । एवं च असंक्रान्तस्य प्रथमाब्दि-
कमसंक्रान्ते कार्यमित्यर्थ इति, द्विःकर्तव्यतायां न साधकमिति भावः ।

*पूर्वोक्तेति । निमित्तनित्यतानिवन्धनं । द्विःकर्तव्यत्वं स्वा-
रसिकतदर्थः । यदाब्दिकं तन्मलिम्लुचं प्रथममाद्यं कुर्यात् ।
त्रयोदशे संप्राप्ते सम्पूर्णे ऽतीते सति पुनश्चतुर्दशे मासि पुनर्द्वितीयं कु-
र्वीतेति हारीतवाक्यार्थोऽङ्गीकार्य इत्यभिमानः । *ब्राह्मणानि-
ति । मलमासे आद्धनिषेधानां सपिण्डकआद्धपरत्वमित्याशयः ।

पूर्वोक्तवचनस्य क्षयपूर्वभाष्यधिकमासविषयत्वात् ।
तत्र हि मासद्वये श्राद्धमुक्तम् । तदाह सत्यतयाः—

एक एव यदा मासः संक्रान्तिद्वयसंयुतः ।

मासद्वयगतं श्राद्धं मलमासेऽपि शक्यते ॥ इति ।

मासद्वयगतं—पूर्वसंक्रान्तगतं, क्षयगतं च । मल-
मासे—क्षयमासे, अपिशब्दात् तत्पूर्वाभिमासं चेति
हेमाद्रिः । दीपिकाऽपि

*तत्प्राक्सङ्गविमासको यदि भवेत्तत्रत्यमासत्वरं

तस्मिन् शुद्धतया क्षये च वचनात्कुर्यादयोः कोऽपिदः ।

इति । *कालादर्शोऽप्येतद्विषयः *एवंत्यलं बहुना ।

मलमासं वर्ज्यान्युक्तानि कालादर्श—

अनित्यमनिमित्तं च कृदानं च महदादिकम् ।

मलमासमृतानां मृतिमासे ऽधिके श्राद्धद्वये प्राप्तं “वर्षे वर्षे तु यच्छ्रा-
द्धम्” इति शातातपवाक्यं शुद्धपारमंख्यायैम् । तेन तत्र तस्य मास-
ण्डकत्वमिति बोध्यम् ।

*चिन्त्यमिति । तद्वीजं न यदादिकं तन्मले प्रथमं
कुर्वीतेति नार्थः । “संक्रान्तिद्वयसंयुतः” इत्यग्रे विशेषाभि-
धाननिरोधात् । अन्यासंक्रान्तमाधारण्येन तत्रापि द्विःकलैक्य-
तासिद्धेरिति । एवं च शुद्धपराशरवचनायैमाह *पूर्वोक्तं नि ।

क्षयगतस्य संसर्पसामान्यकलैक्यताभ्रयं निरूपयति *तत्प्रा-
क्सङ्गाति । क्षयसमनन्तरपूर्वः संसर्प इत्यर्थः । “नास्ति वचनस्यांत-
भारः” इति न्यायादिति भावः । एतावता नित्यनिमित्तकतया सर्व-
वार्षिकं मासद्वयं कार्यमिति यथाश्रुतकालादर्शः प्रथमादिकं मलमासे,
द्वितीयाद्यादिकं शुद्धे इति योजितः । परं तु निमित्तस्य नित्यत्वादुभय-
त्रेत्यत्र न स्वरस इत्यत आह—*कालादर्शोऽप्यिति । *एतद्विषय
इति । क्षयमासे उभयत्रेत्यस्य स्वारस्यादिति भावः ।

*दानं चेति । काम्यत्वेन वर्ज्यत्वेऽपि—

न कुर्यान्मलमासे तु महादानव्रतानि च ।

इति पुनर्निषेधः प्रत्यवायाधिस्यार्थः । अन्ये तु—

तुला, हिरण्यगर्भश्च, ब्रह्माण्डं, कल्पपादपः ।

गोसहस्रं, हिरण्याश्वो, हिरण्याश्वरथो, धरा(१) ॥

हिरण्यकामधेनुश्च, हेमहस्तिरथस्तथा ।

पञ्चलाङ्गलकं(२), विश्वचक्रं(३), कल्पलता तथा ॥

सप्ताब्धी, रत्नधेनुश्च, महाकलश एव च ।

इति षोडशमहादानानि मुख्यानि । कृष्णमण्डपादीनिकर्ष-
व्यताकलापनियमेन तत्र महादानत्वस्य मुख्यत्वान्न तेषामेवायं

(१) धरा चात्र हेर्मा बोध्या ।

कारयेत् पृथिवीं हेर्मा जम्बुद्वीपानुकारिणीम् ।

मर्यादापर्वतवर्ती मध्यं मेरुममोन्वताम् ॥

लोकपालाष्टकोपितां नद्यवसिमान्विताम् ।

तदीनदशतोपितामन्ते सागरैर्गोपिताम् ॥

इति हेमाद्रौ मात्स्योक्तः ।

(२) पञ्चलाङ्गलकदानं च—

पुण्यां तिथिमथासाद्य युगादिग्रहणादिकाम् ।

भूमिदानं नरो दद्यात् पञ्चलाङ्गलकारान्वितम् ॥

इत्यादिना हेमाद्रौ स्पष्टम् ।

(३) विश्वचक्रं च—

तपनीयस्य शुद्धस्य विषुवादिषु कारयेत् ।

ज्येष्ठं पलसहस्रेण, तदर्धेन तु मध्यमम् ॥

तस्यार्धेन कनिष्ठं स्याद्विश्वचक्रमुदाहृतम् ।

अन्यद्विशपलादूर्ध्वमशक्तोऽपि निवेदयेत् ॥

षोडशारं ततश्चक्रं भ्रमन्मयष्टकावृतम् ।

नाभिमध्ये स्थितं विष्णुं योगारूढं चतुर्भुजम् ॥

शङ्खचक्रेऽस्य पार्श्वे तु देव्यष्टकसमावृतम् ।

इति । अरो—नाभ्यन्तोपक्रमान्तगामी शलाकाकृतिरवयवविशेषः ।

योगारूढं—हृदेशावस्थापितहस्तद्वयमित्यादिना हेमाद्रौ मात्स्यपुराणे
च स्पष्टम् ।

अग्न्याधानाध्वरापूर्वतीर्थयात्रा (१) समेक्षणम् ॥

देवारासनहागादिप्रतिष्ठा *मौञ्जबन्धनम् ।

आश्रमस्वीकृतिः काम्यवृषात्मगोश्र निष्क्रमः ॥

*राजाभिषेकः प्रथमशुद्धाकर्म व्रतानि च ।

अन्नप्राशनमारम्भो गृहाणां च प्रवेशनम् ॥

स्नानं विवाहो नामानिपद्यं देवमहोत्सवः ।

निषेधः, न तु

कनकाश्वतिला नागा दामीर्यमहागृहाः ।

कन्या च कायला धेनुमेहादानानि च दत्त ॥

इति कौर्मोक्तानाम् । अत्र कृष्णपण्डितसर्वज्ञेन महादानस्य
गौणत्वादित्याहुः, तत्र 'काम्यं नैव कदा न न' इत्यनेन विरोधान् ।

*मौञ्जानि । यथाश्रम्यादिरपि । *राजाभिषेक इति ।

वर्षवृद्ध्याभिषेकादि कर्तव्यमधिकं न तु ।

इति कौर्म्युक्तंरपि

राज्ञो ऽभिषेकः प्रथमः शुद्धं कालं प्रतीक्षते ।

प्रत्यादिदकस्य नित्यत्वात्कालमावृत्तिं वा भवेत् ॥

इति वाक्येन व्यवस्थापनान् । यत् वर्षादिः राजजन्मादिनो-
त्सवः, अभिषेकमाह्वयान् । तयोर्भाषकं निषेधः । अन्यवर्णजन्म-
दिनोत्सवस्त्वधिकं एव । यत् 'उपाकर्म तथान्वयः प्रसवाह'
इति वचनं, तद् 'दशहरामु नोत्कर्षः' इति वाक्यं उपाकर्मोत्सव-
नयोः सौरस्येव नियमितत्वात्सहस्ररिते प्रसवाहोऽपि सौर ध्रु-

(१) अयं निषेधो गयार्तिरक्तं लार्थं ।

गयायां सर्वकालं च पिण्डं दद्याद्विषयः ।

अभिमासं जन्मादने अस्ते च गुरुशुक्रयोः ॥

न त्यक्तव्यं गयाध्याजं विदुष्यं च बृहस्पती ।

इति वायुपुराणात् । अत्र ध्याजस्य यात्रापूर्वकत्वाद्याद्यायामपि
न निषेध इति पुरुषार्थचिन्तामणी । देवात्मनार्थप्राप्तिं गयाध्याजं
न त्यक्तव्यमित्यर्था मम भाति ।

व्रतारम्भसमाप्तिं च कर्म *काम्ये च पाप्मनाम् ॥

प्रायश्चित्तं तु *सर्वस्य मलमासे विवर्जयेत् ।

उपाकर्मोत्सर्जनं च पवित्रदमनार्पणम् ॥

अवरोहश्च हेमन्तः सर्पाणां बलिरष्टकाः ।

ईशानस्य बलिर्विष्णोः शयनं परिवर्तनम् ॥

दुर्गेन्द्रस्थापनोत्थाने ध्वजोत्थानं च वज्रिणः ।

पूर्वत्र प्रतिपिङ्गानि परत्रान्यत्र दैविकम् ॥ इति ।

अत्र मूलवचनानि हेमाद्रिमाध्यादिभ्यो ज्ञेयानि ।

दिवोदासीयेऽपि-

यात्रोत्सवं च देवादिशपथं दिव्यमेव च ।

मलमासे न कुर्वीत व्यासस्य वचनं यथा ॥ इति ।

अयं निर्णयः क्षयमासेऽपि ज्ञेयः ।

*रविसंक्रमहीने गो वज्र्यावज्र्याविधिः स्मृतः ।

स एव तु द्विसंक्रान्तं मलमासेऽप्युदीरितः ॥

इति काठकगृह्योक्तेः । क्षयमासमृतानां प्रत्यादिदके
विशेषो हेमाद्रौ-

वे यत्र सौरमासस्यैव वृद्धिवशाच्चिन्तिथित आधिक्यं, तत्रोपा-
कर्मादितिथिद्वेधेन परतिथिपरमिति, तदसत् । राजजन्मदिनोत्सव-
स्यातिरिक्तस्यासत्त्वेनैतादृशार्थस्याशुद्धत्वात् । राजतदितरकर्तृकत्व-
रूपविशेषस्य कविकल्पितत्वात् । "आरभ्य जन्मदिवसम्" इत्यादिना-
क्तस्य जन्ममासस्य चान्द्रत्वात्तन्मासकर्तृव्यजन्मदिनोत्सवस्य वर्णा-
न्तरेणापि पूर्वकर्तृव्यताया असन्तायुक्तत्वाच्च ।

*काम्ये इति-द्विवचनात् पूर्वान्वयि । *सर्वस्य-पाप्मना-
मित्यन्वयः । आसन्नमृत्युकस्य तु मलमासेऽपि सर्वमायाश्चित्तं भवत्येव
शुद्धमासासम्भवेन निषेद्धुमशक्यत्वात् ।

*रवीति । रविसंक्रमहीनत्वेन संसर्पाधिमासयोरनुगमः ।

तिथ्यर्थे प्रथमे पुर्या द्वितीयेऽर्धे तथोत्तरः ।

मासाविति बुधोऽश्विनयोः श्रममासस्य मध्यगौ ॥

यस्मिन्मासे न संक्रान्तिः संक्रान्तिद्वयमेव वा ।

संसर्पाहस्पती मासावधिमासश्च निन्दितौ ॥

इत्युक्तेः । तत्र क्षयसंसर्पयोर्निन्द्यत्वं विवाहयज्ञात्मनमङ्गल्येभ्यः ।

एकत्र वर्षे अधिकमासयुग्मं यन्कार्तिकादिद्वयमेव क्षयाख्यः ।

तद्वर्जनीयं त्रितयं प्रयत्नाद् विवाहयज्ञात्मनमङ्गलेषु ॥

इति वचनान् । तत्र मङ्गल्यम् —

चूडां मौञ्जीवन्धनं च भग्न्याभेयं महालयम् ।

राजाभिषेकं काम्यं च न कुर्यान्नानुष्ठातुम् ॥

इति वचनोक्तं चूडादि । भानुर्लङ्घितः संसर्पः ।

चूडां मौञ्जीवन्धनं च भग्न्याभेयं महालयम् ।

राजाभिषेकं काम्यं च मलमासे विवर्जयेत् ॥

इत्यधिकमासे पुनर्वचनान् मौञ्जीनिषेधो वैश्यपरः । संसर्पे दाक्षि-

णायनान्तःपानेन विपक्षत्रयोस्तदप्रसक्तः । महालयनिषेधश्च स्व-

कालानिषन्नतद्विषय इत्युक्तम् । एवं च

कार्तिकादिषु मासेषु यदि स्थानां मलिम्लुर्वा ।

सर्वकर्महरः प्रोक्तः पूर्वस्तत्र मलिम्लुचः ॥

इति संसर्पस्य सर्वहरत्वस्मृतित्वमिह्याता । यानि मासविशे-

षसापेक्षाणि चालापनयनविवाहयन्त्रदीक्षादीनि, यानि च तन्नि-

पेक्षाणि ऋतुवर्षमाश्रापेक्षाणि संसर्पाहस्पत्यतिक्रमेण कृतान्यपि

स्वकालकृतान्येव, यानि जानावश्यकत्वाद्दशरान्तरीयतन्मासे सु-

कराणि व्रतविशेषतदुद्यापनादीनि तेषामधिमासे इव संसर्पे-

ऽप्यकर्तव्यत्वात्, तयोश्च न काम्यस्य प्रथमारम्भः । वृत्तरान्तरे

सुकरत्वात् । अत एव मासविशेषसापेक्षाणां मत्वाब्दिकादीनां शु-

द्धमासे सम्भवत्कर्तव्यताकतया ऽधिमासे ऽकरणेऽपि न संसर्पा-

हस्पत्योरकरणं तद्वद् भागद्वयाभावात् । एवं चाऽऽश्विनस्य संसर्पत्वे

मलमाम इवेतानि ॥ वज्रगेहं वदर्शनम् ॥ इति ।

*अनादिदेवतां दष्टा शृणुः स्मृतेष्टभागावे ॥

मलमामेऽप्यनावृत्तार्थाभियाश्च विवर्जयेत् ॥

आवृत्तार्थं दोषाभावमात्रे, न तु कल्पमिति वा-
चस्पतिमिश्राः । तत्र । अस्मान् भाषके कल्पहेतुत्वाश्च-
तेः । लट्टोऽपि

कर्नाचस्थे वक्रसंस्थेऽप्याभिवरणमने वाचस्पतिसंगे वा

द्वकस्याकस्य भागं याद न न नान्येन वे मागयम् विन न्यम् ॥

इति वरेडवर्मिद्वान्न भागयुग्मान्नानाभावनं, तत्रानुद्वेपेति
निष्कर्षानुसारिणः । अतएतानि अग्न्याभियादीनि ।

ननु सामान्यतः कयं देवदर्शननिषेधः ।

अनादिदेवतानाम् कालदोषा न विद्यन्ते ।

नित्यास्वभ्यामयोगेन तर्कवैकादर्शावन्ते ॥

इति उयोतिःपराशरविरोधादन्यत्र आह—अनादीति । अत्र
निन्दापक्षितविधेराक्षेपमपेक्ष्य आचयेन विवर्जयेदित्यनुरूपम् । एवं
च 'अरुणया एकहायन्या' इत्यादी अरुणयन्यस्य कारकपदत्वान्प्रथमं
क्रीणातिनाऽन्वयः, पश्चादिकहायन्याऽन्वय इति ननु अनावृत्तार्थान्यस्य
द्वितीयान्तत्वात्तदन्वितस्य वज्रनेऽन्वयादेवतादर्शनेऽप्यनावृत्तत्वं
लभ्यते । यदि च दातृपदादिपदवदनावृत्तपदस्य यौगिकत्वा-
त्प्रथमतो विशेष्यपदार्थान्वयान् पश्चाद्वज्रनेऽन्वयो वाच्यः । स च न
सम्भवति । तदन्वययोग्यदर्शनपदाभावादित्युच्यते; तदा अपिना
अनावृत्तदेवतादर्शनं समुच्चित्य निन्दापपाशा । अनावृत्तेति समस्त-
पाठेऽपि तत्समुच्चय इति न उयोतिःपराशरविरोधः । *नष्टभार्गवे
इति । नष्टेति बालादेः, भार्गवे इति गुरोर्धोपलक्षणम् ।

सर्वेषामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते ।

सर्वेषां तद्वेत् कार्यमेकरूपा हि ते स्मृताः ॥

इति न्यायात् । तदतदाह—कर्नाचस्थे इति । नीचो-मकरः,

संन्यासो देवयात्राव्रतनियमविधिः कर्णवधस्तु दीक्षा ।
 मौञ्जीबन्धोऽङ्गनानां प्रतिगमनविधिर्वास्तुंदेवप्रतिष्ठा
 वर्ज्याः साङ्गिः प्रयत्नात्रिदशपतिगुरौ सिंहगशिस्थिते च ॥
 इति । दीक्षा—यागदीक्षा, *न त्वागमदीक्षा । तथा—

उद्यानचूडाव्रतबन्धदीक्षा—

विवाहयात्राश्च बधूपवेशम् ।

तडागकूपत्रिदशप्रतिष्ठा

बृहस्पतौ सिंहगते न कुर्यात् ॥

दिवोदासीये—

गुर्वादित्ये गुरौ सिंहे नष्टे शुके मालिन्दुचे ।

गृहकर्म व्रतं यात्रां मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥

अस्यापवादस्तत्रैव ब्राह्मे—

मुण्डनं चोपवासश्च गौतम्यां सिंहगे गुरौ ।

कन्यागते तु कृष्णायां न तु तर्त्तारवामिनाम् ॥

तथा—

आद्या सा गौतमी गङ्गा, त्रितीया जाह्नवी स्मृता ।

सर्वतीर्थफलं स्नानाद् गौतम्यां सिंहगे गुरौ ॥

संहिताप्रदीपे—

स्यात्सप्तरात्रं गुरुशुक्यांश्च

बालत्वमह्नां दशकं च बाध्यम् ।

वृद्धौ सितेज्यावशुभौ शिशुन्वे

शस्तौ यतस्तावुपर्चायमानौ ॥

वसिष्ठः—

अतिचारगते जीवे वर्जयेत्तदनन्तरम् ।

व्रतोद्वाहादिकार्येषु अष्टाविंशतिवासरान् ॥

बाल्यादिलक्षणमुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते—

*न त्वागमदीक्षा । तस्याः श्रौतस्मार्त्तकर्मान्तःप्रवेशायोगात् । तत्र

रविणाऽऽसत्तिरन्येषां ग्रहाणामस्त उक्तवत् ।
ततोऽर्वाग्वार्षिकं प्रोक्तमुद्धृत्य बाल्यं प्रकीर्तितम् ॥
इति ।

बाल्यादिपरिमाणं च वृत्तज्ञाने—

बालः शुक्रो दिवसदशकं, पञ्चकं चैव वृद्धः,
पश्चाद् अह्नां त्रिनयमुदितः, पञ्चमन्त्र्यां क्रमेण ।
जीवो वृद्धः शिशुरपि तथा, पञ्चमन्यः शिशू ली,
वृद्धौ प्रोक्तौ दिवसदशकं, चापरैः सप्तरात्रम् ॥
पश्चिमत उद्धृत्य दशदिनानि बालः, अग्रे पश्चादि-
नानि वृद्धः, पूर्वतो दिनत्रयं बालः, पश्चं च वृद्ध इत्य-
र्थः । जीवो—गुरुः । अन्यत्र त्वन्यथोक्तम्—

प्राक्पश्चादुदितः शुक्रः पञ्चमसदिनं शिशुः ।
विपरीते तु वृद्धत्वं, तद्वदेष गुरोरपि ॥ इति ।
एषां च पक्षाणां व्यवस्थामाह सिद्धिरः—
षड्विंशो दर्शिताः काला ये बाल्ये वार्षिकेऽपि वा ।
प्राच्यास्तत्रार्थिकाः, शेषा देशभेदादुत्तापदि ॥ इति ।
देशभेदश्च मदनरत्नं गार्ग्यः—

शुक्रो गुरुः प्राक्च पराक्च बालो
विन्ध्ये दशावन्तिषु सप्तरात्रम् ।
चक्रेषु ह्रणेषु च षट् च पञ्च

कालान्तरस्य वक्तव्यत्वात् । गुर्वदित्यादि विवाहे बध्नायः ।
केचित्तु—

सिंहस्थौ गुरुशुक्रौ च सर्वास्मिन्नेषु वर्जयेत् ।
इति पठन्ति ।
सिंहस्थेऽपि मघासंस्थं गुरुं यत्रेन वर्जयेत् ।
अन्यत्र सिंहभागे तु सिंहस्थोऽपि न दुष्यति ॥
इति केचित् ।

शेषे च देशे त्रिदिनं वदन्ति ॥ इति ।

अस्तादेरपवादः काशीखण्डे—

*न ग्रहास्तोदयकृतो दोषो विद्येद्वरालये ।

त्रिस्थलीसेतौ वायवीये-

गोदावर्या गगार्या च श्रीशैले ग्रहणद्वये ।

सुरासुरगुरुणां च मौल्यदोषो न विद्यते ॥

ग्रहणद्वये—तन्निमित्तककुरुक्षेत्रयात्रा-दानादावित्य-
र्थः । तदाह त्रिस्थलीसेतौ लल्लः—

उपप्लवे शीतलभानुभान्वो-

रर्धोदये वै कपिलाख्यपट्टयाम् ।

(१)सुरासुरेज्यास्तमयेऽपि तीर्थे

यात्राविधिः संक्रमणे च शस्तः ॥

इत्यलं बहुना ।

मलमासे च व्रताविशेष उक्तो हेमाद्रौ पाद्ये—

अधिमासे तु संप्राप्ते गुह्यसर्पिर्गुप्तानि च ।

अथस्त्रिशदपूपानि दातव्यानि दिने दिने ॥

साज्यानि गुह्यमिश्राणि अधिमासे नृपोत्तम ।

अधिमासे तु संप्राप्ते (२)अथस्त्रिशत् देवताः ॥

उद्दिश्यापूपदानेन पृथ्वीदानफलं लभेत् ।

अथस्त्रिशदपूपान्नं कांस्यपात्रे निधाय च ॥

*न ग्रहेति । काशीस्तुतिरिति केचित् ॥ इति मलमा-
सटिप्पणी ॥

(१) न मूढदोषो न च रात्रिदोषो न चाधिमासे न मृत्तिर्न मृत्तिः ।

एवमुत्तरार्धे केचित् पठन्ति ।

(२) “अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च
वषट्कारश्च” इति श्रुत्युक्तास्त्र्यस्त्रिंशत् ।

समृतं सहिरण्यं च ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।

विष्णुरूपी सहस्रांशुः सर्वपापप्रणाशनः ॥

अपूपान्नप्रदानेन मम पापं व्यपोहतु ।

नारायण जगद्दीज भास्करप्रतिरूपक ॥

व्रतेनानेन पुत्रांश्च संपदं चाभिवर्धयेत् ।

यस्य हस्ते गदान्तकं गुरुहो यस्य बाहनम् ॥

शङ्खः करतले यस्य स मे विष्णुः प्रसीदतु ।

कलाकाष्ठादिरूपेण निमेषघटिकादिना ॥

यो वञ्चयति भूतानि, तस्मै कालात्मने नमः ।

कुरुक्षेत्रमयं देशः, कालः पर्व, शिजो हरिः ॥

पृथ्वीसमामिदं दानं गृहाण पुरुषोत्तम ।

मलानां च विशुद्ध्यर्थं पापप्रशमनाय च ॥

पुत्रपौत्राभिवृद्ध्यर्थं तव दाम्प्यामि भास्कर ।

मन्त्रेणानेन यो दद्यात् अथस्त्रिशदपूयकान् ॥

प्राप्नोति विपुलां लक्ष्मीं पुत्रपौत्रादिसंपदः ॥ इति ।

इति निर्णयसिन्धौ मलमासनिर्णयः ॥

पक्षनिर्णयस्तु—

दैव मुरुगः शुक्लपक्षः, कृष्णः पित्र्यं विशिष्यते ।

इति साधयेन्नोक्तः ।

अथ तिथिनिर्णयः । तत्र *तिथिर्धेया । शुद्धा वि-

*तिथिरिति ।

अमा षोडशभागेन देवि प्रोक्ता महाकला ।

संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी ॥

अमादिपौर्णमास्यन्ता या एव शशिनः कलाः ।

तिथयस्ताः समाख्याताः षोडशैव वरानने ॥

इति प्रभासखण्डे । अमानाम्नी सर्वानुस्यूता नित्यकला । तदन्याः

प्रतिपदादयः पञ्चदशकलाः । तत्रैकैकस्याः कलायाः चन्द्रमण्डलस्य

द्धा च । *दिने तिथ्यन्तरसम्बन्धरहिता शुद्धा । तत्स-
हिता विद्धा ॥ तत्र शुद्धायामसन्देहा *विद्धा निर्णीयते ।

सूर्यमण्डलेन सह परमसन्निकर्षानन्तरं विप्रकर्षः, परमविप्र-
कर्षानन्तरं सन्निकर्षो वा यावता कालेन भवति, तावान्समयो
लक्षणया शुक्लकृष्णपक्षयोः प्रतिपदादितिथिपदार्थः ।

तत्र पक्षावुभौ मासे शुक्लकृष्णौ सदैव हि ।

चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः, कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः ॥

पक्षत्याग्यास्तु तिथयः क्रमान्पञ्चदश स्मृताः ।

दर्शान्ताः कृष्णपक्षे ताः, पूर्णिमान्ताश्च शुक्लके ॥

इति पट्त्रिंशन्मतात् । *दिने—दिवसे, न न्वहोरात्रे ।

तेन यथा—

प्रतिपत्प्रभृतिः सर्वा उदयादोदयादयेः ।

संपूर्णा इति विख्याता हरिवामरवर्जिता ॥

इत्युक्तसंपूर्णाया ग्रहः, तथा अहोरात्ररात्रिमात्रान्यतरसाध्या-
न्यकर्मसु उदयास्तमयव्यापिन्या अपि ।

अहःसु तिथयः पुण्याः कर्मानुष्ठानतो दिवा ।

नक्तादिव्रतयोगे तु रात्रियोगो विशिष्यते ॥

इति वाक्यात्—अहःसु यास्तिथयस्ताः पुण्याः । दिवेष
कर्मणामनुष्ठानमित्युत्सर्गात् । “पूर्वाह्णे वै देवानां, मध्यं दिनो
मनुष्याणाम्, अपराह्णः पितॄणाम्” इत्यहभागेष्वेव देवादिकर्मवि-
धानात् सूर्यादयं विना नैव स्नानादिकक्रम इति ।

स्नानं दानं जपः श्राद्धमनन्तं रात्रिदर्शने ।

आसुरी रात्रिरन्यत्र, तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

इति सामान्यतो रात्रिनिषेधाच्च ।

प्रातः संध्यां बुधः कृत्वा संकल्पं तत आचरेत् ।

इति सामान्यतो दिनारम्भे एव संकल्पविधानाच्च । *असं-
देहादिति । अयं भावः—विधिष्वनुष्ठीयमानस्य विधेयस्याभ्युद-

तत्र सामान्यतो वेधमात्रं साधनीये पृथगस्मिन्—

यहेतुत्वं प्रमेयं तिथिर्देवे कः, सकृत्कारणेनैव शास्त्रार्थमिदं गृणानुरोधे-
न प्रधानावृत्तेरन्यास्यत्वादिति सन्देहः । न चैव पूर्णाय तिथी ।
तस्या एकत्वादिति । निषेधे तु कालविशेषे कर्मकरणस्यानर्थहेतुत्वं
प्रमेयम् । यदा कदापि तत्काले कर्मकरणेऽनर्थप्रसङ्गानपायेन
सर्वदेव तत्काले तद्वर्ज्यत्वाच्चानतिथिनिवृत्तिमिदं । तदुक्तम्—

निमित्तं कालमादाय श्रुतिविधानेनैवभयोः ।

तिथिः पूज्यतिथौ तत्र, निषेधः कालमात्रकः ॥

तिथीनां पूज्यता नाम कर्मानुष्ठानयोग्यता ।

निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षते ॥ इति ।

नन्वेवमपि विधौ कथं सन्देहः । कालस्य निमित्ततया प्रकृतानु-
पयोगात् । यदा कदाचित्तत्काले निमित्तं कर्मणाऽनुष्ठानं शक्यत्वात् ।
सत्यम् । तस्याङ्गताया तत्प्रतीक्षया सन्देहः । तिथीनां विधिनिषेधा-
ङ्गत्वं च तत्र तत्र समर्थम् । न च सा निमित्तसमर्थी । उपपदविभ-
क्तिः कारकाविभक्तेर्बलायस्त्वात् । “वसन्ते वसन्ते” इत्यादौ तु
प्रतिनिमित्तं निमित्तिकाशोत्तमिद्वयं निमित्तसमर्थी । अन्यथा वसन्ता-
देः केवलाङ्गत्वं सकृदेव तत्कर्मकरणं स्यादिति वीर्यसर्वव्याप्तिः । तत्र
च न केवलनिमित्तत्वम् । तस्मिन्काले निमित्तं विदितं कालाकाङ्क्षायां
विशेषासस्यादुपस्थितत्वाच्च तस्यैवाङ्गत्वस्यापि उपपत्त्यात् । संका-
न्त्यादिकालस्य तु केवलनिमित्तत्वम् । तस्य मृदयत्वाद् दीर्घकाल-
व्यापिश्राद्धादिकर्माङ्गत्वासम्भवेन तत्पूर्वोत्तरकालस्यैवाङ्गत्वात् । एवं
रविवारादिनिमित्तकस्नानादौ निमित्तभूतसूर्योदयपूर्वकालस्य, क-
रणनिमित्तोपवासप्रतिनिध्येकभक्ते निमित्तोत्तरकालस्य च वचना-
दङ्गत्वं बोध्यम् । नन्वेवं वचनान्न्यायतश्च सर्वनिषेधानां ता-
त्कालिकत्वे

अभ्यङ्गे चोदधिस्नाने दन्तधावनमैधुने ।

जाते च मरणे चैव तत्कालव्यापिनी तिथिः ॥

*पक्षद्वयेऽपि तिथयस्तिथिं पूर्वां तथात्तराम् ।

त्रिभिर्मुहूर्तैर्विधयन्ति सामान्योऽयं विधिः स्मृतः ॥

इति । हेमाद्रिमदनरत्नादौ तु द्विमुहूर्तोऽप्युक्तः—

*उदिते दैवतं भानौ पित्र्यं चास्तमिते रघौ ।

द्विमुहूर्तं त्रिरहश्च सा तिथिर्ह्येककव्यगोः ॥

मन्वादौ च युगादौ च ग्रहणं चन्द्रमूर्ययोः ।

व्यतीषाते वैधृतौ च तत्कालव्यापिनी क्रिया ॥

इत्यभ्यङ्गमैथुनदन्तधावननिषेधेषु तात्कालिकत्वं व्यपेक्षम् । न च साकल्यवचनात्तत्तिथिरुदयास्तमयवर्तिनीति तद्वर्तिततिथिस्पष्टेन-
रतिथावपि तत्तिथिनिषिद्धानां तेषामननुष्ठानं स्यादिति तथाक्त-
मिति वाच्यम् । यतस्तत्तत्कर्मकालभूताहर्भागविशेषं तन्निश्चयभावेऽपि
तत्तत्कर्मानुष्ठानार्थं साकल्यवचनम् । न च तस्य निषेधेषु प्रवृत्ति-
रिति । तादृशेतरतिथौ निषेधाप्रसक्तः । सत्यम् । साकल्यवचने हि
“स्नानदानजपादिषु” इति आदिशब्देन “दानाभ्ययनकर्मेषु” इति बहु-
वचनेन चानुष्ठेयानामेव कर्मणां ग्रहणम् । एवं च तदपवाद एतद्वचने
अभ्यङ्गादित्रयस्योपादानं सकलनिषेधयानामुपलक्षणम् । जननमर-
णयोस्तु तद् दृष्टान्तविधया । न जननप्रेषयोस्तयोः साकल्यवचनं
प्रवर्तते । न च जननमरणाभ्यां तन्निमित्तकं कर्म गृह्यताम् । तथाविधे
साकल्यस्येष्टत्वात् । जननादिग्रहणं च तत्तत्तिथिविशेषाधिकरणकां-
त्पादनादेरुपलक्षणम् । तन्निमित्तककर्मणः साकल्यस्येष्टत्वात् ।

*पक्षद्वयेऽपीति । अत्र पूर्वया तिथ्योदयादुत्तरम्, उ-
त्तरया चोदयात्पूर्वं त्रिमुहूर्तर्या वेध इति नार्थः । वेधस्य
दिनमात्रसाध्यत्वभङ्गापत्तेः । तस्य तादृशसाध्यत्वं मानम्—
“उदिते दैवतं भानौ” इत्येव ।

*उदिते इति । उदिते भानौ यद् द्विमुहूर्तं तदैवतं—देव-
कर्माहम् । अस्तमिते—अस्तं गन्तुमारब्धे यदहस्त्रिमुहूर्तं तत्
पित्र्यं—पितृकर्माहमित्यर्थः । अह इत्यन्वयादस्तमिते इति आदि-

इति विष्णुधर्मोक्तः । *विमुहूर्तत्वं चानुकल्पः* ।

*विमुहूर्ताऽपि कर्तव्या या तिथिर्बुद्धिगामिनी ।

कर्मणि क्तः । "पक्षद्वयेऽपि" इतिवैधिकाविमुहूर्तसंबन्धेन वेधोक्त-
स्तस्यास्त्रिमुहूर्तमन्त्रं वाचनिकम् । वेध्यायास्तु तदार्थिकं न्याय-
साम्यादिति । द्विमुहूर्तमन्त्रस्य कथं निवेश इत्यत्राह—*वि-
मुहूर्तत्वं चेति । *अनुकल्पः—स्नानदानादिनिषेध इति
तदर्थः । न च वेध्यायास्त्रिमुहूर्तत्वस्यार्थिकत्वे मानाभावाद्
द्विमुहूर्तत्वं नानुकल्प इति वाच्यम् ।

पौर्वाहिकास्तु तिथयो देव कार्यं फलप्रदाः ।

इति बृहदारण्यकनिरूपणेनाहः पञ्चभागैश्चाद्यभागरूपपूर्वा-
हभवत्वाक्तेः । "प्रातः संकल्प्योद्दिष्टान्" इति विमुहूर्तापकापक्रमका-
लावच्छिन्नायास्तिथेरन्व "यो यस्य विहितः कालः" इत्यनेनाह्नव्या-
क्तेश्च । माधवाचार्या अपि पञ्चभा विभागो बहुमन्त्र्युक्तत्वात्पर्वत्र
प्रातः इति बहुसमयकर्तव्यव्रतदानादौ विमुहूर्ता तदनुकल्पतया
पौर्वाहिकत्वंपितरपक्षापग्रहाथेपिति रीत्या विमुहूर्तत्वं मुख्यं तदन्ता

वस्तुतस्तु पक्षद्वयेऽप्येति यदि पूर्वा तिथिमुत्तरास्तिथय-
स्त्रिभिर्मुहूर्तैर्युक्ता एव सत्यः (१) स्पृष्टात्रोद्दिष्टा इति व्यवहा-
र्याः, तदात्तरा तिथिं पूर्वा अपि मुहूर्तत्रयावच्छिन्ना एव स्पृष्टा
इत्यर्थः । तथा सत्येव युग्मावर्तमाकल्यादिशास्त्रप्रवृत्त्युपयोगितया
त्रिमुहूर्तत्वविशिष्टतिथिद्वयसम्बन्धस्य वेधत्वसिद्धेः त्रिमुहूर्तोन्वे-
धिकासम्बन्धस्य त्रिमुहूर्तोन्वेध्यासम्बन्धस्य च किञ्चिन्नुनातिथि-
द्वयसम्बन्धतया प्रकृतानुपयोगात् ।

*विमुहूर्ताऽपीति ।

(१) स्पृष्टा इत्यस्य विध्यन्ति इत्यनेनाह्नवयः । स्पृष्टाः सत्यः
पूर्वा तिथि विध्यन्ति चेद् विद्याः । एवमुत्तरायापि मुहूर्तत्रयावच्छि-
न्ना एव स्पृष्टाः सत्य उत्तरा तिथि विध्यन्ति चेद् विद्या इति व्यव-
हार्या इत्यर्थः ।

इति दक्षेणापि *शब्दोक्तेः । अयं वेधः प्रातरेव । सा-
यं तु त्रिमुहूर्तो वेध एव

*यां तिथिं समनुप्राप्य यात्यस्नं पश्चिनीयतिः ।

सा तिथिस्तद्दिने प्रोक्ता त्रिमुहूर्तैव या भवेत् ॥

इति स्कान्दोक्तः । दीपिकापि—‘त्रिमुहूर्तगा तु सक-
ला सायम्’ इति । यानि तु—

व्रतोपवासस्नानादौ घाटककापि या भवेत् ।

उदये सा तिथिर्मासा विपरीता तु पैतृकं ॥

इत्यादीनि स्कान्दादिवचनानि *नानि वैश्वानराधि-

त्रिमुहूर्ता न कर्तव्या या तिथिः क्षयगायिनी ।

इति पूर्वार्थम् । *अपिशब्देति । तथा च पूर्वार्थेऽप्यपि-
शब्दान्वयान्न त्रिमुहूर्तत्यागे द्विमुहूर्तग्रहणे च तात्पर्यं, कि-
न्तु द्विमुहूर्तत्वस्यानुकल्पत्वे इति । अयं निषेधो न त्रिमुहूर्तव्या-
प्तिबाधनाय, किन्तु चतुर्थमुहूर्तस्पर्शित्वाविधिनायति त्रिमुहूर्तव्या-
प्तेर्मुख्यत्वमित्यन्ये । क्षयिण्यां त्रिमुहूर्तप्राप्त्यानिषेधस्तदन्यस्यां
तद्प्राप्त्यासाधकः, निषेधस्य प्राप्त्यपूर्वकत्वादिति तस्यामुख्यत्व-
मितीतरे ।

ननुदितवाक्ये यथासंख्यान्यस्यान्विर्वाजन्वात् सायमपि
द्विमुहूर्तत्वमनुकल्पोऽस्तु इत्यत्राह—*याभिर्ना । त्रिमुहूर्तैवत्य-
वकाराद्,

यां प्राप्यास्तमुदेत्यर्कः सा चेत् स्यात्त्रिमुहूर्तगा ।

धर्मकृत्येषु सर्वेषु सम्पूर्णा तां विदुर्बुधाः ॥

इति विष्णुरहस्ये उद्देश्यविधेयभावेन त्रिमुहूर्तवत्तयैव पूर्ण-
त्वोक्तेर्द्विमुहूर्तत्वनिवेशासम्भवाच्च ।

*वैश्वानरेति । “वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे
जाते” इत्याम्नाय “यदष्टाकपालो भवति गायत्र्यैवेनं ब्रह्मवर्चसेन
पुनाति, यन्नवकपालो भवति त्रिवृतैर्वास्मिन्स्तेजो दधाति” इत्यादिना

करणन्यायेनाद्यत्र *स्तुत्या त्रिमुहूर्तप्रशंसापराणि ।

तिथिविशेषे वैधविशेषः स्कान्दे—

*नागो द्वादशनाडीभिर्दिक् * पञ्चदशभिस्तथा ।

*भूतोऽष्टादशनाडीभिर्द्वयत्युत्तरां तिथिम् ॥ इति ।

अयं चो *उपवासान्तिरिक्ताविषय इति वक्ष्यते ॥ इति वैधः ॥

तत्र सर्वा तिथिर्द्वहः कर्मकालव्यापिनी, सैव ग्राह्या ।

कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

*तथा कर्माणि कुर्वीत, ह्यसृज्या न कारणम् ॥

फलवदष्टाकपालाद्युक्तम् । तत्रान्यतिशिष्टद्वादशकपालावरुद्धे उन्मत्त-
शिष्टानामष्टाकपालादीनां निवेश वाक्यभेदः स्यादतोऽवयवद्वारा-
ऽवयविभूतद्वादशकपालस्तुतिराश्रीयते तद्वादन्यर्थः । *अवयवः-
एकघटिका । *नागः पञ्चमी । *दिक्-दशमी । *भूतः चतुर्दशी ।
*उपवासान्तिरिक्तंति । “मर्ववकारं चोऽयम्” इति वाक्यात् ।

*कर्मकालेति । कर्म पद्विधम् । उपवास-एकभक्त नक्त-अया-
चित-व्रत-दानभेदान् । अशोपवासं भहोरात्रस्तत्कालः । तस्याहो-
रात्राभोजनसङ्ख्यात्वात् । तद्द्वहोरात्रावन्तिश्रद्धिनीयभोजना-
भावविशिष्टं मध्याह्नभोजनमेकभक्तम् । तादृशं पदोपभोजनं नक्तम् ।
अयाचितलब्धस्य तादृशं सकृज्जाननमयाचितम् । तेष्वपि विशेष्यांशे
मध्याह्नादिः, विशेषणानि चाहोरात्र एव कालः । एवं दानव्रतयो-
रपि प्रातरादिः । तत्तत्कर्मणि तत्तद्व्यापिनीत्यर्थः ।

*तथा कर्माणि ॥ तत्र कालस्यानुपादेयत्वाद् यथा तत्त-
त्तिथिपरित्यागेन कर्म दुष्करं, तथा तत्तद्दहभागपरित्यागेना-
पि । अन्यथा “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति” इति यावज्जीवका-
लात् प्रातरादिभागं विहायापि अग्निहोत्रं हवेत्येति भावः । कर्मकाल-
व्याप्तिर्द्वेधा । साकल्येन एकदेशेन वा । सापि पुनर्द्वेधा । पूर्वेषुरेव,
परेषुरेवेति । एषु पक्षेषु सैव ग्राह्या । दिनद्वये तस्याप्यादौ स्वाह-

इति विष्णुधर्मात्तेः । *दिनद्वये तद्व्याप्तौ तद्व्याप्तौ चैक-
देशव्याप्तौ वा *युग्मवाक्यानिर्णयः । *तस्य पूर्वाप्याप्ते-
नोपपत्तेः । कर्मकालस्य प्रधानाह्वयाच्च । युग्मवाक्यं तु
निगमः ।

*दिनद्वये इति । *युग्मवाक्यान्, स्वर्वादिशास्त्रान्, शुक्रादि-
वाक्यान् नन्वस्तु कर्मकालशास्त्राद् हासवृद्धिशास्त्रं (१) दूरेत्यम् । एक-
दिन एव तत्सत्त्वेनासन्देहान्, 'हासवृद्धी न कारणम्' इत्युक्तं । न तु
युग्मशास्त्रम् । तथा च तेन कर्मकालशास्त्रवाधां दूषां इत्यत्राह —
*तस्येति । अयं भावः तत्तत्कर्मसु निर्दिष्टायां तत्तत्तिथौ स्व-
ण्डायां संदेहे सति निर्णयार्थं युग्मवाक्यादिव्यवधानं । तिथ्या-
दिविधिप्रवृत्तिसमकालमेव च प्रातरादिभागविधिप्रवृत्तिः । प्रयो-
गविधिना कालस्योपादेयत्वात् । एवं च तेषां प्रथमावगतत्वात्
तत्तत्कालीनातिथ्यलाभे तस्यां तत्तत्कर्मणि न संदेहः । एतदेव
कर्मकालशास्त्रेण वाचो भङ्ग्या बोध्यते । तत्र च कर्मकाल एव
प्रवर्तको, न तु हासवृद्ध्यादि । दानव्रतयोगांश्च "पौर्वाहिकास्तु
तिथयः" इति कालविशेषत्वेन न एव कर्मकालः प्रवर्तकः ।
'हासवृद्धी न कारणम्' इत्यत्र हासवृद्धिपदस्य युग्माद्युपलक्षण-
तया युग्मादिशास्त्रं स्वर्वादिशास्त्रं च न कुत्रापि पुरस्कार-
वृत्तिप्रयोजकम् असंदेहादिति । यत्र कर्मकालानुरागेन निर्णयं दू-
ष्करः दिनद्वये कर्मकालव्याप्तौ, साम्येनैकदेशव्याप्तौ च प्र-
वर्तितेऽपि कर्मकालशास्त्रे सन्देहान्नायान्, दिनद्वये तद्व्याप्तौ
कर्मकालशास्त्रौदासीन्येन संदेहतादवस्थानात्; तत्रैव विषयं इत-
रशास्त्राणि निर्णायकानीति युग्मशास्त्रादिरुपारिष्टादेव प्रवृत्तिः ।
वैषम्येनैकदेशव्याप्तौ तु आधिक्यानुगृहीतकर्मकालशास्त्रादेव संश-
यनिरास इति । एवं च

युग्माग्नियुगभूतानां षण्मुन्योर्वसुरन्धयोः ।

रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दश्या च पूर्णिमा ॥

प्रतिपद्यमात्रास्या तिथ्योर्गुणं महाफलम् ॥

एतद्वचस्तं * महादोषं, हान्त पुण्यं पुरा कृतम् ॥ इति ।

अत्र रन्धान्ताः शब्दा द्वितीयादिनवम्यन्ततिथिवा-
चकाः । रुद्रः—एकादशी । द्वितीया तृतीयायुता, मा च
द्वितीयायुतेति * सप्तयुग्मानीत्यर्थः । इदं च शुक्लपक्षे
* अमाप्रतिपद्युग्मस्य पूर्णिमायाश्च तत्रैव सखादिति के-

दिवारात्रिघनं यच्च एकमेव तिथौ गतम् ।

तस्यामुभययोगिन्यामारभेत्तद् घनं त्रयी ॥ इति ।

त्रिसन्ध्याव्यापिनी या स्यात्सर्व पूज्या सदा तिथिः ।

इत्यादिकं कर्मकालशास्त्रमिद्वैयकमेव । यदा तिथिरंकत्र दिने
अहोरात्रयोगिनी, अन्यस्मिन्नाहर्मात्रयोगिनी, रात्रिमात्रयोगिनी वा;
तदा ऽहोरात्रसाध्ये उपवासार्हा अन्यतरमात्रयोगिनी त्यक्तोभय-
योगिन्या एव(१) । न्यायतः कर्मकालशास्त्राच्च भासः । * महाफलं—
तत्तत्तिथिकृततत्तत्कर्मफलदातृ । * उपस्तम्भं अन्यथा कृतम् । म-
हादोषम्—कर्मवैगुण्यकारि ।

* सप्तंति । युग्मगता पूर्वा तिथिरुत्तरविद्धा उदयव्या-
पिनी, उत्तरा च पूर्वाविद्धा अस्तमयव्यापिनी प्राणत्वत्र ता-
त्पर्यम् । * अमेति । द्वितीयादिकयुग्मस्य पक्षद्वयवर्तित्वात्
त्यागः । अत्र साहचर्यस्य नियामकत्वमयुक्तम् । तस्य स-
न्निधिरूपतया स्थानावान्तरभेदत्वान्मुख्यवृत्त्या पक्षद्वयवर्तित्व-
विवाचिद्वितीयादिपदश्रुत्या बाधत् । तदुक्तं—“श्रुतिलिङ्गवाक्य-
प्रकरणस्थानसमाख्यानां पारदर्शित्वम्” इति । (अ० ३ पा० ३ सू. १५
जै०) अत एव ताण्डिशाखायां “आमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत” इत्यने-

चित् । *तत्त्वं त्वमा*प्रतिपशुमात् कृष्णपक्षालिङ्गान् पक्ष-
द्वयपरमिदं *तत्तद्विशेषवाक्यैः*कृष्णे निश्चितिशेषेऽप्यो-
च्यते इति । दशमी तृक्ता पुराणसमुच्चये—

*संपूर्णे दशमी कार्या मिश्रिता, पूर्वयाऽथवा । इति ।

संपूर्णे—शुक्लपक्षे । त्रयोदशी तु सुमन्तुनोक्ता—

कतच्छाखोक्तगुणैरुद्गीथारूप्यभक्त्युपासनं, सन्निधिविशेषानुस्वशा-
खोद्गीथस्य वेति पूर्वपक्षो मुख्यवृत्त्या सामान्यवाचकोद्गीथपदश्रु-
त्या तत्सामान्योपरिस्थितेस्ताण्डिशार्दूलादिसर्वशाखोद्गीथोपासनमुपेत्य
निरस्तो ब्रह्मपीमांसायामित्यभिप्रायवानाह—*तत्त्वं त्विति ।
*अमेति । पूर्णिमामात्रं च शुक्लपक्षालिङ्गं द्रष्टव्यम् । *तत्तद्विशेषेति ।
“प्रतिपत्सद्वितीया स्यात्”इत्यादिभिरित्यर्थः । यदि च तेषामपि
सामान्यवाक्यत्वमुच्यते, तदा तत्तत्कर्मकालशास्त्रोत्तरमवृत्तिकेनैतद्वा-
क्येन संकष्टचतुर्थादिर्दिनद्वयसत्त्वे प्राप्तं परविद्धत्वं “चतुर्थी गणनाथ-
स्य”इत्यादिनाऽप्युच्यते इत्यर्थः । *कृष्णे इति शुक्रोपलक्षणम् ।

*संपूर्णे इति । अत्र हेमाद्रिः संपूर्णेति पाठः । संपूर्णे इति,
संपूर्णे शुक्लपक्षे इति च प्रमादात् । अन्यथा कृष्णपक्षे विशेषा-
ल्लाभापत्तेः । न च शुक्लपक्षे इत्युक्तमप्यतन्त्रम् ।

युक्ता न दूषिता यस्मादिति सा सर्वतो मुखी ।

इतिवाक्यशेषात् । यतः सा सर्वतोमुखी अतोऽविशेषेण पूर्वा,
परा चेत्यर्थादिति वाक्यम् । “शूर्पेण जुहोति, तेन ह्यन्नं क्रियते”
इत्यत्र हेतुवाचिहिशब्दाद् यस्मादन्नसाधनमतः शूर्पेण होतव्यमिति
शूर्पत्वाद्यविवक्षया पिठरादेः प्राप्तमपि होमसाधनत्वमानुमानिकमिति
विभक्तिश्रुत्यवगतशूर्पसाधनत्वाद् दुर्बलत्वादुज्झितं, तद्वत् प्रकृते-
ऽपि सप्तमीविभक्तिश्रुत्या शुक्लपक्षावच्छिन्नदशम्या एव पूर्वापर-
विद्धात्वं स्यात् । तस्मात्संपूर्णेति पाठः । तत्र मूलाग्रयोर्द्वयोरपि
मुख्यत्वोक्तेरविशेषबोधनद्वारा त्रीदिवक्तादिकल्प इति । वस्तुतस्तु

अयोदशी तु कर्तव्या द्वादशसिंहिता मुने । इति ।

कृष्णपक्षे त्वापस्तम्बः—

*प्रतिपत्सद्वितीया स्यात्, तृतीया प्रतिपद्युता ।

चतुर्थीसंयुता या च सा तृतीया कलप्रदा ॥

पञ्चमी च प्रकर्तव्या षष्ठ्या युक्ता तु नारद ।

कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ॥

शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राहा यस्यामस्तमितो रविः ।

कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राहा यस्यामस्तमितो रविः ॥

इतिशुक्लकृष्णवाक्यमेव तत्र व्यवस्थापकं न तु तुल्यवद्विकल्पः ।

उदासीने तु शास्त्रार्थे युग्मवद्वा नियामिका ।

इति पुमिच्छाश्रयणानांविन्यात् । एवं च संपूर्णे इति पाठोऽपि सुयोज्यः । शुक्लपक्षे दशमी परविद्धा, अथ वा—पक्षान्तरे कृष्णपक्षे सा पूर्वविद्धेत्यर्थात् इति ।

प्रतिपदिदिति । इदं च सामान्यवचने तत्तद्विशेषैरपेक्षम् । एवं च यत्र परस्परविरुद्धं युग्मवाक्यद्वयं प्राप्नोति, यथा तृतीयायाम् । तत्र “रम्भाख्या वर्ज्यपित्वा तु” इत्यादिकं प्रबलं व्यवस्थापकम् । यत्र च तादृशं न व्यवस्थापकं किञ्चिदस्ति, तत्र पूर्वोक्तं शुक्लकृष्णवाक्यं व्यवस्थापकम् । विरुद्धयुग्मवाक्यद्वयाविषय इव तद्विषयेऽपि तस्य निष्प्रत्यूहं प्रवृत्तेः । न च शुक्लकृष्णवाक्यं युग्मवाक्यप्रवृत्तिसमये तत्तद्विशेषवाक्यप्रवृत्तिसमये वा कुतो न प्रवर्तते ? । (१) युग्माग्रियुगादौ पूर्वस्या उत्तरविद्धाग्राह्यत्वेन (२) परस्य, उत्तरस्याः पूर्वविद्धाग्राह्यत्वेन पूर्वस्य च विरोधात् । एवं “प्रतिपत्सद्वितीया” इत्येतत्प्रवृत्तिसमयेऽपि । अत एव

(१) ‘युग्माग्रियुगभूतानाम्’ इत्यत्रेत्यर्थः ।

(२) ‘कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राहा, इत्यस्येत्यर्थः । एवं पूर्वस्येत्यस्य ‘शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राहा’ इत्यस्येत्यर्थो बोध्यः ।

पूर्वविद्धा प्रकर्तव्या, परविद्धा न कृत्रचित् ।

दशमी च प्रकर्तव्या सदुर्गा विजमन्म ॥

षष्ठ्यष्टमी अमावास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी ।

एताः परयुताः पूज्याः, पराः पूर्वेण संयुताः ॥ इति ।

*यत्तु व्याघः—

स्वर्गे दर्पस्तथा हिंसा त्रिविधं तिथिलक्षणम् ।

स्वर्गदर्पो परौ पूज्यौ, हिंसा स्वात् पूर्वकारिणी ॥

इति । स्वर्गः—साम्यं, दर्पो—वृद्धिः, तयोः परा ।

हिंसा—क्षयस्तत्र पूर्वत्यर्थः । एतच्छाब्दादिविषयम् ।

दैवपित्र्यसाधारण्येन प्राप्तमौदयिकत्वं

दैवे कर्मणि संप्राप्ते यस्यामभ्युदितो रविः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्र्ये चापराहिनी ॥

इतिपरिसंख्यातमिति कथं दैवेऽस्तमयतिथिग्रह इत्यपाकृतम् । उ-
क्तरीत्या दैवेऽप्यस्तमयतिथिर्ध्रुव्ये शुक्रकृष्णसामान्येन पित्र्ये
आपराह्णिकत्वं तेन विधीयते, तत्तुत्यर्थं न दैवौदयिकत्वात्किरित्यु-
पगमात् । त्रिदोषपरिसंख्याऽनुपगमात् । 'उत्तरंऽहनद्विरात्रस्य पृथक्' इत्यौत्तराहिकस्य षोडशग्रहस्य अङ्गिरसां द्विरात्रे 'वैश्वानसं पूर्वंऽहन-
साम भवति, षोडश्युत्तरे' इति परिसंख्यानां सर्वद्विरात्रे षोडशि-
ग्रह इति प्राप्तस्य त्रिदोष्यादेव वैश्वानसस्य विध्यथेवादत्वमुपेत्य
निरासात् । न च 'कृष्णपक्षे तु' इत्यसङ्गतं युग्माप्रिवाक्यवत् 'प्रतिप-
त्सद्वितीया' इत्यादेरपि शुक्रकृष्णपक्षसाधारण्यादिति वाक्यम् । पा-
रिशेष्यात्तस्य कृष्णपक्षविषयत्वात् । एतच्चाग्रे बह्यते ।

*यत्त्विति । यदा युग्मवाक्यं प्रवर्तते, तदैवास्य प्रवृत्तेः

सन्देहो दुर्वार इत्याशयः । *आद्यादीनि । कर्म द्विविधं—दैवं,
पित्र्यं च । तत्र स्वर्गादिवाक्यं पित्र्यविषयमित्यर्थः । एतेन

* द्वितीयादिकयुग्मानां पूज्यता अनियमादिषु ।

एकोद्दिष्टादिवृज्यादीं ह्यस्य वृज्यादिचोदना ॥

इति व्यासोक्तं : । नियमादिषु व्रतदानादिदेवकर्मसु ।

* एकोद्दिष्टादिनिधिवृज्यादाविन्यर्थः ।

युग्मादिवाक्यस्य देवविषयकत्वं ध्वनितम् । तदाह * द्वितीया-
यादिकेति । नियमो व्रतम् । आदिपदं मादृश्यात्मसिद्धैवकर्मपर-
मिसाह—* देवानि । ह्यस्य वृज्यादिचोदना—ययादिवाक्यम् ।
ननु वृज्यादाविति श्रद्धिपदप्रयुक्तं श्रद्धिवाक्यस्य निव्यपप्रयुक्तत्वादेव
आह * एकोद्दिष्टादीति । अथ ह्यस्य वृद्धौ चन्द्रह्यस्य वृद्धयुपपत्ति-
तकृष्णशुक्रपक्षा तयोदना—शुक्रकृष्णवाक्यार्थिनः शुक्रपक्षार्थिः
(१) उत्तरा, कृष्णपक्षार्थिः पूर्वार्थे नियमः तत्र एकोद्दिष्ट्यादि-
माध्याह्निकं पित्र्यं, वृज्यादि पौर्वाह्निकं पित्र्यं विषय इत्यर्थोऽस्तु;
आपराह्निकपित्र्ये तु पक्षद्वयेऽप्यस्तमयव्याप्तिर्न निधिसंज्ञा ।

ययाऽस्तं सविता याति पितरस्तामुपासते ।

तिथिं, तेभ्योऽपराह्णं हि स्वयं दत्तः स्वयंभुवा ।

इति हेतुमन्निगदरूपवाक्यशेषादिति चेन्न । यतो देवेषु युग्मवा-
क्यमेव निर्णायकमिति नार्थः । तद्विषये शुक्रकृष्णवाक्यप्रवृत्तः,
किन्तु युग्मवाक्यं देवविषयमेवेति । अत एव पश्चाद्देवपि शुक्र-
कृष्णवाक्यमेव पित्र्ये एव निर्णायकमिति नार्थः, तस्य देवेऽपि प्र-
वृत्तेरिति । ह्यस्य वृज्यादिचोदनाशब्दं लक्षणापत्तेरर्थः ।

वस्तुतस्तु अव्यवस्थाप्राप्तां पूर्वोत्तरतिथिव्यवस्थापकं शुक्र-
कृष्णपक्षवाक्यम् । तत्र पित्र्ये न प्रवर्तते । एकैकदिने कर्मकाल-
व्याप्ता तथैव, वैषम्येण तद्व्याप्तावाधिरूपेण, साम्येण तद्व्याप्ता—
उभयत्र तद्व्याप्ता—तदस्पर्शं वा अस्तमयापराह्न्यासिद्ध्या स्वर्गादि-

(१) उत्तरतिथिविज्ञेत्यर्थः । एवं पूर्वेष्वपि बोध्यम् ।

*कर्मकालव्याप्त्यभावे तु कर्मोपक्रमकालगैव ग्राह्या ।

कर्मोपक्रमकालगा तु कृतिभिर्ग्राह्या, न युग्मादरः ।
इति दीपिकोक्तं । यानि तु—

वाक्यवशेन व्यवस्थासत्त्वान् । नापि “यथाऽस्मत् मरिगा याति”
इत्यादेरापराह्लिकपित्र्यविषयत्वात् माध्याह्निकादिपित्र्येऽव्यवस्था-
पत्तिः । “उदिते देवम्” इत्यादिमाधान्यवाक्यवशादपराह्लो
ऽपरभाग इति कुतपपूर्वाद्धोपक्रमेण एकोद्दिष्टस्यापि तादृशापराह्ले
समाप्यत्वेन सङ्गहात् । अन्यथा शुक्रपक्षे कुतपपूर्वाद्धोपक्रमेणः
पार्वणस्याप्यसङ्गहात् ।

शुक्रपक्षस्य पूर्वोह्ने श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ।

कृष्णपक्षापराह्ले तु रौहिणं तु न लङ्घयेत् ॥

इत्युक्तेः । उपक्रमे रौहिणलङ्घनं निषेधना चानेनोपक्रमकाल
एवोच्यते, न तु रौहिणे समाप्यत्वम् । येन

आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्यादारौहिणे वृषः ।

इतिवेदकोद्दिष्टमात्रविषयकत्वं स्यात् । अत एव वृद्ध्यादी—वृ-
द्ध्यादिप्रयुक्ते संशये हासवृद्ध्यादिनां दना शुक्रकृष्णवाक्यमिन्त्यपि
नार्थः । तिथिखण्डत्वभिन्नस्य वृद्ध्यादेः सन्देहोन्नापकताया अने-
कान्तिकत्वाच्च । वृद्ध्यादीत्यादिना समयमाख्यग्रहः । एतच्च कर्मकाल-
शास्त्राबाधेन खर्वादिशास्त्रप्रवृत्तिः युग्मादिशास्त्रवदिति बाधनाय ।
एकोद्दिष्टादीत्यादिना पार्वणस्य यज्ञोपवीतित्वादौ देवधर्मकस्य दे-
वश्राद्धादेश्च पित्र्यस्य ग्रहः । एतेन वृद्धिः—लक्षणया पूर्वोत्पत्तिनि-
मित्तकश्राद्धं तदादिः प्रकृतिर्यस्येत्यनङ्गणमविज्ञानबद्धरौहिणा दे-
वश्राद्धग्रह इत्यपाकृतं, लक्षणापत्तेः । *कर्मकालेति । एवकारण
कर्मकालेनानिर्णये यद्युग्मशास्त्रस्य निर्णायकत्वमुक्तं, तत् तदुपक्रम-
स्य निर्णायकत्वासंभवे एव, नान्यथा । तस्य कर्मकालसमत्वात् ।

यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।

सा तिथिः सकल्यं ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु ॥

इत्यादीनि*, तानि * त्रिमुहूर्तादिस्तुतिरिति निर्णयदीर्घा ॥

यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदपक्रमे ।

विद्यमानो भवेदङ्गं नोदिनोपक्रमेण न ॥

इति त्रौभायनवाक्याभाते सूचितम् । यथा साम्बेन एकदेशस्था-
सौ यत्कर्म मन्वाहादानोपक्रम्य समाप्यते, तत्रैव कर्मण कर्मयोग-
नी युग्मशास्त्रवाच्येत्यर्थः । दिनस्य कर्मकालो यथा तदस्य
र्शे वा पूर्वमोपक्रम्य मन्वाहादाननृपोपमान कर्मण साम्बेन न
देकदेशस्यैवपि युग्मवाक्यात् त्रौभादिशास्त्रादा निर्णयः । तत्र कर्म
कालशास्त्रेण निर्णेतुमशक्यत्वात्, यो यस्येवोपक्रम्य तदङ्गं नोदित-
रावृत्त्या तस्मिन्काले, तस्य कर्मण उपक्रमेण नोदिनोपक्रमेण
इत्यर्थो तदप्रवृत्तेः । उपक्रमः — सङ्कल्पः । “सङ्कल्पो ब्रह्मवर्णः”
इत्युक्तेः । * इत्यादीर्नीति । आदिना

यां तिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति दिवाकरः ।

सा तिथिः सकल्यं ज्ञेया स्नानदाननयादिषु ॥

इत्यादिसङ्कटः । * त्रिमुहूर्तादीर्नीति । आदिना केवलौदयि-
कगौरीव्रतादिरूपतन्म्युनमंत्रतः । तस्मात् त्रिमुहूर्तादिस्तुतिर्नान्यम-
ङ्गतम् । एतद्वचनयोरुदयास्तमयगतानयेः साकल्यवर्तितादिकत्वात् ।
तत्प्रतिपादनं च प्रमाणान्तरेण त्रिमुहूर्तायास्ततो न्युनाया
वा पूर्वस्या उत्तरस्या वा तिथ्यर्थाद्यन्ते मिदं तत्तद्वचनं
तिथेरभावेऽपि तत्रैव कर्मानुष्ठानार्थम्, न तु युग्मादिवाक्यांस्त-
यिण्या अपि तिथेरन्तर्ह्यवशाद्भट्टः । त्रिमुहूर्तादिस्त्वैववक्ष्यामि ।
एवं च यत्राङ्गभूतायास्तित्येः कर्मसङ्कल्पकालेऽनावस्यतां क-
र्मतिथिपक्षेर्वाङ्गैवः सङ्कल्पतिथेरुदाविकर्मण्यस्य तत्तिथिर्वा-
गप्रयुक्तत्वात् । नैमित्तिके तु कर्मणि न निमित्ततिथेरुद्देशः । तस्या

अनङ्गत्वात् । अनेकदिनमाध्ये कर्मणि तु भय प्रभृत्येतावदिनपर्यन्तमित्येव । मध्यवर्तितियः शास्त्रतोऽङ्गत्वाभावेऽपि अनायन्याङ्गत्वोपगमात् । साकल्यवचनात्तत्कालं एव नियमभावेऽपि यत्कर्मानुष्ठानं, तत् मन्वादिकर्तव्यस्नानश्राद्धादिव्यतिरिक्तनिर्णयम् ।

अभ्यङ्गे चोदधिस्नाने दन्तधावनमैथुने ।

जाते च मरणे चैव तत्कालव्यापिनी तिथिः ॥

मन्वादौ च युगादौ च ग्रहणे चन्द्रमुखयोः ।

व्यतीपाते वैधृता च तत्कालव्यापिनी क्रिया ॥

इति स्कान्दात् । तस्माद् यानि

आदित्योदयवेलायां याऽप्यापि च तिथिर्भवेत् ।

पूर्णा इत्येव मन्तव्या प्रभूता नोदयं विना ॥

व्रतोपवासस्नानादौ घटिकका यदा भवेत् ।

इत्यादीनि मुहूर्त्तत्रयन्यूनाया अपि सम्पूर्णास्वपनिपादकानि, तानि कैमुतिकन्यायेन त्रिमुहूर्त्तस्तुतिरिति दिक् । केचित्तु युग्मवाक्यमुपवासमात्रपरम् । यतः त्रिमुहूर्त्तेया पूर्वतिथ्या विद्धा सती या उत्तरदिने त्रिमुहूर्त्ता तदविका वा यद्यन्यत्र युग्मा, तदा युग्मवाक्यमेव निर्णायकम् । तद्वशाद्द्वारात्राभयस्मृगपि पूर्वाहे या उदयवाक्यं चोत्तरस्या अङ्गत्वयोग्यताभ्यर्थापचारिकं साकल्यं बोधयति तत् यदि एकभक्तार्थं मन्वाहादिमात्रकर्तव्ये तत्कालस्पर्शिन्या अपि तिथिः साकल्यं प्रतिपादयेत्, तदोपवासेऽपि तद् द्रढयेत् । “प्रातः सङ्कल्पयेत्” इति वचनेनाहोरात्रस्य कर्मकालत्वलाभात् । अत एव न प्रातः कालो नाकालः येनाकाले प्रक्रान्तस्य समाप्तिरङ्गीक्रियेत । नापि शिष्टकालोऽत्र गौणः, येन गौणकाले समाप्तिरुपगन्तव्या स्यात् । एवं यदि सा तिथिः पूर्वव युग्मा तदाऽपि युग्मवाक्यमेव निर्णायकम् । उक्तं चेहाप्यस्तमयवाक्यस्य सङ्कल्पकाले तत्तिथेरभावेऽपि साकल्य-

अथैकभक्तम् । तत्कालः पापं
मध्याह्नव्यापिनी आत्मा एकभक्तं सदा तिथिः । इति ।
मध्याह्नश्च *पञ्चभाविभक्तादिनतृतीयांशः । तेन
यद्यपि द्वादशदण्डानन्तरं प्राप्यते, तथाऽपि—

प्रापकत्वम् । इत्थं च या शुद्धा मनी परेऽहनि विमुहर्ताऽपि, तत्र
पूर्वा । कर्मकालशास्त्रस्य प्रागेव प्रवृत्तेः । या च विद्धा मनी क्षयेण
परेष्वनीस्ति, विमुहर्तन्युना वा, साऽपि पूर्वैव । युग्मशास्त्राप्रवृत्तेः ।
तत्प्रवृत्तेस्त्रिमुहर्तमनाया भावश्चकत्वात् । नाप्यौदायिकशास्त्रं तत्र
प्रवर्त्तते । तत्प्रवृत्तेरपि तथान्वान् । अथ

उदये तृपत्रामस्य, नक्तस्यास्तपये तिथिः ।

इत्यादिवाक्यात् परा स्यात् । न स्यात् । तेषां कैमुत्यन्यायेन
त्रिमुहर्तस्तावकत्वात् । न च या विमुहर्तन्युनया पूर्वया युक्ता मनी
परादिने किञ्चिदनेन, सा परैव स्यात् ।

द्वितीया पञ्चमीनैवादशमी च त्रयोदशी ।

चतुर्दशी चोपवासं हन्युः पूर्वोत्तरे तिथौ ।

इति विशेषतो वचनादिनि वान्यम् । उपवासमिच्छं विमुह-
र्तयोर्गो दोषः, उपवासं त्वल्पयोगे स इति वैरूप्यवारणायास्व-
मयवर्तिन्यास्त्रिमुहर्ताया एव पूर्वतिथिदूषकत्वम्, उदयवर्तिन्यास्ता-
दृश्या एवोत्तरतिथिदूषकत्वमित्यर्थोपगमादित्याहुः ।

अत्रेदं वक्तव्यम् । अस्वीदृश उपाध्यातार्थानिर्णयः । परं तु
युग्मवाक्यं सकलदैवकर्मविषयमेव । “एतन्नस्त्वं महादोषम्” इति नि-
न्दाश्रवणात् । अधिकपण्यतोऽवगन्तव्यम् ॥

*पञ्चमेति ।

मुहूर्तत्रितयं प्रातस्तावानेव तु सङ्गवः ।

मध्याह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यादपराह्णाऽपि तादृशः ॥

॥दिनार्धसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् ।

एकभक्तमिति प्रोक्तमतस्तत्स्यादिवैव हि ॥

सायाहस्त्रिमुहूर्तः स्यात्सर्वभक्ष्यविष्कृतः ।

इति व्यासेन

लेखाप्रभृत्यथादित्ये त्रिमुहूर्तगते र्वा ।

प्रातस्तु स स्मृतः कालो भागधाहः स पञ्चमः ॥

सङ्गवस्त्रिमुहूर्तस्तु मध्याहस्तसमः स्मृतः ।

ततस्त्रयो मुहूर्तास्तु अपराहो निर्धीयते ॥

पञ्चमो दिनभागो यः स सायाह उत स्मृतः ।

इति पराशरेण चोक्तेः । ॥दिनार्द्धेऽतीते भुज्यते भावे लक्षणाद्
भोजनं तदर्थः । यदिति क्रियानिर्देशणं, न तु कर्म । तथा च यद्
भोजनं तदेकभक्तमित्यर्थः । एकं द्वितीयभोजनाभावनिर्वाहं भोजनं
व्रतस्वरूपं भक्तवदे तद्भोजनं लक्षणापगमात् । द्वितीयभोजनाभावश्च
न नियमपदार्थः । तस्यैककेवलत्वार्थत्वात् । नापि ब्रह्मचर्यादिः
साधारणविधिर्नैव तद्व्याभान् । किं तु ग्रामव्रतन्यूनत्वम् । नैवके भोजने

अष्टौ ग्रासा मुनेर्मक्ष्याः पोटधारण्यनामिनः ।

द्वात्रिंशत्तु गृहस्थस्य भूमिने ब्रह्मचारिणः ।

तक्रप्रमाणपिण्डास्तु ग्रमेर्देहकशः पुमान् ॥

इत्यास्यप्रमाणसंख्यायां

दिनार्द्धसमये ऽतीते भुज्यते नियमेन यत् ।

एकभुक्तं तु तत्प्रोक्तं न्यूनं ग्रामव्रयेण तु ।

इति देवलेन तदुक्तेः । एकभक्तपर्याय एकभुक्तम् । एकं भुक्तं
भोजनमिति व्युत्पत्तेः । तत्र नियमो ब्रह्मचर्यादिः सामान्यविशेष-
विधिलभ्यः । वस्तुतस्तु अयाचितवत् पात्रिकोपवासमम्भावनया
भोजनोपवासान्यतरस्यैतद्व्रतस्वरूपता स्यादतो नियमपदम् । उप-
वासावृत्तिधर्मवत्त्वं तदर्थः । तादृशभोजनस्याटव्यादिफलैर्वापि

इति स्कान्दोक्तैः *षोडशसप्तदशादिदण्डा मुख्यः
कालः । दीपिकायां तु- *मध्याह्नान्त्यदले विभागादयमे
स्यादेकभक्तम' इति । ततः सूर्यास्तपर्यन्तं गौणः । 'अद्वैत
हि' इत्यस्य *वैयर्थ्यापर्यन्तत्वात् । अत्र पूर्ववृत्त्या-
प्तिः*, परेषु, उभयेष्वप्याप्तिः, *तदभावः, अंशगमिभिः ।
तत्रापि साम्यं वैषम्यं नास्ति पट पक्षाः । तत्राद्ययोरसंदेह
एव, तृतीयं तु पूर्वोक्तिं गौणमुख्यव्याप्तेः सत्त्वात् पृथो
इति साधयः । *युग्मवाक्यान्विष्य इति हेमाद्रिः ।

सम्भवेन न प्रतियोगानुशासकः । अथ न प्रतियोगिणोऽपि सामान्यवि-
धित एव सिद्धेः । *षोडशसप्तदशादिदण्डा इति । सप्तः षोड-
शदण्डाविति नान्यथाः । सन्ध्यायोजनानिर्वाह्य रागवायुयोजन
परतपहाप्रवृत्तेः । *मध्याह्नेति । 'पूर्वाह्णे वै देवानां, मध्याह्ने नो
मनुष्याणाम्, अपराह्णे पितॄणाम्' इत्युक्तमेव विभागो आद्यो न
तुक्तः पञ्चमा । नापि

पूर्वाह्णः प्रहरं प्रातर्मध्याह्नः प्रहरं तथा ।

प्रातृतीयादापराह्णः सायाह्नश्च ततः परम् ।

इति गौडिकोक्तश्चतुर्विधः । अहो मध्यं मध्याह्न इति व्युत्पत्ति-
विरोधान् । तुना च एवं सति पञ्चवा पञ्चस्य वैयर्थ्यं स्यादतो अन्य-
त्रैव बहुस्मृत्युक्तत्वेनेहापि स एव आद्यो नान्य इत्युक्तिः ।

*वैयर्थ्येति । न कालेन नक्तं व्यावर्त्यम् । तस्य व्यपदे-
शान्तरणेन व्यावर्तितत्वात्, तत एव च दिवायोजनमिदं ।
कथं चिन्मुख्यकालाख्ये प्रधानस्य लोपवारणाय गौणकालो
विधीयते "अङ्गगुणविरागे च तादर्थ्यात्" इति सूत्रात् प्रधाना-
नुसारेण गुणस्य नेतव्यत्वादिति तदर्थः । *व्याप्तिः मध्याह्ना-
त्तरदलव्याप्तिः, न तु मध्याह्नव्याप्तिः । तत्पूर्वदलस्य एकभक्तकाल-
त्वाभावात् । *तदभावः उभयेषुस्तदस्पर्शः । *युग्मेति । अत्र

चतुर्थपक्षे पूर्वैव* । गौणकालव्याप्तेः सत्त्वात् । वैषम्ये-
णांशव्याप्तौ याऽधिका, सा ग्राह्या । साम्ये पूर्वा । अथ
च *स्वतन्त्रैकभक्तनिर्णयः । *अन्याङ्गे *उपवासप्रति-

स्वकालादुत्तरः कालो गौणः सर्वस्य कर्मणः ।

इति मध्याह्नोत्तरकाले प्राप्ते “दिवेन हि” इति पुनर्विधिवैयर्थ्य-
मतः सायाहस्यापि संग्राहकतया निर्णयकं न युग्यवान्यामिन्यरु-
चिः । *पूर्वैवेति । मुख्यकाले तत्तिथ्यभावेऽपि तत्रैकभक्तं कार्यम् ।

तिथ्यादौ च भवेद्यावान् हासो वृद्धिः परेऽहनि ।

तावान् ग्राह्यः स पूर्वैरदृष्टोऽपि स्वकर्मणि ॥

इति कृत्स्नहासप्रक्षेपोक्तेः । यत्तु

तिथेः परस्या घटिकास्तु या स्युर्न्यूनास्तथैवाव्यधिकाश्च नासाम् ।

अर्द्धं त्रियोज्यं च तथा प्रयोज्यं हासे च वृद्धौ प्रथमं दिने तन् ॥

इत्यर्द्धप्रक्षेपवाक्यं, तदुपसंहारेणैष्टव्यमन्धनिर्णयपरम् । सङ्कल्प-
श्च सर्वेषु पक्षेषु प्रातः ।

प्रातः संकल्पयेद्विद्वानुपवासव्रतादिकम् ।

इत्युक्तेः, तत्र साकल्यवचनापादिततिथिसत्त्वाच्च । *स्वतन्त्रेति ।

प्रतिपद्येकभक्ताशी समाप्ते कपिलाप्रद ।

इत्यादि । स्वातन्त्र्यं च हेतुगर्भम् । कर्मणः प्रधानत्वात्तदेव निर्णया-
र्थमनुसर्त्तव्यं न त्वङ्गं तिथ्यादीत्यर्थः । एतेन “पूर्वाह्निकास्तु तिथयः”
इति कर्मांशे सामान्यं यथा ‘उपोष्याः परसंयुताः’ इति तदंशे विशेषण
तिथ्यंशे सामान्यमिदं ‘प्रतिपत्संमुखी कार्या’ इति तदंशे विशेषण बा-
ध्यते, तथा मध्याह्नः प्रतिपद्वचनादिना कृतो न बाध्यते इत्यपास्तम् ।
*अन्याङ्गे—दशम्यादौ प्रधाने निर्णीतायां तिथौ तत्पूर्वदिनादौ
तदुचितत्वात् । *उपवासेति । तच्च

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

उपवासेन दानेन न निर्द्वादशिको भवेत् ॥

निधौ च *तदनुसारेण निर्णयः ॥

अथ नक्तम् । *तत्र दिनानशनपूर्वं रात्रिभोजनम् ।
तत्र प्रदोषव्यापिनी आद्या ।

प्रदोषव्यापिनी आद्या निधिर्नक्तव्रते सदा ।
इति चत्सोक्तः । प्रदोषस्तु

त्रिमुहूर्ते प्रदोषः स्याद्दानाद्यस्तं गते सति ।

नक्तं तत्र तु कर्तव्यमिति शास्त्रविनिश्चयः ॥

इति मदनरत्न व्यासोक्तः । तत्रापि त्रिदण्डान्तरं
कार्यम् ।

इत्यादिनोक्तम् । *तदनुसारेणेति ।

निधिर्यथोपवासं स्यादेकभक्तं चपि सा तथा ।

इति सौमन्तरपि उपवासवर्तिनोऽेकभक्तपरम् । तेनार्थं तानी-
ति सुवीक्षा कर्तव्यमुपाध्याय एव ।

“नक्तं निशायां कर्तव्यं” इत्यादौ नक्तपदं न का-
लार्थकं, निशातुमशक्यत्वापत्तिरित्यब्राह्मणं चोच्यते । न च
नक्तं नक्तमाध्यमित्येवार्थः, तावता कथं भोजनलाभ इति वाच्यम् ।
प्राजापत्यादिषु भूयस एकभक्तायानिर्वापवासादिभिः साहचर्यात्
प्रायिकप्रतीतिकस्य भोजनस्य मिद्वेः । अत एव “नक्ताशी” इत्यादौ
भोजनार्थकपदप्रयोगो न व्यर्थः । तावन्तवार्थतो दिनाभोजनं विशे-
षणं लभ्यते । एवं च

मार्गशीर्षे सिन्धे पक्षे प्रतिपदु या निधिर्भवेत् ।

तस्यां नक्तं प्रकुर्वीत रात्रौ विष्णुं च पूजयेत् ॥

इत्यादौ पृथक् क्रियानिर्देशादेव प्रायिकप्रतीतिकं भोजनं
रात्रौ लभ्यते । तदनुसारेण चाङ्गभूतपूजादिदेवानुष्ठानमेव । अत
एव नवरात्रस्य नक्तव्रतत्वं साधनार्थाधिकृतं संगच्छते । भोजनस्य
प्रायिकप्रतीतिकतया तदप्रत्ययेऽप्यक्षतेः ।

सायंसन्ध्या त्रिघटिका अस्तादुपरि भास्यतः ।
इति स्कान्दोक्तेर्दण्डत्रयस्य संध्यात्वात् । तत्र
चत्वारिमासि कर्माणि सन्ध्यायां परिवर्जयेत् ।
आहारं, मैथुनं, निद्रां, स्वाध्यायं च चतुर्थकम् ॥

इति मार्कण्डेयेन भोजननिषेधात् ।

*मुहूर्त्तो न दिनं नक्तं प्रवदन्ति मनीषिणः ।

*नक्षत्रदर्शनाशक्तमहं मन्ये गणाधिप ॥

इति माधवीये भविष्योक्तेश्च । गौडास्तु-

प्रदोषो *अस्तमयाद्धर्षं घटिकादयामिदमेतत् ॥

इति वत्साक्तः प्रदोषः । सन्ध्या च दिनरात्रयोः मन्धौ
मुहूर्तः ।

इति स्कान्दाच्च । यत्पादीनामपि सायाह्नं -

ननु निषेधो वास्तविकसन्ध्यापर एवास्तिवन्त्येव आह *मुहूर्त्तो-
नमिति । नक्षत्रदर्शनादिति पूर्वत्राप्यन्वति, काकाक्षिन्यायात् ।
नक्षत्रदर्शनावधिकं मुहूर्त्तो न वास्तविकसन्ध्यारूपं नक्तं वद-
तीत्याभिधानेन तस्य नक्तत्वव्युदासः नक्षत्रदर्शनमादायाहं मन्ये
इत्यभिधानेन तस्य पारिभाषिकसन्ध्यारूपस्य तद्व्युदासः । व-
स्तुतस्तु ननृक्तप्रदोषः कुतो मुख्यः कालः "न नक्तं निशि भोज-
नम्" इति निषेधोपबृंहितस्यात्मनो द्विगुणल्लघ्येन्युक्तदिनस्य मुख्य-
कालत्वेन तस्य "स्वकालादुत्तरः कालो गौणः" इति वाक्येन गौ-
णत्वस्यैव सम्भवादित्यत्राह- *मुहूर्त्तो नमिति । शिवेनाहं मन्ये
इति स्वाभिमतनाभिधानात् । प्रवदन्तीत्यनेनाभिधानिषेधस्यापस-
क्तस्यायोगाच्च । प्रदोषमुपजीव्य तत्प्रवृत्तैस्तस्य मुख्यत्वमिति भावः ।
*नक्षत्रेति । ल्यब्लोपप्रश्नमी । नक्षत्रदर्शनं प्राप्येत्यर्थः । *अस्त-
मयादिति । तारकोदयादिति यावत् । सन्ध्याप्रदोषयोर्भेदात् ।

अधीस्तमयात्मन्यथा व्यक्तीभूतान तारकायावत् ।

तेजःपरि(१)हानिवशाज्ज्ञानोन्नीतं द्रव्यं यावत् ॥

इति वराहोक्तेरित्याहुः, तत्र । *अस्य सन्ध्यावन्द-
नानध्यायादिपरत्वात् । अत एव तत्र स्वपञ्चमगङ्गलस्य
सन्ध्यात्वमुक्तं विज्ञानेऽवरेण । यत्र मद्वनरत्ने नक्तस्य
वैधत्वाद् रागप्राप्तभोजनगोचरो निषेध इत्युक्तम् । तत्र ।
*विधेर्निषेधाविरोधान् । अन्यथा *कापञ्जलानिह्यश्च

तस्याद्धीस्तमयादित्यभिप्रेत्याहुः *अस्येति । *विधेरिति ।
निषेधविषयपरिहारणापि विधिवान्विताभ्यामादौ न भावः २॥ *क
पिञ्जला—गौरनित्तिरिः । भव वदन्ति नक्तमेतन्नस्य विज्ञेय-
त्वरत्वमयुक्तम् ।

निशानक्तं तु विज्ञेयं यामादौ प्रथमे मदा ।

इति मुख्यतरकालस्य निर्धारणात् । किं च दण्डजं मुख्यकालः ।

(१) तेजःपरहानिवशादिति पाठः स्वाधुः । तेजस्य परक्य-
अन्यस्य हानिवशात् । तमाहानिमारभ्येत्यर्थः ।

(२) अत एव 'या हि स्यात्' इति निषेधाविषयसमर्थोक्तिर्कापिञ्जल-
परिहारेण कापिञ्जलानां बहुवचनस्य स्वाभारणोद्देशे त्रित्ववक्तव्याया-
मेव पर्यवसानात् कापिञ्जलत्रित्वमेव आलङ्कारः, न तु तत्रोदाधिक्यमि-
ति सिद्धान्तितमाधिकरणमात्रायां कापिञ्जलत्रित्वकरणे (अ० ११ पा० २
अधि० ८) तथा हि

कापिञ्जलेषु त्रित्वाद्याः पार्श्वकाम्पित्वमेव वा ।

आद्यो बहुत्वस्याभ्यास त्रित्वमेव कृतस्ततः ॥

अद्वयमेव "वसन्ताय कापिञ्जलानालम्बन" इति त्रित्ववचनपूर्वादिस्मृत्यानां
बहुत्वस्याभ्यासिकृत्या या काविद्वहृत्वस्यैव स्वीकार्यो इति चेत् । न,
त्रित्वमेव शास्त्रस्य कृतत्वात् । यो हि चतुर्णाद्वसंख्यामुपादत्तः, तेन न
तदन्तर्भूतं त्रित्वं वर्जयितुं शक्यम् । त्रित्वमुपादत्तमेव त्वनन्तर्भूतं च
तुष्टादिकं वर्जयितुं शक्यते । अतोऽवश्यं त्राविश्वेन प्रथमतः त्राविश्वेन त्रा-
यवेन च त्रित्वे उपात्तं शास्त्रार्थसिद्धौ ततोऽधिकपर्याप्तिसायां प्रत्यवा-
यात् । तस्मात् त्रित्वमेवोपादेयमिति ।

प्रदोषोऽस्तमयादूर्ध्वं घटिकात्रयमुच्यते ।

इत्युक्तेः । त्रिमुहूर्त्तं मध्यमः । “त्रिमुहूर्त्तं प्रदोषः स्यात्”
इत्युक्तेः । निशीथान्तमध्यमः । “नक्तं निशायां कुर्वीत”
इत्युक्तेः । एवं “चत्वारिमानि” इति वाक्ये सन्ध्या न पारिभा-
षिकी । मानाभावात् । परिभाषायाश्च अनध्यायप्रयोजकसंख्याग-
र्जितादौ चारिताध्यात् । मदनरज्जोऽपि सम्यगेव । तथा हि मैथु-
नादिसमभिव्याहारान्निषेधो रागप्राप्तभोजनपर एव न तु वैधनत्प-
रः । विधितो यदर्थतया यत्प्राप्तं तदर्थतयेव तन्निषेधे विकल्पापत्तेः ।
न च निषेधो विशेषविषयत्वेन बलीयान् । तस्य सामान्यविषय-
त्वादिना दुर्बलेनापि विधिनोपजीवितत्वादेव तुल्यबलत्वात् ।

यदपि कपिञ्जलत्रित्वेन विधिचारिताध्याञ्च चतुर्थादीनां निषे-
धविषयत्वादालम्भनं, तदपि न । यतोऽग्नीषोमीयवत् फलार्थतया
विहिताया हिंसाया एव न निषेधस्पर्श इतीहापि न तत्संशयः, परं तु
स्वव्याप्यत्रित्वाद्यन्यतरद् बहुवचनार्थः । तत्र लाघवेन त्रित्वमेव
विधिविषयो न चतुष्टादि । द्रव्यगतसंख्याया अपि विधेयतायाः
सिद्धान्तितत्वादिति नातिप्रसङ्गः । अत एव पर्वरविचारार्थं प्राप्तं
नक्तभोजनं रात्रौ भवत्येवेति बक्ष्यति । न च

ये त्वादित्यादिने ब्रह्मन्नक्तं कुर्वन्ति मानवाः ।

दिनान्ते तेऽपि भुञ्जीरन्निषेधाद्वात्रिभोजनं ॥

इतिवचनाद्गौणकाल एव तत्कर्त्तव्यमिति वाच्यम् । निषेधादिति-
हेतूपन्यासवशान्निषेधस्य वैधेऽप्रवृत्तेः । वैधेऽपि तत्प्रवृत्तावन्याङ्गनक्तं-
ऽपि प्रवर्त्तेत । तत्र प्रवर्त्तयितुमशक्यत्वात् । अन्यथा तद्द्वारा तद्गता-
ङ्गत्वसिद्धौ भानुसप्तम्यादिविहितनक्तादौ प्रवृत्तेः पुरुषार्थत्वमादाय
निषेधस्यापि क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्ववैरूप्यं स्यात् । तस्मादेतद्वाक्यं
भानुसप्तम्यादिविहितनक्तव्रतपरमेवेति ।

ननु प्रदोषमात्रस्य कर्मकालत्वमसंगतम् ।

प्रदोषव्यापिनी यत्र त्रिमुहूर्त्ता यदा दिवा ।

त्रिभ्योऽधिकानां हिंसनं स्यात् । *सायंकाले नक्तं तु
दिनद्वये प्रदोषास्पर्शं ज्ञेयम् ।

अतथात्वे परञ्च स्यादस्तादर्थ्यगतो हि सा ।
इति जाबालिवचनान् ।

*प्रदोषव्यापिनी न स्याद्विवा नक्तं विधीयते ।
आत्मनो द्विगुणा छाया मन्दी भवति भारहरं ॥

तन्नक्तं नर्त्ताभिर्याहुर्न नक्तं निशि भोजनम् ।

इति स्कान्दाच्च । *यस्यादीनामपि सायाह्ने नक्तम् ।

नक्तं निशायां कुर्वति गृहस्था विधिसंयुतः ।

यतिश्च विभवा चैव कुर्यात्सत्सदिव्यकरम्* ॥

इति तत्रैव स्मृत्यन्तरात् । इदमपुत्रविधुरावलक्षणम् ।
पुत्रवतस्तु रात्राचैव ।

अनाश्रमोऽप्याश्रमी स्यादपत्नीकोऽपि पुत्रवान् ।

इति संग्रहोक्तोः । सौरनक्तं तु दिवैव ।

*त्रिमुहूर्तस्पृगेवाहि निशि चैतावती तिथिः ।

तस्यां सौरं भवेन्नक्तमहर्न्येव तु भोजनम् ॥

तत्र नक्तव्रतं कुर्यात्स्वाध्यायस्य निषेधवत् ॥

इति वाक्येन सायमोऽपि लाभादित्यत्राह—*सायमिति
“यतो हि” इति सायमो गौणत्वार्थम् । अन्यथा पौनरुक्त्यात् । सायंकाल
एव नक्तानुष्ठानविधानपूर्वककालवचनमप्याह—*प्रदोषेति । *य-
स्यादीनामिति । यद्यपि सायंकालो गौणः “नक्तादिघनयोगेषु”
इति वाक्यात्, तथापि यस्यादिषु स मुख्यः । *सदिव्यकरमिति ।

सदिव्यकरं तु तत्प्रोक्तमन्तिमं घटिकाद्वयम् ।

इति वचनं तु तस्य मुख्यतरत्वबोधकम् । पूजादिकं तु प्रधाना-
विरोधेन तत्रैव प्रागेव वा कार्यम् । *त्रिमुहूर्त्तेति । सायंप्रदोषव्या-
प्त्योः प्राक्पश्चाभिर्देशाभ्यां सायंव्याप्तेर्मुख्यत्वप्रत्ययेन दिवैवेति ला-

इति सुमन्तृक्तेः । हरिनक्ते *विशेषः कालादर्शो स्कान्दे

उदयस्था सदा पूज्या हरिनक्तव्रतं तिथिः ।

इति । अन्यनक्तं तु संक्रान्त्यादावपि रात्रावेव
*निषेधस्य रागप्राप्तभोजनगोचरत्वेन वैभावाधिकत्वात् ।
दिनद्वयव्याप्तौ परा ।

उभयोरपि वा तिथ्योः प्रदोषव्यापिर्ना तिथिः ।

तत्रोत्तरत्र नक्तं स्यादुभयत्रापि सा गतः ॥

इति कालादर्शो जायालिवचनात् । अन्यपक्षेषु *एक-
भक्तवन्निर्णयः । अत्र विशेषो मदनरत्ने गारुडे

भः । एतेन सायाहमुख्यकालिकनक्ते एकैकदिन एव कालस्त्वेन
एकदेशेन वा व्याप्तौ सैव ग्राह्या । दिनद्वयव्याप्तौ पूर्वा । गौणमुख्य-
व्याप्त्योः सत्त्वात् । दिनद्वयास्पर्शे साम्येन वैषम्येण वा दिन-
द्वयस्पर्शे च पूर्वैव गौणव्याप्तेः सत्त्वादित्युक्तं भवति । *विशेषः —
सायाहप्रदोषव्याप्त्योरपवादः । *निषेधस्य

अर्के पर्वद्वये रात्रौ चतुर्दश्यष्टमीदिवा ।

एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

इत्यादिलभ्यस्य । प्रदोषमुख्यकालिकनक्ते त्वाह—*दिनद्व-
येति । *परंति । तिथ्यादिषु भवेद्यावान'इति वाक्येन
कर्मतिथेः पूर्वदिने कर्मकालाभस्त्वद्योतनाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।
*एकभक्तवदिति । यथा एकभक्ते गौणमुख्यव्याप्तौ निर्णय-
यिके, तथा नक्ते ऽपीत्यर्थः । तेन एकैकदिने एव व्याप्तौ
मुख्यकालव्याप्तिरेव । दिनद्वयास्पर्शे गौणकालव्याप्तिरेव । नदुक्त-
वान् सायंकाले नक्तं त्वित्यादि । साम्येन वैषम्येण वांशतो व्याप्तौ
परैव । गौणकालव्याप्तिराधिक्यात् । यत्र वैषम्येणांशतो व्याप्तौ पूर्व-
वाधिका तत्र पूर्वैव, आधिक्यात् । आधिक्यस्यापि निर्णायकत्वात् ।
आधिक्यं च देवपूजा-भोजनपर्याप्तं विवक्षितमिति संप्रदायः । अयं

च निर्णयो भोजनरूपे नक्त इव पूजादिरूपे नक्तं दर्शयितुं यन्वा-
त्रयोदशीप्रदोषगोचरमद्वादश्यादी न पृथक् निर्णयपरिग्रहान्न सा-
ध्यादयः । “प्रदोषे शिवमर्चयेत्” इत्यादिना प्रदोषस्य मुख्यकाल-
त्वावगमे सायाह्नस्य तत्र गौणकालत्वं लभ्यते । अन्यथा ‘प्रदो-
षव्यापिनी न स्यात्’ इत्यादिना तत्र नक्तविधानानुपपत्तेरिति त-
दभिप्रायः । उन्मूलकबलात् त्रयोदशीप्रदोषे शिवपूजाया एव
प्राधान्याच्च त्रिमूर्त्तेः प्रदोषः । ‘त्रिमूर्त्तेः प्रदोष’ इत्यस्य भोजन-
रूपनक्तपरत्वात् । ‘नक्तं निशायां कर्तव्यम्’ इत्युक्तेः ।

अथास्तु तत्र साद्धिमत्तनादीरूपः प्रदोषः ।

अस्तमानं समारम्भ्य साद्धिः सप्त च नादिकाः ।

प्रदोष इति विख्यातस्त्वर्द्धयाममतः शृणु ॥

इति वचनादिति, तच्च । एतस्य प्रकरणेन नैमित्तिकपूजाशङ्क-
त्वादत्र प्रत्यक्षसम्भवात् । किं तु नाटीवतुष्टयमेव ।

यजनं प्रति मानं तु उत्तमं परिकीर्तितम् ।

उदये चैव मध्याह्ने प्रदोषे चार्द्धयामिकम् ॥

इत्यनारभ्याधीतवचनात् । यत्तु

प्रदोषोऽस्तमयादूर्ध्वं घटिकाद्वयमुच्यते ।

इति साधनः, तत्र प्रशस्तमित्यध्याहार्यम् । यच्च

प्रदोषोऽस्तमयादूर्ध्वं घटिकाद्वयमुच्यते ॥

इति तिथितत्त्वं, तत्र प्रशस्ततरमित्यध्याहार्यम् । तत्र एकत्र दिने
साकल्येन एकदेशेन वा प्रदोषव्याप्तौ न सन्देहः । दिनद्वये प्रदोष-
व्याप्तौ प्रदोषद्वयास्यर्थे साम्येनैकदेशव्याप्तौ च परा । संकल्पकाले
ऽपि भावान् । यत्र पूर्वप्रदोषेऽधिका उत्तरप्रदोषे त्वत्वा तदाप्युच्य-
ते ‘दिवारात्रिव्रतं च’ इति स्कान्दान् । पठन्ति च

अस्तोत्तरं यत्र मुहूर्त्तयुग्मं त्रयोदशी चेत् खलु स प्रदोषः ।

दिनद्वयेऽप्यस्ति न वा समैकदेशेऽथवा तत्र परैव कार्या ॥

व्याप्तिर्यदा स्याद्विषमांशिका तु तदा बहुन्नेन विनिर्णयः स्यात् ।

द्वयोरभावेऽप्यथ गौणकालव्याप्त्या तु पूर्वापि केचिदाहुः ॥
इति । पूजा च त्रयोदशपुलकितप्रदोषे कार्या ।

ये नार्चयन्ति गिरिशं महिने प्रदोषे

येऽभ्यर्चितं शिवपदं प्रणमन्ति नान्ये ।

ये तत्कथां श्रुतिपुटैर्न विवन्ति मूढा-

स्ते जन्मजन्मसु भवन्ति नरा द्रष्टाः ॥

इत्यनिष्टस्मरणात् । आरम्भश्च शनिप्रदोषे कार्यः ।

यदा त्रयोदशी शुक्ला मन्दवारण संयुता ।

आरभेत्तद्व्रतं तत्र सन्तानफलमिदं ॥

इति तत्रैवोक्तेरित्याहुः । तत्र । माधवादिभिरकृत्यमाध्वार्द्राणाम-
प्रदोषस्य धार्मिकैरनादृतत्वात् । एवमन्याङ्गे उपवासप्रतिनिधौ च
नक्ते तादृशैकभक्तन्याय एवैकभक्तवदित्यनेन लभ्यते ।

इदं तु बोध्यम् । यथैकभक्तं कुर्यान्नित्यादौ एकभक्तं न रात्रि-
भोजननिवृत्तिमात्रं निवृत्तेरवतन्वात् ।

नियमो व्रतमस्त्री तत्रोपवासादि पुण्यकम् ।

इति कोशात् । पुण्यं मुकृतं पुरुषार्थसाधनादृष्टहेतुः क्रिया, ता-
दृशं द्रव्यं चेति तत्पर्यायव्रतपदस्यातदर्थकत्वात् । न हि नि-
वृत्तेर्भाविनावयवार्थवादिनोऽदृष्टजनकत्वमुपयन्ति । तन्मुक्त इति वे-
त्कालान्तरभाविफलाभावात् । नापि कार्यवाक्यार्थवादिनः । ते-
स्तत्रादृष्टोपगमेऽपि तस्य पुरुषार्थसाधनत्वोपगमात् । कथं च “ने-
क्षेतोद्यन्तमादित्यम्” इत्यादौ सङ्कल्पविधित्वमिद्वान्तः । निवृत्तेर्व्रतत्वे
भावोपक्रमावाधेन निषेधत्वस्यैव उपायस्त्वात् । तस्य व्रतत्वनिर्वा-
हाय रात्रिभोजनाभावसङ्कल्पे लक्षणा वा स्यात् ।

अथैवं मासव्यापिचतुर्थकालिकत्वाद्यनुष्ठाने एकादश्यादौ
उपवासानापत्तिः । तद्विधिषु मत्वर्थीयठनप्रत्ययान्तचतुर्थका-
लिकादिपदानां चतुर्थकालाहार इत्याद्येकवाक्यतया भोजनो-
त्तरचतुर्थकालसम्बन्धपरत्वात् । अन्नपक्षो वायुपक्ष इत्यादावि-

‘हविष्यभोजनं *स्नानं सत्यमाहार*लाघवम् ।

वैकपदेऽप्यवधारणगर्भाथैवशेन उपादिकालगतभोजननिवृत्तेष्वतुर्थ-
कालगतनियमस्य च प्रतीतिः । यैवम् । चतुर्थकालाहारा-
दिपदानां तादृशनिवृत्तावेव तात्पर्यात्, न तु नियमेऽपि । तस्यैवस्य
कालांशे परिसंख्यात्वेन भोजनांशं नियमत्वं भिक्षुप्रभरतापा-
तात् । व्रतत्वनिराहृत्य ‘चतुर्थकालाहारो ब्राह्मणान् भोजयेत्’ इत्या-
दिविशेष्यभूतब्राह्मणभोजनादिनैव । चान्द्रायणादौ च चन्द्रायन्य-
नुवर्त्तनाद्यन्यथानुपपत्त्या इतरकालभोजननिवृत्तिनिर्वाहचन्द्रादय-
कालभोजनस्य व्रतत्वम् । तथा ‘नक्तं कुर्यात्’ इत्यादौ न दिनभोजन-
निवृत्तिमात्रमित्याभेदेनैकभक्तवदिति, पूर्वरात्रिभोजनापत्तिर्योज्यम् ।
अत एव ‘एकभक्तं कुर्यात्’ ‘नक्तं कुर्यात्’ इत्यादौ ‘चान्द्रायणं कुर्यात्’
इत्यादौ च न उपवासेन तत्सिद्धिः, नापि सङ्ख्यपञ्चशणापत्तिः ।
*स्नानमिति । पूजादेः प्राक् कर्माङ्गं प्रधानकार्यम् । *आहारा-
रेति । यद्यप्यत्र ‘न्यूनं ग्रामव्रजेण तु’ इत्येकभक्तवद्विशेषतो न
वचनं दृश्यते, तथापि इह प्राजापत्यप्रकरणगता नक्तभोजनविषया
ग्राससंख्या ग्राह्या । साम्यात् । एवमेव

अयाचितशी मितभुक् परां सिद्धिमवाप्नुयान् ।

इत्यादौ मितभुक्त्वमपि तद्वदेव अयाचितभोजनविषयग्रास-
संख्ययोपपाद्यम् । सा नापस्तम्बेन

सायं द्वाविंशतिग्रासाः प्रातः त्रिंशतिः स्मृताः ।

चतुर्विंशतिरायाच्याः परे निरशनास्त्रयः ॥

इति नक्ते द्वाविंशतिरुक्ता । तद्विरुद्धा च नक्ते पराशरेण

सायं तु द्वादश ग्रासाः प्रातः पञ्चदश स्मृताः ।

चतुर्विंशतिरायाच्याः परे निरशनास्त्रयः ॥ इति ।

तद्विरुद्धा च नक्तायाचितयोश्चतुर्विंशतिमते

प्रातस्तु द्वादश ग्रासा नक्तं पञ्चदशैव तु ।

*अग्निकार्यमधःशर्यां नक्तभोजा गृहाचरन् ॥

अग्निकार्यं व्याहृतिहोमः* । इति नक्तम् ॥

अयाचिते तु*विशेषवचनाभावात्पक्षे ० उपवासं प्राप्तं
उपवासवन्निर्णयः ॥

अथ नक्षत्रव्रतकालः । विष्णुधर्म—

उपोषितव्यं नक्षत्रं यस्मिन्नस्तमिषाद्रविः ।

अयाचिते तु द्वौ चाष्टौ प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥ इति ।

अत्र शक्ताशक्तभेदेन व्यवस्था ।

*अग्निकार्यमिति । यन्नक्तं विशेषतस्तन्नाक्तं, तत्राह *व्याहृतिहोम इति । विशेषतो यदुक्तं तस्योपसंहारो 'अपिष्यन्त्ये । व्यस्तसमस्तव्याहृतिः । समस्तव्याहृतिरेवेति केचित् ।

*अयाचिते त्विति । अयाचिताश्च भोजने यदेव लाभस्तदेव दिने वा रात्रौ वा निषिद्धकालं विहाय इति तद् अहोरात्रमाध्यमेव, न तु कालविशेषापेक्षापि । पराधीनत्वात् । तत्र च 'अदवागवित्रने यच्च' इति सामान्यमेव प्रवर्तते । यदा तु तत्तिथिरैकदिने दिने एव, परदिने रात्रावेव, तदाऽहव्योपिनी ग्राह्या । 'अहःसु तिथयः' इति सामान्यवचनात् । तदुक्तं *विशेषवचनाभावादिति । वस्तुतस्तु

एकभक्तायाचितयोर्था विशद्वटिका तिथिः ।

सा तिथिः सर्वदा ज्ञेया नक्तं सायाहसंगता ॥

इति शार्ङ्गधरीये नारदोक्तेर्निर्णयः । सम्भावितपक्षान्तरं प्वाह—

*पक्ष इति ।

अथायाचितव्रतम् । अथापरं ज्यहं न कं च न याचतेत्यादी । अत्र नवो याचितमदनीयं न भोक्ष्ये इति सङ्कल्पे लक्षणा । भावोपक्रमेण 'नेक्षेतोद्यन्तम्' इति वचिषेधरूपत्वाभावात् । तत्रोपवासं न सिद्धावपि 'ज्यहमद्यादयाचितम्' 'अयाचिताशी मितशुक्' इत्यादी समस्त-

॥ युज्यते यत्र वा तारा निशीथे शशिनो मल ॥ इति ।
साधनीये स्कान्दे—

नक्षत्रव्रताद् व्रतविहितानि निश्चरणाश्च यानि तन्निमित्तमपरादेवेत्येवं
साधनविशेषविशिष्टभोजननियमरूपवार्त्तायैक्ययाद् यानि तन्निमित्त-
मदनीयं भोज्ये इत्येवंरूपस्यायानिनस्य कथमुपवासेन सिद्धिः ? ।
सैवम् । समस्तनक्षत्राक्येष्वपि लाघवेन प्राप्ते भोजनं यानि तन्निमित्त-
रूपसाधनविशेषनियम एवायं, न नक्षत्रनक्षत्रान्वयेनयमेषां प्रा-
प्तौ रवान् । “कृता भाषा मुनेषां” इति चेत् केवलं भाषायां नियम एव ।
अगौरवान्, कृतानि निमित्तत्वेनाविधेयत्वात् । भाषाकथनयवान्मयेयम् ।
दिनान्तरे यानि तस्यापि तद्विने भाषादि प्राप्ति विना यानं भोजनं
व्रतभङ्गवारणाय तद्विनाधिकरणकयानि तन्निमित्तनियमः, नाहं यथाकृता-
वर्जनमङ्गल्या वा व्रतापानि । गौणकालमाह ॥ युज्यते इति ।
एवं च परधरेवास्तमययोगे निशीथयोगिनीं पूर्वा विहायान्वरेव
ग्राह्या । अस्तमयस्य मुख्यकालत्वात् । दिनद्वयेऽस्तमयायोगे पूर्वैव ।
निशीथस्य गौणकालत्वात् ।

यत्राद्विगात्रादवाकं तु नक्षत्रं प्राप्यते तिथौ ।

तत्र नक्षत्रं कुर्यादनीने पारणं भवेत् ॥

इति वचनाच्च । यत्

सा तिथिस्तत्र नक्षत्रं यस्याप्यनुदिता रविः ।

तथा कर्माणि कुर्यात् तस्माद्विना कारणम् ॥

इति, तद् अहोरात्रासाध्यदानादिविषयम् ।

तन्नक्षत्रमहोरात्रं यस्मिन्नस्तङ्गतो रविः ।

यस्मिन्नुदति मन्त्रिता तन्नक्षत्रं दिनं भवेत् ॥

इति मार्कण्डेयं तु स्पष्टमेव तत्साध्यविषयकम् । औदयिकस्य

च त्रिमुहूर्त्तत्वसहितमेव, न तु केवलम् । तिथौ तथा दर्शनात् ।

एवं च दिनद्वये तथात्वे पूर्वमेव पूर्णत्वात् । आद्ये त्वपराह्णादेः

*तत्रैवोपवसेदक्षे याज्ञर्शाधादधो भवेत् ।

उपवासे षट्क्षं स्यात्तद्वि नक्तैकभक्तयोः ॥

अथ व्रतपरिभाषा ॥ तत्राधिकारिणां मदनरत्ने भविष्ये.

*अनग्रयस्तु ये विप्रास्तंषां श्रेयो विधीयते ।

व्रतोपवासनिग्रमैर्नादानैस्तथा नृप ॥

अनग्रिग्रहणमुपवासविषयम् । अत एव देवलः

*आहिताग्निरनङ्गांश्च ब्रह्मचारी च तं नृपः ।

अहनन्त एव सिध्यन्ति तेषां सिद्धिरनहनन्ताम् ॥

प्रतिपदोक्तत्वान्नक्षत्रस्य तस्याग्निरवाऽऽदनेत्या । कर्मकालशास्त्रे
तिथिपदस्य नक्षत्रोपलक्षणत्वात् ।

नक्षत्रे खण्डिते येन व्याप्तः कालस्तु कर्मणः ।

नक्षत्रकार्याण्यत्रैव तिथिकर्म तथैव तु ॥

इति माधवाक्तेश्च । नक्तैकभक्तयोरुक्तरीत्या प्रतिपदोक्तत्व-
त्काले प्राप्तेऽपवादमाह — *तत्रैवंति । उत्तरार्द्धेनोपवासन्यायाति-
देशादस्तमयव्याप्तिलाभेऽपि दिनद्वये तदधाने तिथिरन्वदोपमध्या-
न्हयोः प्राप्ता तदपवादार्थं निर्णीतोपवासकालानुवादकं पुरार्द्धम् ।

फलभोतृत्वे सति कर्मकर्तृत्वमधिकारः । तदन्तः सर्वे वर्णा
अधिकारिणः । सामान्यतो

निजवर्णाश्रमाचारनिरतः शुद्धमानसः ।

इत्यादिस्कान्दाद्युक्तेः । तत्र शूद्रादेरध्ययनाभावाद्देवमन्त्राद्यज्ञा-
सम्भवेन तद्वाराऽङ्गिन्यप्यनधिकारं प्राप्ते वक्ष्यति—शूद्रस्यापीत्यादि ।

*अनग्रय इति । विप्रत्वमविवक्षितमुद्देश्यगतत्वात्, नापि “राजा
राजसूयेन यजेत” इत्यादिवदधिकारसंकोचकम् । अन्येषामप्यधि-
कारात् । *आहिताग्निरिति । यत्तु “अहनन्त एव सिध्यन्ति”
इत्युक्तावपि पञ्चाहुतिमात्रमेवोपवासदिने कार्यम् ।

गृहस्थो ब्रह्मचारी च गोपनश्नन्स्तु तपश्चरेत् ।

प्राणाग्निहोत्रलांघनेन भवकीर्णो भवेत्तु सः ॥

इत्यादौ प्राणाग्निहोत्रलांघनेन दोषोक्तैरिति, तत्र 'तानना' भजन-
न्त एव सिध्यन्ति" इति (१) तदसाधारणकार्यमिदं: भनद्वदृष्टान्तेन
तथैव प्रतीतेः । किं च यदि 'यद्यदञ्च पथमवागच्छेत् ननद्वोषीयम्'
इत्युपासनाविशेषरूपे परिषेननादिपूर्वकं प्राणायामादा इत्यादिभोज-
नाङ्गपञ्चाङ्गनिरूपे वा प्राणाग्निहोत्रादीनां भोजनं विधीयते, तदा तदङ्ग-
स्यादप्यवकीर्णित्वम् । रागप्राप्तभोजनमात्रेण गुणविशेषावधानेन नो-
पवासविधिवशाच्चिषेधवशाद्वा भोजनरूपाश्रयानां न तदननुष्ठानं को-
दोषः । यदि तु प्राणाग्निहोत्रादेन तदाश्रयीभूतं भोजनमेवा-
नियमितमेव "मायं प्राताद्विजानीनाम्" इत्यनेन । तयोत्तराश्रयिणां च
तुर्थकार्तिककमुक्तादीनां विधानेन पूर्वाश्रयपर्याप्तं तदङ्गं दोषोक्तिर-
ङ्गतिरिति, तदाऽपि सामान्यरूपस्य तस्य विधानेनैवाङ्ग्यं का-
म्यविधिना वा बाध एव । इत्थं च "प्राणाग्निहोत्रलांघनेन" इति "नेन
तन्नं क्रियते" (२) इति वदन्त्येवाहः । "भनश्नन्" इति तु अनिच्छित-
आनुष्ठीयमानमासोपवासादिवरम् । "कौटमाश्रयं तु कुरीयान्" इति
वद् वर्तमानकालरात्रिप्रत्ययेनाभ्यासप्रतीतिः । अयमपि निषेधः

(१) पञ्चाङ्गानिमात्रमक्षणेऽपि अशनानप्याद्यानप्याग्निहोत्रहोमादि-
करणक्षमशक्त्याभिरुच्यर्थः ।

(२) "नेन तन्नं क्रियते" इत्यादौ हि शब्दश्रुत्या हेतुत्व-
गमात् तस्य च 'येन येनाञ्च क्रियते, तेन तेन होतव्यम्' इति व्यास-
चनोत्थापकतया सर्वाङ्गकर्णविधौ कल्पकत्वेन प्रयोजनपरत्वाद् हेतु-
परत्वम् । तथा च शृंगेवद् दूर्वापिठरादीनामप्यञ्जसाधनत्वात्तदङ्गा-
दिच्छया शृंगेण सह दूर्वादीनां विकल्पः इति चेत् । न, 'शृंगेण जु-
होति' इत्यत्रान्यानपेक्षानुत्तायाश्रुत्या शृंगस्य होमकरणत्वं, दूर्वापि-
ठरादिकानां तु कतिरनप्यामन्यननेनोत्त प्रचल्युत्तः शृंगस्यैव सर्वत्र
प्रवेशाद् विकल्पानुपपत्तेर्हेताव्यर्थत्वात्प्रयोजनतायाऽर्थवादत्वम् । तन्न-
प्रकृतेऽपि, इति भावः ।

एकादश्यादौ तु *वचनाद्भवतीति वक्ष्यामः । शूद्र-
स्याप्यधिकारः ।

शूद्रो वर्णश्चतुर्थाऽपि वर्णस्याद्भर्ममर्हति ।

वेदमन्त्रस्वभावाद्याचरदृकाराद्भिर्भिना ॥

श्रौताधिकारिण एव । मासोपवासमादिर्वाचनेनैवकाशनापस्या सर्वेषु
प्रवृत्त्यसम्भवात् ।

मासपक्षोपवासेन मन्यन्ते यत्तपो जनाः ।

आत्मतन्त्रोपघातस्तु न तपस्तत्सतां धनम् ॥

इति वाक्याच्च । प्रधानकर्माधिकतन्त्रपदेन बलवानश्रौतग्रहणाद्
मासपक्षेत्युपलक्षणम् । संलग्नोपवासत्रये तात्पर्यम् । तेन ब्रह्मचारी-
श्रौताधिकारिणोः प्राजापत्यादावपि दण्डकञ्चनन्यत्र एव, न
तु स्वस्थानवृद्धिमत्पक्षः ; संलग्नोपवासव्यापानादिनि बोध्यम् । के-
चित्तु प्राणलोपेनाग्निहोत्रलोपेन चेत्यर्थः । अयं न पूर्वाश्रमिणोरेव
मरणान्तिकानशनरूपतपसि दोषो नोत्तराश्रमिणोः कर्माशक्ति-
विरक्त्यादिना तदनुत्थानादिति व्याचक्षुः ।

*वचनादिति । नित्यस्य काम्यस्य वा स्मार्तपौ-
राणिकान्यतरस्योपवासस्यानुष्ठाने ब्रह्मचार्याहताग्न्योरशक्त्या-
ऽध्ययनाग्निहोत्रादिस्वकर्मलोपस्तस्य प्रतिनिधिद्वारकत्वं वा स्या-
दतोऽयं तन्निषेधो देवलेनोक्तः । स च न सर्वथा नि-
त्यस्य (१)गौणपक्षसम्भवात्, किं तु काम्यस्यैव तदभावात् ।
न च काम्यस्य प्राबल्यम् । विरोधाभावेन श्रौताद् दृक्त्वम् ।
निषेधपालनं तु तत्र द्वयोरपि 'गृहस्था ब्रह्मचारी च ब्राह्मणाग्निश्च'

(१) नित्योपवासस्य—

उपवासनिषेधे तु भक्ष्यं किञ्चित् प्रकल्पयेत् ।

न द्रुष्यत्युपवासेन उपवासफलं लभेत् ॥

इतिवायवीयवचनेन विहितानुकूलफलादिभिर्गपि सिद्धबोधनेन नि-
षेधाविरोधादिति भावः ।

इति व्यासोक्तेः । प्राक्त्यास्तु वैश्यशूद्रयोः द्विरात्रा-
धिकोपवासनिषेधः ।

वैश्याः शूद्राश्च ये माहादूपवासं प्रकुर्वन्ते ।

त्रिरात्रं *पञ्चरात्रं वा तेषां *व्युष्टिर्न विधीयते ॥

चतुर्थभक्तक्षपणं वैश्ये शूद्रे विधीयते ।

त्रिरात्रं तु न धर्मज्ञैर्विहितं ब्रह्मवादिभिः ॥

इति हेमाद्रौ वचनादित्याहुः । *यावदुक्तानिषेध इत्येकै ।

प्रकरणान् *महातपोविषय इति युक्तम् ।

एवं स्त्रीणामपि* । यत् — स्कान्दे

नास्ति स्त्रीणां पृथग्गजां न वनं नाप्युपोषणम् ।

भर्तृशुश्रूषयैवेता लोकानिष्टान्न व्रजन्ति हि ॥

यज्ञेभ्यो यत् पित्रादिकेभ्यः

कुर्याद्व्रतौऽभ्यर्चनं सत्क्रियां च ।

तस्यापि वै सा फलं नान्यश्चिन्ता

नारी भुङ्क्ते भर्तृशुश्रूषयैव ॥

आदित्यपुराणे—

इत्यग्निपवचनादित्यर्थः । *द्विरात्रेति । द्विरात्राधिककालव्यापिन

उपवासस्य निषेध इत्यर्थः । *पञ्चरात्रमिति तु कैमुतिकन्यायेन

त्रिरात्रनिषेधस्तुतिः । *व्युष्टिः — फलम् । *यावदुक्तानि ।

यावदंशे निषेधवाक्यं, तावदंशे निषेध इत्यर्थः । एतन्मते

चतुर्थभक्तक्षपणं वैश्ये शूद्रे विधीयते ।

त्रिरात्रं तु न धर्मज्ञैर्विहितं ब्रह्मवादिभिः ।

इत्येतन्नास्ति । नन्वेवं पञ्चरात्रनिषेधो व्यर्थः कैमुतिकन्याया-

बलम्बस्यागतिकगतित्वाद्वात आह *महातप इति । त्रिरात्राद्य-

क्तनिषेधोऽङ्गिनिषेधार्थ इत्याशयः । *स्त्रीणामपीति । अधिकार इति

वर्तते । 'निजवर्णाश्रमाचारनिरत' इत्यादौ पुंस्त्वमतन्त्रमिति भावः ।

नारी स्वल्बननुज्ञाता भर्ता वापि सुतेन वा ।
विफलं तद्वेत्ताभ्या यत्करोत्यौर्ध्वदेहिकम् ॥
इति । और्ध्वदेहिकं—पारलौकिकम् । तद् भर्तृननुज्ञा-
विषयम् ।

*भार्या पत्युर्मतेनैव व्रतादीनामरेतसदा ।
इति कात्यायनोक्तः । अत्र विशेषो हरिवंशे—

*भार्येति । “नास्ति स्त्रीणाम्” इति निर्दिष्टाधिकारो ऽनेन
प्रति प्रमूयत इति भावः ।

नन्वेवं विभवायाः कृतोऽधिकारः ? । भर्तृरभावेन तदनुज्ञाया
अप्यभावात् । न च ‘सुतेन वा’ इति सुतानुज्ञयाऽधिकारः । ‘यत्करो-
त्यौर्ध्वदेहिकम्’ इत्यस्य लेटरूपत्वकल्पने मानाभावादिति चेन्ना ‘नास्ति
स्त्रीणाम्’ इत्यादेर्न व्रतादिनिषेधे तात्पर्यं, किन्तु तदनुज्ञायावे यतः । स्त्री
व्रतादिकमनुज्ञया कुर्यादिति कात्यायनवाक्यार्थः । *पत्युरिति
पितृपुत्रादेरुपलक्षणं, ‘न स्वातन्त्र्यं कचिन्मित्रयः’ इत्युक्तं । कचिदिति
प्रशस्तब्राह्मणादिसङ्ग्रहार्थम् । अत एव प्रशस्ता विभवा ब्राह्मणा-
द्यभावे दासीदामादि अनुज्ञाप्य व्रतमारभन्ते । ‘सुतेन वा’ इति तु
तत्सापेक्षतदीयधनाद्यभिप्रायकं, पित्रादिरुपलक्षणं च । अननुज्ञाया
तु याज्ञवल्क्यः

प्रातिकूलं गुरोः कृत्वा प्रसार्यैव विशुद्ध्यति । इति ।
स्मृत्यन्तरे च

अथ वा यद्वर्तुयात्तत्कार्यमविशङ्कया ।

निग्रहेऽनुग्रहे वापि गुरुः सर्वत्र कारणम् ॥ इति ।
अवमाने त्वधिकम् । ‘भर्तृव्यतिक्रमे कृच्छ्रम्’ इत्यापस्तम्बोक्तः ।
*व्रतादीनिति । आदिना पुष्पालङ्कारधारणादिस्वधर्मपरिग्रहः ।
अनुज्ञातायामपि श्रौते नाधिकारः । वेदाध्ययनाद्यभावात् ।

*स्नानं चेति

*स्नानं च कार्यं शिरसस्ततः *फलमवाप्नुयात् ।

*स्नात्वा स्त्री प्रातरुत्थाय पतिं विज्ञापयेत्सर्वा ॥

*तथा—

गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं सकृशं साक्षतं तथा ।

गोशृङ्गं दक्षिणं सिञ्च्य (१) प्रगृह्णीयाच्च तज्जलम् ॥

औदुम्बरं—ताम्रमयम् * ।

ततो भर्तुः सर्वा दद्यात्स्नानस्य प्रणमस्य च ।

आत्मनश्चाभिषेक्तव्यं ततः शिरसि तज्जलम् ॥

अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणाम् ।

इत्यादिस्नानान्तरवारणाय । किं च

नित्यमभ्युदयात्पूर्वं स्नानव्यं शुद्धिमिच्छता ॥

एष साधारणो धर्मश्चतुर्वर्णस्य नित्यतः ।

स्त्रीभिः शुद्धे च कर्तव्यं मन्थवर्तं विगाहनम् ॥

इति स्नाने प्राप्ते पुनर्विधाने ज्ञापयति—सुगामिनीनामशिरस्कमेव प्रातः स्नानमिति । तत्र व्रताङ्गमाशिरस्कताविधानार्थमेतत् ।

*फलं—व्रतवैगुण्यसाहचर्यम् । तेन नित्यव्रतमङ्गलः । नियमान्तरमाह—*स्नात्वेति । *सर्वाति ।

उपवासार्थमथवा व्रतकार्यं धृतव्रता ।

स्पृष्टा कराभ्यां चरणी सततं सक्तपश्य च ॥

इत्युत्तरश्लोकः । सक्तम् अनुरक्तम् । चकारात् विज्ञापना व्रतवैगुण्यहान्यर्थेनत् स्वव्रतचर्यादिसंरक्षणार्थम् (२) । सङ्कल्पप्रकारमाह—

(१) सिञ्च्य इति पाठः कर्वाञ्चत्पुस्तके ।

(२) प्रातरुत्थाय स्नात्वा धृतव्रता सर्वा—पतिव्रता स्त्री अस्य—

पत्युः चरणी कराभ्यां स्पृष्टा उपवासार्थं व्रतार्थं विज्ञापयेत्, सततं—निरन्तरं सक्तम्—अनुरक्तं पतिं तु स्वव्रतचर्यादिसंरक्षणार्थं च विज्ञापयेदित्यर्थः ।

उपवासेषु कर्तव्यमेतद्वि व्रतकेषु* च । इति ।
 सर्वव्रतेषु संकल्पविधिश्च भारते—
 गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं चारिपूर्णमुदङ्मुखाः ।
 उपवासं तु गृहीत्वाद्या *संकल्पयेद्भुजः ॥
 हस्तेनैवेत्यर्थः(१) ।

अथ व्रतारम्भकालः । सदनरत्ने गार्ग्यः
 अस्तगे च गुरौ शुक्रे चाले वृद्धे मल्लिम्बुने ।
 उद्यापनमुपारम्भं व्रतानां नैव कारयेत् ॥

रत्नमालायाम्—

*सोमसौम्यगुरुशुकवासराः
 सर्वकर्मसु भवन्ति सिद्धिदाः ।
 भानुभौमशनिवासरेषु च
 प्रोक्तमेव खलु कर्म सिध्यति ॥

तथा

*विरुद्धसंज्ञा इह मे च योगा
 स्तेषामनिष्टः खलु पाद आशः ।

*तथेति । *ताम्रमयमिति । 'उदुम्बरं स्मृतं ताम्रम्' इति विश्वः ।
 *व्रतकोट्विति गोबलीवर्द्धन्यायेन । ताम्राभावे न्वाह—*यत्नेति ।
 *संकल्पयेत्—हस्तेन जले संयुक्ता संकल्पयेत् । यदा 'वार्ग्येव धार-
 येत्' इति पाठेऽप्ययमेवार्थः । 'यथा संकल्पयेत्' इति पाठे यत्फल-
 मिच्छेदित्यर्थः ।

*सोमेति । 'उदयादुदयं चार' इति वचनान् तत्र न निर्ण-
 योऽपेक्षितः । *विरुद्धसंज्ञाः विष्कम्भा—ऽतिगण्ड शूल—

(१) यद्यपि पुस्तकान्तरे एतदुत्तरं 'येथानि पाठे यत्फलमिच्छे-
 दित्यर्थे' इत्यधिकः पाठो दृश्यते, तथापि स टीकायामपि सत्त्वाद्-
 स्माभिर्मूले उपेक्षितः ।

सर्वधृतिस्तु व्यातिपातनामा
सर्वोऽप्यनिष्टः, परिग्रह्य आधिस ॥
*तिस्त्रस्तु योगे *प्रथमे, सर्वज्ञ,
व्यापातसंज्ञं नर, पञ्च शृङ्गे ।
गण्डेऽतिगण्डे च पण्डे च नाञ्जः
शुभेषु कार्मिषु निवर्जनीयाः ॥

संग्रहे

*कृष्णेऽग्निदिशयोऽर्थः *सप्तर्षीभूतधोरवः * ।
शृङ्गे वेदेशयोऽर्थः भद्रा पारणसुपणीयाः ॥

गण्ड व्यापात वृत्ताः । पञ्चान्नरमाह—*तिस्त्रास्त्रानि । *प्र-
थमे—विष्कम्भे । अयं च निषेधा योगोपनामे न प्रवर्तते । तथा
सति तद्विधेरानर्थक्यापानान् । उपवासस्याहोरात्रमाव्यन्तेन तद्वि-
तकालवर्जनायम्भवाच्च । तत्र पूर्वविद्धनिधयन्पूर्वानद्ध एव योगो
ग्राह्यो, न तु नक्षत्रवदस्त्वमयव्याप्तो निर्गोथव्याप्तो वा । सर्वो
पारणानिषेधे परेऽर्हे तदभासश्च ।

दानव्रतयोर्गोदायकः, श्राद्ध स्वापराद्धिकः ।

नक्षत्रे स्थाण्डिले येन व्याप्तः कालस्तु कर्मणः ।

नक्षत्रकार्याण्यथैव तिथिकर्म तथैव तु ॥

इति न्यायान् । कर्मणेषु भद्रापरिमाणमाह—*कृष्णे इति । कर्म-
णान्तरं तु भद्रावतिथ्यद्धपरिमितम् । भद्रायां भविष्यां चोक्तं स्मर्यते ।

यस्मिन्दिने भवेद्धद्रा तस्मिन्निहानि भारत ।

उपवासस्य नियमं कुर्यान्नारी नरोऽपि वा ॥

यदि रात्रौ भवेद्विष्टिरेकभक्तं दिनद्वये ।

कार्यं तेनोपवासः स्यादिति पौर्णामिको विधिः ॥

महरस्योपरि यदा स्याद्विष्टिः महरत्रयम् ।

उपवासस्तदा कार्यं एकभक्तं ततोऽन्यथा ॥ इति ।

श्रीपतिः-

न सिद्धिमाप्नोति कृतं च विष्टयां
विषारिघातादिकमत्र भिन्नम् ॥

व्यवहारसमुच्चये-

*दशम्यामष्टम्यां प्रथमघटिका पञ्चमपरं
*हरियो सप्तम्यां द्विदशघटिकान्तं त्रिदशघटिकम् ।
तृतीयाराकायां स्वयम(२०)घटिकाभ्यः परमं
शुभं विष्टेः पुच्छं शिवतिथिचतुर्थ्योस्तु विरमे ॥

तत्रैव-

सर्पिणी तु सिते पक्षे कृष्णे चैव तु वृश्चिकी ।
सर्पिण्यास्तु सुखं त्याज्यं वृश्चिक्याः पुच्छमेव च ॥

माधवीये-

विष्टिर्घटाऽहनि तिथेरपरार्धजाना
पूर्वार्धजा निशि तदा शुभदा च पुच्छं ।

ब्रह्मयामले-

*दिनभद्रा यदा रात्रौ रात्रिभद्रा यदा दिवा ।
न त्याज्या शुभकार्येषु प्रादुरेवं पुरातनाः ॥

प्रहरस्येत्युदाहरणम् । उद्योत्तरं किञ्चित्काले गते विष्टिप्रवृत्तौ
तात्पर्यम् । अत्र दिनरात्रयोः सस्वेनापवर्गकभक्तयोरैकतरस्य वि-
निगन्तुमशक्यत्वात्तदर्थमुक्तम् । ईदृशस्थले च भद्रापूजा तन्मवे-
शात्प्रागेव । तद्रहिते काले भोक्तुं शक्यत्वात् ।

प्रातः संपूज्य तामेव ब्राह्मणं च स्वशक्तितः ।

ततो भुञ्जीत राजेन्द्र यावद्भद्रा प्रवर्तते ॥

इति भविष्योत्तरात् । करणान्तरे च भद्रान्पायात्तस्य रात्रि-
मात्रव्याप्तित्वे दिनद्वये एकभक्तमित्यादि । *ऊर्ध्वम् उत्तरार्द्धे ।
*अधः-पूर्वार्द्धे । अथ यत्कर्म सर्वथा विष्टिं परित्यज्य दुष्करं तत्राह-
*दशम्यामिति । *हरियुः-एकादशी । *दिनभद्रेति । दिन-

श्रीपतिः

षट् पौष्णतो द्वादश शाङ्कराक्ष

पौरन्दराङ्गानि नव क्रमेण ।

पूर्वाधिमध्यापरभागयुञ्जि

चिरन्तनज्योतिषिकैः स्मृतानि ॥

वृत्तारम्भे विशेषां मदनरत्न सत्यव्रतनोक्तः

*उदयस्था तिथिर्ग्रीहि न भवेद्विनमध्यमाह ।

सा स्वपञ्चा न वृत्तानां स्यादारम्भश्च समापनम् ॥

इति । देवलः—

भद्रा-तिथेः पूर्वाद्धिभद्रा । रात्रिभद्रा उत्तराद्धिभद्रा । भव केषां
चित्पुस्तके श्रीपतिः—

षट् पौष्णतो द्वादश शाङ्कराक्ष पौरन्दराङ्गानि नव क्रमेण ।

पूर्वाद्धिमध्यापरभागयुञ्जि चिरन्तनज्योतिषिकैः स्मृतानि ॥

इति लिख्यते । तत्र

पूर्वभागयुञ्जि भे पतिः प्रियो योषितामपरभागयोगिनि ।

स्त्री नृणां भवति, मध्ययोगिनि भेष नूनमुभयोः परस्परम् ॥

इत्युत्तरश्लोको रत्नमालायामेव दृश्यते । तदुत्तरं च

स्त्रीग्रहैर्वत्सुभा नारी, पुंग्रहैर्वत्सुभो वरः ।

सर्वलैरुभयोः प्रीतिरुभयोः स्यात्करग्रहे ॥

इति शेषकं च । टीका च— भन्तःपुरभीणां वारवधूनां राज
सङ्गमे येषु नक्षत्रेषु सङ्कलं तदाह—पटिति । रंयन्पादीनि षट्
पूर्वभागयोगीनि । आद्रीदीनि द्वादश मध्ययोगीनि । उपेष्टादीनि
नवापरभागयोगीनि । फलमाह पूर्वति । वधूवरयोर्नरसङ्गमेऽपीदम् ।
शेषं स्पष्टम् । तत्र प्रकृतसङ्कल्पार्थं धार्मिकाः प्रष्टव्याः ॥

*उदयस्थिति । यथा विद्वेकादर्शा निषिध्य परेषुव्रतस्य
विधानेऽपि न तत्र तदुपक्रमः । एवंजातीयकेष्वन्येषु व्रतेष्वपि एषैव

*अभुक्त्वा प्रातराहारं स्नान्वाऽऽनस्य समाहितः ।

रीतिः । *अभुक्त्वेति । पूर्वदिने प्रातराहारमभुक्त्वा एकभक्तं व्रतं कृत्वेत्यर्थः ।

सायमायन्तयोरहोः सायं प्रातश्च मध्यमे ।

उपवासफलं त्रेप्सुर्जिणाद् भुक्तचतुष्टयम् ॥

इत्यादौ तथा दर्शनात् । अत्र एव व्रतशब्दस्य श्राद्धोप-
लक्षणत्वात्तत्पूर्वदिने एकभक्तं वदन्ति । (१) प्रातर्म्यंत्यादि तु पर-
दिनाभिप्रायमित्येके । पूर्वदिने एव सायंमन्थयोनरं व्रतं ग्राह्यं
वारव्रतवत् । प्रातरित्यस्य स्नात्वेत्यनेनान्वय इत्यपरे । अत्रदिने
प्रातराहारमभुक्त्वेत्यर्थः । न चेन्नम्—

स्नानमन्ध्यातर्पणादि जपहोमामराचनम् ।

उपवासवता कार्यं सायंमन्ध्यादुत्तार्जिना ॥

इत्यनेन पौनरुक्त्यमिति वाच्यम् । यथा “नानृतं वदेत्” इति
निषेधद्वयम् । तत्रैकस्य त्रैयस्यैवारणाय दुरदृष्टद्वयमङ्गीकृत्य एकस्य
पुरुषार्थविरोधित्वमपरस्य क्रतुविरोधित्वमित्यूक्तं, (२) तथा प्रातरा-

(१) अत्र स्नात्वेत्यादि तु इति पाठः सम्यक् ।

(२) “नानृतं वदेत्” इति श्रुतौ दर्शपूर्णमासप्रकरणेऽनृतप्रतिषेधः
पुरुषार्थः । वदनस्य तदर्थत्वात् । तथा हि—आख्यातान् कर्मा प्रतीयन्ते ।
“लः कर्मणि च” (पा० सू० ३-४-६९) इति स्वकारात् कर्तारं तस्य
स्मरणात्, ‘देवदत्तः पश्यति’ इति सामानाधिकरण्याच्च । ततश्च तस्य
प्रत्ययार्थतया प्राधान्येन तद्विशेषणतया गम्यमानं वदनं तच्छेदः—तद-
भिलषितसाधनम् । प्रातर्पथोऽपि तद्विपरीतमर्थं बाधयन्नस्यैव बलवद्-
निष्टसाधनतां बाधयतीति तत्प्रतिषेधस्य पुरुषार्थत्वमाशङ्क्य आख्यातानां
भावनाभिधायकतया कर्तुश्चाश्रयाद्वाच्यगमांपपत्तौ न तत्र शक्तिकल्पन-
म् । “लः कर्मणि” (पा० सू० ३-४-६९) इति सूत्रं, “ल्यङ् कयोः” (पा०
सू० १-४-२२) इति सूत्रैकवाक्यतया कर्तुरेकत्वं लकारैकवचनमि-
त्याक्षेपलक्ष्यकर्तृसंख्याभिधानपरं, सामानाधिकरण्यं च गीः शुक्र
इतिवद्वाक्षणिककर्त्रभिप्रायमिति न कर्तुराख्यातवाच्यत्वं, येन वदन-

सूर्याय देवताभ्यश्च निवेद्य व्रतमाचरेत् ॥

मदनरत्ने भविष्ये—

ऋक्षमा सत्यां दया दानं शौचमिन्द्रियनियमः ।

हारे दुरदृष्टयम् । तत्र एकस्य नित्यकर्मविरोधित्वमप्यस्य व्रत-
विरोधित्वमित्यपानकक्याद् इतीतरं । ऋक्षमाचरेत्—मंकन्याये-
दिति केचित् ।

इक्षुनपः फलं मूलं ताम्बूलं पय मौषधम् ।

भक्षयित्वापि कन्यायाः स्नानदानादिकाः क्रियाः ॥

इति चतुर्विंशतिमन्त्रादावभ्यन्तज्ञानानामिन्द्रियादीनां निवेद्यार्थ-
मिदमिति तु वस्तुमतिः । 'सूर्याय' इत्यादीनि व्रतमन्यां जन्माष्टक्यां
वक्ष्यते । ऋक्षमेति । पुरुषार्थतया विहितानामप्येषां व्रताङ्गतया
पुनर्विधानं संयोगपृथक्त्वन्यायेन (१) पुरुषार्थादृष्ट्यापि व्रते भाव-

तस्मिन्प्रयोः भ्रूयात् तदुत्पत्त्या क्य्यात् । तत्राद्य निवेद्यः कर्तव्यः । अना-
रभ्याभीतस्मृतिवचनबोधननिवेद्यकत्वं पुरुषार्थ इति तदुत्पत्त्येन पुरुषः
प्रत्ययेत्याह तु कर्तव्यगुण्यमित्येन । एतच्छालकम् तु कर्तारस्य वेगुण्यमित्येन
सिद्धान्तितं त्रिमितिना (अ० ३-पा० ४-) तत्रमात्रेण ।

(१) "स्वादिरे पशुं बध्नाति" "स्वादिरे लीयेकामस्य यूयं क-
रोति" इति भ्रूतिभ्यां स्वादिरेत्य निव्याङ्गत्वं काट्याङ्गत्वं च बोधितम् ।
काम्यञ्च कामनासाधनत्वादान्वयम् । तथा च सति अनित्यसंयोग-
विरोधः । संयोगः—सम्बन्धः । प्रकृते तादात्म्यमित्येन यावत् । न च
स्वादिरे काम्य एव, तथा च कट्यस्येन प्राप्ते स्वादिरे पशुबन्धनाभ्य-
यत्त्वमात्रं "स्वादिरे पशुं बध्नाति" इत्यनेन विधीयते, तेन यत्र काम-
नाविरहाद् यूयाभावः तत्र पशुबन्धनाभाव एव इति वाक्यम् । स्वा-
दिरे इत्यस्य स्वतन्त्र्यस्य विपर्ययः । स्वादिरेत्यादौवाधयला-
भात् । यस्यानियताङ्गत्वं तत्र अन्याङ्गत्वं नास्त्येव । यथा "अमसं-
नापः प्रणयेद्, गोदोहेन पशुकामस्य" इति । अमस्यो—काष्ठानामितं
प्रणीतार्थं पात्रम् । गोदोहेन इति द्युत्यस्या गोदोहा—दोहनपात्रम् ।
गोदोहेनापि प्रणयनं कामनासम्बन्ध एवेति तस्यानियताङ्गत्वं । तथा
च स्वादिरे नियतत्वमनियतत्वञ्च विरुद्धमित्यत्र सूत्रम्—"एकस्य तू-

॥ देवपूजाग्निहवनं संतोषः स्तेयवर्जनम् ॥

सर्वव्रतेष्वयं धर्मः सामान्यो दशधा स्मृतः ॥

अग्निहोमस्तद्वैवत्यः, व्याहृतिहोमो वेति वर्धमानः ।

यत्तु तेनाक्तम्

‘सर्वपदमेतत्पुराणोक्तप्रकृतव्रतपरम् । ॥ व्रतान्तरे तु विध्यन्तरमन्त्रे होमोऽन्यथा न । अत एवैकादश्यां शिष्टानां होमानाचरणम्’ इति, तत्र । ‘जपो होमश्च’ इति ॥ वक्ष्यमाणैकवाक्यत्वेनास्य काम्यव्रतसमाप्तिः परत्वात् । ॥ तत्त्वं तु सामदश्यास्य पशुमिश्रविन्दादिप्रकरणस्थेनैव तत्तद्व्रतविशेषहोमविधिमिर-
॥ स्यापसंहार इति । विष्णुधर्म

शयकत्वार्थम् । ॥ देवपूजा - व्रतेदेवतासायम् । व्याहृतिहोमो वेति वाकारादरुचिः । सर्वव्रताङ्गत्वेनापूर्वतद्विधाने मानाभावात् । ॥ व्रतान्तरे त्विति । तस्य पुराणान्तरोक्तत्वेनाप्रकृतत्वात् । ॥ वक्ष्यमाणेति । तद्वचनं काम्यविषयम् । अतस्तत्र सर्वाङ्गोपसंहार आवश्यक इति भावः । ॥ समर्पति दानान्तानामावश्यकत्वार्थम् । नन्वेतावता काम्यैकादश्यादौ होमापत्तिरित्यब्राह्म - ॥ तत्त्वं त्विति । ॥ अस्येति । अनारभ्याशीतत्वाविशेषादिति शेषः ।

भयत्वे संयोगपृथक्त्वम्” (ज० सू० ४-३-३-४) इति । एकस्य-वङ्गस्य, उभयत्वे-नित्यत्वकाम्यत्वाभयत्वे संयोगयोः प्रयोजकधर्मसम्बन्धयोः पृथक्त्वं द्वित्वं प्रयोजकमात्रं । नियताङ्गत्वप्रयोजकं याग प्रति नियतपूर्वसत्त्वं, काम्याङ्गत्वप्रयोजकं (यस्याङ्गत्वप्रयोजका कामना तस्य) यागं प्रति नियतपूर्वसत्त्वम्, एतदुभयसम्बन्धयोः पृथक्त्वमस्यैव । अयम्भावः-यूपे पशुं निबध्नाय प्राश्नयेत्-आलमेत् । तत्र परिभाषया यूपे पशुनिबन्धनमावश्यकम् । ततः स्वादरयूपस्य नियतत्वमेव । तत्रैव यूपे काम्यत्वं बोधितम् । अपिना नियतत्वे कर्तुं समर्थम् । अतोऽत्र न नित्यत्वकाम्यत्वयोर्विरोधः । तेन यस्य न कामना तेनापि स्वादिरः कर्तव्य एवेति ।

* तज्जप्यजपनध्याने तत्कथाश्रवणादिकम् ।

तदचनं च तन्नामकीर्तनश्रवणादयः ॥

उपवासकृतोमेते गुणाः प्रोक्ता मर्त्तापिभिः ॥

कौर्मै

* चक्षिर्ग्रामाऽन्त्यजान् सुनिं पतितं च रजस्वलाम् ।

इयांस्तु विशेषः साप्तदश्यं स्वतोऽपुत्रासम्बन्धिन्यन्त्यापिपेनीलक्षणं
द्वारमपेक्षन्त, होमस्तु स्वत एव तन्मन्त्रान्वित्वाश्च द्वारमिन्यमेद ए-
वोपमंहारः । अत एव सर्वशब्दस्य न सामान्यवानित्वं, किं तु 'वि-
ष्णुघृते, पाण्डुरङ्गो दधि, रामो दुग्धं, कृष्णस्त्वधनं (?) भुङ्क्ते, हविस्तु
सर्वमेव' इतिवत् तत्तादृशेषवानित्वामात्रं यत्तदपि नामङ्गलः । 'वर्तो-
पवासनियमैः' इत्यथोपवासपदं निराहारावस्थाने कृदमेव । तत्र च
फलसाधनार्थां के च न नियमा अप्युक्ताः ।

उपाश्रितस्य पापेभ्यो यस्तु तामो गुणैः सह ।

उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगादिवर्जितः ॥

इत्यादि । सर्वो वायुपयेन्तः भोगोऽस्यवहारः । आदिपदात्
अदनीयस्मरणार्थं च ।

स्मृत्यालोकनगन्धादिस्वादं परिकीर्तितम् ।

अन्नस्य वर्जयेन्मर्त्तं ग्रामानां चाभिकाङ्क्षणम् ॥

इत्युक्तेः । तत्र पापाः—व्रत निषिद्धा मयुनानृतादयोऽतिविस्मृता
इति तान्विहाय गुणानाह * तज्जप्येति । कतिपयान् पापानाह
* चक्षिरिति । बहिष्पदं दोषाधिक्यार्थम् । हारीतः—पतित-
पाखण्डिनास्तिकादिमम्भापणा—ऽनृता ऽश्लीलादिकमुपवासादिषु
वर्जयेत् । आदिपदात् पुरुषार्थनिषेधेऽपि पुनर्व्रताङ्गतया निषेधो
लभ्यते । अत एव व्रतमधिकृत्य सुपन्तुः—

(१) तेमनं दृष्ट्यादिनिष्यञ्चइवजनमित्यर्थः । तिमन्त्यार्द्धीभवति
अन्नमनेन तेमनम् इति द्युप्यन्तेः सूपाद्यपि तेमनमुच्यते इति बाध्यम् ।

न स्पृशेन्नाभिभाषेत नैक्षेत व्रतवासरे ॥

पृथ्वीचन्द्रोदये अग्निपुराणे-

स्नात्वा व्रतवता सर्वव्रतेषु व्रतसूत्रिणः ।

पूज्याः सुवर्णमय्यागाः शक्या वै भूमिशायिना ॥

जपो होमश्च सामान्यं व्रतान्तं दानमेव च ।

चतुर्विंशद् द्वादश वा पञ्च वा त्रय एव वा ॥

विप्राः पूज्याः यथाशक्ति तैभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ।

अत्र विप्रा इति पुंलिङ्गनिर्देशात् पुमांस एव *भो-

ज्याः, न तु स्त्रियः । एवं सहस्रभोजनादार्वाप ।

*विरूपैकशेषस्य प्रमाणान्तरं विनाऽयुक्तत्वात् ।

अत एव 'द्वयोर्भजमानयोः *प्रतिपदं कुर्यात्, बहुभ्यो

यजमानेभ्यः' इत्यादौ विरूपैकशेषायां गात् पठन्याभिप्रायं

द्वित्वं बहुत्वं वा न संभवति इत्युक्तमाचार्यैः, पार्थस्ना-

विहितस्याननुष्ठानमिन्द्रियाणामनिग्रहः ।

निषिद्धसेवनं नित्यं वर्जनीयं प्रयत्नतः ॥

पतितादिदर्शने विष्णुपुराणे-

तस्यावलोकनात्सूर्यं पश्येत् पतिपाञ्चरः ।

स्पर्शादौ तु विष्णुधर्म-

संस्पर्शे च नरः स्नात्वा शुचिवादित्यदर्शनात् ।

सम्भाष्य तैः शुचिपदं चिन्तयेदच्युतं वृधः ॥

'जपो होमश्च' इत्युक्तार्थमुपसंहारे लापवान् । *पूज्या इति । पूजा

भोजनान्तेत्यभिप्रेत्याह - *भोज्या इति । विप्रा विप्रा चेत्ये-

कशेषात्कुतो न स्त्रियो भोज्या इत्यत आह - *विरूपैति । 'शिवा

नमस्कुर्यात्' इत्यत्र शिवाया ग्रहणे दुर्गापूजाप्रकरणमेव प्रमाणमित्या-

दि । *प्रतिपद-ऋक्षभेदः । ननु चतुर्विंशदित्यादीनां क्रियान्वयः सं-

भवति, एवं 'सहस्रं ब्राह्मणान्भोजयेत्' इत्यादौ सहस्रादेरपीत्यत आह-

रथिता च । अतएतेनैकस्य ब्राह्मणस्यावृत्त्या भोजनं

अतएतेनेति । ननु महाभाष्ये कर्मविशेषे सहस्रगोदक्षिणा दानरूपक्रियायां सहस्रत्वान्वयेनापवादित्वा एकगोपता यजमानेन तत्कर्मचरणे वैगुण्यनिरासार्थे(१), तद्वदिहाप्येकब्राह्मणस्यावृत्त्या

(१) तथा स भाष्यम्—“कृषिस्वहस्रमंकी कृषित्वा मंकेः कशः स्वहस्रक-
त्वां दृष्ट्वा तथा ते सर्वे स्वहस्रदक्षिणाः सम्पन्नाः” इति । अत्रैव कैयटः—
कृषिस्वहस्रमिति प्रतीकमुपादाय विज्ञेयं कश्चिद्वा प्रत्येकं दृष्ट्वा स्वह-
स्रदक्षिणा प्राप्यः सम्पन्ना इत्यर्थे व्याचष्टे । स्वहस्रदक्षिणाः—स्वहस्रद-
क्षिणादानजन्यफलभाज इत्यर्थः । यस्तु यस्तु येन प्रतिगृहीत्वा क-
षित्वा तेनाभ्यर्च्ये दत्त्वा भूमी तां तेन तस्मान् प्रतिगृह्याभ्यर्च्ये दायते
इति दानप्रतिग्रहमालाभहस्रेण स्वहस्रदक्षिणावपादनं युक्तम् । स्मृ-
तिप्रतिपादयोगाविक्रयकल्पनाया अभ्यासपञ्चादिति तत्रैवम् । यस्तु “ते-
लं न विक्रीयते, मांसं न विक्रीयते” इत्यप्युक्तं न विक्रीयते, अ-
भ्यपयुक्तं गावः सर्वपात्रं विक्रीयते” इति “एवमिह” इत्यभ्यासपञ्चादेना-
भ्यपयुक्तमाविक्रये दानाभावप्रतिपादनं न हि कर्मणि कर्मोक्तम्” इति
न्यायेन यदा यस्य यजमानत्वेन दातृत्वं, तदेतरेषामुत्पत्त्यर्थेन प्र-
तिग्रहीतृत्वमिति, दक्षिणातः पूर्वतनं स्वस्वकर्मपञ्चानुष्ठानाधिकार्यवद्
दक्षिणायामपि तथेवाभ्यर्च्येन युगपद् दानप्रतिग्रहयोगभावाच्च कर्मणैव
स्वर्ग्यं सम्पाद्याऽभ्यर्च्ये दानमिति स्वहस्रदक्षिणा सम्पाद्येति,
तत्र । युगपद् दानप्रतिग्रहयोरुक्तन्यायेनाधिकारानावेऽपि यजमाना-
द्वां प्रतिगृह्य तदनन्तरमभ्यर्च्ये कृषिजे दद्यातीति दानप्रतिग्रहयोरे-
ककालिकत्वाभावेनायोगपक्षाद्वरां धामावेन तत्राधिकारप्रतिबन्धस्य व-
क्तुमशक्यत्वात् । अन्वयात् स्वस्वद्विपत्तस्वहस्रगोदानरूपकर्मसत्ता-
तितः पूर्वं कयोऽपि कथं तव सङ्गच्छते इति विभावनीयम् ।
तस्मान् “न हि कर्मणि” इत्यस्य प्रधानकर्मणि प्रारब्धे सति
कलान्तरसाधकाभ्यर्च्यकर्मप्रारम्भो न करणीय इत्येवार्थे इति तस्याङ्ग-
भूते प्रतिग्रहेऽनवसरः । “अभ्यपयुक्तं गावः सर्वपात्रं विक्रीयते” इति
गोविक्रयस्य प्रत्यवायजनकत्वाभावप्रतिपादनपरं भाष्यं तु पुष्पाव्यक्ति-
विक्रयस्य तत्प्रतिपादनपरं न तु स्त्रीगोव्यक्तीनामपि । अत एव बली-
वदी एव बाह्यन्ते विक्रीयन्ते च लोके इति तत्प्रसिद्ध्या तदर्थं पुष्पां
निष्कासने कृते स्त्रिय एव गावोऽर्वाशप्यन्ते इत्यर्थकं “गाव उत्कालि-

परास्तम् । बहुत्वस्यै*कपदश्रुत्या ब्राह्मणान्वितत्वेन भोजनान्वयाभावादित्यन्यत्र विस्तरः । *‘शूद्रस्य तु प्रतिष्ठादिवद्विप्रद्वारा व्याहृतिहोमः’ इति वर्धमानः । व्रतसू-
तयो—व्रतदेवताप्रतिमाः । प्रतिमास्वरूपं च मदनरत्ने भविष्ये-

अनुक्तद्रव्यतत्संख्या* देवताप्रतिमा नृप ।

सौवर्णी राजती ताम्री वृक्षजा मार्तिकी तथा ॥

चित्रजा पिष्टलेखोत्था निजवित्तानुरूपतः ।

भोजनेन सहस्रभोजनं सम्पाद्यमिति चेत् । मैवम् । ईदृशरीत्या “सहस्रं ब्राह्मणं भोजयेत्” इत्यत्रापि तत्सिद्धिः स्यादिति ब्राह्मणपदोत्तरबहुवच-
नवैयर्थ्यापत्तेः । तत्र बहुवचनार्थबहुत्वस्य क्रियान्वयभ्रमं निराचष्टे-
*बहुत्वस्येति । *एकेति । सुबुविभक्तीनां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थ-
बोधकत्वव्युत्पत्तेः । यद्वा पदं—विभक्त्यन्तं, ततः प्रकृत्यर्थोप-
स्थितिः, विभक्त्यर्थोपस्थितिश्च ; तावतैव तत्संभृतसामग्रीकं न धात्व-
र्थोपस्थितिमपेक्षते इत्यर्थः ।

*शूद्रस्येति । अत्रेदमरुचिबीजम् । सर्वत्र व्याहृतिहोमो नाङ्गमित्युक्तमेव । किं च तत्तद्धोमोऽपि न सर्वत्र । व्रतत्वेन ऋत्विजोऽनावश्यकत्वात् । नापि प्रतिनिधित्वेन विप्र आवश्यकः । विप्रे शूद्रप्रतिनिधित्वाभावस्य वक्ष्यमाणत्वादिति । *तत्संख्या—त-

तपुंस्का वाहाय च विक्रयाय च स्त्रिय एवावशिष्यन्ते” इति “त्यदा-
दीनि सर्वैर्नित्यम्” (पा० सू० १-२-७२) इति सूत्रस्थं भाष्यं सङ्ग-
च्छते । एवं च स्त्रीगवीणां विक्रयस्य प्रत्यवायजनकत्वेन तत्कल्पन-
या प्रकृतभाष्यलापनमत्यन्तमसङ्गतम् । “स्त्रीणां दानविक्रयातिस-
र्गा विद्यन्ते” (३-४-३) इति निरुक्तं शौनःशेपदृष्टान्तेन मनुष्यजाती-
यस्त्रीणामेव तत्प्रतिपादनपरं, “त्यदादीनि” इतिसूत्रभाष्यस्थवि-
वरणे प्रायेणेति पदं च लोकव्यवहारपरमिति न तत्स्वारस्येन स्त्री-
गवीविक्रयः प्रामाणिक इति दिक् ॥

*आमाषात्पलपर्यन्तं कर्तव्या शाठ्यवर्जितैः ॥

तत्रैव ब्राह्मे-

आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।

*मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः ॥

मन्त्रानुक्तौ समस्तव्याहृतिरूपां मन्त्रः, प्रजापतिश्च देवतेति कल्पतरुः । वर्धमानधृतदेवीपुराणे-

होमो ग्रहादिपूजायां शतमष्टाधिकं भवेत् ।

अष्टाविंशतिरष्टौ वा यथाप्राप्ति विधीयते ॥

मदनरत्न-

*अनुक्तसंख्या यत्र स्याच्छतमष्टोत्तरं स्मृतम् ।

वर्धमानधृतवृद्धशातातपः

उपवासं विजः कृत्वा ततो ब्राह्मणभोजनम् ।

कुर्यात्तेनास्य सगुण उपवासोऽभिजायते ॥

व्रतोद्यापनानुक्तौ तु पृथ्वीचन्द्रोदयं नन्दिपुराणे-

*कुर्यादुद्यापनं तस्य समाप्तौ यदुदीरितम् ।

उद्यापनं विना यत्तु तद् व्रतं निष्फलं भवेत् ॥

*यदि चोद्यापनं नोक्तं *व्रतानुगुणतश्चरेत् ।

दुगुरुत्वम् । *आमाषादिति "अङ्गुष्ठपर्यादारभ्य" इति तु मतिष्ठापरम् ।

*मन्त्रेति । मन्त्रस्यानादेशे (१) प्रजापतिः-प्रजापत्यो मन्त्र इत्याद्य-

न्वयः । *अनुक्तेति । यत्रेत्यस्य जपे होमे चेत्यर्थः । *कुर्यादिति

आदौ मध्येऽथ वाऽप्यन्ते व्रतस्योद्यापनं भवेत् ॥

इत्यनेन विकल्पते । यद्वा-व्रतोद्यापनानुक्तावित्यवतारिका-

दर्शनात्तस्य व्रतस्य समाप्तौ उद्यापनं कुर्यात् । कीदृशम् ?, कार्य-

तयोदीरितमिति । अनुक्तोद्यापने कालमभिधायेतिकर्तव्यतामाह-

यदि चेतीति व्याख्येयम् ।

*व्रतेति । एतदुक्तं भवति-यत्र व्रते या देवता, तां-सर्वतो

(१) अनुक्तादित्यर्थः ।

वित्तानुमारतो दद्यादनुक्तोद्यापने व्रते ॥

गाश्चैव काश्चनं दद्याद्भूतस्य परिपूर्तये ॥

*अशक्तौ तु नारदीये

*सर्वेषामप्यलाभे तु यथोक्तकरणं विना ।

विप्रवाक्यं स्मृतं शुद्धं व्रतस्य परिपूर्तये ॥

वृथा विप्रवचो यस्तु गृह्णाति मनुजः शुभम् ।

अदत्त्वा दक्षिणां पापः स याति नरकं ध्रुवम् ॥

भारते—

वेदोपनिषदे चैव सर्वकर्मसु दक्षिणा ।

*सर्वत्र तु मयोहिष्टा भूमिर्गीर्वांश्च काश्चनम् ॥

यैजवापः—

*शिवेनश्रोतृत्वं यस्माद्रजतं पितृवल्लभम् ।

अमङ्गलं तद्यत्नेन देवकार्येषु वर्जयेत् ॥

टोडरानन्दे देवीपुराणे

व्रतं च तीर्थेऽध्ययने आद्वेऽपि च विशेषतः ।

भद्रमण्डले(१)तद्देवतास्थापनं कृत्वा कुम्भे विधानस्थापिते अधिवास्य,
तद्देवताको होमः कार्यः । रुद्रव्रते तु लिङ्गतोभद्रमण्डले इति विशेषः ।

तत्रायं नवरात्रे । द्वितीयं शिवरात्रौ । तदन्ते शय्यादि दद्यादित्यग्रे
विस्तरः । *अशक्तौ—उद्यापनाकरणे । *सर्वेषाम्—उद्यापन-

वस्तूनाम् । संपूर्णताविधिश्च भविष्योत्तरे जन्माष्टम्यां वक्ष्यते ।

*सर्वत्र—वेदोपनिषदे इसन्वयः । वेदान्तश्रवणेऽपि याज्ञवल्क्याय
जनकेन दक्षिणादानोक्तेः । *शिवेति ।

सर्वेषामेव दानानां सुवर्णं दक्षिणेऽप्यते ।

सुवर्णं दीयमाने तु रजतं दक्षिणेऽप्यते ॥

इति त्वनाकरम् । दक्षिणायां तु न दक्षिणा । अनवस्थानात्(२) ।

(१) सर्वतोभद्रमण्डलदेवतानां स्थापनं पूजनं च कृत्वेत्यर्थः ।

(२) दक्षिणायां दीयमानदक्षिणाया अपि सदक्षिणात्वावश्यकतया

*पराश्रमं भोजनादेषु यस्यान्नं तस्य तत्फलम् ॥

पृथ्वीचन्द्रोदयेऽग्निपुराणे—

नित्यस्नायी मिताहारो गुरुदेवत्रिजार्चकः ।

क्षारं *क्षौद्रं च लवणं मधु* मांसानि वर्जयेत् ॥

*क्षारास्तु तत्रैवोक्ताः—

तिलमुद्गादने शिम्ब्यं मस्यं गोधूमकोद्वयौ ।

धान्यकं देवधान्यं च शमीधान्यं तथैक्षवम् ॥

स्विन्नधान्यं तथा पण्यं मूलं क्षारगणः स्मृतः ॥

गोधूमानां तु तत्रैव प्रतिप्रसवः—

*परान्नेति ।

इत्युक्तं गुरोरन्नं मातुल्यान्नं तथैव च ।

पितृव्यभ्रातृपुत्राणां परान्नं नैव दापयत् ॥

इति तु निर्मूलम् । *क्षौद्रं—मधु । *मध्विति दोषाधिक्यार्थम् ।
मद्यादिनिषेधस्य सर्वदा सिद्धत्वात् । उन्पादकमामान्यं वा
तदर्थः । अनुज्ञातमद्यानामपि व्रताङ्गो निषेध इति वा । ननु 'क्षारं-
क्षौद्रं च लवणम्' इत्यत्र क्षारं लवणमिति नार्थः क्षौद्रं चेत्यनेन व्य-
धानादतः क्षारानाह *क्षारास्त्विति । धान्यावरणं सूक्ष्मं, शमी-
स्थूलं शिम्बा । धान्यकं कुस्तुम्बुक । देवधान्यं—देवशालितण्डुलम् ।
ऐक्षवं—गुडफाणितादि, न तु मितादि । 'अगुडमक्षवम्' इत्युक्तेः ।
स्विन्नं जलाग्न्यादिना धान्यं पृथुकादि । पण्यं तद्दिनक्रीतम् ।
सम्भवे तु दिनान्तरक्रीतपि । मूलं—मूलकं प्रसिद्धम् । 'मूलकं
केमुकेतरत्' इति तु केमुकस्य सर्वैवाग्राह्यत्वार्थम् । यद्वा मूलं
कन्दफलशाकादेरुपलक्षणम् । अग्निमग्नौ तमवचने फलादिसमभिव्या-
हारात् । तत्र पण्येति विशेषणम् । 'मूलकं केमुकेतरत्' इत्यत्र च स्वा-

तत्रापि दक्षिणादानप्रसक्तैस्तस्या अपि दानरूपत्वेन दक्षिणाभ्यन्तरप्रस-
क्तिरिति रीत्यानवस्थापयितव्यं ।

व्रीहिषाष्टिकमुद्गाश्च* कलायाः सतिलं पयः ।

श्यामाकाश्चैव नीवारा गोधूमाया व्रते हिताः ॥

कूष्माण्डालाबुवातार्कपालङ्कीज्योत्स्नकास्त्यजेत् ।

*चरुभैक्षं सकतुकणाः शाकं दधि घृतं मधु ।

श्यामाकाः शालिनीवारा यावकं मूलतण्डुलम् ॥

हविष्यव्रतनक्तादाव*अग्निकार्यादिके हितम् ।

मधु मांसं विहायान्यद् व्रते च हितमीरितम् ॥ इति ।

शमीधान्यं माषादि । पालङ्की मध्यदेशे 'पोई' इति प्रसिद्धा । ज्योत्स्निका पटोलिका (कोशातकी) । मिताक्षरायां गौतमः- 'चरु-भैक्ष-सकतुकण-यावक-शाक-पयो-दधि-घृत-मूल-फलादकानि हवींष्युत्तरोत्तरप्रशस्तानि । पयो

र्थे कपत्ययान्मूलमर्थः । तत्र च केमुकसंज्ञकमूलेतरत्वान्वयः । प्रसिद्ध-मूलकं शाक इति तत्र विहितत्वविशेषणान्न तस्य ग्राह्यत्वप्रसङ्गः । *कलाया इति । शमीधान्यानां सामान्यतो निषेधाभिरवकाशतया हविष्यशास्त्रैकवाक्यतया च हविष्यसंकल्पे सतीनका ग्राह्याः । नीवाराश्च देवधान्यभिन्नत्वात् । यत्र त्वकृष्टपच्यं स्पर्श्यते तत्र देवधान्यादि ग्राह्यं तथैवाकाङ्क्षाशान्तेः । अत एव च सामान्यविधि-निषेधौ तत्र न प्रवर्तेते । गोधूमानां तु विहितप्रतिषिद्धत्वाद्ग्रहणाग्रहणवद्विकल्पः । इयंस्तु विशेषः-पक्षत्र ग्रहणस्याभ्युदयार्थत्वादग्रहणे न क्रतुवैगुण्यम्, इह तु इतरासत्त्वं एव गोधूमे व्रतसाद्गुण्यमितरसत्त्वे च तद्वैगुण्यमिति । एतेन 'गोधूमादीनामिति वाच्यम् । कलाय-नीवारयोर्विहितप्रतिषिद्धत्वात्' इति प्रत्युक्तम् । मधु-मधुरं सितादि । क्षौद्रस्यापि निषिद्धत्वात् । चरुः-हुतशेषः पुरोडाशादेरुपलक्षणम् । मूलतण्डुलं-मूलोद्भवास्तण्डुलाः । भर्जितमूलाविशेषात्तण्डुला इव निःसरन्तीति प्रसिद्धम् । *अग्निकार्यादिके इति । तेन तादृशव्रते आहिताग्नेरधिकारः सूचितः । मधु-क्षौद्रम्, औषधाद्यर्थं गुर्वनुज्ञा-

दधि घृतं च गण्यम्' इति । अन्ये च विशेषा एकादशी-
*चातुर्मास्यादिप्रकरणे गण्यन्ते ।

गृहीतव्रतस्याग्रे तु मदनरत्ने छागलेयः

पूर्वं व्रतं गृहीत्वा यो नाचरेत् *काममोहितः ।

जीविन् भवति क्षण्डालो, मृतः इवा चाभजायते ॥

*तत्र प्रायश्चित्तमुक्तं पृथ्वाचन्द्रोदये अग्नि गरुड-
पुराणयोः

क्रोधात्प्रमादात्लोभाद्वा व्रतभङ्गो भवेत्तदि ।

दिनत्रयं न भुञ्जीत *मुण्डनं शिरसोऽथवा ॥

तमपि । *चातुर्मास्यादीनि । आदिना वनाङ्गनया विहितना-
न्दीमुखस्य सङ्ग्रहः ।

नानिष्टा तु पितृन् आर्द्धे कर्म किञ्चित्प्रमाणेन ।

इति शान्तातपोक्तः आर्द्धे बध्यमाणन्वान् । *कामेति ।
व्याध्यादिनाऽनाचरणं तु न दोषः । "सर्वभूतभयं व्याधिः" इत्येका-
दश्या स्कान्दात् । असकृदयाम् एवाह—*तत्र प्रायश्चित्तमित्या-
दि । *मुण्डनमिति । प्रायश्चित्ताङ्गं मुण्डनं गतावपि कार्यम् ।

सौरं नैमित्तिकं कार्यं निषेधे सत्यापि भुवम् ।

पित्रादिमृतिदीक्षासु प्रायश्चित्ते च तीर्थके ॥

इत्यग्निवचनात् । गयादिदेशे राज्यपराक्षादिकांश्च
निषेधः । मृतिनिमित्तं तु दिने एव । "इवस्तनी वपनक्रिया" इति
विशेषात् । दिनत्रयोपवासश्चाद्धमात्रापत्यरूपः । एवं च मुण्डनपक्षे
दक्षिणा नास्ति ।

कृच्छ्राणां व्रतरूपाणां श्मश्रुकेशादि बाधयेत् ॥

इति वासिष्ठे कृच्छ्रपदादर्धकृच्छ्रादी न वपनमिति मुक्तावली-
लिखनेन वपनेऽर्द्धकृच्छ्रव्यतिरेकलाभात् । सध्वानां तु न मुण्ड-
नम् । तत्राङ्गुलत्रयादिकेशकर्तनपक्षसम्भवात् ।

१३६ सटीकनिर्णयसिन्धुप्रथमपरिच्छेदे-

इति *प्रायश्चित्ताग्नानादतिक्रान्तव्रतानुष्ठानं नास्तीति
गम्यते । यत्तु-

प्रायश्चित्तं ततः कृत्वा पुनरेव व्रती भवेत् ।

इति वचनादतिक्रान्तमपि* व्रतं कार्यमेवेति शूलपा-
णिः, तत् मध्ये व्रतलोपे व्रतशेषसत्त्वे ज्ञेयम् । *एतच्च
शक्तविषयम् ॥

अशक्तौ तु कालहेमादौ पुराणान्तरे-

उपवाससमर्थश्चेदेकं* विप्रं तु भोजयेत् ।

तावद्धनादि वा दद्याद् भुक्तश्चेद् द्विगुणं तथा ॥

भुक्तः कृतभोजनः । ब्राह्मणभोजनं त्रिनेति शेषः ।

सहस्रभामितां देवीं जपेत्वा प्राणसंयमान् ।

कुर्याद्वादशसंख्याकान् *यथाशक्त्यातुरो नरः ॥ इति ।

शुद्धितत्त्वे मात्स्ये-

विद्वद्विप्रनृपस्त्रीणां नेष्यते केशरापनम् ।

ऋते महापातकिनो गोहन्तुश्चावकीर्णिनः ॥

इति निषेधाच्च । *प्रायश्चित्ताग्नानादित्यादिरभ्युपगमवादः ।
व्रतभङ्गार्थस्य प्रायश्चित्तस्य तत्संपूर्णतार्थत्वासम्भवात् ।

प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुनरेव व्रती भवेत् ।

इति स्कान्दाच्च । तदाह-*अतिक्रान्तमपीति । *एतच्च-दिन-
त्रयोपवासविधानं च । *एकमिति । दिनत्रयोपवासं ब्राह्मणत्रय-
भोजनम् । एवं क्रमेण तावदित्यादावपि द्रष्टव्यम् । तावदित्यत्र किय-
दित्यपेक्षिते आह-*भक्तस्येति । 'भुक्तश्चेद् द्विगुणम्'इति पाठे च
ब्राह्मणभोजनमकृत्वा भुक्तश्चेदित्यर्थः । द्विगुणं-ब्राह्मणद्वयं, तावद्धन-
द्विगुणधनं वा । *यथाशक्तीति यथाशक्त्योक्तकल्पविकल्पार्थम् ।
आतुरो-व्रतभङ्गेन व्याकुलः । व्रतभङ्गेऽपि धृष्टस्य धार्त्र्यानुरोधेन
द्विगुणत्रैगुण्यादि कल्प्यम् ।

उपवासं पञ्चाङ्गानां नक्तं भोजनमिदमेव ।

मदनरत्ने वाग्व्यास

ब्रह्मदातोपबान्धस्य कलं प्राप्नोत्यसंशयम् ।

तथाऽपरा के दण्डः

ब्रह्मचर्यं तथा औचं संवत्सराभिरुक्तवर्जितम् ।

व्रतपूत्रेताभिः सन्ध्याभिः वारिष्ठानांभिः निधायः ॥

मासिक

तस्मात्कृत्वापि त्रासेन मन्त्रान्मन्त्रयन्ति ।

वर्जनीयं प्रयत्नेन स्वयत्वं नान्यत्वं भवति ।

॥ अन्ये च निवर्त्तमानाश्च भव्यान्पुण्यपादाः ।

अथ स्त्रीविशेषेषु विविधेषु उक्तमर्थः । तत्र हिमालयः वनकापटः

打倒日本帝国主义

गन्धान्तेका वन। मन्त्रपुत्रमा नानुत्तेपनम् ।

उपवार्मं न सुहर्मांश्च इत्येवास्मिन्मन्त्रे ॥ इति ।

इदं च समर्तुः कोपनाभाविषयम् ।

अथ वा निमग्नान्तर्यामिन्स्य स्यात्प्राज्ञे च शक्तिरिति ।

इति स्मृतैर्यथाशान्तकदावपक्षोऽपि प्रवृत्तः ।

ब्रह्मचर्यं जगत्प्रसारयते । श्री गुरुनिःशङ्कनवासेऽप्यनुव्रजे । ॥ १ ॥

[illegible]

इति वचनोक्तानि पञ्चानुमानानि.

(स्त्रीषु नमस्विनाहं च श्रुत्यये प्राणमेवति ।

गोत्रात्मनो हिंसायां ज्ञानं कथं भवति ॥

इत्युक्तानि च तानि)

वर्णिनां हि वर्षा यत्र तत्र साध्यन्ते वरेण ॥

इत्यादि चानृतं, तदन्यानृताभासः । *आमिषं पात्रं चातुमौख्ये
वक्ष्यमाणं, पारिभाषिकपामिषं च । *अन्ये चेति । अत्र

शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यन्कर्म, तद् ययः ।

अञ्जनं च सुताम्बूलं कुङ्कुमं रक्तवाससी* ।
 धारयेत्सोपवासाऽपि अथैधव्यकरं यतः ॥
 विधवा *यतिमार्गेण, कुमारी वा यदृच्छया ॥
 इति तत्रैव भविष्योक्तं । तथा विष्णुधर्मे
 सर्वेषु तूपवासेषु पुमान्वाऽथ सुवासिनी ।
 धारयेद्रक्तवस्त्राणि कुसुमानि सितानि च ॥
 विधवा शुक्लवसनमेकमेव हि धारयेत् ॥

मनुरपि-

पुष्पालङ्कारवस्त्राणि गन्धधूपानुलेपनम् ।
 उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम् ॥

मदनरत्ने व्यासः—

दन्तधावनपुष्पादि व्रतेऽप्यस्या न दुष्यति । इति ।
 यद्यपीदं* सर्वापवासविषयं प्रतीयते, तथापि शि-
 ष्टाचारात्सौभाग्यार्थं क्रियमाणनवरात्रात्रिरात्रागुप-
 वासविषयमेव, न त्वेकादश्यादिविषयम् ।

नियमस्तु स, यत्कर्म नित्यमागन्तुमाधनम् ॥

इतियमनियमयोर्भेदादिह तादृशा वस्त्रग्रहणादयो नियमा ग्राह्याः ।
 तेन स्थलत्रयमालम्ब्य व्रताङ्गानां नियमानां लिखनादन्ये तादृशास्ते
 क सन्ति?, इति परास्तम् । *रक्तवाससी—रञ्जितवाससी । द्वि-
 वचनं कञ्चुकाभिप्रायम् । दक्षः—

श्रुतिस्मृतिप्रमाणेन वस्त्रं ग्राह्यं च धारयेत् । इति ।

“अश्रीरा तनूर्भवति रुशती पापयाऽमुया । पतिर्यद्वध्वो वाससा
 स्वमङ्गमभिधित्सते” इति दाशतयीश्रुतिः । स्मृतयश्च तत्र तत्र प्रसि-
 द्धाः । एवं यज्ञोपवीतोपवस्त्रादि बोध्यम् । *यतिमार्गेणेत्युपमानो-
 पादानात्फलाद्यनुकल्पानां निवृत्तिः । एवं यतिचान्द्रायण एव
 विधवानामधिकारो न तु यत्रमध्यादौ इत्यादि बोध्यम् । *इदं—

असकृज्वलपानाश्च सकृज्ज्वाम्बूलचर्चणात् ।

उपवासः प्रणश्येन दिवास्वापाचनं मेथनात् ॥

इत्यपराकं देवलेन तद्विविधम् । न चास्य पूर्वविषय-
त्वेन सावकाशत्वात् स्त्राणां ताम्बूलादि प्राप्तातीति
वाच्यम् । ताम्बूलादिप्रापकस्मैवैकादशांतरविषयत्वेन
*वैपरीत्यस्यापि सुवचनत्वात् । यत्तु हारिवंशं

अध्वनं रोचनं चैव गन्धान्गुपनसम्पन्ना ।

व्रते चैवापवासं च नित्यमेव विवर्तयेत् ॥

शिरसोऽभ्यध्वनं *सौम्यं नैवमेतत्प्रशस्यते ।

न पादयोर्न गात्रस्य स्नेहेनानि स्थानिः स्मृता ॥ इति,
तत्तत्रैवाक्तपण्यकव्रताविषयं न तु सर्वस्य, पूर्वोक्तविरोधा-
दिति मदनरत्ने उक्तम् । तत्रैव

अश्रुप्रपातां रोषश्च कलहस्य कृतमनसा ।

उपवासमाहृतद्वारि सद्यो श्रंशयानि स्त्रियम् ॥

स्त्रियमित्युपलक्षणम् । मदनरत्ने शिष्यवर्गे

दानं व्रतानि नियमा ज्ञानं ध्यानं हृतं जपः ।

यत्नेनापि कृतं सर्वं प्रोचितस्य वृथा भवेत् ॥

अथ सूतकादौ निर्णयः—'तत्र शास्त्रानुव्याशीचर्योः
सर्वस्मार्तकर्मनिवृत्तिनिधन्येषु *स्पष्टैव । गौडाम्बु क्षता-
शौचादावपि तामाहुः—

जानूर्ध्वं क्षतजं जाते नित्यकर्म न चाचरन्त ।

नैमित्तिकं च तदधः स्रवद्रक्ता न चाचरन्त ॥

दन्तधावनताम्बूलचर्चणादिकं नैव्यतावाक्यम् । *वैपरीत्यस्यापी-
ति । सुभगाचिह्नानां साध्याद्यध्वन एवाचिह्नान्तर्यापि द्रष्टव्यम् ।

*सौम्यं इति सम्बुद्धिः । *स्पष्टैवेति ।

स्मार्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके ।

*लोतके च समुत्पन्ने ज्वरकर्मणि धैरुने ।
धूमोद्गारे तथा दान्ता नित्यकर्माणि संत्यजेत् ॥
द्रव्ये भुक्ते त्वर्जाणे च नैव भुक्त्वापि किञ्चन ।
कर्म कुर्यान्नरो नित्यं मृतके मृतके तथा ॥

इति कालिकापुराणात् । वस्तुनस्तु पूर्वं देवीपूजोपक्र-
मात्तन्मात्रविरयत्वमस्यात् मुक्तं प्रतीतः । तथा हेमा-
द्रौ पाद्ये—

गर्भिणी *सूतिहादिश्च कुमारी वाऽथ रोगिणी ।

यदाऽशुद्धा तदाऽन्येन कारयेत्, *प्रयता स्वयम् ॥ इति ।

पुंसोऽप्येष निधिः । लिङ्गस्याविश्रितत्वात् । तेन 'यस्मि-
न्व्रते यत्पूजायुक्तं तदन्येन कारयेत्, शारीरनियमान्
स्वयं कुर्यात्' इति हेमाद्रिव्याचक्ष्णौ । 'न व्रतिनां व्रते'
इति विष्णुक्तेश्च । *आरम्भस्तु न भयत्येव ।

तदाह शुद्धितत्त्वे विष्णुः

बहुकालिकसङ्कल्पां गृहीतंश्च पुरा यदि ।

मृतके मृतके चैव व्रतं तन्नैव दृष्यति ॥

एतत्काम्यव्रतपरम् । नित्यं त्वनारब्धमपि कार्यमिति
गौडाः । मदनरत्ने

इत्युक्तेः । *लोतकं—(१) लूतासंपर्कजः स्फोटभेदः । *सूतिकादि-
रिति । आदिना रजस्वलाग्रहः । सूतिकापदं त्रिंशत्यादिदिनपर्यन्त-
परम् । *प्रयतात् । (२) प्रयता तु स्वयं कुर्यादित्यर्थः । *आरम्भ-
स्त्विति । स्वस्याशुद्धेः, तत्र प्रतिनिध्यभावाच्च । अत्राधिकः पाठः—
“तदाह-शुद्धितत्त्वे विष्णुः । ‘बहुकालिकसङ्कल्पो गृहीतश्च पुरा

(१) लूता—तन्तुवायो जन्तुविशेषस्तन्मूत्रसंपर्कजन्यः स्फोटभेद-
इत्यर्थः ।

(२) तदाह—

पूर्वसङ्कल्पितं यच्च व्रतं सुनिगलव्रतैः ।

तत्कर्तव्यं नरैः शुद्धं *दानार्चनविद्यार्जितम् ॥

साधवीर्यं कार्यं-

काम्योपव्रामे प्रकान्ते त्वन्तरा मृतमृतके ।

तत्र काम्यव्रतं कुर्याद्दानार्चनविद्यार्जितम् ॥ इति ।

एतेन साङ्केतिकारात् व्रताङ्गेदेवपूजादि कार्यमिति व-
र्धमानोक्तिः परास्ता *प्रारब्धं पूजादि कार्यमेव । नव-
रात्रे तु तत्रैव विशेषं वक्ष्यामः । *एवं रजस्यलाऽपि ।

यत्तु सत्यव्रतः-

यदि । मृतके मृतके चैव व्रतं तत्र । दृश्यते । एतन्काम्यव्रतपरम् ।
नित्यं त्वनारब्धमपि कार्यमिति गौडाः" इति । अथ हयारुया
गौडमतमाह-एतदिति । अत्र नित्यं शौनरूपाङ्गवाधापत्तिरि-
त्यरुनिः । दानेति । अनन्यसाध्यजपहोमाद्यपलक्षणम् । *प्रारब्धं
पूजादाति । 'न व्रतिनां व्रते' इति विष्णुर्कः 'पूजामन्येन कारयेत्'
इति निषेधस्य प्रारब्धपूजाशेषपरत्वायम्भवात् । नत्र दानं मृतकान्ते
कार्यमिति वक्ष्याति । अर्चनं त्वन्येनैव कारणीयम् ।

मृतके तु नरः स्नान्वा प्रणम्य शिरसा हरिम् ।

इति तु स्वयं पूजा विनाऽशनाकरणव्रतपरम् । "प्रणम्य मनसा
हरिम्" इति पाठे कायिकयाः पूजाया अन्येनैव कर्तव्यत्वार्थम्(१) ।

पठन्ति च

मृतकात्पाक समारब्धमनेकाहं तु यद् व्रतम् ।

कायिकं तत्तु कुर्यात्, न तु दानार्चनं जपम् ॥

मृतकादे तु यत्किञ्चिद्दानाद्यन्तरितं भवेत् ।

मृतकानन्तरं त्वद्धि तत्कर्तव्यमतन्द्रितैः ॥ इति ।

न हीदं प्रारब्धपूजायर्द्धस्यागं बोधयति, किं तु दानादेरप्रारब्ध-
म् । 'दानाद्यन्तरितम्' इत्येवोक्तेः । यत्र पूजायामन्यः कर्त्ता न लभ्य-

प्रारब्धदीर्घतपसां नारीणां यद्व्रजो भवेत् ।
न तत्रापि व्रतस्य स्यादुपरोधः कदाचन ॥ इति,
तत् *प्रतिनिधिना कारयेदित्येतत्परम् । तदुक्तं
मदनरत्ने मात्स्ये-

अन्तरा तु रजोयोगे पूजामन्येन कारयेत् । इति ।
प्रतिनिधयश्च निर्णयामृते पैठीनसिः—

भार्या पत्युर्व्रतं कुर्याद्भार्यायाश्च पतिव्रतम् ।
असामर्थ्ये परस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते ॥

स्कान्देऽपि—

पुत्रं वा त्रिनयोपेतं भार्गवी भ्रातरं तथा ।
एषामभाव एवान्यं ब्राह्मणं वा नियोजयेत् ॥

कात्यायनः—

पितृमातृभ्रातृपतिगुर्वर्थे च विशेषतः ।
उपवासं प्रकुर्वाणः *पुण्यं शतगुणं लभेत् ॥
मातामहादीनुद्दिश्य एकादश्यामुपोषणे ।

ते, कर्त्रन्तरेण दुष्करश्च पूजाविशेषस्तत्र सूतकान्ते इत्यर्थः । *एव-
मिति । दानादिकमन्ते कुर्यात्, इतरत्स्वयं कारयेदित्यर्थः । *प्र-
तिनिधिनेति । यद्यपीदं दीर्घकालव्यापिमासोपवासादावेव एक-
विधिविषये प्रवर्त्तते इति प्रतीयते, तथापि वर्षादिपर्यन्तमभ्यासेन
फलसाधनेष्वपि योजयितुं शक्यत्वात्तत्रापि प्रवर्त्तते इति भावः ।
*पुण्यामिति । अगृहीतव्रतः प्रतिनिधिरित्यादिः ।

कर्त्ता शतगुणं पुण्यं प्राप्नोत्यत्र न संशयः ।
यमुद्दिश्य कृतं सोऽपि सम्पूर्णं फलमाप्नुयात् ॥

इत्युक्तेः । गृहीतव्रतस्य तु तस्य स्वोपवासफलमपि ।

उपवासफलं ताभ्यां समग्रं समवाप्यते ।

इत्युक्तेः । अनयोश्च दक्षिणा न देया पुण्यप्राप्तेः सत्त्वात् । 'पि-
तृमातृस्वसृ' इत्याद्युपक्रम्य—

कृते ते तु फलं विप्राः समग्रं समवाप्नुयुः ॥

मदनरत्ने प्रभासखण्डे—

भर्ता पुत्रः पुरांधाश्च भ्राता पत्नी सखाऽपि च ।

यात्रायां धर्मकार्येषु जायन्तं प्रतिहस्तकाः ॥

एभिः कृतं महादेवि स्वयमेव कृतं भवेत् ।

तत्रैव वायवीये—

स्वयं कर्तुमशक्तश्चेत्कारय्यात् पुरोधसा ।

इदं च सर्ववर्णसाधारणम् । अविशेषात् । यत् कश्चिन्म-
होक्ष आह 'शूद्रस्य ब्राह्मणादिरपि प्रतिनिधिर्युक्तो न
शूद्रः ।

जपस्तपस्तीर्थसेवा प्रव्रज्या मन्त्रसाधनम् ।

विप्रैः संपादितं यस्य संपन्नं तस्य तत्फलम् ॥

इति मरीचिवचनात्' इति, तत्फलम् । प्रव्रज्यादीनां
शूद्रेऽसंभवात्, 'विशये प्राग्दर्शनात्' इति न्यायेनास्य
ब्राह्मणादिर्गोचरत्वात् । यदापि

दक्षिणा नात्र दातव्या शुश्रूषा विहिता हि सा ।

इति वचनाच्च । अत्र कनिष्ठस्वस्रादेः कन्यादेः पुत्रादेश्च उपेष्टु-
भ्रात्रादिः प्रतिनिधिर्भवत्येव भार्यायाः पतिरिव । तत्र कापि न द-
क्षिणा । 'शुश्रूषा विहिता हि सा' इति हेतुप्रसिद्धात् । यत् 'स्वयं
कर्तुमशक्तश्चेद्' इत्युपक्रम्य

हिरण्यं दक्षिणां दद्यात्स्वशक्त्या चानुकुपतः ।

इति पुरोधसे दक्षिणादानमुक्तं, तत् तदर्थिनं द्रष्टव्यम् । ऋविशये
इति । विशये संशये मायः पदान्तरसमाभिध्याहारस्तस्य दर्शना-
भियापकत्वोपगमादिसर्थः (१) । तथा च प्रव्रज्यासाहचर्येण ब्राह्म-

(१) अग्निहोत्रदोहाधिकारे "वात्समालभेत" इति श्रुतम् । तत्र
किमनेन वाक्येनाग्निहोत्राङ्गतया पशुयागां विधीयते उत पशु-
स्पर्शमात्रमिति संशयः । अत्रोच्यते—वात्सालम्भी यजिकर्म प्राणिद्रव्य-

उपवासो व्रतं होमस्तीर्थस्नानजपादिकम् ।

णाधिकारिकप्रातिनिध्यमेव तद्विषय इति भावः । ॐ होम इति ।

स्त्रीणां होमो न दातव्यः पञ्चगव्यं तथैव च ।

इति (१) ब्रह्मकूर्चहोमनिषेधोऽपि साक्षादेव । विषद्वारा स्त्रीशूद्रयोरेत-
कालम्भत्वाद् वायव्यवदित्यनुमानेन यागत्वाध्यवसाये याग एव वत्साल-
लम्भ इति । यदि च यागस्य द्रव्यदेवतास्वरूपत्वेन वायव्यादिवदत्र
देवतासंयोगाभावाच्च यागत्वाध्यवसायः । न च "आज्यं द्रव्यमनादे-
शे देवता मान्त्रवर्णिका" इति "पूषासीति वत्समुपावसृजति" इति व-
त्सालम्भे 'पूषासि' इति-मन्त्रविधानात्तत्रत्यपूषदेवतायाः प्रकृते संयो-
गोऽस्त्येवेति वाच्यम् । उपसृजतेः समीपधारणार्थकतयाऽऽलम्भाद्य-
कत्वाभावेन तेन वाक्येनात्ममन्त्रस्य वत्सालम्भे विहितयोगस्य
विधातुमशक्यत्वात् । असि शब्दसामानाधिकरण्येन पुष्टियोगेन
च पूषशब्दस्य वत्सपरतया देवतापरत्वाभावाच्च इत्युच्यते, तथापि
"वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः" इत्यत्रालभतेत्यागार्थत्वावधारणे
नात्रापि प्राणिकर्मतया प्रयुज्यमानत्वाविशेषात्पूर्वं यागार्थं तस्यावधा-
रिते चोदकेनाग्नीषोमीयस्य विध्यन्तान्तदेशाद्वनालाभसिद्ध्यागत्वा-
ध्यवसाय इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तसूत्रम् "विशये प्रायदर्शनात्" (जी०
सु० २-३-६-१६) । विशये-संशये, यागविधिः संस्कारविधिर्वेति सं-
शये प्राये-दोहनादिसंस्कारप्रकरणे दर्शनात्-गटात् संस्कारविधित्वमे-
वेत्यर्थः । अयं भावः "वायव्यमालभेत" इत्यत्र यागार्थतया "अध्वर्युमा-
लभेत" इत्यत्र स्पर्शार्थतया च दृष्टस्य आलभतः प्रकरणात् स्पर्शार्थ-
कत्वमेव । न चोक्तानुमानेन यागार्थत्वाध्यवसायः । सामान्यतो
दृष्टानुमानस्य वैदिकार्थं प्रवृत्त्यसम्भवात्, "अध्वर्युमालभेत" इत्यत्र
व्यभिचाराच्च । न च स्पर्शो दाहनबलाद् "वत्समुपावसृजति" इत्युपाव-
सर्जनबलाद्वा सिद्ध एवेति तद्विध्यानर्थक्यमिति वाच्यम् । उक्तवा-
क्येन चाटुकरणात्मकस्पर्शविशेषलक्षणसंस्कारविधानात्तस्य चात्रात्रा-
तेरिति वत्सालम्भस्तत्संस्कार एवेति सिद्धान्तः ।

(१) ब्रह्मकूर्चहोमः-पञ्चगव्यहोमः । स च "सप्तावरास्तु ये दर्मा
अच्छिन्नाग्नाः शुक्रान्विषः । एतदजृत्य होतव्यं पञ्चगव्यं यथाविधि" । तत
इत्यादिनेतिकर्तव्यताविशिष्टः पराशरस्मृत्यावेकादशाध्याये स्पष्ट इति
एवावगन्तव्यः । पञ्चगव्यद्रव्याण्यपि "गोनूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः
कुशोदकम् । निर्दिष्टं पञ्चगव्यं तु पवित्रं पापशोधनम्" इति तत्रैव स्पष्टानि ।

इति पूर्वार्थस्तदापि स एव दोषः ।

“*स्त्रीशूद्रपतनानि पट्” इति (१) मानवीये जप-
निषेधात् ।

इवनेन होमोक्तेरिति केचित् । द्विजस्त्रीणां पञ्चगव्यधिकल्पः ।

स्त्रीशूद्रस्य तु शुद्धार्थं प्राजापत्यं समाचरेत् ।

पञ्चगव्यं च कुर्वीत स्नात्वा पीत्वा शुचिर्भवेत् ॥

इति पराशरोक्तेः । उत्तरार्द्धे च स्त्रीमात्रान्वयो न शूद्रस्य (२) ।

पञ्चगव्यं पिबेत् शूद्रो ब्राह्मणस्तु गुरो पिबेत् ।

उभौ तौ पापकर्माणौ पूयाम्ये नरके वनेत् ॥

इति निषेधात् ।

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।

पञ्चगव्यं पिबेदतत् इवपाकमपि शोधयेत् ॥

इति तु यस्य पञ्चगव्येऽधिकारः तस्यां, न त्वपूर्वाधिकारं
शोधयति । ‘इवपाकम्’ इत्यर्थवादात् (३) । *स्त्रीशूद्रानि ।

जपस्तपस्तीर्थयात्रा प्रव्रज्या मन्त्रसाधनम् ।

देवताराधनं चेति स्त्रीशूद्रपतनानि पट् ॥ इति ।

(१) अत्र यद्यपि लिखितपुस्तकेषु समग्रं महोकाऽयमुपलभ्यते,
तथापि टीकायां तस्यापलङ्घनादस्मान्मूल उपेक्षितः ।

(२) वस्तुतस्तु उत्तरार्द्धे शूद्रस्याप्यन्वयो भवत्येव, तस्य प्रा-
यश्चित्ताङ्गपञ्चगव्यप्राशनेऽधिकारादेतद्वचनेन तदङ्गभूतस्यैव पञ्चगव्य-
स्य बोधनात् । अत एव “शूद्राणां नोपवासः स्यात् शूद्रो दाम्बल
शुजाति । ब्रह्मकूर्चमहोरात्रं इवपाकमापि शोधयेत्” ॥ इति पराशर-
स्मृतौ—“मृतपञ्चगव्यात् कुवाद्दत्तपत्नीपहतक्षुरकं पीत्वा ब्राह्मणस्य-
दमुपवसंवत्, सप्तं राजस्य, एकहस्तं विदधः, शूद्रो नक्तं, सर्वे चान्ते
पञ्चगव्यं पिबेयुः” इति विष्णुस्मृतौ च शूद्रस्य पञ्चगव्यपानं सङ्गच्छते ।
अनुपदीक्षात्रिवचनं तु स्वतन्त्रपञ्चगव्यपानस्यैव निषेधकं विप्रस्य सुरा-
पानवदिति न तद्विरोध इति बोध्यम् ।

(३) एतत्पञ्चगव्यपानं इवपाकमपि शोधयेत् किं पुनरन्येषामि-
त्यर्थात् ।

ब्राह्मणो हीनवर्णस्य यः कुर्यात् कर्म किं च न ।
स तां जातिमवाप्नोति इह लोके परत्र च ॥
इति कालहमाद्रौ मरीचिनिषेधाच्च ।

यद्यपि स्त्रियाः शूद्रस्य च तीर्थयात्रा वर्तते, भारते पुष्करं पुरुष
जन्मप्रभृति यत्पापं स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ।
पुष्करे गतमात्रस्य सर्वमेव प्रणश्यति ॥ इति ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा राजसत्तमः ।
न वियोनिं व्रजन्त्येते स्नात्वा तीर्थे महात्पनः ॥

इति च लिङ्गात्, तथापि सधवायाः स्त्रियः
नास्ति स्त्रीणां पृथग्ज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् ।
पतिं संभवते या तु तेन स्वर्गे महीयते ॥
नास्ति स्त्रीणां पृथग्ज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् ।
भर्तृशुश्रूषणैवैता लोकानिष्टान् व्रजन्ति हि ॥

इत्यादौ यज्ञादीनामुपलक्षणत्वात्तीर्थयात्रादानपि भर्ता विना, प-
तिशुश्रूषात्यागं च नाधिकारः । विधवायास्तु
बाल्ययौवनवत्या वा वृद्धया वाऽपि योषिता ।
न स्वातन्त्र्येण कर्तव्यं किञ्चिन्कार्यं गृहेऽपि ॥

इति मनुक्तेः,

रक्षेत्कन्यां पिता, (१)विज्ञा पतिः, पुत्रास्तु वार्द्धके ।

अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्वातन्त्र्यं कश्चित् स्त्रियाः ॥ (या० १-८५)

इति याज्ञवल्क्योक्तेश्च पुत्रज्ञात्यायनुमतिं विना नाधिकारः । एवं

शूद्रस्तु द्विजशुश्रूषाविरुद्धं धर्ममाचरन् ।

नरके पच्यते तद्देदश्रवणकीर्तनात् ॥

इति भारतोक्तेः,

निरन्तरं तीर्थसेवा सन्पातो मन्त्रसाधनम् ।

देवताराधनं ध्यानं तेषां पापावहं परम् ॥

(१) पाणिगृहीतीम् ।

अवस्तुनस्तु संपूर्णतावाचनमात्रमत्रोच्यते इति प्रति-
निधेः का अवर्तन्यत्वम् ।

अत्र विशेषमाह त्रिकाण्डशेषः—

अकाम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके च सः ।

अकाम्येऽप्युपक्रमार्थं केचित् प्रतिनिधिं विदुः ॥

न स्यात्प्रतिनिधिर्मन्त्रस्याग्निदेवाग्निकर्मसु ।

स देशकालयोर्नास्ति नारणेरग्नौ च सा(१) ॥

नापि प्रतिनिधित्वं निषिद्धं वस्तु कुत्रचित् ॥

हिरण्यकेशिसूत्रेऽपि न स्वामित्वस्य भार्यायाः पुत्र-

इति शास्त्रात्मकोऽथ विषयेनाविरोधेन निरन्तरं च तीर्थया-
त्रादौ शूद्रस्य नाधिकारः । एवं सति अनधिकारिणीशूद्रकृततीर्थ-
सेवायां पातित्वं सन्तुना बोध्यते । शास्त्रात्मकवाक्ये च “तेषाम्”
इतिशब्देन शूद्राः प्रतिलोममात्रं परामुच्यन्ते । तेन प्रतिलोमा यथा
धर्महीनास्तथा निरन्तरं तीर्थयात्रापराः शूद्रा इत्यर्थः ।

ब्राह्मणो हीनवर्णस्य यः कुर्यात्कर्म किं च न ।

स तां जातिमवाप्नोति इह लोके परत्र च ॥

इति वाक्यस्य विषयं तु सांनिधादेः प्रतिनिधिस्तदा नश्य(२)
सम्पूर्णफलानामितिरस्त्येव, विषयस्तु द्वाप इत्यर्थः । एतेन ‘शूद्र-
व्रते शूद्रस्य ब्राह्मणादेश्च नाधिकारः । होमानधिकारात् शूद्रस्य ।
दत्तके च नाधिकारः । दत्तकत्वमयोजकहोमानधिकारात्’ इति
प्रत्युक्तम् । स्पष्टं चैतदग्रे । यत्र शूद्रप्रतिनिधिस्तत्र विधेयं कर्म
सम्पादनमित्यत्राह—अवस्तुनस्त्विति । अवाप्नोति । तादृश-
सम्पादनकामपङ्गवाहुषमेवानेन बोध्यते न तु प्रतिनिधिरित्यर्थः ।
अकाम्ये इति । सामर्थ्यं परीक्ष्यैव काम्यस्थारम्भादिति भावः । अ-

(१) सा-अरणिः आग्नौ च, तत्सम्पादकत्वात् । अग्नेश्च प्रतिनिधि-
निषेधादित्यर्थः ।

(२) हीनजातीयस्येत्यर्थः ।

स्य देशस्य कालस्याग्नेर्देवतायाः कर्मणः *शब्दस्य च प्र-
तिनिधिर्विद्यते' इति(१) ॥

अथ व्रतादिसन्निपाते निर्णयः । तत्र निधिद्वयसन्नि-
पाते तत्रोक्तं दानहोमादि *क्रमेणानुष्ठेयम्, अविरो-
धात् । इदं पूर्वार्ब्धेष्वेव । एकमध्येऽन्यकाम्यकर्मार-
म्भस्तु न भवत्येव गुणकलाहते । "यस्य यज्ञे प्रततेऽन्त-
रा यज्ञस्तायते तं यज्ञं निर्कृतिर्गृह्णाति" इतिराणकधृत-
श्रुतेः । यज्ञः व्रतादिकर्ममात्रम् । अनङ्गेन व्यवधानदो-
षस्य सर्वत्र साम्यात् । शिष्टास्तु मानकार्तिकस्नानादि-
मध्ये लक्षहोम-तुला-भारतश्रवणायाचरन्ति, तस्मिन्-
मध्येऽस्तु, काम्यमध्ये तु चिन्त्यम् । यत्र तु नैकैकभक्ता-
दौ विरोधस्तत्र प्राथम्यादेकभक्तं कार्यम् । नक्तं तु परेगु-
न्तरा सामर्थ्याभावे त्वाह- *काम्येऽर्पति । *शब्दस्य-पञ्चस्य ।
*क्रमेणोति । यत्रोपवामद्वयमेकभक्तादिद्वयं वा तत्राङ्गिनस्तन्त्रम् ।
भिन्नदैवत्यन्वादिना विरुद्धं पूजाहोमायुक्तं सदैव कार्यम् ।

पाकयज्ञान् समासाद्य एकाज्यानेकवार्हियः ।

एकस्विष्टकृतः कुर्यान्नानापि सति देवते ॥

इति न्यायात् । इदं पूर्वार्ब्धेष्वेव । पूर्वार्ब्धकर्ममध्ये च कर्मा-
रम्भो न भवति । "यस्य यज्ञे प्रततेऽन्तरा यज्ञस्तायते तं यज्ञं निर्कृ-
तिर्गृह्णाति" इति श्रुतेः । यज्ञे इति व्रतादिकर्मोपलक्षणम् । अनङ्गेन
व्यवधानरूपदोषस्य तुल्यत्वात् । तत्रापि गुणफलकमनङ्गमपि

(१) वस्तुतस्तु पिण्डादकाक्यादां पुत्रस्य प्रतिनिधिर्भवत्येव ।
"क्षेत्रजादीन् सुनानेतानेकादश यथोदितान् । पुत्रप्रतिनिधीनाहुः
क्रियालोपान्मनीषिणः ॥" इत्यादिवचनात् । हिरण्यकोशिसूत्रीयनिषेधस्तु
"तत्तन्त्रवे ज्योतिष्मती तामाशिषमाशास्ते" इत्याशीराशंसने, पिता-
पुत्रीये सामनि "अमुकस्य पिता यजते" इतिवाचने च पुत्रप्रतिनि-
धिकरणस्य बोध्यः ।

भवत्येव । तत्र 'गोदाहनेन पशुकायस्य प्रणयेत्' इत्यादौ पुरुषार्थस्यैव कर्त्तव्यत्वात् (१) ।

यत्तु शिष्टानां मायकार्त्तिकस्नानादियथे लक्षहोम-तुलादान-भारतश्रवणाद्यानरणं, तन्निगममध्ये, न तु काम्यमध्ये । वस्तुनस्तु ययोः पुरुषार्थयोरेतादिकर्मणोर्न विरोधस्तयोरेकमध्येऽपरानुष्ठानं युगपदारम्भो वा भवत्येव । यथा काम्यकार्तिकादिस्नान-काम्यतद्व्रतयोः । तत्र सर्वाहोपमंहरिण स्वयं नारदप्रत्यक्षस्य सुकरत्वात् । अन्यत्र न प्रथमोपक्रान्तमेव कार्यं प्राथम्याद् — अनुपमज्ज्ञातविरोधित्वात् (२) ।

(१) वर्शपूर्णमासयोः भ्रयत् 'स्वर्गार्थमायः प्रणयेत्, गोदाहनेन पशु-कामस्य' इति । मायो दुहन्ने यस्मिन्नन्तर् गोदाहनं-दाहनयात्र तन्ने-त्यर्थः । तत्र गोदाहनस्य न, पशुकायस्य पुरुषार्थत्वमिति सं-शयः । अर्थोक्तये काम्यमभिधायित्वाहृत्याहुः शोच्यार्थकत्वया त-द्वृत्त्या पुरुषार्थत्वावगतः कर्त्तृकारकत्वया कर्त्तव्यत्वावगतेऽर्थोपपत्त्य-त्वात् । न चापकारकत्वस्य शोच्यत्वं नृणां नित्यकृतत्वात् भुति-तस्य कर्त्तव्यत्वावगतः कथं तद्वृत्त्यामिति वाच्यम् । उपकारकत्वे-त्येते सर्वपदार्थसाहित्या प्रयोगविधिना गोदाहनस्य कर्त्तृपकाराया-प्यवस्थावशेन कर्त्तव्यत्वोपपत्तेः, इति पूर्वपक्षे सिद्धास्तसुबन्ध-
"यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य, तस्य लिप्तार्थलक्षणाऽविभक्तत्वात्" इति (ज० सू० ४-१-२) । यस्मिन्-स्वर्गादावनुभूयमानं पुरुषस्य सुनिर्भ-वति तस्य स्वर्गादिकलस्य लिप्ता अर्थलक्षणा-स्वारसिकी, फ-लस्य प्रीत्याऽविभागादित्यर्थः । अयं भावः-यस्मिन् वाक्ये फलभु-तिस्तस्य पुरुषार्थत्वसाधकत्वमवेति भुत्त्या पुरुषार्थत्वमेव । न चो-पकारकत्वेन प्रयोगविधिना कर्त्तव्यत्वपाऽप्यस्य विधानात् कर्त्तव्यत्व-मपीति । कर्त्तव्यप्रयोगविधिना गोदाहनस्य कर्त्तव्यत्वाविधानात् । पुरुषार्थमेव गोदाहनेन प्रसङ्गात् कर्त्तृपकारसिद्धेः । तस्माद् गो-दाहनस्य पुरुषार्थत्वमवेति । एवं च तस्य कर्त्तव्यत्वे फलप्रयुक्तैव मध्येऽनुष्ठानम् ।

(२) अथ न न्यायो लघुपूर्वमीमांसाधिकरणकौमुदीपारिशिष्टाधि-करणेषु विस्तरेण प्रतिपादितो मयेति तत्र एवावगन्तव्यः ।

स्ततिथौ *गौणकाले कार्यम् । *समकालीनविरुद्धव्रतादौ
तु 'एकं स्वयं कृत्वाऽन्यद्वाप्यदिना कारयेत्' इति साध-
वः । यत्र तु शिवरात्र्यादौ तिथिमध्ये पारणयाऽह्नि भो-
जनं प्राप्तम्,

भूताष्टम्योर्दिवा भुक्त्वा रात्रौ भुक्त्वा च पर्वणि ।

एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति तन्निषेधश्च, तत्र पारणाया वैभत्वादिवैव भो-
जनम् । निषेधस्तु रागप्राप्तभोजनविषयः । एवमष्टम्या-
दिनक्तव्रते संक्रान्त्यादौ रात्रौ संकष्टचतुर्थ्या च रात्रौ
भोजनम् । यत्र त्वष्टम्यादौ दिवा भुजिनिषेधः, संक्रमे
च रात्राविति निषेधद्वयं तत्रोपवास एव कार्यः । य-
द्यपि पुत्रिण उपवासोऽपि निषिद्धस्तथापि-

उपवामनिषेधे तु भक्ष्यं किञ्चित्प्रकल्पयेत् ।

इति वचनार्त्तिकाचिद्वक्ष्यित्वोपवासः कार्यः । चा-
न्द्रायणमध्ये एकादश्यादौ तु ग्राससंख्यानियमेन भो-
जनं कार्यमेव । चान्द्रायणस्य काम्यत्वेन नित्यबाध-
कत्वात् । *अबाधेन गत्यसंभवाच्च । एकादश्यामेकान्त-
रोपवासादिपारणायां जलपारणां कृत्वोपवसेत् । "आ-

*गौणकाले-गौणकालसम्भवे । कालस्यात्यन्तबाधाभावा-
दिति शेषः । तदसम्भवे त्वाह- *समेति । एतेन

तिथिद्वयोदितं कर्म तद् व्रतं पृथगारभेत् ।

तिथ्योर्वेधे तु स्नानादि सकृदाहिकमाचरेत् ॥

इति मरीचिवाक्यं व्याख्यातम् । पृथगाचरेदिति पाठे एकं स्वयम्,
अन्यद्वाप्यदिनेत्यर्थः । नैमित्तिकं चान्द्रायणादि संश्रयाऽऽह- *अ-
बाधेनेति । चान्द्रायणादिवाक्येषु चन्द्रोदयकाले ग्राससङ्ख्यावृद्धि-

पो वा अशितमनशितं च" इति श्रुतेः । एवं * द्वा-
दश्यां मासोपवासश्चाद्विप्रदोषादिषु ज्ञेयम् । एवं * काश्य-
नैमित्तिकनित्यत्वादिभूतं बलायुक्तं स्वयम्भूतमिति दि-
क् ॥ इति कमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ व्रतप-
रिभाषा समाप्ता ॥

अथ प्रतिपदादिनिर्णयः । शुक्ला प्रतिपद् अपराह-
व्यापित्वे पूर्वा प्राज्ञा । *युग्मवाक्यात् ।

*प्रतिपदसंमुखी कार्या या भवेदापराहिकी ।

हासवच्छुक्लकृष्णपक्षोभयकालाविशिष्टभोजनविधेरुपगमात् । * द्वा-
दश्यामिति । द्वादश्यां प्रातः पारणा, मासोपवास उपवासः,
श्राद्धादौ सायाह्नभोजनादि, तत्र पारणाश्रापः कार्यः । * काश्ये-
ति । यत्र काश्ये कृते नित्यनैमित्तिककार्येभ्यः सिद्धिस्तत्र काश्यं
बलीय इत्यर्थः ।

*युग्मेति । 'प्रतिपद्यप्यमावास्या' इत्यादि । नन्वेवं सायाह्नाव-
व्याप्ताऽपि पूर्वविद्धा भवतीति किमपराहव्याप्येत्यत्राह *प्रति-
पदिति । विदुतं च संमुखीत्वं

संमुखी नाम सायाह्नव्यापिनी दृश्यते यदा ।

इति पूर्वाद्धेन । इदं च प्रतिपदः प्राप्ते पूर्वविद्धत्वरूपे सामुख्ये
आपराहिकत्वरूपं तद्विशेषं विधत्ते, प्रातःकालिके प्रधानाह्निनिर्वापे
प्रातःकालसामान्ये प्राप्ते "पुरा वाचः प्रवदितोर्निर्वपेत्" इति तद्वि-
शेषविधिवत्, नन्वापराहिकव्याः सामुख्यं गौरवात् । यन्निवदमा-
पराहिकपित्र्यविषयमिति, तच्च ।

प्रतिपदसैव विज्ञेया या भवेदापराहिकी ।

दैवकर्म तथा ज्ञेयं पितृयं च मनुरब्रवीत् ॥

इति माघवीरवचने दैवकर्मपदस्य एकभक्त-नक्त प्रतिपदिष्टीनां
पृथक्निर्णयसत्त्वेन उपवासपरत्वात् । पितृयं—मृताहश्राद्धम् । एको-

इति स्कान्दोक्तेः । *शुक्ला स्यात्प्रतिपत्तिरितिः प्रथ-
मतश्चेत्साऽपराह्णे भवेत्' इति दीपिकोक्तेः । अपराह्ण-
श्च पञ्चमा भक्तं दिने चतुर्थो भागः । *तदभावे सा-
याह्न्यापिनी ग्राह्या ।

तदभावे तु सायाह्न्यापिनी परिगृह्यताम् ।

इति माधवांक्तः । कृष्णा तु परा* । कृष्णा तूत्तर-
तोऽखिला' इति दीपिकोक्तः । *कृष्णाऽपि पूर्वैवेत्यनन्त-
भटाः । सर्वतिथिषु वज्रान्युक्तानि सुहृन्दीपिकायाम्-
दिष्टादेः "आपश्चादं तु" इत्यादिना विशिष्यकालोक्तं । *शुक्लेति ।
दिनान्तरवदेवापराह्णिकत्वे प्राप्ते पुनर्वचनं प्रतिपदोक्तापराह्ण-
स्पर्शोऽपि पूर्वदिनग्राह्यत्वार्थमित्यभिमानः । अत्रापराह्णव्याप्तेरनिर्ण-
यकत्वापत्तिरुचिः । *तदभावे इति । कर्माचरपूर्वदिनान्तराये
परेऽह्नि भवत्येव शेषिलोपस्यान्वायत्तवान् । *परेति । "प्रति-
पत्सद्वितीया स्यात्" इत्यस्य कृष्णपक्षे प्रवृत्तेः । *कृष्णाऽर्पानि ।

प्रतिपत् पञ्चमी चैव उषोष्या पूर्वसंयुता ।

इतिजाबाल्युक्तेः,

पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।

प्रतिपन्नवमी चैव कर्त्तव्या संमुखी तिथिः ॥

इतिपैठीनस्युक्तेश्च,

प्रतिपत्पञ्चमी चैव सावित्रीभूतपूर्णिमा ।

नवमी दशमी चैव नोषोष्याः परसंयुताः ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्ते उपवासे परविद्धानिवेधाच्च । 'उदये तूपवा-
सस्य' इति सामान्यवचनं तु बाध्यते । 'प्रतिपत्सद्वितीया स्यात्'
इत्यापस्तम्बवाक्यं तु उपवासेतरदैवकर्मविषयं सामान्यवाक्यस्या-
स्योपवासविषयैः पूर्ववाक्यैः संकोचात्, उपवासेऽप्यनापराह्णिक-
प्रतिपद्विषयं च । उपवासेतरदैवकर्मसु शुक्ला पूर्वविद्धा ग्राह्या । 'प्रति-
पद्यप्यमावास्या' इति युग्मवाक्यात् । सा तु पूर्ववदापराह्णिकी तदभावे

तुत्तरैव । 'प्रतिपत्तिसाद्वितीया स्यात्' इत्युक्तेः । इदं च वचनं सामान्य-
विषयत्वाद् विशेषविषयेण युग्मवाक्यनापराद्विकपूर्वविद्धशुक्लपति-
पद्विषये बाधितमपि युग्मवाक्यानिर्णयपक्षेषु प्रवर्तते । "बाधकाभावे
बाधस्य निरपवादत्वात्" इति न्यायात् । अत एव तादृशदैवकर्म-
सु कृष्णोत्तरविद्धा प्राणा पूर्वोक्तसामान्यवचनादिति परिष्कुर्यान्ते ।
अत्रेदमरुचिबीजम् अस्तु उपवासेनरदैवकर्मणि भवदुक्तमेव, उपवा-
से तु कथं पूर्वा ? तद्विधायकानां शुक्लपक्षपरतया संकोचमम्भवात्,
'प्रतिपत्तिसाद्वितीया' इत्यस्य सामान्यतः कृष्णपक्षपरत्वादिति । उपवा-
सश्च सर्वतिथिषु नारदेनोक्तः ।

शुक्लान वा यदि वा कृष्णान प्रतिपत्त्यधर्मास्तिथीन् ।

उपोष्यैव वक्ति दद्यात् विधिना त्वपरं दिने ॥

ब्राह्मणान्भोजयित्वा तु सर्वपार्षः प्रमुच्यते । इति ।

उपवामोत्तरदिने च पारणं कार्यं, तत्र भोजनम् ।

उपवासेषु सर्वेषु पूर्वोक्ते पारणं भवेत् ।

अन्यथा तु फलस्यार्द्धं धर्ममेवोपसर्पति ॥

इतिदेवलोक्तः । धर्मो-यमः । पारणं कर्मव्यपत्तिः, भोजना-
त्मकोपवासमव्यपत्तिश्च भोजनमेव । न च रागभासं भोजनमनूय पूर्वा-
ह्णमात्रं विधीयताम् । शास्त्रीयकर्मसमाप्तेरुत्थापनादिवच्छस्त्रीयत्वाव-
श्यंभावात् । "भोक्ष्येऽहं पुण्डरीकाक्ष" इति सङ्कल्पविषयत्वादप्याश्रम-
रूपप्रतिनिधिनिधानाच्च । तत्र पारणं तद्दिने उपोष्य तिथ्यनुवृत्तौ
दिवा तिथ्यन्तप्रतीक्षया भोजनकालभ्रष्टमभ्यते तदा तिथ्यन्ते कार्यम् ।

पूर्वविद्धासु तिथिषु भेषु च श्रवणं विना ।

उपोष्य विधिवत्कुर्यात्तत्तदन्ते च पारणम् ॥

इति निगमवचनात् । यदा दिवा तादृशः पारणकालो न
लभ्यते, तदा तिथ्यन्तो न प्रतीक्ष्यः, किं तु दिवैव पारणं कार्यम् ।

सर्वेष्वेवोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते ।

अन्यथा पुण्यहानिः स्यादते पारणपारणम् ॥

कूष्माण्डं (१) बृहतीफलानि लवणं वर्ज्यं तिलाम्लं तथा
तैलं चामलकं *दिवं प्रवसता शीर्षं कपालान्त्रकम् ।
निष्पावांश्च मसूरिकान् फलमथो घृन्ताकसंज्ञं मधु
घृतं स्त्रीगमनं क्रमात्प्रतिपदादिष्वेवमा षोडश ॥
शीर्षं-नारिकेलम् । कपालम्-अलाबु । अन्त्रं-पटोलम् ।

भूपालः-

कूष्माण्डं बृहती क्षारं *मूलकं पनसं फलम् ।
धात्री शिरः कपालान्त्रं नखचर्मतिलानि* च ॥
क्षुरकर्माङ्गनासेवां प्रतिपत्प्रभृति त्यजेत् ॥
नखं-*शिम्बी । चर्म-मसूरिका ॥
'द्वितीया तु *कृष्णा पूर्वा, शुक्लोत्तरा' इति हेमाद्रिः ।

इति ब्रह्मवैवर्तात् । धारणमाहारं विना शरीरस्य, तदुत्तरदिने
च पारणं-तत् चतुर्थकालभोजनविधिना विहित, तद्विहायेत्यर्थः ।

न रात्रौ पारणं कुर्यादते वै रोहिणीव्रतान् ।

तत्र निश्यपि कुर्वीत वर्जयित्वा महानिशाम् ॥

इति भविष्योत्तरे रात्रिपारणनिषेधाच्च ।

षाप्रत्रयोर्ध्वगामिन्यां प्रातरेव हि पारणम् ।

इति वाक्यं तु निर्मूलमिति निवेचनकृतः । *दिवं प्रवसता-
स्वर्गेच्छुता । *मूलकं-गूलकमिति पाठे शाकभेदः । *तिलाः-
जतिलाः, प्रसिद्धतिला वा । *शिम्बी-तदुज्जवा निष्पावादयः ।
*कृष्णेति । "द्वितीया प्रतिपद्युता" इत्यापस्तम्बवाक्यं "युग्माग्नि"
इति युग्मवाक्यं चानयोः शुक्लकृष्णवाक्यं च व्यवस्थापकम् । नन्वेवं
सर्वकर्मसु व्यवस्थासिद्धौ

तृतीयैकादशी षष्ठी तथा चैवाष्टमी तिथिः ।

वेधादधस्ताद्वन्युस्ता उपवासे तिथीस्त्वमाः ॥

(१) 'रिक्णी' इति महाराष्ट्रभाषायां ख्यातानीत्यर्थः ।

‘कृष्णा द्वितीयाऽऽदिता । पूर्वाह्णे यदि सा मिता तु परतः सर्वा’ इति दीपिकांक्तेः । माधवानन्तभट्टमते तु सर्ववि द्वितीया परा । तथा च माधवः—

पूर्वेचुरसनी प्रातः परंशुम्निमुहूर्तगा ।

सा द्वितीया परोपोष्या पूर्वविद्धा ततोऽन्यथा ॥ इति ।

इति उपवास एव तृतीयाविद्धद्वितीयानिवेशः,

एकादश्यष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी ।

त्रयोदशी अमावास्या उपोष्याः स्युः परान्विताः ॥

इति तत्रैव तद्विधिश्च व्यर्थः, तथैवपि शुक्लकृष्णवाक्याभ्यां व्यवस्थितत्वादिति चेन्न । सामान्यतः सर्वकर्मसु व्यवस्थाया उरवासे निषेधेन बाधो मा प्रसङ्गीदिति रीत्याऽर्थवशात् । एतेन प्रतिपद्विद्धत्वं यमाद्वितीयादित्रयविवक्षितव्यपास्तं, मानाभावात् । अमते तिष्ठति । तुनाऽर्चः । सा च—

प्रतिपत्संमुखी कार्या या भवेदापराह्निकी ।

पौर्वाह्निकी च कर्तव्या द्वितीया तादृशी विभो ॥

इति स्कान्दे तादृशीति दृष्टान्तेन यथा प्रतिपत् शुक्ला पूर्वा, तथा द्वितीया शुक्लान्तरेत्यस्य, यथा कृष्णा प्रतिपदुत्तरा तथा कृष्णा द्वितीया पूर्वैत्यस्यार्थनश्च लाभात्, न तु प्रतिपत् शुक्लकृष्णान्देन द्वितीया तु वेषभेदेनेति । वैषम्यात् । विवेचनकृतम्तु या कृष्णद्वितीयोपवासोऽन्यत्र वा पूर्वविद्धोक्ता, सा-पूर्वदिने चेत्पूर्वाह्नपविष्टा भवति, तदैव । नो चेत्परैव ।

प्रतिपत्संमुखी कार्या या भवेदापराह्निकी ।

पौर्वाह्निकी च कर्तव्या द्वितीयापि च तादृशी ॥

इति स्कान्दात् । तादृशी—संमुखी पूर्वविद्धेत्यर्थः । पूर्वाह्नस्तु अहः पूर्वा भाग इति योगेऽपि न द्वेषाभक्तादिनायभागः । तथा सति तत्रैवापरोऽह इति योगेनापराहो द्वेषाभक्तादिनान्त्यभाग एव स्यात् ।

तृतीया तु सर्वमने. रम्भाद्यतिरिक्ता परैव । ते-
न युग्मवाक्यं रम्भावतविषयम् ।

रम्भाख्यां वर्जयित्वा तु तृतीयां द्विजसत्तम ।

अन्येषु *सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते ॥

इति ब्रह्मवैवर्तात् । *गौरीव्रते तु विशेषमाह माधवः-

*मुहूर्तमात्रसत्त्वेऽपि दिने गौरीव्रतं परे ।

न चेष्टापत्तिः । सायाह्वात्रक्याप्ता । नापराह्निकत्वात् । अतस्तत्र
पञ्चधा विभागेनापराह्नवत् पूर्वाह्नः पञ्चधा विभागेन प्रातरात्मकः ।
तत्र प्रविष्टा पूर्वा । इदं च वचनं कृष्णद्वितीयाविषयमेव । तत्र मासे
पूर्वविद्धत्वे पौर्वाह्निकत्वरूपविशेषमात्रविधाने लाघवात् । तेन या
पूर्वेषुः सर्वं प्रातःकालं परित्यज्य प्रवृत्ताऽपरेशुस्त्रिमुहूर्ता तदधि-
का वा, सा कृष्णाऽपि परैव । पूर्वेषुः पौर्वाह्णेकत्वाभावात्, त्रिमुहूर्त-
सत्त्वेन च परविधायकवचनानां प्रवृत्तेः । या तु पूर्वेषुः सर्वं प्रातः-
कालं परित्यज्य प्रवृत्ताऽपि परदिने नास्त्येव, त्रिमुहूर्तन्यूना वा,
सा पूर्वैव । एवं या शुक्ला द्वितीया परदिने नास्त्येव त्रिमुहूर्तन्यू-
ना वा, साऽपि पूर्वैव, परेशुस्त्रिमुहूर्तासम्वादिति हेमाद्रिमाधव-
योर्मतमेकीचक्रः ।

*सर्वकार्येष्विति ।

एकादश्यष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी ।

अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः ॥

इति चोपवासे(१)ऽवयुत्यानुवादः । गणो-गणेशः, तर्दवसा चतुर्थी-
त्यर्थः । रम्भाख्यां वर्जयित्वेति पर्युदासाद् रम्भासदृशीत्यपि
लभ्यते । तत्सादृश्यं च त्रिमुहूर्तवैधवत्त्वं नति गौरीव्रतवाट्टतिः ।
तत्र कलादिवेषस्यापि परविद्वत्प्रयोजकत्वादित्यभिप्रायेणाह-
*गौरीव्रते त्विति । *मुहूर्तेति कलाकाष्ठादिपरं त्रिमुहूर्त-

(१) अवयुत्य-वयवकृत्य, तृतीयामित्यर्थः । एकवैद्यानुवाद इति यावत् ।

शुद्धाधिकायामप्येवं गणयोगप्रशंसनात् ॥ इति ।
चतुर्थीपि सर्वमते ऋगणेशव्रतातिरिक्ता परैव । ऋयुग्म-
वाक्यात् ।

एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थीका ।
उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः ॥
इति माधवीये वृद्धवसिष्ठोक्तेष्व । 'नामचतुर्थी तु म-
ध्याह्न्याप्यनी पञ्चमीयुता च प्राज्ञा' इति निर्णयामृते
माधवीये चोक्तम् ।

युगं मध्यंदिने यत्र तत्रोपोष्य कण्डिवरान् ।
क्षीरेणाप्यारय पञ्चम्यां पूजयेत्प्रयत्नो नरः ॥
विषाणि तत्र नश्यन्ति न तान् हिंसन्ति पक्षगाः ।

सद्भावानावश्यकत्वाभिप्रायम् ।

चतुर्थीसाहिता या च सा तृतीया फलप्रदा ।
अवैश्वक्यकरी स्त्रीणां पुत्रपौत्रवर्द्धिनी ॥
इति विधेः अवैश्वक्यार्थगौरीव्रते एव शेषरूपसाहित्यमतीतेः ।
द्वितीयाशेषसंयुक्ता या करोति विषोहिता ।
सा वैश्वक्यमवाप्नोति प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
इति शेषनिषेधवत् । यदि किञ्चिदपि परेशुर्न लभ्यते, तदा पू-
र्वैव प्राज्ञा ।

एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी ।
पूर्वाविद्धापि कर्त्तव्या यदि न स्यात्परैऽहनि ॥
इति वृद्धवर्गस्येष्टात् । व्रतान्तरे च मुहूर्त्तयाश्चतुर्थीयुताया व्र-
ह्मणं, त्रिमुहूर्त्तद्वितीयाविद्धाया एव वर्जनम् । यदि परेशुस्त्रिमुहूर्त्ता
न लभ्यते तदा विद्धापि पूर्वैव कालानुरोधेन प्रधानत्यागायोगा-
त् । ऋगणेशव्रतेति गौरीव्रतोपलक्षणं तदन्यदेवताके उपवासे
व्रतान्तरे वेत्यर्थः । ऋयुग्मेति । "युगभूतानाम्" इत्यादि । गणेशव्रते

१५८ सटीकनिर्णयसिन्धुप्रथमपरिच्छेदे-

इति माधवीये देवलोक्तेः । युगं-चतुर्थी । पूर्वर्च म-
ध्याहुव्यासौ पूर्वा, अन्यपक्षेषु परैव; पञ्चम्यां पूजोक्तेः ।
गणेशव्रते तु तृतीयायुतैव चतुर्थी ।

चतुर्थी तु तृतीयायां महापुण्यफलप्रदा ।

कर्तव्या व्रतिभिर्वत्स गणनाथसुनोषिणी ॥

त्वाहगणेशव्रते त्विति । गणनाथेति । “संदिग्धेषु वाक्यशे-
षात्” इति(१) न्यायेनास्य गणेशव्रतपरता । न च तद्गणेशव्रतं

(१) “अक्ताः शर्करा उपदधाति” इति श्रूयते, “तेजो वै घृतम्” इति
च । शर्कराः-मृत्तिकाभिधाः भुद्राणां । तेजः-तेजोजनकमित्य-
र्थः । तत्र तेजःशब्दस्य “आयुर्वै घृतम्” इति बहुवचनान्तरात् ।
तत्रायं संशयः-किं विधिवाक्येऽक्तत्वमात्रप्रवर्णनात्कत्वस्य च द्रव-
द्रव्यमात्रसाध्यत्वात् तदाकाङ्क्षायां यस्य कस्यापि घृत-तैल-वसा-
दीनामन्यतमस्य ग्रहणं, किं वाऽर्थवादधृतघृतकृत्येवेति ? । यद्यप्यज्ञ-
जनस्य विधिर्नास्तीति तदुपजीव्योक्तसंशयां नोपपद्यते, तथापि अ-
क्तत्वविशिष्टशर्करोपधानविधानादजनं विना शर्कराणां तत्त्वासम्भवे-
नाजनक्रियाक्षेपात्तद्विधिः कल्प्यते इति न दोषः ।

अत्रोच्यते-यद्यर्थवादानुसारेण तत्साधनधृतमात्रस्य ग्रहणं, तदा
“अक्ताः शर्कराः” इति विधिवाक्येऽक्तशब्दस्य घृताक्ते लक्षणा स्यादिति
विधेरर्थवादापेक्षया निरपेक्षत्वाद्, उपक्रमस्यन्वेनान्न ज्ञातां विरोधित्वा-
च्च प्राधान्येन गुणानुसारिप्रधानलक्षणाया अभ्यास्यत्वाद्विध्यनुसारेण
द्रवद्रव्यमात्रसाध्याजनक्रियाविधी कल्पिते यस्य कस्यापि द्रवद्रव्यस्य
ग्रहणम् । ततश्च “तेजो वै घृतम्” इत्यत्र विध्यनुसारिणी घृतशब्दस्य
घृताघृतसाधारणाजनसाधकद्रवद्रव्यमात्रे लक्षणेति पूर्वपक्षे-

सिद्धान्तसूत्रम्-“संदिग्धेषु वाक्यशेषात्” इति (जै० सू० १-४-२९)
अयमर्थः-विधिषु संदिग्धेषु सत्सु अर्थवाद्गुणवाक्यशेषाभिर्णयः क-
र्तव्य इति । अर्थवादसमर्पिते विशेषे नान्यग्रहणं प्रामाणिकमिति वा-
च्यम् । एवं च विधिवाक्यधृताक्तत्वान्यथानुपपत्तिप्रतिपन्नाजनसा-
धनद्रवद्रव्यसामान्यस्याननुष्ठयतया तद्विशेषाकाङ्क्षायामर्थवादसमर्पि-
तघृतेनैव तस्याः शास्यतया घृतस्यैवोपादानम् । न चैवमुक्तरीत्या
लक्षणापत्तिः । घृतेऽपि द्रवद्रव्यत्वपर्याप्त्या लक्षणाऽनङ्गीकारात् ।
तत्र यच्च न विरोधोऽपि, इति ।

इति हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्तात् । माघवीये तु गणेश-
व्रते मध्याह्नक्यापिनी मुद्रया ।

चतुर्थी गणनाथस्य मातृविद्या प्रशस्यते ।

मध्याह्नक्यापिनी चेत्स्यात्परतन्त्रेत्परेऽहनि ॥

इति बृहस्पतिवचनात् ।

॥ प्रातः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेन्नृप ।

इति तत्कल्पेऽभिधानाच्च । तेन 'परदिने तस्मै परा,
अन्यथा ॥ पूर्वा' इत्युक्तम् । ॥ वस्तुनस्तु यत्र भाद्रशुक्ल-
चतुर्थ्यादौ गणेशव्रतविशेषे मध्याह्नपूजोक्ता तादृश-
याप्येष प्रागुक्तवचनानि, न तु सार्वत्रिकाणि ।
॥ संकष्टचतुर्थ्यादौ बहूनां कर्मकालानां बाधापत्तेः । तेन

नास्त्येव यत्र तृतीयायुक्ताया ग्राह्यत्वं स्यादिति बाध्यम् । दूर्वा-
गणपतिव्रतादेः सर्वान् । ॥ चतुर्थीति । अग्रे भाद्रशुक्लचतुर्थी
वरदचतुर्थीत्युच्यते ।

सुरासुरानाप्नुवती गणेशं भक्तिपूर्वकम् ।

तस्यां प्रादाद्वरं यस्मात्तस्माद्वरचतुर्थिका ॥

इतिवाक्यात् । तद्वत्-सिद्धिविनायकव्रतयोर्भेदेऽपि निर्णयो न
भिद्यते । अतश्च वरदचतुर्थीप्रकरणस्यप्रमाणमुक्त्वा सिद्धिविनाय-
कव्रतस्यप्रमाणमाह- ॥ प्रातरिति । ॥ पूर्वेति । मातृविद्यामाश-
स्त्यादिति भावः । गणेशव्रतसामान्ये माघवोक्तं निर्णयं तद्विशेषे
व्यवस्थापयति — ॥ वस्तुनस्त्विति । ॥ संकष्टेति ।

श्रावणे बहुले पक्षे चतुर्दश्या विभूदये ।

तस्मिन् दिने व्रतं कार्यं सङ्कष्टारूपं सुरेश्वरि ॥

गणेशं पूजयित्वा तु चन्द्रायार्घ्यं च दीयते ।

इति विभूदयस्य कर्मकालत्वोक्तेः ।

चन्द्रोदयव्रते चैव तिथिस्तात्कालिकी स्मृता ।

१६० सटीकनिर्णयसिन्धुप्रथमपरिच्छेदे-

सर्वत्र गणेशव्रते *पूर्ववेति सिद्धम् । संकष्टचतुर्थी तु चन्द्रोदयव्यापिनी ग्राह्या । दिनद्वये तत्त्वं *मातृयोगस्य सत्त्वात्पूर्वत कोचिद् । *अन्ये तु दिने मुहूर्तत्रयादिरूपस्य तृतीयायोगस्याभावात् परादिने माधवोक्तमध्याह्नव्यापिसत्त्वात्संपूर्णत्वाच्च परेत्याचक्षते । दिनद्वये तदभावे तु परैव । *गौरीव्रते तु पूर्वैव* ।

गणेशगौरीबहुलाव्यतिरिक्ताः प्रकीर्तिताः ।

चतुर्थ्यः पञ्चमीचन्द्रा देवतान्तरयागतः ॥

इतिवाक्याच्च । अत्रामान्तो मासः । 'व्रते शुक्रादिमेव च' इति वचनात् । *मातृयोगस्येति न च "मातृविद्धा प्रशस्यते" इत्यस्य कथमिह प्रवृत्तिः ? दिवा त्रिमुहूर्तवधे हि तत्प्रवर्तते, न तु रात्राविति बाध्यम् ।

अहःसु तिथयः पुण्याः कर्मानुष्ठानतो दिवा ।

नक्तादिव्रतयोगेषु रात्रियोगो विशिष्यते ॥

इति वाक्याद्रात्रिवेशस्यापि रात्रिसाध्यकर्मसु हेमाद्रिमाधवादिभिरुक्तत्वात् । दिनद्वये तदभावे पूर्वैव मातृयुक्तत्वात् । "गणेशगौरीबहुला व्यतिरिक्ताः" इत्यग्रिमवचनोपलक्षणमेतत् । *अन्ये त्विति । अत्रारुचिः । तथा हि-वेशवचांसि दिवावधे एव प्रवर्तन्ते इत्यत्र मानाभावः । जन्माष्टम्यादौ रात्रिवेशस्यापि माधवादिभिरुक्तेः । महालक्ष्मीव्रतसमाप्तौ दिनद्वये चन्द्रोदयकालेऽष्टमीसर्वे "कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव" इति पूर्वविद्धवाक्यस्य रात्रिवेशेऽपि प्रवृत्तेर्हेमाद्र्यादिभिरुक्तेरिति । *गौरीव्रते इति । तच्च—

माघशुक्लचतुर्थ्यां तु गौरीमाराधयेद्बुध ।

इत्यादिनोक्तम् । *पूर्ववेति ।

जया च यदि सम्पूर्णा चतुर्थी द्रसते पुनः ।

जया सैव हि कर्तव्या नागविद्धा न कारयेत् ॥

इति वाक्यस्य कैमुत्यन्यायेन तृतीयायुक्ताया ग्राह्यत्वार्थत्वात् ।

इति मदनरत्ने ब्रह्मवैवर्तम् । (१)

पञ्चमी तु माघनक्षत्रे सर्वाऽपि पूर्वा ।

चतुर्थीसंगुता कार्या पञ्चमी परया न तु ।

॥ देवे कर्मणि पित्र्ये च शुक्रपक्षे तथाऽसिते (२) ॥

इति हारीशोक्तः । जेमाद्रिमते तु ॥ कृष्णा पूर्वा, सि-
ता परा । 'कृष्णा पूर्वेयुता, सिता परायुता स्यात्पञ्च-
मी' इति दीपिकोक्तः । ॥ वस्तुनस्तु हारीशोक्तः ॥ उपवा-
सविषया ।

प्रतिपत्पञ्चमी चैव ॥ समाविष्टीभूतपूर्णिमाः ।

॥ देवे इति "पूर्वाह्णा न देवानाम्" इत्यादिस्पृशार्थम्, पित्र्ये इति-
दृष्टान्तः । ॥ कृष्णेति । "एकादशी तथा पक्षा" इति पूर्वविद्धत्वं
"पञ्चमी तु प्रकर्षक्या पक्षा युक्ता" इत्युत्तरविद्धत्वं च शुक्रकृष्ण-
वाक्येन (३) व्यवस्थाप्यम् । अथ "शुक्रपक्षे तथाऽसिते" इत्यनेन
विरोध इत्यत्र भाह ॥ वस्तुनस्तु इति । ॥ उपवासंति । न च —

माघः प्रातरुपवासो हि तिथिदेवफलेऽप्युभिः ॥

इत्यनेन विरोधः, तेनोपवासं उत्तरविद्धाविधानादिति वाच्यम् ।
माघः पक्षोक्त्या तस्य विधायकत्वाभावात् । ॥ समाविष्टी — वदामा ।

(१) संहृतपूर्वा — उत्तरायणस्य संहृतपूर्वकाले संहृतपूर्वत्वे वा परैव ।
मातृयागस्य आद्यशुक्लचतुर्थीपरम्बात् । सावित्रीधस्य कृष्णाष्टमी-
चतुर्दशीविधानात्तत्रैव पूर्वविद्धत्वं न संहृतपूर्वकाले तृतीया-
योगेन तादृजत्वं चतुर्थ्या उपलक्षणत्वे प्रमाणान्नायात् । अथ तृदये
विमुहूर्तात्मकतृतीयावधि सत्येव तृतीयावधत्वं । तस्मात्परव चतुर्थी
युक्ताति पुरुषार्थचिन्तामणिः ।

(२) असिते — कृष्णे इत्यर्थः ।

(३) शुक्रपक्षे तिथिग्रोह्या यस्यामभ्युदिनो रविः ।

कृष्णपक्षे तिथिग्रोह्या यस्यामस्तमिती रविः ॥

इत्यनेनैतत्पर्यः ।

नवमी दशमी चैव नोपोष्याः परसंयुताः ॥
इति ब्रह्मवैवर्तात् । यत्तु -

पञ्चमी तु प्रकर्तव्या षष्ठ्या युक्ता तु नारद ।
इत्यापस्तम्बीयं, तत्स्कन्दवतपरम् ।

स्कन्दोपवासे स्वीकार्या पञ्चमी परसंयुता ।

इति वाक्यशेषादिति साधयः । नागपूजाविषय-
मित्यनन्तभट्टनिर्णयामृतादयः । समन्कारचिन्तामणी—

पञ्चमी नागपूजायां कार्या षष्ठीसमन्विता ।

तस्यां तु तृपिता नागा इतरा सचतुर्थिता ॥ इति ।

*तेन नागपूजादौ परैव । यत्तु मदनरत्नदिवोदासी-
ययोः श्रावणपञ्चम्यतिरिक्ता पूर्वत्युक्तम् ।

श्रावणे पञ्चमी शुक्ला संप्रोक्ता नागपञ्चमी ।

तां परित्यज्य पञ्चम्यश्चतुर्थीसहिता हिताः ॥

इति संग्रहोक्तः,—

गणेशस्कन्दयोगाभ्यां क्रमाश्रयः शुभाशुभः ।

अरिमित्रे तयोः पञ्च नागानामास्तुवर्हिणी(?) ॥

इति पदत्रिंशन्मताच्च श्रावणपञ्चम्यतिरिक्ताया नागपञ्च-
म्याश्चतुर्थीयुतत्वमुक्तं, तद् *उपवासार्थादिवषथम् । पञ्च—
वाहने ॥

भूतं—चतुर्दशी । पूर्णिमा चतुर्णिमा । उपवासानिरिक्तव्रते
परेति लभ्यते; तदाह *तेनेति । *उपवासार्थादिनि । आदिपदं
सम्पातायातम्, उपवासपूर्वकपूजाग्रहणार्थं वा । उपवासे प्रधाने
निर्णीतायास्तिथेस्तत्सहचरपूजायां ग्राह्यात् । अत्र स्कन्दोपवासे
परा कार्या ।

(१) चतुर्थीयुक्ता पञ्चमी शुभकलप्रदा, षष्ठीयुक्ता चाशुभकलप्रदा ।
तयोश्चतुर्थीयुक्तपञ्चम्या नागस्य मित्रमास्तुवर्हिणं, षष्ठीयुक्तपञ्चम्याः
तच्छत्रुर्मयूरश्च वाहनमित्यर्थः ।

षष्ठी सर्वमेव स्कन्दवर्तमानिरिक्ता परैव । अयुग्म-
वाक्यात्,

अनागविद्धा न कर्तव्या षष्ठी चेव कदाचन ।
इति स्कान्दाद्य ।

स्कन्दोपनामे स्वीकार्या पञ्चमी परमंयुता ।

इति विशेषवचनान् । आरण्यश्रम्यापि उपनामे परा “आव-
णे पञ्चमी शुक्ला सम्प्राप्ता नागपञ्चमी । नां परिग्रह्य” इति वच-
नात् । तथा च परोक्षमिमुहना नामाश्रम्यादिः पराऽन्यथा पूर्वनि ।
परं तु या पञ्चमी परा स्वीकार्या सा स्कन्दोपनामे नागपूजायां
चेति (१) व्यवस्थिताऽन्या पञ्चमीप सर्वत्रा पूर्वव, “इतरा सप्तपुरिका”
इति स्मरणात् । विशेषवाक्येषु उपोष्यादिपदान्युपलक्षणम् । “देवे
कर्मणि” इति वचनादांन पाठः । अयुगे विशेषनं चैवन्मनसैव दृश्यते ।
ग्रन्थकृता चापनामादिपदानामुपलक्षणत्वं न मन्यते इति सा-
ध्यम् । स्कन्देति ।

षष्ठी नियमिद्वाराज सर्वदा सर्वकायदा ।

उपोष्या सा प्रयत्नेन कार्त्तिककर्मणि या गदा ॥

इति सर्वभाषीयशुक्लपुत्रायाम्,

आपादशुक्लपुत्रां तु नाथः कीर्त्तारकी स्मृत् ॥

इति आपादशुक्लपुत्रां न, स्कन्दोपनामे

कृष्णाष्टमी स्कन्दषष्ठी शिवमात्रचतुर्दशी ।

एताः पूर्वयुता कार्यास्तिथ्यन्ते पार्ष्णं भवन् ॥

इति स्कान्देन पूर्वविद्वन्वाक्तेः । कृष्णाष्टमी — कृष्णपक्षाष्टमी रु-
द्रदेवत्या व्रतकाण्डोक्ता कृष्णाष्टमीसमारुपानत्रासम्बन्धिनी वा ।
कृष्णजन्माष्टमीति कीचत् । अयुगेति । “पण्डुर्योः” इत्यादिः ।
अनागोति ।

१६४ सटीकनिर्णयसिन्धुप्रथमपरिच्छेदे-

सप्तमी पूर्वैव *युग्मवाक्यात्.

*षष्ठ्या युता सप्तमी च कर्तव्या तात सर्वदा ।
इति स्कान्दाच्च ॥ निर्णयामृते-

षष्ठी च सप्तमी चैव वारश्चेदंशुमालिनः ।

योगोऽयं पञ्चको नाम सूर्यकोटिश्रद्धैः समः ॥

(१) नागविद्धा न षष्ठी स्यात्पक्षयोः समयोऽपि ।

दैवे कर्मणि तां कुर्यात् पित्र्ये पूर्वण संयुताम् ॥

इति स्पष्टमपि मौपन्तवं स्मर्यते ।

एकादश्यष्टमी षष्ठी पूर्णिमामी चतुर्दशी ।

अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः ॥

इत्यादावुपोष्यग्रहणं व्रतसामान्योपलक्षणम् । “नागोद्वादशना-
डीभिः” इति नागवेदः । तेन षण्मुहूर्तन्यूनपञ्चमीयोगे पूर्वैव ।
तिथिक्षये तु-

एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी ।

पूर्वविद्धाऽपि कर्तव्या यदि न स्यात्परैऽहानि ॥

इति वासिष्ठं स्मर्त्तव्यम् । *युग्मेति “षण्मुहूर्तः” इत्यादि । *ष-
ष्ठ्या युतेति । या पूर्वयूरात्रिमारभ्य षट्त्वां तिथिभयादष्टमीवि-
द्धा सा, सैव ग्राह्या । गुणानुरोधेन प्रधानलोपस्यान्याय्यत्वात् । अतश्च

नागविद्धा तु या षष्ठी रुद्रविद्धो दिवाकरः ।

कामविद्धो भवेद्विष्णुर्न ग्राह्यास्तं तु वामराः ॥

इति निषेधोऽपि तत्र न प्रवर्त्तते । नागः— पञ्चमी । रुद्रः— अष्टमी ।
दिवाकरः— सप्तमी । कामः— त्रयोदशी । विष्णुः— द्वादशी ।

ननु—

षष्ठ्या युता सप्तमी च कर्तव्या तात सर्वदा ।

षष्ठी च सप्तमी यत्र तत्र सन्निहितो रविः ॥

इति स्कान्दात्,

(१) नागः— पञ्चमी ।

आष्टमी तु अस्मिन्मने कृष्णा पूर्वा, मित्रा परा ।

व्रतमानेऽष्टमी कृष्णा पूर्वा, शुक्लाऽष्टमी परा ।

इति भावयोगोक्तः, 'परमुक्त शुक्लाऽष्टमी, पूर्वमुक्त कृष्णा' इति

पट्टिसमेता कर्त्तव्यं न समर्प्य नाष्टमीयुता ।

पतङ्गोपासनायेह पट्टापादद्वयसंगमम् ॥

इति आचम्याश्च गान्धर्वस्य एव पुनः सृजने न समेव, इति चेन्न ।

“सप्तमी नाष्टमीयुता न समन्या युताऽष्टमी । अथैव व्रतकल्पे-
षु” इति ब्रह्मवैवर्तम् । एवं च

पट्टयेकादश्यमासस्या प्रविद्धा न नाष्टमी ।

सप्तमी पराविद्धा न नाष्टमी । आचम्यत्राप्यु ॥

इति चाहो उवाच भगवन् सप्तम्याप्युत्तमन्वं द्रष्टव्यम् । कश्चित्
यत्र यत्र पञ्चम उवाचान्वनं विद्धा श्रुत्वा तत्र सप्तम्याप्या-
सान्वेयान् पुनर्वाऽप्यानां वना आश्रयमोऽननादिर्वाऽनान्वना
वापयाम इत्याहुः । अस्मिन्नि ।

कृष्णपक्षेऽष्टमी नैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वाविद्धा तु कर्त्तव्या पराविद्धा न कार्त्तव्यम् ॥

उपवासार्थकालेषु एव यमः सनातनः ।

शुक्लपक्षेऽष्टमी नैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी ॥

पूर्वाविद्धा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परमंयुता ।

उपवासार्थकालेषु एव यमः सनातनः ॥

इति नियमोक्तः । यत् “वसुधैव कुटुम्बकम्” इति युग्यवाक्यं, यच्च-

नागविद्धा तु या पट्टी भागविद्धा गोमहेश्वरः ।

चतुर्दशी कार्त्तव्या निम्बस्या मण्डिताः स्मृताः ॥

इत्यादिः तन्मते शुद्धवशावावयम् । यत्—

दीपिकोक्तञ्च । *शिवशक्त्युत्सवे च कृष्णाष्टयुत्तरा ।

पक्षद्वयेऽष्टयुत्तरैव शिवशक्तिमहोत्सवे ।

इति साधवोक्तेः । दिवोदार्भायै भाविष्ये

शुक्लपक्षे तिथिग्रीष्मा यस्यामभ्युदितो रविः ।

कृष्णपक्षे तिथिग्रीष्मा यस्यामस्तमितो रविः ॥

इति, तत्तु नेह भवतीति । सामान्यतः प्रसक्तयोर्व्येनस्थापकं हि
तत्, न चेह तथा प्रसाक्तिरस्तीति । नन्वस्तु उपवासं कृष्णाष्टयुत्तरा ।

एकादश्यष्टमी पष्टी अमावास्या चतुर्थिका ।

उषोष्वाः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः ॥

इति स्मरणादिति चेन्न । कृष्णाष्टम्याः पूर्वविद्धनवोपकोक्तनिग-
मवाक्यान्ते

उपवासादिकार्येषु एव धर्मः सनातनः ।

इत्याहृत्योपवासोक्तेः । न चेदं रुद्रोपवासपरम् ।

रुद्रव्रतेषु सर्वेषु कर्तव्या संमुखी तिथिः ।

अन्येषु व्रतकल्पेषु यथोदिष्टामुपावसेत् ॥

इति स्मरणादिति शङ्काम् । 'एव धर्मः सनातनः' इत्यनेन सर्ववि-
षयकत्वस्य स्पष्टं प्रतीतिः । रुद्रव्रतं प्विति च व्रतमात्रपरं, न तूपवा-
समात्रपरमिति समानविषयत्वाभावाच्च तेनोपसंहारसंभव इति
भावः । *शिवशक्तीति मिलितशिवशक्तिदेवतयः पूजापवासादिः,
उत्सवः-व्रतम् ।

अष्टम्या नवमी विद्धा नवम्या चाष्टमी युता ।

अर्द्धनारीश्वरप्राया उषामोहश्वरी तिथिः ॥

अष्टमीनवमीयुग्मे महोत्साहे महोत्सवः ।

शिवशक्त्योः शिवक्षेत्रे पक्षयोरुभयोरपि ॥

इति पादो विहितः । अत्र शिवस्य शक्तेश्च य उत्सवः पक्षद्वय-
गतायामष्टम्यां नवम्यां वा विहितः, स नवमीयुताष्टम्यां अष्टमीयु-
तनवम्यां च कार्य इत्येतावद्विवक्षितं, शिवक्षेत्रे इत्यनुवादः । शिवो-

*यदा यदा मितप्रेम्णां बुधवारो भवेत्काचित् ।

तदा तदा हि सा ग्राह्या एकभक्ताशनं नृप ॥

*सन्ध्याकाले तथा चैत्रे प्रसुप्ते च जनादिने ।

बुधाष्टमी न कर्तव्या हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥

अन्त्यं पणं हेमाद्रौ न धृतम् ।

नवमी तु सर्वमते पूर्वा युग्मवाक्यात्,

न कुर्यान्नवमीं तान दशम्या तु कदाचन ।

इति स्कान्दाद्य ।

दशमी तु पूर्वा परा वेति हेमाद्रिः ।

कृष्णा पूर्वोच्चारा शुक्ला दशम्येवं व्यवस्थिता ।

इति माधवः । अथस्तुतस्तु मुक्त्या नवमीयुतेव ग्राह्या ।

दशमी तु प्रकर्तव्या सदुर्गा हि जमत्तम ।

इत्यापस्तम्बोक्तः । यत्

तस्यैव तत्रैव कर्ण्यात् । अपो ज्येष्ठादः । एवं च

उपवासं सप्तमी तु तेषाद्धन्युत्तरं दिनम् ।

पक्षयोक्तमयोरपि उपवासोर्वारः स्मृतः ॥

इति वाक्यं शिवशक्त्युत्सवाभिप्रायम्, अन्योपवासाभिप्रायकत्वासम्भवादिति द्रष्टव्यम् ।

*यदा यदेति । बुधयुक्तायां शुक्राष्टम्यां बुधाष्टमीघृतं विधीयते, तस्य तदुद्यापनस्य च विस्तरं वृत्तार्कं द्रष्टव्यः । *सन्ध्याकाले इति शुक्राष्टमीत्वात्परा ग्राह्या । तत्र यदि परदिने बुधवारो नास्ति पूर्वादिने च सायंकाले नास्ति किं तु सन्ध्याकाले वर्तते, तत्र प्रधानं कार्यमिति प्राप्तावयं निषेधः पूजापर्याप्तिसायंकाले सर्वे बुधाष्टमी कार्या नान्यथेत्यतन्परम् ।

मतान्तरञ्चाह—*अस्तुतस्तिवति । अत्रेदमरुचिबीजम्—

युक्ता न दूषिता यस्मादतः सा सर्वतोमुखी ।

संपूर्णा दशमी कार्या पूर्वाया परयाऽथ वा ।
इत्यद्विरसोक्तं तत्रवर्मायुक्तालाये औदगिनी आगे-
त्येवं ज्ञेयम् ॥

अथैकादशी । *तत्रैकादशुपवासो ज्ञेया- *निषेध-
रिपालनात्मको व्रतरूपश्च । तत्राऽऽद्याः—

न शङ्कत पिबेन्नोयं न खादित *कर्मसूक्तौ ।

एकादश्यां *न भुञ्जीत पक्षयोः शुभयोः अपि ॥

इति कौर्मदेवलायुक्तेः । आश्वपुराणेऽपि—

इति सर्वतोमुखत्वोक्तिविरोधान् मायनमतमनं सम्यक् । आप-
स्तम्बवाक्यं तु कृष्णपञ्चमम् ।

नन्दाविद्धा तु या पूर्णा द्वादशी भक्ते मिता ।

भृगुणा नष्टनन्दा च एता वै निष्कृताः स्मृताः ॥ इति ।

नागविद्धा तु या पष्टी शिवविद्धा तु सप्तमी ।

दशम्यैकादशीविद्धा नोपोष्याः स्युः कथं न न ॥

इति निषेधश्च तथैव । उपवासपदं तृपलक्षणम् ।

उपवासं एकादशीं निर्णेतुमाह— *तत्रैति । *निषेधेति ।

विधेयवाप्रधानत्वं प्रतिषेधे प्रधानता ।

प्रसज्यप्रतिषेधोऽयं क्रियया सह यत्र नञ् ॥ इति ।

निषेधस्वरूपं निवृत्तिः । *कर्मसूक्तौ—पटाराष्ट्राणां 'कण-
गे'इति प्रसिद्धः कन्दः कर्मः । 'गोदाल'इति 'कान'इति वा प्रसिद्धः
कन्दः सूकरः । *न भुञ्जीतेति । न च भोजनमभ्यवहारविशेष इति
फलादिभक्षणं दुर्वास्येति वाच्यम् । धातोः सकलादनीयार्थत्वात् ।
अन्यथा कृष्णायां विद्धायां चैकादश्यां व्रतरूपोपवासनिषेधे भो-
जननिषेधादेव फलादिभक्षणप्राप्तेः

उपवासनिषेधे तु भक्षणं किञ्चित्प्रकल्पयेत् ।

इति फलादिभक्षणविधिवैयर्थ्यात् । एवम् “अन्नपाश्रिय पापानि”

*गृहस्थो ब्रह्मचारी च आहिताग्निश्चैव च ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षमोरुभयोरपि ॥ इति ।

*न चात्र *पर्युदामेन व्रतविधिः । *तद्धेतुव्रतादि-
शब्दाभावात् । व्रतरूपस्तु ब्रह्मचर्ये

प्राप्तं ह्यग्निने सम्प्राप्तिनाय नियमं निशि ।

*दशम्यामुपवासस्य प्रकुर्याद्वैष्णवव्रतम् ॥ इति ।

*इदं च शिवभक्त्यादिभिरपि कार्यम् ।

वैष्णवो वाऽथ शैवो वा कुर्यादेकादशीव्रतम् ।

इति शिवभर्तृक्तः ।

वैष्णवो वाऽथ शैवो वा सौरोऽप्येतत्समाश्रित ।

इति निन्दादौ “न पचेदन्नमात्मनः” इत्यादिवदन्नशब्दोऽदनीयपर

इति । निषेधपालने सर्वपापविनाशमाह *गृहस्थ इति *न

चात्र इति । एकशुक्लकल्पनाद्यावादिनिषेधः । *पर्युदामः—

विषेयप्रधानत्वं प्रतिषेधोऽप्रधानता ।

पर्युदामः स विज्ञेयो यथाज्ञानपदेन न च ॥

इति शैव्या नमः संकल्पलक्षणया । उत्तरपदेन—स्वात्मरूपाय

धात्वर्थान्यतमनिवर्त्यकतया । इति तद्धेतुव्रतम् । यथा “नेदतोऽन्न-
मादित्यम्” इत्यादौ “तस्य व्रतम्” इत्युपक्रमे ब्रह्मचर्योऽस्तीति

संकल्पे लक्षणा, न चेद तथाऽस्तीत्यर्थः । ननु व्रतविधयन्यनिषेधो

नोपगम्यते, तद्वन्नयोरिकवाच्यमायां आगवादिनिषेधः । तथा

मति संक्रान्तिरविवागादवदूषणमनिषेधे भाजनस्यैव सम्भवान्

किञ्चिद्व्रतविधानस्यैव शक्यम् । मति तु पृथक्निषेधे तत्पालनाय प्र-

वृत्तस्य निवृत्तः संकल्पाविनाशवान् । संकल्पे चापवासानिषेधाति-

क्रमशङ्कानिवृत्तये किञ्चिद्व्रतविधिरर्थवत्त्वान् ।

*दशम्यां निशि उपवासस्य नियममित्यन्वयः । व्रते सर्व-

पापविकारमाह—*इदं चैव । निषेधपालनस्य केवलनित्यत्वा-

इति सौरपुराणाच्च । *सोऽपि ज्ञेया *नित्यः काम्यश्च ।

उपोष्यैकादशीं नित्यं पक्षयोरुभयोरपि ।

इति गारुडोक्तः,

पक्षे पक्षे च कर्तव्यमेकादश्यामुपोषणम् ।

इति नारदाक्तेश्च नित्यता ।

यदीच्छेद्विष्णुसायुज्यं श्रियं सन्ततिमात्मनः ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ॥

इति कौर्मादिषु फलश्रुतेश्च काम्यता । उभयैकादशीव्रतं
गृहस्थातिरिक्तानामेव नित्यम् । गृहस्थस्य तु शुक्राणामेव
व्रतं नित्यं, न कृष्णाणाम् ।

दाह- *सोऽपीति । व्रतरूपोऽपीत्यर्थः । *नित्य इति । नित्यत्व-
साधकानि सङ्गृहे—

नित्यं सदा यावदायुर्न कदाचिदतिक्रमेत् ।

इत्युक्त्याऽकरणे(१)दोषश्रुतेरयागचोदनात् ॥

फलाश्रुतेर्वाप्सया च तन्नित्यमिति कीर्तितम् । इति ।

तत्रायन्तद्वयं ग्रन्थकारेणोक्तम्(२) । सदाशब्द उक्तः सनत्कु-
मारसंहितायाम्—

एकादशी सदोपोष्या पक्षयोः शुक्रकृष्णयोः ।

यावदायुःशब्दो विष्णुपुराणे—

द्वादशी न प्रोक्तव्या यावदायुः सुवृत्तिभिः ।

अतिक्रमनिषेधः कण्वेनोक्तः—

एकादश्यामुपवसेन्न कदाचिदतिक्रमेत् ।

विष्णुरपि—

(१) अत्र केषुचित्पुस्तकेषु 'इत्युक्त्याऽतिक्रमे' इति पाठः ।

(२) नित्यंवाप्सेति द्वयम् 'उपोष्यैकादशीं नित्यम्' 'पक्षे पक्षे च
कर्तव्यम्' इति वचनद्वयेनोक्तमतः सदैव्यारभ्य फलाश्रुतिपर्यन्तमेव
स्पष्टीक्रियते इति भावः ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ।

*वनस्थ्यातिधर्माऽयं, शुक्रामेव सदा गृही ॥

इति देवलोक्तः । न चानेन निषेधपालनमेव वन-
स्थ्यातिविषयं उपसंह्रियते, न तु वनमिति वाच्यम् । अ-
स्य *पर्युदासेन वनविधिरन्वयात् । *अन्यथा पूर्वोक्ता-
ग्निपुराणवचनेन निषेधपालने गृहस्थस्याधिकारोक्त्या वि-
रोधः स्यात् । अनिषेधस्य निवृत्तिमात्रफलत्वेन *विशेषा-

एकादश्यां न भुञ्जीत कदाचिदपि मानवः । इति ।

अकरणे दोषः सनत्कुमारैर्गोक्तः --

न करोति यदा मूढ एकादश्यामुपपणम् ।

स नरो नरकं याति रौरवं नपमावृतम् ॥

अत्यागचोदना विष्णुरहस्ये --

परमापदपापघ्नो हर्षे वा समुपस्थिते ।

मृतके मृतके नैव न त्यजेद्वादशीव्रतम् ॥

फलाश्रुतिः कात्यायनादिवाक्ये --

एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि । इति ।

*वनस्थ्याति ब्रह्मचारिविधवर्योरुपलक्षणमित्यग्रे स्फुटम् ।

*पर्युदासः न भुञ्जीतेत्यत्र भोजनाभावसंकल्पार्थकत्वम् (१) ।

*अन्यथा -- पर्युदासाऽनुपगमे । नन्वाग्निपुराणे एकादशीसामान्ये
गृहस्थस्याधिकारः प्रतीयते, स च शुक्रायामुपसंह्रियते ।

सामान्यविधिरस्पष्टः संह्रियेत विशेषतः ।

इत्युक्तेः । तथा च वर्णिमृदिवनियतीनां -रण्डायाश्च निषेधपा-
लने शुक्रा, मृदिभिन्नानां तु तत्र कृष्णेत्यामेयदेवत्ववाक्ययोरनिष्टि-
तार्थ इत्यत्राह -- *निषेधस्यातः । *विशेषः -- अधिकारिविशेषो व-
नित्वादिः । नन्वेवमपि तत्रः प्रधानीभूताख्यातान्वये लाघवाभिपेक्ष

पुत्रवांश्च सभायिश्च बन्धुयुक्तस्तथैव च ।
 उभयोः पक्षयोः काम्यव्रतं कुर्यात्तु वैष्णवम् ॥
 इति नारदोक्तं । एतत् सर्वं कालादर्शं उक्तम् -
 विधवाया वनस्थस्य यत्नेश्चैकादर्शाख्ये ।
 उपवासो, गृहस्थस्य शुक्राणामेव पुत्रिणः ॥
 भुजेर्निषेधः कृष्णायां, मन्दिस्तस्य ततो वने ॥ इति ।
 *प्राच्यास्तु वैष्णवगृहस्थानां कृष्णाऽपि नित्या ।
 नित्यं भक्तिममायुक्तेनैर्विष्णुपरायणैः ।
 *पक्षे पक्षे च कर्तव्यमेकादश्यामुपावणम् ॥
 सपुत्रश्च सभायिश्च सजनां भक्तिमयुतः ।
 एकादश्यानुपवसेत् *पक्षयोरुभयोरपि ॥

कृष्णोपोष्येति पूर्वोक्तार्थस्याक्षरारूढत्वं सूचितम् । निषेधपालने
 गृहिणामधिकारो 'गृहस्थो ब्रह्मचारी च' इत्यनेन दर्शितः । अने—
 तव । पूर्वमतेऽस्मिन् व्यञ्जयन् स्वसिद्धान्तमाह *प्राच्यास्तित्वात् ।
 *पक्षे पक्षे चेति व्रतस्य नित्यत्वार्थम् । सपुत्र्येत्यादि पुत्रादेरु-
 पवासाधिकारार्थम् । बहुव्रीहिणा च पुत्रवदपुत्रगृहस्थयोर्निषेधोऽपि
 बाध्यते । अत्रैष्णवगृहस्थेषु पुत्रवद्गृहस्थनिषेधो दोषाधिक्यार्थः ।
 *पक्षयोरुभयोरपीति कृष्णालाभः ।

यथा शुक्रा तथा कृष्णा यथा कृष्णा तथेतरा ।
 तुल्ये ते मन्यते यस्तु स वै वैष्णव उच्यते ॥
 इति वैष्णवलक्षणं भगवद्भक्तत्वमेवेत्यादिष्कर्तुं विष्णुपरा-
 यणैरिति ।

रविवारेऽर्कसंक्रान्त्यामेकादश्यां मितेतरं ।
 पारणं चोपवासं च न कुर्यात्पुत्रवान् गृही ॥
 इति रविवारादौ पुत्रवद्गृहिण उपवासनिषेधस्तु नेह प्रवर्त्तते ।
 तन्निमित्तोपवासस्येत्युक्तं । व्यतीपातादायुरवासानिषेधस्तु काम्यो-

इति नारदोक्तोक्त्याहुः । *पुत्रशब्दश्चापत्यमात्र-
वचनः । नारायणवृत्ता—‘पुमांस एव मे पुत्रा जायेरन्’
इत्यत्रापत्यमात्रवार्त्तिकोक्तैः (१) । ‘जनयेद्बहुपुत्राणि’ इति
लिङ्गात् । ‘पौत्रा मातामहस्तेन’ इति मनुक्तैः । पुत्र्या
अपत्यमित्यर्थे तु ‘स्त्रीभ्यो ढक्’ (पा०सू० ४-१ १२)
इति पौत्रेय इत्यापत्तेः । ‘पुमान् पुत्रो जायते’ इति च ॥
उपवासनिषेधे विशेषो वाच्यार्थे उक्तः—

पवासपर इति । *पुत्रशब्दश्चेति । इत्यापातनः । नारायण-
वृत्त्यादौ विंशत्युक्तानि शब्दानां पृथग्व्यञ्जयमानमव्याहारो विशेष्य-
मात्रपरत्वमिति न्यायादेव तदुक्तं । इत्यत्रा ‘न कुर्यात् पुत्रान्
गृही’ इत्यादौ पुत्रशब्दः कथमपन्यमात्रवचनः ? ‘पौत्रा मातामहः’
इत्यत्र च पौत्रा दीहित्रः । पुत्रपदस्य स्त्री-ढक्स्य दुहितृत्वात् ।
तथा चामरः—

आन्मजस्तनयः सनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वषी ।

आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं तान्कं तयोः समे ॥ इति ।

अत्रान्मजादिशब्दानां पुत्रदीहिवादिः पृथगर्थो, अपत्यादिस्तदुभय-
साधारणोऽर्थ इति स्पष्टम् । ‘जानयेद्बहुपुत्राणि’ इत्यनेकान्वयपत्त्या-
नीत्यर्थः । तत्र पुमपन्यानामेव पुत्रपदायन्ये अजातपुमपन्यकजा-
तकन्यकधनादेर्दुहितृदीहिवादिगामित्वानुशासनबाधायतेः । अत्र
चानेकापन्यानि न विधीयन्ते । एकपुत्रस्य दत्तकादिसंपादनाप-
त्तेः । किं तु सकृन् कृते कृतः शास्त्रार्थ इति न्यायो निवर्त्यते । एवं
च एकौरसस्योरसान्तरवदत्तकादौ कदमकस्य वा दत्तकान्तरस-
त्वे न शास्त्रविरोधः ।

अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थे समुपोष्य च ।

(१) रुद्रयपत्यव्यावृत्त्यर्थतया ‘पुमांस’ इति विशेषणोपादानेन
पुत्रशब्दस्यापत्यमात्रवार्त्तिकोक्त्यर्थः ।

*उपवासनिषेधे तु भक्ष्यं किञ्चित् प्रकल्पयेत् ।

न दुष्यत्युपवासनेन उपवासफलं लभेत् ॥

भक्ष्यं च तत्रैवाक्तम्

नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा

फलं तिलाः क्षीरमथाम्बु आज्यम् ।

यत्पञ्चगव्यं यदि भाषाप वायुः

*प्रशस्तमन्नोत्तरमुत्तरं च ॥ इत्यलम् ।

तत्र दशमीवेधो ऋष्या अरुणोदयवेधः सूर्योदयवेध-
श्चेति । आद्यां गारुडं

इत्यत्रापुत्राद्युपादानं प्रायस्कृत्यायम् । 'एष्टव्या बहवः पुत्राः' इत्य-
त्राप्येवमेवेति । *उपवासनिषेधे त्विति । ननु सत्रायागुरवे विश्व-
जितासत्रफलमिह (१) किञ्चिद्वक्षणेऽपि व्रतरूपापनामफलं पापक्षया-
दिकं प्राप्नोतीत्यर्थः स्यात् । एवं च सर्वथा व्रतरूपापनामनिवृत्तिर्दुर्ल-
भेति चेन्न । कृष्णविद्धादौ लुक्तराया तादृशोपनामस्यैवापामेः, प्राप्नो-
वा न दुष्यतीत्यनेन विरोधः, निषिद्धत्वे तदतिक्रमं दोषः स्यात् ।
किं तु सर्वपुरुषसाधारणः सकलैकादर्शसाधारणो यो व्रतविध्य-
तिरिक्तो निषेधस्तं पालयितुं कामस्य 'इति विज्ञाय कुर्यात्' इत्या-
दिवचनादनुपपन्नो विशेषनियमसहितभोजनद्वयवर्जनसंकल्पव्रत-
प्राप्तेरुपवासनिषेधातिक्रमः शङ्क्यतेति तान्नष्टत्यर्थं किञ्चिद्वक्ष-
णविधिः । तथा चोपवासने निषेधेऽनुष्ठीयमानं प्रानुपद्विकानि-

(१) "यः सत्रायागुरते स विश्वजिता यजेत" इति श्रुता सत्रसंक-
ल्पपूर्वं तदनुष्ठानप्रवृत्ताप्रवृत्तयोऽभययोगात् विश्वजितामानुष्ठानमावश्य-
कम् । संकल्पमात्रस्यैव विश्वजित्पूर्वकारिकतायाः कस्याप्रत्ययेन प्रतीतेः
संकल्पस्य चोभयत्रापि विद्यमानत्वादिति पूर्वपक्षोद्भूत्य सत्राया-
गस्य निमित्तत्वेन श्रुतत्वात् संकल्पं कृत्वा तदनुष्ठानाभावे प्रायश्चि-
त्तार्थं विश्वजियागो विधीयते इति सिद्धान्तितं जमिनिना "वि-
श्वजिस्वप्रवृत्ते भावः कर्मणि स्यात्" इति सूत्रेण (जै० सू० ६-४-३२) ।
एवं च विश्वजियागस्य सत्रसंकल्पजन्यफलस्य सिद्धिरिति स्पष्टम् ।

दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः ।

नैवोपादयं वैष्णवेन तद्धि नैकादशीव्रतम् ॥ इति ।

अरुणोदयस्वरूपं च माधवीये स्कान्दे—

*उदयात्प्राक् चतस्रस्तु घटिका अरुणोदयः । इति ।

यदपि

उदयात्प्राग्यदा विप्र मुहूर्तत्रयसंयुता ।

संपूर्णैकादशी नाम तथैवोपवसेद् गृही ॥

इतिगारुडसौरधर्मादिवचनम्, यच्च भविष्ये—

आदित्योदयबलायाः प्राक्मुहूर्तत्रयान्विता ।

एकादशी तु संपूर्णा विद्वान्ग्या परिकीर्तिता ॥

इति, तदप्युपसंहारन्यायेन दण्डनतुष्टयपरमेव ।

हमाद्रावण्येवम् । अग्रे ब्रह्मवैवर्ते—

चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदयनिश्चयः ।

चतुष्टयविभागोऽथ वेधादीनां किलादितः ॥

अरुणोदयवेधः स्यात्सार्धं तु घटिकात्रयम् ।

अतिवेधो विघाटकः प्रभासंदशीनाद्वेधः ॥

महावेधोऽपि तथैव दृश्यतेऽर्को न दृश्यते ।

त्यत्र तात्पर्यकोपवामानुष्ठानेन निषेधातिक्रमान्प्रसक्तं दोषं न प्राप्नोति ।
उपवासफलं भोजननिवृत्तिरूपं निषेधफलं च पर्यवायपरिहारं लभे-
दित्युत्तराद्धर्षिः । कृष्णविद्यादिनिषेधानां विद्यादिभिर्ज्ञा गृहस्थादि-
भिर्ज्ञा वोपवसेदिति पर्युदायस्त्वमते तु तुल्यफलत्वाभिप्रेतबोक्तिसङ्ग-
तिरिति तु बोध्यम् । अथशस्तमिति नक्तादेः समुच्चयवारणाय ।
*उदयादिति । उदयात्प्राक् चतुर्दण्डत्वमरुणोदयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं
घटिकाशब्दात् । मुहूर्तद्वयं कश्चिदण्डचतुष्टयात् न्यूनं, कचित्त्वधिक-
मिति विरोधः । नित्योपवासवर्ज्यवेधवचोविरोधं शङ्कते—अथचि-
ति । उदयात्प्राक्तनचतुर्दण्डान्तःपातिप्रथमदण्डत्वमरुणोदयत्वम् ।

तुरीयस्तत्र विहितो योगः सूर्योदये बुधैः ॥

इति, तदापि *अवयवद्वाराऽरुणोदयवेधविशेषपरमेवेति
माधवीये मदनरत्ने च । अन्त्यस्तुदयवेधः* ।

*तथान्येऽपि वेधा हेमाद्रां माधवीये च गारुडे-

उदयात्प्राग द्विदण्डान्तःप्रातिप्रथमदण्डत्वमतिवेधन्वम् । उदयप्रत्या-
सन्नतत्पूर्वकालत्वं महावेधन्वम् । उदयवत्कालत्वं योगन्वमिति
भेदः । *अवयवेति । अतिवेधादेररुणोदयवेधावयवत्वादरुणो-
दयवेधत्वमित्यर्थः । *उदयवेध इति ।

अतिवेधादयः सर्वे ये वेधास्तिथिषु स्मृताः ।

सर्वेऽप्यवेधा विज्ञेया वेधः सूर्योदये मतः ॥

इति वचनादुदयात्प्राक् चतुर्दण्डत्वमरुणोदयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् ।
अत एव काम्योपवासवज्रवेधवाक्ये घटिकाशब्दोपादानमित्युपो-
द्वलकं दर्शयति- *तथेति । एकादशी वेधा पूर्णा खण्डा विद्धा
चेति भेदात् । तत्र या द्वात्रिंशन्मुहूर्तव्यापिनी, सा पूर्णा ।

प्रतिपत्प्रभृतिः सर्वा उदयादादयादिवः ।

सम्पूर्णा इति विख्याता हरिवासरवर्जिता ॥

इति स्कान्दे हरिवासरपर्युदासात् तत्र —

उदयात्प्राग्यदा विप्र मुहूर्तद्वयसंयुता ।

संपूर्णैकादशी नाम तत्रैवापवसेद् गृही ॥

इति गारुडात् । अत्र विशेषापेक्षायाम् —

आदित्योदयवेलाया आरभ्य पष्टिनादिकाः ।

सम्पूर्णैकादशी नाम कार्या धर्मफलेप्सुभिः ॥

इति गारुडं द्रष्टव्यम् । अरुणोदयव्यापिन्याः परदिने न्यूनत्वे
खण्डा । अरुणोदयाव्यापिनी तु विद्धा ।

आदित्योदयवेलायाः प्राक् मुहूर्तद्वयान्विता ।

एकादशी तु सम्पूर्णा विद्धाऽन्या परिकीर्तिता ॥

इति भविष्यात् । विद्धाऽपि द्वेधा-सन्दिग्धा संयुक्ता च । तत्र—

*उदयात् प्राक् त्रिघटिका व्यापिन्येकादशी यदा ।
संदिग्धैकादशी नाम चर्ज्यं धर्मकाङ्क्षिभिः ॥

*उदयात् प्राक् सुहर्तेन व्यापिन्येकादशी यदा ।
संयुक्तैकादशी नाम चर्ज्यं धर्मवृद्धये ॥

*हेमाद्रौ रात्रेरन्त्योऽष्टमो भागोऽप्यरुणोदय उक्तः-

निशः प्रान्ते तु गार्ग्ये देवर्षादिश्रवाद्देने ।

सारस्वतानध्वयेन चारुणोदय उच्यते ॥

इति स्मृतेः । *अत्रैकं-‘एषां सर्वपक्षाणां सुहर्तद्वयेन
क्रांटीकारात्, ‘निशः प्रान्ते’ इति वचनात् रात्रिमानव-
शात्सार्धघटिकादयोऽनेकेऽरुणोदयाः । तदाह हेमाद्रिः-
सार्धघटिकात्रयोक्तिरष्टाविंशतिवर्तीमितरात्रिविषया ।
महत्तरास्तु रात्रौरेष्वप्येकस्मिन् घटिका इत्युक्तमिति’

पुत्रराज्यप्रसिद्ध्यर्थं द्वादश्यामुपवासयेत् ।

तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणम् ।

इति विहितं काम्योपवासं सन्दिग्धां लक्षयित्वा तत्र निषेधति-

*उदयादिति ।

पुत्रपौत्रप्रसिद्ध्यर्थं द्वादश्यामुपवासयेत् ।

तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥

इति काम्योपवासं संयुक्तां लक्षयित्वा तत्र निषेधति- *उदयादिति ।

एतच्च वाक्यद्वयं वैष्णवेतरविषयम् । वैष्णवान् प्रति तन्निषेध-
वैयर्थ्यात् । “नैवोपाध्यं वैष्णवेन” इति सामान्यत एव नित्यसा-
धारण्येन निषेधसत्त्वात् । इदं च द्वादश्यां काम्योपवासविधान-
प्रक्रान्तसंबन्धसर्वव्यापिकाम्यप्रयोगविषयं, न तूपक्रमविषयम् । तस्य
तिथ्यन्तरकाम्यव्रतवत् संपूर्णविधौचित्यात् । प्रक्रान्तविषय-
त्वेनाप्येतादृशोपपत्तेः । रात्रेरष्टमभागत्वं तत्प्रवृत्तिनिमित्तमिति हेमा-
द्रिमतमाह- *हेमाद्रावित्यादिना । एतन्मतं दूषयितुमुत्थापयति-

इत्याहुः । तन्न । अरुणोदयशब्दस्यानेकार्थत्वापत्तेः । *न च
मुहूर्त्तद्वयमर्थः । दण्डद्वयैकमुहूर्त्तादिवेधानां तथाऽप्यनुपप-
त्तेः । न हि तेषां यामार्धत्वमरुणोदयत्वं चास्ति । मुहूर्त्तद्व-
यस्य यामार्धस्य च 'चतस्रो घटिकाः' इत्यनेनापमंहारात्
न तदर्थः* । न च 'सार्धं तु घटिकात्रयम्' इत्यनेनापि तदा-
पत्तिः* चाह्ना । तेन चतुर्दण्डवेधस्यैवोक्तं । चतुर्दण्डे-
ऽर्धघटीदशमीसत्त्वे हि वेधस्तदर्थः । त्रिघटिकादौ *तद-
योगाच्च । यत्तु मतम् कियताऽरुणोदयवेध इत्यपेक्षायां
सार्धघटिकात्रयनियमादरुणोदयेऽर्धघटिकातो न्यूनदश-
मीसत्त्वे न दोषः' इति । तत्तुच्छम् । *अत्रिदण्डादावपि
तदापत्तेः* ।

*दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः ।

नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्वि नैकादशीव्रतम् ॥

इति गारुडे भविष्ये च यागमात्रनिषेधात् । नारदी-
येऽपि-

लववेधेऽपि विप्रन्द्र दशम्यैकादशीं त्यजेत् ।

सुराया बिन्दुना स्पृष्टं गङ्गाम्भ इव निर्मलम् ॥

स्कान्देऽपि-

कलाकाष्ठादिगत्यैव दृश्यते दशमी विभो ।

*अत्रैके इति । *न चेति प्रवृत्तिनिमित्तक्याश्च नानार्थत्वापत्ति-
रिति भावः । *तदर्थो-मुहूर्त्तद्वयमर्थः । *तदापत्तिः मुहूर्त्तद्वय-
लाभः । अष्टाविंशतिघटीरात्र्यां मुहूर्त्तद्वयं सार्धघटीत्रयं तत्र दशमी-
प्रवेशमात्रेण विद्धत्वात् । *तदयोगात्-मुहूर्त्तद्वयालाभात् । इदमा-
पाततः । चतुर्दण्डापन्यभावस्यापि सम्भवात् । सार्धघटिकात्रयस्य
व्यापकत्वे दोषमाह- *अत्रिदण्डादावपीति *तदापत्तेः-निर्दु-
ष्टत्वापत्तेः । तस्य व्याप्यत्वेऽर्द्धदण्डतो न्यूनदशमीसत्त्वेऽपि व्या-

एकादश्यां न कर्तव्यं व्रतं राजन्कदाचन ॥ इति ।

माधवोऽप्याह—‘सांख्यं कलादिवर्धोऽरुणोदयवेधे
सुयोदयवेधे च समानः’ इति । निगमेऽपि—

सर्वप्रकारवेधोऽयमुपवासस्य दूषकः । इति ।

अत एव माधवेन ‘अरुणोदयाद्यदण्डेऽल्पदशमीस्पर्श
संपृक्ता, कृत्स्नचर्तीयोगे संदिग्धा, मुहूर्तव्याप्तौ संयुक्ता,
उदये संकीर्णा’ इत्युक्तत्वा

अरुणोदयवेलायां दशमी यदि संगता ।

संपृक्तेकादशा तां तु मोहिन्यै दत्तवान्प्रभुः ॥

इति गोभिलोक्तंः *पूर्वोक्तगारुडादेश्च सामान्यतो
विशेषतश्चारुणोदयवेधो निषिद्धः । *यत्तु—‘अष्टमभागो-
ऽरुणोदयः’ इति हेमाद्रिणोक्तम्, यच्च ‘महत्तरास्तुरात्रीः’
इति, तत्परमतं स्वयमेव *दूषितम् । *अन्तेऽप्युक्तम्

प्यत्वानपायादोपमाह—*दशमीति । *पूर्वोक्तंति ।

उदयात्माकं त्रिपटिका व्यापिन्येकादशी यदा ।

सन्दिग्धेकादशी नाम वज्र्येयं धर्मकाङ्क्षिभिः ॥

इति पूर्वोक्तंत्यर्थः । आदिना

उदयात् माकं मुहूर्तेन व्यापिन्येकादशी यदा ।

संयुक्तेकादशी नाम वज्र्येयं धर्मकाङ्क्षिभिः ॥

इति ग्रहः । इयमतिविद्धा ।

आदित्योदयवेलाया आरभ्य षष्टिनाटिकाः ॥

संकीर्णेकादशी नाम त्याज्या धर्मफलेप्सुभिः ।

इति च ग्रहः । वेला—तत्पत्यासन्नकालः । उदये संकीर्णेति
वाक्येऽप्युदयस्तत्पत्यासन्नः कालः । इयं महाविद्धा । अतिवेधमहा-
वेधो ग्रन्थे दर्शितौ । राज्यन्ताष्टमभागत्वमरुणोदयत्वमिति हेमाद्रे-
रनिर्भरमाह—*यत्तिवत्यादि । *दूषितमिति । राज्यन्ताष्टमभा

‘वेधतारतम्यं च दोषतारतम्यादुपपन्नते’ इति । दोषता-
रतम्यं च प्रायश्चित्ततारतम्यादवगम्यते । तत्रोक्तं हेमा-
द्रौ स्मृत्यन्तरं-

अज्ञानाद्यादि वा मोहात्कुर्यान्नकादशीं नरः ।

दशमीशेषसंयुक्तां प्रायश्चित्तमिदं चरेत् ॥

कृच्छ्रपादं नरर्थात्वां गां च दशात्मवत्सकाम् ।

सुवर्णस्यार्धकं देयं तिलद्रोणसमन्वितम् ॥

विधानान्तरं तत्रैव-

गरूपाणोदयस्य कदाचिद्दृष्टिकान्तपृथग्रूपत्वात्तदुपलक्षणतया
सर्ववेधानामैक्यसंभवादिति शेषः । अथर्वं वेधतारतम्योत्कीर्त्तनं
व्यर्थमित्यत्राह—अन्तेऽपीति । वेधतारतम्यादित्यादि ।

दशमीशेषसंयुक्ता गान्धार्या समुपोषिता ।

तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

दशम्यनुगता यत्र तिथिरेकादशी भवेत् ।

तत्रापत्यविनाशः स्यात् परेत्य नरकं व्रजेत् ॥

इत्याद्यनिष्टस्मरणात् । तत्र

दशमीशेषसंयुक्तां न तु कुर्यात्कथंचन ।

जम्भस्येयं पुरा दत्ता दशमीशेषसंयुता ॥

उपोष्य तां प्रमादेन प्रायश्चित्तं चरेद्दुधः ।

इति वाक्यात् ।

प्रायश्चित्तमकुर्वाणस्तत्फलेन विनाशितः ।

स गच्छत्यन्धतामिह नरकं भृशदारुणम् ॥

इति फलानुत्पत्तिप्रत्यवायोत्पत्त्योरुक्तेश्च वेधनिषेधातिक्रमे कर्तुः
पापं स्वीकार्यम् । वेधतारतम्यान्यथानुपपत्त्या च पापतार-
तम्यं, तत्तारतम्याच्च प्रायश्चित्ततारतम्यम् । यद्वा श्राद्धदिने मैथुना-
दिनिषेधवत् एतन्निषेधानामपि कर्माङ्गत्वं तदातिक्रमे प्रायश्चित्ता-

ब्राह्मणान्भोजयेत्त्रिंशद्वा च दद्यात्सवत्सकाम् ।

अधरणस्याधिकं देयं तिलद्रोणमथापि वा ॥ इति ।

करणे कर्तुरनिष्टोत्कीर्तने तु न हि निन्दान्यायेन व्रतं स्तोतुमेव ।
तत्र व्रतवैगुण्यं तद्दशाभित्यकाम्यान्तरतत्फलस्य पापक्षयस्वर्ग-
विष्णुप्रीत्यादेरसिद्धिः ।

प्रायश्चित्तं तु कर्तव्यं शुद्धये तु व्रतस्य वै ।

निश्चिद्रं जायते येन धर्मः संनानमेव न ॥

इत्यर्थवादेन स्पष्टं तथा प्रतीतेः । प्रायश्चित्तमपि अतिक्रम्यमाण-
निमित्तभूतनिषेधोपस्थापितव्रताङ्गवया तन्ममाधानार्थम् । तदाचरणे
फलश्रुतिश्चाङ्गे फलश्रुतित्वात् प्रधानस्तत्त्वार्थव । एवं च वैगुण्यरूप
कर्मदोष एव वेधातिवेधाख्यः तत्तारतम्याच्च तदतिक्रमनिमित्तक-
स्य तारतम्यमिति । अधरणं सुवर्णं हंसचत्वारिंशन्माषाः ।

तुल्या पचाभ्यां कथिताञ्च गुञ्जा

बलुस्त्रिगुञ्जा धरणं न तेषु ।

गद्याणकस्तद्वृद्धयमिन्द्रतुल्यं—

वैष्टैस्तथैका पटकः प्रदिष्टः ॥

इति उद्योतिषं तु नेह प्रवर्त्तते धार्मिकसंप्रदायभङ्गापत्तेः ।
कृच्छ्रपादसवत्समोदानांभयं केवलमेकत्रिंशद्ब्राह्मणभोजनेन वैक-
ल्पिकतिलद्रोणसुवर्णाद्वाभ्यां वा समुचितद्वयेन वाऽधिकेन युक्त-
मिति चत्वारः पक्षा वेधातिवेधमहावेधयोगेषु क्रमेण योज्याः । ननु

यातुधानव्रतं योगे महावेधे तु वाक्कलेः ।

जम्भासुरस्यातिवेधे मोहिनी वेधलेशिनी ॥

इति जम्भासुरवेधत्वेनोक्तोऽतिवेध एवैतन्प्रायश्चित्तं स्यात् ।

दशम्याः प्रान्तमादाय यदोदेति दिवाकरः ।

तेन स्पष्टं हरिदिनं दत्तं जम्भासुराय तु ॥

*अत्र वेधतारतम्याद्वयस्थेति हेमाद्रिः । *निशः प्रान्ते' इत्यपि दोषाधिक्यार्थमेव । *तस्माच्चतुर्घटिका-
त्मक एवारुणोदय इति सिद्धम् । तेन षट्पञ्चाशादण्डा-
नन्तरं दशमीप्रवेशोऽरुणोदयवेध उक्तो भवति । अ-
न्त्योऽपि तत्रैव कणवेनोक्तः—

उदयोपरिविज्ञा तु दशम्यैकादशी यदि ।

दानवेभ्यः प्रीणनार्थं दत्तवान्पाकशासनः ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि—

*दशम्याः प्रान्तमादाय यदोदेति दिवाकरः ।

तेन स्पृष्टं हरिदिनं दत्तं जम्भासुराय तत् ॥ इति ॥

तत्रारुणोदयवेधो वैष्णवविषयः । तत्राक्येषु वैष्ण-
वग्रहणात् । तत्स्वरूपं तु माधवीये स्कान्दे—

परमापदमापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते ।

नैकादशीं त्यजेत्तस्तु यस्य दीक्षाऽस्ति वैष्णवी ।

विष्णवर्षिताखिलाचारः स हि वैष्णव उच्यते ॥ इति ।

*यद्यपि पित्रादेरागमदीक्षायां तन्मात्रस्य वैष्णवत्वं

इत्यग्रिमवचनादित्यत्राह—*अत्रेति उच्चावचानां पक्षाणां व्य-
वस्थयैव निवेशाद्वाक्यशेषस्तु निन्दाभात्रमिति भावः । ननु दोषता-
रतम्येन वेधतारतम्यमयुक्तम्, अरुणोदयवेधे दोषतारतम्याभावा-
दित्यत्राह—*निश इति । *तस्मादिति । एतच्च सर्वं जल्प-
कथायां ग्रन्थकृताऽभिहितम् । वस्तुतस्तु महत्तरहस्वतररात्रिष्वरुणो-
दयसाम्यस्याशुद्धत्वान्मुहूर्तद्वयमारुणोदय इति सिद्धान्तः । घटिका-
दिपदानि च मुहूर्तार्द्धपराणि । वेधतारतम्यं च मुहूर्तमुपजीव्यैवेति
शिष्टानां हेमाद्रिमतमेव सम्यगिति । *दशम्या इति । जम्भपदं त-
त्प्रधानकयातुधानपरम् । उदेतीतिदर्शनात्तद्वाक्येषु दशमीशेषेत्यादि-
वाक्येषु विष्णुमन्त्रदीक्षावत्त्वं वैष्णवत्वमालोक्य शङ्कते-अथवापीति ।

न तु पुत्रादेः, तथापि स्वपारम्पर्यप्रसिद्धमेव वैष्णवत्वं
स्मार्तत्वं च मन्यन्ते वृद्धाः । तत्त्वसागरं भविष्ये—

यथा शुक्ला तथा कृष्णा, यथा कृष्णा तथेनरा ।

तुल्ये ते मन्यन्ते यस्तु स वै वैष्णव उच्यते ॥

केचित्तु दशम्यां नवम्यां च मयि त्यजन्ति । तत्र सूक्तं
मृगम् । उदयवेद्यस्तु *परिशेषात् स्मार्तगोचरः । त-
दाह माधवः—

अरुणोदयवेधोऽत्र वेधः सूर्योदये तथा ।

उक्तौ यौ दशम्यां च वैष्णवस्मार्तयोः प्रमात ॥

हेमाद्रिस्तु केषां चिदधिगच्छेऽपि दशम्यां च माह—

अधिरात्रे तु केषां चिददशम्या वेध उच्यते ।

कपालवेध इत्याहुराचार्या ये *हरिप्रियाः ॥

न *तन्मम मतं यस्माच्चिन्त्यामा *रात्रिरुच्यते ॥

इति ब्रह्मवेद्यतीति ।

*परिशेषादिति ।

अतिवेधादयः सर्वे ये वेधास्तिथिषु स्मृताः ।

सर्वेऽप्यवेधा विज्ञेया वेधः सूर्योदये स्मृतः ॥

इत्युक्तेर्वैष्णवान् प्रति अतिवेधादीनां वेधत्वनिराकरणवाधादित्यर्थः ।

*हरिप्रिया इति ।

अयमर्थः—अतीतरात्रेः पश्चाद्धैनागाधिरात्रेः पूर्वाद्धैन सप्त-
दिवसोऽद्यतनः, स एकादश्यामुपोष्यः । तत्र दशमीप्रवेशे
विद्धा सा त्वाज्येति । एतन्निराकरोति—*न तन्मम मत-
मिति । *त्रियामेति । मथममहरार्द्धस्य चतुर्थमहरार्द्धस्य च दि-
नकर्मसंबन्धितया तदन्या कथंचिन्नियामा रात्रिः रात्रिकर्मणि प्रा-
येत्यर्थः । एवं चापवासे दिनकर्मणि अरुणोदयमारभ्य प्राणा । तत्र

अस्यार्थः—‘अनगतने लङ्’ (पा०सू० ३-२-१११) इत्यञ्च
‘अतीताया रात्रेः पञ्चमयामद्वयमागामिन्या रात्रेः पूर्व-
यामद्वयं दिवसश्च सकल एषाऽद्यतनः कालः’ इत्युक्तं
महाभाष्ये । स एष वर्तमानः काल एकादश्यहोरात्र
उपोष्यः । तन्मध्ये दशमीप्रवेशं विद्धा । सा त्याज्या ।
अत एव हेमाद्रौ—

दशम्याः सङ्गदोषेण अर्द्धरात्रात्परं तु ।

वर्जयेच्चतुरो यामान् संकल्पार्चनयोः सदा ॥

इति दोष उक्तः । चतुरो यामान् दिवससंयत्यर्थः ।
स्वमने तु रात्रेस्त्रियामत्वात् प्रहरत्रयं पूर्वशेषः ।
तेन चतुर्थप्रहर एव वेधो युक्तः । सोऽप्यरुणोदय एव ।
सूर्योदयं विना नैव स्नानदानादिकः क्रमः ।

इति मार्कण्डेयपुराणात् । ‘प्रत्यूषोऽहर्मुखं कलयम्’
इति कोशादरुणोदयप्रारम्भं सूर्याशुप्रवृत्तेस्तत्रैव नि-
षेधः । तेन मतमेदादयवस्थेति कोचत् । कैमुतिक-
न्यायेनारुणोदयवेधस्यैवेयं स्तुतिरिति तु माधवः । य-

विद्धा हेया । यस्तु कपालोषो नापार्द्धरात्रवेधः, स परेऽहनि उ-
पवासे न त्याज्यः, किं तु दिवा संकल्पे एव ।

दशम्याः सङ्गदोषेण अर्द्धरात्रात्परं तु ।

वर्जयेच्चतुरो यामान् संकल्पार्चनयोः सदा ॥

इति हेमाद्रौ वचनादिति । ये तु—रात्रेस्त्रियामत्वात्प्रहरत्रयं पूर्व-
शेषः । तेन चतुर्थप्रहर एव वेधो युक्त इति वदन्ति, तदाशयं त
एव जानन्ति । अन्ये तु—

सूर्योदयं विना नैव स्नानदानादिकः क्रमः ।

इति वचनात् ‘प्रत्यूषोऽहर्मुखं कलयम्’ इति कोशादरुणोदयप्रारम्भं
सूर्याशुप्रवृत्तेः तत्रैव निषेध इति न तन्मम मतमित्यस्यार्थमाहुः ।

स्तु 'दिक्पञ्चदशानिस्तथा' इति शेषः, स उपवासान्ति-
रिक्तविषय इति भाष्यः ।

सर्वप्रकारवेधोऽयमुपवासस्य दूषकः ।

सार्धसप्तमुहूर्तस्तु योगोऽयं बाधते व्रतम् ॥

इति निगमादित्यन्तम् । तत्र मानवमतं वैष्णवैरु-
णोदयोविद्धा त्याज्या । यदा त्वेकादश्येव शुद्धा सती
वर्धते, द्वादशी वा, उभयं वा, तदा परोपोष्या ।

*एकादशी द्वादशी चाशुभिका चेत्त्यज्यतां दिनम् ।

पूर्वं, घातं तृणं स्यादिति वैष्णवनिर्णयः ॥

इति भाष्योक्तेः । स्मार्तेस्तु सुयोदयविद्धा त्याज्या ।
यदा त्वेकादशी शुद्धा सती वर्धते, द्वादशी च समा

*वैष्णवैरिति ।

दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः

नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्दिनेकादशीव्रतम् ।

इति वचनात् । इदमुपक्रमणं वैष्णवेनैरपि काव्यव्रते अरुणो-
दयविद्धायास्त्याज्यत्वात् । भाष्यव्रते इत्यभिधानं च केषा-
चिद्वन्धे वैष्णवपरिकृत्यापनामो न लिखितस्तथावर्तनाय ।

*एकादशीति । नारदः—

संपूर्णैकादशी यत्र द्वादश्यां वृद्धिगामिनी ।

द्वादश्यां लङ्घनं कार्यं त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥

संपूर्णा च—“उदयान्माग्यदा विप्र मुहूर्तद्वयसंयुता । संपूर्णे-
कादशी नाम” इत्युक्ता । भागवततन्त्रे—

संपूर्णैकादशी त्याज्या परतो द्वादशी यदि ।

उपोष्या द्वादशी शुद्धा त्रयोदश्यां च पारणम् ॥

यत्तु—व्यासः ।

एकादशी यदा लुप्ता परतो द्वादशी भवेत् ।

१८८ सटीकनिर्णयसिन्धुप्रथमपरिच्छेदे-

न्यूना वा, तदा गृहस्थैः पूर्वा गतिभिरुत्तरा कार्या ।
प्रथमेऽहनि संपूर्णा व्याप्याहोरात्रसंयुता ।
द्वादश्यां च तथा तात दृश्यते पुनरेव च ॥
पूर्वा कार्या गृहस्थैश्च गतिभिर्भ्रातरा विभो ॥
इति स्कान्दोक्तेः । वर्धमानोऽप्येवमाह । उभयवृद्धौ
तु शुद्धा विद्धा वा सर्वेषां परैव ।

उपोष्या द्वादशी शुद्धा यदीच्छेत्परमां गतिम् ॥

इति, तच्च न शुद्धाधिकद्वादश्यां प्रवर्तते । लोपो हि सूर्योदयास्पर्शित्वं
तस्यावमादिन एव सर्वत्र विद्याया एव लाभात् । न च लोपो द्विती-
यसूर्योदयास्पर्शित्वम् । “लुप्तार्द्धो दशमीमिश्रितत्वात्” इति विद्या-
प्रस्तावगतमाधवविरोधादिति । हेमाद्रौ—

संपूर्णेकादशी यत्र द्वादशी च परेऽहनि ।

तत्रोपोष्या द्वादशी स्याद्द्वादश्यामेव पारणम्य ॥ इति ॥

गृहस्थैरिति । यत्—

संपूर्णेकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

पूर्वामुपवसेत्कामी निष्कामस्तु परां वसेत् ॥

इति । तत्र कामी गृहस्थः, निष्कामी यतिरित्येके, तत्र ।

निष्कामस्तु गृही कुर्याद्दुत्तरैकादशीं सदा ।

प्रातर्भवतु वा मा वा द्वादशी च द्विजोत्तमा ॥

इति स्कान्दे निष्कामगृहिणोऽपि परैवेति गृहिणामान्ये पूर्वोप-
वासाभावात् । एतदेवाभिप्रेत्य सकामैः पूर्वा निष्कामैरुत्तरेति सा-
मान्यतो वक्ष्यति । अत एव—

पुनः प्रभातसमये घटिकैका यदा भवेत् ।

अत्रोपवासो विहितो वनस्थस्य यतेस्तथा ॥

विधवायाश्च तत्रैव परतो द्वादशी न चेत् ॥

इत्यादौ वनस्थादिशब्दानां निष्कामोपलक्षणत्वाच्च वाक्य-
भेदः । अत्र ‘उदयात्माक’ इति

*संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।
 सर्वैरेवांतरा कार्या परतो द्वादशी यदि ॥
 इति नारदाक्तेः । द्वादशीमात्रशुद्धौ तु शुद्धायां *पूर्वैव ।
 न चेदेकादशी विदुषां द्वादशी परतः स्थिता ।
 उपोष्यैकादशी तत्र यदीच्छेत्परमं पदम् ॥
 इति नारदाक्तेः ।

द्वादशीमात्रशुद्धौ तु शुद्धाविद्वे न्ययस्थिते ।
 शुद्धा पूर्वोत्तरा विद्धा स्मार्तनिर्णय ईदृशः ॥
 इति माधवोक्तेश्च । मदनरत्नेऽप्येवम् । यत्तु—
 विद्याऽप्यविद्धा विज्ञेया परतो द्वादशी न चेत् ।
 अविद्धाऽपि च विद्या स्यात्परतो द्वादशी यदि ॥

परिभाषिता न श्रान्ता । नाडीपञ्चकात्मकतिथिवृद्ध्या विना परेषु-
 र्घटिकासत्वासम्भवात् तावत्तिथिवृद्धौ चाकास्मिकग्रहामस्य उद्योतिः-
 शास्त्रविरुद्धत्वादित्युदयद्वयमात्रव्यापिन्येव वाक्या । प्रभातपदं तु
 द्वितीयदिनप्रातःपरमिति । 'प्रथमेऽहनि संपूर्णा' इत्युक्ते 'संपूर्णैकाद-
 शी' इत्याग्रिमे च 'उदयात्माक' इति परिभाषितैव । तादृशपदसत्त्वात् ।
 एवं चैतद्वाक्यद्वयं स्मार्तपरमेव, न वैष्णवपरं तेषां विद्वत्त्वमात्रेण
 परत्वादिति । *संपूर्णैति । स्मार्तपरताशीजमुक्तम् । विद्यानिषे-
 धात्परेति स्पर्शव्यम् । *पूर्वैवेति ।

संपूर्णैकादशी शुद्धा द्वादश्यां नैव किञ्चन ।
 द्वादशी च त्रयोदश्यामपि तत्र कथं भवेत् ॥
 पूर्वा गृहस्थैः कार्या स्यादुत्तरा यतिभिस्तिथिः ।

इति तु निर्मूलम् । 'विद्याऽपि' इति स्मार्तपरम् । वैष्णवानां
 विद्यानिषेधात् । 'अविद्याऽपि च' इति स्मार्तपरं, न वैष्णवपरं; तेषां
 द्वादश्यामेवोपवासविधानात् । किं तु स्मार्तपरं परं तु तेषामविद्वै-

१९० मटीकनिर्णयसिन्धुपथमपरिच्छेदे-

इति हेमाद्रौ पाद्यवचनं, तदेकादश्या* शुद्धौ ज्ञेयम् ।
तदुक्तं माधवेन-

एकादशी द्वादशी चेत्युभयं वर्धते यदा ।

तदा पूर्वं दिनं त्याज्यं समानैर्ग्रहाणां परं दिनम् ॥ इति ।

विज्ञैकादश्यां द्वादशीमात्रशुद्धौ च सर्वेषां *परैव ।

*तत्र चैकादशीमात्रशुद्धौ गृहिणः पूर्वा, गतेरुत्तरा ।

*पूर्वोक्तपाद्योक्तः ।

एकादशी विष्टुद्रा चेच्छुद्धे कृष्णेऽविशेषतः ।

उत्तरां तु यतिः कुर्यात् पूर्वामुपवसेद् गृही ॥

इति प्रचेतसोक्तः *एतच्छुद्राविज्ञातुन्यामिति माधवः ।

कादशीत्यागो न युज्यते इत्यभिमानः । *एकादश्या इति ।

तथा च तत्र स्मार्त्तानामविज्ञैकादशीत्यागो न युक्तः । *परैवेति ।

उपवासदिनं विद्धं यदा भवति पूर्वया ।

द्वितीयेऽहि यदा न स्यात्स्वरूपाऽप्येकादशी तिथिः ॥

तत्रोपवासो विहितः कथं तद्वद सूतज ।

सूत उवाच—

यदा न प्राप्यते विषा द्वादश्यां पूर्ववासरः ।

रविचक्रार्द्धमात्रांऽपि तत्रोपोष्यं परं दिनम् ॥

उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेव पारयेत् ।

इति नारदीयात् । पारणपर्याप्तद्वादश्या लाभे तस्यामेव । अन्यथा

तु तामुल्लङ्घ्यापि पारणं कार्यमित्यर्थः । *तत्र च विज्ञैकादश्यां

च । *पूर्वोक्तंति । 'विज्ञाऽप्यविज्ञा विज्ञेया' इत्यादिः । *एत-

दिति । अविशेषत इत्युक्तेः । ननु इदं प्रचेतोवाक्यं शुद्राविषयमेव ।

संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

*उत्तरां तु यतिः कुर्यात् पूर्वामुपवसेद् गृही ॥

इति वचने संपूर्णापिदात् । विद्धा तु सर्वेषां परैव ।

द्वादशीभिश्चिता कार्या सर्वत्रैकादशी तिथिः ॥

द्वादशी च त्रयोदश्यां तिथौ यदि वा न वा ।

इति पामाक्तः । उपोषणस्य मासान्यातत्रान्त्यकालावाच्छिन्नति-
थिरपेक्षिता । पारणे त्वद्वत्त्वादेव तादृशद्वादश्यलाम्भे न दोष इति ।
मैवम् । तथा सति—

संपूर्णैकादशी यत्र द्वादश्यां वृद्धिर्मासिनी ।

द्वादश्यां लङ्घने कार्यं त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥

इत्याद्येकवाक्यनयोक्तृपाशस्यापि शुद्धाधिपयत्वापत्तेः । यदि च
तस्य शुद्धाधिकायां वृष्णवान् प्राति, विद्धाधिकायां स्थानेन प्रती-
त्यधिकारभेदेन प्रवृत्तिरूपेयते, तदा एकाधिकारिणं स्थाने प्राति
शुद्धाविद्धासाम्येन भवेत्तावाक्यमवृत्तिर्द्वारंति । नन्वेवमप्यत्र मृ-
हिणः कथं पूर्वा ? ।

दिनत्रययुते देवि नोपोष्या दशमीयुता ।

सर्वोपोष्या सदा पुण्या परतश्चेत्त्रयोदशी ॥

इत्यादिदिनत्रयानिरिक्तदशमीविद्धायामुपवासनिषेधात् ।

दिनत्रयं हि दशम्यैकादशीद्वादशीरूपं, न तु एकादशीद्वादशीत्रयो-
दशीरूपम् ।

यदि देवास्तु संसिध्यंदेकादश्यां तिथित्रयम् ।

तत्र क्रतुशतं पुण्यं द्वादशी पारणे भवेत् ॥

इत्येकवाक्यत्वात् । इत्थं च संवति तच्छब्देन “सा वैश्वदेवी”
इत्यादौ सदाधिपयस इव दिनत्रययुतदशमीविद्धाया एव परामर्शो न
दशमीमात्रस्यैत्ययमेव विधिः “एवं कृत्वोद्दयम्” इतिवत् । ‘नोपो-
ष्या दशमीयुता’ इति तु “न गिरागिरा” इतिवदनुवादः । न च
नोपोष्येति विधिरिव, संवति त्वनुवादः । एवकारस्य विधिशक्ति-
कुण्ठकत्वादिति वाच्यम् । द्वादश्यष्टज्यर्थस्य परतश्चेदित्यस्य व्यव-

त्रयोदश्यां न लभ्येत द्वादशी यदि किञ्चन ।
उपोष्यैकादशी तत्र दशमीमिश्रिताऽपि च ॥

इति स्कान्दात् ।

अविज्ञानि निविज्ञैश्च न लभ्यन्ते दिनानि तु ।
सुहृत्तैः पञ्चभिर्विज्ञायास्तौत्रैकादशी तिथिः ॥

इत्युच्यशृङ्गोक्तैश्च । सुहृत्पञ्चकमरुगोदयमारभ्य ज्ञेय-
म् । अन्यथोत्तरेऽह्नि एकादश्यभावासम्भवात् । तथा
च स एव ।

सर्वत्रैकादशी कार्या द्वादशीमिश्रिता नरैः ।

प्रातर्भवतु वा मा भूत्तस्मान्नित्यमुपोषणम् ॥ इति ।
यदपि हेमाद्रिणा 'शुद्धममा शुद्धन्यूना वा अधिकद्वाद-
शिका चत्सर्वेषां परैव' इत्युक्तं, तदपि वैष्णवविषयम् ।
स्मार्तानां तु पूर्वैवेत्यविरोधः* ।

हितान्वयापत्तेः । सैवम् । कालादशीर्दी-—

सर्वत्रैकादशी कार्या दशमीमिश्रिता नरैः ।

प्रातर्भवतु वा मा वा यतो नित्यमुपोषणम् ॥

इत्युच्यशृङ्गवचसो विज्ञाधिकैकादशिकायां विद्वोपवामविधाय-
कत्वेनार्थवत्त्वात् । अन्यथा प्रातर्भवत्स्वित्यस्यावृत्तेः । न च त्रयो-
दश्यां द्वादशी प्रातर्भवत्विति तदर्थः । दशमीमिश्रितेत्युक्तेस्तदव्य-
वहितोत्तरप्रातर्लभात् । अत्र संकल्पकाले एकादश्यसर्वेऽपि संक-
ल्पे वक्ष्यति । तथा च "दिनत्रयमृते देवि" "सर्वत्रैकादशी कार्या"
इत्याद्योर्विरोधमङ्गाय गृहिणां पूर्वा यतेरुत्तरेति व्यवस्था स्वीकार्या ।
त्रयोदश्यामिति वाक्यद्वयं विद्वत्समापरं तस्यां यतीनां परा भ-
विष्यतीत्याशङ्कावारणार्थम् । अविरोध इति प्रतिज्ञानिर्वाहाय

अहेमादिमते तृन्मते । तत्र —

अशुद्धा विद्धा मयी मन्दा, अथ न्यूनसमाधिकैः ।

एदप्रकारा पुनश्च न्यादादयूनसमाधिकैः ॥

इत्येतादौ कादशीमन्दाः । तत्र अशुद्धाऽदिका न्यूनदाद-
शिका, शुद्धाऽदिका समदादशिका च नवकामैः पूर्वा, नि-
ष्कामैरुसारा कार्या । अ'प्रथमेऽहनि सम्पूर्णा' इति पूर्वोक्त-

स्मार्तान् प्रति हेमाद्रिनाल्लपाह —

अहेमाद्रिर्वाति । हेमाद्रिमाधवयोः स्मार्तान् प्रति न शान्त्रवेद
इति स्मर्तव्यम् । अतुहेति । शुद्धन्यूना न्यूनदादशिका १,
शुद्धन्यूना समदादशिका २, शुद्धन्यूनाअधिकदादशिका ३, शुद्ध-
समा न्यूनदादशिका ४, शुद्धसमा समदादशिका ५, शुद्धसमाऽधि-
कदादशिका ६, शुद्धाऽदिका न्यूनदादशिका ७, शुद्धाऽदिका सम-
दादशिका ८, शुद्धाअधिकाऽधिकदादशिका ९, एवं विद्धाऽन्य-
ष्टादशमेदा इत्यर्थः । परादिनसूर्योदयात्पाठ समाप्तिन्यूनत्वं, सूर्यो-
दयात्किञ्चिदन्यत्वं समत्वं, सूर्योदयात्परमापरमाधिक्यम् । तत्र —

आश्रासु पदसु पूर्वैव व्यवस्थाऽनन्तरद्वये ।

गृहमेधियतीनां स्यान्नवस्था स्यात्परैऽहनि ॥

शुद्धादिका न्यूनसमाधरा चेत् पूर्वा गृहस्थैर्यतिभिः परैव ।

सा चेत्पराधिक्यवती परैव, क्षपास्तु शुद्धाः प्रथमा उपोष्या ॥

विद्धात्रये तु पूर्वा स्यान्नवस्थाऽनन्तरद्वये ।

अपरैऽहनि शेषाः स्युः सप्तमी तु व्यवस्थया ॥

विद्धासमा न्यूनसमाधरा चेद्विद्धादिका न्यूनपरा च तत्र ।

सैव व्यवस्था, यदि विद्धादीनां ग्राह्योपवासे प्रथमैव सर्वैः ॥

विद्धासमा यथाधिकोक्षरा स्याद्विद्धासमा विद्धसमाधरा स्यात् ।

तदा परैव प्रतिमुक्तशङ्करकादशी सर्वजनेरुपोष्या ॥

इति कारिकाऽनुसारेणाह — अशुद्धेत्यादि । अ'प्रथमे' इति ।

स्कान्दात् ।

ऊनद्वादशिकायां तु विष्णुप्रतीतिकामैकवचनसद्वचनं
कार्यम् ।

प्रथमेऽहनि सम्पूर्णा व्याप्ताहोरात्रसंयुता ।

द्वादश्यां च तथा तात दृश्यते पुनरेव च ॥

पूर्वा कार्या गृहस्थैश्च यतिभिर्वाचरा विभो ।

इति स्कान्दादित्यर्थः । अत्र गृहस्थयतिपदे सकामनिष्कामपरे ।

सम्पूर्णेकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

पूर्वामुपवसेत्कामी निष्कामस्तु परा वसेत् ॥

इति मार्कण्डेयवाक्यैकवाक्यत्वात् । न च सकामनिष्कामशब्दयो-
रेव गृह्यतिपरत्वमस्तु, प्रायशो गृहिणा सकामन्वाद्यतीनां निष्का-
मत्वादिति वाच्यम् ।

निष्कामस्तु गृही कुर्यादुत्तरैकादशीं सदा ।

प्रातर्भवतु वा मा वा द्वादशी च द्विजोत्तमा ॥

इति स्कान्दे गृहस्थस्यापि निष्कामस्योत्तरौपवासविधानात् । इदं
च हेमाद्रेर्जालपात्रमिति । शुद्धाऽनधिकाऽनधिकद्वादशिका, शुद्धा-
नधिकाऽधिकद्वादशिका २, शुद्धाऽधिकाधिकद्वादशिका ३, शुद्धा-
धिकानधिकाधिकद्वादशिका ४ इति चत्वार एव भेदाः । तत्रायं
चतुर्थो भेदः । द्वितीयसूर्योदयसमाया एव तिथेऽर्थोत्तिथे प्र-
सिद्धेर्द्वित्रिपलान्तरेण समा तदधिकान्तरेण न्यूना चैत्युभयया
एवानधिकत्वेन सङ्ग्रहात् ।

*उपवाससद्वचनमिति । न चैकाधिकारिकमुपवासद्वयं कथं
विधीयते ?, एकनिमित्तकस्यावृत्तैरयुक्तत्वात् किन्त्वयं गृह्यति-
भेदेन विहितस्यानुवादोऽस्तु, तथा सति अधिकार्यन्तरमपि न
कल्प्यमिति वाच्यम् । 'तिथी' इति द्वन्द्वसमासार्थकैकशेषेणेतरे-
तरयोगप्रतीतेस्तदनुरोधेनाधिकार्यन्तरादेरपि युक्तत्वात् । अत्र

सम्पूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

लुप्यते द्वादशी, तस्मिन्नुपवासः कथं भवेत् ॥

उपोष्ये मे अतिथी तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैः ॥

इति शुक्लवसिष्ठोक्तः ।

शुद्धन्यूना शुद्धाधिका शुद्धगमा विजन्यूना विज
समा वाऽधिकद्वादशिका येत्सर्वेषां परैवेति हेमाद्रिः ।

*मदनरत्ने तु *शुद्धाधिका परा । *संपूर्णैकादशी यत्र
इति पूर्वोक्तः । *अन्या पूर्वा ।

लुप्यते इत्यस्योनेत्यर्थः ।

सम्पूर्णैकादशी यत्र परतः पुनरेव सा ।

त्रयोदशी उपःकाले उपोष्या तत्र का भवेत् ॥

उपोष्ये द्वे निथी तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैः ।

इति स्कान्दे 'त्रयोदशी उपःकाले' इत्युक्तेस्तदेकवाक्यत्वादित्या-
शयेनोद्वादशिकायामित्युक्तम् । वस्तुतः सप्तद्वादशिकायापि वि-
ष्णुप्रीतिकामस्योपवासद्वयं युक्तम् । कालो द्वितीयमूर्योदयास्पर्शित्वम-
पीति तस्या अपि संग्रहात् । 'त्रयोदशी उपःकाले' इति स्वतन्त्र-
मिति नवीनाः ।

शुद्धन्यूनत्यादित्रयेऽधिकद्वादशिकाऽन्वयः । एतच्च वैष्णवा-
भिप्रायम् । स्मात्तान् प्रति त्वाद *मदनेति । *शुद्धाधिकेति ।
अधिकद्वादशिकेति शेषः । अयं च शुद्धाधिकाऽधिकद्वादशिका-
द्वयस्तृतीयो भेदः । *संपूर्णेति ।

संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

सर्वैरेवोत्तरा कार्या परतो द्वादशी यदि ॥

इत्यर्थः ।

पूर्णाऽप्यैकादशी त्याज्या वर्द्धते द्वितयं यदि ॥

इत्यपि द्रष्टव्यम् । *अन्येति । शुद्धन्यूना शुद्धसमा वाऽधिकद्वा-

*शुद्धा यदा सया बीना सया हीनाऽभिकासरा ।

एकादशीसुपवसेन शुद्धा वैष्णवीमपि ॥

इति स्फान्दात् । शुद्धा = एकादशी । तसरा = द्वादशी ।

‘न चेदेकादशी विष्णो’ इति नारदेकंश । यत्तु—‘अविद्या-
ऽपि च विद्या स्यात्’ इति पाद्यं तच्छुद्धाभिकापरम् । यत्तु—

संपूर्णैकादशी त्पाज्या परतो द्वादशी यदि ।

उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेव पारणम् ॥

इत्यादि, *तद्वैष्णवपरम् । स्मान्नां तु *पूर्वमेतद्युक्तम् ।

दशिकेत्यर्थः । अयं च शुद्धानभिकाभिकद्वादशिकेति द्वितीयो भेदः ।

*शुद्धेति । एकादशी यदि शुद्धा सती सया द्वितीयसूर्योदयपर्यन्ता

ततो न्यूना वा, द्वादशी ततो न्यूना सयाऽभिका वा तदा शुद्धामेवो-

पवसेत् न वैष्णवी = द्वादशीमित्यर्थः । एतेन शुद्धानभिकानभिकद्वाद-

शिकेति प्रथमभेदोऽपि संपृहीतः । तत्राविवादान्म ग्रन्थे नोद्दिष्टः ।

*वैष्णवेति । वैष्णवग्रन्थान्तर्गतत्वात् । *पूर्वेति । यत्तु—

उदयात्प्राग्यदा विषा सुहर्षद्वयसंयुता ।

संपूर्णैकादशी नाम तत्रैवोपवसेद्गृही ॥

इति वचनाद् गृहिणा पूर्वा ।

संपूर्णैकादशी यत्र द्वादशी चापरेऽहनि ।

तत्रोपोष्या द्वादशी स्याद् द्वादश्यामेव पारणम् ॥

न गर्भे विशते जन्तुरित्याह भगवान् हरिः ।

इति वाक्याद्यतीनां परेति; तत्र । प्रथमवाक्यस्य उक्तरीत्या

गृही सकामोऽवैष्णवः । तस्याकणोदयविद्यायां काम्योपवासनिवर्त-

कत्वात् । तत्रैवेत्येवकारवशात्तद्विशेष उपवासो नेत्यर्थात्, द्वितीय-

वाक्यस्य च गृहिणामेवोभयाधिक्यविषयत्वात् । तत्र पराया एव

“न गर्भे विशते जन्तुः” इत्यर्थवादसूचितगर्भाववेशवशादुःखविशेष-

निवर्तकत्वात् ।

विद्याऽपि एकादशी नवर्षाका । तस्या विद्यान्नधिकाऽन-
धिकद्वादशिका १, विद्यान्नधिकाऽधिकद्वादशिका २, विद्याधिका-
ऽधिकद्वादशिका ३, विद्याधिकाऽनधिकद्वादशिका चेति चत्वारो
भेदाः । तत्र विद्यन्युना विद्यमया वाऽधिकद्वादशिका चैतस-
र्वेषां परा ।

एकादशी यदा लुप्ता परतो द्वादशी भवेत् ।

उपोष्या द्वादशी शुद्धा यदीच्छेत्परमां गतिम् ॥

इत्युक्तेः । लुप्ता दिनद्वये त्रयोदश्यामर्पणेन त्वयं गता । न चेदं मु-
मुक्षुपरं परमां गतिं=मुक्तिमियसीत्, अन्येषां तु पूर्वा “अविद्या-
नि निषिद्धे” इत्युक्तेरिति वाच्यम् ।

एकादशी यदा विद्या द्वादश्यां न प्रतीयते ।

द्वादशी च त्रयोदश्यामग्निं सत्रं कथं भवेत् ॥

उपोष्या द्वादशी शुद्धा सर्वेषां न पेशयः ।

इति नारदायै सर्वविशेष्युक्तं । “न चेदंकादशी विष्णौ” इति तु
शुद्धापरम् । ‘अविद्यानि’ इत्यादीनि विद्याप्रत्ययान्यानि परत
एकादश्यभावे द्वादश्यशुद्धावेव भवतीत्येवम् ।

एकादशी दिशा युक्ता परतोऽपि न वर्तते ।

सृष्टिभिर्यतिभिश्चैव सैनोपोष्या सत्ये तिथिः ॥

इति वाक्यवत् “त्रयोदश्यां न लभ्येत” इत्यादिवाक्यादिति ।
तदुक्तं—‘विद्यन्युना विद्यमयाऽधिकद्वादशिका सर्वेषां परा’ इति । अयं
विद्यान्नधिकाधिकद्वादशिकाख्यो द्वितीयो भेदः । पारणपर्याप्तद्वा-
दश्यलाभे तामुल्लङ्घ्य पारणं भवतीत्युक्तम् । यत्र विद्यान्नधिकाऽन-
धिकद्वादशिकाख्यः प्रथमभेदः, स चतुर्थः । एकादशीन्यूनत्वे-
द्वादशीसाम्ये १, तन्न्यूनत्वे वा २ । एकादशीसाम्ये—द्वादशी-
साम्ये ३, तन्न्यूनत्वेन वा ४ । तत्राद्ये आह—अविद्येति । *मुमु-
क्षुणामिति ।

*विद्वन्मूना समद्व्यदशिका तु ०मुमुक्षुणां ०पुत्रवतां च परा । *अन्येषां ०पूर्वा । पुत्रवतोऽपि पूर्वति मदनरत्ने । विद्वन्मूना न्यूनद्व्यदशिका च सैव *सर्वैः कार्येति हेमाद्रिः । मुमुक्षुणां पराऽन्येषां पूर्वति मदनरत्ने । वि-

दिनक्षये तु शुद्धे द्वादशी योगकाङ्क्षिभिः ।

उपोष्या, दशमी विद्धा नोपोष्येकादशी शदा ॥

इति सौमन्तवात् । अत्र दिनक्षयो न निश्चित्यस्त्वर्थः, किं तु विद्वत्त्वादेकादश्याः सूर्योदयाप्यर्शमात्रम् । *पुत्रवतामिति ।

एकादश्यां यदा नन्म दिनक्षयानिधिर्भवेत् ।

अत्रोपोष्या द्वादशी स्यान्नपोदश्यां तु पारणम् ॥

इति पितामहोक्तः ।

दिनक्षये तु संभासे उपोष्या द्वादशी भवेत् ।

दशमीशेषसंयुक्ता न कुर्वति कदाचन ॥

इति कौर्मनिषेधाच्च । यद्यप्यत्राभयत्र पुत्रवत्पदं न दृश्यते तथापि-

एकादशीषु नष्टासु रविसंक्रमणे तथा ।

पारणं चापवासं च न कुर्यात्पुत्रवान् पृथी ॥

इति वाक्येन

एकादशीदिनक्षये उपवासं करोति यः ।

तस्य पुत्रा विनश्यन्ति मन्त्रायां पिण्डदो यथा ॥

इत्यर्थवादेन च पूर्वोपवासनिषेधेऽपेक्षितपुत्रवदधिकारिलाभात् । पिण्डद इति आदन्तात् षष्ठ्येकवचने “आतो धातोः” (पा० ६-४-१४०) इत्यालोपः । *अन्येषां=पुत्रवद्विभ्रष्टादिणाम् । *पूर्वेति । पुत्रवतः पूर्वोपवासनिषेधवशेनापुत्रस्य तदुपवाससिद्धेः । पुत्रवतोऽपीत्यत्रारुचिः उक्तरीत्या स्पष्टा । द्वितीये विद्वन्मूनेति तृतीयचतुर्थयोर्विद्वत्समेत्यादि । *सर्वैरिति ।

असमा समखादशिकोनखादशिका च मुमुक्षुभिः परा-
ऽन्यैः पूर्वा कार्या ।

दशार्धमाश्रिता पूर्वा खादशी यदि क्लृप्यते ।

शुद्धैव खादशी राजन्नुपोष्या मोक्षकारिभिः ॥

इति व्यासोक्तः । मोक्षकारिग्रहणादन्येषां पूर्वैव ।

सर्वत्रैकादशी कार्या खादशीर्माश्रिता नरैः ।

प्रातर्भक्षतु वा मा वा पतो नित्यमुपोषणम् ॥

इति पाश्चात्तेः । विज्ञाधिका समखादशिका सर्व-
ेषां पूर्वैव ।

एकादशी दशाविद्धा परतोऽपि न वर्द्धते ।

यतिभिर्गृहिभिश्च सर्वोपोष्या क्षये तिथिः ॥

इति पाश्चात् । ‘अत्र परतोऽपि न वर्द्धते’ इत्यनेनैकादश्याः
साम्यमपि गृह्यते । सर्वोऽपि तस्याः साम्येऽपि यद्यपि सम्भवति एका-
दश्याः सूर्योदयास्पर्शात् तथापि पृथक् सप्तशब्दानर्थक्यापत्तेः क्षयः
तन्न्यूनत्वद्वयो आशङ्क्यः न च यत्पर्यम् । साम्ये मुमुक्षुणामुत्तरत्रापवा-
सविधानात् । तथा च क्षये यतिभिर्गृहिभिश्च सर्वोपोष्या, साम्ये तु
गृहिभिः सर्वोपोष्येत्यन्वयः ।

लुप्यते=वृद्धि न प्राप्नोति । “पूर्वा च द्वादशी परा”-
इति पाठान्तरात् । परा=परादनगतैव न तु पूर्वाहोरात्रप्रविष्टे-
त्युक्त्या एकादश्याः सूर्योदयर्यन्तत्वलाभः । अन्यथा परशब्दवैय-
र्थ्यात् । एतत्पाठे यद्यपि द्वादश्या अनाधिक्यं न लभ्यते तथापि

दिनत्रयमृतं देवि नोपोष्या दशमीयुता ।

सर्वोपोष्या सदा पुण्या परतश्चैत्रयोदशी ॥

इति स्कान्दे,

यदि देवास्तु संसिध्येदेकादश्यां तिथित्रयम् ।

तत्र क्रतुशतं पुण्यं द्वादशी पारणे भवेत् ॥

*पारणाहे न लभ्येत द्वादशी कदापि भवेत् ।
 सदाजी दशमीनद्धाऽप्युपोष्यैकादशी तिथिः ॥
 इति श्रम्यष्टङ्गास्तैश्च । *माधवमते तु अत्र गृहिणां
 पूर्वा, यत्किञ्चन । *विद्धाधिका न्यूनद्वादशिका मोक्षपा-

इति नारदीये च तथैवाभिधानात् । विद्यायां तु
 अनिद्धानामन्नाभे तु पयोदधिकत्वात् न तु ।
 सकृदेवाश्वपत्नीयादुपवासस्त्वगौ भवेत् ॥
 इति भक्ष्यनियमो बोध्यः ।

अत्र विवेचनकाराः । “दिनक्षये तु सम्प्राप्ते” इति
 कौर्मे दिनक्षयो दिनत्रयस्पृक्तत्वं तेन तथैव पुत्रवद्वृष्टिणामुपवास-
 निषेधः परत्रोपवासश्च; साम्ये तु तेषामपि पूर्वैवापवासः तत्र
 निषेधाप्रवृत्तेः । “दिनक्षये तु भुञ्जेत्” इति सुमन्तुवाक्ये च दिन-
 क्षयो न प्रोक्तः किं तु विद्धत्वात्सूर्योदयास्पर्शित्वम् । तथा च एतत्
 द्वितीयसूर्योदयपर्यन्तत्वरूपसाम्यपरमेण । “न्यूनत्वविषये या तिथिर्गृ-
 हिभिश्चैव” इति वचनावरोधात् गृहिभिश्चापि । तेषामेकादशीदिनक्षये
 उपवासनिषेधोऽग्रे । तेन विद्धन्यूनानधिकद्वादशिकायां पुत्रवद्वृष्टि-
 भिन्नानां सर्वेषां पूर्वैवापवासः, पुत्रवतामेव परेणुः । विद्धसमाऽनधि-
 कद्वादशिकायां सर्वेषां गृहिणां पूर्वैः, यतीनां तूत्तरेशुरिति प्राहुः ।

विद्धाधिका-सप्तद्वादशिका ऽधिकद्वादशिका च सर्वेषां परै-
 वेति पाठः । पूर्वैवेत्यपपाठः । अधिकत्वात् । अधिकद्वादशिकामधिक-
 त्याह-***पारणाहे** इति । पारणाहे द्वादशीलाभे तु विद्धा नोपापो-
 ष्येत्यत्र तात्पर्यम् । *माधवमते त्विति । तुनाऽरुचिः । सा च
 दशम्यनुगता यत्र तिथिरेकादशी भवेत् ।

तत्रापत्यविनाशः स्यात्परेत्य नरकं व्रजेत् ॥

इत्यादिना पुत्रवतः परत्वसूचनात् । अयं च विद्धाधिकाधि-
 कद्वादशिकारूपस्तृतीयो भेदः । *विद्धेति । विद्धाधिकानधिकद्वाद-

पक्षवनिष्पुप्रोत्तिकामैः परा कार्या । गृहस्थेन तु नक्तं
कार्यम् ।

एकादशी द्वादशी च रात्रिदोषे अयोदशी ।

उपवासं न कुर्यात् पुन्यौघमर्पान्वितः ॥

इति कौर्म्ये दिनद्वयं उपवासनिषेधात् ।

दशम्यैकादशी त्रिका द्वादशी च क्षयं गता ।

क्षीणा सा द्वादशी श्रेया नक्तं तु गृहिणः स्मृतम् ॥

इति शुद्धजातानामाशुभे अगृहिणः पूर्वापवासः । *गृ-

कादश्याः शुद्धन्यूनस्य तु उपवासो वा द्वादश्या न्यून-
समस्तयोरेकादश्यापुनश्चातः । यानि तु-

दशम्यनुगता हान्य द्वादशं द्वादशीकलम् ।

धर्मापत्यभनारुपि अयोदश्यां तु पारणम् ॥

इति कौर्म्येऽपि न दशमीवेधे अयोदश्यापारणयोर्निषे-
धकानि तानि विहितविधयराणि । अथ मुन्यपचनानि
तद्व्यवस्था याऽऽकरं श्रेया ।

यस्तु कालहंसादौ -

यस्तु वाक्यविरोधेन सन्देहो जायते यदा ।

द्वादशी तु तदा माह्या अयोदश्यां तु पारणम् ॥

इति मार्कण्डेयोक्तः,

सन्दिग्धेषु च वाक्येषु द्वादशीं समुपोषयेत् ।

तथा—

विवादेषु च सर्वेषु द्वादश्यां समुपोषणम् ।

पारणं च अयोदश्यामाज्ञेयं मामर्का मुने ॥

शिकाद्वयतुर्थभेदोऽयम् । *नक्तं=नक्तभोजनम् । *गृहिणः पूर्व-
उपवास इति । नक्तकाले किञ्चित्तुल्येनेति शेषः, “उपवास-
निषेधे तु” इति वचनात् । *एकादश्या इति । शुद्धत्वेनासंदेहात् ।

इति पाद्योक्तेभ्योऽप्यसन्देहे ज्योतिर्विदां विप्रतिपत्तौ
वा परा कार्येत्युक्तम्, तद् ऋषेष्णां विप्रमिमत्फलं बहुना ।

अथात्राप्युक्तं किञ्चिदुच्यते । तत्र दशम्यामेकाद-
शीयांगं ऋदशमीमध्य एव भोजनं कार्यम् । 'एकाद-
श्यां न भुञ्जीत' इति तस्या एव निमित्तत्वात् ।

निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षते ॥

इति त्वयलोक्तेभ्यः । केचित्तु एकादशीव्रताङ्गत्वेन पूर्वे-
शुऋकभक्तविधानाद्विभिस्पृष्टे च निषेधानवकाशात्
काम्यव्रताङ्गे भोजननिषेधः प्रवर्तते । तेनैकादशीमध्येऽपि
पूर्वदिने भोजनमिदृशाद्युः ॥

अत्राधिकारी माधवीये कात्यायनेनोक्तः—

ऋषेष्णावेति । संदेहे स्मार्त्तोपलक्षणम् ।

ऋदशमीमध्य एवेति । एकभक्तविधौ चानृतवदनादिनि-
वृत्तिवद्व्रताङ्गतया द्वितीयभोजननिवृत्तिरेव विधीयते लाघवात्, न तु
तद्विशेष्यं भोजनमपि गौरवात् । तेन शुद्धाधिकद्वादश्यामुपवासद्वयं
भवति । ऋएकभक्तेति ।

दशम्यामेकभक्तस्तु मासमैधुनवर्जितः ।

एकादशीमुपवमेत्पक्षयोरुभयोरपि ॥

देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामितं चास्य सिध्यति ।

इत्युक्तेः । कामितं चेत्यतः काम्य इव नित्येऽप्येकभक्तं कार्यम् ।
“शक्तिर्मास्तु पुनः कुर्याद्” इत्युक्तेः । ऋआद्युरित्यरुचिः । तद्वीजं
तु एकभक्ते विशेष्यं भोजनं नार्थः ।

सायमाद्यन्तयोरहोः सायंप्रातश्च मध्यमे ।

उपवासफलं मेष्पुर्जग्राह्यक्तचतुष्टयम् ॥

इति जज्ञादित्येवाभिधानात् । निषेधस्य सर्वैः पाल्यत्वाच्चेति ।
विक्षाऽधिकायां निषेधपालकस्य प्रातर्माध्याह्निकापकर्षविध्यमावाच-

* अष्टवर्षीति हो मर्त्यो नार्जतिन्यूनवत्स्वरः ।

एकादश्यामुपवासोपवासोक्तमगौरपि ॥ इति ।

अपिहो—

अन्नधारी च नारी च शुक्रामेष सदा शुद्धी । इति ।

यत्तु विष्णुः—

पत्न्यौ जीवन्ति वा नारी उपोष्य व्रतमाचरेत् ।

आयुष्यं हरते भर्तुर्नैरक्तं चैव गच्छति ॥

इति, तद्रूपेणनुशासिष्याभिर्ना पायुक्तम् ।

उपवाससासामध्ये तु मार्तण्डेयकीर्तयोः—

द्वयसिद्धशमीस्थलं कथं भोजनमिति निर्मावनीयम् । * अष्ट-
वर्षीति । उपनयनोपलक्षणम् । “अपि वा वेदतुल्यत्वादुपायेन प्र-
वर्धन” इति न्यायान्न । न चैवमष्टवर्षग्रहणं व्यर्थं, किं च तदंशे न्या-
यप्राप्तानुवादित्वम्, अन्यार्थं चाप्राप्तार्थभायकत्वमिति वैरूप्यमिति
वाच्यम् । “जातपुत्रः कृष्णकेश” इतिवदिहापि पदद्वयेनोपवासयो-
ग्यावस्थाविशेषलक्षणयाऽर्शितैरुर्ध्वमपि अष्टवर्षीत्यागपि समर्थस्यो-
पवासं वेदतुल्यत्वाप्युक्तवैरूप्यस्य दूरीकृत्वात् । तेनैव रूपेणाष्टानष्ट-
साधारणस्योपवासस्य निर्धानाच्च वैरूप्यमिति चेत् तर्हि उपनीतत्व-
मात्रेणैव तद्विवर्तने वैरूप्यासम्भवात्, न्यायवाच्यं, तथापि च तादृशस्य
समर्थस्याकुतोपनयनस्याप्यधिकारप्रसङ्गेन तद्रूपस्योपनयनघटितत्वा-
वश्यकत्वाच्च । यम स्वनष्टवर्षीयादिरुपनीतस्याशक्तस्यानुकल्पेनापि
व्रतसिद्ध्याऽधिकारनिवार्हात् । यद्वक्ष्यति शक्तिर्मास्तिवति । * नारी
चेति । नारी सधवा । तस्याः शुक्रापापेषोपवासः ।

एकादश्या विना रण्डा पतिश्च सुमहायते ।

पश्यते ह्यन्धतामिहो यावदाभूतमंशुवम् ॥

इति नारदीये रण्डापदात् । नित्योपवाससासामध्येऽनुकल्पः ।

तत्र प्रथमं क्रियाऽनुकल्पः, पश्चात्कर्त्रनुकल्प इति क्रियानुकल्प-

एकभक्तेन नक्तं लभ्येष्टायाचितेन च ।

उपवासनेन श्रदानेन न निर्द्वादशिकां भवेत् ॥

अथ-

एकभक्तेन यो मर्त्य उपवासव्रतं चरेत् ।

इत्येकभक्तादिपुत्रानामशब्दस्यानुभूतिनिर्देशार्थः । तेन
तन्त्रयुक्ताः सर्वे मर्त्याः सत्स्थानापरांश्च भवन्ति । सं-
कल्पमन्त्रे चैकभक्तादिपदेनोक्तः कार्य इति सदभरणे ।

पाठ—एकभक्तेनेति । “नक्तं इतिष्यामम्” इति नक्तमुक्तं,
तदंगमयं भयाचितमेकभक्तं वा कार्यमित्यत्र तात्पर्यम् । अत्र च

एकभक्तेन नक्तं बालवृद्धातुरः सिपेत् ।

पञ्चमूलफलकवाऽपि न निर्द्वादशिकां भवेत् ॥

इत्यादौ च स्वलोकपोतन्यायेनैव एकभक्तादेर्वाक्यः, न तु क्रमः ।

“मशस्तमश्रोतरमुतरं च” इत्येव तदुक्तं । क्रमनात्वे च फलग्रहणं

मूलादेः, शीरग्रहणं च दध्यादेरुपलक्षणम् । उपवासनेनेति च तत्तल्य-

त्वार्थम् । श्रदानेनेति । “तावद्धनादि वा दद्यात्” इत्याहुक्तम् ।

तद्वर्मेति । एषां चैकभक्तनक्तायाचितदानानामुपवासमर्त्यानिधि-

तया तत्तिथ्यानुष्ठानं निर्णीतम् । यानि विधानि स्वतन्त्राणि तत्र

दशमीविद्या व्याख्या । दशमीविद्यया पञ्चदशनाटीरूपः “दिक्

पञ्चदशाभिस्तथा” इति वचनात् ।

पूर्णाभिद्धां दिनार्द्धेन नन्दा पूर्णामपि त्यजेत् ।

एकभक्तं च नक्तं च दानं चायाचितं च न ॥

नन्दायां पूर्णभिद्धायां कुर्यादैश्वर्यमीहितः ।

इत्यभियुक्तोक्तञ्च । तद्धर्मो मुख्योपवासधर्मः । एषाम् ‘उपवासा-

समर्थञ्च’ इत्यादावुपवासशब्दः एकभक्तादेर्ग्रहणार्थः । तेन यथा-

‘स्वर्गातस्य ह्यपुत्रस्य’ इत्यादेर्गौणपुत्रस्य दत्तकादेरभावे पुत्रानुकल्प-

विधिवद् गौणस्याप्युपवासस्य स्वयं कर्तुमसामर्थ्ये कर्त्रनुकल्प

* तथाऽसामर्थ्ये प्रतिनिधिना कारणेति प्रागुक्तम् ।
 व्रतकारणे प्रागाञ्जनमाह माधवयोगे कात्यायनः —
 अर्धे पक्षे रात्रौ चतुर्दश्यष्टमी दिवा ।
 एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा *आनन्दायणं चरेत् ॥ इति ।
 अथ कास्यव्रतविधिः लघुनारदाय —
 *दशम्यादि मातृपात्रे श्राद्धं पारमर्जयेत् ।
 गन्धताम्बूलपुष्पादि स्त्रीसंभोगं महानशाः ॥
 तत्र दशम्यां विधिः कौर्म —
 * कांस्यं मांसं मसूराश्च जणकान् कौरवपुत्रान् ।
 शाकं मधु पराजं च त्र्यजद्वयमग्नौ स्त्रियन् ॥

इत्याह—अतथेति । *आनन्दायणमिति । एतच्च तत्स्थानिकस्य
 वक्ष्यमाणद्वादष्ट्युत्थागस्याकरणे बोध्यम् । तत्र प्रगादादिनाऽकरणे
 यवमध्यं, नास्मिन्न्यादिना तु पिपीलिकामध्यं, प्रतिनिधित्वं नैमि-
 त्तिकादृतिश्च । अजक्तस्यानामवशाद् कल्प्यम् । दशम्या तु वाक्तव्य
 कामना वा त्यागेऽप्युक्तः, अजक्तोऽतस्तः । न च रत्नितारादिस्मा-
 दृश्यानिषेधातिक्रम एवेदम् । व्रतानिक्रमस्यापि 'भुक्त्वा'इत्यनेन
 वाच्यत्वात् । व्रतनिषेधयोर्द्वयोरपि पुरुषार्थतया नैमित्तिकस्यापि
 तथान्वात् । *दशम्यादीनि । सामान्यतः । *कांस्यमिति ।
 मधु=क्षौद्रम् । येषां क्षौद्रादीनां पुरुषार्थो निषेधोऽस्ति तेषां
 क्रत्वर्थोऽयं बोध्यः ।

कांस्यं मांसं मसूरां क्षौद्रं तैलं वितथभाषणम् ।

व्यायामं च प्रवासं च दिवास्वापं च भैषुनम् ॥

अथाञ्जनमिति वा पाठः ।

तिलपिष्टं मधुरं च दशम्यादि निवर्जयेत् ॥

इति मात्स्यं च द्रष्टव्यम् । उपवसन्निति वर्तमानसामीप्ये । ते-
 नानन्तरदिने उपोष्यन्नित्यर्थः । *अत्यम्बुपानमिति । अशनं

तथा—

शाकं मांसं ममूरांश्च पुनर्भोजनमैषुने ।

शूतः सत्यम्बुपानं च दशम्यां वैष्णवस्त्यजेत् ॥

मदनरत्ने नारदीये—

अक्षारलवणाः सर्वे हविष्यान्ननिषेधिणः ।

शयनातल्पशयनाः प्रियासंगमवर्जिताः ॥

ब्रह्मब्राह्मणहृद्देशाद्री देवलः—

असकृजलपानाद्य सकृत्साम्बूलचर्यणात् ।

उपवासः प्रणश्येत दिवास्वापाद्य ऋमैशुनात् ॥

च बोध्यम् । कैमुतिकन्यायात् ।

पुनर्भोजनमत्याशं दशम्यां परिषर्जयेत् ।

इत्युक्तेश्च । अक्षारलवणा इति पाठेऽक्षाराश्चलवणाश्चेति वि-
ग्रहः । अक्षारलवणा इति पाठेऽपि क्षाराश्च लवणानि चेति समा-
सानन्तरं नञ्समासः । समान एवार्थः । क्षारलवणं खारीति प्र-
सिद्धम् । तन्निषेधाऽयमिति केचित् । तन्न, क्षारलवणपदयोः एक-
वैयर्थ्यात् । सकृत्पानं=पात्रं भूमावनाधाय पानम् ।

पानीयादि विवेचेन तत्पात्रं द्विजसत्तम ।

अनुच्छिष्टं भवेत्तावद्यावद् भूमौ न निक्षिपेत् ।

इति शातातपवचनात् । यत्तु शातातपेन —

पीतोच्छिष्टं तु पानीयं पीत्वा तु ब्राह्मणः कश्चित् ।

त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्याद्दामहस्तेन वा पुनः ।

इत्युक्तं, तत्प्रात्याहिकजलपानपरम् । तथा च तादृशं जलपानमुप-
वासदिने सकृत् अन्यदा त्वसकृदित्यर्थः । ऋमैशुनादिति ।

अथ पुंश्चलीषु

स्मरणं कीर्तनं केळिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।

संकल्पोध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च ॥

अशक्ता तु मदनरक्षे देवतः ।

अत्ययं चाप्नुवानेन नापचान्नः प्रणश्यति ।

अत्ययं=कष्टे ।

विष्णुरक्षसं

मात्राभ्यङ्गं शिरोग्गङ्गं ताम्बुलं चानुलेपनम् ।

व्रतस्थां यजमेत्यर्थं यवान्नाश्र निराकृतम् ॥

एषु प्रायश्चित्तबुद्धेः निर्णयास्तुते संग्रहे—

स्नेनादिसकयोः सम्यक् कृत्वा स्नैव्यं च हिंसनम् ।

प्रायश्चित्तं व्रती कुर्व्याज्वेनामशतत्रयम् ॥

एतन्मैथूनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति धनीपिणः ।

इत्यष्टाङ्गस्यापि निषेधः, न तु सतीषु । “प्रेक्षणात्मने मैथुनशङ्कायाम्” इति गौतमेन शङ्काया तासु तदभावात् । स्वदारेषु तु क्रियानिश्चेति वाच्यम् ।

स्त्रीणां तु प्रेक्षणान्स्पर्शानाभिः संकथनादपि ।

विपश्यते ब्रह्मचर्यं स्वदारेषु तु भंगमात् ॥

इति देवलोक्तः । न दारेष्वेतुभंगमादिति वा पाठः । *अभ्य-
धेति । पुरुषार्थनिषिद्धस्य सर्वस्याप्ययं कर्तव्यो निषेधः । यवान्य-
द्वलरागकृदिति वा पाठः । स्नैव्यं तुषादेरपि । हिंसनं कीटादेरपि ।
नाम्ना—विष्णुनाम्ना शतत्रयं न त्वेकमेव नाम शतत्रयतारम् ।
संख्यायाः पृथक्त्वनिश्चयात् ।

व्रतलोपो न चेत्कुर्यात्कृष्णावद् भुजियर्जनम् ।

इति । व्रतलोप इति पूर्वान्वयः । तत्र भुजियर्जनम्=उपवासं न
कुर्यात्, किं तु कृष्णावद्=किञ्चिद्भक्षणमित्यर्थः । अत्र प्रायश्चित्तं—

व्रतलोपो भवेत्कुर्यादष्टाशरपनार्जयम् ।

इति पाठे बोध्यम् । संभोगः स्वदारेषु, परदारेषु तु स्मार्त्तप्राय-
श्चितेन समुच्चयः । एतत्प्रायश्चित्तं भक्ष्यमाप्ते । अभक्ष्यमांसभक्षणे-

मिथ्याभावे दिव्याम्भाय बहुजोऽम्बुनिर्गमणे ।

अष्टाक्षरं ब्रवी जप्त्वा जलपटोत्तरं शुचिः ॥

प्रणवं पूर्वमुच्चार्य नमो नारायणः पदम् ।

चतुर्थ्यन्तं पदेन्यभ्याम्यनुरष्टाक्षरो मनः ॥

तथैव पैठीयसिः —

ताम्बूलचर्वणे स्नांसंभोगे मांसनिषेवणे ।

ब्रह्मलोपो न कुर्यात्क्रियणावद्भोजनं ॥ इति ।

कृष्णोष्णोष्णोष्णो जलानिषेवमाश्चरिपालने तु मा-
म्बूलचर्वणादावाप न दोष इत्यर्थः । संभोगे ऋतुकाला-
दन्यत्र

*रेतःसेकात्मसंभोगमृतेऽन्यत्र भयः स्मृतः ।

इति कात्यायनोक्तः ।

हेमाद्रौ यस्मिष्ठः—

*उपवासं तथा श्राद्धं न कुर्यादन्तर्भासनम् ।

ऽहिंस्यहिंसने च स्मार्त्तप्रायश्चित्तेन समुद्यमः । अनेन इति । रेतःसे-
कात्मसंभोगऋतुकालः । सार्त्तः=ग्रन्थः । 'रेतःसंक्रयणाश्रमाश्रमे'
इति पाठे रेतसः संक्रयणं=गर्भकोशे तथोभयं गमनं ऋतुकालगमन-
मेव तदात्मकात् स्त्रीसम्भोगादन्यत्र स्त्रीसम्भोगे इति स एवार्थः ।
ऋतुगमनाभ्यनुज्ञाऽपि प्रागमसिद्धितस्य पाठश्यामेव शत्रौ सन्निहि-
तस्यानन्यगतिकत्वात् श्राद्धं तदनुज्ञावत् । अत्रानुक्तप्रायश्चित्तपु-
कार्यिकेषु ऋतुसंभोगस्य न प्रवेशः । तेन—

जपोऽष्टाक्षरमन्त्रस्य नामशतत्रयस्य वा ।

इति उत्तरार्द्धोक्तं विकल्पितप्रायश्चित्तं कार्याकसामान्ये सिध्यति ।

जपे संख्या त्वष्टशत्येव पूर्वोक्ता । *उपवासं इति । अत्र

दशम्यामेकभक्तं तु कुर्वीत नियतेन्द्रियः ।

आचम्य दन्तकाष्ठं तु खादेत् तदनन्तरम् ॥

ततश्चानन्तरं विप्रो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।

दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्याससमं कुलम् ॥
*काष्ठग्रहणान्मृ*ष्ट्रोष्ठाद्यानपेभ्य इति हेमाद्रिः ।

विष्णुरहस्ये—

आहोपवासदिनम् खादित्वा दन्तधावनम् ।
गायत्र्या शतसंपूतमम्बु प्राश्य विशुध्यति ॥

निर्णयामृतं व्यासः—

*वर्जयेत्पारणं मांसं व्रताहेऽप्यौषधं मदा । इति ॥

रात्रिं नयेत्ततः पश्चात् प्रातः स्नात्वा समाहितः ।

उपवासं तु सङ्कल्प्य मन्त्रपूतं जलं पिबेत् ॥

इति वाक्येन पूर्वपूरकमक्तानन्तरं काष्ठेन दन्तधावनमुक्तं स्पष्टं-
व्यम् । *काष्ठेति । “अक्ताः शर्करा उपदधाति, तेजां वै धृतम्”
इत्यादौ विधेयैव निषेधस्यापि विशेषपरत्वे वाक्यशेष एव बीजम् ।
तथा च न कुर्यात्काष्ठेन दन्तधावनमित्यर्थे इति विशेषनिषेधः
शेषाभ्यनुज्ञाफलक इति भावः । *लोष्ठादीनि । आदिना

अलाभं वा निषेधे वा काष्ठानां दन्तधावने ।

पणीदिना विशुध्येत जिह्वोल्लेखः सदैव हि ॥

इति पैठीनस्युक्तम् । दन्तपदोपादानात्काष्ठेन जिह्वोल्लेखो दर्शितः ।

अलाभे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तथा तिथौ ।

अर्पा द्वादशगण्डुपैर्विदध्यादन्तधावनम् ॥

इति व्यासेन यदुक्तं, तत् सुदादिसहितमसहितं वा द्रष्टव्यम् ।
“वृणपर्णोदकेनाहुल्या वा दन्तान् धावेत् पदंशिनीवज्रम्” इति
पैठीनस्युक्तेः,

पश्चाद् द्वादशगण्डुपैर्विदध्यादन्तधावनम् ।

स्मृत्वाङ्गारं च गायत्रीं निबध्नीयाच्छिखां ततः ॥

इति शौनकोक्तं । मांसनिषेधणे इति यदुक्तं, तदुपवासदिने
वज्रक्षणप्रसक्त्यभावात्कथमित्यत्राह—*वर्जयेदिति । पारणदिनमपि

*एकादश्यां श्राद्धवासौ सामान्ये कात्यायन आह —

उपवासो यदा अनित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् ।

उपवासं तदा कुर्यादाघ्राय पितृसेवितम् ॥

व्रताहः । “पारणान्नं व्रतं ज्ञेयम्” इत्युक्तं । तथा च तत्र मांसभक्षणे व्रतलोप इति तदर्थः । भोजनरूपं च “अष्टौ तान्यवतज्ञानि” इत्यभ्यनुज्ञातमपि मांसं मुख्यव्रताहऽपि वर्ज्यादित्यर्थः । मांसतु-
ल्यानां वसाकधिरादीनां तद्देवं वर्जनं “बहुनामेकधर्माणाम्” इति
न्यायात् । *एकादश्यामिति ।

श्राद्धं कृत्वा तु यो मर्त्यो न भुङ्क्ते पितृसेवितम् ।

हविर्देवा न युच्छन्ति कव्यानि पितरस्तथा ॥

इति वाक्येन सामान्यतः

व्यतीपाते कृते श्राद्धे पुत्री नोपवसेद् गृही ॥

इत्यादिना विशेषतश्च श्राद्धशेषभोजनं निहितम् । तत्र पुरुषार्थस्यो-
पवासस्य कर्त्तर्येण श्राद्धशेषभोजनेन बाधः स्यादित्यर्थः । अनित्य
इति नैमित्तिकोपलक्षणम् । काम्योपवासे तु शेषभोजनं, तत्स्था-
नापन्नं तदाघ्राणं वा न कार्यम् । काम्यस्य नित्यबाधकत्वात् ।
तद्विधिः स्कान्दे—

यस्मिन् दिने पितुः श्राद्धं मातुर्वाऽथ भवेद् गुह ।

तस्मिन्नेव दिने तात भवेदेकादशीव्रतम् ॥

अन्यद्वाऽपि व्रतं स्कन्द तदा कार्यं तु तच्छृणु ।

तदा कृत्वा तु वै श्राद्धं भुक्तशेषं तु यज्ज्वेत् ॥

तत्सर्वं दक्षिणे पाणौ गृहीत्वाऽन्नं शिखिध्वज ।

अवजिघ्रसेनाथ तेन श्राद्धं शिखिध्वज ॥

पितॄणां तृप्तिदं जातं व्रतभङ्गो न विद्यते । इति ।

एतच्च मुख्योपवासपरम् । कन्दमूलाद्यनुकल्पे तु देवपितृपात्रे
तत्परिवेषणेन शेषभक्षणं कार्यम् । सर्वजातीयशेषभोजनं विनाऽपि

*मातापित्रोः क्षये प्राप्ते भयेदेकादशी यदि ।

अभ्यर्च्य पितृदेवांश्च आजिघ्रोत्पितृभिर्यत्नम् ॥ इति ।

हेमाद्र्यादिसर्वनिषेधेऽप्येवम् । एतेनैकादशीनिमित्तकं श्राद्धं द्वादश्यां कार्यामिति वदन्तः परास्ताः । किञ्च महालये—

स पक्षः सकलः पूज्यः श्राद्धपौडशकं प्रति ।

इति श्रुतं(१) पौडशकं, पौरेकादश्यां च मन्वादिश्राद्धं, क्षयाहापरिज्ञाने च तत्पक्षैकादश्यां विहितं श्राद्धं चाधितमेव स्यात् । यदपि स्मृतिश्चान्द्रिकास्थं पठन्ति—

अज्ञाश्रितानि पापानि तद्भोक्तृद्वानुरेव वा ।

मज्जन्ति पितरस्तस्य नरकं जायन्तीः समाः ॥ इति ।

तस्यापि(२) राजप्राप्तभुजिगोचरस्य वैधं श्राद्धं गोचरपतां महत्त्वाद्दममित्यलम् । योऽपि—

अकृतश्राद्धनिषया जलापिण्डं विना कृताः ।

इति लघुनारदायै एकादश्यां श्राद्धादिनिषेधः स मातापितृभिन्नविषयः । पूर्वोक्तस्य तद्ग्रहणात् । यथा-

श्राद्धावगुण्यस्याग्रे स्पष्टत्वात् । *मातापित्रोरिति भ्रात्रापुत्रलक्षणम् । मातापितृभिन्नस्य मातापितृभ्रात्रादिभिन्नस्यार्थः । श्राद्धं नैमित्तिकमित्यस्याऽऽवश्यकमित्यर्थात् ।

मृतके मृतके श्राद्धं मृतकान्ते विधीयते ।

तथैकादशीश्राद्धं द्वादश्यामेव कारयेत् ॥

इति तु प्रलाप एवेत्याह—*अलमिति ।

(१) तस्मिन् पक्षे प्रतिपदारभ्य नवरात्रप्रतिपदन्तं प्रतिदिनं श्राद्धस्य विधानमिति भावः ।

(२) निषेधस्येत्यर्थः । राज्ञिसन्न्यासेन निन्दाऽर्थवादाजिघेक्षकहानमिति तात्पर्यम् ।

६१२ मटीकनिर्णयसिन्धुप्रथमपरिकच्छेदे -

आह्ननिचयः=आज्ञे प्रतिग्रहः(१) ॥

अवतग्नान्गाह मदनरत्ने देवलः -

॥ सर्वभूतभयं व्याधिः प्रमादो गुरुशासनम् ।

अवतग्नानि पठ्यन्ते *सकृदेतानि शास्त्रतः ॥

स्कान्देऽपि -

अष्टौ तान्यवतग्नानि आपो मूलं फलं पयः ।

हविर्वाष्पणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम् ॥

*इदं चानिसकृद्विषयम् । नारदाये-

अनुकल्पो नृणां प्रोक्तः क्षीणानां वरवर्णिनि ।

मूलं फलं पयस्सौगमुपभोग्यं भवेत्तुभे ॥

नत्येव भोजनं कौशिकेकादव्यां बुधैः स्मृतम् ॥ इति ।

अस्यापवादः -

शयने च मद्युत्थाने मत्पार्श्वपरिवर्तने ।

*सर्वेति । सर्वेभ्यो भूतेभ्यः सकाशाद् व्रतकर्तुर्भयम् । मदनर-
त्ने तु भूतभयेभ्यः सर्पादिभ्यो भयम् । तेन सर्पादिभयाद् व्रताङ्गवै-
कल्येऽपि न व्रतहानिरित्युक्तम् । *सकृदिति । असकृत् “कामात्
क्रोधात्” इत्यादिनोक्तं प्रायश्चित्तम् । *इदं चेति । यथा हेमाद्रौ-

व्रतस्थं व्याधितं दृष्ट्वा मुमूर्षु च तपोधनम् ।

दृष्ट्वा तु ब्राह्मणस्तस्य कुर्यात् सम्यगनुग्रहम् ॥

अमृतं पायसं क्षीरमिच्छमानं सकृन्निशि ।

यथेह न त्रियुज्येत प्राणैः क्षुत्पीडितो व्रती ॥

पाययित्वाऽश्नन् क्षीरं रक्षेदन्वा फलानि च ।

एवं मासोपवासस्यमारुहप्राणसंशयम् ॥

इति मासोपवासव्रतपरं संकष्टविषयं, तद्वत् ‘अष्टौ तानि’ इति

(१) तेन आह्नप्रतिग्रहीतुरयं तद्दिने निषेधो न तु आह्नकर्तुरिति भावः ।

*नरो मूलफलाहारी हृदि शाल्यं समर्पयेत् ॥

इदं चानिसंकष्टनिषण्णम्(१) ।

एवं चानिरोधिनो निर्णयाः सर्वव्रतेषु ज्ञेयाः ।

तत्रैकादश्यां *सङ्कल्पः—

गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं धारिपूर्णमुदङ्गनुम्यः ।

उपवासं तु गृहीत्याग्राया वायं च भारयेत् ॥

इति साधर्माद्ये वाराहोक्तः ।

मन्त्रस्तु विष्णुः—

एकादश्यां *निराहारः स्थित्वाऽहमपरेऽहनि ।

आक्षर्मास पुण्डरीकाक्ष चरणं मे भवाज्जयुत ॥ इति ।

शैवादीनां तु हेमाद्रौ सौरपुराणे—

सावित्र्याऽप्यथ वा नाम्ना सङ्कल्पं तु समाचरेत् ।

*शिवादिगायत्री यजुर्वेदे प्रसिद्धाः । वाराहे-

सर्वव्रतपरमपि मङ्गलविषयमित्यर्थः । *नरो मूलेति । 'पयोमूल'

इति युक्तः पाठः । पयःपदं दध्यादेरुपलक्षणम् । *सङ्कल्प

इति । प्रातः सङ्कल्पश्च प्रातः सन्ध्योत्तरं कार्यः ।

प्रातःसन्ध्यां शुभः कृत्वा सङ्कल्पं तत आचरेत् ।

इति वचनात् । सायमादिसङ्कल्पा अपि सायमादिसन्ध्या-
ऽनन्तरमेव ।

सन्ध्याहीनोऽशुनिर्नित्यधनर्हः सर्वकर्मसु ।

इति वचनात् । *निराहार इति । फलाहार इत्यापूहो

बोध्यः । देशकालौ संकीर्णं निष्पन्नमुक्त्या एकादशीव्रतमहं करिष्ये

इति पठित्वेवं श्लोकं पठेत् । "भोक्ष्यामि" इत्यत्र चाहंपदमनुवर्त्तते

अध्याहार्यं वा । सर्वथाऽहंपदाभावे पाणिनिस्मृत्या कथंचित्

प्रयोगसम्भवेऽपि क्रतुर्नगुण्यात्(२) । *शिवादीति । "तत्पुरुषाय

(१) इयं पङ्क्तिमुद्रितपुस्तके नास्ति ।

(२) कस्तुतस्तु अहंपदानुवृत्तेरध्याहारस्य वा नामापेक्षा । 'एका-

*इत्युच्चार्य ततो विद्वान् पुण्याञ्जलिमधारयेत् ।

*ततस्तज्जलं पिबेत् ।

अष्टाक्षरेण मन्त्रेण त्रिजसेनाभिमन्त्रितम् ।

*उपवासकलं प्रप्सुः पियेन्वाश्रमतं जलम् ॥

इति कात्यायनोक्तः । मन्त्रराशौ उदये वा दशमीविधौ रात्रौ सकृत्प इति साधनः ।

विद्यहे महादेवाय धीमहि । तन्नो रुद्रः प्रचोदयात्' इति शिवगायत्री । अन्या विस्तरभयाशोक्यन्ते(१) । श्लोकमन्त्रस्तु तासां सम्भवेऽसम्भवे च । श्लोकमन्त्रासम्भवेऽपि संकल्पा भवत्येव । संकल्पानन्तरकृत्य-माह-
*इत्युच्चार्येति । *तत इति । पात्रे हस्ते वा संकल्पवाक्यो-च्चारणसहितं चारिणो धारणं सकृत्पः । तत्र पात्रस्थं जलं पिबेत्, हस्तस्थं तु भूमौ त्यजेत् । *उपवासकलमिति । व्रतमाप्तान्यं

दृश्यां निराहारः स्थित्वाऽपरंऽहान् अहं भोग्याम' इत्यन्येन गताभ-त्वात् । निराहारास्थितिकर्तृत्वमहमर्थस्य समानकर्तृकतायां विद्यतेन क्ताप्रत्ययेनैव लक्ष्यमिति चिन्त्यम् ।

(१) ताश्च तैत्तिरीयशास्त्रायां नारायणोपनिषत्पुताः-
ॐ पुरुष-स्य विद्यहे सहस्राक्षस्य महादेवस्य धीमहि । तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् ॥ १ ॥
ॐ तत्पुरुषाय विद्यहे महादेवाय धीमहि । तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् ॥ २ ॥
ॐ तत्पुरुषाय विद्यहे वक्रतुण्डाय धीमहि । तन्नो वसिष्ठः प्रचोदयात् ॥ ३ ॥
ॐ तत्पुरुषाय विद्यहे महासेनाय धीमहि । तन्नो वणमुखः प्रचोदयात् ॥ ४ ॥
ॐ नारायणाय विद्यहे वासुदेवाय धीमहि । तन्नो विष्णुः प्रचोदयात् ॥ ५ ॥
ॐ वज्रनखाय विद्यहे तीक्ष्ण-दंष्ट्राय धीमहि । तन्नो नारासिंहः प्रचोदयात् ॥ ६ ॥
ॐ भास्कराय विद्यहे महद्युतिकराय धीमहि । तन्नो आदित्यः प्रचोदयात् ॥ ७ ॥
ॐ वैश्वानराय विद्यहे लालीलाय धीमहि । तन्नो अग्निः प्रचोदयात् ॥ ८ ॥
ॐ कात्यायनाय विद्यहे कन्याकुमारि धीमहि । तन्नो दुर्गिः प्रचोदयात् ॥ ९ ॥
इति क्रमेण परमपुरुष-शिव-गणपति-वृडानन-विष्णु-नृसिंह-भास्कर-अग्नि-दुर्गाणां देवाः ।

॥ दशम्याः सङ्गदोषेण भर्भरात्र्यात्परं नृ ।
 चजेयन्नतुरो यामान्नसङ्गन्पार्जनयोः सदा ॥
 ॥ विद्धोपवासोऽनशंसु दिनं त्यक्त्वा समाहितः ।
 रात्रौ संपूजयेत्पुण्यं सङ्कल्पं च तदाऽऽभिरत् ॥
 इति नारदाद्योक्तं । तत्रैव पूजामभिधाय -
 देवस्य पुरतः कुर्वाज्जागरं नियतो व्रता ।

द्रष्टव्यम् । ॥ दशम्या इति विद्धोपवासो इति च
 प्रातः संपूजयेत् विद्वानुपवागव्रतादिकम् ।
 इत्यस्यापवादः । पूजामकारश्च ब्राह्मे -
 एकादश्यामुभे पक्षे निराहारः समाहितः ।
 नानापुष्पमूर्तिभ्रंष्टु विनिव्रं मण्डपं शुभम् ॥
 कृत्वांत शेषः ।

स्नात्वा सम्पूजयेत्पुण्यं सोपवासो जितेन्द्रियः ।
 सम्पूजयेत् विधिराट्पुण्यं श्रद्धया सुसमाहितः ॥
 पुष्पमूर्तिस्तथा भूर्भुवोर्देवैर्देवकः परः ।
 उपचारैर्विद्वद्विधेर्निराहारः प्रदक्षिणैः ॥
 स्तोत्रैर्नानाविधैर्दिग्दर्शनैर्वाष्टमनाहरैः ।
 दण्डवत्पाणिपार्तश्च जपशब्दैस्तथोत्तमैः ॥
 एवं सम्पूजयेत् विधिवद्रात्रौ कृत्वा मजागरम् ।
 याति विष्णोः परं स्थानं नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ इति ।
 निराहार इति फलाहारोत्तरुपलक्षणम् ।

सताम्बूलमताम्बूलं सभोजनमभोजनम् ।
 साहारं च निराहारं चतुर्विधमुपोषणम् ॥
 इत्यनेनैकधर्मिणामेव विभागात् । इयं च पूजा नित्यपूजातः
 पृथक्, अशक्तावपृथक्कार्या, अत्यशक्ती नित्यपूजाज्ञानां द्रव्यधन्वा-
 दीनां लोपः । सोपवासः=कृतोपवाससङ्कल्पः । विशेषो नारदाद्यै-
 पञ्चायतेन संज्ञाप्य एकादश्या जनार्दनम् ।

द्वादश्यां पयसा स्नाप्य हरिसारूप्यमश्नुते ॥

एतेन द्वादश्यां स्नानापचारो नेत्यग्रिमं परास्वम् । एकादशी-
विशेषपूजा च भविष्ये—

पृथक् जलं पृथक् पुष्पं मासे मासे पृथक् पृथक् ।

मार्गशीर्षे सिते पक्षे हरैरेकादशी मिया ॥

जपन्ती नाम विख्याता सर्वपापप्रणाशिनी ।

केशवं स्यापयेद्देवं विशालाक्षया समन्वितम् ॥

पूजयेन्मालतीपुष्पैर्नैवेद्यं मोदका मताः ।

नारद्रेण ददेदर्घ्यं सप्तधान्यं प्रदीयते ॥

मोक्षा एकादशी । शेषं पूर्ववदित्यन्यत्र । अर्घ्यमन्त्रः—

स्मृतो हरसि पापानि सत्यमेतज्जनार्दन ॥

दुःखं दुर्मतं चैव मनसा दुर्विचिन्तितम् ।

नारकं च भयं देव भयं दुर्गतिसम्भवम् ॥

भयमेतत् सुरेशान ऐहिकं पारलौकिकम् ।

तेन सत्येन मे नमि गृहाणार्घ्यं जनार्दन ॥ इति ॥ १ ॥

कृष्णपक्षे च विख्याता विमलैकादशी शुभा ।

न्यसेत् संकर्षणं देवं सहितं च सुनन्दया ॥

पूजयेद्विमलैः पुष्पैः शृणु राजन्नगस्त्यकैः ।

रम्भाफलेन चैवार्घ्यं नैवेद्यं गणकाः स्मृताः ॥

सुवर्णं दीयते दानं द्विजेभ्यो नृपसत्तम ।

अन्यत्र फला एकादशी, पक्षाक्षं नैवेद्यम् ॥ २ ॥

पौषस्यैकादशी शुक्ला सा नन्दा नाम भूपते ।

पुत्रदेत्यन्यत्र ।

न्यसेन्नारायणं देवं लक्ष्म्या चैव समन्वितम् ॥

पूजयेत्पद्मपुष्पैश्च दाढिमं चार्घ्यमुत्तमम् ।

चूर्णमुक्तं तु नैवेद्यं रूप्यपात्रं प्रदीयते ॥

चूर्णं=चूर्मा इति गुर्जरभाषा । रूप्यपात्रं घृतपूर्णमिति स-

संप्रदायः ॥ ३ ॥

कल्याणी कृष्णपक्षे तु न्यसेद्देवं हरिं शुभम् ।
षट्फलैस्त्यन्यत्र ।

सहितं श्रीसुभियया कङ्कणं प्रपूजयेत् ।
ददेद्धर्मं शुभां द्राक्षां नैवेद्यं घृतं वर ॥
घृतं=घनरामिति भाषा, घृतगरामिति केचित् ।
दानानि दीयते दुग्धं द्विजेभ्यो नृपपूजने ॥ ४ ॥
माघे कामपदा चैव शुक्ले माघतदेवता ।
जयाभिधेत्यन्यत्र ।

रुक्मिण्या सहितो देवः पूजयेत्कुन्दकैः शुभैः ॥
कुञ्जकैरित्यन्यत्र ।
विजयपुरं ददेद्धर्मं नैवेद्यं मण्डकास्तथा ।
द्विजाय तिलधेनोश्च कथितं दानमुत्तमम् ॥
गुढातिलपिष्टयुता धेनुः, तण्डुलान्नात्रिफला वा देय इति संप्र-
दायः ॥ ५ ॥

एकादशी जया कृष्णे अच्युतं पूजयेत् सुरम् ।
धात्र्या च सहितं देव्या पूजयेत् तुलसीदलैः ॥
सोमालिका च नैवेद्यं जम्बीरगार्ग्यमुत्तमम् ।
उपानदीयते दानं द्विजाय विष्णुवत्सलैः ॥
विजया एकादशी, स्वर्तुगीफलं नैवेद्यं, पकाग्रहोप इत्यन्यत्र ॥ ६ ॥
फाल्गुनैकादशी शुक्ला सा धात्री नाम भूपते ।
गोविन्दं पूजयेद्देवं चन्द्रकान्त्या समन्वितम् ॥
पूजयेच्चण्डकैः पुष्पैरक्रांटेनार्घ्यमुत्तमम् ।
कंसारकं च नैवेद्यं तिलपात्रं प्रदीयते ॥ ७ ॥
सौम्या चैकादशी कृष्णे अनिरुद्धं प्रपूजयेत् ।
सहितं मित्रविन्दाया कुसुमैर्मुचुकुन्दकैः ॥
अर्घ्यं चैवोज्ज्वली दद्यान्नैवेद्यं शेरकां शुभाम् ।

तिलधेनुः प्रदातव्या द्विजाय कृष्णरूपिणे ॥
 खर्जूरी अर्घ्यं, बटकं नैवेद्यमन्यत्र ॥ ८ ॥
 चेत्रे च दमना नाम विख्यातैकादशी शुभा ।
 विष्णुं संपूजयेद्देवं विशालाक्ष्या समन्वितम् ॥
 पूजयेच्चूतपुष्पैश्च चिभेटनाद्यैमुत्तमम् ।
 नैवेद्यं सकतुकं चैव कर्पूरागुरुचन्दनम् ॥
 कामदा एकादशी एलाऽर्घ्यं ऐश्वर्यो रसो दण्डो वा नैवेद्यम् ॥ ९ ॥
 बहुला कृष्णपक्षे च वासुदेवं सुरं नृप ।
 शैव्यया सहितं देव्या मरुपुष्पैश्च पूजयेत् ॥
 अर्घ्यं जातफिलं चैव नैवेद्यं बटकानि च ।
 दीयते वस्त्रयूग्मं च द्विजाय विष्णुरूपिणे ॥
 बरूथिनी एकादशी, सकतु नैवेद्यम् ॥ १० ॥
 एकादशी नरेश्वर वैशाखे मधुसूदन ।
 मधुसूदनदेवं च माधव्या च समन्वितम् ॥
 पूजयेद्दमनैः पुष्पैरर्घ्यं तु पनसं स्मृतम् ।
 उपानयुगलं दानं पायसं शर्करान्वितम् ॥
 मोहिनी एकादशी, राजनीकफलाद्यं, गुलाबशकी नैवेद्यं दुग्ध-
 दानम् ॥ ११ ॥
 सिद्धा चैकादशी कृष्णे प्रशुम्नं देवमर्चयेत् ।
 कालिन्ध्या सहितं देव्या अर्घ्यं चूतफलं नृप ॥
 नैवेद्यं कथितं दुग्धं गोदानं द्विजसूनवे ।
 अपारानमनाम एकादशी, बकुलं पुष्पं, कर्कटी अर्घ्यं छत्रोपानदानम् ॥ १२ ॥
 ज्येष्ठे त्रिविक्रमा शुक्ले देवं चैव त्रिविक्रमम् ।
 पूजयेद्यूपिकापुष्पैः पद्माख्या या तयाऽन्वितम् ॥
 करणेन ददेदर्घ्यं नैवेद्यं घृतशालिजम् ।
 दानं च दीयते छत्रं द्विजायानन्तरूपिणे ॥
 निर्जला एकादशी, दध्योदनं नैवेद्यं, जलघटदानं परमाज-

माज्यं च ॥ १३ ॥

एकादशी कृष्णपक्षे विख्याता पापनाशिनी ।

नृसिंहं स्थापयेद्देवं क्षेमकान्त्या समन्वितम् ॥

पूजयेद् भृङ्गराजेन अर्घ्यमात्रफलं स्मृतम् ।

करम्बकैश्च नैवेद्यं जलधनुर्दिजाय च ॥

योगिनी एकादशी, क्षेमकरी देवी, पकाञ्च नैवेद्यं, पट्टिकाच-
न्दनदानम् ॥ १४ ॥

एकादशी शुक्लपक्षे आपादे सुगतिप्रदा ।

पूजयेद्दामने देवं देव्या कमलपाऽन्वितम् ॥

नारिकेलं ददेदर्घ्यमशामार्गेण पूजयेत् ।

खण्डपीका च नैवेद्यं भूमिं छत्रं च दीयते ॥

पद्मा एकादशी, मधुमती देवी, पक्वाञ्च नैवेद्यम्, इक्षुदानम् ॥ १५ ॥

एकादशी च विख्याता ऋषिते चारिनाशिनी ।

युक्तं विजयया देव्या पूजयेन्पुरुषोत्तमम् ॥

सुगन्धैर्बहुलैः पुष्पैर्ऋषेर्विल्वफलं स्मृतम् ।

नैवेद्यं पुष्पैः कार्यं नवनीतं प्रदीयते ॥

कामिका एकादशी, पट्टिका पुष्पं, मालपुत्रा नैवेद्यं, कांस्यपात्र-
दानं नवनीतदानं पिष्टान्नभोजनम् ॥ १६ ॥

श्रावणस्य सिते पक्षे ललितैकादशी नृप ।

श्रीधरं स्थापयेद्देवं कान्तिप्रदाय समन्वितम् ॥

पूजयेच्छतपद्मैश्च अर्घ्यं पनसकं वरम् ।

नैवेद्यं पालिका श्रेष्ठा पुस्तकं दीयतेऽनघ ॥

पुत्रदा एकादशी, पकाञ्च नैवेद्यं, छत्रताम्बूलदानम् ॥ १७ ॥

धर्मप्रदाभिधा कृष्णेऽधोक्षजं पूजयेत् सुरम् ।

रुक्मिण्या सहितं भूप पुष्पैः पाटलजैर्धरैः ॥

अर्घ्यं पूगीफलं चैव नैवेद्यं पूरिका मता ।

दीयते घृतपात्रं तु विषाध विष्णुरूपिणे ॥

२२० सटीकनिर्णयसिन्धुप्रथमपरिक्रमेदे-

धजा एकादशी, शैवयाजिल्ली नैवेद्यं तिलपिष्टकूप्यपात्रदानम् १८॥

एकादशी भाद्रपदे शुक्ले च हरिवल्लभा ।

स्थापयेच्च हृषीकेशमपराजितया सह ॥

पूजयेत्काशपुष्पैश्च कृष्णाण्डेनार्घ्यमुत्तमम् ।

तिलसोदं च नैवेद्यं दानं ब्रह्मपुरी मता ॥

कामिका एकादशी, रतिकरी देवी, कुशपुष्पं पुष्पं, राजा नैवेद्यं, कृष्णपात्रदानम् ॥ १९ ॥

रौद्रा एकादशी कृष्णे पूजयेच्च जनार्दनम् ।

देवं भुवगया सार्धं दूर्वाङ्गुवर्चैः शुभैः ॥

शिवाफलं दददार्घ्यं नैवेद्यं खण्डमण्डकाः ।

विधिवद्दीयते कन्या सजातीयवराय च ॥

इन्दिरा एकादशी, सुप्रभा देवी धात्रीफलाध्यं, पक्षाग्रं नैवेद्यं गोदानं, सक्तुदानम् ॥ २० ॥

एकादशी विशोका च अश्विने मथिना सिता ।

स्थापयेत्पद्मनाभं तु पद्मावत्या समन्वितम् ॥

पूजयेच्च शर्मापुष्पैरर्घ्यं मदनजं फलम् ।

शालिपिष्टेन नैवेद्यं शर्करासाहिनेन च ॥

दीयन्ते मोदका भूप गुटेन सर्पिषाऽन्विताः ॥

पापाङ्कुशा एकादशी, कमलफलाध्यं, कदलीफलं नैवेद्यं, लड्डु-
दानम् ॥ २१ ॥

एकादशी च विख्याता असिते मुखवर्धिनी ।

कृष्णं संपूजयेद्देवं सुदेव्या मत्स्यया सह ॥

मुत्तुकुन्दैर्वरैः पुष्पैरर्घ्यं रम्भाफलं वरम् ।

नैवेद्यं गुडसर्पिभ्यां सुवर्णं दीयतेऽनघम् ॥

रमा एकादशी, नागकेशरमुत्तुकुन्दौ पुष्पम्, अशोकफलाध्यं, मुद्गलड्डुकं नैवेद्यं, गुडधेनुदानम् ॥ २२ ॥

एकादशी च विख्याता ज्ञानदा शुक्रकार्तिके ।

द्वादश्यां निवेदनमन्त्र उक्तः कात्यायनेन—

*अज्ञाननिभरान्धस्य व्रतेनानेन केशव ।

न्यसेदामोदरं देवं सहितं राधया वरम् ॥

पूजयेत्कुम्भिकापूर्णाब्धिं तु पवित्री फलम् ।

सुद्रचूर्णं तु नैवेद्यं सुगन्धया च दीयते ॥

प्रबोधिनी एकादशी, हामो दीपाव कार्याः, घेवरपेठा नैवेद्यं,
दाढिमीफलार्घ्यं, सुद्रधेनुदानम् ॥ २३ ॥

अभया चाभिते पक्षे उपन्द्र पूजयेत्सुधीः ।

सुगन्धया च सहितं तिलपूर्णैश्च पाण्डव ॥

इक्षुदण्डं ददेदर्घ्यं नैवेद्यं गुणसर्पिणी ।

भूमिदानं च विधिवद्विधिश्च कथितो यथा ॥

उत्पत्तिका एकादशी, सत्या देवी, मोदका नैवेद्यम् ॥ २४ ॥

एवं द्वादशवर्षाणि कृत्वा संवत्सरं तु वा ।

पश्चादुद्यापनं कुर्यात् सुव्रती व्रतसिद्धये ॥

कार्तिके मार्गशीर्षे वा माघे भीष्मतिथौ तु वा ।

फाल्गुनैकादशी चैत्रे वैशाखे मधुसूदनी ॥

कर्तव्यं तत्र वा राज्ञैकादश्यां विसर्जनम् ॥ इति ।

उद्यापनप्रकारोऽन्यत्र बोध्यः । एकादशीव्रतोद्यापनाकरणे दो-
षो विष्णुरहस्ये—

समादाय विधानेन द्वादशीव्रतमुत्तमम् ।

व्रतभङ्गं नरः कृत्वा रौरवं नरकं व्रजेत् ॥

परिमृष्टा व्रतं सम्यगेकादश्यादिकं नरः ।

न समापयते यस्तु तस्य पापीयसी गतिः ॥

व्रतभङ्गे प्रायाश्चित्तायनन्तरं, तदभङ्गे च केवलमुद्यापनमित्यर्थः ।

*अज्ञानेति ।

प्रसीद सुमुखो नाथ ज्ञानदृष्टिप्रदो भव ॥ इति ।
नारदीये—

*ब्राह्मणान् भोजयेच्छत्या दद्यादै दक्षिणां ततः ।
स्कान्दे—

कृत्वा चैवोपवासं तु गोऽश्नाति द्वादशीदिने ।
नैवेद्यं तुलसीमिश्रं हत्वाकोटिविनाशनम् ॥
द्वादश्यां च वज्र्यान्वाह बृहस्पतिः—

दिवा निद्रां पराञ्जं (?) च पुनर्भोजनमैशुने ।
प्रातः स्नात्वा हरिं पूज्य उपवासं समर्पयेत् ।
इति पूर्वम् । *ब्राह्मणानिति ।

ततः स्वबन्धुभिः सार्द्धं नारायणपरायणः ।
कृतपञ्चमहायज्ञः स्वयं भुञ्जीत वाग्यतः ॥
इत्युत्तरार्द्धोक्तं पारणं कार्यम् । तत्र वज्र्यानि ब्रह्माण्डे—
कांस्यं मांसं सुरां क्षौद्रं लोभं वितथभाषणम् ।
व्यायामं च प्रवासं च दिवास्त्रापमथाशनम् ॥
तिलपिष्टं मसूरं च द्वादशैतानि वैष्णवः ।
द्वादश्यां वर्जयेन्नित्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
तथा—

कांस्यं मांसं सुरां शूतं व्यायामं क्रोधमैशुने ।
हिंसापत्यन्तलौल्यं च तैलं निर्माल्यलङ्घनम् ॥
द्वादश्यां द्वादशैतानि वैष्णवः परिवर्जयेत् ।
द्वादश्यां पारणं कुर्याद्वर्जयित्वा ह्युपोदकीम् ॥
उपोदकी=पोई इति महाराष्ट्रप्रसिद्धा ।
कांस्यं मांसं मसूरं च चणकं कोरदृषकाः ॥

(१) अत्र—‘श्वशुराञ्च गुरोरञ्च मातुलाञ्च तथैव च । पितृव्यभ्रातृ-
पुत्राणां पराञ्च नैव दोषकृत् ॥’ इत्यपि नोपयुज्यते । तस्य वृतादिभिन्न-
विनपराञ्चग्रहणविषयत्वात् ।

क्षौद्रं कांस्यामिषं तैलं त्रादश्यामष्ट वर्जयेत् ॥

हेमाद्रौ ब्रह्माण्डपुराणे—

पुनर्भोजनमध्याह्नो भार आयासमैधुने ।

उपवासफलं हन्युर्दिवा निद्रा च पञ्चमी ॥

स्कान्दे—

पराश्रं कांस्याम्बुले लोभं वितथभाषणम् ।

वर्जयेदिति शेषः । विष्णुधर्म —

*असम्भाष्यान्निह संभाष्य तुलस्यतासिकादलम् ।

शाकं मधु पराश्रं च हन्युरष्टाविधे फलम् ।

*असंभाष्यान्निति । असम्भाष्याश्च—

बहिर्ग्रामाऽन्त्यजान् मूर्तिं पतितं च रजस्वलाम् ।

न स्पृशेन्नाभिभाषेन नेलेन व्रतवासरे ॥

इत्यादिनोक्ताः । हारीतोऽपि—“पतितवार्षाण्डनास्तिकादिसम्भाषणानृतात्मश्लाघादि उपवासादिषु वर्जयेत्” इति । अस्यापवादः—

स्त्रीषु नर्म विवाहे च वृत्त्यर्थे प्राणमङ्कटे ।

गोब्राह्मणार्थे हिंसायां नानृतं स्याज्जुगुप्सितम् ॥

स्त्रीष्वनृतं नर्मत्याद्यन्वयः । हिंसायां=गोब्राह्मणहिंसायां प्रसक्तायां गोब्राह्मणजीवनार्थे, यद्वा गोब्राह्मणार्थे=तज्जीवनार्थे । हिंसायां=हिंसासामान्ये वा ।

अथ वाऽन्यदेव मायश्चित्तं कार्यं शास्त्रान्तरात् । तथा हि—

सम्भाष्येतान् शुचिपदं चिन्तयेदन्युतं बुधः ।

इदं चोदाहरेत्सम्पक्कृत्वा तत्प्रवर्णं मनः ॥

शारीरमन्तःकरणोपघातं

वाचश्च विष्णुधर्मगवानशेषम् ॥

शर्म नयत्वस्तु ममेह शर्म

यायादनन्ते हृदि सन्निविष्टे ॥

अन्तःशुद्धिं बहिःशुद्धिं शुद्धो धर्मपयोऽव्युत्तः ।
 स करोतु मयैतस्मिन् शुचिरेवासिम् सर्वदा ॥
 बाह्योपवाताननयान् बाह्यांश्च भगवान्नतः ।
 शर्म नयत्वनन्तात्मा विष्णुभेतसि संस्थितः ॥
 एतत्संभाष्य जप्तव्यं पापण्डिभिरुपोपितैः । इति ॥
 पापण्डिभिरिति बहुवचनान्तसदृशानां ग्रहः । यद्यपीदं सर्वो-
 पवाते प्रतीयते तथापि संभाषण एव । “एतत्संभाष्य जप्तव्य-
 म्” इत्युपसंहारान् । ज्ञारीनः—

चण्डालैः सह संभाष्य द्विजसंभाषणान्दुनिः ।
 गायत्रीं व्याहरेद्वाऽपि इति धर्मा व्यवस्थितः ॥
 अनेन सामान्यमायश्चित्तन समुच्चयः । चण्डालादिदर्शने तु
 विष्णुपुराणे—

तस्यावलोकनान्मूर्गे पश्येत् मतिपाश्वरः ।
 इति सूर्यावलोकनं च शुचिपदपाठोत्तरं कार्यम् ॥
 नमः शुचिपदेत्युक्त्वा सूर्यं पश्यते दीक्षितः ।
 इति विष्णुधर्मात् । दीक्षितः=कृतनियमः । रात्रिस्पर्शे तु
 पराशरः—

अस्तं गते यदा सूर्यं चण्डालं पतितं स्त्रियम् ।
 मूर्तिकां स्पृशतश्चैव कथं शुद्धिर्निधीयते ॥
 जातवेदः सुवर्णं च गोमयार्णं तथैव च ।
 ब्राह्मणात्प्रागतिश्चैव स्नानं कृत्वा विशुध्यति ॥

रात्रिस्नानीयं तोयमाह देवलः—

दिवाऽऽहूतैर्जलैः स्नानं निशि कुर्यान्निमित्ततः ।
 प्रक्षिप्य च सुवर्णं च सन्निधाप्य च पावकम् ॥

सुमन्तुः—

साक्षात् स्पर्शे तु यत्प्रोक्तं तद्विद्वान्तरितेऽपि च ।
 दिवास्पर्शे तु तत्रैव—

आमलक्याः फलं चापि पारणे प्राश्य शुध्यति ॥
घृहसारदीये -

रजस्वलां च जण्डालं मध्यापानकिने तथा ।
सृतितां पणितं चैव उच्छिष्टं रजकादिकम् ॥
व्रतादिमध्यं भृगुयाजयोर्गां ध्वनिमुत्तमम् ।
अष्टोत्तरमहन्त्रं तु जपेद्देवेन्दमातरम् ॥
एतद्वत् सुतकेऽपि कार्यम् ।

सुतके सुतके चापि न त्याज्यं द्वादशीव्रतम् ।
इति विष्णुक्तः । तत्र त्यक्तं दानादि सुतकान्ते कार्यम् ।
सुतकान्ते नरः स्नात्वा पूजयित्वा जनार्दनम् ।
ऋदानं दत्त्वा विभानेन व्रतस्य फलमश्नुते ॥
इति मातस्यांक्तः । रजोदशीनापि कार्यम् ।

संस्पर्शं च नरः स्नात्वा शुचिमादित्यदर्शनात् ॥ इति ।
मौनलोपे योगिभाजयन्त्यः -

यदि वाग्यधलोपः स्यात्तदादिषु कथं च न ।
'स्नानदानादिकर्मसु' इति वा पाठः ।
व्याहरेद्विष्णुं धन्वं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् ॥
इत्यादि । मानसे तु -

मानसे नियमे तुषे स्मरेद्विष्णुमनामयम् ॥
इति यमोक्तं द्रष्टव्यम् । एवं व्रताविकारे -
विहितस्याननुष्ठानमिन्द्रियाणामनुग्रहः ।
निषिद्धसंवनं नित्यं वर्जनीयं प्रयत्नतः ॥
इति सुमन्तृक्तौ,

जपोऽष्टोत्तरमन्त्रस्य नामशतत्रयस्य वा ।
इति प्रायश्चित्तं स्मार्तप्रायश्चित्तेन समुचितं बोध्यम् ।

ऋवेदमाता=गायत्री । ऋदानमिति । ब्राह्मणभोजनमपि

*एकादश्यां न भुञ्जीत नारी दृष्टे रजस्यपि ।

इति पुलस्त्योक्तेः । यदा द्वादश्यां श्रवणार्धे तथा शुद्धामप्येकादशीं त्यक्त्वा तत्रैवोपवासः कार्यः ।

शुक्ला वा यदि वा कृष्णा द्वादशी श्रवणाऽन्विता ।

तयोरेवोपवासश्च अष्टोदश्यां च पारणम्य ॥

इति नारदीयोक्तेः । एवं च नियमाः काम्यव्रतं नियताः* । नित्यव्रते सति संभवे कार्याः ।

शक्तिमांसु पुनः कुर्यान्नियमं शविशेषणम् ।

इति कात्यायनोक्तेः । अशक्तौ तु माधवाये ब्रह्मवैवर्ते-

इति विज्ञाय कुर्यात्तावदष्टमैकादशीव्रतम् ।

विशेषनियमाशक्ताऽहोरात्रं भुजिवर्जितः ॥ इति ॥

अथाष्टौ महाद्वादशयः । तत्र शुक्लाधिकैकादश्यायुता द्वादशी उन्मीलिनीसंज्ञा १। द्वादशमेव शुक्लाधिका वर्धते चेत्सा वज्रजुली २। वासरश्चतुर्धाश्विनी त्रिस्पृशा ३। अग्रे पर्वणः संपूर्णाधिकत्ये पक्षवर्धिनी ४। पुष्यर्क्षयुता जया ५। श्रवणयुता विजया ६। पुनर्वसुयुता जयन्ती ७। रोहिण्युता पापनाशिनी ८। अथ *मूलं हेमाद्रौ ज्ञेयम् । *एताः

ग्राह्यमन्नदानत्वात् । *एकादश्यां न भुञ्जीतेति ।

संपवृत्तेऽपि रजसि न त्याज्यं द्वादशीव्रतम्

इति व्रतमपि द्रष्टव्यम् । *नियता इति । “सायमाद्यन्तयो-
रहोः” इत्यादौ “पुनर्भोजनम्” इत्यादौ च फलपदोक्तेः ।

*मूलमिति । ब्रह्मवैवर्ते —

उन्मीलिनी वज्रजुली च त्रिस्पृशा पक्षवर्दिनी ।

जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी ॥

द्वादशयोऽष्टौ महापुण्याः सर्वपापपहा द्विजाः ।

तिथियोगेन जायन्ते चतस्रश्चापरास्तथा ॥

नक्षत्रयोगात्मकं पापं प्रशमयन्ति ताः ।

एकादशी तु संपूर्णा वर्द्धने पुनरेव सा ॥

तमुता द्वादशीन्यर्थः ।

उन्मीलिनी भृगुश्रेष्ठ कथिता पापनाशिनी १ ॥

द्वादश्यामुपवासश्च द्वादश्यामेव पारणम् ।

वज्रजुली नाम सा प्रोक्ता हन्यायुतविनाशिनी ॥ २ ॥

अरुणोदय भावा स्याद्द्वादशी सकलं दिनम् ।

अन्ते त्रयोदशी प्रानास्त्रिस्पृशा सा प्रकीर्तिता ॥

आषा=एकादशी । अरुणोदये=सूर्योदये ।

“एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी । व्यहस्पृक्
तदशोरात्रम्” इति पादुपेन्द्रोरात्रे तिथित्रययोगोक्तः ॥ ३ ॥

कुहू राके यदा वृद्धिं प्रयाति पक्षवर्द्धिनी ।

निहार्यैकादशीं तत्र द्वादशीं समुपोषयेत् ॥ ४ ॥

पुष्यश्रवणपुष्याधरोहिण्या संप्रुतास्तथा ।

पुष्याधः—पुनर्वसुः ।

उपोषिताः सप्तफला द्वादशयोऽष्टौ पृथक् पृथक् ॥ इति ।

सप्तफला इति आमां काम्यत्वं, न तु नित्यत्वम् ।

न कारिष्यन्ति ये लोकं द्वादशयोऽष्टौ धमाऽऽज्ञया ।

तेषां यमपुरे वासो यावदाभूतसंप्रवम् ॥

इत्यकरणे दोषस्मरणं त्वनाकरमित्याशयेनाऽऽह ऋषता इति ।

मुक्त्वाद्यर्थस्य स्वर्गाद्यर्थत्वं पुराणादौ निरूढमेव । अत्र तिथियुक्तासु

न संदेहः । यत्तु—

निहार्यैकादशीं तत्र द्वादशीं समुपोषयेत् ।

इति, तदुपवासद्वयामर्थं प्रति, श्रवणद्वादशीवत् । नक्षत्रयोग-

युक्तासु श्रवणद्वादशी निर्णेष्यते । तादृशीष्वितरद्वादशीषु परेऽह्नि

अल्पनक्षत्रयोगेऽपि तत्प्रयुक्तमुपवासादि कार्यम् । “तिथिनक्षत्रयो-

योगे” इत्याग्निमवचनात् । यत्तु कश्चिच्छ्रवणरोहिण्योरभिधानं तद-

पापक्षयमुक्तिकाम उपवसेत् । अण्कादशीद्वादशैरि कन्वे
तन्त्रेणोपवासः । अपार्थक्ये तु शकस्योपवासव्ययम् ।

वयुन्यास्तुवाद इति प्राञ्चः । नन्वास्तु-सूर्योदयादारभ्य द्विती-
यसूर्योदयपर्यन्तमस्नमयपर्यन्तं वा श्रवणान्धकृतयोर्गोप्येक्षितः ।
उपवासस्याहोरात्रसाध्यत्वेन

प्रातः संकल्पयेद्विद्वानुपवासव्रतादिकम् ॥

इति संकल्पस्य सूर्योदयानन्तरकालत्वेन

यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे ।

तिथिर्याऽभिपत्ता सा तु कार्या नोपक्रमाऽक्षता ॥

इति वचनान् ॥

कर्मणो यस्य यः कालस्तन्कालव्यापिनी तिथिः ।

दिवारात्रिव्रतं यद्य एवंपत्र तिथौ गतम् ॥

इत्यादिवचनभ्यश्च

कृत्तिकादिभरण्यन्तं तारा वा तारमसकम् ।

नैते संयोगमात्रेण पुनन्ति सकला तिथिम् ॥

इति शङ्करगीतानिषेधवाक्याच्च श्रवणरोहिणीयोगवदल्पस्या-
पि ग्राहत्वे मानाभावात् “तिथिनक्षत्रयोर्योग” इति श्रवणद्वादशीप्रक-
रणगतत्वेन सामान्यवचनत्वाभावाच्चिति प्राहूः । अण्कादशीति ।
“द्वादशी त्वेकादशीप्लुता” इति वक्ष्यति । तत्र स्वण्डतिथित्वादंकादशी-
द्वादश्युपवासयोरुपक्रमप्रभृति तन्त्रमित्यर्थः । अपार्थक्ये त्विति ।
प्रक्रान्तद्वादश्युपवासस्य प्रधानभूतद्वादश्युपवासानुरोधेनकादश्युपवा-
साङ्गपारणबाध इत्यर्थः । अनुप्रक्रान्तद्वादश्युपवासेन तत्र द्वादश्युप-
वासो नोपक्रमितव्यः । “आपो वाऽशितमनाशितं च” इति श्रुतेरप्पा-
शनस्याशितत्वेन पूर्वोपवाससमाप्तिरनशितरूपत्वेनोत्तरोपवासावि-
धात इति, तत्र जलपारणं कृत्वोपक्रान्तोऽनुप्रक्रान्तो वा द्वादश्युप-
वासः कार्य इति तु साधवः । अन्यतिथिषुपवासद्वयस्य नैरन्तर्ये-

एकादशीमुपोष्येव द्वादशीं समुपोष्येत् ।
 इति विष्णुरहस्यात् । अशक्तौ तु द्वादश्यामेव ।
 एवमेकादशीं भुक्त्वा द्वादशीं समुपोष्येत् ।
 पूर्ववासरजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
 इति तत्रैवांक्तः । *यदा त्वन्या द्वादशी तदोक्तं मात्स्न्ये-
 यदा भवति अल्पाद्यां द्वादशी पारणादिने ।
 उपःकाले त्रयं कुर्यात्प्रातर्मध्याह्निकं तदा ॥
 नारदीयेऽपि -

अल्पाद्यामथ विधेन्द्र द्वादश्यामरुणोदये * ।
 स्नानार्चनक्रियाः कार्या दानहोमादिसंयुताः ॥ इति ।
 *संकटे तु माधवीये देशतः—
 संकटे त्रिषमे प्रागे द्वादश्यां पारयेत्कथम् ।
 अह्निस्तु पारणां कुर्यात्पुनर्भुक्तं न दोषकृतम् ॥ इति ।
 संकटे=*त्रयोदशीश्राद्धप्रदोषादौ* ।

ण प्राप्तवयमेव निर्णयः । *भुक्त्वेति कलाहारपरम् । त्यक्त्वेति
 पाठेऽपि तत्परमेव । एकादशीपारणायां माधवीये स्मृत्यन्तरे—
 कलादयं त्रयं वाऽपि द्वादशीं न त्यक्तिकमेव ।
 पारणे परणे नृणां तिथिस्नानकालिकी स्मृता ॥
 इति । तत्राऽऽह्निकापर्वणमाह *यदा त्विति । *अरुणोदये
 इति तदाधिककालमाध्यन्त्यापश्यके सन्ध्यादि संकोचिनापि कार्यम् ।
 महाहानिकरी क्षीपा द्वादशी लङ्घिता नरैः ।
 करोति धर्महरणमस्नानेन सरस्वती ॥
 इति द्वादशीलङ्घने दोषांक्तः । अस्नातेति स्नातमेवैत्यधिकरणेऽर्थ-
 आद्यच् । *संकटे=कथं चिन्पारणाया असंभवे । *त्रयोदशी-
 श्राद्धं=मृतातिथि-गजच्छाया-वारुण्याद्यलभ्ययोगनिमित्तकम् ।
 प्रदोषादाविति । आदिना स्नानदानादिकमन्यदा किञ्चिद्वाद्य-

अत्र केचिदाहुः- *अपकर्षवाक्यानि अनाहिताग्नि-
विषयाणि । अग्निहोत्रादीनां *श्रौतत्वेनापकर्षयोगात्
इति । आदश्यां च प्रथमपादमतिक्रम्य पारणं कार्यम् ।

म् । सकलवार्तिकग्रन्थेषु जलपारणां कृत्वा आद्याद्यनुष्ठानलिख-
नाश्च तल्लोपो युक्तः, नापि आद्यापकर्ष इति भावः । सर्वथा द्वादश-
भावे सारदीये -

त्रयोदश्यां तु शुद्ध्यां पारणं पृथिवीकृतम् ।

द्युतयज्ञाधिकं वाऽपि नरः प्राप्नोत्यमंशयम् ॥

तत्र मातरंवेति द्रष्टव्यम् । यत् भोजनापकर्षे तत्पूर्वभावेनै-
सर्गिकनित्यकृत्यमात्रापकर्षः ।

क्रमवत्सु च कृत्येषु यद्यप्यपकृत्यते ।

तदा सर्वोपकर्षः स्यादन्यथा क्रमबाधनात् ॥

इति कार्तीयवाक्यादिति मतं, तदसत् । वैश्वदेवादेरत्र संस्का-
रत्वेन भोजनार्थत्वात् अतथान्वेऽपि वा दर्शपूर्णमाससमोपवागवद्वाच-
निकपौर्वापर्यसदपकर्षे तदपकर्षो भवतु मातरौपासनंदेवपूजादेस्तु-
अतथाभावात्कथं प्रोक्तन्यायादपकर्षः कालपौर्वापर्यकृतस्यार्थ-
कपौर्वापर्यस्यानुष्ठानानङ्गत्वेनानपकर्षेऽपि तल्लोपानमिदमकृतवैगु-
ण्याभावात्, प्रत्युतापकर्षे कालल्लोपेन वैगुण्याभावात् । अन्यथा
पशूनां सहत्वे अग्नीषोमीयसवनीययोः प्रकृती पौर्वापर्येऽपि सवनी-
यस्यैव प्रथममुपाकरणं आश्विनग्रहग्रहणोत्तरकालानुशोधात् अग्नी-
षोमी यानुबन्ध्ययोरग्नीषोमीयमाथम्यं तु कस्याप्यवैगुण्यादिति
सिद्धान्तो भज्येत । तस्माद्वाचनिक एवायमपकर्षो वाक्यः । वचने
च 'प्रातर्मध्याह्नकसंध्ये नित्य एव' इति तत्रैवापकर्षो न भवति । अत
एव 'संकटे विषमे गात्रे' इति संकटपदसङ्गतिः । अन्यथा त्रयोदशी-
आद्यादेरप्यपकर्षं शक्यत्वेनासंकटादिति । *अपकर्षवाक्या-
नीति । होमादीसस्य सारूप्याद्धोमः औपासनहोमवैश्वदेवादिः
स्मार्तश्च ग्राह्यइत्यर्थः *श्रौतत्वेनेति । पौराणधर्माणां दीर्घत्वात् ।

द्वादश्याः प्रथमः पार्श्व इति नाम संज्ञितः ।

अतस्तत्कर्म कुर्वीत पारणं विष्णुवत्परैः ॥

इति निर्णयामृतं मदनरत्नं च विष्णुधर्मोक्तैः । अत्र
कोचित्सङ्ग्रहो—‘यदा भूयसी द्वादशी तदापि प्रातर्भु-
क्तं पारणं कारयेत् ।

सर्वेषामुपवासानां प्रातरेव हि पारणम् ।

इति वचनात्’ इति ।

अस्मद्गुरवस्तु—‘यद्दत्तां कर्मकाण्डानां विना कारणं
वाधापत्तेः प्रागुक्तवचनैश्च अत्र द्वादश्यामेवापकर्षवि-
धानादपराह एव कारणम् । प्रातःशब्दस्तु—

सांप्रदायिकैर्ज्ञातानामशनं श्रुतिर्वादिताम् ।

इति वदपराहवाचिन्तेऽप्युपपन्नः । न च वाक्येणार्थः,
पुनर्भोजनसांप्रदायपारणनिवृत्त्यर्थत्वात्तस्य; इत्याह—

प्रमादेन एकादश्यापवासान्तिकमे अपराकं वाराह—

एकादशी विष्णुना केन द्वादशी परतः स्थिता ।

उपोष्या द्वादशी तत्र यदाच्छेत्परमं पदम् ॥ इति ।

कैश्चित् विष्णुना चेदिति पाठितम् । अत्राश्विरेभिन्नो
निरयाः सर्वत्रतेषु षोडश्याः । अन्ये च नवरात्रे च-
क्षयन्ते इति दिक् ।

इति श्रीरामकृष्णभट्टात्मजकमलाकरभट्टकृते

निर्णयसिन्धौ एकादशानिर्णयः ।

उदितादिहोमिनापिदम् । अनुदितहोमिनां तु उपासि माध्याह्निकाप-
र्षः ततो होम इति भवति । अतस्तत्कर्म्येति प्रातः पारणापवादः ।

(१) इति श्रीकृष्णभट्टकृतौ निर्णयसिन्धुन्याख्यायामेका-

दशी निर्णयः समाप्तः ॥

(१) इमे न पङ्क्ति ग्रन्थकारस्य ।

अथ शुद्धाविद्धादिभेदेन स्मार्तवैष्णवयोः स्फुटज्ञानार्थं
श्रीवामुदेवोपाध्यायविरचितो धर्मान्वित्यादाहरण-
सहितश्चेकादशानिर्णयपट्टो लिख्यते ।

श्रीकाशिनाथोपाध्यायैरेकादश्या निनिर्णयः ।

कृतोऽष्टादशभेदात्मा स्मार्तवैष्णवयोः पृथक् ॥ १ ॥

संलक्षणादाहृतः सिद्धिं संशोध्य सन्धपट्टयोः ।

विभाग्यस्य च पट्टोऽस्मिन्म गभामति लिख्यते ॥ २ ॥

श्रीरामचन्द्रनामा नामप्रागर्भनृत्ताजह्वायः ।

स ब्रह्मवित्पिता मे जयतिनरामेव जानकीजानिः ॥ ३ ॥

नामस्मृत्या यस्य च विद्योभितो धर्मशाम्बदुर्बोधम् ।

निर्णयमेकादश्या निःसंदिग्धं सुमेन विनिश्चामि ॥ ४ ॥

अत्र समत्वं सुयोदयाद्यक्षणाद्यवहितपूर्वक्षणान्त-
तिथिसत्त्वं पष्टिघटिकारूपम् । न्यूनत्वं तु किञ्चिन्न्यू-
नपष्टिघटिकावद्धि शुद्धाविद्धाभेदेषु तिथिक्षयवृद्धिभ्यां
विलक्षणम् । यथा वैष्णवशुद्धैकादशीप्रथमभेदे दशमी-
५५/२९, एकादशी-४९/५९, द्वादशी-४३/२९। एवं पर-
मक्षये पलोनचतुश्चत्वारिंशद्वर्तीमितं न्यूनत्वम् । एवमेव
स्मार्तवैष्णवयोः शुद्धाविद्धाभेदैर्विलक्षणत्वसूक्ष्मम् ।

एते वैष्णवानामेकादश्याः शुद्धाभेदाः ।

अत्रारुणोदयवेधरहिता शुद्धा सा चतुर्विधा सा चो-
दाहरणेषु प्रदर्श्यते—

	दशमी घ०	एकाद. घ०	द्वादशी घ०	वैष्ण- वार्त्तानां वैष्ण- भेदः रा
शुद्धन्यूना न्यूनद्वादशिका ।	५२ ५०	५२ ५०	५२ ५०	वैष्ण- वार्त्तानां वैष्ण- भेदः रा
धर्माब्धिस्यमुदाहरणम् ।	५२ ०	५२ ०	५२ ०	वैष्ण- वार्त्तानां वैष्ण- भेदः रा
शुद्धन्यूना समद्वादशिका ।	५२ ५२	५२ ०	५२ ०	वैष्ण- वार्त्तानां वैष्ण- भेदः रा
धर्माब्धिस्यमुदाहरणम् ।	५२ ०	५२ ०	५२ ०	वैष्ण- वार्त्तानां वैष्ण- भेदः रा
शुद्धन्यूनाऽधिकद्वादशिका ।	५२ ५२	५२ ०	५२ ०	वैष्ण- वार्त्तानां वैष्ण- भेदः रा
धर्माब्धिस्यमुदाहरणम् ।	५२ ०	५२ ०	५२ ०	वैष्ण- वार्त्तानां वैष्ण- भेदः रा
शुद्धसमा न्यूनद्वादशिका ।	५२ ५२	५२ ०	५२ ०	वैष्ण- वार्त्तानां वैष्ण- भेदः रा
धर्माब्धिस्यमुदाहरणम् ।	५२ ०	५२ ०	५२ ०	वैष्ण- वार्त्तानां वैष्ण- भेदः रा
शुद्धसमा समद्वादशिका ।	५२ ५२	५२ ०	५२ ०	वैष्ण- वार्त्तानां वैष्ण- भेदः रा
धर्माब्धिस्यमुदाहरणम् ।	५२ ०	५२ ०	५२ ०	वैष्ण- वार्त्तानां वैष्ण- भेदः रा
शुद्धसमाऽधिकद्वादशिका ।	५२ ५२	५२ ०	५२ ०	वैष्ण- वार्त्तानां वैष्ण- भेदः रा
धर्माब्धिस्यमुदाहरणम् ।	५२ ०	५२ ०	५२ ०	वैष्ण- वार्त्तानां वैष्ण- भेदः रा

शुद्धाऽधिका न्यूनद्वार-
शिका ।

धर्माग्निस्थमुदाहरणम् ।

दशमी	पकार.	तादशी
घ० प०	घ० प०	घ० प०
५९	६०	५९
५९	०	५९
५९	१	५९
५९	१	५९

इमेकादर्शमात्राधिक्यवर्त्ता श्रुता । अत्र न्यानिगृह्य-
स्थानो पूर्विकादर्शयोः वर्त्तनो त्रैलोक्यानां चोर्विरेका-
दश्यामेवोपयाम इति नाध्वमन. कानाता अकामाता
वैष्णवो दृग्नुपयन् दर्शनि हमादिमनम् ।
इदमुदाहरणं विचार्यम् ।

मे० अ

शुद्धाऽधिका समद्वारशिका

धर्माग्निस्थमुदाहरणम् ।

दशमी	पकार.	तादशी
घ० प०	घ० प०	घ० प०
५९	६०	५९
५९	०	५९
५९	१	५९
५९	१	५९

इममेकादर्शमात्राधिक्यवर्त्ता श्रुता । अत्रापि न्या-
नेगृह्यस्थानो पूर्विकादर्शयोः वर्त्तनो त्रैलोक्यानां चोर्वि-
रेकादर्श्यामेवोपयाम इति नाध्वमन. कानाता
अकामाता वैष्णवो दृग्नुपयन् दर्शनि हमादिमनम्
मे० ट।

शुद्धाऽधिकाऽधिकद्वार-
शिका ।

धर्माग्निस्थमुदाहरणम् ।

दशमी	पकार.	तादशी
घ० प०	घ० प०	घ० प०
५९	६०	५९
५९	०	५९
५९	१	५९
५९	१	५९

इममेकादर्शमात्राधिक्यवर्त्ता श्रुता । अत्र न्यानिगृह्य-
स्थानो पूर्विकादर्शयोः वर्त्तनो त्रैलोक्यानां चोर्विरेका-
दश्यामेवोपयाम इति नाध्वमन. कानाता
अकामाता वैष्णवो दृग्नुपयन् दर्शनि हमादिमनम्
मे० ट।

इति वैष्णवानां श्रुतिकादर्शाभेदाः ।

एते वैष्णवानां विद्वैकादर्शीभेदाः ।

अत्र विद्वन्वमरुणोदये दशमीमन्त्रम् । अरुणोदयन्तु सूर्योदयान्नाक् चतुर्वैदिकान्मकः ।

विद्वन्मूना न्यूनद्वयदशिका	वर्मा	एकद.	द्विती	तृती
धर्माग्निस्थस्यमुदाहरणम् ।	५३ ०	५८ ०	५० ०	५० ०
	५३ ०	५८ ०	५० ०	५० ०
	५३ ०	५८ ०	५० ०	५० ०

इयमनुनयाधिक्यवर्ती विद्वः । अत्र स्मानानामेकाद-
श्यानिवापवासां वैष्णवानां विद्वन्वात् षादश्यामुप-
भासः ।
वासः ।

विद्वन्मूना समद्वयदशिका	वर्मा	एकद.	द्विती	तृती
धर्माग्निस्थस्यमुदाहरणम् ।	५३ ०	५८ ०	५० ०	५० ०
	५३ ०	५८ ०	५० ०	५० ०
	५३ ०	५८ ०	५० ०	५० ०

इयमनुनयाधिक्यवर्ती विद्वः । अत्र स्मानाना-
मेकादश्यानिवापवासां वैष्णवानां विद्वन्वात् षाद-
श्यामुपवासः ।

विद्वन्मूनाऽधिकद्वयदशिका	वर्मा	एकद.	द्विती	तृती
धर्माग्निस्थस्यमुदाहरणम् ।	५३ ०	५८ ०	५० ०	५० ०
	५३ ०	५८ ०	५० ०	५० ०
	५३ ०	५८ ०	५० ०	५० ०

षादश्यामात्राधिक्यवर्ती विद्वयम् । अत्र स्मानैरकाद-
श्याप्या. वैष्णवैकादश्याप्या । हेमाद्रिमते तु सवै-
कादश्याप्या ।

विद्वत्समा न्यूनद्वयदशिका	वर्मा	एकद.	द्विती	तृती
धर्माग्निस्थस्यमुदाहरणम् ।	५३ ०	५८ ०	५० ०	५० ०
	५३ ०	५८ ०	५० ०	५० ०
	५३ ०	५८ ०	५० ०	५० ०

इयमनुनयाधिक्यवर्ती विद्वः । अत्र स्मानानामेकाद-
श्यानिवापवासां वैष्णवानां विद्वन्वात् षादश्यामुप-
भासः ।

इमे स्मार्तानां शुद्धैकादशीभेदाः ।

शुद्धत्वं नाम भूर्योदये दशम्यसन्धम् । सा चतुर्विधा । सा चोदाहरणेः प्रदर्शयते ।

दशमी	एकाद	द्वादशी
५०: ५०:	५०: ५०:	५०: ५०:
५१: ५१:	५१: ५१:	५१: ५१:
५२: ५२:	५२: ५२:	५२: ५२:

शुक्लन्यूना न्यूनद्वादशिका ।
धर्माग्निस्थस्यमुद्राहरणम् ।

इयमनुभयाधिक्यवर्ती शुद्धा । अत्र स्मार्तानामेकादश्यामेषोपवासो न द्वादश्यां । वैष्णवानां तु विद्वन्वाद् भ० १

द्वादश्यामुपवासः ।

शुक्लन्यूना समद्वादशिका ।

इयमन्यनुभयाधिक्यवर्ती शुद्धा । अत्र स्मार्तानामेकादश्यामेषोपवासो न द्वादश्याम् । वैष्णवानां तु विद्वन्वाद् भ० २

धर्माग्निस्थस्यमुद्राहरणम् ।

इयं द्वादश्यामात्रादधिक्यवर्ती शुद्धा । अत्र शुद्धत्वात् स्मार्तानामेकादश्यामेषोपवासो न द्वादश्यामिति माधवमतम् । इति त्रिंशत् । कंचित्तु मुमुक्षुभिरस्मार्तैः पर्याप्त्यन्याद् भ० ३

शुक्लसमा न्यूनद्वादशिका ।

इयमनुभयाधिक्यवर्ती शुद्धा । अत्र स्मार्तानामेकादश्यामेषोपवासो न द्वादश्याम् । वैष्णवानां तु विद्वन्वाद् द्वादश्यामेवोपवासः । भ० ४

धर्माग्निस्थस्यमुद्राहरणम् ।

इयमन्यनुभयाधिक्यवर्ती शुद्धा । अत्रापि स्मार्तानामेकादश्यामेषोपवासो न द्वादश्याम् । वैष्णवानां तु विद्वन्वाद् द्वादश्यामेवोपवासः । भ० ५

धर्माग्निस्थस्यमुद्राहरणम् ।

स्मार्तानां शुद्धैकादशीपटः ।

शुद्धसमाऽधिकद्वादशिका ।	दशमी च० ५०	एकाद. च० ५०	द्वादशी च० ५०	इयं द्वादशीमात्राऽऽधिक्यवर्त्ता शुद्धा । अत्र शुद्धन्यान्माता- नामैकादश्यामेवापवासे न द्वादश्यामिति माधवमतम् । हे- माद्रिमेतं तु सर्वं परा द्वादश्येवापोष्या । केचिन् मुमुक्षुभिः स्मार्तैः परापोष्ययाहुः ।
धर्माग्धस्थमुदाहरणम्	५८ ०	५० ०	५० ०	५० ६।
शुद्धाऽधिका न्यूनद्वादशिका ।	५० ५०	५० ५०	५० ५०	इयमेकादशीमात्राऽऽधिक्यवर्त्ता शुद्धा । अत्र स्मार्तैर्गृहिभिः पूर्वैकैकदश्यापोष्या यतिभिर्निकासगृह्णित्वनस्यैविंशवर्त्तानि- वैष्णवैश्च परैवापोष्या । विष्णुर्नानिकासैरुपवासव्यं काय- मिति केचिन् ।
धर्माग्धस्थमुदाहरणम् ।	५८ ०	५० ५०	५० ५०	५० ७।
शुद्धाऽधिका समद्वादशिका ।	५० ५०	५० ५०	५० ५०	इयमन्येकादशीमात्राऽऽधिक्यवर्त्ता शुद्धा । अत्र स्मार्तैर्गृहिभिः पूर्वैकादश्यापोष्या यतिभिर्निकासगृह्णित्वनस्यैविंश- अवाभिर्वैष्णवैश्च परैवापोष्या । विष्णुर्नानिकासैरुपवासव्यं कार्यमिति केचिन् ।
धर्माग्धस्थमुदाहरणम् ।	५८ ५०	५० ५०	५० ५०	५० ८।
शुद्धाधिकाऽधिकद्वादशिका ।	५० ५९	५० ५०	५० ५०	इयमुभयाधिक्यवर्त्ता शुद्धा । अत्र सर्वैः स्मार्तैर्वैष्णवैश्च- वशिष्टा परैकैकादश्यापोष्या ।
धर्माग्धस्थमुदाहरणम् ।	५८ ०	५० ५०	५० ५०	५० ९।

इति स्मार्तानां शुद्धैकादशीभेदाः ।

इमे स्मात्तानां विद्धेकादशीभेदाः ।

७ २३०

अत्र विद्धत्वं सूर्योदये दशमीसत्त्वम् । सूर्योदयस्तु षष्ठिघटिकान्त्यक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणलवादिकालावच्छिन्नः ।
इयमपि विद्धा चतुर्विधा, सा चोदाहरणेषु मदर्शयते—

विषयः	दशमा	एकाद.	द्वादशी
विषयः	घ०	घ०	घ०
न्यूनद्वारादिका ।	२	५०	५०
धर्माब्धिस्यमुदाहरणम् ।	२	५०	५०

इयमनुभयाधिक्यवती विद्धा । अत्र स्मात्तानामेकाद-
श्यामुपवासः । वैष्णवानां द्वादश्यामुपवासः । भद्रः १।

विषयः	दशमा	एकाद.	द्वादशी
विषयः	घ०	घ०	घ०
न्यूनद्वारादिका ।	२	५०	५०
धर्माब्धिस्यमुदाहरणम् ।	२	५०	५०

इयमप्यनुभयाधिक्यवती विद्धा । अत्रापि स्मात्ताना-
मेकादश्यामुपवासः । वैष्णवानां द्वादश्यामुपवासः ।
भद्रः २।

विषयः	दशमा	एकाद.	द्वादशी
विषयः	घ०	घ०	घ०
न्यूनद्वारादिका ।	२	५०	५०
धर्माब्धिस्यमुदाहरणम् ।	२	५०	५०

इयं द्वादशीमात्राधिक्यवती विद्धा । अत्रैकादश्या विद्धत्वात्
द्वादश्यामेव स्मात्तानामनुपवासः । तत्र किमु वक्तव्यं वै-
ष्णवानामिति । एवं चोभयाधिक्यं द्वादशीमात्राधिक्यं
च स्मात्तानां विद्यायाख्याता नान्यत्र । भ० ३।

विषयः	दशमा	एकाद.	द्वादशी
विषयः	घ०	घ०	घ०
न्यूनद्वारादिका ।	२	५०	५०
धर्माब्धिस्यमुदाहरणम् ।	२	५०	५०

इयमनुभयाधिक्यवती विद्धा । अत्र स्मात्तानामेकादश्यामु-
पवासः । वैष्णवानां द्वादश्यामुपवासः । भ० ४।

स्मार्तानां विद्वेकादर्शपटः ।

विद्वत्समा समद्विद्वेका ।	दशमी घ०	एकादश घ०	द्वादशी घ०	त्रयोदशी घ०	चतुर्दशी घ०
धर्माग्निस्थस्यमुदाहरणम् ।	२	०	०	०	०
विद्वत्समाऽधिकद्विद्वेका ।	२	०	०	०	०
धर्माग्निस्थस्यमुदाहरणम् ।	१	०	०	०	०
विद्वत्समा न्यूनद्विद्वेका ।	३	०	०	०	०
धर्माग्निस्थस्यमुदाहरणम् ।	४	०	०	०	०
विद्वत्समा समद्विद्वेका ।	५	०	०	०	०
धर्माग्निस्थस्यमुदाहरणम् ।	४	०	०	०	०
विद्वत्समाऽधिकद्विद्वेका ।	३	०	०	०	०
धर्माग्निस्थस्यमुदाहरणम् ।	२	०	०	०	०

इयमनुभयाधिक्यवती विद्वत् । अत्र स्मार्तानामेकादश्या-
मुपवासः । वैष्णवानां द्वादश्यामुपवासः ।

भ० ५।

इयं द्वादशीमात्राऽऽधिक्यवती विद्वत् । अत्रेकादश्या विद्व-
त्त्वाद् द्वादश्यामेव स्मार्तानामनुपवासः । तत्र किमु वक्तव्यं
वैष्णवानामिति । पूर्ववदत्र स्मार्तानां विद्वत्स्यागः ।

भ० ६।

इयमेकादशीमात्राऽऽधिक्यवती विद्वत् । अत्र स्मार्तगृहिभिः
पूर्वकादश्यायाः, यतिभिर्निकामगृहिभिरनर्थैर्विधवाभि-
र्वैष्णवैश्च पूर्वोपाध्या विष्णुप्रीतिकामैः स्मार्तैरुपवासद्वयं
कार्यामिति केचित् ।

भ० ७।

इयमेकादशीमात्राऽऽधिक्यवती विद्वत् । अत्र स्मार्तगृहिभिः
पूर्वोपाध्या, यतिभिर्निकामगृहिभिरनर्थैर्विधवाभिर्वैष्ण-
वैश्च पूर्वोपाध्या । विष्णुप्रीतिकामैः स्मार्तैरुपवासद्वयं
कार्यामिति केचित् ।

भ० ८।

इयमनुभयाधिक्यवती विद्वत् । अत्र सर्वे स्मार्तैर्वैष्णवैश्चवि-
शिष्टा वैवेकाऽद्वयोपाध्या एतदुदाहरणंऽपि स्मार्तानां वि-
द्वत्स्यागः ।

भ० ९।

इति स्मार्तानां विद्वेकादर्शभेदाः ।

द्वादशी तु पूर्वैव *युग्मवाक्यात् —

द्वादशी तु कर्तव्या एकादश्या युता प्रभो ।
इति स्कान्दाच्च ॥

त्रयोदशी तु *सर्वमते शुक्ला पूर्वा, कृष्णाक्षरा ।

*युग्मेति । रुद्रेण द्वादशीयुक्तेत्यादिः । सर्वकार्यपरमिदम् ।
उपवासे तु विशिष्यापि ।

एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ।
उपोष्याः परमयुक्ताः पराः पूर्वैव संयुताः ॥
इति गार्ग्येण पूर्वविद्वानभिधानात् ।

द्वितीया पञ्चमी वेधादशमी च त्रयोदशी ।
चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वोत्तरे त्रयो ।
इति वासिष्ठेन तत्रोत्तरविद्वानभिधानात् । *सर्वमते इति ।
“एकादश्यष्टमी षष्ठी” इति सामान्यत उत्तरा विहिता । ‘द्वितीया
पञ्चमी वेधात्’ इति निषिद्धा च । एवं च —

षष्ठ्यष्टमी अमावास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी ।
एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वयुतास्तथा ॥
इति निगमवचनान्कृष्णपक्षे परा, शुक्लपक्षत्रयोदशी तु पूर्वा
इति । सामान्यविशेषन्यायात् । एवं च —

त्रयोदशी तु कर्तव्या द्वादशीसाहिता मृते ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते सामान्यवचनान्छुक्लत्रयोदश्यामेव प्रवर्तते । या
तु पूर्वा सा त्वपराहिकी ।

त्रयोदशी तु कर्तव्या या भवेदापराहिकी ॥
इति स्कान्दात् ।
या शुक्ला गृह्यते पूर्वा गृह्यतां साऽपराहिकी ॥

‘अयोदशतिथिः पूर्वः सितोऽथाऽसितः *पश्चात्’इति
दीपिकोक्तेः ।

शुक्ला अयोदशी पूर्वा, परा कृष्णा अयोदशी ।
इति माधवाच्च ।

इति माधवाच्च । *पश्चादिति । परदिने लाभे तु पूर्वैः
“एकादशी तृतीया च”इति वचनात् । “यदि न स्यात्परेऽहनि”
इति दर्शनात् । अत्र प्रदोषव्रतं ब्रह्माक्षरग्वण्डे—

पक्षद्वये अयोदश्या निराहारो भवेद्दिव्या ।

घटीत्रयादस्तमयात्पूर्वं स्नानं समाचरेत् ॥

शुक्लाम्बरधरो भूत्वा वाग्यतो नियमान्वितः ।

कृतसंध्याजपविधिः शिवपूजां समारभेत् ॥

इति व्रतमभिधाय

एवमारामयेद्देवं प्रदोषे गिरिजापतिम् ।

ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चाद् दक्षिणाभिश्च तोषयेत् ॥

इति दिनेऽनाहारकर्तृकं शिवपूजाप्रधानकं व्रतं स्मर्यते । अत्र प्रदो-
षव्यापिनी ग्राह्या । तत्रैव पूजाविधानात् । प्रदोषस्त्रिमुहूर्तमित्य-
भिप्रायः । दिनद्वये प्रदोषव्याप्तावव्याप्तौ वा पूर्वा ।

अयोदशी तु कर्त्तव्या द्वादशीसहिता मुने ।

इति सुमन्तूक्तेरिति मयूखकृतः । दिनद्वये प्रदोषव्याप्तौ तदव्या-
प्तौ साम्येन तदेकदेशस्पर्शे वा उत्तरा । संकल्पकाले सप्तात् । वैष-
म्येणैकदेशस्पर्शे तदाधिव्यवती ग्राह्येति विवेचनानुसारिणः । अ-
धिकमुक्तं नक्तव्रते । इदं च मन्दवारे कृष्णपक्षेऽतिप्रशस्तम् ।

मन्दवारे प्रदोषोऽयं दुर्लभः सर्वदेहिनाम् ।

तत्रापि दुर्लभस्तस्मिन् कृष्णपक्षे समागतः ॥

इति तत्रैवोक्तेः । आरम्भश्च शनिप्रदोषे कार्यः—

यदा अयोदशी शुक्ला मन्दवारेण संयुता ।

चतुर्दशी तु सर्वमते *कृष्णा पूर्वा, *शुक्लोत्तरा ।
*उपवासे तु *द्वयपि परेति मदनरत्ने ।

आरभेत्तव् व्रतं तत्र सन्तानफलसिद्धये ॥

इति तत्रैवोक्तेः । पृथक्शानिप्रदोषव्रते तु एतदेवमिति प्रकाशः ।

*कृष्णोति ।

कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या परविद्धा न कुत्रचित् ॥

उपवासादिकार्येषु एव धर्मः सन्ताननः ॥

इत्यापस्तम्बवाक्यात् । *शुक्लोति । “चतुर्दश्या च पूर्णिमा” इति
युग्यवाक्यात् ।

सदा कार्या त्रयोदश्या न तु युक्ता चतुर्दशी ।

पौर्णमासीयुता सा स्याच्चतुर्दश्या च पूर्णिमा ॥

इति भविष्यस्य । *उपवासे त्विति । रुद्रोपवासमभिधे इति
शेषः । *द्वयपीति ।

एकादश्यष्टमी पष्ठी उभे पक्षे चतुर्दशी ।

अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः ॥

इति चासिष्ठात् । रुद्रोपवासे तु पक्षद्वयगताऽप्यापराह्निकी
चेत् पूर्वा ।

चतुर्दशी तु कर्त्तव्या त्रयोदश्या युता मभौ ।

मम भर्तैर्महाबाहो भवेद्या चापराह्निकी ॥

दर्शविद्धा न कर्त्तव्या राकाविद्धा तथा मुने ॥

इति स्कान्दे “मम भर्तैः” इतीश्वरोक्तिलिङ्गेन रुद्रव्रताविषयत्वमती-
तेः । आपराह्निक्या अलाभे तु परा । “ता उपोष्याः परान्विताः”
इति दर्शितवासिष्ठात् । यदि कृष्णा पूर्वा न कथ्यते तदा परा ।

अष्टम्येकादशी पष्ठी कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

अमावास्या तृतीया च कर्त्तव्या परसंयुता ॥

पौर्णिमास्यामावास्ये तु सावित्रीव्रतं विना परे मास्ये
*भूतविद्धे न कर्तव्यं दर्शपूर्णं कदाचन ।

वर्जयित्वा मुनिश्रेष्ठ सावित्रीव्रतमुत्तमम् ॥

इति ब्रह्मवैवर्तात् । अमास्यां योगविशेषमाहऽपरा-
र्कं शातातपः—

अमावास्यां भवेद्वारं यदा भूमिसुतस्य वै ।

जाह्नवीस्नानमात्रेण गौसहस्रफलं लभेत् ॥

अमा वा सोमवारं रविवारं सप्तमी ।

चतुर्थी भौमवारं विपुवत्सदृशं फलम् ॥

तत्रैव व्यासः—

सिनीचाला कुहूर्वापि यदि सोमदिने भवेत् ।

गौसहस्रफलं दद्यात्स्नानं चन्मौनिना कृतम् ॥

हेमाद्रौ बृहन्मनुः—

अवणाशिवधानिष्ठार्द्रानागदैवतमस्तकैः ।

पञ्चमा रविवारं व्यतीपातः स उच्यते ॥

नागदैवतम्=आश्लेषा, मस्तको=मृगशिरःप्रथमपा-
द इत्यन्ये । स च सर्वेषाम् ॥

इति ब्रह्मवैवर्तात् । *भूतविद्धे इति । तथा च “चतु-
दश्या च पूर्णिमा” इति युग्मवाक्यम्—

दर्शं च पूर्णमासं च पितुः सावत्सरं दिनम् ।

पूर्वविद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥

इति पूर्वविद्धाविधानं—

पूर्णिमा परविद्धा च नोपोष्यं तिथिपञ्चकम् ॥

इति परविद्धानिषेधश्च सावित्रीव्रतविषयः ।

एकादश्यष्टमी षष्ठी पौर्णिमासी चतुर्दशी ।

अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः ॥

अथेष्टिकालः । गोभिलः—‘पक्षान्ता उपवस्तव्याः पक्षादयोऽभियष्टव्याः’ इति । उपवासोऽन्वाधानम् ।

इति विष्णुधर्मोत्तरं—

पष्ठ्यष्टमी तथा दर्शः कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वेण संयुताः ॥

इति पाद्यं—

नागविद्धा च या पशून् समम्या च तथाऽष्टमी ।

दशम्येकादशी विद्धा त्रयोदश्या चतुर्दशी ॥

भूतविद्धा त्वमावास्या न ग्राह्या मुनिपुङ्गव ।

उत्तरोत्तरविद्धास्ताः कर्तव्याः काठकी श्रुतिः ॥

इति प्राच्यतर्कं च तन्माविधीयतेनरत्रयविपर्यायानि भावः ।

अन्वाधानं यत्र क्रियमाणं यागेदेवता यजमानसंभिर्यो तिष्ठन्ति तदग्नीधमादिमपादनरूपप्रयोगमारम्भः । “पूर्वेपुराग्निं गृह्णाति, उत्तरमहयजति” इति, “पूर्वेऽग्निरिध्मावर्हिः करोति, यज्ञोपवास्य गृहीतोपवसति” इति श्रुतेः उपवास कृत्यङ्गपर्यायः । इत्थं च “पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत” “अमावास्यायाममावास्याया यजेत” इति श्रुतिरुपक्रमपरा । अथ वा संधिपाद्विद्वयवर्तिपर्वप्रतिपत्समुदायलक्षणया कृत्स्नप्रयोगकालविधायिनी । “संधौ यजेत” इत्यादावपि लक्षणम् । अन्यथा संधेरुल्लेख्यत्वेन तत्र एकस्याप्यनुष्ठातुमशक्यत्वात् “संधिपश्चितो यजेत” इत्याद्येकवाक्यत्वाच्च । तदुक्तं बौधायनेन—

सूक्ष्मत्वासंधिकालस्य संधेर्विषय उच्यते ।

सामीप्यं विषयं प्राहुः पूर्वेणाह्वा परेण च ॥ इति ।

तत्राखण्डपर्वणि पर्वप्रतिपदोरुदयास्तमयस्पृश्यत्वे पर्वण एवास्तादूर्ध्वं समाप्तौ वा न कोऽपि विचारः । “त्रीनंशानौपवस्तस्य” इत्यादिवक्ष्यमाणयागान्वाधानकालयोरबाधात् । खण्डपर्वणि

२४६ सटीकनिर्णयसिन्धुप्रथमपरिच्छेदे-

अतश्च मध्याह्ने तत्पूर्वे वा पर्वप्रतिपत्सन्धौ तद्दिने यागः ।

पूर्वाह्णे वाऽथ मध्याह्ने यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्य तत्र पूर्व्यास्तदहर्गर्ग इष्यते ॥

इति लौगाक्षिवचनात् । अत्र च द्वेधा विभागः-

आवर्तनात् पूर्वाह्णोऽपराह्णस्ततः परः ।

मध्याह्णस्तु तयोः सन्धिर्गर्गदावर्तनमुच्यते ॥

तु आह—अतश्चेति । पर्वण आद्यमंशत्रयमन्वाधानस्य कालः ।

तच्चतुर्थांशसहितं प्रतिपदोऽशत्रयं प्रातरवच्छिन्नं तु यागस्य ।

त्रीनंशानौपनस्तस्य यागस्य चतुरो विदुः ।

द्वावंशावृन्सृजदन्त्यौ यागे च ब्रतकर्मणि ।

इति लौगाक्ष्युक्तेः । न त्वयं स्वतन्त्रो यागविधिः । वाक्यभेदापत्तेः ॥

पर्वणो यश्चतुर्थांश आद्याः प्रतिपदस्त्रयः ।

यागकालः स विशेषः प्रातरुक्तो मनीषिभिः ॥

इति वचनान्तरवशादंशान्तरं प्रसक्त्यभावाच्च, किं तु पूर्वान्त्य-
चतुर्थांशभिर्वास्त्रीनिनि पर्युदासविधया पूर्वशेषः । एवं प्रतिपदन्त्य-
चतुर्थांशभिर्वाश्चतुर इत्यर्थः ।

न यष्टव्यं चतुर्थेऽंशे यागैः प्रतिपदः कश्चित् ।

रक्षांसि तद्विलुम्पन्ति श्रुतिरेषा सनातनी ॥

इति कार्तीयं तु पर्युदाससिद्धार्थानुवादः । 'आद्याः प्रतिपदस्त्रयः'
इत्येतावन्मात्रोक्तेः । न चाद्याः प्रतिपदस्त्रय इत्येव पर्युदाससिद्धार्थानु-
वादः, प्राप्ते कर्मणि पर्वचतुर्थांशप्रतिपदाद्यत्रयांशप्रातःकालरूपानेका-
र्थविधायकत्वात्सम्भवादिति बाध्यम् । “अर्द्धमन्तर्वेदि अर्द्धं बहिर्वेदि
मिनोति” इति न्यायेन एकस्य सन्धिपार्श्वद्वयवर्तिस्युल्लेखकालविशेषस्य
विधानात् । न हि पर्वचतुर्थांशप्रतिपदाद्यभागत्रययोः विशिष्य-
विधेयत्वम् । तथा सति एकवाक्योपादानात् कालद्वयसमुच्चये सति

इति मदनरत्ने वचनात् । मध्याह्नादूर्ध्वं सन्धौ *मा-
धवमते परेऽह्नि यागः ।

अपराह्णेऽथ वा रात्रौ यदि पर्व समाप्न्यते ।

उपोष्य तस्मिन्नहनि यवोभूते याग इष्यते ॥

इति लौगाक्षिणोक्तेः । *हेमाद्रिस्त्वपराह्णसन्धाव-
पि* परदिने प्रतिपद्यतुर्थीशे चन्द्रोदये च सति द्विती-
यादिष्वत्यन्तक्षये सति पूर्वयुगागः ।

पर्वणोऽंशे द्वितीये तु यष्ट्यं तु विजातिभिः ।

द्वितीयासहितं यस्मात् दृष्यन्त्याश्वलायनाः ॥ इति ।

द्वितीये त्विति कैमुतिकन्यायेन तुर्यीशपरम् । तु-
रीये त्विति शूलपाणौ पाठः स्पष्टार्थ एव । तथा—

भूता पञ्चदशी पूर्णा द्वितीया क्षयगामिनी ।

चरुारष्टिरमार्गा स्याद्भूतं कल्यादकी क्रिया ॥

इति बौधायनवचनाच्चतुर्युचिचान् । मदनरत्नेऽपि—

पौर्णिमास्या च'इतिवदश्रुतकर्माद्व्यापत्तेः । मातरिति तु वाक्य-
भेदेन, पौरुषेयवाक्ये तस्यादोषत्वात् अवच्छेदकं वा मातरवच्छिन्न
इत्यर्थात् । अधिकमन्यतोऽवगन्तव्यम् । *माधवमते इति ।
एतन्मतेऽप्यायां द्वितीया त्रिमुहूर्ता चेदित्यादि दर्शयिष्यति । तत्र
हेमाद्रिमते दर्शयति—*हेमाद्रिस्त्विति । *अपराह्णसन्धाव-
पानि । “द्वितीया त्रिमुहूर्ता चेत्” इत्यादीन्यावर्त्तनमभिरुष्टापराह्ण-
ऽमाप्रतिपत्सन्धिपराणीति तन्मतम् । *परदिने इति । अय-
मर्थः—द्वितीया त्रिमुहूर्ता चेदित्यग्निमवाक्याद् द्वितीयैव यागनिवर्त्तिका
न चन्द्रदर्शनं, मेघादिना व्यभिचारात् । “परतः सोमदर्शनान्”
इति हेतुक्तिस्तु चन्द्रोदयो लभ्यते । स च प्रतिपदष्टमांशे भवती-
ति चन्द्रदर्शनयोग्यतारक्षणायात्यन्तक्षयानुभावनम् । *तृतीयं

चतुर्दशी चतुर्गामा अमावास्या न दृश्यते ।

इयोभूते प्रतिपद्येत्स्यात् * पूर्वा तत्रैव कारयेत् ॥ इति ।

तिकन्यायेन तृतीयांशे तात्पर्यम् । द्वितीयायाः क्षणित्वं कोक्तमित्यत्रा-
ह- * भूतामिति । भूतस्य पूर्णत्वं नियतं, न पञ्चदश्या इत्याह * च-
तुर्दशीति । अमावास्या चतुर्गामा न दृश्यते इत्यन्वयः । * पूर्वामिति
अयं च प्रधानकालः । तदनुरोधेन चतुर्दश्यामन्वाधानं कारयम् । 'भूत-
कव्यादिकी' इत्यादिपदात् । अत्रेदमरुचिबीजं-हेमाद्रमते प्रतिपद्या-
पराह्णिकीत्यपराह्णशब्दस्य द्वेभारविभक्तादिनान्तपदलवाचिन्वात्तत्र च
सूर्यास्तात्माक् त्रिमुहूर्त्ताद्वितीयाप्रवेशेन चन्द्रदर्शने सति पर्वप्रतिपदा
रात्रिसन्धावपि परादने यागानिषेधापत्तिः । न चापराह्णसन्धिशाम्नेणैव
कैमुतिकन्यायेन रात्रिसन्धावपि परादने यागसिद्धौ "अपराह्णश्च
वा रात्रौ" इति रात्रिशस्त्रं व्यर्थं कयादनश्चन्द्रदर्शननिषेधबाधकत-
यैव रात्रिसन्धिशस्त्रं सार्थकमिति वाच्यम् । अपराह्णशब्देन योगेना-
हर्षत्यावर्त्तनोत्तरदलाभिधाने कैमुतिकन्यायेन तन्त्रासम्पत्तौ रिति
त्रिमुहूर्त्तशस्त्रं पञ्चभाषक्तदिनचतुर्थभागरूपापराह्णन्यायिद्वितीयाव-
पयम् । एवं च सोमदर्शनादिति हेतुक्तिः सद्गच्छते, न तु सायाह्ने त्रिमु-
हूर्त्तमात्रसत्त्वे । तत्र चन्द्रदर्शनस्य व्यभिचारात् । एतच्च दिवामन्धावे-
व प्रवर्त्तते न रात्रिसन्धौ । परेशुस्तावतः क्षयस्यासम्भवात् । यत्
तत्रापराह्णो दिनद्वितीयभाग इति, तन्न । यौगिकपारिभाषिकयोः
परिभाषासार्थक्याय पारिभाषिकस्यैव ग्राह्यत्वात् । सन्धानिर्णये
तु द्वेभारविभक्तदिनभಾಗार्थतया पूर्वाह्णापराह्णशब्दौ मध्याह्नशब्दश्च
यौगिका एव ।

आवर्त्तने यदा सन्धिः पर्वप्रतिपदो भवेत् ।

तदहर्भाग इष्येत परतश्चेत्परेश्चरि ॥

पर्वप्रतिपदोः सन्धिरर्वागावर्त्तनाद्यदि ।

यस्तु माधवः—

यस्तु वाजसनेयी स्यात्सम्य सन्धिदिनात्पुरा ।

अन क्वाप्यन्वाहितिः, किं तु सदा सन्धिदिने हि सा ॥

इत्याह ।

अथ कालादर्शोऽप्युक्तम्—

आवर्तनादधः सन्धिर्धर्मन्वाधाया तद्दिने ।

परेशुरिष्टिरित्याहुर्विषा वाजसनेयिनः ॥ इति ।

यच्च सदनरक्षे—

मध्याह्नात्स्यादहर्नीह यस्मिन्

प्राक्पर्वणः सन्धिरियं तृतीया* ।

सा स्वर्धिका वाजसनेयिमत्या

तस्यामुपोष्याऽथ परेशुरिष्टिः ॥ इति ।

एतत्पौर्णमासीपरमिति तत्रैव । *आवर्तनादधर्मणी-
गस्ताद्राशौ वा समासौ ह मध्याह्नादधीक समासौ तृती-

आवर्तनात्परः सन्धिर्द्यदि तस्मिन्नुपक्रमः ।

परेशुरिष्टिरित्येष पर्वद्वयविनिर्णयः ॥

इति शोभिलवचने 'अर्वागावर्तनात्' 'आवर्तनात्पर' इति श-
ब्दस्वरसात् 'आवर्तनात् पृथक्' इति ग्रन्थस्थवाक्यमपि यौगि-
कार्थानुवादा, न तु परिभाषा । येन तद्व्यासत्रापराहो द्वेधावि-
भक्तदिनापरभागो भवेत् । तस्माद् दिनसन्धौ परदिने पञ्चधावि-
भक्तदिनचतुर्थभागरूपसकलापराह्व्यापिद्वितीयासन्धे चतुर्दश्याम-
न्वाधानं, सन्धिदिने याग इति । 'पर्वणोऽथे तृतीये तु' इत्यादिवचन-
त्रयं चात्रानुकूलमेव । अन क्वापीति । तस्य पर्वद्वयेऽपि चतुर्दश्याप-
न्वाधानकालत्वबाध इत्यभिमानः । अथ चेति । चन्द्रदर्शननिषेधवा-
धापत्तिरित्यभिमानः । तृतीयेति पूरणप्रत्ययसङ्गत्यर्थमाह—*आवर्त-
नोऽर्थमिति ।

२५० सटीकानिर्णयसिन्धुप्रथमपरिच्छेदे-

येत्यर्थः । *तत्कर्कभाष्य-देवजानी-श्रीअनन्तभाष्यादि-
सकलतच्छास्त्रीयग्रन्थविरोधाद् *वृजानादराशोपेक्षम् ।

पौर्णमास्यां विशेषमाह कात्यायनः —

*सन्धिश्चेत्सङ्गवाक्यं प्राक्परीवर्तनाद्वयः ।

सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्कालविधी नरैः ॥

अमायां विशेषमाह बौधायनः —

पूर्वाह्नमन्धिशस्त्रं सद्यस्कालत्वं चाप्येते परेषुः प्रतिपत्तृतीयांशरूप-
यागकाललाभादिति भावः । माधनादिमत्तं दूषयति *तदिति ।
वाजसनेयिनामपि पौर्णमास्यां तथाज्ञिकग्रन्थेषु आवर्तनान्प्राक्
सन्धी तद्दिन एव यागोक्तेरिति भावः । कर्कभाष्येत्यादिसकल-
वाजसनेयियाज्ञिकग्रन्थोपादानं माधनादिवचसां निर्मूलत्वव्यञ्जकम् ।
समूलत्वेऽप्याह- *वृजेति । इदानींतिनाचारस्तु अनादेय इति
भावः । विवेचनकृतस्तु “मध्यंदिनात्स्यादहनीह यस्मिन्” इति
भाष्यार्थसंग्रहवाक्यम् आवर्तनादूर्ध्वमस्तान्पूर्वं समाप्ता पौर्णमासी
प्रथमा स्वर्विका, मूर्यास्तोत्तरं समाप्ता द्वितीया, आवर्तनात्पूर्वं समाप्ता
तृतीया । सर्वाऽपि अल्पत्वात् स्वर्विकेत्युच्यते । अयं च वाजसने-
यिनां संधिशस्त्रप्राप्तनिर्णयस्य सद्यस्कालत्वस्य चापवादः ।
तृतीयस्वर्विकायां वाजसनेयिभिन्नानां यागः । वाजसनेयिनां तु
पूर्वेशुरन्वाधानं, परेषुर्यागः । स च परेषुस्तृतीयांशलाभे, न तु
चतुर्थांशलाभे; तस्यापराह्णसंधावेव यागकालत्वान् इति समर्थ-
यन्ते । *संधिश्चेदिति । एतच्च वैकल्पिकम्-

अन्वाहितिश्चास्तरणोपवासौ पूर्वेषुरेते खलु पौर्णमास्याम् ।

आवर्तनात्प्राक् यदि पर्वसंधिः सद्यस्तदा वा क्रियते समस्तम् ॥

इति संग्रहवचनादिति विवेचने । सद्यस्तदैवेति पाठाच्च विकल्प-
इति अयूखायाशयः । *परत इति ।

द्वितीया त्रिमुहूर्ता चेत्प्रतिपद्यापराह्निकी ।

अन्वाधानं चतुर्दश्यां *परतः सोमदर्शनात् ॥

कात्यायनश्च—

*यजनीयेऽह्नि सोमश्चेद्रारुण्यां दिशि दृश्यते ।

तत्र व्याहृतिभिर्हृत्वा दण्डं दद्याद् द्विजातये ॥ इति ।

एतच्च *बौधायनवाजसनेयिविषयम् ।

*तैत्तिरीयश्रुतौ तु चन्द्रदर्शनेऽपि याग उक्तः—

‘एषा वै सुमनानामेष्टिर्यममेजानं पञ्चाशन्वमा

अर्वागस्तमयाद् यत्र द्वितीया तु प्रदृश्यते ।

तत्र यागं न कुर्वीत विश्वेदेवाः पराङ्मुखाः ॥

इति तत्र यागनिषेधात् । द्वितीया च त्रिमुहूर्ता वाक्यान्तरात् ।

यतो विश्वेदेवाः पराङ्मुखा अतस्तत्र यागं न कुर्वीतित्यर्थः ।

तर्हि तत्र क याग इत्यत्राह परत इति । तत्र यागनिषेधादित्यर्थः ।

वसिष्ठः—

आदित्येऽस्तमिते चन्द्रः प्रक्षीण उदियाद्यदि ।

प्रतिपद्यतिपत्तिः स्यात्पञ्चदश्यां यजेत्तदा ॥

अस्तमिते=अस्तमयप्रत्यासन्ने । अतिपत्तिः=अननुष्ठानम् । चन्द्र-

शर्नदिने यागकरणे प्रायाश्चित्तमाह—*यजनीये इति । वारुणीसो-

मदर्शनवदहश्चेत् यजनीयं=यागसम्बन्धि मोहान्नेत् तत्र यजेतेति

यावत् । अत्र चेच्छब्दोपजनितं निमित्तत्वं विशेषणे यागे एव

‘हविरार्तिमाच्छेत्’ इत्यत्र हविश्चेदार्तिमाप्तिपत् स्यादित्यत्रार्ताविव ।

एतेन दर्शनस्य चेच्छब्देन न निमित्तत्वप्रायाति तस्यानिषिद्धत्वात् ।

निर्निमित्तकस्य व्याहृतिहोमादेर्यागाङ्गतापरया तत्र यागो दुर्वार इत्य-

पास्तम् । तस्य यागनिमित्तकतया तद्वैगुण्यपरिहारार्थतया यागाङ्गत्वा-

भावात् । *बौधायनेति । बौधायनवाक्यात् कात्यायनवाक्याच्चेति

शेषः । तैत्तिरीयाश्चकायनयोश्चन्द्रदर्शनदिनेऽपि यागं ध्वनयन्नाह—

अभ्युदेत्यस्मिन्नेवास्मै लोकेर्भुक्तं भवति' इति । *श्रुत्य-
न्तरेऽपि--'यदहः पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेति तदहर्गजाग्नि-
माल्लोकानभ्युदेति' इति । इदं बहुवृत्तापस्तम्बाद्यप्यम् ।
मदनरत्नेऽप्येवम् । *आपस्तम्बभाष्यार्थमङ्गुलेऽप्येवम् ।
*अतः पक्षग्रहस्य स्वस्वमुद्यादयवस्येति परम् । *दृक्-
यन्त्याश्चलायनाः' इति तु *पूर्वाह्णमन्त्रविषयमिति
साधयः ।

*तैत्तिरीयेति । *श्रुत्यन्तरे एवमेवमाह्वये । *आपस्त-
म्बेति । तत्र च कारिकाः ।

अपराह्णे वा रात्रौ यदि पूर्वं समाप्यते ।

उपोष्या तत्र रात्रा स्यात् सा पूर्णोत्सार्पणलक्षणा ॥

पूर्वाह्णे वाऽथ मध्याह्ने यदि पूर्वं समाप्यते ।

उपोष्याऽनुमतिस्तत्र सा श्रुःपुरितलक्षणा ॥

अपराह्णे क्षयायां वा यदि पूर्वं समाप्यते ।

उपोष्या तु कुहूस्तत्र यदहर्गजाग्नि लक्षणा ॥

पूर्वाह्णे वाऽथ मध्याह्ने पूर्वमन्त्रिर्विदा भवेत् ।

तत्रोपोष्या सिनीवाली इति न द्रष्टारलक्षणा ॥ इति ।

पौर्णिमासीवदेनामावास्यानिर्णयकरणादेतन्मते चन्द्रदर्शनेऽपि
अमावास्यायां न निषेध इति ज्ञायते । *अत इति । तैत्तिरीय-
ब्राह्मणादिर्विधित्वोपगमाद्यः चन्द्रदर्शनदिने यागनिषेध आश्वलायनाप-
स्तम्बमिश्रविषय इति भावः । नन्वन्वाधानेऽपि "यदहस्तेव
चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्यां कुर्यात्" इति चन्द्रदर्शनस्य पूर्व-
इस्तत्त्वात्कथं तत्र तदनुष्ठानम् ? । सत्यम् । द्वयोरपि चन्द्रदर्शनरहितं
दिनमपेक्षितम् । अखण्डपर्वणि पूर्णायां प्रतिपदि च तत्संभवति । यदा
लेकस्मिन्नेव दिने चन्द्रादर्शनं तदा द्वयोः स्वकालत्वासम्भवाद-
पुण्यविरोधन्यायेन चन्द्रादर्शनदिने यागः, पूर्वस्मिन् चन्द्रदर्शनदिने

शेषपर्वणीष्टौ विशेषमाह माधवीने गार्ग्यः—

प्रतिपद्यप्रविष्टायां यदि चेष्टिः समाप्यते ।

पुनः प्रणीय कृन्नेष्टिः *कर्त्तव्या यागविसर्गैः ॥

*गृह्याग्नेर्नामं नियम इति मदनपारिजातः । *एवं

चान्वाधानं कार्यम् । ‘दृश्यमानेऽप्येके’ इति गौभिर्लोक्यते । “तद्वैके दृष्टोपवसन्ति” इति श्रुतिश्च । एके दृष्टोपवसन्ति तद्व्युक्तमिति तदर्थः । “एके” इति न पात्रिकाभिप्रायं, किं तु परदिने यागानुष्ठानाभिप्रायम् । तस्मात् “यदैवेनं न पुरस्तान्न पश्चात्पश्येत्तर्गवो पवसेत्” इति श्रुतिश्च पर्वप्रतिपदोः पूर्णतानिर्णयिकेति ।

नवीनास्तु तैत्तिरीयादिश्रुतिश्चन्द्रदर्शने प्रत्यक्षतां न यागं विधत्ते किं तु स्तौति । स्तुत्या तु न विधिः कल्पयितुं शक्यते । चन्द्रादर्शने यागविधायकप्रत्यक्षश्रुतिविराभात् । स्तुतिश्च तादृशप्रत्यक्षविधिशेषतयैव अतिप्रशस्तमपि चन्द्रदर्शनादिने चन्द्रादर्शनदिनाद् हीनमेवेति पयोविधिशेषतया जर्तिलगनेभूकस्तुतिवत् । अस्तु वा विधिः, परं तु रात्रिसन्धौ श्वोभूते चन्द्रदर्शनदिने याग इति तद्विषयक इत्याहुः ।

प्रकृतमनुसरामः—ननु चन्द्रदर्शनेऽपि यागानुष्ठाने ।

द्वितीयासहितं यस्माद् दूषयन्त्याश्वालायनाः ॥

इत्यसङ्गतं स्यादित्यत्राह—*दूषयन्तीति । *पूर्वाह्णेति । आवर्त्तने तत्पूर्वमन्धोस्तौ विहाय परेषुः पूर्वचतुर्थांशं यागे इदमित्यर्थः । न त्वपराण्णमन्धौ परेषुर्वागे दोष इति भावः । इष्टौ समाप्तायां विशेषं प्रायश्चित्तं—प्रणीय अग्निम् । *कर्त्तव्येति । एतद्व्ययेन ब्राह्मणभोजनादिः कश्चन पदार्थः प्रतिपदि कार्य इति रहस्यमनुसन्धेयम् । ततो माध्याह्निकाद्युपक्रम इति स्मर्त्तव्यम् । *गृह्याग्नेरिति । इष्टिपदस्वारस्यात् । अत्रेयमरुचिः—

पर्वान्तर्यामिणः प्रतिपदश्च अर्घोऽशा यागकाल उक्तः ।
 *कचित्प्रतिपत्तुर्गर्गोऽपि यागः ।

सन्धिर्धन्यपराह्णे स्यान्नामं प्रातः परेऽहनि ।

कुर्वाणः प्रतिपद्भागे चतुर्थेऽपि न कुर्यात् ॥

इति वृद्धशातानपोक्तेः । *एतत् पूर्णिमापर-
 मिति मदन्तरत्वे । पर्वणि प्रतिपदः क्षयस्य वृद्धेऽर्ध-
 मक्षिप्य संभिर्ज्ञेयः । तदाह माधवः-

वृद्धिः प्रतिपदो याऽस्ति तदर्धं पर्वणि क्षिपेत् ।

पक्षादात्रैव कुर्वीत सदा पक्षादिकं चरुम् ।

पूर्वाह्न एव कुर्वन्ति विद्धेऽप्यन्ये मनीषिणः ॥

इति परिशिष्टे पक्षादिपक्षविरोधात् । विद्धे=दर्शयिद्धे ।
 *एवमित्यादि । एतेन तदुक्तं भवति-पूर्णिमाऽमावास्यायोर्ध्याह्ने
 तत्पूर्वं वा सन्धौ सन्धिशास्त्रमेव निर्णायकं, दिनद्वये प्रातर्नियम-
 विषययागकालमन्वेन तच्छास्त्रस्यादासीन्यात् । एवमावर्त्तनविप्रकृ-
 ष्टापराह्नसन्धावपि तदेव निर्णायकम् । द्वितीयादिनेऽपि प्रातर्नियमवि-
 षयप्रतिपत्तृतीयांशरूपयागकालमन्वेन तच्छास्त्रस्यादासीन्यादिति ।
 नन्वेवमावर्त्तनसन्निकृष्टापराह्नसन्धौ परेषुर्वृद्ध्यभावेन न प्रतिपत्तृती-
 यांशः किं तु तच्चतुर्थांशस्तत्र कथं सन्धिशास्त्रं प्रवर्त्तत ? । परेषु-
 नियमविषयप्रातःकालाभावात्,

न यष्टव्यं चतुर्थांशे यागैः प्रतिपदि क्वचित् ।

इति निषेधाच्च । न च तत्र पूर्वपुरेवास्तु यागः तस्य नियमवि-
 षयत्वाद् दर्शितनिषेधागोचरत्वाच्चेति वाच्यम् । सन्धिशास्त्रविरोधात्
 इत्यत्राह-
 *कचिदिति । न यष्टव्यमिति न निषेधो विकल्पापत्तेः ।
 किं तु “अयज्ञिया वै माषाध्वणकावरकाः कोद्रवाः” इति प्र-
 तिनिषिर्जनवद् “द्वावंशावुत्सृजेदन्तपौ” इत्युक्तपर्युदासानुवादः ।
 नन्वेवं यत्र परदिने चन्द्रदर्शनं तत्र परदिने यागापत्तिः

क्षयस्यार्थं तथा क्षिप्त्वा संधिर्निर्णीयतां सदा ॥ इति ।
कात्यायनोऽपि—

* परेऽह्नि घटिका न्यूनास्तथैवाभ्यधिकाश्च याः ।
तदर्धकलृप्त्या पूर्वस्मिन् ह्यासवृद्धौ प्रकल्पयेत् ॥ इति ।
एवं स्मार्तस्थालीपाकेऽपि ज्ञेयम् । तत्रेष्टिस्थाली-
पाकावाधानगृहप्रवेशनीयहोमानन्तरभाविन्यां पौर्णमा-
स्यां प्रारम्भणीयौ न तु दर्शौ । यद्यारम्भे मलमासपौष-
मासगुरुशुक्रास्तादि भवति तदाप्यारम्भः कार्यः ।

यानि तु—

उपरागोऽधिमासश्च यदि प्रथमपर्वणि ।
तथा मलिम्लुचे पौषे नान्यारम्भणमिष्यते ॥
गुरुभार्गवयोर्मौळौ चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ॥
इति संग्रहवचनानि, तानि आलस्यादिनाऽतिक्रान्त-
शुद्धकालप्रारम्भविषयाणि ।

न दुष्यतीत्युक्तेरत आह—*एतदिति । अपराहसंधौ वृज्यादिना
परादिने चन्द्रदर्शनासत्त्वे तु अपायापि प्रतिपन्नतुर्थांशं याग इति
स्पर्त्तव्यम् । *परेऽह्नीति । विवृतं चेतत् “वृद्धिः प्रतिपदो याऽस्ति”
इति माधवेन । यत्र चतुर्दशी दशदण्डा, पर्व पञ्चदशदण्डं, प्रतिपन्नु
एकोनविंशतिदण्डा, तत्र प्रतिपद्भुज्जेरर्द्धं दण्डद्वयं पर्वणि क्षिपेत् ।
ततश्च सप्तदशदण्डा संधिः । एवं यत्र चतुर्दशी पञ्चविंशतिदण्डा, पर्व
एकोनविंशतिदण्डं, प्रतिपन्चतुर्दशदण्डा तत्र प्रतिपद्भुजासार्धं सार्ध-
दण्डद्वयं पर्वणि क्षिपेदित्यर्थः । अत्र लौगाक्षिः—

तिथेः परस्ताद् घटिकास्तु या स्यु-
न्यूनास्तथैवाभ्यधिकास्तु तासाम् ।
अर्द्धं विषोऽयं च तथा प्रयोऽयं
ह्रासे च वृद्धौ प्रथमे दिने तत् ॥

नामकर्म न दर्शष्टिं यथाकाष्ठं मगान्तरत ।

अनिर्वातं सति तयोः प्रशस्ते मासि पुण्यम् ॥

इत्यपराक्तं गगैवचनादिति प्रयोगपारिजाते । उक्तं
चैतत् प्रयोगरत्ने भट्टैः । कालादर्शं तु 'नामकर्म न जाते-
ष्टिम्' इति पाठः ।

★याज्ञिकास्तु—

आधानानन्तरा पौर्णिमायां चन्द्रमसामगा ।

तस्यामारम्भणीया दीप्त कुरीत कदाचन ॥

इति त्रिकाण्डशेषपट्टनयनान्तरकाल एव विभ्रष्टेष्टिं
कृत्याऽऽरम्भं कुर्यादित्याहुः । कालादर्शं स्मृतिसंग्रहेऽपि—

आरम्भं दर्शपूर्णचतुर्थीरसिद्धांशस्य चादिमम् ।

प्रतिष्ठाः पञ्च कर्माणां सप्तमासे विषर्जयेत् ॥ इति ।

अत्र चतुर्दशीतो यावन्यः पर्ववाटिकाः प्रतिपदस्ततो न्यूनत्वे
आधिक्ये वा द्वाविंशद्वी इति रीत्या न अवधिमापेक्षे, न तु निरपेक्षे ।
षट्कान्युनाधिकभावे द्वाविंशद्वीरसंभवात् । तथा च पथमा-
दाहरणे द्वाविंश, द्वितीयोदाहरणे तु वृद्धिरिति । यस्तु—

षोडशेऽहन्यधीष्टिर्धिया पञ्चदशेऽहनि ।

चतुर्दशे जघन्येष्टिः पाथा सप्तदशेऽहनि ।

इति आपस्तम्बब्राह्मणं, तन्न प्रधानयागपरम् । पूर्वाष्टिदिनपारम्य
गणनायां वृद्धौ कदाचित् सप्तदशे दिनेऽपि यागस्य प्राप्त्यस्तत्र तन्नि-
षेधानौचित्यात् । अधिकमन्यतोऽवगन्तव्यम् । ★याज्ञिकास्तित्वत्यरु-
चिः—पुरुषापराधकृतविहितकालातिक्रमरूपानपि ताभावेन विभ्रष्टे-
ष्टेरनौचित्यात् । यदीत्यादिविधेयकालगतमेकत्वं विवक्षितम् ।
तेनैकस्यां पौर्णिमास्यामेकस्यामवास्यायां वा साङ्गप्रयोगाभिदेः
सद्यस्कालीनत्वं लभ्यते । वाशब्दोपादानात् । पौर्णिमासी-
कालीनोपांशुयाजाग्निषोमीयाविकाराणां पौर्णिमास्यामेवावाया-

अथ विकृतीष्टिः । तत्रापस्तम्भः—‘यदीष्ट्या यदि पशुना यदि सोमेन यजेत सांऽमावास्यायां पौर्णमास्यां च’ इति । *अत्र प्रकृतितः काले मित्रेऽपि सप्त-
स्कालता विधेया । तृतीयया साङ्गत्वेनोक्तः । अत्र पौ-
र्णमास्यामावास्याशब्दाभ्यां तदन्त्यक्षणे गृह्यते । तेन
तद्वत्पहोरात्र इत्यर्थमाह रामाण्डारः । माधवोऽपि

इष्ट्यादिविकृतिः सर्वा पर्वण्येवेति निर्णयः । इति ।

अत्र विशेषमाह त्रिकाण्डमण्डनः, कात्यायनश्च—

आवर्तनात्प्राग्यदि पर्वसन्धिः

कृत्वा तु तस्मिन्प्रकृतिं विकृत्याः ।

तदैव यागः, परतो यदि स्यात्

*तस्मिन्विकृत्याः प्रकृतेः परंशुः ॥ इति ।

धूर्तस्वास्यादयोऽप्येवमाहुः । *‘यदीष्ट्या’ इति सा-
ङ्गाया विकृतेः पर्वकालत्वादा*वर्तनात् प्राक् सन्धौ ‘स-

वास्याकालीनसावास्यादिविकाराणां चामावास्यायामेवेति नाव्य-
वस्थाप्रसङ्गः । न च वाक्यभेदः इष्टिपशुसोमेष्वनुगतस्य यागस्यो-
द्देश्यतावच्छेदकत्वात् पौर्णमास्यमावास्यायोरनुगतस्य पर्वत्वस्य
विधेयतावच्छेदकत्वात् । *अत्रेति । तथा च पर्वान्त्यक्षणेवदहोरात्र
इत्यर्थात् ‘आवर्तनात् प्राक्’ इति वचनमनावश्यकमित्यभिमानः ।
वस्तुतस्तु पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोस्तिथिवाचिनोर्न लक्षणा
युक्ता । ‘न विधौ परः शब्दार्थः’ इति न्यायात् । *तस्मि-
न्निति । प्रातःकालस्यातिदेशात् प्राप्तस्तत्र विकृतिः, ततः प्रकृते-
रुपक्रमः, तस्यां चाङ्गत्वात्प्रातःकालबाधः । आवर्तनादितिवाक्यस्य
याज्ञिकसंप्रदायेनार्थं सूचयित्वा मीमांसकसंप्रदायेनार्थमाह—
*यदीष्ट्येति । *आवर्तनात्प्राक् सन्धाविति । अयं भावः—
आवर्तनात्प्राक् सन्धेः प्रकृत्यधिकरणतया पर्वणो विकृत्यधिकर-

न्धिमभिनो यजेत'इति*प्रकृतेः प्रतिपदि समाप्तिनिय-
मात् । प्रकृत्यनन्तरं प्रतिपदि विकृत्ययोगात् पूर्वेषु-
विकृतिरित्युक्तं तन्मन्त्रे पार्थसारथिना । यद्यपि
*प्रकृतेः पूर्वत्वादपूर्वमन्त्रे स्यात्'इत्यापस्तम्बेनोक्तम्,

णत्वश्रुतेः,

कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

इति स्मृतेश्च प्रकृतिविकृतिपर्याप्तपर्वसत्त्वेन तद्दिन एवोभयोः
कर्त्तव्यत्वमिदं क्रमाकाङ्क्षायां पूर्वादेन क्रमो विधीयते, न त्वेत-
त्प्रयोगद्वयाव्यापिपर्वसत्त्वे पर्वसत्त्वे; श्रुतपक्षाधिकरणत्ववाधापत्तेः ।
किं तु तत्रावर्तनमाकसन्धावपि पूर्वदिन एव विकृतिः, सन्धिदिने तु
प्रकृतिमात्रमिति । *प्रकृतेरिति । न च प्रयोगद्वयाव्यापिपर्वण्यपि
“कृत्वा तु तस्मिन् प्रकृतिं विकृत्याः” इति प्रकृतिसमाप्त्यनन्तरं
विकृतेः कर्त्तव्यत्वावगमात् प्रतिपदधिकरणकप्रकृत्यन्त्यपदार्थोत्तरं
विकृतिरस्तु, न तु ततः प्रागिति वाच्यम् । श्रुतपक्षाधिकरणत्ववा-
धापत्तेः । तदुक्तं—‘प्रतिपदि विकृत्ययोगात्’इति । वस्तुतस्तत्त्वन्त्यप-
दार्थव्यतिरिक्ताया एव प्रकृतेः पक्षाधिकरणकत्वेन विकृत्येककाल-
त्वात्तादृश्या एव क्रमविधिनाकाङ्क्षितः । न च प्रकृतेः प्रतिपदि
समाप्तिनियमात्तन्मध्ये कथं विकृतिः ?, ‘न कर्मणि कर्मारम्भः’इ-
त्युक्तेरिति वाच्यम् । न हि न कर्मणीत्यत्र श्रुतिर्मूलं, किं तु प्रयोग-
प्राशुभावाप्रसङ्गः । स चात्र प्रतिपत्पक्षीक्षया विकृत्यननुष्ठाने-
ऽप्यावश्यकः । अन्यथा दर्शस्य पौर्णमासस्य वा प्रयोगस्य
मध्येऽग्निहोत्रस्यानुष्ठानं न स्यात्, न स्याच्चान्ततः पर्वद्वयसाध्यतन्म-
हाप्रयोगमध्ये कात्यादीनामन्त्रेषामपि कर्मणाम् । तस्मात्प्रयोगद्वय-
व्यापिपर्वणि तादृशप्रकृतिविकृत्योरेवायं क्रमविधिर्नान्यत्रेति भावः॥
*प्रकृतेरिति । तथा चावर्तनपूर्वसन्धावपि प्रकृत्यनन्तरं वि-

तथाऽपि हेतुभावेन श्रुतिमूलत्वाभावादङ्गं वा सम-
भिध्याहारादिति वदप्रामाण्यमिति तदाशयः । आश-
यणे तु विशेषं वक्ष्यामः । 'अन्वारम्भणीया तु चतुर्दश्यां
कार्या' इति हिरण्यकेशिबृत्तौ मातृदत्तयोगे । *अन्येषां
पर्वण्येव ।

पशौ सोमे च कालान्तरमप्याह बांधापनः—'अ-
मात्रास्थेन वा हविषेष्ट्या नक्षत्रं वा' इति । शुक्लपक्षे कृत्ति-
कादित्रिंशाखान्तेषु देवनक्षत्रेऽप्यति केशवस्वामी
व्याचख्यौ । चातुर्मास्येष्वपि *द्वादशाहयथाप्रयोगपक्ष-
योर्नक्षत्रेष्वप्यारम्भः । यावज्जीवसां वत्सरप्रयोगयोस्तु
फाल्गुन्यां चैश्यां वाऽऽरम्भः । पशौ तु विशेषमाह-
कात्यायनः—

अर्धादहो भवति नियतं पर्वसन्धिः परस्तात्
कृत्वा तस्मिन्नहनि तु पशुं सद्य एव द्रवहं वा ।

कृत्यनुष्ठानमिषाभिमानः । *अङ्गं वेति । "पितृयज्ञः स्वकालविधा-
नादनङ्गं स्यात्" (जै० सू० ४ । ४ । १९) इति सिद्धान्तसूत्रात् ।
*अन्येषामिति । नित्यकृत्वर्थत्वेन प्रधानपरतन्त्रत्वात् । तद्वि-
रोधेन पर्वपेक्षणात् । गृहदाहेष्ट्यादीनां तु निमित्तानन्तरमनुष्ठाने च
न पर्वपेक्षा । तदसम्भवे तु जातेष्टिषत् । जातेष्टिश्च शेषिविरोधेन नि-
मित्तानन्तरमसम्भवादुचितकालप्रतीक्षायां पितुर्मातुश्च दशविंश-
तिरात्रातिक्रमे पर्वणि अनुष्ठेया । हविर्दोषादिनिमित्तककृत्वर्थ-
ष्टयस्तु स्विष्टकृदनन्तरं समिष्टयजुषः प्राङ् निमित्तस्मृती तन्त्र-
मुपजीव्य निर्वापप्रभृति तदानीमेव, समिष्टयजुषोऽनन्तरं स्पर्शे
तु तत्प्रयोगं समाप्येति । *द्वादशाहेति । आद्येऽह्नि वैश्वदेवं
पर्व, चतुर्थे वरुणप्रघासम्, अष्टमनवमयोः साक्रमेधं, द्वादशे शुना-

अ.रभ्या ५थ प्रकृतिरथ चेत्पर्वसन्धिः पुरस्तात्

कृत्वा तस्मिन् प्रकृतिमथ तु स्यात्पशुः सद्य एव ॥

‘अधिकारपशुस्त्वग्नीषोमीयेण सवनीयेन वा समा-
नतन्त्रः कार्यः’ इति त्रिकाण्डशेषः ।

सोमं त्वाहाऽऽपस्वम्भः—‘अमावास्यायां दीक्षापज-
नीये वाऽमावास्यायां *यजनीये वा सुत्यमहः, पौर्णि-
मास्यां दीक्षापजनीये वा पौर्णिमास्यां यजनीये वा
सुत्यमहः’ इति । लाट्यायनसूत्रेऽपि—‘पूर्वपक्षस्य प्रथ-
मेऽहनि दीक्षेत दृष्ट्वा वा नक्षत्रयोगम् (१)’ इति । पूर्व-
पक्षः=शुक्ल पक्षः । नक्षत्रयोगे चेति । अयमर्थः—चैत्र्यादिपू-
र्णिमायाश्चित्रादिनक्षत्रयोगे दीक्षेतेति । आधानं तु पर्वणि
नक्षत्रेषु चेत्तम् । तत्र पर्व ‘नक्तं गार्हपत्यमादधाति’ इ-
त्यादिकर्मकालव्यापि ग्राह्यम् । दिनद्यौ नक्षत्रे परं
ग्राह्यम् । सङ्कल्पस्य पर्वणि लाभात् । पूर्वनक्षत्रयोगे
तदेव ग्राह्यम् । ‘यद्य च्चाणि सन्निपतितान्यृतुर्नक्षत्रं

सारीयमित्येकः पक्षः । क्रमेण पर्वचतुष्टयमिति द्वितीयः । फाल्गुन्या
पौर्णिमास्यामारभ्य चतुर्षु मासेषु क्रमेणैकं पर्वत्येवं यावज्जवमिति
तृतीयः । एकवर्षं तथा कृत्वा सवनेष्टिपशुमोमान्यतमेन यजदिति
तुरीयः । एकाहनातुर्मास्यप्रयोगोऽपि लाट्यायनेनोक्तः—‘अपि
वाऽप्येकपर्वणि’ इति । *यजनीये चेति । यदीष्ट्येत्यादिवाक्य-
गतामावास्यादिपदस्य सन्निपदहोरात्रवाचित्वमिति याज्ञिकमते
आवर्त्तनतत्पूर्वसंध्योस्तत्रैव । तथा च त्रिकाण्डशेषः—

खण्डपर्वणि सोमश्चेत्पतिपन्मिश्रपर्वणि ।

सोमसुत्या प्रयोक्तव्येत्याह कौपीतकी श्रुतिः ॥ इति ।

मीमांसकमते तु पूर्वेषु तिथेरेवाङ्गत्वेन विधानात्तस्याश्च प्रोक्त-

(१) मुम्बापुरीस्यमुद्रितपुस्तके ‘नक्षत्रयोगे च’ इति पाठः ।

पर्व च, तत्समसृद्धं, विप्रतिषेधे ऋतुर्नक्षत्रं च वृत्तीयः' इति हिरण्यकेशिमृचात् । ऋतुः 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीमादधीत' इत्यादिः । रेणुककारिकायां तु—

माघादिपञ्चमामेषु श्रावणे चादिशने तथा ।

मागशीर्षे शुक्लपक्षे आधानमथ कारयेत् ॥

इत्युक्तम् । अत्र मूलं मृगम् । आधाननक्षत्राणि त्वापस्तम्बसूत्रे 'क्रात्तिका-रोहिणी मृगशीर्ष पुनर्वसु-पूर्वाक्षरा फाल्गुनी हस्त-चित्रा विशाखा-ऽनुराधा-श्रवणो-क्षराभाद्रपदा' इति । सोमपूर्वाधाने विशेषमाहऽपस्तम्बः—'सोमेन गक्ष्यमाण आदधानां नर्तु-न्सुर्क्षेत् नक्षत्रम्' इति । अत्र प्रकरणादाऽधानकालबाधः । *तेन सोमस्य वसन्तकालता न बाध्यते' इति रुद्रदत्तवृत्तौ नारायणवृत्तौ चोक्तम् । *तन्त्ररत्नं वार्तिके च—'ते वा एते उभये अपहतपाप्मानो ऋतवः । एष वा उद्यन्नादित्य एषां पाप्मनोऽपहन्ता । यदैवेनं कदाचन यज्ञ उपनमेदथादधीत' इत्यत्रोत्तरायणरूपं दैवं, दक्षिणायनरूपं च पित्र्यमित्युभयमनुश्रयं सोमाधाने शतपथे विशिष्य विहितम् । तदेकवाक्यतया शाखान्तरेऽपि 'नर्तुन् सुर्क्षेत्' इत्यत्र सोमकालबाध एव । आधानकालबाध-

संधिपूर्वेषुरेव भूयः प्रयोगैकदेशव्याप्तेरिति । *आधानकालः=पर्वनक्षत्रादिः । ननु ऋतुनियमो रुद्रदत्तादिभिराश्रित इत्यत्राह—*तेने-ति । मीमांसकानामपि ऋत्वनियमः सम्मत इत्याह—*तन्त्ररत्नं चेति । तत्र हि 'ते वा एते अपहतपाप्मानो ऋतवः । एष वा उद्यन्नादित्य एषां पाप्मनोऽपहन्ता, यदैवेनं कदाचन यज्ञ उपनमेदथादधीत' इति शतपथे उत्तरायणरूपं दैवं, दक्षिणायनरूपं पित्र्यमित्युभयमनुश्रयमपहतपाप्मत्वं परीक्ष्याकृतया सोमाधाने विहितम् । तदेकवाक्यतया शाखा-

स्य 'यदैवैनं श्रद्धोपनमेत्तदादधीत' इति तस्यां शालायां वाक्यान्तरेण सिद्धत्वात्सोमकालबाधार्थमेवेदमित्युक्तम् । धूर्तस्वामी तु सोमस्यापि य ऋतुस्तस्यापि 'न सुर्क्षेत्' इति लिखनाद्भयकालबाधं मन्यते । श्रीरामाण्डारस्तु काला-

न्तरेऽपि 'न ऋतून् सुर्क्षेत्' इत्यादौ सोमकालबाधः । 'यदैवैनं श्रद्धोपनमेदथादधीत' इति तच्छाखास्थवाक्यान्तरेणाधानकालबाधस्य सिद्धत्वादेतस्य सोमकालबाधार्थत्वमिति । दिगर्थस्तु उदगयनादेः माशस्त्यमात्रम् । न चाग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावप्युत्तरायणे

उपक्रम्य यथाकालमुपासीरन् द्विजातयः ।

सोमं च पशुबन्धं च सर्वाथ विकृतीरपि ॥

सौम्यायने यथाकालं विदध्युर्गृहमेधिनः ॥

इतिवचनाद्दुदगयननियम इति वाच्यम् । तद्यथा पशौ काम्यपरम्, अन्यथा 'पशुः प्रत्ययनं तथा' इत्यनेन विरोधात्; तथा सोमांशेऽपि तत्सहचारात् । अत एवाग्निहोत्रादिकमपि काम्यमेव, न तु नित्यमपि । ब्राह्मणाधिकारिकस्य तस्य नित्यमाप्तत्वात्, वैश्याधिकारिकस्य च यावज्जीवश्रुत्याऽनन्तरसायङ्कालादावेव माप्तेर्बाधात् । उपक्रम्येति तु द्वितीयादिप्रयोगेऽनियमार्थम् । केचित्तु आधानानन्तर्यमनपेक्षयापि सर्वसोमानुष्ठाने कालबाधमाहुः । 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत' इति सूत्रोत्तरं 'कृत्तिकास्वादधीत' इति सूत्रम् । तथा च विकल्पः, न तु समुच्चयः । तथा सति 'वसन्ते कृत्तिकास्वादधीत' इत्येव सूत्रयेत् । एवं सोमेऽपि ऋतुनक्षत्रयोर्विकल्प इति श्रीकुमारः । 'सोमेन यक्ष्यमाणो नर्तून् सुर्क्षेन्न नक्षत्रमिति, तदेतस्यार्तस्यातिबेलं वा श्रद्धायुक्तस्य' इति सूत्रम्, तदार्तस्येव विशिष्टश्रद्धालोरप्यधिकारार्थं वाशब्दात् । तत्र केवलाधानेऽपि ऋतोर्नादरः 'यदहरेव विरजेत्' इतिवत् 'यदैवैनं श्रद्धोपनमेदथादधीत' इति श्रुतौ यदैवैनमित्युक्तेः श्रद्धायाः सामान्यतोऽङ्गत्वेऽपि इहाधिकारितावच्छेदकत्वं 'यदेव श्रद्धया करोति' इत्यादा-

न्तरविधानं वा सर्वकालानादरो वेति पक्षद्वयमुक्तवान् ।
तत्राद्ये कृत्तिकादिकालान्तरस्य यथा आधाने वसन्ता-
द्यबाधेन विधानम्, तथा 'सोमेऽप्युदगयनपूर्वपक्षपु-
ण्याहसन्निपाते यज्ञकालो नादेशः' इति छन्दोगमूत्रो-
क्तोदगयनाबाधेन सोमाभिसन्धिरूपकालान्तरविधानादु-
दगयनं त्वपेक्ष्यत इत्युक्तम् । द्वितीयपक्षे तु 'यदैवेनं
यज्ञ उपनमेत्' इति सर्वकालानादर उक्त इति भारद्वा-
जमूत्रात्सर्वशब्दस्य च विश्वजित्सर्वपृष्ठइतिवद्वयो-
रप्रयोगात् सर्वकालबाध इति । तेन दक्षिणाग्नेऽपि
भवतीत्युक्तम् । पद्मगुरुभाष्ये देवघातभाष्ये तन्धरत्नं
च षट्स्यपि ऋतुषु भवतीत्युक्तमिति दिक् ॥

आद्धे त्वमावास्या चैवाविभक्तदिनतृतीयांशं यो-
ऽपराह्णभागस्तद्व्यापिनी *साग्निकैर्याज्ञा ।

विव । आर्तस्येति तु सद्यस्कालाधानपक्षपरम् । 'तदहर्विदधीत
पौर्णमास्यां सद्यस्कालम्' इति कर्मान्तिसूत्रान्त ।

प्रतिसंवत्सरं सोमः पशुः प्रत्ययनं तथा ।

कर्त्तव्याऽऽग्रयणेऽष्टिश्च चातुर्मास्यानि चैव हि ॥

एषामसम्भवे कुर्यादिष्टिं वैश्वानरीं द्विजः ।

इति वैश्वानरी तु प्रत्यास्रायत्वात्तत्तत्कर्मकाल एव । संस्था-
वाजपेयस्य तु वसन्तः कालः । आश्रयकाल एव गुणानां प्रवृत्तेः ।
अन्यस्य तु तस्य शरदादिरित्यन्यत्र विस्तरः । *साग्निकैरिति ।
अन्वाधानपिण्डपितृयज्ञश्राद्धान्येकदिने अनुष्ठातृभिरिति शेषः ।

पक्षान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साग्निकः ।

पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः ॥

इति वचनात् । एतेषामन्वाधानादित्रयस्यैकदिनकर्त्तव्यत्वार्थं

*पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं *क्षीणे राजानि शस्यते ।

दीर्घापराङ्मापेक्षणात् । एवं च तृतीयांशं योऽपराङ्गभाग इत्यस्य सतिमहमीवशात्तृतीयांशापराङ्गभागयोरैक्ये तात्पर्यं, पञ्चवाभाग-स्याप्रवेशात् । *पिण्डान्वाहार्यकं=पिण्डापितृयज्ञोत्तरक्रियमाणं दार्शिकम् । तच्च तत्पररूपन्यायेन कर्मनामधेयम् ।

पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विमथन्द्रक्षयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥

इति मानवेन तथैव प्राप्तं । मासानुमासिकं=मासे मासे भवं बीप्तापययित्वात् । तेनावड्यकर्तव्यतासिद्धिः । यत्तु -

पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य तर्पणारूपं द्विजोऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं कुर्याच्छ्राद्धमिन्द्रक्षये सदा ॥

इति मानस्यं, तद्वल्लिङ्गानुरूपपितृयज्ञासमर्थस्यानुकलेन तर्पण-रूपतत्परम् । न चेह—

एकमप्याशयेहिमं पितृर्थं पाश्र्वाश्रये ।

इत्युक्तं ब्राह्मणभोजनमेव पितृयज्ञोऽस्त्विति वाच्यम् । तस्य दार्शेन प्रसङ्गमिदं पृथगमस्वान् । न च—पिण्डाः=पितरः

तत आरभ्य पितरः पिण्डमरुतां तु लेभिम् ।

इति मात्स्यात् । तेषामन्वाहार्यं=तत्सम्बन्धिपिण्डभक्षणमिति कुतो नार्थ इति वाच्यम् । सर्वस्मृतिषु पिण्डेकदेशभक्षणविध्यदर्श-नात् । अत एव—

यस्मादन्वाहृता मात्रा भक्षयन्ति द्विजातयः ।

अन्वाहार्यकमित्युक्तं तस्माच्चन्द्रगक्षये ॥

इति मात्स्यम् ।

पिण्डेभ्यस्त्वल्पिकां मात्रां समादायानुपूर्वशः ।

तानेव विमानासीनान्विधिवत्पूर्वमाशयेत् ॥

इति मतृकप्रकारविशेषानुष्ठातृपरमित्युक्तमाकरे । *क्षीण इति ।

चासरस्य तृतीयांशं *नातिसन्ध्यासमीपतः ॥

इति कात्यायनोक्तेः ।

*दर्शश्चाद्धं तु यत्प्रोक्तं पार्वणं तत्प्रकीर्तितम् ।

अपराह्णं पितृणां च तत्र दानं प्रशस्यते ॥

इति शातातपोक्तेश्च । *दिनद्वये तत्र सर्वे सर्वा-
पराह्णव्यापी दर्शो ब्राह्मः । 'यद्युभयपुरेष निहितः सर्वा-
ऽपराह्णस्थितः' इति दीपिकोक्तं ।

चन्द्रक्षयकालः प्रशस्तः । क्षयोऽग्रे । *नातीति ।

सायाहस्त्रिमुहूर्तः स्याच्छाद्धं तत्र न कारयेत् ।

राक्षसी नाम सा प्रोक्ता गर्हिता सर्वकर्मसु ॥

इति निषेधात् । तत्रैकादशद्वादशमुहूर्तयोरैव पिण्डान्वाहार्यं तीव्र-
प्रयत्ने पितृयज्ञं कृत्वा श्राद्धोपक्रमात् । शिथिलप्रकृतेस्तु तत्पूर्वभावि-
दशममुहूर्तेऽपि तदुपक्रम इत्याशयेनाह—*दर्शोति । अपराह्णः पञ्चधा-
विभक्तदिनचतुर्थी भागः । तस्मिन्सु पितृयज्ञादिव्यानुष्ठानार्थं
दिवसतृतीयभागरूपापराह्णोऽपेक्षितः । तत्रान्त्यमुहूर्ते एव नाती-
त्यनेन पर्युदस्यते । सायाह इति वक्तव्यं त्वीदृशविषये हेय-
मेव । एवं च दशममुहूर्तादिरपराह्ण इत्यसंगतमिति दिक् ।
अत्रोक्तदीर्घापराह्णे न षट्पक्षाः त्रिमुहूर्ताधिकक्षयवृद्धयोरभावेन
कृत्स्नकालव्याप्तिरदस्पर्शपक्षयोरनभवान्, किं तु चत्वार एव ।
तत्रैकास्मिन् दिने कात्स्न्येन व्याप्तिर्द्विविधा—तदितरदिनेऽपराह्ण-
स्पर्शेन तदस्पर्शेन च । उभयपि द्विधा पूर्वपुरेव कृत्स्न-
व्याप्तेः, परेपुरेव वा । तत्र या पूर्वपुरेव कृत्स्नकर्मकालव्यापिनी
उत्तरदिने तदेकदेशमपि न स्पृशति सा पूर्ववागंदेहान् । या च
पूर्वेपुरेव कृत्स्नकर्मकालव्यापिनी उत्तरदिने तदेकदेशं स्पृशति, सा
द्वेधा—परदिने चन्द्रस्य दर्शनात्, तददर्शनाद्वा । तत्राप्यामभिप्रेत्याह—
*दिनद्वये इति । अन्त्यायां तु परदिने चन्द्रादर्शनात् प्रतिपद्यं

*यत्तु कार्णोजिनिः—

भूतविद्धाममावास्यां सोढादज्ञानतोऽपि वा ।

श्राद्धकर्मणि ये कुर्युस्तेषामायुः प्रज्ञातये ॥ इति ।

तदपराह्णं चतुर्दशीविधपरमिति श्राद्धहोमाद्विः ।

*अपराह्णाव्याप्तिपरमिति माभवः । *दिनद्वयेऽपराह्णाव्या-

यागस्तदाऽन्वाधानानुरोधेन श्राद्धमप्येकदेशव्याप्तिदिन एव कार्यम् ।
अथाणामेककालत्वनियमात् । तथा हि 'पक्षान्ता उपवस्तव्याः' इ-
त्याद्युपक्रमकं "यदहस्त्वेव चद्रमा न दृश्यते ताममावास्यां कुर्वीत"
'गताध्वा भवति' इति सूत्रद्वयम् ।

संमिश्रा या चतुर्दश्या अमावास्या भवेत् कश्चित् ।

स्वर्विकां तां विदुः कंचित् गताध्वामिति चापरे ॥

इति गताध्वालक्षणम् । तत्रायस्य दशोद्धभूतापवासपरत्वे तदधि-
कारिकश्राद्धविषयत्वमिति गोभिलगृह्यभाष्यकारादयः । या तु
उत्तरेशुरेव कृत्स्नकर्मकालव्यापिनी पूर्वशुक्लदस्पर्शिनी सोत्तरैव उ-
त्तरस्यां कालव्याप्तिभावात् । पूर्वशुरेकदेशस्पर्शस्याप्यभावात्, अहि
दर्शप्रवेशाभावाच्च । या तु तादृशी पूर्वशुरेकदेशस्पर्शिनी तामप्युत्तरां
छलतो दर्शयति—*यत्स्विति । *अपराह्ण इति । एतेन पूर्वशुरेक-
देशस्पर्श उक्तः । एवं च तत्रोत्तरां कार्या उत्तरदिने प्रतिपत्प्रवे-
शाभावेन यागासंभवात् । अन्वाधानादरेव तत्रानुष्ठातुमुचितत्वात् ।

वर्द्धमानाममावास्यां लक्षयेदपरंऽहनि ।

यामांस्त्रीनधिकान् वाऽपि पितृयज्ञस्तनो भवेत् ॥

इति परिशिष्टाच्च । *अपराह्णाव्याप्तिरिति । तन्मते पञ्चधा-
विभक्तदिनचतुर्थो भागोऽपराह्णः । तस्याप्त्या च निर्णयः । तत्र
पूर्वशुरेव तस्याप्तौ सैव ग्राह्या । कर्मकालशास्त्रात् । तस्याथ
निषेद्धुमशयवत्त्वात् । अतस्तदभावपरमित्यर्थः । अपराह्णाव्याप्ती-

पत्यभावेऽशतो व्याप्तौ च तिथिक्षये पूर्व्येति हेमाद्रिः ।

*यदा चतुर्दशी यामं तुरीयमनुपूरयेत् ।

अमावास्या क्षीयमाणा तदैव आहमिष्यते ॥

इति कात्यायनोक्तः ।

चतुर्दश्याश्चतुर्थे यामं दर्शः पूरयेत् । चतुर्दशी यामत्रयं स्यादित्यर्थः । *क्षीयमाणा=परदिनेऽपराह्णव्यापिनी नेत्यर्थः । व्यतिरेकमाह—

ति पाठे परेद्युरिति शेषः । तदा पूर्व्युर्निन्दाया औचित्यात् । *दिनद्वयेऽपराह्णव्यापत्यभावे इति । अत्र व्याप्तिपदोपसंहानात् या पूर्व्युरेवैकदेशं स्पृशति सा पूर्व्येत्यर्थः । कुत इत्यत आह—*यदेति । चतुर्दशीदिनस्य चतुर्थे यामममावास्याऽनुपूरयेत्—तत्र प्रविशेदित्यर्थः । *क्षीयमाणा=यागदिने चन्द्रदर्शनप्रयोजकक्षयवती । अशतो व्याप्तौ च तिथिक्षये इति । दिनद्वयेऽपि क्षयेण सम्यक्देशव्याप्तौ च पूर्व्येत्यर्थः । चन्द्रदर्शनप्रयोजकक्षयसत्त्वात् । नन्वत्र पूर्वस्यां श्राद्धानुष्ठानेऽन्वाधानमपि तत्रैव कर्तव्यं, तदनुपपन्नम् । पूर्वस्यां चन्द्रदर्शनावश्यमभावात् तत्सत्त्वे च 'यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्यते ताममावास्यां कुर्वीत' इति वचनविरोध इति; सत्यम् । तस्य चन्द्रक्षयपरत्वात् । यदुक्तं 'यदहस्त्वेव दर्शनं नैति चन्द्रमाः' तत् क्षयापेक्षया ज्ञेयं, 'क्षीणे राजनि चेत्यपि' इति वचनात् । या तूत्तरेशुरेवैकदेशव्यापिनी सोत्तरैव, पूर्व्युर्दृशप्रवेशाभावात् । वैषम्येणैकदेशव्याप्तौ त्वाधिक्यवती ग्राह्या । तत्र पूर्वस्यास्तथात्वे पूर्व्वेतिवचनं योजयति—*क्षीयमाणेति । *अपराह्णव्यापिनी नेति । आधिक्येनापराह्णव्यापिनी नेत्यर्थः । पूर्व्युरेवाधिक्येनापराह्णस्पृगिति यावत् । तदाधिक्यवती पूर्व्वेत्यर्थः । इतरथोत्तरामवतारयति—

वर्धमानाममावास्यां लक्षणेदपरऽहनि ।

यामांस्त्रिानधिकान् वाऽपि त्रितुगजस्ततो भवेत् ॥

ततः श्राव्यं च । *दिनद्वयेऽपराह्नव्याप्त्यादौ *तिथिवृद्धौ
च हारीतः—

*त्रिमुहूर्ता च कर्मण्या पूर्वा स्वर्वा च बहुवृत्तैः ।

कुहरध्वर्युभिः कार्या *यथेष्टं सामर्गीतिभिः ॥

*त्रिमुहूर्ताभावे तु *पूर्वा नेत्यर्थः ॥

*दिनद्वये इति । दिनद्वयं वैषम्येण एकदेशेनापराह्नव्याप्तौ इत्य-
र्थः । *तिथिवृद्धौ इति । पूर्ववृत्ति शेषः । इदं च पूर्वे-
णस्तदाधिक्यमुत्तरत्र यागादिनगतचन्द्रादर्शनप्रयोजकं ग्राह्यम् ।
तदेव वर्द्धमानावाक्यादुपवामानुरोधान्नराया ग्राह्यत्वात् ।
*त्रिमुहूर्ता चेति । यद्यपि पञ्चान्विभागपक्षेणैवं प्रतीयते,
तथाऽपि त्रैधान्विभागपक्षेऽपि सुयोजम् । या दशमैकादशद्वादश-
मुहूर्ततया त्रिमुहूर्ता सा त्रैधान्विभागपक्षे पूर्वव । या स्वर्वा स्व-
र्विका च, (स्वर्विकालक्षणमुक्तम्) साऽपि पूर्वव । कुहः परा । 'बहुवृ-
त्तध्वर्युभिः' इत्याद्युपादानं पुनार्थम् । चन्द्रदर्शने पूर्वा तद्दर्शने तु
परेति यावत् । अत एवाह *यथेष्टमिति । अत्रैवाभिप्रायान्तरं
सूचयति-त्रिमुहूर्ताभावे न्विति । दिनद्वये वैषम्येण एकदेशव्याप्तौ,
उत्तरस्या आधिक्ये न्विति यावत् । *पूर्वा नेति । उत्तरेत्यर्थः ।
यद्युत्तरदिने चन्द्रदर्शनं न भवतीति शेषः । उत्तरदिने चन्द्र-
दर्शने तु पूर्वैवेत्यर्थः । तिथिवृद्धौ चेति चकारात् साम्य-
समुच्चयः । तेन तिथेः साम्येनापि कालैकदेशस्य वैषम्ये-
ण व्याप्तौ चन्द्रदर्शनप्रयुक्तोऽधिकग्रहणस्यापवादो बोध्यः ।
एतेन या दिनद्वयेऽपि साम्येन एकदेशव्यापिनी, सा—यदि क्षयेण
तदा पूर्वा, क्षीयमाणावाक्यात्; यदि वृद्ध्या तदा परा; वर्द्धमाना

वाक्यात् । तत्रापि चन्द्रादर्शनतदर्शनप्रयुक्तस्तयोरपवादः प्राग्वत् ।
यदि साम्येन, तदा यागदिने चन्द्रादर्शने पराः तद्दर्शनं पूर्वति
सूचितं भवति । एवं क्रमेणान्वाधानादित्रयस्यैकदिनकर्तव्यता-
वतः प्रतिनिर्णयमनुसृत्यायं ग्रन्थो योजितः ।

तन्मियमराहिताश्राद्धकालावनापस्तम्बास्तैः कदाचिद्यागदिने
ऽपि पितृयज्ञकरणात् सौत्रस्याभावास्यापदस्य सन्धिपदहोरात्रपरत्वेन
तद्भाष्यकारादिभिर्व्याख्यानात्तान् प्रत्ययं ग्रन्थो योजयते—त्रेधावि-
भक्तेति । संपूर्णदर्शोऽयमेवेत्यभिप्रायः । तत्रान्वाधानादित्रयं सु-
लभमित्यग्रे स्पष्टम् । वस्तुतस्तु पञ्चधाभक्तदिनचतुर्थभाग एव
तान् प्रत्यपराहः श्राद्धकालः प्रशस्त इत्याह—दर्शश्राद्धं त्रिविधं ।
एवं चाभावास्या तस्याप्त्यैव निर्णयः । “कर्मणो यस्य यः कालः”
इति वचनात् । एवं च पूर्ववापराहव्यापिनी सा पूर्वैव ।

यस्यां सन्ध्यागतः सोमो मृणालमिव दृश्यते ।

अपराह्णे तु या तस्यां पिण्डानां करणं ध्रुवम् ॥

इति हारीतोक्तेश्च । या चोत्तरवापराहव्यापिनी सा तैरेव कर्म-
कालशास्त्रात् ।

अपराह्णः पितृणां तु याऽपराह्णानुयायिनी ।

सा ग्राणा पितृकार्ये तु न पूर्वास्तानुयायिनी ॥

इति हारीताच्च । एतदेव हेमाद्रिसंवादेन द्रव्यति—दिनद्वये
इति । माधवसंवादेनाप्याह—अपराह्णव्याप्तीति । उत्तरस्या
एवेत्यादिः । अपराह्णव्याप्त्यभावे=अपराह्णस्पर्शिन्यामिति
यावत् । अत्र सामान्यनग्निभेदेन व्यवस्था ।

अपराह्णद्वयाव्यापी यदि दर्शस्तिथिस्तथे ।

आहिताग्नेः सिनीवाली निरग्न्यादेः कुहर्मता ॥

इति जाबालियचनात् ।

सिनीवाली द्विजैः कार्या साग्निकैः पितृकर्मणि ।

स्त्रीभिः शूद्रैः कुहूः कार्या तथा चानग्निकैर्द्विजैः ॥

इति लौगाक्षिवचनाच्च । सिनीवालीकुहोः स्वरूप-
मग्रे । एतन्मते यः पञ्चधाविभक्तदिनचतुर्थभागरूपापराह्णमाश्रित्या-
दित आरभ्य सान्तो निर्णयः स एव निरग्निकान्त्रीशुद्धादीश्च प्रति-
बोध्यः । तत्रापि स्वयं साग्निकैरित्युक्तपातदनुसारेणाह क्षयपूर्-
वेति । सिनीवालीत्यर्थः । यामं तुरीयमनु इति तुरीयभागोत्तरमि-
त्यर्थः । अपराह्णव्यापिनी = भयराह्णस्पृष्ट इत्यर्थः । तेन दिनद्वया-
पराह्णस्पर्शित्वलाभः । अंशतो व्याप्ताविति । दिनद्वये साम्ये-
नैकदेशव्याप्तौ ग्राह्यतिथेः क्षयसाम्यवृद्धिसम्भवात् क्षयं पूर्वा,
साम्यवृद्ध्याः परेत्यर्थः । स्वर्वादिवाक्यात् ।

तिथिक्षये सिनीवाली तिथिवृद्धौ कुहः स्मृता ।

साम्येऽपि च कुहूर्तोया वेदवेदाङ्गवेदिभिः ॥

इत्युक्तञ्च । दिनद्वयेऽपराह्णव्याप्त्यादाविति । दिनद्वये
अपराह्णव्याप्तौ उत्तरतिथेः क्षयं पूर्वा, वृद्धिसाम्ययोस्तु परा ।

अमावास्या तु या हि स्यादपराह्णद्वयेऽपि सा ।

क्षये पूर्वा परा वृद्धौ साम्येऽपि च परा स्मृता ॥

इति शिवराघवसंवादात् । अत्र च क्षयादिर्न ग्राह्यतिथिगतः ।
तस्याः क्षयेऽपराह्णद्वयव्याप्तेरसम्भवात् । एकदेशपदानुपादाने स्वरसत-
स्तथा प्रतीतेः । तथा च तिथिवृद्धौ इत्यस्य उत्तरतिथेर्वृद्धौ साम्ये
चेत्यर्थः । एवं च त्रिमुहूर्ती चेति वाक्यमेतदनुसारं कुशलमिति
भिर्योज्यम् । दिनद्वये वैषम्येणैकदेशव्याप्तौ अधिकतयापिनी ग्राह्या

अपराह्णद्वयव्यापिन्यमावास्या यदा भवेत् ।

अत्राल्पत्वमहत्त्वाभ्यां निर्णयः पितृकर्मणि ॥

इति वचनात् अधिका ग्राह्येत्यर्थः । स्वरसतः सम्पूर्णापराह्ण-
प्रत्ययेऽपि अल्पत्वाद्युक्त्या एकदेशलाभः । एतच्च सम्पूर्णाऽपराह्णः
आद्यकाल इति विवेचनमतेन अपराह्णेऽप्येकादशद्वादशमुहूर्तौ
पार्वणे मुख्यः काल इति अयूख्यमतेन व्याख्यायते-त्रेधावि-
भक्तेति । अपराह्णभाग एकादशद्वादशमुहूर्तरूपः ।

सायाहस्त्रिमुहूर्तः स्याच्छ्राद्धं तत्र न कारयेत् ॥

इति सायाहनिषेधान् । एतच्च पार्वणे । एकोद्दिष्टे तु कुतपा-
ख्ये अष्टमे आरम्भः, नवमे रौहिणे समाप्तिः ।

कुतपं प्रथमे भागे एकोद्दिष्टमूत्रक्रमात् ।

आवर्त्तनसमीपे वा तत्रैव नियतात्मवान् ॥

इति व्यासोक्तेः ।

आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्यादारौहिणं बुधः ।

विधिशो विधिमास्थाय रौहिणं तु न लक्षयेत् ॥

इति गौतमोक्तेश्च । यत्तु नारदः—

मध्येहस्त्रिमुहूर्तस्तु यदा चलति भास्करः ।

स कालः कुतपो ज्ञेयः पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥

इति नारदेन कुतपो मुहूर्तत्रयात्मक उक्तस्तत्र मुहूर्तत्रया-
त्मकमध्याह्नस्यैकोद्दिष्टकालतया विधानेऽष्टमनवममुहूर्तयोस्तत्का-
लतया विनियोगेऽवशिष्टस्य दशमस्य गौणकालताविधानार्थम् ।

ऊर्ध्वं मुहूर्तात्कुतपाद्यन्मुहूर्तचतुष्टयम् ।

मुहूर्तपञ्चकं ह्येतत् स्वधाभवनमिष्यते ॥

इति तु एकोद्दिष्टपार्वणयोः क्रांटीकाराभिप्रायम् । स्नाग्नि-
कैरिति । एतन्मते निरग्निकस्त्रीशूद्रोपलक्षणेमतत् । ग्रन्थकृन्मते तु
न तदुपलक्षणं कुतपव्यापिन्या वाच्यत्वात् । पार्वणे एकादश-
द्वादशमुहूर्तयोरेव मुख्यकालत्वं दर्शितम् । तत्र वैषम्ये-
णैकदेशव्याप्तावधिका ग्राह्या 'अपराह्णद्वयव्यापिनी' इत्युक्तवचनात् ।
एकदेशसमव्याप्तावुभयापराह्णव्याप्तौ च क्षये पूर्वा वृद्धिसाम्ययोः
परा 'अमावास्या तु या हि स्यात्' इति शिवराघवसंवादात् ।
क्षयादिश्चाग्रे तात्तिथिगतः, अन्त्ये परतिथिगतः । दिनद्वये काला-
स्पर्शे तु आहिताग्नेः, सिनीवाली, निरग्न्यादेः कुहूः । 'अपरा-
ह्णद्वयव्यापिनी' इति जाब्यालिवचनात् । "सिनीवाली द्विजैः
कार्या" इति लौगाक्षिवचनेन स्त्रीशूद्रनिरग्निकानामपि ग्रहादिति

पिण्डपितृयज्ञस्तु कात्यायनैर्वागदिनात्पूर्वेषुः कार्यः ।
 'पूर्वा वाऽङ्गत्वात् पिण्डपितृयज्ञः' इति तत्सुत्रात् । व्या-
 ख्यातं चेत्तत् कर्कचार्यैः - 'पूर्वं एव दर्शान् पिण्डपि-
 तृयज्ञो न पश्चात् । कुतः *अङ्गत्वात् । *तथा च श्रुतिः-
 'तस्मात् पूर्वेषुः पितृभ्यः क्रियत उत्तरमहर्देवान्यजन्ते'
 इति । 'पूर्वेषुः पितृभ्यो यज्ञं निपूर्णाय प्रातर्देवेभ्यः प्र-
 तनुते' इति च । तेन तन्मते अङ्गमेवास्मी । तदुक्तम् - 'अ-
 ङ्गं वा समभिव्याहारात्' इति । तेन कर्कमते *चतुर्द-
 शीयुक्तदर्शं पिण्डपितृयज्ञ इति । श्रीअनन्तभाष्ये तु
 *परेशुरित्युक्तम् । अत्र तेषांऽप्याचारो दृश्यते ।

आपस्तम्बानां तु परदिने मुहूर्तमपि दर्शमस्य तत्रैव
 पितृयज्ञः । *तदाह आपस्तम्बः - 'अमावास्यायां यदहश्च-
 न्द्रमसं न पश्यति तदहः पिण्डपितृयज्ञं कुरुते' इति । अस्य
 रुद्रदत्तीया व्याख्या - 'पिण्डैर्युक्तः पितृयज्ञः = पिण्डपितृय-
 ज्ञः । स च कर्मान्तरं न तु दर्शशेषः । यथा वक्ष्यति - 'पितृ-
 यज्ञः स्वकालविधानादनङ्गं स्यात्' इति । तं च यदहश्चन्द्रम-
 सं न पश्यति पञ्चदश्यां प्रतिपदि वा तदहः कुरुते । यदह-

ग्रन्थस्तु योजितः । *अङ्गत्वात् दशयोगं प्रतीति शेषः । अमायु-
 क्तापराह्णनियमं निराकर्तुमाह *तथा चेति । अमावास्यायाम-
 पराह्णे पिण्डपितृयज्ञ इत्यमावास्यापदं च कर्मपरमिति तदभिप्रायः ।
 *चतुर्दशीयुक्तेति । चतुर्दशीयोगेन गताऽध्वा यस्याः सा गताध्वे-
 ति व्युत्पत्तेः । अध्वा = स्थानम् । चन्द्रक्षयवदपराह्णः । *परेशुरिति ।
 अमावास्यायामपराह्ण इत्यमावास्यापदं पर्यन्तं विमदहोरात्रपरम् ।
 तस्मात्पूर्वेशुरित्यादिश्रुतिस्तु काचित्काभिप्रायेति तदाशयः । न-
 न्वेषम् "अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरति" इति
 श्रुतिविरोध इत्यत्राह - *तदाहोति ।

स्तयोः सान्धिस्तद्वह्निरित्यर्थः इति । श्रीरामाण्डारोऽप्या-
ह-‘पिण्डपितृयज्ञस्तु पर्वसन्धिस्तद्वह्नोरात्रापराह्णे’इति ।
अतः पर्वसन्धिदिने पितृयज्ञः । शतपथश्रुतिरपि-
“यदैवैष न पुरस्तात् पश्चाद् दृष्टोऽथ पितृभ्यो ददा-
ति” इति । पर्वसान्धिदिने हि पूर्वतः पश्चाद्वा चन्द्रो न
दृश्यत एवेत्यर्थः । सत्यापाढोऽपि पितृयज्ञं प्रक्रम्य ‘दृ-
श्यमाने तूपांश्च श्वोभूते यजते’ इत्याह । हेमाद्रि-
स्तु-‘अमावास्याशब्दस्तिथिवचन एव । पूर्वोक्तापस्त-
म्बसूत्रे यदुक्तं ‘न पश्यति’इति, तत्र क्षयांऽभिप्रेतः ।
अतश्चतुर्दश्यां चन्द्रस्य क्षाणत्वात्तद्युक्तदर्शो पितृयज्ञः ।

पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् ।

इति मनूक्तः । यदुक्तं ‘यदहस्त्वेव दर्शनं नेति च-
न्द्रमाः-’ तत्क्षयापेक्षया ज्ञेयम् । ‘क्षाणे राजनि चेत्यपि’
इति, ‘यदुक्तं दृश्यमानेऽपि, तच्चतुर्दश्यापेक्षया’ इति च
कात्यानोक्तेः । ‘दृश्यमानेऽप्येकं’ इति गार्ग्यभलोक्तेश्च ।

यस्यां सन्ध्यागतः सोमो मृणालमिव दृश्यते ।

अपराह्णे क्षयस्तस्यां पिण्डानां करणं ध्रुवम् ॥

इति हारीतोक्तेश्च । चन्द्रक्षयकालश्चोक्तः कात्यायनेन-

अष्टमंऽंशं चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।

अमावास्याष्टमंऽंशं तु पुनः किल भवेदणुः ॥ इति ।

तेन पूर्वशुरेव पितृयज्ञ इत्युचिधान् । कर्काचार्यैर-
पि-‘अपराह्णे पिण्डपितृयज्ञश्चन्द्रादर्शनेऽमावास्यायाम्’
इति कात्यायनसूत्रेऽदर्शनेन क्षय एवोक्तः । ‘तस्मि-
न्क्षीणे ददाति’ इति श्रुतेः । अतस्तन्मते चतुर्दशीयुक्त-
दर्शो पितृयज्ञे सति परदिने यागोऽर्थास्तिकः । तदेतत्
*सर्वोत्कृष्टमपि हेमाद्रिकर्कादिव्याख्यानमापस्तम्बैरन-
*सर्वोत्कृष्टमिति । अमावास्याशब्दस्य तिथिवाचित्वात्

भ्युपगमात्कातीयचौभाग्यादिविषयम् ।

*आश्वलायनानामपि शेषपर्वणि पिण्डपितृयज्ञः ।
तथा च सूत्रम्-‘अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृय-
ज्ञः’ इति ।

अत्र नारायणवृत्तिः-‘अमावास्याशब्दः प्रतिपत्पञ्चद-
श्याः संधिवचनोऽप्यत्रापराह्णशब्दसमन्वयात्तद्वत्पहो-
रात्रे वर्तते । तस्यापराह्णेऽह्णश्चतुर्थं भागं पिण्डपितृयज्ञः-
कार्यः । औपवसथ्ये यजर्नाये वाऽह्नि । यदा त्वहोरात्र-
संधौ तिथिसंधिः स्यात्तदौपवसथ्ये एवाह्नि क्रियते’
इति । अत एव

सुहृतेमप्यमावास्या प्रतिपत्तपि चेद्भवेत् ।

तद्वत्तमश्वयं पर्व ज्ञेयं शेषं तु पर्यवत् ॥

इति हेमाद्रौ वचनं पिण्डपितृयज्ञपरमिन्पुक्तं
प्रयोगपारिजातं । अयं च स्मार्ताग्निमता संपूर्णं
दर्शे *आह्नव्यतिषङ्गेण कार्यः । व्यतिषङ्गा नामोभयोः
सहानुष्ठानम् । *एतच्च ‘स्थालीपाकेन सह पिण्डार्थमु-
द्वृत्त्य’ इति सूत्रे वृत्तिकृतोक्तम् ।

खण्डपर्वणि तु केचिदाहुः । पूर्वेऽह्नि पिण्डपि-

क्षणाविरहाच्च । *आश्वलायनानामिति । आश्वलायनानां
त्वन्वाधानानन्तरं पितृयज्ञः । तथैव तत्सूत्रात् । *आह्नव्यति-
षङ्गेणेति । पितृयज्ञाधीनं परमापूर्वमङ्गं, आह्ने पिण्डदानाधीनं
च तदपरमुभयमपि अग्नौकरणरूपाङ्गाधीनम् । अतः खण्ड-
पर्वणि प्रधानयोर्भिन्नकालत्वात्तादृशमङ्गं भिद्यते, अखण्डपर्वणि तु
स्थालीपाकमुक्तशेषाभ्यामेकस्मादेव पिण्डदानात्तादृशपरमापूर्वद्वयं
जायते तत्रोभयत्राप्येकमेवाग्नौकरणमङ्गं न तु स्वेच्छया पितृयज्ञ-
आह्नयोः पृथगनुष्ठानं कार्यं सूत्रविरोधादित्याह- *एतच्चेति ।

तृयज्ञव्यतिपक्षेण श्राद्धं कृत्वा परेऽह्नि केवलः पिण्डपि-
तृयज्ञः कार्यः । वृत्तिकृता तु—

आन्वष्टक्यं च पूर्वयुर्मासि मास्यं च पार्वणम् ।

काम्यमाभ्युदयेऽष्टम्यामेकोद्दिष्टमथाष्टमम् ॥

इत्युदाहृत्य पूर्वेषु चतुर्षु स्थालीपाकावुद्धृत्यारणौक-
रणमित्युक्तेर्दर्शश्राद्धे स्थालीपाको नियत इति गम्यते ।
स्थालीपाकश्च पितृयज्ञ एवेति पूर्वदिने व्यतिपक्षः सिद्धः ।
प्रयोगपारिजाते तु *वार्षिकश्राद्धादेरपि व्यतिपक्ष उत्तः,
किमुत दर्शश्राद्धस्य ।

न्यायविदस्तवाहुः—*सूत्रस्य वृत्तेश्च संपूर्णेदर्शविषय-
त्वात् खण्डपर्वणि *पूर्वदिन केवलं श्राद्धं परदिने च के-
वलः पितृयज्ञः कार्यः । अत्र एवाक्तं वृत्तिकृता—*‘नात्रा-
पूर्वस्थालीपाकश्चोच्यते, सर्वश्राद्धेषु प्रसङ्गात्’ इति । प्रयो-

*वार्षिकेति । “यद्यदन्नमुपभुक्तं तत्तत्स्थालीपाकेन सह पिण्डार्थ-
मुद्धृत्य” इति सूत्रं सहोद्धरणं स्थालीपाकोऽङ्गं कर्णतृतीयावलात्,
उपपदविभक्तिः कारकविभक्तेर्वलीयस्त्वात् । ततश्च स्थालीपाकः
पिण्डार्थः, वार्षिके च पार्वणविकृतित्वात्तत्प्राप्तिरित्यभिप्रायः ।
*सूत्रस्येत्यादि । “सह शाखया प्रस्तरं प्रहरति” इतिवत्सहार्थे तृती-
या । सा चोद्धरणे एव कर्मत्वेनान्नसाहित्यबोधिका, अतो न पिण्डा-
र्थत्वसम्भवः । पिण्डदाने चोपभुक्तजातीयस्यैवाग्नस्य करणत्वाच्च
चरुश्रपणापेक्षेति भावः । *पूर्वदिने इति । कालभेदेन तन्त्र-
न्यायाप्रवृत्तेः । *नात्रेति । सिद्धस्थालीपाकानुवाद इति न
“उपपदविभक्तेः” इति न्यायप्रसङ्गः, नापि खण्डपर्वणि पूर्वयुः
स्थालीपाकप्राप्तिः । न च—

पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः ।

इति वचनात्तत्प्राप्तिरिति वाच्यम् । तस्य एकदिनीपेष्वाका-

गवारिजातोक्तिरप्येकतद्विषयैव । पूर्वदिने च आद्धेऽग्नौ-
करणमेव, न पाणिहोमः ।

चतुर्ध्यायेषु साग्नीनां बहौ होमो विधीयते ।

विध्यब्राह्मणहस्ते स्यादुत्तरेषु चतुर्ध्यायेषु ॥

इति परिशिष्टे नियमात् । न च लौकिकाग्नौ पकस्य
कथं गृह्याग्नौ होमः । 'नान्वाग्नौ पकमन्याग्नौ जुहुयात्'
इति निषेधात् । मैत्रस्य । आद्धस्य गृह्याग्नेन स्मार्ताग्नौ
अपचनाग्नौ वा कर्तव्यत्वात् । तस्मात् पूर्वेषुः केवलं
आद्धं न व्यतिपक्षः । *इदमेव च युक्तम् । आहिताग्निना
क्षितकमविधायकत्वेनोपपत्तेरनाकाङ्क्षाभिन्नादिनीयापूर्वविधायकत्वे
मानाभावात् । *एतद्विषयः=भारिकस्थालीपाकाविषयः । अग्रे
विस्तरः । *अपचनाग्नाविति । लौकिकार्थो आद्धानुष्ठाने
च पाणिहोम एव । आइवलायनभिन्नानां तु अग्न्यण्डवर्णव-
पि न व्यतिपक्षः तन्मूत्रानुक्तेः । तैत्तिरीयाणां पृथक् आद्धेऽपि
न पाणिहोम इति स्मर्तव्यम् । अधिकमग्रे । *इदमेव चेति ।
तथा च वृत्तिः—यत्र स्थालीपाको विहितः तत्र तेन भुक्तशे-
पेण च पिण्डनिपरणम् । यत्र स्थालीपाकविधिर्नास्ति तत्र केवलेन
भुक्तशेषेणैव पिण्डनिपरणम् । आचार्येणाग्रे आद्धान्युक्तानि-
“आन्वष्टव्यं च पूर्वेषुः” इत्यादि । तत्र पूर्वेषु चतुर्षु स्थालीपाका-
दन्नमुद्धृत्याग्नौकरणम्, अग्निसमीपे भुक्तशेषेण स्थालीपाकेन च
पिण्डनिपरणं पिण्डपितृयज्ञकल्पस्य तेषु विद्यमानत्वात् । उत्तरेषु
चतुर्षु भोजनार्थादन्नमुद्धृत्य घृताक्तं कृत्वा पाणिहोमः, ब्राह्मणसमीपे
भुक्तशेषमात्रेण पिण्डनिपरणं तेषु स्थालीपाकविध्यभावात्, पिण्ड-
पितृयज्ञकल्पप्राप्त्यभावाच्चेति । स्थालीपाकेनेति करणतृतीया-
वादिनामुत्तरेषु चतुर्ध्यायेषु स्थालीपाकप्राप्त्यापत्तेः । किं च सर्व-
आद्धेषु अतिप्रणयनादिपितृयज्ञैतिकर्तव्यता न प्राप्नोति । “आन्व-
ष्टव्यं च पूर्वेषुः” इत्याद्युक्त्वा आचार्येण—

तु सर्वाधानिनाऽर्धाधानिनाः* वा संपूर्णे खण्डे वा दर्शं
*श्रौताग्नौ पृथगेव पितृयज्ञः कार्यो न तु दर्शश्राद्धव्य-
तिषङ्केणेति विस्तरभीतेर्विरमामः । संपूर्णे दर्शं च वि-
शेषमाह लौगाक्षिः—

पक्षान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साग्निकः ।

पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः ॥ इति ।

पक्षान्तं कर्म=अन्वाधानम् । अन्वाहार्यकं=दर्शश्राद्ध-
म् । अयमेव साग्नेर्जीवत्पितृकस्य पिण्डपितृयज्ञकालो
ज्ञेयः । तस्यापि कात्यायनेन “होमान्तमनारम्भो वा”
इत्याम्नानात् । पिण्डपितृयज्ञाकरणे *प्रायश्चित्तमाह
पराशरमाधर्वाये कात्यायनः—

पितृयज्ञात्म्ये चैव वैश्वदेवात्म्येऽपि च ।

भोजनं पतिताग्नस्य चरुर्वैश्वानरो भवेत् ॥

इत्यलम् ।

चतुर्वाद्येषु साग्नीनां बहो होमो विधीयते ।

इति पितृयज्ञातिदेशप्रसज्यमानाग्नेः श्राद्धान्तरे परिभङ्ग्यानात् ।

पित्र्यब्राह्मणहस्ते स्यादुत्तरेषु चतुर्वपि ।

इति त्वनुवादकं विधाने वाक्यभेदादित्यायन्यत्र विस्तरः । दर्शश्राद्धे
तु पाणिहोमः । *अर्द्धाधानिना चेति । अत्र मयूखः “पूर्व=
अमावास्या तत्र भवं पार्ष्णिम् । तद् अहिताग्निः पिण्डपितृयज्ञं कृत्वा
करोति । अनाहिताग्निस्तु तद् इतरेण व्यतिपज्य” इति परिशि-
ष्टम् । तत्राहिताग्निः=सर्वाधानी, अनाहिताग्निस्तु अर्द्धाधानी,
केवलस्मार्त्ताग्निमात्र । अर्धाधानेऽपि व्यतिपङ्गानुरोधेति । ग्रन्थ-
कारस्तु *श्रौताग्नौ दक्षिणाग्नौ । निर्वेसान्तरग्रस्तोऽनुषदमग्ने
साग्निकादीन् दर्शयिष्यति । तदनुसारेणानुष्ठाने संप्रदायविरोधः ।
*प्रायश्चित्तमिति । अथ वा श्रौतग्रन्थोक्तं प्रायश्चित्तान्तरं सप्तहो-
तृहोमो बोध्यः । साग्निकान् प्रत्यमावास्या निर्णीता । अन्वाधाना-

प्रकृतमनुसरागः । *निरग्निकादिभिस्त्वमावास्याऽ-
पराह्वयाप्त्यलाभे कुतुपकालव्यापिनीः प्राज्ञा ।

भूतविद्धाऽप्यमावास्या प्रतिपन्मिश्रिताऽपि वा ।

पिश्ये कर्मणि विद्वाद्भिर्ग्राह्या कुतुपकालिकी ॥

इति हारीतोक्तेः । इदं च निरग्निकादिविषयम् ।

मिनीवाली द्विजैः कार्या साग्निकैः पितृकर्मणि ।

स्त्रीभिः शूद्रैः कुहः कार्या तथा चानग्निकैर्द्विजैः ॥

इति लौगाक्षिवचनात् । अत्र *साग्निरौपासना-
ग्निरर्पति मदनपारिजाते उक्तम् । *कुतुपश्चा*पराह्व-
व्याप्त्यलाभेऽनुकल्पः ।

अपराह्वयाव्यापी यदि दर्शस्त्वधिक्षये ।

आहिताग्नेः मिनीवाली निरग्न्यादेः कुहमेता ॥

इति जाबालिना विधानात् । तेन साग्नीनां नि-
रग्नीनां चापराह्वयापिन्नेव मुख्यता* । *तिथिसाम्य-
वृद्धिक्षयैः *समव्याप्तौ स्वर्वादिना निर्णयः । वैषम्ये-
दित्रयस्यैककाल्यनियमतद्रहितान्प्रति यथायतं ग्रन्थोऽपि योजितः ।
तत्प्रस्तावे च निरग्निकादीन् प्रति साधयमतं दर्शितम् । इदानीं
हेमाद्रिमतमनुकुर्याह *निरग्निकादिभिरिति । आदिना स्त्री-
शूद्रग्रहः । *साग्निरिति ।

य आहिताग्नेर्धर्मः स्यात्तत्र औपासनिकस्य तु ।

इति वचनात् । हेमाद्रिमाधवयोर्विशेषं सूचयितुं साध-
यमतं स्मारयति *कुतुपश्चेति । *अपराह्वेति । दिनद्वये
अपराह्वस्पर्शाभावे इति यावत् । *मुख्येति । पूर्वमुखापराह्वयाप्तौ
पूर्वा । उत्तरेशुरेव तद्व्याप्तावुत्तरा, कर्मकालशास्त्रात् । “यस्यां
संध्यागतः” इत्यादिविशिष्यापि वाक्यद्वयं पूर्वमुक्तम् । *तिथि-
ति । प्रकृततिथीत्यर्थः । *समव्याप्ताविति । एतेन “तिथिक्षये
मिनीवाली” इत्यग्रिमम्,

ऽधिका * । दिनद्वयेऽपराह्णस्पर्शं कुतुपव्यापिनीति मा-
भवः । *इदमेव च युक्तम् । *हेमाद्रिमते कुतुपव्यापि-
न्येष निरग्न्यादेर्भुक्त्वा । सिनीवाली=दृष्टचन्द्रा । तथा
च व्यासः -

दृष्टचन्द्रा सिनीवाली, नष्टचन्द्रा कुहः स्मृता । इति ।
पूर्वादिने परदिन एव वा तद्व्यापित्वं सैव ग्राह्या ।
अंशव्यापित्वे वैषम्येऽधिककालव्यापिनी ग्राह्या । दिन-
द्वयेऽंशतः समव्यासौ तिथिक्षये पूर्वा, वृद्धौ साम्ये
च परा ।

तिथिक्षये सिनीवाली तिथिवृद्धौ कुहः स्मृता ।
साम्येऽपि च कुहर्ज्ञेया वेदवेदाङ्गवेदाभिः ॥
इति प्रचेतोवचनात् । दिनद्वये संपूर्णकुतुपव्याप्तिस्तु
तिथिवृद्धावेव भवनीत्यनन्तरवचनात् परैवेति ।

कुतुपस्तु-

अमावास्या तु या हि स्यादपराह्णद्वये गमा ।
क्षये पूर्वा परा वृद्धौ साम्येऽपि च परा स्मृता ॥
इत्युक्तं च स्मर्तव्यम् । *अत्रिकेति । “अपराह्णद्वयव्यापि” इति
शिवराघवसंवादात् । ननु कुतपस्य मुख्यकालत्वं युक्तम् ।
अन्यथा-

सिनीवाली कुहश्चैव श्रुत्युक्ते श्राद्धकर्मणि ।
स्यातां ते यदि मध्याह्ने श्राद्धादि स्यात्कथं तदा ॥
इत्युपक्रम्य “तिथिक्षये सिनीवाली” इति प्रचेतोवाक्यस्य निर्वि-
पयत्वं स्यात्; इत्यत्राह- *इदमेव चेति । “स्यातां ते यदि मध्या-
ह्नात्” इति प्रामाणिकपाठाच्च कुतपो मुख्य इति भावः । प्रकृतं हे-
माद्रिमतमनुसृत्याह- *हेमाद्रिमते इति । तद्व्यापिनी=कुत-
पव्यापिनी । तिथिवृद्धीति । वृद्ध्यविनाभावादित्यर्थः । अत्र

अहो मुहूर्ता विज्ञेया *दश पञ्च च सर्वदा ।

तत्राष्टमो मुहूर्ता यः स कालः कुतुपः स्मृतः ॥

इति मातृस्योक्तः । तुल्यादानपितृदेवर्षीत्यर्थोपवासादौ
तु *परा गालीत्यन्यत्र निस्तरः ॥

दर्शं च मासिकवार्षिकार्थादश्रादष्टमासां कालादर्शं
विशेष उक्तः—

दर्शस्य श्राद्धकर्मस्य दर्शमासिकयोरपि ।

नित्यस्य चादिकर्मणां पदार्थिकादिकर्मयोरपि ॥

नवीनाः—यत्र मासत्वेन हेमाद्विगा वा दिनद्वये संपूर्णा-
पराहृत्यासां संपूर्णकृतपद्यासां वा परंत्युक्तं, तदयुक्तम्; स्वर्वा-
दिवाक्ये “निविक्ष्ये भिनीवाला” इति वाक्यं च क्षयादीनां प्राण-
निधिगतत्वाद् दिनद्वयगतसर्वकदेशव्याप्तिविषयकत्वेनेहामवृत्तेः ।
किं तूत्तरविधेः क्षये पूर्वा, वृद्धिसाम्येयाम्भ्योऽपि ।

अमावास्या तु या हि स्यादपराहृत्येऽपि वा ।

क्षये पूर्वा परा वृद्धौ साम्येऽपि च परा स्मृता ॥

इत्युक्तं । न चेदं दिनद्वयगतसर्वकदेशव्याप्तिपरं, स्वरसतो-
ऽपराहृत्यासरेव प्रतीतेः । एवं कृतपद्याप्तिवादिनापपीति वदन्ति ।

*दर्शानि ।

राद्रः श्वेतस्तथा मैत्रस्तथा सारभटः स्मृतः ।

सावित्री वैश्वदेवश्च गान्धर्वः कुतपस्तथा ॥

रौहिणस्तिलकश्चैव विभवो निर्वृतिर्जयः ।

शम्भरो विजयश्चैव भेदाः पञ्चदश स्मृताः ॥

तत्रासंभवे तु—

कुतपाद्यान् मुहूर्तास्तीन् पदाचरति भास्करः ।

स कालः कुतपस्तत्र पितृणां दत्तपक्षयम् ॥

इत्युक्तो गौणः कुतपो प्राणः । *परेति । दानादिकर्मकालपर्याप्ता,

इत्युक्त्वा

संपाते देवताभेदाच्छ्राद्धयुग्मं समाचरेत् ।

निमित्ता नियतिश्चात्र पूर्वानुष्ठानकारणम् ॥ इति ।

निर्णयदीपेऽपि—

नष्टचन्द्रे यदा काले क्षयाद्वादिवमो भवेत् ।

वैश्वदेवं क्षयश्राद्धं कुर्यात्प्राग्दर्शकर्मणः ॥

अमाश्राद्धं चानुपनीतोऽपि कुर्यात् । श्राद्धशुल-
पाणौ—

अमावास्याष्टकाकृष्णपक्षपञ्चदर्शाणु च ।

इत्युपक्रम्य

एतच्चानुपनीतोऽपि कुर्यात्सर्वेषु पर्वसु ।

श्राद्धं साधारणं नाम सर्वकर्मफलप्रदम् ॥

भार्याविरहितोऽप्येतत्प्रवासस्थोऽपि नित्यशः ।

शुद्धोऽप्यमन्त्रवत्कुर्यादनेन विधिना बुधः ॥

इति मात्स्योक्तेः । अमाश्राद्धातिक्रमं प्रायश्चित्तमु-
क्तमृग्विधाने—

न्यूपुवाचं जपेन्मन्त्रं शतवारं दिने दिने ।

अमाश्राद्धं यदा नास्ति तदा संपूर्णमेति तत् ॥

अत्र पूर्वोक्तसाग्निपदेनाऽऽहिताग्निः स्मार्ताग्निमां-
श्च गृह्यते । विच्छिन्नाग्निकादिश्च निरग्निः । तथा च
हमाद्रिरग्नौकरणप्रकरणे—

साग्निरग्नावनग्निस्तु द्विजपाणावधाप्सु वा ।

कुर्यादग्नौ क्रियां नित्यं लौकिकेनेति निश्चितम् ॥

इति स्मृतिवाक्यमुदाहृत्य 'यस्त्वस्वीकृतौपासनत-
या समुच्छिन्नाग्निता भार्याविधुरतया वाऽग्निरहितस्तस्य
द्विजपाणौ जलादौ वा होमः' इति व्याचक्षे । मदन-

पारिजातेऽप्येवम् । इदमेव साग्निकानग्निकस्वरूपं *सर्वत्र ज्ञेयम् ॥

अथ ग्रहणं निर्णीयते । तत्र चन्द्रग्रहणे यस्मिन्ग्रहणे ग्रहणं तस्मात्पूर्वं प्रहरत्रयं न भुञ्जीत । सूर्यग्रहे तु प्रहरचतुष्टयं न भुञ्जीत ।

सूर्यग्रहे तु नाश्नीयात्पूर्वं यामचतुष्टयम् ।

चन्द्रग्रहे तु यामास्त्रीन्यालवृद्धातुरैर्विना ॥

इति माधवीये वृद्धगौतमोक्तेः ।

*ग्रहणं तु भवेद्विन्दोः प्रथमादधि यामतः ।

भुञ्जीतावर्तनात्पूर्वं प्रथमे प्रथमादधः ॥

इति मार्कण्डेयोक्तम् । अधि=ऊर्ध्वम् । ननु चन्द्रग्रहे यामचतुष्टयनिषेध उचितो नतु सूर्यग्रहे, सूर्योदयात्प्रागर्त्ताजनाप्राप्तेः । मैवम् । वचनस्य प्रथमग्रहणे सूर्यग्रहे सति पूर्वेषुः पूर्वरात्रे भोजननिषेधपरत्वात् । चन्द्रग्रहे विशेषमाह माधवीये वृद्धवसिष्ठः—

अस्तोदये विधोः पूर्वं नाहर्भोजनमाचरेत् । इति ।

द्वयोर्ग्रस्तास्ते तु माधवीये व्यासः—

अमुक्तगोरस्तगगोरयाद् दृष्ट्वा परेऽहनि । इति ।

विरुणुधर्मेऽपि—

सुहृत्प्राप्ताऽपीति भावः । *सर्वत्रेति । साग्निकानग्निकभेदेन व्यवस्थापेक्षायां मतान्तरं तु प्रागुक्तं स्मर्तव्यम् ॥ यामत्रयादौ ग्रहणयामोऽवधिर्न ग्रहणमित्याह—*ग्रहणं त्विति । प्रथमाद्यामतोऽधि=रात्रिद्वितीयप्रहरे ग्रहणं चेन्मध्याह्नात् पूर्वं भुञ्जीत, रात्रिप्रथमग्रहणे चेत्तदा प्रथमादधः=प्रथमग्रहणमध्ये ।

रवेस्त्वावर्तनादूर्ध्वमर्वागैव निशीयतः ।

चतुर्थप्रहरे चेत्स्याच्चतुर्थप्रहरादधः ॥

*अहोरात्रं न भोक्तव्यं चन्द्रसूर्यग्रहो यदा ।
मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परम् ॥
*अहोरात्रनिषेधः सूर्यग्रस्तास्ते । मदनरत्ने*गार्ग्यः
संध्याकाले यदा राहुर्मसते शशिभास्करो ।

इति च द्रष्टव्यम् । *अहोरात्रमिति । इदमर्थाद् ग्रस्तास्तपरं,
मुक्तिस्नानं च तत्र परेष्टुरित्यर्थः । ब्रह्माण्डेऽपि—

नाश्नीयादथ तत्काले ग्रस्तयोश्चन्द्रसूर्ययोः ।

मुक्तयोश्च कृतस्नानः पश्चाद् भुञ्ज्यात्स्ववेदमनि ॥

इति पराशरनिषेधः । मुक्तावपि भोजनं महानिशातः प्रागेव ।

मुक्ते शशिनि भुञ्जीत यदि न स्यान्महानिशा ॥

इति शातानपोक्तेः । महानिशा च घटीद्वयम् ।

महानिशा द्वे घटिके रात्रिमध्यमयापयोः ।

इति मार्कण्डेयोक्तेः । घटिकात्रतुष्टयं तु युक्तं, तथा कल्प-
तरुक्तेः । चन्द्रग्रस्तास्ते यावत्तदुदयमभोजनेन स्थातुमशक्तानां
शास्त्रावगतमुक्तिकालभूताहर्भागानन्तरं भागद्वयमेकभागं वा हित्वा
भोजनं भवतीत्युक्तं चिबेचने । ग्रहणकाले च स्वापादि निषिद्धम् ।

सूर्येन्दुग्रहणं यावत्तावत्कुर्याज्जपादिकम् ।

न स्वपेन्न च भुञ्जीत स्नात्वा भुञ्जीत मुक्तयोः ॥

इत्युक्तेः ।

निद्रायां जायते रोगो मूत्रे दारिद्र्यमाप्नुयात् ।

पुरीषे कृमियोनिः स्यान्मैथुने ग्राममूकरः ॥

अभ्यङ्गे च भवेत्कुप्टी भोजने स्यादधोगतिः ।

वचने च भवेत् सर्पो वधे च नरकं व्रजेत् ॥

इति निन्दोक्तेश्च । अहोरात्रम्=अहः पूर्वा रात्रिरित्याशयेनाह—
अहोरात्रमिति । वस्तुतोऽहश्च रात्रिश्चेत्यर्थः, तेन चन्द्रग्रस्तास्तस्यापि
लाभः, तदाह—*गार्ग्य इति । *स्नानेति । स्नानं च नित्यं मोक्ष-

तदहनैव भोक्तव्यं रात्रावपि कदाचन ॥

सायंसंध्यायां सूर्यग्रस्तास्ते पूर्वेऽह्नि रात्रौ च न भोक्त-
व्यम् । प्रातःसंध्यायां चन्द्रस्य ग्रस्तास्ते पूर्वरात्रावुत्तरे-
ऽह्नि च न भोक्तव्यमित्यर्थः । चन्द्रग्रस्तास्ते उत्तरदिने
संध्याहोमादौ न दोषः । तदाहोशनाः-

ग्रस्ते चास्तंगते त्विन्दौ ज्ञात्वा मुक्त्यनभारणम् ।

*स्नानहोमादिकं कार्यं भुञ्जतेन्दुदग्धं पुनः ॥

एतदनाहिताग्निविषयम् । 'अपराह्णे व्रतोपायनीयमश्री-
त' इति कात्यायनोक्तव्रतस्य श्रौतत्वेन विहितत्वेन च
प्रबलत्वात् । अद्भिर्व्रतं कुर्यादिति निर्णयदीपः । राग-
प्राप्तभोजने कालनिगमोऽयम् । तेन उवरादाविव न भो-
जनमिति कर्कानुसारिणः । बालपृष्ठातुराणां तु ग्रहण-
यामात्पूर्वमेकयामो निषिद्धः ।

*सायाह्णे ग्रहणं चेत्स्यादपराह्णे न भोजनम् ।

अपराह्णे न मध्याह्णे, मध्याह्णे न तु सङ्गवे ॥

भुञ्जति सङ्गवे चेत्स्यान्न पूर्वं भोजनक्रिया ॥

इति मार्कण्डेयोक्तः । इदं च *बालादिविषयम् । 'बा-

स्नानस्यौदायिकत्वात् । मोक्षस्नानानन्तरं च भोजनम्, उक्तब्रह्मा-
ण्डात् । संवत्सरदीपे तु स्नानपाकादिकमिति पाठः । तत्र "शास्त्रा-
वगतमुक्त्युत्तरमुदयात्पूर्वमपि पाकादि कार्यं, भोजनं तूदयोत्तरमित्य-
र्थः" इत्युक्तम् । शिष्टास्तूदयोत्तरमेव सर्वं कुर्वन्तीति विवेचने ।
*सायाह्णे इति स्पष्टं भागपञ्चकं, तच्च रात्रावपि उपलक्षणम् । तेन
चन्द्रसूर्यग्रहलाभः । एवं चावतारिकायां यामपदद्वयं भागार्थ-
कम् । यद्वाऽवतारिकारूपधार्मिकव्याख्यादर्शनात्सायाह्णादिपदमेव
यामार्थकं चतुर्थयामे ग्रहणं चेत् तृतीययामे न भोजनमित्यादिरर्थः ।
तत्र सङ्गवे चेदिति दृष्टान्तः । *बालादीति । असमर्थेत्यर्थः ।

लघुद्धातुरैर्विना' इति पूर्वोक्तेः । वेधकाले ग्रहणे वा पक्क-
मन्नं त्याज्यम् ।

सर्वेषामेव वर्णानां *सूतकं राहुदर्शने ।

स्नात्वा कर्माणि कुर्यात् शृतमन्नं विचर्जयेत् ॥

इति हेमाद्रौ षट्त्रिंशन्मतात् । शृतमिति तदन्त-
रितस्थोपलक्षणम् ।

नवश्राद्धेषु यच्छिष्टं ग्रहपर्युषितं च यत् ।

इति मिताक्षरायां वचनात् । भार्गवार्चनदीपिकायां
ज्योतिर्निबन्धे मेधातिथिः—

*आरनालं पयस्तक्रं दधि स्नेहाज्यपाचितम् ।

माणिकस्थोदकं चैव न दुष्येद्राहुसूतके ॥

मन्वर्थमुक्तावल्याम् —

अन्नं पक्वमिह त्याज्यं स्नानं सवसनं ग्रहे ।

वारि तक्रारनालादि तिलदर्भैर्न दुष्यति ॥

जले त्वदोषो गाङ्गाधिपयः—

ग्रहोषितं जलं पीत्वा पादकृच्छ्रं समाचरेत् ।

इति तत्रैव चतुर्विंशतिमतेऽन्यजलस्य दोषोक्तेः ।

*सूतकमिति । तद्विहितेतरकर्मानधिकारार्थम् । *आरनाल-
मिति प्रतिप्रसवः । अन्यथ स स्मृत्यन्तरे—

आरनालं तथा क्षीरं किलाटं दधिसक्तवः ।

स्नेहपकं च तैलं च न कदाचित्प्रदुष्यति ॥

अत्र विशेषः ।

आरनालं च तक्रं च द्वादशं घृतपाचितम् ।

उदकं च कुशच्छन्नं न दुष्येद्राहुसूतके ॥

स्मृत्यन्तरे—

जले घृते तथा तैले सन्धाने गोरसेषु च ।

वेधकाले ग्रहणे भोजने प्राजापत्येन माधवीने का-
त्यायनेन—

चन्द्रसूर्यग्रहे भुक्त्वा प्राजापत्येन शुद्ध्यति ।

तस्मिन्नेव दिने भुक्त्वा त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति ॥ इति ।

ग्रहणे च *त्रिरात्रमेकरात्रं चोपवासः श्रेयोऽर्थिना कार्यः ।

एकरात्रमुपोष्यैव स्नात्वा दत्त्वा च शक्तितः ।

कञ्चुकादिव सर्पस्य निवृत्तिः पापकोशतः ॥

त्रिरात्रं समुपोष्यैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

स्नात्वा दत्त्वा च विधिवन्मोदने ब्रह्मणा सह ॥

इति हेमाद्रौ लैङ्गोक्तः । इदं च पुण्यतिरिक्त-
विषयम् ।

आदित्येहानि संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

पारणं *चोपवासं च न कुर्यान्पुत्रवान् गृही ॥

इति जैमिनिवचनात् । *यदा रवेर्ग्रस्तास्तस्तदा पु-

कुशान्तरायं कुर्वीत ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

आरनालं=काञ्चिकं, घृतपाचितं=द्रोणादकादिमितं कठिनतरं
वा बद्धपकान्मिति वाक्यात् । प्राजापत्यं=पुत्रवासस्तुल्यं, तदर्द्धः
त्रिरात्रोपवासः । ग्रस्तास्तोत्तरनिषिद्धकालभोजनेऽपि स एव
कार्यः । “तस्मिन्नेव दिने” इत्यभिज्ञेपांकेः । “स्त्रीबालवृद्धानां
तत्तदर्धम्” इति विवेचने । *त्रिरात्रमित्यादि । एकरात्रो-
पवासो ग्रहणवत्यहोरात्र एव । तथैव प्रतीतेः शिष्टाचाराच्च ।
क्त्वापत्ययः समानकर्तृकत्वे ‘मुखं व्यादाय स्वपिति’ इति
वत् । त्रिरात्रोपवासेऽपि तृतीयमहोरात्रं ग्रहणवदेव । यद्वोपवास-
द्वयमपि क्त्वापत्ययवशात्पूर्वादिने एव, ग्रहणे पारणानिषे-
धात् । *पारणं चेति । पुत्रिणः ग्रहणे पारणोपवासयो-
निषेधात् तदन्यस्य ग्रहणदिने तत्पूर्वादिने चोपवास इति गम्य-
ते । *यदा त्वित्यादि । मार्कण्डेये एकमहरवर्जनं ‘सायान्दे

त्रिणः *प्रहरद्वयं हित्वा बालादिष्वङ्गजनं, न तूपवासः ।
'सायाह्ने ग्रहणं चेत्स्यात्' इति पूर्वोक्तमार्कण्डेयवचनात् ।

सायाह्ने सङ्गवेऽश्नीयाच्छारदे सङ्गवादधः ।

मध्याह्ने परतोऽश्नीयात्तोपवासो रविग्रहे ॥

इति स्मृतेऽप्येति हेमाद्रिः । शारदोऽपराहः । माधव-
मते तु पुत्रिणोऽपि तत्रोपवास एव । 'अहोरात्रं न
भोक्तव्यम्' इति पूर्वोक्तानिषेधस्य तेनापि पालनीय-
त्वात् । उपवासनिषेधस्तु व्रतरूपोपवासपरः कृष्णका-
दर्शानिषेधवादिति । मदनरत्नेऽप्येवम् । *इदमेव च
युक्तम् । वर्धमानस्तु 'अहोरात्रं न भोक्तव्यम्' इति
शातातपीयाये ।

सूर्याचन्द्रमसोर्लोकानक्षयान्याति मानवः ।

इति फलश्रुतमुक्त्यदर्शने उपवासः काम्यः *न त्वयं
निषेध इत्याह । तन्न । अत्र व्रतत्वेपि *प्रागुक्तविष्णुधर्मे
निषेधावश्यंभावात् । तथा च व्यासः—

रविग्रहः सूर्यवारे सोमे सोमग्रहस्तथा ।

चूडामणिरिति ख्यातस्तत्र दत्तमनन्तकम् ॥

वारेष्वन्येषु यत्पुण्यं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

सङ्गवे' इत्यत्र प्रहरद्वयवर्जनं, तत्र बालादीनां प्रहरद्वयवर्जनं मुख्य-
म्, एकप्रहरवर्जनं त्वनुकल्पः । *पुत्रिण इति । पुत्री बाला-
दिवत् "नोपवासो रविग्रहे" "न कुर्यात्पुत्रवान् गृही" इत्यनयोरेक-
विषयत्वलाभात् । समर्थं च पुत्रिणि नैकप्रहरवर्जनं, किं त्वसम-
र्थं तत्रेत्यर्थः । *इदमेव चेति । बालादिभिस्तु सर्वं दिनं नक्तं वा
भोजनं विना स्थातुमशक्यत्वादिषेधो न पालनीयः, किं तूक्तकल्पा-
नुकल्पौ कार्याविति भावः । *न त्वयमिति । न हि निन्दान्या-
यादिति भावः । *प्रागुक्तेति । तथा च काम्य इव नित्योऽप्युप-

तत्पुण्यं कोटिगुणितं योगे चूडामणौ स्मृतम् ॥

अत्र चागन्तव्याः स्नानं कुर्यात् ।

*अस्यमाने भवेत्स्नानं अस्ते होमो विधीयते ।

सुख्यमाने भवेद्दानं सुक्तं स्नानं विधीयते ॥

इति हेमाद्रौ वचनात्,

स्नानं स्यादुपरागादौ मध्ये होमः सुरार्चनम् ।

इति ब्रह्मवैवर्तम् ।

सर्वपापेषु वर्णानां मृतकं राहुदर्शने ।

सर्वलं तु भवेत्स्नानं सुतकाक्षं च वर्जयेत् ॥

वासो भवत्येवेति भावः । *अस्यमाने इति । एतच्च स्नानादि
रात्रावपि ।

तथापरागपातादौ स्नाने दाने निशा शुभा ।

इत्युक्तेः,

स्नानं दानं तपः श्राद्धमनन्तं राहुदर्शने ।

आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

इत्युक्तेश्च । दानं चात्यावश्यकम् ।

अयनादौ सदा देयं द्रव्यमिष्टं शृङ्गे यत् ।

पटशीतिमुखे चैव विमोक्षे चन्द्रगुर्ययोः ॥

इति शातातपोक्तसदाशब्दात् । अत एव मलमासेऽपि
कार्यमिन्धुक्तम् । दानं चापात्रायापि ।

अश्रोत्रियः श्रोत्रियो वा पात्रं वाऽपात्रमेव वा ।

विप्रश्रुवो वाऽपि विप्रो ग्रहणे दानमर्हति ॥

इति बौधायनोक्तेः । श्रोत्रियः=संस्कारवेदाध्ययनोभय-
युक्तः । अश्रोत्रियः=तदन्यतरहीनः । पात्रं—

न विद्यया केवलया तपसा वाऽपि पात्रता ।

यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रकीर्तितम् ॥

इति चाक्षवल्क्योक्तं विद्यातपोयुक्तम् । विप्रश्रुवः=सुसंस्कृतोऽप्य-

इति ब्रह्मवसिष्ठोक्तंश्च । *सर्चलत्वं मुक्तिस्नानपरमिति
मदनरत्ने उक्तम् । भार्गवाच्यनदीपिकायां चतुर्विंशतिमते

*मुक्तौ यस्तु न कुर्वीत स्नानं ग्रहणसूतके ।

स सूतकी भवेत्तावन्नावत्स्यादपरो ग्रहः ॥

इदं च स्नानममन्त्रकं कार्यमिति स्मृतिरन्नावत्स्याम् ।
तत्र तीर्थविशेषा भारते—

गङ्गास्नानं प्रकुर्वीत ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

महानदीषु याऽन्यासु स्नानं कुर्याद्यथाविधि ॥

महानदीष्वपि मामविशेषे काश्चिच्छ्रेष्ठाः ।

प्रयागं देविका रेवा सन्नहत्या च वारणम् ।

सरस्वती चन्द्रभागा कौशिकी तापिका तथा ॥

सिन्धुर्गण्डाकिका चैव शरयूः कार्तिकादितः ॥

*मूलं हेमाद्रौ स्पष्टम् । व्यासः—

ध्ययनादिरहितः ।

नाध्यापयति नार्थते स भवेद् ब्राह्मणध्रुवः ॥

इति चतुर्विंशतिमतात् । सूतकान्तं=ग्रहणकाले ततः प्राग्वा
पक्रमन्म् । *सर्चलत्वमिति ।

ग्रहणे शावपाशोचं विमुक्तौ सौतिकं स्मृतम् ।

तयोः संपत्तिमात्रेण उपस्पृश्य क्रियाक्रमः ॥

इति ब्रह्माण्डे स्पर्शे मोक्षे च सपिण्डमृतमृतिवदशुचित्वो-
क्त्या तयोरिव अनयोरपि सर्चलमेव स्नानं कार्यं, तदुत्तरं च क-
र्माधिकारः । एवं—

यत्र पुंसः सर्चलं स्यात् स्नानं तत्र सुवासिनी ।

कुर्वीतैवाशिरः स्नानं शिरोरोगी जटी तथा ॥

इत्यपि न प्रवर्त्तते शावाद्यभिधानात् इत्यभिप्रायः । मुक्ति-
स्नानं चावश्यकमित्याह—*मुक्ताविति । *अमन्त्रकमिति ।

मन्त्राणामविधानाद् विवृतेरभावेनातिदेशामष्टतेश्च । *मूल-

मिति । हेमाद्रौ-

इन्दोर्लक्षगुणं पुण्यं रवेर्दशगुणं ततः ॥

गङ्गातोयं तु संप्राप्ते इन्दोः कोटी रवेर्दश ॥

गवां कोटिसहस्रस्य यत्फलं लभते नरः ।

तत्फलं लभते मर्त्या ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

*असंभवे तु माधवीये शङ्खः

वार्पाकूपतडागेषु गिरिप्रस्तरणेषु च ।

नद्यां नदे देवभ्यान् सरसीषु दुधूताम्बुनि ॥

उष्णोदकेन वा स्नायाद् ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

अथ तारतम्यमाह मार्कण्डेयः-

शीतमुष्णोदकात्पुण्यमपारक्यं परोदकात् ।

भूमिष्ठमुद्धृतात्पुण्यं ततः प्रस्तरणोदकम् ॥

ततोऽपि सारसं पुण्यं ततः पुण्यं नदीजलम् ।

तीर्थतोयं ततः पुण्यं महानद्यम्बु पावनम् ॥

ततस्ततोऽपि गङ्गांस्तु पुण्यं पुण्यंस्ततोऽम्बुधिः ॥ इति ।

कार्तिके ग्रहणं श्रेष्ठं गङ्गायामुत्तमम् ।

मार्गे तु ग्रहणं मोक्षं देविकायां महामुने ॥

पौषे तु नर्मदा पुण्या माघे सन्निहिता शुभा ।

फाल्गुने वरणा पुण्या चित्रे पुण्या सरस्वती ॥

वैशाखे तु महापुण्या चन्द्रभागा सरिद्रवा ।

ज्येष्ठे तु काशिकी पुण्या आपादे तापिका नदी ॥

श्रावणे सिन्धुनाभा तु तथा भाद्र तु गण्डकी ।

आश्विने शरयूः श्रेष्ठा तथा पुण्या तु नर्मदा ॥

इति देवीपुराणम् । *असम्भवे त्विति ।

सर्वं भूमितमं दानं सर्वं ब्रह्मसमा द्विजाः ।

सर्वं गङ्गासमं तोयं राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥

*उष्णोदकमातुरविषयम् । तथा -

गोदावरी महापुण्या चन्द्रे राहुसमन्विते ।

सूर्ये च राहुणा ग्रस्ते तमोभूते महामुने ॥

नर्मदातोयसंस्पर्शं कृतकृत्या भवन्ति ते ।

पृथ्वीचन्द्रोदये प्रभासखण्डे-

गावो नागास्तिला धान्यं रत्नानि कनकं मही ।

संप्रदाय कुरुक्षेत्रे यत्फलं लभते नरैः ॥

तदिन्द्रग्रहणेऽम्भोर्धौ स्नानाद्भवति पद्मगुणम् ॥

तत्रैव सौरपुराणेऽम्बुविस्नानमुपक्रम्य-

दानानि यानि लोकेषु विख्यातानि मनीषिभिः ।

तेषां फलमवाप्नोति ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

देवीपुराणे-

गङ्गा कनखलं पुण्यं प्रयागे पुष्करं तथा ।

कुरुक्षेत्रं महापुण्यं राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥

स्नानासंभवे स्मरणं कार्यम् ।

स्मृत्वा शतक्रतुफलं दृष्ट्वा सर्वाघनाशनम् ।

स्पृष्ट्वा गोमेधपुण्यं तु पीत्वा सौत्रामणेर्लभेत् ॥

इसत्र समशब्दोपादानात् ।

मृते जन्मनि संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

अस्पृश्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा ॥

इत्यत्राह-***उष्णोदकमिति ॥**

आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतं च वह्निना ।

अतोव्याध्यातुरः स्नायाद्ग्रहणेऽप्युष्णवारिणा ॥

इति व्याघोक्तेः । अपिनाऽस्पृश्यस्पर्शनादीनां । ग्रहः उष्णो-

दकायोग्यरोगिणस्तु-

आतुरे स्नान उत्पन्ने दशकृत्वो ब्रह्मातुरः ।

स्नात्वा चाजिमन्त्रं पुण्यं प्राप्नुयादविचारतः ।

राविचन्द्रोपरागे च अयने चान्तरे तथा ॥

इति मार्कण्डेयोक्तः । अत्र *श्राद्धमाह कण्वशृङ्गः—

चन्द्रमृगग्रहे यस्तु श्राद्धं विधिवदाचरेत् ।

तेनैव सकला पृथ्वा दत्ता विप्रस्य वै करे ॥

भारते—

*सर्वस्येनापि कर्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने ।

अकृत्वाणस्तु नास्त्यक्तात् *पङ्के गौरिव मीदति ॥

विष्णुः—

राहुदर्शनदत्तं हि श्राद्धमाचन्द्रतारकम् ।

इदं चामाद्येन ह्येष्टा वा कार्यं, न त्वेष्टेन ।

आपयनग्री तीर्थं च चन्द्रमृगग्रहे तथा ।

इत्यादि अग्रिमक्रमेण स्नातव्यं, गोरजःस्नानादिकमपि वा कार्यम् । *श्राद्धमिति । श्राद्धं तपेणं च स्पर्शं कार्यम् ॥

त्रिदशाः स्पर्शमये तृप्यन्ति पितरस्तथा ।

मनुष्या मध्यकाले तु मोक्षकाले तु राक्षसाः ॥

इति चासिद्धात् । *सर्वस्येनापीति । यदि सङ्क्षेपेणापि सामग्रीमम्पादने सर्वस्य व्ययो भवति तदाऽपीत्यर्थः ।

विशिष्टे ब्राह्मणे प्राप्ते सूर्येन्दुग्रहणे ऽयने ॥

जन्मर्क्षग्रहपीडासु श्राद्धं कुर्यात् चेच्छया ।

इत्यत्र इच्छया चेति “श्राद्धं प्रति सन्निधेय” इत्येतत्समानार्थम् । अतश्चाकरणे प्रत्यवायमाह—*पङ्के इत्यादि । *घृत-
स्येति । घृतस्य प्राप्नुयै बोध्यम् । तेन न पाकानुपपत्तिः ।
तथा च अन्ननिवेदनवाक्ये ‘इदमन्नम्’ इत्यत्र पिण्डदानवाक्ये
च ‘अयं पिण्डः’ इत्यत्र ‘इदं घृतम्’ इति प्रयोग इत्यर्थः ।
‘गृहीते राहुणा श्राद्धं भोक्तु’ इति ग्रहणकालीन-श्राद्धतर-भोजन-

आमश्राद्धं प्रकुर्वीत हेमश्राद्धमथापि वा ॥

इति शातानपोक्तेरिति हेमाद्रिमाधवाद्यः ।

*अपरार्कस्तु एतद्विजातीनां पाकाभावे द्रष्टव्यं ती-
र्थश्राद्धवत् ।

पाकाभावे द्विजातीनामामश्राद्धं विधीयते ।

इति सुमन्तूक्तेः ।

सैहिकयो यदा सूर्ये ग्रसते पर्वसन्धिषु ।

गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तस्यां श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥

*घृतेन भोजयेद्विप्रान्घृतं भूमौ समुत्सृजेत् ॥

इति वागवीर्योक्तश्चेत्याह । विज्ञानेश्वरोऽप्याह—‘ग्रहणे
श्राद्धे *भोक्तृदोषा दातुस्त्वभ्युदयः’ इति ।

मृतके मृतके भुङ्क्ते गृहीतं शशिभास्करे ।

छायायां हस्तिनश्च न भूयः पुरुषो भवेत् ॥

इत्यापस्तम्बेन भोजननिषेधात् । अयं च निषेधः *श्रा-
द्धभोक्तुर्हस्तिच्छायासाहचर्यात् । अत्र *ग्रहणनिमित्तक-

व्युदासार्थम् । तत्र गजच्छायायां श्राद्धभोजने यत्पायश्चित्तं
तत्कार्यं “न भूयः पुरुषो भवेत्” इति दोषसाम्यात् । *अपरार्क-
स्त्विति । तुनाऽरुचिः । सा चाऽऽमहेमश्राद्धमेव कार्यं विधानात् ।
पाकाभावे इत्यस्य यत्र पाकसम्भवस्तत्राऽऽमश्राद्धमिति नार्थः,
किन्तु यत्र पाको विहितोऽपि केनचिद्धेतुना न सम्भवति
तत्र श्राद्धं न त्याज्यं, किं तु आमश्राद्धं कायमित्यर्थः । ग्रहणे तु
पाको न विहित इति न पाकश्राद्धमाप्तिः । *घृतेनेति । आम-
श्राद्धे बहुघृतस्य हेमश्राद्धे च तद्द्रव्यस्य दानार्थं, घृतमिति तु
आमहेमश्राद्धयोः प्रचुरघृतद्रव्यकपिण्डदानार्थम् । *भोक्तु-
रिति । विज्ञानेश्वरोऽपि ब्राह्मणात्प्रतिगृह्य भोजनार्थकः क्षत्रि-
यादेः प्रतिगृह्य यथेष्टविनियोगोपलक्षणम् । *श्राद्धभोक्तुरिति ।

२९४ सटीकनिर्णयसिन्धुप्रथमपरिच्छेदे-

श्राद्धेनैवामासंकान्त्यादिनैमित्तिकानां सिद्धिः । 'दा-
र्शिकालभ्यगोरपि' इति कालादर्शोक्तः ।

अत्राशौचमध्येऽपि स्नानश्राद्धादि कार्यमेव ।

मृतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने ।

*तावदेव भवेच्छुद्धिर्ग्राह्यमुक्तिर्न दृश्यते ॥

इति माधवीये वृजवासिष्ठोक्तः ।

*स्मार्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र मृतके ।

इति व्याघ्रपादोक्तश्च । कालादर्शो अङ्गिराः-

सर्वे वर्णाः मृतकेऽपि मृतके राहुदर्शने ।

स्नात्वा श्राद्धं प्रकुर्वीरन्दानं शाक्यविवर्जितम् ॥

मदनपारिजातेऽप्येवम् । तेन

स्नानमात्रं प्रकुर्वीत दानश्राद्धविवर्जितम् ।

इति *निर्मूलं वदन्तो गौडाः परास्ताः । इयं च शु-

अस्य श्राद्धीयं प्रतिग्रहीतुरित्यर्थः । तस्यैव "न भूयः पुरुषो भवेत्"
इति दोष इति । *ग्रहणोक्तिः । देशकालाद्यविशेषे, न तु तद्विशेषे ।
*तावदेवेति । ग्रहणविहितसकलकर्मसु इति शेषः । स्नानमात्रे
तद्वैयर्थ्यात् । अत एवानुपदमियं चेत्यादि । *स्मार्त्तोक्तिः । मृतके=
आशौचे राहोस्तदुपरागादन्यत्र तदन्यनिमित्तकानां स्मार्तकर्मणां
परित्यागो न तु तन्निमित्तकानामित्यर्थः । जननमरणनिमित्तकाशौ-
चप्रयुक्तानाधिकारः अविशेषेण ग्रहणनिमित्तककर्मसामान्ये ना-
स्तीति यावत् ।

चन्द्रसूर्यग्रहे स्नायात् मृतके मृतके तथा ।

इत्यादिविशेषविधिस्तु स्नानाकरणेऽनिष्टविशेषबोधनार्थ इति हे-
माद्रिः । एतन्मते स्मार्तः सायंहोमादिः नवघटिकादिगौणकाले ग्र-
हणानन्तरं कार्यः । "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत" इत्यादिश्रुत-
एव स्वर्गं "सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासौ" इति तदतिरिक्तविष-

द्विरविशेषान्मन्त्रदीक्षापुरश्चरणादिसर्वस्मार्तकर्मविष-
या । मदनरत्नेऽप्येवम् । रजस्वलायास्तु भार्गवार्चनद्वीपि-
कायां सूर्योदयनिबन्धे—

न सूतकादिदोषोऽस्ति ग्रहे होमजपादिषु ।

ग्रस्ते स्नायादुदकयापि तीर्थद्विदधृत्य वारिणा ॥ इति ।

अत्र—

स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते नारी यदि रजस्वला ।

पात्रान्तरिततामेन स्नानं कृत्वा व्रतं चरेत् ॥

इति मिताक्षरोक्तो विधिर्ज्ञेयः ।

तथा ग्रहणे रात्रावापि श्राद्धादि कार्यम् ।

ग्रहणोद्वाहसंक्रान्तिपात्रार्तिप्रसवेषु च ।

*दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि तदिष्यते ॥

इत्यपरार्कं व्यासोक्तं,

चन्द्रग्रहे तथा रात्रौ स्नानं दानं प्रशस्यते ।

इति देवलोक्तेश्च । यदा तु ज्योतिःशाम्भ्रगम्ये दिने

चन्द्रग्रहो रात्रौ सूर्यग्रहस्तदा दानस्नानादि न कार्यम् ।

सूर्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा ।

तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं न च काचत् ॥

वदयं स्नानान्यविषयक इत्यन्ये । सूतके यः स्मार्तकर्मत्यागः स
राहुसूतकादन्यत्र । अत्र तु तत्कालप्राप्तानां तेषां न साग इत्यर्थ इति ।
इदानीन्तनास्ते तु ग्रहणमध्येऽपि तमनुतिष्ठन्ति ।

*निर्मूलमिति । परासहेतुगर्भम् । नैमित्तिके इत्य-
नेन—सोमयागमारम्भानन्तरं रजस्वलाया न स्नानं, किं तु
तद्वस्त्रयागयोनिशोधनादिकमेवेति श्रौतग्रन्थसंपत्तं लभ्यते, व्रतं
रजस्वलाया विहितम् । *दानमिति । श्राद्धस्य विमापेक्षया

इति षट्त्रिंशन्मतात् । ग्रहणदिने वार्षिकश्राद्धप्राप्ती
तु प्रयोगपारिजाते गोभिलः—

दर्शं रात्रिग्रहे पित्रोः प्रत्यादिदकमुपस्थितम् ।

अंशनामसमये हेम्ना कुर्यादामेन वा सुतः ॥ इति ।

अथ रात्रिपितृमुलशब्दाः प्रदर्शिनार्थाः, न्याय-
स्याम्यात् । तेन चन्द्रग्रहणोऽपि सर्वाण्डादिवार्षिकमन्त्रा-
दिना तद्दिने एव कार्यमित्येतत् सदनपारिजाते द्या-
रुपात्मम् । पृथ्वीचन्द्रोदयेऽप्येवम् । तेन यानि—

आमश्राद्धं प्रकुर्यात् सामसंयत्समाहृतम् ।

अंशनेवादिदकं कुर्यादेम्ना वामेन न कश्चित् ॥

इति सर्वाचिन्त्यौगाध्यादिवचनानि, तानि ग्रहणदि-
नान्तिरक्तीवषयाणि । निर्णयामृतोऽप्येवम् । यानि तु—

ग्रहणान् द्वितीयेऽह्नि रजोदोषान् पञ्चमे ।

ग्रस्तोदये यदा चन्द्रे प्रत्यब्दे समुपस्थितम् ॥

तद्दिने चापवासः स्यात्प्रत्यब्दे तु परेऽहनि ।

तथा—

ग्रस्तायवास्तमानं तु रजोदोषात्पातुतो यदि ।

प्रत्यब्दे तु तदा कार्यं परेऽहन्त्येव सर्वदा ॥

चन्द्रसूर्योपरागे च तथा श्राद्धं परेऽहनि ।

इत्यादि वचनानि, तानि महाविचयेषु काप्यनु-
पलम्भार्थमूलानि, प्रत्युत पूर्वोक्तानिचयेषु तद्दिने एव
श्राद्धमुक्तमित्यलम् ।

दानत्वात् सङ्ग्रहः । श्राद्धं च दिवाभोजनमकृत्वा कार्यं न
तु भोजनं कृत्वा । श्राद्धात्माह तद्दिनभोजननिषेधस्येहापि नि-
ष्प्रयुक्तं भवत्येव । तर्पणं तु भुक्त्वाऽपि कथं चिन्नित्यतर्पणवदिति
सम्प्रदायः ।

ग्रहणादिसप्तदिनपर्यन्तं रामगोपालाद्यागमदीक्षाका
शिवार्चनचन्द्रिकायां ज्ञानार्णवे—

*मन्त्राकारम्भणं कुर्याद्ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

ग्रहणाद्याऽपि देवेशि कालः सप्तदिनावधि ॥ इति ।

रत्नसागरे—

* (१) सत्तीर्थेऽर्कविधुम्रासे *तन्तुदामनपर्वणि ।

*मन्त्रदीक्षां प्रकुर्वाणो मासर्क्षादीन् शोधयेत् ॥

*मन्त्रादीनि । आदिना पुरश्चर्यादिग्रहः *सत्तीर्थे इ-
त्यादि । अङ्गत्वे सप्तमी न तु निमित्तत्वे । तेन तेषु तदकरणेऽपि
न दोषः । एवं तुलादिमहादानादावपि ग्रहणस्याङ्गत्वमेव न निमि-
त्तत्वमित्युक्तम् । *तन्तुत्विति । पवित्रारोपणदमनारोपणकालयोः ।

*मन्त्रदीक्षा = मन्त्रोपदेशः ।

महादीक्षा तथा दीक्षा उपदेशस्तथा परः ।

युगे युगे च कर्त्तव्य उपदेशः कलौ युगे ॥

इत्युक्तः ।

चन्द्रसूर्यग्रहे तीर्थे सिद्धक्षेत्रे शिवालये ।

मन्त्रमात्रप्रकथनमुपदेशः स उच्यते ॥

इत्युपदेशस्वरूपम् । शुर्वलाभे तु मन्त्रशास्त्रे—

गुरोरभावे विमैन्द्र मन्त्रग्रहणमुच्यते ।

कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां दक्षिणामूर्तिसन्निधौ ॥

ताडपत्रे (२) मन्त्रं लिख्य स्थापयति तदग्रतः ।

क्षीरखण्डादि नैवेद्यं स्थापयति ततः शिवे ॥

ताडपत्रं समालोच्य पठेदष्टोत्तरं शतम् ।

एवं गृहीतो मन्त्रश्चेद्गुरोरपि विशिष्यते ॥

(१) 'चन्द्रसूर्यग्रहे तीर्थे महापर्वादिके तथा' इति काचित्पाठः ।

(२) मन्त्रं = प्राचीनमन्त्रम् ।

अथ सूर्यग्रहणमेव *मुख्यम् ।

सूर्यग्रहणकाले तु नान्यदन्वेषितं भवेत् ।

सूर्यग्रहणकालेन समो नान्यः कदाचन ॥

न मासतिथिवारादिशोधनं सूर्यग्रहाणि ।

इति तत्रैव कालांतरवचनात् ।

*चन्द्रग्रहे तु या दीक्षा या दीक्षा वनचारिणाम् ।

वनस्थस्य च या दीक्षा दारिक्यं सप्तजन्मसु ॥

इति तत्रैव योगिनामतन्त्रे निषेधाच्च ॥

ग्रहणं च जन्मरात्र्यादौ निषिद्धम् । तदुक्तं उपोनिषे-

त्रिषट्दशाऽऽपोपगतं नराणां

शुभप्रदं स्याद्ग्रहणं रर्षान्द्रोः ।

द्विसप्तनन्देषु मध्यमं स्या-

च्छेपेष्वातिष्ठं काथितं मुनीन्द्रैः ॥ इति ।

आयः=एकादश, नन्दाः=नव, इषुः=तत्र । म-
दनरत्ने गर्गः-

जन्मसप्ताष्टरिःकाङ्कदशमस्थे *निशाकरे ।

दृष्टोऽरिष्टप्रदो राहुर्जन्मर्क्षं निधनेऽपि च ॥

रिःकं=द्वादश, अङ्काः=नव, निधनं=सप्तमतारा ।

पृथ्वीचन्द्रादौ विष्णुधर्म-

यस्यक्षत्रगतो राहुर्मसने शशिभास्करो ।

तज्जातानां भवेत्पीडा यं नराः शान्तिवर्जिताः ॥

गुरौ संभाविता दोषाः प्रायेण तु कलौ युगे ।

एवं गृहीते मन्त्रस्य सिद्धिर्भवति पार्वति ॥ इति ।

*मुख्यमिति । सूर्यग्रहदीक्षायाः प्राप्त्यर्थमिदम् । अन्यथा
ज्ञानार्णवधृतचन्द्रपदवैयर्थ्यात् । *चन्द्रग्रहे तिष्ठति । निन्दाऽपि
स्तुत्यर्थेवेति द्रष्टव्यम् । *निशाकरे इति । दिवाकरोऽपि शशः ।

तत्रैव पुराणान्तरे—

सूर्यस्य संक्रमो वाऽपि ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ।

*यस्य त्रिजन्मनक्षत्रे तस्य रोगोऽथ वा मृतिः ।

*तस्य दानं च होमं च देवार्चनजपौ तथा ।

उपरागाभिषेकं च कुर्याच्छान्तिर्भविष्यति ॥

स्वर्णेन वाऽथ पिष्टेन कृत्वा सर्पस्य चाकृतिम् ।

ब्राह्मणाय ददेत्तस्य न रोगादिश्च तत्कृतः ॥

जन्मनक्षत्रं तत्पूर्वाक्षरे च त्रिजन्मनक्षत्रमित्युच्यते ।

जन्मदशमैकोनविंशतितारा इति कंचित् । सर्वस्य=त-

दाकारस्य राहोरित्यर्थः । अद्भुतसागरे भार्गवः—

यस्य राज्यस्य नक्षत्रे स्वर्भानुरुपरज्यते ।

राज्यभङ्गं सुहृन्नाशं मरणं चात्र निर्दिशेत् ॥

राज्यस्य नक्षत्रम्=अभिषेकनक्षत्रमिति तत्रैव व्याख्यातम् । भार्गवार्चनदीपिकायां ज्योतिःसागरे—

*सौवर्णं कारयेन्नागं पलनाथ पलार्धतः ।

तदर्धेन तदर्धेन फणायां मौक्तिकं न्यसेत् ॥

ताम्रपात्रे निधायथ घृतपूर्णं विशेषतः ।

कांस्ये वा कान्तलोहे वा न्यस्य दद्यात्सदक्षिणम् ॥

चन्द्रग्रहे तु रूप्यस्य बिम्बं दद्यात्सदक्षिणम् ।

*यस्येति । होरायां ग्रहणे तु—

होरायां मृण्मते यस्य स वा मरणमुच्छति ।

इति द्रष्टव्यम् । *तस्य दानं चेति । विभवे दानहोमौ, तदभावे एकैकं; चकारद्वयात् । होमदेवार्चनजपेषु विशेषस्तत्रैव ।

मण्डलाधिपदैवत्यैर्मन्त्रैर्मृत्युञ्जयादिभिः ।

होमं कुर्यात्प्रयत्नेन तत्तन्मन्त्रान् जपेत्सुधीः ॥ इति ।

मण्डलानि=तत्तन्मन्त्रगणात्मकानि, तदधिपाः=अग्निवरुणवाय्विन्द्राः । नागमात्रदानमशक्तस्य । शक्तस्य त्वाह—*सौवर्णमिति ।

नागं कवचमयं सुर्यग्रहे विम्बं च हेमजम् ॥

अतुरङ्गरथगोभूमितिलसर्पिश्च काञ्चनम् ॥

कालाविवेकेऽपि—

सुवर्णनिर्मितं नागं सतिलं कांश्यभाजनम् ।

सदाक्षिणं सवस्त्रं च ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥

सौवर्णं राजतं वाऽपि विम्बं कृत्वा स्वशाक्तः ।

उपरागभवक्लेशाच्छेदे विप्राय कल्पयेत् ॥

मन्त्रस्तु—

तमोमय महाभीम सोमसुर्यविमर्दन ।

हेमताराप्रदानेन मम शान्तिप्रदो भव ॥

विधुन्तुद नमस्तुभ्यं सिद्धिकानन्दनायक्युत ।

दानेनानेन नागस्य रक्ष मां बंधजाह्वयात् ॥ इति ।

अत्र शान्तिरप्युक्ता हमाद्री मातस्ये-

यस्य राशिं समासाद्य भवेद्द्रवणसम्भवः ।

स्नानं तस्य प्रवक्ष्यामि यन्त्रौषधिसमन्वितम् ॥

चन्द्रोपरागं सम्प्राप्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।

संपूज्य चतुरो विप्रान् शुक्लमाख्यानुलपनैः ॥

पूर्वमेवोपरागस्य समानीषौषधादिकम् ।

स्थापयेच्चतुरः कुम्भानवणान्सलिलान्वितान् ॥

गजाश्वरथ्यावल्मीकसङ्ग्रमाद् हृदगं कुलात् ।

राजद्वारप्रदेशाच्च मृदमानीय निश्चयेत् ॥

अतुरङ्गेति । गजादेर्दानसामान्यस्य चोपलक्षणम् । राज्याभिषे-
कनक्षत्रोपरागे च दानहोमादिवचुरङ्गादिदानमप्यस्यावश्यकं,
शान्तिश्च कार्या । पुरश्चरणचन्द्रिकायां—

अथान्येन प्रकारेण पुरश्चरणमिष्यते ।

ग्रहनेऽर्कस्य चेन्दोर्वा शुचिः पूर्वमुपोषितः ॥

नया समुद्रगामिन्यां नाभिमात्रोदके स्थितः । इति ।

पञ्चगव्यं पञ्चरत्नं पञ्चत्वक् पञ्चपल्लवम् ।
 रोचनं पद्मकं शङ्खं कुङ्कुमं रक्तचन्दनम् ॥
 शुक्तिस्कटिकतीर्थाम्बुसितसर्पपगुग्गुलान् ।
 मधुकं देवदारुं च विष्णुकान्तां शतावरीम् ॥
 बलां च सहदेवीं च निशाद्वितयमेज च ।
 गजदन्तं कुङ्कुमं च तथैवांशरिचन्दनम् ॥
 एतत्सर्वं विनिश्चिप्य कुम्भेष्वावाहयेत्सुरान् ।
 सर्वे समुद्राः सरितस्तार्थानि जलदा नदाः ॥
 आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ।
 योऽसौ वज्रधरो देव आदित्यानां प्रभुर्मतः ॥
 सहस्रनयनः शक्रो ग्रहपीडां व्यपोहतु ।
 मुखं यः सर्वदेवानां सप्तार्चिरामितयुतिः ॥
 चन्द्रोपरागसम्भूतामग्निः पीडां व्यपोहतु ।
 यः कर्मसाक्षी लोकानां धर्मो महिषवाहनः ॥
 यमश्चन्द्रोपरागोत्थां ग्रहपीडां व्यपोहतु ।
 रक्षोगणाधिपः साक्षात्त्रिलाञ्जनसमप्रभः ॥
 खड्गहस्तोऽतिर्भामश्च ग्रहपीडां व्यपोहतु ।
 नागपाशधरो देवः सदा मकरवाहनः ॥
 स जलाधिपतिर्देवो ग्रहपीडां व्यपोहतु ।
 प्राणरूपो हि लोकानां सदा कृष्णमृगाधिपः ॥
 वायुश्चन्द्रोपरागोत्थां ग्रहपीडां व्यपोहतु ।
 योऽसौ निधिपतिर्देवः खड्गशूलगदाधरः ॥
 चन्द्रोपरागकलुषं धनदोऽत्र व्यपोहतु ।
 योऽसाविन्द्रधरो देवः पिनाकी वृषवाहनः ॥
 चन्द्रोपरागपापानि स नाशयतु शंकरः ।
 त्रैलोक्ये यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥
 ब्रह्मविष्णुवर्कद्वाराश्च दहन्तु मम पातकम् ।

एवमावाहयेदेवान्मन्त्रैरेभिश्च वारुणैः ॥
 एतानेव तथा मन्त्रान्स्वर्णपट्टे बिलेन्वयेत् ।
 ताम्रपट्टेऽथ वाऽऽलिकुप नववस्त्रे तथैव च ॥
 मस्तके गजमानस्य निदधुस्ते द्विजोत्तमाः ।
 कलशान् द्रव्यसंयुक्ताभ्यानारूपममन्वितान् ॥
 गृहीत्वा स्नापयेद् गृहं भद्रपीठोपरि स्थितम् ।
 पूर्वैरेव तु मन्त्रैश्च गजमानं द्विजोत्तमाः ॥
 अभिवेकं ततः कृष्यान्मन्त्रैर्वीरुणमुक्तकैः ।
 आचार्यमर्चयेत्पश्चात्स्वर्णपट्टं निवेदयेत् ॥
 आचार्यदाक्षिणां दद्याद्गोदानं च स्वशक्तितः ।
 होमं वाऽपि प्रकुर्वीत तिलैर्दद्याद्द्विभिस्तथा ॥
 दानं च शक्तितो दद्याद्यदीच्छेदात्मनो हितम् ।
 सूर्यग्रहे सूर्यनामयुक्तान्मन्त्रांश्च कीर्तयेत् ॥
 अनेन विभिना यस्तु ग्रहणे स्नानमाचरेत् ।
 न तस्य ग्रहणे दाघः कदाचिदपि जायते ॥
 इति ग्रहणशान्तिः ॥

भार्गवार्चनदीपिकायां ब्रह्मसिद्धान्ते—

सर्वैः पटस्थितं दीक्ष्यं स्वस्थं तैलाम्बुदर्पणैः ।
 ग्रहणं गुर्भिणी जातु न पश्येत् पटं विना ॥
 तथा मङ्गलकृत्येषु विधिविशेषां हेमाद्रौ—
 अयोदश्यादितो चतुर्थं दिनानां नवकं ध्रुवम् ।
 माङ्गल्येषु समस्तेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

प्रकारान्तरं तत्रैवोक्तम्—

आदश्यादितुर्नियान्तो वेध इन्दुग्रहे स्मृतः ।
 एकादश्यादिकः सौरं चतुर्थ्यन्तः प्रकीर्तितः ॥
 इदं च पूर्णमासे । अग्रहं खण्डग्रहे तयोः' इति त-
 दग्रहमिति । तदुक्तं दीपिकायां—“खण्डग्रहे त्वेतयोः शक्यं

त्रैवोक्तः । इदं च *ग्रस्तास्ते त्रिदिनं पूर्वम्' इति नारदेन
ग्रस्तास्ते विशेषोक्तं ग्रस्तास्तभिन्नग्रहणपरम् । ज्योतिर्नि-
बन्धे कथयन्तः—

ग्रहणोत्पातभं त्पाज्यं मङ्गलेषु ऋतुत्रयम् ।

यावच्च रविणा भुक्त्वा मुक्तं भं दग्धकाष्ठवत् ॥

अन्यानि आग्नेयादिमण्डलानि तत्फलं वर्णविकारा-
दिफलं च दैवज्ञेभ्यो ज्ञेयम् । पुरश्चरणचन्द्रिकायाम्—

*चन्द्रसूर्योपरागे च स्नात्वा प्रयतमानसः ।

*स्पर्शादिमोक्षपर्यन्तं जपेन्मन्त्रं समाहितः ॥

आद्यं दिनं तथा ग्रहणदिनं निन्यम्' इति *ग्रस्तास्ते इति । 'ग्रस्तो-
दये तूत्तरं त्रिदिनम्' इति केचित् । आग्नेयादीनि=आग्नेयवारुणवा-
यवैन्द्राणि । अत्रार्थवैवेदोक्ताः शान्तयो राजभिः कारणीयाः ।

आग्नेयीं कारयेच्छान्तिं शान्तिं कुर्याच्च वारुणीम् ।

वायवीं च तथा कुर्यान्माहेन्द्रीं तत्र कारयेत् ॥

इति कात्यायनोक्तः । एवं राजभिस्तदितरैश्च नाडीदोषनारणाय
स्नानादि कार्यम् ।

ग्रहपरिपीडितनाडीनक्षत्रदोषशमनाय ।

सह शतपुष्पैः स्नायात्फलितोचन्दनोशीरैः ॥

ताम्रपात्रं तिलैः पूर्णं पूर्णं वा गव्यसर्पिषा ।

भास्करग्रहणे दद्यान्न डीदोषोपशान्तये ॥

घृतकुम्भोपरि निहितं शङ्खं नवनीतपूरितं दद्यात् ।

नाड्यादिदोषशान्त्यै द्विजाय दोषाकरग्रहणे ॥

इत्यादिवाक्यात् । *चन्द्रसूर्योपरागे चेति ।

यद्वा पुण्योदके स्नात्वा शुचिः पूर्वमुपोषितः ।

इति पाठान्तरात् पूर्वोपवासानन्तरं नाभिमात्रोदके स्थितः इत्यनु-
वर्तते । *स्पर्शादीति । अतश्च ग्रस्तोदये ग्रस्तास्ते च न पुरश्चरणम् ।

जपादशांशतो होमस्तथा होमाक्षुःक्षतर्पणम् ।
 तर्पणस्य दशांशेन मार्जनं कथितं किल ॥
 तत्रैव देवतारूपं ध्यात्वात्मानं प्रपूज्य च ।
 नमोन्तं मन्त्रमुच्चार्य तदन्ते देवताभिधाम् ॥
 द्वितीयान्तामहं पश्चादभिविद्वाग्यनेन तु ।
 तां गैरञ्जलिना शङ्कराभिर्विश्वेभ्यश्चमयन् ॥
 मार्जनस्य दशांशेन ब्राह्मणानपि भोजयेत् ।
 जपोऽर्चापूर्वका होमस्तर्पणं चाभिवचनम् ॥
 भूदेवपूजनं पञ्चप्रकारांस्तु पुरस्क्रियाः ॥

तथा—

होमाशक्तौ जपं कुर्याद्दोमसंख्याञ्चतुर्गुणम् ।
 एवं कृते तु मन्त्रस्य जायते सिद्धिरुत्तमा ॥
 ग्रहणप्रसङ्गात्कुरुक्षेत्रप्रातग्रहे प्रायश्चित्तमुच्यते ।
 तत्रारुणस्मृतौ

काम्यपुरश्चरणेन न नैमित्तिकस्य बाधः वैश्यकर्तृकप्रयोगे साप्तदश्यस्य
 काम्यैकविंशतिसंख्याया बाधवत् । अतः स्नानदानादि न
 कार्यमिति केचित् । संख्याकार्यं मायिरेनीवार्येऽदस्तस्य सं-
 ख्योत्तरेण सिद्ध्युक्तस्तत्र बाधः, न तत्र । काम्येन नै-
 मित्तिकस्नानादिकार्यस्य प्रत्यवायपरिहारस्यासिद्धेः । अतः पुर-
 श्चरणोत्तरपतिक्रान्तं नैमित्तिकं कार्यमित्याहुः । वस्तुतस्तु तदेव
 भार्यादिप्रातिनिधिर्नैव कार्यम्, एकभक्तनत्तादिवत् गौणकालविध्य-
 भावात् 'यावद्दर्शनगोचरः' इत्युक्तेश्चानिक्क्रान्तस्य दुष्करत्वादिति ।
 क्षतर्पणमिति । तत्प्रकारश्च—

मूलमन्त्रं समुच्चार्य तदन्ते देवताभिधाम् ।
 द्वितीयान्तामहं मन्त्रार्चयामि नमोन्तक ॥
 इति बोध्यः । मन्त्रं=मूलमन्त्रम् । चतुर्गुणमिति विषयम् ।

प्रतिग्राही कुरुक्षेत्रे न भूयः पुरुषो भवेत् ।
तथाऽपि मनसः शुद्धौ प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
तप्तकृच्छ्रं कुर्यादैन्द्रेण समन्वितम् ।
सन्नेन वा यज्ञे वा जपे वा लक्षणसकम् ॥
वापीकूपतडागादिष्वननैर्विमृजंजनम् ॥ इति ।

✽एतच्च—

यद्दर्शितेनाजयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ।
तस्मोत्सर्गेण शृङ्खलन्ति दानेन तपसैव च ॥
इति मनुक्तं कर्मगोचरं ज्ञेयमिति दिक् । ग्रहणान्त-
रितस्य पूर्वसंकल्पितद्रव्यस्य त्रैगुण्यं भवतीति शिष्टाः ।
पठन्ति च ब्राह्मणवर्ते—

अन्येषां तु—

षड्गुणं चाष्टगुणितं यथासंख्यं द्विजातयः ।
तेषां स्त्रीणां तु विज्ञेयस्तेषामेव सप्तो जपः ॥
यं वर्णमाश्रितः शूद्रस्तज्जपस्तस्य कीर्तितः ।
इत्यपि द्रष्टव्यम् ।
यद्यदङ्गं विहीयेत तस्य स्याद् द्विगुणो जपः ।
इति मन्त्रशास्त्रं तु अशक्तपरम् । तप्तकृच्छ्रं=तप्तस्याम्नायः
प्राजापत्यत्रयम् । ऐन्द्रं=चान्द्रायणं, प्राजापत्याष्टकम् ।
यत्रोक्तं यत्र वा नोक्तमिह पातकनाशनम् ।
प्राजापत्येन कृच्छ्रेण शोधयेत्ताम्र संशयः ॥
इति वचनात् । तदुभयोत्तरं सत्रं कार्यम्, अथ वा तदुभयोत्तरं स-
प्तलक्षगायत्रीजपः ।

प्रजप्य भोजयेद्विपान् शतं साग्रपतन्द्भितः ।

इत्युत्तरार्द्धम् । वाप्याद्यकरणे तु विप्रेभ्यो देयमित्याह—✽एतच्चे-
ति । ग्रहणभोजनेऽप्येतदेव प्रायश्चित्तम् “न भूयः पुरुषो भ-

दातव्यमिति नो काश्चिं वक्तव्यं कुत्रचित्कचित् ।

अहोरात्रमात्रकस्य तद्दानं विगुणं भवेत् ॥

दशोत्तरं पर्वसु स्याच्छुभं चन्द्रग्रहे भवेत् ।

सूर्यग्रहे सहस्रं तन्परमं जन्तुकं स्मृतम् ॥ इति ।

अत्र भूले चिन्त्यम् ॥ अत्र केनिर्द्देशतृत्या आहूः-“ग्रह-
णस्य निमित्तत्वेन तन्निश्चयस्य प्रयोजकत्वात् उच्यते:-
शान्नादिना जातस्य ज्ञानस्य निमित्तत्वे प्राप्तेऽपि-

स्नानं दानं तपः श्राद्धमननं राहुदर्शनं ।

चन्द्रसूर्योपरामे तु यावद्दर्शनमोचरं ॥

इति जात्याद्यादिवचनेषु *दर्शनाप्रयोगाक्याधुवज्ञान-
सौख्योपसंहारन्यायेन निमित्तत्वम् । अन्यथा दशौ लक्षणा
स्यात् । *तेन मेघाच्छादनेऽन्धादीनां जन्मसमाप्तेऽप्यदिनि-
पित्तदर्शनानां च स्नानश्राद्धादीनां अधिकारः” इति । कल्प-
तरुण्याह-“दर्शनशब्देन चाधुवज्ञानं गृह्यते, न ज्ञानमा-
त्रम् । अज्ञातस्य निमित्तत्वात्संभवाभिनिमित्तत्वमहिम्नैव
ज्ञानलाभेन दर्शनपदवैयर्थ्यापत्तिः । तेन चाधुवर्थायोग्यः
कालः पुण्यः । योग्यत्वं च प्रयत्नानपनेयचाधुवज्ञानप्रति-
बन्धकराहित्यम् । *तेन मेघच्छादने योग्यताऽभावाच्च स्ना-
नादि” इति । निर्णयामृतंऽप्येवम् । तदेतच्छुच्छम् । यदि
चाधुवज्ञानं निमित्तं स्यात्तदा

सूर्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा ।

तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं न च कश्चित् ॥

इति वाक्यं व्यर्थं स्यात् । चाधुवज्ञानाभावेन प्राप्स्य-

वेत्”इत्युक्तेः । *दृशीति । राहुदर्शन इत्यस्य कदापिहितन्या-
येन दृश्यमाने राहावित्पर्यः । *तेनेति । “दृष्ट्वा स्नायात्” “मुक्तिं
दृष्ट्वा तु भुञ्जीत” इत्यादौ च स्नानादिकर्तृगतस्यैव दर्शनस्य धातु-
सम्बन्धाधिकारविहितत्वाप्रत्ययाद्विशेषणत्वप्रतीत्या स्नानादावप्य-

भावात् । तत्पूर्वकत्वात् निषेधस्य । न चेदं* अस्तास्तपरम् ।
रविचन्द्रयोरस्तानन्तरं रात्रिदिवाग्रहणत्वादिति वाच्य-
म् । तत्रपदस्य ग्रहपरत्वेऽधिकरणत्वायागाग्निमित्तपरत्वे
च तद्ग्रहानिमित्तकस्नानदानादेरस्तात्प्रागप्यभावापत्तेः ।
अथ तत्रेति रात्रिदिने उच्येते *सा वैश्वदेवीतिग्रहणभृते
अपि । तन्न । *तादृशमन्त्रलिङ्गाभावात् । तयोर्निमित्तत्वे
ऽधिकरणत्वे वाऽन्यप्रयुक्तस्नानाद्यभावापत्तेश्च । *किं च
नेष्टेतो गन्तमादित्यं नास्तं गन्तं कदाचन ।

नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं न भस्मं गतम् ॥

इति मनुवचनं बाधयेत्*, 'दृष्टोऽरिष्टप्रदो राहुः' इत्या-
दि च । न चात्र विहितं दर्शने निषेधाप्रवृत्तिवत्पर्युद्-
सनीयताऽपि न युक्तंति वाच्यम् । दर्शनस्य निमित्तत्वा-
नुवादेन *विधेयत्वाभावात् । एतच्चत्राग्रे वक्ष्यामः ।

न्वयः । अन्यथा दर्शनापगमादौ स्नानापत्तेरिति भावः । दर्शनो-
पधाननिषेधे एकस्यापि कर्मणस्तत्काले कर्तुमशक्यत्वाद्योग्यतानिषे-
धः । *इदमिति । तान्ताऽपि तद्व्यर्थपरिहारात् । *सेति ।
“तप्ते पयसि दध्वा नयति सा वैश्वदेवी” इति श्रुतौ गुणीभूतं
पयस्तच्छब्दार्थः । *तादृशेति । वैश्वदेवीशब्दार्थान्वयेन
मान्त्रवर्णिकदेवतासंघान्धनि याग विनियोगलाभात्पयालाभः, न
त्विह तथा किञ्चिदस्तीत्यर्थः । ननु अन्यनिमित्तकस्नानादि
भविष्यति तान्निमित्तकन्यायादिन्यत आह—*किं चेति । *बाधये-
तेति । उपरक्तक्षणस्याभिदेः । *विधेयत्वेति । येन “मा
हिंस्यात्” इत्यस्यामीषोमीयादिविधिनेव प्रकृते दर्शनावधिना निषेधस्य
रागमाप्तगोचरत्वं स्यात्तदेव तु नेत्यर्थः । ननु—

एकरात्रमुपोष्यैव राहुं दृष्ट्वाऽक्षयं नरः ।

पुण्यमाप्नोति कृत्वा च स्नानश्राद्धे विधानतः ॥

अतस्त्वे वा दर्शनस्य विधौ तत्र स्नानविधौ च क्वि-
रुद्धत्रिकद्वयापत्तिः । अस्तु अत्र दर्शनविधानेन संकोच
इति चेन्न । 'सुक्तिं दृष्ट्वा ततः स्नायात्' इति सुक्तिस्नानेऽपि
चाश्रुयज्ञानस्य निर्मितत्वापत्तिः । अस्तु किं नहिष्ठमिति
चेत् । न, अस्मात्

तयोः परेषामुदयं दृष्ट्वाऽभ्यन्तरं स्नानमिति ।

इति दर्शनोत्तरं भोजनविधानादन्धस्य पूर्वमेवकाल
इव यावद्वर्शनं भोजननिषेधापत्तिः । मध्येऽन्धीभूतस्य
सुतरां यावदन्धः प्राप्स्युपवासप्रसङ्गश्च । अथाशक्तौत्प-
तया तत्र ज्ञानमात्रं विवक्ष्यते । तत्तत्पूर्वमपि निर्लज्जेन

इति वाक्येन उपवासदर्शनोभयपूर्वकस्नानश्राद्धं विधाय तत्राश्रयपु-
ण्यफलसंबन्धो बोधनीयः, न तुपवासदर्शनयोस्तद्विशेषसंबन्धः ।
बहुषु वचनेषु स्नानश्राद्धयोरेव फलसंबन्धवचनात् । दर्शनापवासयो-
स्त्वफलत्वादङ्गताया विधिरस्नान आह—अतस्त्वे चेति । क्विरुद्धेति ।
दर्शनस्य विधौ तत्र स्नानादिविधौ च दर्शनस्य उपादेयत्वविधेयत्व-
गुणत्वानि त्रीणि उद्देश्यत्वानुवादत्वमुख्यत्वानि त्रीणि इति विरुद्धे-
त्यर्थः । यथा "वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत" इत्यत्र वाजपेयेन
यागं कुर्यात् यागेन स्वाराज्यं संपादयेदित्यर्थमाशङ्क्य यजरूपादे-
यत्वविधेयत्वगुणत्वानि उद्देश्यत्वानुवादत्वमुख्यत्वानीति विरुद्ध-
त्रिकद्वयमापादयत् । तदुक्तं माधवेन—

उपादेयविधेयत्वगुणन्वारूपं त्रिकं यजेत ।

उद्देश्यानुक्तिमुख्यत्वं त्रिकं तस्य गुणं प्रति ॥ इति ।

*सकृदिदिति । सर्वनीमित्तिकार्यं तन्त्रेण सकृद्वर्शनं विधेयम् ।
तत्र न विरुद्धत्रिकद्वयम्, अनुवादत्वानुपगमात्, "दृष्टोऽरिष्टमद" इति
"नोपरक्तम्" इत्यादि च रागमासेक्षणनिषेधपरम् । न च नोपरक्त-
मित्येतदस्ति तथा, "अरिष्टमदः" इति तु वैधविषयमिति वा-

स्वीक्रियताम्* । एतेन यत्केनचिदुक्तं स्पर्शस्नानं मुक्ति-
ज्ञानं च यस्य दर्शनं तेनैव कार्यं नान्येन क्त्वाप्रत्य-
येन समानकर्तृकत्वावगतोरिति, तन्निरस्तम् । का तर्हि

रूपम् । चन्द्रांशे गार्थक्यात् । अङ्गव्यवहारे च उपरागनिमि-
त्तकाशौचस्यापि दर्शनेऽप्यस्पर्शकालत्वेन “नाशुची राहुभारकाः”
इति निषेधोऽपि प्रार्त्तः, ऐहिकानिष्टविशेषार्थो वा स्यात् ।
यत्तु—“जन्मादिस्थोपरागकालः ‘दृष्ट्वा स्नायात्’ इतिदर्शनवि-
शेषोऽयं विशेषतः पुरुषगतानिष्टविशेषमङ्गीर्त्तरूपानिन्दोक्षितः पर्यु-
दासः, तादृशोपरागकार्णां च वैधदर्शनाभावाच्च सर्वथा स्नानादीति,
तत्तुच्छम् । तेषामपि प्रमादादितः स्नानजन्याभ्युदयलाभेन वाऽनि-
ष्टमङ्गीकृत्यापि दर्शने इष्टं स्नानादि न स्यात् । पर्युदस्तकर्तृकदर्शन-
स्यावैधत्वेनाधिकारामम्बादकत्वात्, अवैधध्ययनवत् । किंच वैध-
दर्शनशेषपर्युदासातिक्रमे तत्कार्यामम्बात्तिमात्रं न तु द्रष्टृणां कश्चि-
दनर्थ इति शान्तिविशेषावध्यनुपपत्तेश्च । न च नायं शान्तिविधिः
पर्युदासातिक्रमावपयः, किं तु यः सामान्यरूपो रागभासदर्शन-
निषेधस्तदातिक्रमविषयः । यथा ऋतुगमनानयमविधौ पर्ववर्जमिति प-
र्वपर्युदासेऽपि रागभासगमनसामान्यगोचरपर्वानिषेधातिक्रममायाश्चि-
त्तविधिस्तद्वादिता वाच्यम् । सामान्यतो दर्शनानिषेधस्येहाभिधानात् ।
तस्मादयं राशिनिषेधगतोपरागं रागभासदर्शननिषेध एव, अस्तु
वा पर्युदासः । ऋतुगताद्यानशाचतुष्टयगमनादिषु नञ्युक्तस्नातकवृत्ता-
तिक्रमे च शतशः पर्युदासानिषेधेषु च प्रापश्चितविधिदर्शनाद्वर्जनप्र-
तीत्यविशेषाच्च तदातिक्रमेऽपि प्रापश्चितमपेक्षणीयमेव । तत्र निषेधव-
त्कत्वर्थपर्युदासातिक्रमे क्रतुवैगुण्यपरिहारार्थत्वेन कत्वर्थ, पुरुषार्थ-
तदातिक्रमे च पुरुषगतानिष्टपरिहारार्थत्वेन पुरुषार्थम् । तस्माद्राशिनि-
षेधोपरागवतामपि प्रमादादिना दर्शने स्नानादि भवत्येवेति भावः ।
स्वीक्रियतामिति । तथा च ‘यावदर्शनगोचरे’ इति वाक्येऽन्धा-

३१० सटीकनिर्णयसिन्धुप्रथमपरिकेदे-

तस्य गतिः । इदोऽङ्कदेश्याविशेषणत्वाद् ग्रहेकत्ववद-
 *अविवक्षयाऽर्थतः । सिद्ध*ज्ञानमात्रानुवादत्वे सर्वं सु-
 स्थम् । अङ्गुल्यागतादेश्यग्रहक्याश्रया वा दर्शनस्यार्थ-
 यत्त्वम् । *न चोक्त्याग्यताऽपि साध्या, दर्शनोत्तरं
 मेघच्छन्नं योग्यताऽभावापत्त्या दानाद्यभावापत्तेः । *तेन
 तत्तद्व्याचछेदेन उच्यतेऽशास्त्रावयवत्वमेव योग्यता ।
 किं च—

रजसो दर्शने नारी विरात्रमशुचिर्भवेत् ।

इत्यत्राप्यन्धर्त्त्राणामा*शौचाभावात्प्रसङ्गः ।

दिमाधारणार्थं कथञ्चिदपि दर्शनस्य निमित्तावच्छेदकत्वेना-
 न्वयाच्चन्द्रसूर्योपरागः सांख्यन देशे यावत्कर्मपर्याप्त्याश्रयज्ञानयोग्यः
 स तद्देशे तावत्कर्मसु निमित्तमिति निष्कर्षः । देशस्यापि “सूर्यग्रहो
 यदा रात्रौ” इत्यादिद्वीपान्तरस्थपर्युदायान्, द्वीपान्तरस्थान् मति तयो-
 र्द्वन्द्वं योग्यत्वात् । आतमुक्ष्यतयाऽनादेश्यं तु न निमित्तमयोग्यत्वात् ।

रात्रौ सूर्यग्रहः स्याद्यदि सा चन्द्रग्रहस्तथा ।

नादेश्यमुभयं रात्रौ यत्र मुक्ष्यतमं भवेत् ॥

इति गणकैः पाठाद्य । तस्य च शास्त्रतो ज्ञानमेवानुष्ठानप्रयो-
 जकं, तत्कालश्च तादृशः न तु संक्रान्ताविव पूर्वापरकालः । तथा च
 चाश्रयज्ञानयोग्येऽल्पकालीनेऽपि ग्रहणे स्नानदानादि स्नानमेव वा
 यावत्कर्तुं शक्यं तावत्कुर्यात् । वर्तमानमेव हि ग्रहणं निमित्तं न
 त्वतीतं भवति चेति वक्तुं यावत्प्रदमिति निष्कर्षः । *उद्देश्यं=
 ग्रहणम् । *अविवक्षया चाश्रयत्वस्येत्यादिः । *ज्ञानमात्रेति ।
 तदुक्तं—चाश्रयज्ञानयोग्य इति शास्त्रतो ज्ञानमात्रेति वाऽर्थः । इदानीं
 मयस्तानवनेपचाश्रयज्ञानप्रतिबन्धकराहित्यरूपां तद्योग्यतां वृण्वति—
 *न चेति । स्वयं योग्यतामाह—*तेनेति ।

*आशौचाभावेति । तथापि रजोदर्शनस्याशौचाङ्गतापत्त्या
 तदङ्गासम्भवात् । यदि तु भावलक्षणसप्तमी तर्हीहापि तुल्यैव मसि-

यत्तु वर्धमानेनोक्तम्—*ज्ञानोत्तरं हाधिकारो *न
ज्ञानकाले । स्नानकाले *ज्ञानाभावात् । एवं *दर्शनो-
त्तरं मुक्तिपरिणतमस्तेन योग्यतेति, तदपि *प्रतिज्ञामा-
त्रम् । *किञ्च अस्तास्ते

तयोः परेश्वरद्वये दृष्ट्वाऽभ्यवहरेच्छुचिः ।

इत्यादिवाक्यवैयर्थ्यापत्तिः । चाक्षुषज्ञानान्यथालुप-
स्यैवाध्विद्वदे स्नानमिदं । ननु मुक्तिस्नाने शास्त्रेय-
द्वयैवेक्षणत्वात् । तथा च श्रौताऽपि विधिसम्बन्धो विहन्यते ।
तदा 'दृष्टे स्नायात्' इत्यत्रापि तद्विधातएव । 'दृष्ट्वा स्नायात्'
इत्यादौ तु कैमुतिकन्यायैव, तत्र तस्य नावधीयत्वादिति भावः ।

ज्ञानोत्तरं=चाक्षुषज्ञानोत्तरम् । *न ज्ञानकाले=न
चाक्षुषज्ञानकाले । चाक्षुषज्ञानरूपस्याङ्गस्याधिकारसम्पादकत्वा-
दिति भावः । *ज्ञानाभावात्=ज्ञानरूपाङ्गाभावाच्चान्धा-
देरधिकारः *दर्शनोत्तरमिति । योग्यतावशाज्जातस्य सकृ-
दर्शनस्यैव दानादिप्रयोजकत्वोपगमादित्याशयः । *प्रतिज्ञामात्र-
मिति । ज्ञानमात्रस्य प्राप्तत्वाद्वर्शनं नियम्यते, न त्वपूर्वं विधी-
यते, अवग्राहवत् । तथा चान्धादीनामशक्यत्वेन तदङ्गासम्भवेऽपि
यथाशक्त्युपबन्धेनैव नैमित्तिकेऽधिकारो दुर्वारः । नन्वशक्याङ्गाहा-
नेऽप्यधिकारे तत्सम्पादकाग्निविद्याद्यभावेऽपि अधिकारः स्यात् ।
न स्यात् । कर्मयोगविध्यप्रयोज्ये हि न यथाशक्त्यन्यापविषय-
ताम् । यथा स्वतः सिद्धतया कर्मानुरोधेन कर्तुमशक्येषु देशकालकर्त्रे-
कत्वब्राह्मणस्वरामत्वादिषु यथा वा विध्यन्तरसिद्धतया तादृशेषु आ-
धानविधिसिद्धेष्वाग्निषु, अध्ययनविधिषु सिद्धायां विद्यायां च न होतादृशो
दर्शननियम इति भवति यथाशक्त्युपबन्धविषयः । तस्मादन्धादेस्तद-
ङ्गाभावेऽपि स्नानं दुर्वारमिति भावः । एतच्च दर्शनस्य स्नानेऽङ्गत्वमुपेत्य
दूषणमुक्तम् । इदानीं वस्तुतस्तस्याङ्गत्वमेव न सम्भवतीत्याह—*किं
चेति ।

मेव ज्ञानं निमित्तं न चाधुनम् ।

चन्द्रसूरियद्वे नायासास्त्वस्मिन्नि पूर्वतः ।

राहोर्भिमुक्तिं विज्ञाय स्नात्वा कुर्वीत भोजनम् ॥

इति युक्तगौतमेन विज्ञाप्येति ज्ञानमात्रोक्तः । यत्

मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परम् ।

इति तदपि ज्ञानमात्रपरम् ।

*मेघमालादिदोषेण यदि मुक्तिर्न दृश्यते ।

आकलय्य तु तं कालं स्नात्वा भुञ्जीत वाग्यतः ॥

इति गौडनिधन्ये वचनात् । मैत्रम् । अज्ञानस्य

*निमित्तत्वाभावेन निमित्तसमाहित्येनैव ज्ञानलाभे वाक्यवै-

यर्थ्यात्, यस्मात्सोऽपि तदापत्तेः । किञ्च दर्शनं पुंसो *वि-

शेषण *उपलक्षणं वा । । नायः । दर्शनाद्यच्छिन्नं काले

स्नानतुलादानादर्थ्यात् । दर्शनाविच्छेदे कृतमाप स्ना-

नादि न ग्रहणानिमित्तं स्यात् । नान्तरः । 'यावद्दर्श-

नगोचरे' इति *यावत्पदवैयर्थ्यमज्ञात् । *दृष्टग्रह-

दर्शनं मुक्तिस्नानाधिकारमभ्यादकमिति निरस्यति—*मेघेति । तं

कालमित्यस्य मुक्तिकालमित्यर्थः ।

यदेवास्तङ्गतश्चन्द्रो राहोरातनगोचरः ।

आकलय्य तु तं कालं क्रिया कार्या विचक्षणैः ॥

इत्यादिवचनेऽप्येव तं कालमित्यस्य चन्द्रादयकालमित्य-

र्थः । अन्यथा 'तयोः परेऽप्युद्देशे' इत्यनेन विरोधान् ।

*निमित्तत्वाभावेन=अनुष्ठानं हतुम्बन्धवत्तदसम्भवेन । *वि-

शेषणं=विद्यमानं सद् व्यावर्तकम् । *उपलक्षणम्=अविद्यमानं

सत्तादृशम् । *यावदिति । संक्रान्तौ पूर्वोत्तरकालयोः पुण्यत्वात्तद्वै-

षम्यलाभार्थमिदं यावत्पदम् । उपलक्षणं त्वेति त्विहापि तत्कालयोः प्राप्ते-

स्तद्वैयर्थ्यमित्यर्थः । ननु भाविग्रहणमादाय स्नानवारणाय तदित्य-

णोत्तरमपि स्नानायापत्तेश्च । ज्ञानपक्षेऽप्येव दोषस्तुल्य
इति चेत् पूर्वोऽसि । यदि ज्ञानवाचकं पदं श्रूयेत,
ततस्तस्यान्वयो विचार्येत । दृशिस्तु श्रूयत इति वैष-
म्यम् । कथं तर्हि ज्ञानं लभ्यते ? । 'संक्रान्तौ स्नायात्'
इतिवदर्थीदित्येवेहि । अश्रुतत्वादेव नोद्देश्यविशेष-
णविशेषाकृतो वाक्यभेदोऽपि । *अस्तु तर्हि दृष्टं ग्रह-
णं निमित्तमिति चेत् । अस्नास्तेऽस्तोत्तरं स्नानापत्तेः
विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदाच्च । तवाप्येतत्तुल्यमिति चे-
त् 'यावद्दर्शनगोचरे' इति तच्चनेन *तन्निषेधात् । तत्र
त्वन्यग्रह इव अस्नास्तेऽपि स्यात् ।

ग्राह- *दृष्टे इति। *अर्थीदिति । ननु संक्रान्तौ ज्ञानस्याधिकत्वं युक्तं
न तु 'दृष्टे राहौ' इत्यादौ, दृष्टे इति श्रवणादिति चेत् । अत्राहुः-दृष्टे
इति । "यस्य च भावेन भावलक्षणम्" (पा० सू० २-३-३७) इति
सूत्रेण सप्तमी । स्नानरूपभावलक्षणभूतराहुविषयकभावान्तरापेक्षायां
तस्य निमित्तत्वेन लक्षणत्वात् । तत्स्वभावलब्धो ज्ञानरूपो
भावो दर्शनेन लक्ष्यः । यथा "यस्य हविर्निरुप्तं पश्चात् चन्द्रमा
अभ्युदेति" इत्यादौ निरुप्तशब्देन प्रवृत्तिमात्रम् । अप्रवृत्तस्य हविषो-
ऽभिषब्दोक्तचन्द्रोदयलक्षणत्वायोगात् । न चैवं लक्षणा । प्रधानभूत-
सप्तम्यर्थान्वयानुरोधेन गुणभूते प्रातिपदिके तस्या अदोषत्वात् ।
प्रातिपदिकार्थानुरोधेन सप्तम्या एवार्थत्यागे तु तस्या एवासाधुता-
पत्तेः । वस्तुतः शास्त्रीयज्ञानं दशेरभिधेयमेव । "पश्यार्थश्चानालोचने"
"षड् दर्शनानि" इति प्रयोगात् । तथा च क लक्षणाऽपि ।

इयान् परं भेदः- "संक्रान्तौ स्नायात्" इत्यादौ निमित्तमहिम्ना
"दृष्टे राहौ स्नायात्" इत्यादौ तु लक्षणमहिम्नेति । दर्शनविशेषण-
तया निमित्तान्तर्भावं शङ्कते- *अस्तित्वेति । *तन्निषेधादिति ।
योग्यतामुखेन निमित्तावच्छेदकत्वस्यावेदितत्वात् ।

किञ्च दर्शनस्य विधिरनुवादो वा ? । आग्रे ग्रहणो-
द्देशेन दर्शनविधिरन दर्शनविशिष्टस्नानविधिरन स्ना-
नोद्देशेन दर्शनविधिः ? । नायः । अहोद्देशेन स्नानवि-
धानं दर्शनविधानं च वाक्यभेदात् । *एतेन तृतीयो-
दापि परास्वः । न तृतीयः । स्नानस्याप्राप्तेः दर्शनस्य
निमित्तत्वेनाविधेयत्वाच्च । अन्यथा स्वामयमनादौ
प्रसञ्जनविधिः केन वार्येत । अथ *नानावाक्येषु कचि-
दर्शनविशिष्टस्नानविधिः, कानिचन प्राप्तं दर्शनं नि-
मित्तीकृत्य स्नानमात्रविधिः । तन्न । *स्नानस्य प्रधान-
स्य प्राप्तौ तदङ्गदर्शनप्राप्तिः, तस्य च निमित्ते सति
स्नानमित्यन्योन्याश्रयात् । एवं दर्शनविधौ सति त-
न्निमित्तकस्नानविधिः । सति च प्रधानस्नानविधौ त-
दङ्गदर्शनविधिः । एव*अधिकारे प्रयोजकत्वे च यो-

*एतेन=विशेषणविशेष्योभयभिन विधेयस्वभावात् वाक्य-
भेदेन । *नानावाक्येष्वपि निर्वाणसप्तमी । कचित्
“दृष्ट्वा स्नायान्” इत्यादौ दर्शनस्य प्राप्त्यन्वमाहृत्य द्रव्यति-
*स्नानस्येति । नन्वस्तु “दृष्ट्वा स्नायान्” इत्यादौ दर्शनविशि-
ष्टस्नानविधिः “एतस्यैव वारवन्तीयमग्निष्टोममाव कृत्वा” इति
विशिष्टविधिर्दिति चेन्न । “वारवन्तीयमग्निष्टोममाव कृत्वा”
इत्यादौ सर्वथैवाप्राप्तेस्तत्कृत्वा तदुत्तराक्रियाकरणाशक्यतयैव वि-
शिष्टविधिः, इह तु कथंचिदपि प्राप्ते व्याचक्षेप न तद्विधिः । कस्यो-
हि न विधायकत्वं, स्नात्यादेः परस्य लिङादेस्तदर्थविधान एव
च व्यापृतत्वमिति विशेषात् । *अधिकार इत्यादि । स्नानाद्यधि-
कारिणः सिद्धस्य दर्शनाधिकारसिद्धिः तस्य स्नाद्याद्यङ्गत्वात्, अज्ञा-
नां च प्रधानाधिकारिकत्वाद्, दर्शनाधिकारिणश्च स्नानाद्यधिकार-
सिद्धिः तस्य दर्शननिमित्तकत्वात् । एवं स्नानं दर्शने प्रयोजकं

उपम् । *कृत्यार्थपूर्वकाल्पत्यविधौ चास्त्येव वाक्यभेदः ।
अन्यथा स्नानोत्तरमपि दर्शनमङ्गं स्यात् । न द्वितीयः ।

प्रधानत्वात्, दर्शनं च स्नाने निमित्तज्ञानत्वादित्यर्थः । ननु सन्त्वेते
दर्शनस्य निमित्तान्तर्भावे पुष्पवृत्तिविधिप्रवृत्त्यधिकारप्रयुक्तिविरो-
धाः, शुद्धमेवोपरागं निमित्तोक्त्य स्नानं विधाय पश्चात्तदङ्गतया
दर्शनं विधीयतां, दोषाभावात् । तथा हि निमित्तमेव शास्त्रीयं
प्रयोजकं तदुपाधौ नानाधिकानां विधानात् । ज्ञानं त्वर्थतस्तथा ।
तथा च उयोनिःशास्त्रादर्शनयोग्यं ग्रहणं निश्चिन्य धर्मशास्त्रा-
त्तन्निमित्तकं महाभ्युदयमाननं स्नानाद्यवगम्य तत्प्रयुक्त्या दर्शन-
प्रयुक्तिरिति न प्रयुक्तोर्विरोधः, नापि पुष्पवृत्तेः । शास्त्रीयायास्तस्याः
शास्त्रावगतनिमित्तकत्वाददर्शनस्य निमित्तं नन्तर्भावात् । अत एव
न विधिप्रवृत्तेः, नाप्यधिकारस्य । अधिकारो हि कर्तृत्वपूर्वकं
फलस्वाम्यं विधेययोरङ्गप्रधानयोरङ्गप्रयोजकत्वेन तदङ्गाक्षिप्तायाः
कर्तृशक्तेरैव्यात् न त्वविधेयस्य दर्शनस्येत्यत्राह—*कृत्यार्थे-
ति । निरूपितमेतत् । ननु दृश्यविशेषानालिङ्गितस्य दर्शनस्या-
शक्यनिरूपणत्वेनानुवादत्वायोगात् ग्रहणदर्शनं स्नानादिकं प्रति
निमित्तमस्ति ।

सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने ।

इति वचनात्, तदेव चाशौचं प्रत्यपि तथाऽस्तु । अन्यथा “ना-
शुची राहुतारकाः” इति निषेधात् निषेधालकानां शिष्टानां
स्नानाद्यनापत्तेः, अस्तु वाऽत एव निषेधात् सपिण्डजननादिना
निमित्तान्तरेणाशुचेर्दर्शनाभावात्स्नानादेरभावः, अस्तु च नि-
षेधातिक्रमजन्यप्रत्यवायपरिहारस्योपायापेक्षत्वेन तदर्थतया—

चन्द्रसूर्यग्रहे स्नायात् सूतके सूतके तथा ।

इति स्नानादिविधानं सुरापानादिनिमित्तकप्रापयित्ववि-

तत्रापि *दर्शनग्रहणोन्निमित्तत्वे स्नानकथापत्तेः । दर्शनादृक्तौ नैमित्तिकावृत्तिप्रसङ्गादर्शनविशिष्टग्रहण्य विशिष्टस्यानुयादे वाक्यभेदापत्तेः । न च हविरार्तिव-
द्विशिष्टं निमित्तमिति वाच्यम् । आर्तिमात्रस्य हि निमित्तत्वे निमित्तान्तराणि तस्यापत्तेर्नैमित्तिकत्वभ-
ङ्गाद् युक्तं विशिष्टाण्येवमवश्यम् । *इह तु ग्रहणमात्रस्य नि-
मित्तत्वं न काचित्शङ्काः । तस्माद्दर्शनवाक्यानां ग्रस्ता-
स्तथिप्रसङ्गादनादेवग्रहणपरत्वाद्वा ज्ञानस्य चार्थतः
प्राप्तस्तदेव निमित्तम् । तेन मन्वायाकृच्छादनेऽन्धादेश्च
स्नानादि भवत्येवेत्यलं * वेदवाक्यैः संख्यायेन । इति
ग्रहणनिर्णयः ॥

अथ समुद्रस्नानम् । आठवत्तापनः—

समुद्रे पर्वसु स्नायादमायां च विशेषतः ।

पापैर्यमुच्छते सर्वैरमायां स्नानमाचरन् ॥

भृगौ भीमादने स्नानं नित्यमेव विवर्जयेत् ।

भारते—

धानवदित्यत्राह *दर्शनेति

*इह त्विति । दृशिरहितवाक्येषु तत्पदाध्याहारा-
करणेन लाघवात् । प्रगल्भे विशिष्टादेश्यत्वे तु विशेषणावृत्तौ
स्नानाद्यावृत्तिप्रसङ्गः, उपधातादिविशिष्टाग्निं निमित्तीकृत्य श्रुता-
नामुपधाताद्यावृत्तिवदिति भावः । *अनादेद्येति उक्ता-
भिप्रायम् । ननु—

मीमांसका हि वाक्यार्थविचारे प्रसक्ते सति ।

लोकदृष्टीः प्रतिघ्नन्ति वचनव्यक्तिपाशुभिः ॥

इति दर्शनादमीमांसकाभिमतमात्रमेतत् । दर्शनं विना स्ना-
नादि तु दुष्करमेवेत्यत्राह *अलमित्यादि । दर्शनस्य निमित्ता-

अश्नत्थमागरी मेतगौ न स्पष्टव्यौ कदाचन ।

अश्नत्थं मन्दचारं तु सागरं पर्वणि स्पृशेत् ॥

पृथ्वीचन्द्रोदये स्कान्दे-

पुनाति पर्वणि स्नानात्तर्पणैः सरितां पतिः ।

कदाचिदपि नैवात्र स्नानं कुर्यादपर्वणि ॥

अस्यापवादस्तत्रैव प्रभासखण्डे-

पर्वकाले च संप्राप्ते नदीनां च समागमे ।

संतुषन्धे तथा भिन्नी तार्थेऽन्येषु संयुते ॥

एवमादिषु सर्वेषु मेध्योऽन्ये तु स्वकर्मणि ।

तथा-

विना मन्त्रं विना पर्व *क्षुरकर्म विना नरैः ।

कुशाग्रेणापि देवेशि न स्पष्टव्यो महोदधिः ॥

न्तर्भावे नैमित्तिकेषु निमित्तवत् एवाधिकारादधिकारिणश्च तदकरणे प्रत्यवायादर्शने सति स्नानाद्यकरणे प्रत्यवायः 'तदभावे च तदभाव' इति प्रत्यवायककृत्कर्मानुष्ठानान्यतरप्रयोजकं दर्शनं बुद्धिपूर्वकारी कोऽपि न कुर्यादिति तन्नियोजकः स्नानादिविधिर्दुःस्थितः स्यात् । न चैवमाधानाध्ययनाभ्यामग्निविद्याऽर्जनमपि न कोऽपि कुर्यात् । तस्मिन् सति अग्निहोत्रादिकर्माकरणे प्रत्यवायस्य तत्परिहारार्थं कष्टकर्मकरणस्य चापत्तेः, सिद्धाग्निविद्यस्यैव कर्माधिकारोपगमात् तयोः कर्मविध्यप्रयोज्यत्वात्, इति वाच्यम् । नित्यतया तयोः पुरुषार्थत्वेनोपगमात्, वात्यताऽनाहिताग्नितयोरुपपातकपाठादपि विद्यावस्वरूपकर्माधिकारस्यासंपादने प्रत्यवायकत्वनाद्वेति । एवमादिष्विति । एवमादिषु देशकालेषु सर्वेषु कर्मसु मेध्यः, अन्ये देशादौ तु स्वकर्मणि तत्तीरवासिनां नियमिते कर्मणि मेध्य इत्यन्वयः । *क्षुरकर्म=समुद्रलक्षणतीर्थप्रयुक्तम् ।

तथा—

न कालनिगमः सर्वो समुद्भूतानकर्मणि ।

तस्मिन्निधौ तत्रैव—

विष्णुलादिसमुत्पत्तौ कृत्यं लोकस्य हरे ।

पापानस्ते सदा दक्ष आहारार्थं प्रकल्पयन्ताम् ॥

इति पापानां प्राप्तिरपि—

विद्यारत्ना च चतुर्णां च विद्वद्गोत्रे विद्यां पते ।

साक्षिण्यं कुरु मे देव सागरे लवणाश्मसि ॥

नमस्ते विद्वद्गुहाय नमो विद्वदो अपांपते ।

नमो जलविस्तराय नदीनां पतये नमः ॥

समस्तजगदाचार शङ्खचक्रगदाधर ।

देव देहि समानृजां तव नार्थानिषेवणे ॥

प्रितश्चान्तकर्माशानं नमो विष्णुमुमापतिम् ।

साक्षिण्यं कुरु देवेश सागरे लवणाश्मसि ॥

अग्निश्च योनिरनिलश्च देहो

रेतोभा विष्णुरभूतस्य नाभिः ।

एतद् भुवन्पाण्डुर सत्यवाक्यं

ततोऽवगाहंत पतिं नदीनाम् ॥

इति भारतोक्तमन्त्रान्पठित्वा विधिवत्सनात्वा—

सर्वरत्नो भवान् श्रीमान् सर्वरत्नाकरो यतः ।

सर्वरत्नप्रधानस्त्वं गृहाणाद्यं महोदधे ॥

इत्यद्यं दत्त्वा तर्पयेत् । यथाक्तं पृथ्वीचन्द्रेऽद्यं स्कान्दे—

विष्णुलादं विकण्वं च कृतान्तं जाविकेद्वरम् ।

वसिष्ठं वामदेवं च पराशरमुमापतिम् ॥

वाल्मीकिं नारदं चैव बालखिल्यांस्तथैव च ।

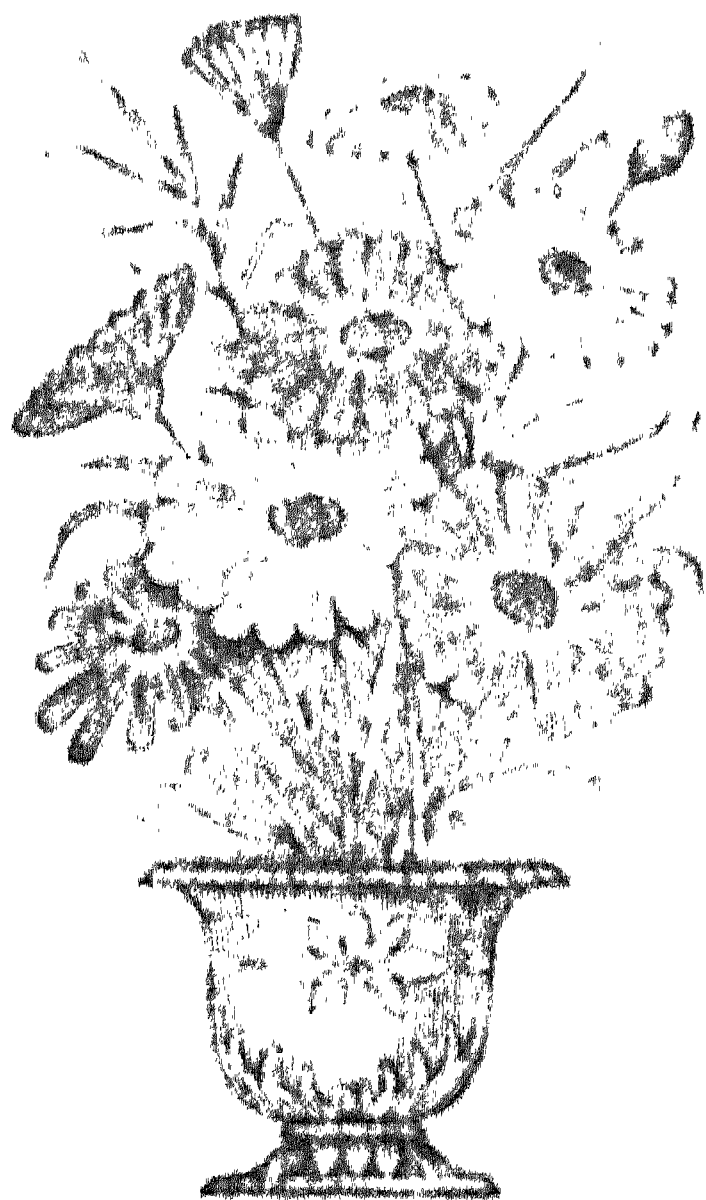
बलं नीलं गवाक्षं च गवयं गन्धमादनम् ॥

जाम्बवन्तं हनूमन्तं सुग्रीवं चाङ्गदं तथा ।
 मैन्दं च क्रिविदं चैव कवभं शरभं तथा ॥
 रामं च लक्ष्मणं चैव सीतां चैव यशस्विनीम् ।
 एतांस्तु तर्पयन्निदं जलमध्ये विशेषतः ॥
 आब्रह्मस्तस्यार्पणं यत्किञ्चित्सचराचरम् ।
 मया दत्तेन तोगेन तृप्तिमेवाभिगच्छतु ॥ इति ॥

इति श्रीमामांसकनारायणभट्टसुरिसुनुरामकृ-
 ष्णभट्टात्मजदिनकरभट्टानुजकमलाकरभ-
 ट्टकृते निर्णयसिन्धौ प्रथमः परि-
 च्छेदः समाप्तः ॥

गुणरसेभभनाथमिताब्दका-
 धिकनभस्य सितेष्टुगिकातिथौ ।
 सुरगुरावलिखल्लघुमूलजि-
 त्प्रथमनिर्णयसिन्धुजटिष्णम् ॥ १ ॥
 हुतभुगृत्विभचन्द्रसमागता-
 धिकनभस्य मितेष्टुगिकातिथौ ।
 प्रथमनिर्णयसिन्धुपरिच्छिदा
 विवरणं व्यालिखल्लघुमूलजित् ॥ २ ॥

इति प्रथमस्य वृत्तिः ॥

श्रीः ।

सव्याख्ये निर्णयसिन्धौ

द्वितीयः परिच्छेदः ।

श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ मन्वत्सरप्रतिपदमारम्भ—
*तिथिकृत्ये च कृष्णादि व्रते शुक्लादिमेव च ।
विवाहादौ च सौरादि मासं कृत्यं निविर्दिशेत् ॥
=इति ग्राम्यं *प्रायशोऽनुमृत्य तिथिनिर्णयस्वत्कृत्यं
च निरूप्यते । तत्र मीनसंक्रान्तौ पश्चात्पौडश घटिकाः
पुण्यकालः । रात्रौ तु निशश्चित्प्राक्परतश्च संक्रमे
पूर्वोत्तरदिनार्धे(१) पुण्यं, निशाये तु दिनद्वयं पुण्यामिति
सामान्यनिर्णयादनन्तरम् ॥

अथ तिथिनिर्णयः । तत्र चैत्रशुक्लप्रतिपदि *वत्सरा
रम्भः । तत्रौदयिका प्राज्ञा ।

श्रीगणेशाय नमः ॥

*तिथि कृत्ये चेति । यद्यप्यग्रे शुक्लादिमासेन तिथिनिर्ण-
यकरणाद्विरोधो भाति, तथाऽपि 'व्रते शुक्लादिना' इत्युक्तेर्न दोषः ।
तत्र तिथिकृत्यानि दीपावल्यादीनि कृष्णादिमासेनैव । शुक्लादि-
मासावलम्बनं च चैत्रादिविशेषवन्मासानां तत्र मुख्यत्वात् ।
वस्तुतः 'श्रावणे बहुले पक्षे' इत्यादौ श्रावणः शुक्लादिः । 'व्रते शुक्ला-
दिमेव च' इत्युक्तेः । 'मामि भाद्रपदे' इत्यादौ तु नेत्येतदर्थं *प्रायश
इति । *वत्सरारम्भ इति । तत्र शकादिश्रावणमपि कार्यम् ।

(१) रात्रावर्धरात्रात्प्राक् संक्रमे पूर्वदिनस्य पश्चार्धे परतश्च संक्रमे
उत्तरदिनस्य पूर्वार्धे पुण्यमित्यर्थः ।

सैत्रे मासि जगद्गुप्ता मन्त्रो जगत्संस्तुति ।

शुक्लपक्षे मघसे तु नदा सूर्योदये सति ॥

इति हेमाद्रौ ब्राह्मणैः । दिनद्वये नद्यः सायन्यासौ*
वा पूर्वेषु । तदुक्तं ज्योतिर्निधने-

शक्रवत्समभूयमन्त्रिणां समधान्यं च समेयवतीनाम् ।

श्रवणान्पटनाद्यैः नृणां शुभनां मान्यदुर्गं सह त्रिधा ॥

सैत्रे मासि महाबाहो पुण्या या प्रतिपत्परा ।

तस्यां वै निम्बपत्राणि पाठ्य संशृणुयानिधिषु ॥

तत्र (१) यष्टीप्रवेशः कार्यः । उपरि-नरामुक्तमायाप-

यष्टिं च त्रैलोक्यं तस्यै दृढा वृत्तिविपुलिनः ।

इष्टमदानमुद्दिश्य जिह्मनां प्रतिपालनीम् ॥

ततः शक्रस्य पूजार्थं भूमौ भूमिपतिस्तदा ।

प्रवेशं कारयामास मते संनमरे नदा ॥

ततः प्रभृति चाद्यापि यष्टुः शितिपसम्भवेः ।

प्रवेशः क्रियते राजन यथा तेन प्रवर्तितः ॥

अपरेशुस्ततस्तस्याः क्रियते तूच्छया नृपः ।

अलङ्कृतायाः पिटर्कमन्त्रैर्माल्यैश्च भूषणैः ॥

माल्यदामपरिमिता विभवन् क्रियतेऽपि च ।

इति भारतात् । पिटर्कः=काष्ठार्द्रचितपात्रभेदः ।

*अठ्यासादिति । तत्राऽमात्रास्यासत्वेऽपि संकल्पः प्रातरेव ।

‘प्रातः संकल्पयेत्’ इति वातगात्, संकल्पवचनाच्च प्रतिपत्संकीर्त-
नम् । आपाद्यसांकल्पस्य प्रयोगान्विषयत्वं संकल्पविषयत्वात् ।

केचित्तु ततोऽप्युषः कालः प्रशस्तः ‘तावन्ति कुर्यात् यत्कारी
स्यात्’ इति श्रुतिद्वयारुधाने वेदभाष्ये सूर्यादयात्प्रागारम्भस्य
सतामपि शास्त्रोक्तदोषाणामुपशामकत्वात्केः, सीमांसकैः ‘पुरावाचः

(१) ‘तत्र च गृहीकार्या’ इति कश्चित् पुस्तके पाठः ।

चैत्रे सितप्रतिपदि

यो वारोऽर्कोदिने स वर्षेशः ।

उदयदितये पूर्वं

नोदययुगुलेऽपि पूर्वं स्थात्(१) ॥

यस्माच्चैत्रसितादेरुदयाज्ज्ञानाः प्रवृत्तिरब्दादेः ॥ इति ॥

वत्सरादौ यमन्तादौ बालिराज्ये तथैव च ।

पूर्वत्रिद्वैव कर्तव्या प्रतिपत्सर्वदा बुधैः ॥

इति वृद्धवासिष्ठोक्तः ।

चैत्रमासस्य या शुक्ला प्रथमा प्रतिपद्भवेत् ।

तदह्नि ब्रह्मणः कृत्वा सांप्रथमस्तु पूजनम् ॥

संवत्सरमवाप्नोति सौख्यानि भृगुनन्दन ॥

इति हेमाद्रौ विष्णुधर्मोक्तिः । यदा तु चैत्रो मलमासो भवति तदा दैवकार्यस्य तत्र *निषिद्धत्वाच्छुद्धे मासि संवत्सरारम्भः कार्य इति केचिदाहुः । निष्कर्षस्तु—

शुक्लादेर्मलमासस्य साऽन्तर्भवति चोत्तरः ।

इत्यादिवचनादप्रिमवपन्तिः पातान्मलमासमारभ्यैव वर्षप्रवृत्तेः शुक्रास्तादाविव मलमास एव कार्य इति वयं प्रतीमः ।

ननु शुक्रास्तादौ चैत्रशुक्लप्रतिपदन्तरस्याभावाद्युक्तं तन्मध्य एवानुष्ठानम् । मलमासे तु शुद्धप्रतिपदन्त-

प्रवादितो निर्वपेत्'इत्यस्य नियमविधित्वार्थमुपःकालस्यापि प्रातः-
शब्दवाच्यत्वोपगमाच्च । 'अश्लीलसंज्ञस्तु भागः परं निषिद्धो न
श्रीर्यस्येति स्वरूपात्'इत्याहुः । *निषिद्धत्वादिति ।

(१) यदा दिनद्वये उदयकाले चैत्रशुक्लप्रतिपत् तदा पूर्वस्मिन् दिने यो वारः स वर्षेशः । यदा दिनद्वयेऽप्युदयकाले प्रतिपदाऽस्ति तदाऽपि पूर्वस्मिन्नेव वारो वर्षेश इत्यर्थः ।

रस्य सम्भवात् शुद्ध एव वत्सरारम्भो युक्त इति चेत्,
आन्तोऽसि* । न हि प्रतिपदन्तरसत्त्वं प्रयोजकं, विःक-
रणापत्तेः वर्षशब्द(१)यापत्तेश्च । अपि तु वत्सरारम्भः
स तु मलमासोऽपीत्युक्तं प्राक् । न हि वैश्वशुक्लादि-
मलमासः पूर्ववर्षेऽन्तर्भवतीति ब्रह्मणाऽपि सुवचम् ।
अत्र तैलाभ्यङ्गो नित्यः ।

वत्सरादौ वसनत्वादौ अतिराज्ये तथैव च ।

तैलाभ्यङ्गमकुर्याणां नरकं प्राप्नुयान्ते ॥

इति वसिष्ठोक्तः ।

अस्यामेव नवरात्रारम्भः । तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे—

शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी* । इति ।

तत्र परयुतैव ग्राह्या ।

श्रौतस्मार्तक्रियाः सर्वा द्वादशे मासि कीर्तिताः ।

त्रयोदशे तु सर्वास्ता निष्फलाः परिकीर्तिताः ॥

तस्मात्रयोदशे मासि कुर्यान्ना न कथञ्चन ।

कुर्वन्ननर्थमेवाशु कुर्यादात्मनिनाशनम् ॥

=इत्यादिना । *आन्तोऽर्सात्थादि ।

नवरास्तु प्रतिपदः प्राधान्याच्छुद्धातदितरसमवाये शुद्धैव
ग्राह्या । किञ्च यादृशेन स्थूलोपाधिना शुद्धा भवति तादृशस्तत्स-
जातीयः स मलमासो न तु स एव, उत्तरमासशेषत्वविरोधात् । अत
एव न तत्तत्तिथिकूटः । एवं च 'उत्तरेऽब्दे च कार्याणि' इत्युक्तेरुत्त-
रत्रैव वत्सरारम्भः, तत्रैवाभ्यङ्गस्नानादिश्चेति प्राहुः ।

*या च वार्षिकीति । वर्षाशब्दो वर्षादिपरः । वर्षे वर्षे
भवेति व्युत्पत्त्या प्रतिवर्षादिकर्तव्यत्वं, याचेति चकारेण तत्स-
मुच्यः ।

(१) वर्षशब्दवापत्तेः वर्षशब्दत्वापत्तेश्चेति प्राचीनपुस्तके पाठः ।

अमायुक्ता न कर्तव्या प्रतिपञ्चाण्डिकाऽर्चने ।
मुहूर्तमात्रा कर्तव्या द्वितीयादिगुणान्विता ॥
इति देवीपुराणात् ।

तिस्रो लंकाः पराः प्रोक्तास्त्रिधयः कुरुनन्दन ।
कार्तिकाश्चयुजोर्मासौश्चैत्र मास च भारत ॥
इति हेमाद्रौ ब्राह्मोक्तेः । पराः=परयुताः ।

*अत्र विशेषः पारणानिर्णयश्च शारदनचरात्रे वक्ष्यते ।
अत्र प्रपादानमुक्तमपराके भविष्ये—

अतीतिं कालगुणे मासं प्राप्तं चैत्रमहोत्सवे ।
पुण्येऽह्नि विप्रकथिते प्रपादानं समारभेत् ॥
इत्युपक्रम्य—

ततश्चात्मसर्जयैस्त्रिद्वान्सन्त्रेणानेन मानवः ।
'प्रपेयं सर्वसामान्या *भूतेभ्यः प्रतिपादिता ॥
अस्याः प्रदानात्पितरस्तृप्यन्तु हि पितामहाः' ।
अनिवार्यं ततो देयं जलं मासचतुष्टयम् ॥ इति ।

तथा—

प्रपां दातुमशक्तेन विशेषाद्धर्ममीप्सुना ।
प्रत्यहं धर्मघटकां वस्त्रसंवेष्टिताननः ॥
ब्राह्मणस्य गृहे देयः शीतामलजलः शुचिः ॥

तत्र मन्त्रः—

'एष धर्मघटो दत्तो ब्रह्माविष्णुशिवात्मकः ।
अस्य प्रदानात्सकला मम सन्तु मनोरथाः' ॥
अनेन विधिना यस्तु धर्मकुम्भं प्रयच्छति ।
प्रपादानफलं सांऽपि प्राप्नोतीह न संशयः ॥ इति ।

*अत्रेति । चण्डिकाऽर्चनविषयकसकलविधिनिषेधाना-
मिहापि प्रवृत्तिरिति भावः । *भूतेभ्य इति । पञ्चादिसाधारण्य-

चैत्रशुक्लतृतीयायां गौरीमाद्वयरमयुतां संपूज्य दोलो-
त्सवं कुर्यात् । तदुक्तं निर्णयामृते दर्शपुराणे—

तृतीयायां यजेद्देवीं शंकरेण समन्विताम् ।

कुङ्कुमागुरुकर्पूरमणिवस्त्रसुगन्धकैः ॥

अगन्धधूपदीपैश्च दमनेन विशेषतः ।

आन्दोलयेन्नतो वत्स शिवोयातुष्टये सदा ॥ इति ।

अथ क्षतुर्धायिता ग्राह्या ।

मुहूर्तमात्रमस्वेर्जाप दिने गौरीव्रतं परे ।

इति माधवोक्तोः । अथ सौभाग्यशायनव्रतमुक्तं मातृस्ये-

वसन्तमासमासात् तृतीयायां जनाप्रिये ।

सौभाग्याय सदा स्त्रीभिः कार्यं पुत्रसुखेप्सुभिः ॥ इति ।

*तत्रापि परयुतैव ।

इयं च मन्वादिरपि । अत्रैव प्रसङ्गात्सर्वमन्वादिर्नि-
र्णीयते(?) । ताश्चांक्ता दीपिकायाम्—

‘तिथ्यग्नी न तिथिस्तिथ्यां कृष्णेभ्योऽनलो ग्रहः ।

तिथ्यर्को न शिवोऽश्वोऽमातिथी मन्वादयो मधोः’ ॥

इति ।

तिथिः=पूर्णिमा । अग्निः=तृतीया । नति । वैशाखे ना-
स्तीत्यर्थः । आशा=दशमी । कृष्णेभ्यः=कृष्णाष्टमी ।

अनलः=तृतीया । ग्रहो=नवमी । अर्को=द्वादशी । नति ।

मार्गशीर्षे नेत्यर्थः । शिवः=एकादशी । अश्वः=मसमी ।

मधोऽथैत्रादारभ्यैता मन्वादय इत्यर्थः । अथ *मूलवच-

कायः । *तत्रापीति । गौरीव्रतत्वात् । *मूलेति ।

आश्वयुक् शुक्लनवमी कार्तिके द्वादशी तथा ।

तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥

(१) मुम्बापुरीस्थमुद्रितपुस्तके ‘मन्वादिनिर्णय उच्यते’ इति पाठः ।

नानि हेमाद्र्यादर्जुनानि । एताश्च मन्वादयो हेमाद्रिमते
शुक्लपक्षस्थाः पूर्वाह्निकाः, कृष्णपक्षस्था अपराह्निका
ग्राह्याः ।

पूर्वाह्ने तु सदा ग्राह्याः शुक्ला मनुयुगादयः ।

दैवे कर्मणि पित्र्ये च कृष्णे चैवापराह्निकाः ॥

इति गारुडवचनात् ।

‘अथा मन्वादिपुगादिकर्मलिख्यः

पूर्वाह्निकाः स्युः सिते

विज्ञेया अपराह्निकाश्च बहुले’

इति द्वापिकोक्तं च कालादर्शं त्वपराह्निक्यापित्र्यं मन्वा-
दिपुक्तं तत्तु अयुक्तमिति युगादिनिर्णये लक्ष्यमः । अत्र
च आह्निकं मानस्ये—

कृतं आह्नं विधानेन मन्वादिषु युगादिषु ।

हायनानि विवाहस्य पितृणां तृप्तिदं भवेत् ॥ इति ।

मन्वादिआह्नं च मलमामं सति मासद्वयेऽपि कार्यम् ।

मन्वादिकं तैत्थिकं च कुर्यान्भासद्वयेऽपि च ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकांतेः । अत्र पिण्डरहितं आह्नं
(कुर्यात् । तदुक्तं कालादर्शं—

विष्टवायनसंक्रान्तमन्वादिषु युगादिषु ।

विष्टाय पिण्डनिर्वापं सर्वं आह्नं(?)समाचरेत् ॥ इति ।

फाल्गुनस्य त्वमावास्या पुष्यस्यैकादशी सिता ।

आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी ॥

श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथाऽऽषाढी च पूर्णिमा ।

कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्यैष्ठी पञ्चदशी सिता ॥

मन्वन्तरादयश्चैता दत्तस्याऽक्षयकारकाः ॥ इति ॥

(१) कंसान्तर्गतो ग्रन्थः कपुस्तके नास्ति ।

मन्त्रादिश्राद्धं नित्यम् । अकरणे प्रायश्चित्तदर्शनात् ।
तदुक्तमृग्विधाने—

त्वं भुवः प्रथिमन्त्रं च ज्ञानवारं जले जपेत् ।

मन्त्रादयो यदा न्यूनाः कुरुते नैव वा पियः ॥ इति ।

एवं यत्र प्रायश्चित्तबीज्यादिदर्शनं तानि क्षयण-
वतिश्राद्धानि नित्यानि । तानि तु —

अमायुगमनुकारान्तघृतिपातप्रहालयाः ।

अन्वष्टकां च पूर्वैः पणवत्यः प्रकीर्तिताः ॥

इत्युक्तानि । अकारादष्टकाप्रहणम् ।

चैत्रशुक्लतृतीये च मत्स्यजयन्ती । अत्रैव प्रसङ्गा-
दष्टावतारजयन्त्यो निर्णीयन्ते । तत्र पुराणसमुच्चये —

मत्स्योऽभूद्धतभुग्दने मधुसिने कर्मो विधौ साधवे

वाराहो गिरिजासुते नभसि यदुभूते सिने साधवे ।

सिंहो भाद्रपदे सिने हारतिर्धौ श्रीवामनो साधवे

रामो गौरितथावतः परमभूद्रामो नवम्यां यधोः ॥

कृष्णोऽष्टम्यां नभसि सितपरे, सार्धदने यदशम्यां

बुधः, कल्की नभसि समभूद्धदुह्यपत्न्यां क्रमेण ।

अहो मध्ये वामनो रामरामो

मत्स्यः क्रौञ्चश्चापराहं विभागं ।

कर्मः सिंहो बौद्धकल्की च स्वर्गं

कृष्णो रात्रौ कालमाग्ये च पूर्वं ॥ इति ।

केचित्तु स्फुटान् श्लोकान् पठन्ति । तथा —

अत्र विशेषानिर्देशं युक्तः । क्षयणवत्य इति । यत्र वर्षमध्ये
द्विर्व्यतीपातादि तत्र सप्तनवत्यादि अविकस्यापि तस्याधिका-
ग्राह्यत्वात् । एवं द्वासप्ततीत्यत्रापि । द्वाभुक्=तृतीया । विधुः=द्वादशी
गिरिजासुतः=चतुर्थी । भूतं=चतुर्दशी । हरिः=द्वादशी । गौरी=

चैत्रे तु शुक्लपञ्चम्यां भगवान्मनीनिरूपयधुक्* ।
ज्येष्ठे तु शुक्लद्वादश्यां कूर्मरूपधरो हरिः* ॥
चैत्रेऽकृष्णे नवम्यां तु हारिवारिरूपधुक्* ।

तृतीया । *धृगिति । ततः—

वेदस्योद्धरणार्थाय मध्याऽह्ने समुपस्थिते ॥
मध्याह्नव्यापिनी यत्र पञ्चमी मूलमंयुता ।
तत्रोपवासं कुर्यात् विष्णुमायुज्यमाप्नुयात् ॥
पञ्चमी गणसंयुक्ता नोपोष्या हि प्रयत्नतः ।
वेदस्योद्धरणार्थाय भूमिसंस्थापनाय च ॥
परित्राणाय साधूनां जातो मत्स्यः स्वयं हरिः ।
गृहाणार्घ्यं मया दत्तं जनन्या सहितो हरे ॥
देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य अनन्ते फलमश्नुते ।
यत्किञ्चिदत्तं यद्दानं तद्दानं मेरुणा समम् ॥ इति ।

*हरिरिति ।

कृतिकाकृत्तसंयोगे सायाह्ने च विधुदये ।
द्वादश्यां पूर्वविद्धायामुपवासव्रतं चरेत् ॥
जगन्निर्बहणार्थाय विश्वसंस्थापनाय च ।
परित्राणाय साधूनां जातः कूर्मः स्वयं हरिः ॥
गृहाणार्घ्यं मया दत्तं गिरिणा सहितो हरे ।
स्नानं दानं प्रकुर्वीत पितॄनुद्दिश्य तर्पणम् ॥
वित्तशास्त्रं न कर्तव्यं विष्णुमायुज्यमिच्छता ।
जयन्ती व्रतमाहात्म्यं श्रोतव्यं च विशेषतः ॥ इति ।

*धृगिति ।

शुक्लपक्षे विशेषेण प्रभाते समुपस्थिते ।
नवमी चाष्टमीविद्धा त्याज्या विष्णुपरायणैः ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन दशाविद्धा प्रशस्यते ।

नरसिंहश्चतुर्दशं नैजाम्ने शुक्लपक्षके ॥

सामि भाद्रपदे शुक्लपक्षे वागना हरिः ॥

दुष्टमालिनिनाशाय भूतारोग्यकारणाय च ॥

परित्राणाय साधूनां हरिर्वागद्वयभृक् ।

गृहाणार्घ्यं यथा दत्तं धन्यता सहितं हरे ॥

तत्रोपवासं कुर्यात् पितृनादिभ्य नर्पणम् ।

यदेव दीयते तदाश्चिन्तनं मेघना समम् ॥ इति ।

*पक्षके इति ।

स्वातीयोगे च संख्यायां मन्दवासरसंयुते ।

संख्याकाले समुत्पन्नो रक्षोदमनकारणान् ॥

स्वम्भात्मह लमाद्योर्य भेतायामादिपूरुषः ।

जयायुक्ता न कर्त्तव्या परनिद्धा प्रशस्यते ॥

हिरण्यस्य त्रयार्थाय महाद्वन्द्वदाय च ।

दानवानां विनाशाय दैत्यानां निधनाय च ॥

परित्राणाय साधूनां ज्ञातो नरहरिः स्वयम् ।

गृहाणार्घ्यं यथादत्तं श्रोत्रहृत्प्राप्तं सहितं हरे ॥

स्नानं दानं च कर्त्तव्यं पितृनादिभ्य नर्पणम् ।

वित्तशाठ्यं न कुर्यात् विष्णुलोकं गहीयते ॥

*हरिरिति ।

सङ्गमे श्रवणे चैव पुण्यकालः प्रशस्यते ।

द्वादशी श्रवणोपेता मध्याह्न्यापिनी तिथिः ॥

तत्रोपवसते कापी विष्णुमाश्लिष्येत्तत्र ।

सङ्गमे सरितः स्नात्वा जाह्नवीस्नानजं फलम् ॥

जाता बलिनिनाशाय धर्मसंस्थापनाय च ।

दानवानां विनाशाय दैत्यानां निधनाय च ॥

परित्राणाय साधूनां वासनश्च स्वयं हरिः ।

राधशुक्लतृतीयायां रामो भार्गवरूपधृक्* ॥
चैत्रशुक्लनवम्यां तु रामो दशरथात्मजः* ।

गृहाणाढ्यं मया दत्तमदित्या सहितो हरे ॥
स्नानं दानमित्यादि प्राप्नुवतु ।

*धूमिति ।

तृतीया माधवे शुक्ला रोहिण्यामरुणोदये ।
जमदग्निकुलादित्यां जातो भृगुपतिः स्वयम् ॥
द्वितीयाशेषसंयुक्तां यः कुर्यात्स नराधमः ।
तृतीया गणसंयुक्ता सर्वकामफलप्रदा ॥
जातः क्षत्रवधार्थाय भूभारोत्तारणाय च ।
वृत्तिपालकधर्मज्ञद्विजसंस्थापनाय च ॥
परित्राणाय साधूनां जातो भृगुपतिः स्वयम् ।
गृहाणाढ्यं मया दत्तं रेणुकासहितो हरे ॥
उपवासव्रतं तत्र आद्देशं नमोत्तमैः ।
यत्किञ्चिदीयते दानं तद्दानं मेरुणा समम् ॥

*दशरथात्मज इति ।

चैत्रशुक्लनवम्यां च जातो रामः स्वयं हरिः ।
पुनर्वसुसंयोगे सा तिथिः सर्वकामदा ॥
सैव मध्याह्नयोगेन महापुण्यतमा भवेत् ।
नवमी चाष्टमीविद्धा त्याज्या विष्णुपरायणैः ॥
तत्रोपवासं कुर्यात् विष्णुमायुज्यमाप्नुयात् ।
दशाननवधार्थाय भूभारोत्तारणाय च ॥
दानवानां विनाशाय दैत्यानां निधनाय च ।
परित्राणाय साधूनां जातो रामः स्वयं हरिः ॥
गृहाणाढ्यं मया दत्तं आतृभिः सहितोऽनघ ।
स्नानं दानं प्रकुर्वन्ति पितृनुद्दिश्य तर्पणम् ॥

नभस्ये तु जितीयायां बलभद्रोऽभवद्भरिः ॥

श्रावणे बहुलेऽष्टम्यां कृष्णोऽभुद्रोऽकक्षरक्षकः ।

॥उपेष्टशुक्रजितीयायां बौद्धः कल्की भविष्यति ॥

यत्किमिदीयते दानं कदानं मेरुणा समम् । इति ।

॥हरिरिति । बलभद्रकृष्णयोगैतभेदेन गणनायां भेदः ।

बलभद्र एतावतार इति स्वाभिप्रायः ।

॥रक्षक इति ।

अर्द्धरात्रे च रोहिण्यां या तिथिः सर्वकामदा ॥

अर्द्धरात्रेऽष्टमी पूर्णया पूर्वा वा यदि वा परा ।

रोहिणीसहिता स्तोका मुक्तिदा सर्वजन्तुषु ॥

तत्रोपवासं कुर्वीत नात्र कार्या विचारणा ।

उपोषणं जागरणं विशेषेण प्रशस्यते ॥

स्नानं दानमिन्यादिद्व्यलोकः ।

जातः कंसवधार्थाय भुभोगेत्तारणाय च ॥

दानवानां वधार्थाय दैन्यानां निधनाय च ।

परित्राणाय साधूनां जातः कृष्णः स्वयं हरिः ॥

गृहाणार्घ्यं मया दत्तं देवक्या सहितो हरे ।

॥उपेष्ट इति ॥ भाद्र बौद्धः, उपेष्ट कल्कीत्याहुः ।

भाद्रयुक्तद्वितीया च हस्तनक्षत्रसंयुता ॥

चन्द्रोदये समुत्पन्ने बौद्धरूपोऽभवद्भरिः ।

नन्दायुक्ता न कर्तव्या द्वितीया विष्णुतत्परैः ॥

कामान्मोहात्प्रकुर्वीत दुष्टानां विजयो भवेत् ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन गौरीयुक्ता प्रशस्यते ॥

तत्रोपवासं कुर्वीत विष्णुमायुज्यमाप्नुयात् ।

जातः कारुण्यमायाय दुष्टानां निधनाय च ॥

परित्राणाय साधूनां जातो बौद्धः स्वयं हरिः ।

गृहाणार्घ्यं मया दत्तं श्रीदेव्या सहितो हरे ॥

इति । कोक्कुगास्तु वाराहपुराणस्थत्वेन वाक्यानि पठन्ति—

‘आषाढे शुक्लपक्षे तु एकादश्यां महातिथौ ।
जयन्ती मत्स्यनाम्नीति तस्यां कार्यमुपोषणम् ॥
नभोमासि तृतीयायां हरिः कमठरूपधृक् ।
नभस्यशुक्लपञ्चम्यां वराहस्य जयन्तिका ॥
वैशाखे तु चतुर्दश्यां नृसिंहः समपद्यत ।
मासि भाद्रपदे शुक्लेकादश्यां वामना हरिः ॥
वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां भृगुदत्तः ।
चैत्रे नवम्यां रामोऽभूत्कौशल्यायां परः पुमान् ॥
श्रावणे बहुलेऽष्टम्यां वासुदेवो जनार्दनः ।
पौषशुक्ले तु सप्तम्यां कुर्याद् बौद्धस्य पूजनम् ॥
माघशुक्लतृतीयायां कालिकनः पूजनं हरेः ।
प्रातः प्रातस्तु मध्याह्ने सायं सायं तथा निशि ॥
मध्याह्ने मध्यरात्रे च सायंप्रातरनुक्रमतः ॥

इति । तदत्र समूलत्वनिर्णये सति कल्पभेदेन व्यवस्था द्रष्टव्या । एताश्च तदुपासकानां नित्याः, अन्येषां तु काम्याः । जन्माष्टम्यादौ तु विशेषं वक्ष्यामः ॥

स्नानं दानमित्यादि ।

ज्येष्ठे शुक्लद्वितीया च पुनर्वसुसमन्विता ॥
सूर्योदये समुत्पन्ने कल्की विष्णुस्तदाऽभवत् ।
द्वितीया गौरिसंयुक्ता उपपन्ना व्रतादिषु ॥
नन्दायुक्ता न कर्त्तव्या विष्णुसायुज्यमिच्छता ।
स्नानं दानं च यत्किञ्चित्तदक्षयमुदाहृतम् ॥
जातो म्लेच्छवधार्थाय दुष्टानां निधनाय च ।
परित्राणाय साधूनां धर्मसंस्थापनाय च ॥

* चैत्रशुक्लपञ्चमी कल्पादिः । तदुक्तं तैत्तिरीयसंहितायां—
 ब्रह्मणो या दिनस्यादिः कल्पादिः सा प्रकीर्तिता ।
 वैशाखस्य तृतीया या कृष्णा या काल्पगुनस्य च ॥
 पञ्चमी चैत्रमासस्य तथैवान्त्याः तथा परा ।
 शुक्ला त्रयोदशी मासे कार्तिकस्य तु सप्तमी ॥
 नवमी मार्गशीर्षस्यः सप्तमीः संस्मराम्यहम् ।
 कल्पानामादयो ज्ञेया दक्षस्याक्षयकारकाः ॥

गृहाणाध्यं यथा दत्तं कृपानाथेन दे देवे । इति ।

* चैत्रशुक्लानि । ब्राह्मणे —

शुक्लापामथ पञ्चम्यां चैत्रमासि शुभानना ।

श्रीवत्सलोकान्मानुष्यं संप्राप्ता केशवाज्ञया ॥

ततस्तां पूजयन्त यस्तं लक्ष्मीने मुञ्चति । इति ॥

* अन्त्या = अमातास्या ॥ * सप्तमि । विंशदमी कल्पादयः ।

अथ कल्पादयो राजन् कथ्यन्ते त्रययः शुभाः ॥

यामु श्राद्धे कृते तृप्तिः पितॄणामक्षया भवेत् ।

चैत्रशुक्लपतिर्पादि इवेतकल्पः पुण्यभवत् ॥

तस्य शुक्लत्रयोदश्यामुदानः समजायत ।

कल्पस्तु नारसिंहाख्यः कृष्णायां प्रतिपद्यभूत् ॥

अथ कृष्णत्रयोदश्यां गौरीकल्पोऽप्यकल्पत ।

वैशाखस्य तृतीयायां शुक्लायां नीललोहितः ॥

चतुर्दश्यां तु शुक्लायां संजातो गारुडाभिधः ।

समानस्तु तृतीयायां कृष्णायामुदपद्यत ॥

माहेश्वरश्चतुर्दश्यां कृष्णपक्षे समागमत् ।

उपेष्टुशुक्लतृतीयायां वामदेवस्य संभवः ॥

पौर्णिमास्यां तु तत्रैव कूर्मः प्रववृते नृप ।

कृष्णपक्षे तृतीयायामाग्नेयः समगच्छत ॥
 पञ्चदश्यां तु कृष्णायां पितृकल्पः समागमत् ।
 शुक्लां चतुर्थीमायात्र प्राप्य नारायणोऽभवत् ॥
 चतुर्थ्यां तस्य कृष्णायां सोमकल्पः समापतत् ।
 श्रावणे शुक्लाश्रम्यां रौद्रवः समावर्त्तत ॥
 तस्यैव कृष्णपञ्चम्यां मानवः प्रत्यपपद्यत ।
 षष्ठीं मौष्ट्यपदे शुक्लां प्राप्य प्राणाभिर्भोऽभवत् ॥
 भित्तनगायां षष्ठ्यां तु तस्य तत्पुरुषाह्वयः ।
 बृहत्कल्पस्तु सप्तम्यां शुक्लायामाश्विनस्य च ॥
 कृष्णायामपि वै हृष्टः प्रविवेश विशांपते ।
 कार्तिकस्य विनाष्ट्रम्यां कल्पः कन्दर्पसंज्ञकः ॥
 असितायां पुनर्नक्षत्रे लक्ष्मीकल्पस्य कल्पना ।
 मार्गशुक्लनवम्यां तु कल्पसन्त्योऽभ्यवर्त्तत ॥
 असितायां च सावित्रीकल्पः प्रारम्भमभ्यगात् ।
 पौर्णे दशम्यां शुक्लायामीशानः प्रादुरासह ॥
 असितायामर्वाहस्य कल्पस्यापक्रमोऽभवत् ।
 एकादश्यां तु शुक्लायां मार्गे व्यानः प्रजज्ञिवान् ॥
 तस्यामेव तमिस्रायां वाराहः प्राप भूपते ।
 सारस्वतस्तु द्वादश्यां शुक्लायां फाल्गुनस्य ह ॥
 कृष्णायामपि वै राज्ञो विरराज महामनाः ।
 इति त्रिंशदमी कल्पास्तिथयः परमेष्ठिनः ॥
 आरम्भतिथयस्तासु शुक्लाः पुण्यतमा मताः ।
 आसु श्राद्धं कृतं पुण्यमाकल्पस्यापि कल्पते ॥ इति ॥

दीपिकाऽपि—

'स्युः पक्षद्वयगाः क्रमात्मतिपदायाश्चैत्रमासक्रमात्
 भूतौ माघवर्गौ मघौ तु मदनौ ज्येष्ठस्थिते पर्वणी ।

अथ सर्वोऽपि निर्णयो समन्वादिषु ज्ञेयः । हेमाद्रौ
ब्राह्मे—

शुक्लायामथ पञ्चम्यां चैत्रे मासि शुभानना ।

श्रीश्रीलोकान्मानुष्यं संप्राप्ता केशवाज्ञया ॥

ततस्तां पूजयेत्तत्र यस्त्वं लक्ष्मीं मुञ्चति ॥

चैत्रशुक्लाष्टम्यां भवान्या उत्पत्तिः । तत्र नवमीयुता
प्राज्ञा ।

अष्टमी नवमीयुता नवमी चाष्टमीयुता ।

इति ब्रह्मवैवर्तात् । अथ भवार्नायाशोक्ता काशी-
खण्डे—

भवार्नीं गन्तुं पदमेत शुक्लाष्टम्यां भवौ नरः ।

न जायु शोकं लभन्ते सदानन्दमगो भवेत् ॥ इति ।

अथैवाशोककलिकाप्राशनमुक्तं हेमाद्रौ लैङ्गे—

अशोककलिकाश्वाष्टौ ये पिबन्ति पुनर्यस्या ।

चैत्रे मासि सिताष्टम्यां न ते शोकमवाप्नुयुः ॥

प्राशनमन्त्रस्तु—

त्वामशोकं नगरभाष्टं गधुमामसमुद्रवम् ।

पिबामि शोकमन्तसो मायशोकं सदा कुरु ॥ इति ।

अथ विशेषः पृथ्वीचन्द्रोदये शिष्टणुः—

श्राद्धे त्रिंशदमी शुभाः शुभतराः कल्पादयः युक्ताः ॥ इति ।

समन्वादिषु दिति । भारम्भार्तिथित्वा युगमन्वारम्भति-
थिसादृश्यलाभादिनि भावः । युगान्ताथ ब्राह्मे—

सूर्यस्य सिंहसंक्रान्तावन्तः कृतयुगस्य तु ।

अथ वृश्चिकसंक्रान्तावन्तस्त्रेतायुगस्य तु ॥

ज्ञेयस्तु वृषसंक्रान्त्यां द्वापरान्तस्तु संख्यया ।

तथा च कुम्भसंक्रान्तावन्तः कलियुगस्य तु ॥ इति ।

पुनर्वसुपुत्रोपिता चैत्रे मामि मिताष्टमी ।

प्रातस्तु विधिवत्स्नात्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥ इति ।
तिथितत्त्वं कालिकापुराणे—

चैत्रे मामि मिताष्टम्यां यो नरो निषतेन्द्रियः ।

स्नायाद्धौहित्यतोषेषु स याति ब्रह्मणः पदम् ॥

चैत्रं तु सकलं मामं शुचिः प्रयत्नमानसः ।

लौहित्यतोषे यः स्नायात्स कैवल्यमवाप्नुयात् ॥

*लौहित्यो ब्रह्मपुत्रः । मन्त्रस्तु—

‘ब्रह्मपुत्र महाभाग शान्तनाः कुलसम्भव ।

अमोघागर्भसंभूत पापं लौहित्य मे हर ॥’

चैत्रशुक्लनवमी रामनवमी । तदुक्तमगस्त्यसंहिता-
याम्—

‘चैत्रे नवम्यां *प्राक्पक्षे दिवा पुण्ये पुनर्वसी ।

*उदये *गुरुगौरांशे स्वोचस्थे ग्रहपक्षके ॥

संय पुषणि संप्राप्ते लग्ने कर्कटकाह्वये ।

आविरार्मात्स कलया कौसल्यायां परः पुमान् ॥

तस्मिन् दिने तु कर्तव्यमुपवासव्रतं सदा ।

तत्र जागरणं कुर्याद्विनाथपरो भुवि* ॥ इति ।

इयं च मध्याह्नयोगिनी प्राज्ञा ।

चैत्रशुक्ले तु नवमी पुनर्वसुयुता यदि ।

संय मध्याह्नयोगेन महापुण्यतमा भवेत् ॥

*लौहित्य इति ।

लौहिताक्षरसो जातो लौहित्याख्यस्वतोऽर्थवत् ।

इति कालीपुराणात् ।

*प्राक्पक्षे=शुक्लपक्षे । *उदये=लग्ने । पुण्ये इत्यन्वयः ।

*गुरुगौरांशे=गुरुनवांशे । गौरांशोरिति पाठे गौरांशुश्चन्द्रः । *भु-

३३८ सटीकनिर्णयसिन्धुविर्तीयपरिच्छेद-

इति तत्रैवोक्तः । तथा-

चैत्रमासं नवम्यां तु ज्ञात्वा रामः स्वयं हरिः ।

पुनर्वसृश्रमं युक्ता सा तिथिः सर्वकामदा ॥

आश्विननवमी प्रोक्ता कादिस्तु गेयहायिका ।

तथा-

*केवलापि सदोषोपमा नवमीशब्दसंयमात् ।

तस्मात्समीप्यना सर्वैः कार्यं च नवमीग्रन्थम् ॥

पूर्वेष्टरेव मध्याह्नयोगे *कर्मकालस्यासंभवे च प्राज्ञा ।
दिनद्वये मध्याह्नव्यापि तदभावे वा पूर्वदिने पुनर्वसृ-
श्रयुक्तामपि त्यक्त्वा परं च कार्या । तदुक्तं माधवयोगेऽपि
स्ति संज्ञितायाम् ।

नवमी चाष्टमीविद्धा त्वात्रा विष्णुपरायणैः ।

उपोषणं नवम्यां च दशम्यां चैव पारणम् ॥ इति ।

वीति । अत्रादिव्याप्तिः । पुनर्वसृश्चानि प्राज्ञस्यार्थम् ।

तिथिः शरीरं देवस्य तिथौ नक्षत्रमाश्रितम् ।

तस्मान्निर्णयं प्रशंसन्ति न नक्षत्रं तिथिं विना ॥

इति वाक्यात् ॥

*केवलाऽपीति । तिथेरेव निर्णायकत्वाच्च बहुतांशेन ।

*कर्मकालेति । कर्मकालशास्त्रांप्रसङ्गाऽष्टमीविद्धानिषधानां
दौर्बल्यात् ।

नवीनास्तु दिनद्वये मध्याह्नव्यापि नवम्यामिवैकदेशस्पर्शित्वे
वा एकदिने पुनर्वसुमती "पुनर्वसुयुता यदि । सर्व मध्याह्नयोगे-
न" इत्युक्तं । दिनद्वये पुनर्वसुयुता या तादृशी सा मध्याह्ने त-
द्युतेव । तारतम्यानुरोधेन ततस्तथैव प्रतीतेः । यदि च दिनद्वये म-
ध्याह्ने पुनर्वसुमती तद्रहिता वा मध्याह्नव्यापिनी तदेकदेशस्पृग्वा
तदैव परा 'नवमी चाष्टमीविद्धा' इति वाक्यादिति प्राहुः ॥

अष्टमीविज्ञा सकक्षाऽपि नोपोष्येति भाष्यः ।

रामार्चनचन्द्रिकायामपि —

विद्वैव षष्ठ्ययुक्ता व्रतं तत्र कथं भवेत् ।

विज्ञानिष्वथश्रवणाद्यवधी चेति वाक्यतः ॥

वैष्णवानां विशेषात् तत्र विष्णुपरैरपि ।

दशम्यादिषु वृद्धिश्चैव तयाऽप्येव वैष्णवैः ॥

तदन्येषां च सर्वेषां व्रतं तत्रैव निश्चितम् ॥ इति ।

अत्र 'दशम्यादिषु वृद्धिश्चेत' इति 'तदन्येषाम्' इति वचनान्(?) यदा प्रातस्त्रिमुहूर्ता नवमी, दशमी च क्षय-
वशात्सूर्योदयात्प्रागेव समाप्यते, तदा स्मार्तानां तत्रैव
एकादशीनिमित्तापवासात् नवमीव्रताङ्गपारणालोपः
स्यात् । अतोऽष्टमीविद्वैव स्मार्तैः कार्या । वैष्णवानां
त्वरुणोदयविद्वैकादश्या हेयत्वात् पारणालोपप्रसङ्ग
इति द्वितीयैव तैः कार्येति *सूचयति । दशमवृत्त्यभा-
वेऽष्टमीविज्ञाया एव मध्याह्नक्यापित्वे क्षये च वैष्णवैर-
पि विद्वैचोपोष्येत्यर्थसिद्धम् । इदं च व्रतं *संयोगपृथ-

*सूचयतीति । इदं तु चिन्त्यम् । विष्णुपरायणैः साङ्गि-
रिदं व्रतं कार्यमित्युपदेशमात्रेणैवोपपत्तेरवैष्णवानामष्टमीविज्ञाप्राण-
त्वापादककर्तृविशेषणत्वानङ्गीकारात् ।

पारणं तु पूर्वविज्ञोपवासे नवमीमतिक्रम्यैव । "दशम्यामेव
पारणम्" इत्युक्तं । *संयोगेति । "एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथ-
क्त्वम्" (जै० सू० ४-३-५) इति सूत्रम् । अत्र काम्यत्वमनित्य-
त्वम् । अकामे हेयत्वात् । एककर्मणो नित्यत्वकाम्यत्वाभ्यां
द्वैक्ये नित्यानित्यसंयोगविरोध इत्यत्रैकस्येति । "खादिरो यूपो

(१) 'तदन्येषाम्' इति च वदन् इति मुम्बापुरीस्थमुद्रितपुस्तके
पाठः ॥

३४० सटीकनिर्णयामन्धुखिर्नागपरिचये

कस्वन्यायेन काम्यं नित्यं च । तदुक्तं देवाद्यावगति-
संहितायाम्—

उपायं जागरणं पितृनुतिद्वयं तर्पणम् ।

तस्मिन् दिने तु कर्तव्यं ब्रह्मप्राप्तिर्माप्सुभिः ॥

सर्वेषामप्ययं धर्मा भुक्तिमुक्त्यैकमाधनः ।

अशुचिर्नापि पापिष्ठः कृत्वेदं ब्रह्ममुत्तमम् ॥

पूज्यः स्यात्सर्वभूतानां यथा रामस्तथैव सः ।

यस्तु रामनम्र्यां तु भुक्ते भोक्तास्मिहर्षी ॥

कुम्भीपाकेषु घोरैषु पच्यते नात्र संशयः ॥

तथा—

भवति'इति क्रत्वर्थो नित्यः स्वादिरो विधीयते । "स्वादिरं वी-
र्यकामस्य ययं कुर्यात्"इति काम्यः ।

तत्र प्रमाणद्वयसंवाद् द्वैरूप्यं, तद्वदुपनामेऽपि द्वैरूप्यपक्षीकार्यम् ।
यदि तु स्वादिरस्य क्रत्वर्थतया नित्यत्वं पुरुषार्थतया काम्यत्वम्,
इह तु पुरुषार्थतयोभयमिति वैषम्यं मन्यते, तदा 'यावज्जीवमग्नि-
होत्रं जुहोति' "भाष्यहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः" इत्यादी पुरुषार्थ-
स्यैव द्वैरूप्यं न त्वेतन्क्रत्वर्थोभयमुदाहरणं बाल्यम् । सूत्रकृताऽपि
प्रमाणद्वयस्यैव द्वैरूप्यसाधकत्वमुक्तम् एकस्य तृभयत्वं संयोग-
पृथक्त्वमिति ।

नन्वस्त्वग्निहोत्रस्य द्वैरूप्यं प्रमाणभेदात् । न च काम्याग्नि-
होत्रे कालाकाक्षायां यावज्जीवनावश्येन तत्समर्पणाद् गुणविधिमा-
त्रं न तु नित्यं तदस्तीति वाच्यम् । यावज्जीवशब्दस्य माणभार-
णमात्रवाचित्वं न तु कालवाचित्वमिति तस्य पुरुषधर्मत्वाग्निमित्त-
त्वम् । ततश्च शब्दान्तरादीनां कर्मभेदहेतुनामसर्वेऽपि अग्निहोत्रस्य
जीवननिमित्तकप्रयोगात्कामनानिमित्तकप्रयोगो भिद्यते । प्रकृते
तु तदभावात्कथं भेद इति चेत् । यथा "तमेतं वेदानुवचनेन

अकृत्वा रामनवमीव्रतं सर्वव्रतात्तमम् ।

व्रतान्यन्यानि कुरुते न तेषां फलभागमवेत् ॥

प्राप्ते श्रीरामनवमीदिने मर्त्या विमूढधीः ।

उपाषणं न कुरुते कुम्भीपाकेषु पच्यते ॥

अत्र कौञ्चित्तदुपासकानामेवेदं व्रतं नित्यं; *न त्वन्ये
ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' इत्यादौ
गृहस्थाश्रमधर्माणां नित्यानां यज्ञादीनाम् आत्मनिविदिषायां
विधानान्प्रयोजनभेदद् भेदः, तद्दुपवासोऽपीति । तत्र काम्यप्रयो-
गेण प्रसङ्गतो नित्यसिद्धिः ।

काम्येऽपि नित्यसिद्धिः स्यात्प्रसङ्गेनोभयात्मिका ।

इति स्मृतेः । श्राद्धे निमित्तव्रतब्राह्मणस्यैकस्मादेव भोजना-
दन्यकर्तृकश्राद्धसिद्धिः प्रसङ्गात् स्वर्तामिति वत् ब्रह्मविद्यार्थमनुष्ठि-
तेन यज्ञादिना नित्यतत्त्वसिद्धिवत् । एतेन काम्यं परित्यज्य केवलं
नित्यमनुष्ठातुं शक्यं न तु-नित्यं परित्यज्य काम्यमिति कथं प्रयोग-
भेद इत्यपाकृतम् । नन्वेवमपि सकृदनुष्ठानेन कथमेककार्यसिद्धिः ।
दर्शपूर्णमासयोः षण्णां प्रधानानां मध्ये श्रीस्त्रीन्प्रति सकृन्प्रयाजादि-
नाऽङ्गेनोपकारवञ्चित्यं काम्यं चोपवासं प्रति सकृत्सकृदङ्गानुष्ठानस्य
न्याय्यत्वादिति चेन्न । प्रसङ्गस्वीकारात् । यथा पश्चर्यमनुष्ठितेन प्रया-
जादिना तत्प्रयोगमध्यपातिपशुपुरोडाशोपकारवदिति भावः ।

*न त्वन्येषामिति । विष्णुपरायणैरित्यत्र विष्णुशब्दस्य
प्रकृतरामात्मकविष्णुपरत्वात् तत्परायणाः तन्मन्त्रदीक्षिताः तैः,
नित्यव्रतं तेषामेव,

तस्मिन्दिने तु कर्त्तव्यमुपवासव्रतं सदा ।

इति नित्यप्रयोगविधौ सदाशब्देन तदन्वयात् ।

सूर्यग्रहे कुरुक्षेत्रे महादानैर्मूर्धुर्मुहुः ।

तत्फलं समवाप्नोति श्रीरामनवमीव्रतात् ॥

इति काम्यप्रयोगश्च सर्वेषाम् । न च तद्विधौ विष्णुपरायणैरि-

३४४ सटीकनिर्णयसिन्धुप्रियावपरिच्छेदे-

कौस्तुभमन्त्रस्तु-

रामस्य जननी तामि रामस्तुमिदं जगत् ।
अलस्तुवां पुत्रमिदमामि लोकमात्मनमोऽस्तु ते ॥
नमो दशरथायामि पुत्रगेनिमरं ततः ॥

अथ दशानन्यायान्नरणादिपुजा ऽन्यत्र ऽन्या ।

उभयं ग्रहपञ्चके गुरुगुरो मन्दो नवम्यां तिथौ
त्यम् कर्कटके पुनर्वसुर्दने भेषं गते पूषामि ।
निर्दग्धं निखिलाः पलाभमामिभो भग्यादयोऽप्यारणे-
राविभूतमभूदपूर्वविभवं यन्किञ्चिदेकं महत् ॥

इति प्रन्मभावनां कृत्वाद्यानि वादयन्त ।

इन्द्राऽग्निश्च यमश्चैव नैऋतो वरुणोऽनलः ।

कुंभ इशां ब्रह्मादितिकपालाः स्त्राययन्तु ते ॥

इति स्नानमन्त्रः । * दशानन्यायादि ।

अथ प्रयोगः । आदौ प्रणवः सर्वत्र स्वीकृतवर्जम् । तत्र षट्-
कोणे पूर्वादितः राँ हृदयाय नमः, रीं शिरसा स्वाहा, ईं शिखायै
वषट्, रें कवचाय हुँ, रीं नेत्रत्रयाय वीषट्, रः अस्त्राय फट् ॥

दयाब्जे ग्राहि संसारसपीन्मां शरणागतम् ।

भक्त्या समर्पयेन्वाऽहं प्रथमावरणानेनम् ॥

इति पठेत् । द्वितीयावरणार्चनानन्तरं पाठे 'द्वितीयावरणार्चन-
म्' इत्यादिः । इति प्रथमावरणम् । अथाऽष्टाब्जमूले-भौ आत्मने
नमः, (प्रणामानन्तरं 'सर्वविद्याक्षरं' सर्वत्रावर्त्तते) निवृत्त्यै अन्तरा-
त्मने, प्रतिष्ठायै परमात्मने, विद्यायै ज्ञानायै शान्त्यै इति त्रितीयम् ।
अथ तत्पत्रे वायुदेवाय त्रियै, संकर्षणाय शान्त्यै, प्रभुस्त्राय प्रीत्यै,
आनिरुद्धाय रत्यै इति तृतीयम् । पत्राग्रे हनुमन्त मुग्धीवाय, भरताय
विभीषणाय, लक्ष्मणाय अङ्गदाय, शत्रुघ्नाय जाम्बवन्त इति चतुर्थम् ।
अथ द्वितीयाष्टपत्रपत्रेषु मृष्टये जयन्ताय, विजयाय सौराष्ट्रवर्द्ध-

नाय भौराष्ट्राय अकोणीय धर्मराजाय सुमन्ताय इति पञ्चमम् ॥ अथ
द्वादशपत्रपत्रेषु वसिष्ठाय वासुदेवाय जात्रालये गौतमाय भरद्वाजाय
कौशिकाय वाल्मीकाय नारदाय सनकाय सनन्दनाय सनातनाय
सनत्कुमाराय इति षष्ठम् । अथ पौण्ड्रपत्रपत्रेषु नीलाय न-
लाय सुपेणाय मैन्दाय शरभाय द्विविदाय वन्दनाय गवाक्षाय कि-
रीटाय कुण्डलाय श्रीवत्साय कौस्तुभाय शङ्खाय चक्राय गदायै
पद्माय इति सप्तमम् । अथ द्वाविंशत्पत्रपत्रेषु ध्रुवाय धराय सो-
माय अश्वः अनिलाय अनलाय प्रत्यूषाय प्रभासाय वीरभद्राय
शम्भवे गिरीशाय अजैकपदे अहिर्बुध्न्याय पिनाकिने भुवनाधीश्व-
राय कपालिने दिक्पतये स्थाणवे भगाय वरुणाय सूर्याय वेदान्ताय
भानवे इन्द्राय रवये गभस्तिने यमाय हिरण्यरेतसे दिवाकराय मि-
त्राय विष्णवे धात्रे इत्यष्टमम् । अथ भूपूरे ॐ ईन्द्राय सुरा-
धिपतये सायुषाय सबाहनाय सपरिवाराय सशक्तिकाय नमः ॥
ॐ ईं अग्रये तेजोऽधिपतये इत्यादि पूर्ववत् । एवमग्रेऽपि । यं यमाय
मेताधिपतये । सँ निर्ऋतये रक्षोऽधिपतये । वँ वरुणाय जलाधिपत-
ये । शँ वायवे माणाधिपतये । मँ सोमाय नक्षत्राधिपतये । ईँ ईशानाय
विद्याधिपतये ॐ ब्रह्मणे लोकाधिपतये पूर्वशानयोर्मध्ये । ह्रीं वि-
ष्णवे भूताधिपतये निर्ऋतिपश्चिमयोर्मध्ये इति नवमं तद्वहिः ।
वज्राय शक्त्यै दण्डाय खड्गाय पाशाय ध्वजाय गदायै शूलाय अम्बु-
जाय चक्राय इति दशमम् । तदुक्तं रामार्चनचन्द्रिकायाम्—

‘षट्कोणे प्रथमावृत्तिः स्यादङ्गैर्हृदयादिभिः ।

द्वितीयाऽऽत्मादिभिर्देवैरष्टाब्जस्य तु मूलके ॥

तृतीया वासुदेवाद्यैरष्टपत्रे तथैव च ।

चतुर्था वायुपुत्राद्यैः पत्राग्रैः पूर्वतः क्रमात् ॥

सृष्ट्याद्यैः पञ्चमावृत्तिर्द्वितीयाष्टदले तथा ।

षष्ठी द्वादशपत्रे तु वसिष्ठैर्महर्षिभिः ॥

*अशोककुसुमैर्मुक्तमर्घ्यं दद्यात्विचक्षणः ।
 दशाननवभार्ग्यं धर्मसंस्थापनाय च ॥
 राक्षसानां विनाशाय दैत्यानां निधनाय च ।
 परित्राणाय साधूनां जातो रामः स्वयं हरिः ॥
 गृहाणाद्यं मया दत्तं भ्रातृभिः सहितोऽनघ ।
 पुष्पाञ्जलिं पुनर्दत्त्वा यामे यामे प्रपूजयेत् ॥
 दिव्यं विविधत्कृत्या रात्रौ जागरणं ततः ।
 ततः प्रातः समुत्थाय स्नानसंख्यादिकाः क्रियाः ॥
 समाप्य विविधद्रव्यं पूजयामि विवन्मुने ।
 ततो होमं प्रकुर्वीत मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥
 पूर्वोक्तपद्मकण्ठे वा स्थपित्व वा समाहितः ।
 लौकिकामौ विधानेन शतमष्टोत्तरं ततः ॥

सप्तमी षोडशाब्दे स्यात्त्रीत्यर्थः कपिपुङ्गवैः ।
 धुवायैरष्टमी ज्ञेया द्वात्रिंशदलपत्रके ॥
 इन्द्रार्घ्यभूयुहे वागे नवमावरणं भवेत् ।
 तदस्रैर्वज्रशक्त्याद्यैर्दशमावरणं भवेत् ॥' इति ।
 अत्र पूज्यपूजकयोर्मध्ये मार्ची ।
 'देवा ये स्वस्य चाप्यग्रे मार्ची प्रोक्ता विचक्षणैः ।
 प्राच्येव मार्ची नोदिष्टा मुक्त्वा देवस्य पूजनम् ॥
 इति रामार्चनचान्द्रिकावचनात् । तत्राशक्तस्य पञ्चावरणपूजा
 भवति । सापि तत्रैव ।
 पूर्वपदकोणकोणेषु हृदयादीनि पदक्रमात् ।
 दले हनूमत्प्रमुखान् सृष्ट्यादीन् दलमध्यतः ॥
 दलाग्रे लांकपालाश्च तदस्त्राणि ततो बहिः । इति ।
 अथो रामार्चनचान्द्रिकायां द्रष्टव्यः । *अशोकेति* ।
 'दत्त्वा पुष्पाञ्जलिं पूर्वं गृहीत्वा शङ्खमुत्तमम् ।

साज्येन पापसेनैव स्मरन् राममनन्यधीः ।
 ततो भक्त्या सुसन्तोष्य आचार्यं पूजयेन्मुने ॥
 ततो रामं स्मरन् दद्यादेवं मन्त्रमुदीरयन् ।
 'इमां स्वर्णमयीं रामप्रतिमां समलंकृताम् ॥
 चित्रवस्त्रयुगच्छन्नां रामोऽहं राघवाय ते ।
 श्रीरामप्रतिगे दास्ये तुष्टो भवतु राघवः ॥'
 इति दत्त्वा विधानेन दद्याद्दे दक्षिणां भुवम्* ।
 वस्त्रहत्यादिपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः' ॥ इति ।
 इयं मलमासे न कार्या ।

'सुजसमप्यजसं स्यात्सोपवासः कृतो भवेत्' । इति,
 'न कुर्यान्मलमासे तु महादानव्रतानि च ।'
 इति च माधवीये सङ्ग्रहवचनात् । ननु रामनवमीव्रतस्य
 नित्यत्वादेकादशीवन्मलमासेऽपि कर्तव्यता स्यादिति
 चेत्, अत्र ब्रूमः—

फलपुष्पाम्बुसंपूर्णं युक्तं च तुलसीदलैः ॥'
 इत्यादि ॥

भुवमिति ।

विप्रान्संभोज्य विधिवत् साचार्यः पारयेद्व्रतम् ।
 इति बोध्यम् । अथ दुर्दशाग्रस्तानां दशादित्यव्रतं हेमाद्रौ । तच्च—
 आदित्यवारयुक्तायामेव शुक्लदशम्यां कार्यम् ।

'रविवारेण युक्तायां दशम्यां पूजयेद्दशाः ।'

इत्युक्तेः । तिथिश्च मध्याह्नव्यापिनी । दिनद्वये तत्सर्वेऽसर्वे
 च परा, एकदेशव्याप्तौ तु महत्त्वाल्पत्वाभ्यां निर्णयः । विधिश्च
 रविवारे तादृशतिथियोगे । तत्प्रयोगः—तिथिवारकीर्त्तनान्ते
 'मम दुर्दशानिवृत्तिपूर्वकमुदशाप्राप्त्यर्थं दशादित्यव्रतमहं करिष्ये' इति
 सङ्कल्प्य तद्व्रतया गणपतिपूजापुण्याहवाचनवृद्धिश्राद्धान्तं कृत्वा

३४८ सटीकनिर्णयसिन्धुविर्भाषणपरिक्रमे-
नैकादशगुणवासस्य व्रतत्वेन प्राप्तिः । किन्तु
'एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोः कर्मणोरपि ।'
इत्यादिनिषेधस्य मलमासेऽपि पालनीयत्वात् कृ-
ष्णैकादश्यां पुत्रवृक्षगृहिण इत्याधीदुपवासः प्रसज्यते ।
न त्विह तथेति व्रतत्वेन प्राप्तिर्वाक्या । सा च निषिद्धे-
त्यप्रसङ्गः ।

स्पष्टमासविषोषाभ्याविहितं वर्जयेन्मले ।
इति निषेधाच्च । एवं जन्माष्टम्यादावपि षोडश्याम् ।
इति रामनगर्मा ॥

चैत्रशुक्लैकादश्यां दौलोत्सव उक्तो ब्राह्म-
'चैत्रमासस्य शुक्लायामैकादश्यां तु वैष्णवः ।
आन्दोलनीयो देवेशः सलक्ष्माका महोत्सवैः ॥' इति ।
चैत्रशुक्लैकादश्यां दमनोत्सवः ।
'एकादश्यां चैत्रमासस्य शुक्लायां दमनोत्सवः ।
बौधायनादिभिः प्रोक्तः कर्मण्यः प्रनिवत्सरम् ॥
इति रामार्चनचन्द्रिकोक्तः ।

सूर्य पञ्चोपचारैः सम्पूज्य मातृमुखो वहिर्देशे गोमयोपलिप्ते
इक्षाललिखिता दशदुर्देशापुत्रिकः पूजयेत् । ताम्—

'दुर्मृगा दीनवदना मलिनाऽसत्यवादिनी ।

दुष्टद्विदायिनी हिंसा कृष्टा मित्रविरोधिनी ॥

उन्नाटनकरी नाम बहुचिन्ताप्रदायिनी ।'

एतावतुर्ध्वन्तनामाभिः एकैकपुत्रिकायामादाह पञ्चोपचारैः
पूज्याः, फलानि दश, दश वराटिका दाक्षिण्येति । ततः—

'नित्यं पापरते पापे देवद्विजविरोधिनि ।

गरुडतां दुर्देशे देवि नीतिशास्त्रविरोधिनि ॥'

इति प्रत्येकं विसर्जयेत् । ततः शीतोदकेन स्नायात् । अश्व-

॥ ऊर्जे व्रतं मयी दोला श्रावणे तन्तुपूजनम् ।

चैत्रे च दमनारोपमकुर्वाणां व्रजत्यधः ॥'

इति तत्रैव पाद्यावचनाच्च ।

शिवभक्तादिभिस्तु चतुर्दश्यादौ कार्यम् ।

'तत्र स्यात्स्वीयतिथिषु चक्ष्यादेर्दमनार्पणम् ।'

इति तत्रैवोक्तेः । (ज्यातिः प्रकाशऽपि—

स्वस्वदेवप्रतिष्ठायां मन्त्रसंग्रहणे तथा ।

पवित्रदमनारोपे ग्राह्या तत्तत्तिथिर्बुधैः ॥)(१)

तिथयस्तु—

बह्निर्विरिञ्चिर्गिरिजा गणेशः

कौ हस्तौ पादौ च प्रक्षालयेत् ॥ ततः शुचि शुभ्रं वस्त्रं परिधाय
गृहं प्रविशेत् । ततो भित्तौ काष्ठफलकेन अष्टदलं लिखित्वा तत्र
सुगन्धिचन्दनादिना दशपुत्रिका लिखेत् । ताश्च—

सद्बुद्धिदा सुखकरी सर्वसम्पत्प्रदायिनी ।

इष्टभोगप्रदा लक्ष्मीः कीर्त्तिदा सुखदायिनी ॥

पुत्रप्रदा च विजया दशमी धर्मदायिनी । इति ॥

लिखितसुदशापुत्रिकाणां पुरः दशग्रन्थियुतं पट्टदोरकं सूत्रदो-
रकं वा प्रतिष्ठाप्य तत्र रविं पूजयेत् । षोडशोपचारैः पूजां कृत्वा

'अशेषसम्पदां दात्रे भर्त्रे त्रिजगतां सदा ।

जगतः कामदात्रे च जगत्पूज्याय ते नमः ॥'

इति विसर्जयेत् । ततश्चतुर्थ्यन्तनामभिर्दश सुदशाः तासु पु-
त्रिकासु पूजयेत्, दश मधुरफलानि ठबुकादिदक्षिणा, नात्र विस-
र्जनम् । दशभिर्मोदकैर्वीर्यनं, भुञ्जीयात्तैलवर्जितम् । इति संक्षिप्तो
दशादित्यव्रतप्रयोगः ॥

॥ ऊर्जे इति नित्यस्वम् ।

३५० सटीकनिर्णयसिन्धुविनीतपरिकल्पेदे-

कर्णा विशाखा दिनकृन्महेशः ।

दुर्गाऽन्तर्को विश्वहरिः स्मरश्च

शर्वः शशी चेति तिर्थेषु पूज्याः ॥

इत्युक्ताः ।

अथागमाक्तदीक्षावता दमनारापणविधी रामार्चनच-
न्द्रिकायाम् । तत्रैकादश्यां —

‘क्रियालोपविघातार्थं यत्नया विहितं प्रभो ।

न मे विघ्नो भवेद्य कुरु नाथ दयां मयि ॥

सर्वथा सर्वदा विष्णो मम त्वं परमा गतिः ।

उपवासमेन त्वां देव तोषयामि जगत्पते ॥

कामक्रोधादयोऽप्येते न मे मृद्येन्नघातकाः ।

अथप्रभृति देवेश पाषण्डैर्अधिकं दिनम् ॥

तावद्रक्षा त्वया कार्या सर्वस्यास्य जगत्पते ।

• इति देवं संप्राध्य दमनमादाय पञ्चगव्येन प्रोक्ष्य चारि-
णा प्रक्षालयाशोकमूले देवायै वा —

‘अशोकाय नमस्तुभ्यं कामस्त्रीशोकनाशन ।

शोकार्ति हर मे नित्यमानन्दं जनयस्व मे ॥

इत्यशोकम् ,

‘बुध्यादिकालपर्यन्तः कालरूपो महाबलः ।

कलते चैव यः सर्वं तस्मै कालात्मने नमः ॥’

इति कालम् ,

‘वसन्ताय नमस्तुभ्यं वृक्षगुल्मलताश्रय ।

सहस्रमुखसंवास कामरूप नमोऽस्तु ते ॥’

इति वसन्तम् ,

‘कामभस्मसमुद्भूत रतिषाण्यपरिप्लुत ।

अपिगन्धर्वदेवादिविमोहक नमोऽस्तु ते ॥

इति दमनं च संपूज्य —

‘नमोऽस्तु पञ्चबाणाय जगदाह्लादकारिणे ।

मन्मथाय जगन्नेत्रे रतिप्रीतिप्रियाय ते ॥’

इति दमनमुपस्थाय ‘ॐ कामाय नमः’ इति संपूज्य
निशायां देवतायै पञ्चवर्णाः चन्दनेन वा अष्टदलं कृत्वा
षड्विंशतुरस्रं तद्वर्धितुल्यं तद्वर्धितुल्यं चतुरस्रं च कृत्वा
तत्र कुम्भं संस्थाप्योपरि चम्ब्रेऽष्टदलं दमनं पूजयित्वा—

‘पूजार्थं देवदेवस्य विष्णो लक्ष्मीपते प्रभो ।

दमनं त्वमिहागच्छ सांनिध्यं कुरु ते नमः ॥’

‘ॐ ह्रीं कामदेवाय नमः’ ‘ॐ ह्रीं रत्नै नमः’ इत्याद्यास्त
दिक्षु पूर्वादितः ह्रीं कामाय नमः (बीजादिनमोऽन्तं सर्वत्र)

भस्मशरीराय० अनङ्गाय० मन्मथाय० यसन्तमखाय०
स्मराय० इक्षुचापाय० पुष्पास्त्राय० इति पूजयित्वा—

‘ॐ तत्सर्वरूपाय विद्महे कामदेवाय धीमहि । तन्नोऽनङ्गः
प्रचोदयात् ॥’ इत्यष्टोत्तरशतं संमन्त्र्य पूजयित्वा ‘ह्रीं
नमः’ इति पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा—

‘नमोऽस्तु पुष्पबाणाय जगदाह्लादकारिणे ।

मन्मथाय जगन्नेत्रे रतिप्रीतिप्रियाय ते ॥’

इति नत्वा—

‘आमन्त्रितोऽसि देवेश पुराणपुरुषोत्तम ।

प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि सांनिध्यं कुरु केशव ।

क्षीरोदधिमहानागशय्यावस्थितविग्रह ।

प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि सन्निधौ भव ते नमः ॥

निवेदयाम्यहं तुभ्यं प्रातर्दमनकं शुभम् ।

सर्वदा सर्वथा विष्णो नमस्तेऽस्तु प्रसीद मे ॥’

इति देवं संप्रार्थ्य पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा अस्त्रेण चक्रम-
न्त्रेण वा रक्षां कुर्यात् । ततः प्रातर्नित्यपूजां कृत्वा पुन-
र्देवं संपूज्य गन्धदूर्वाक्षतयुक्तं दमनमादाय मूलमन्त्रं

३२२ सटीकनिर्णयसिन्धुतिलीपपरिकुछेदे-

पठित्वा—

‘देवदेव जगन्नाथ आञ्जितार्घ्यप्रदायक ।

हृदिस्थान्प्राप्यैः कामान्मम कामंहरिप्रिय ॥

इदं दमनकं देव गुहाया सदनुग्रहात् ।

इमां साम्प्रत्सरीं पूजां भगवन्परिपूरय ॥’

इति मन्त्रान्ते पुनर्मूलमन्त्रेण देवे समर्पयेत् । ततोऽङ्गदेवताभ्यः स्वस्वमन्त्रेण दद्यात् प्रार्थयेत्—

‘मणिविदुममालाभिर्मन्दारकुसुमादिभिः ।

इयं सांप्रत्सरी पूजा तवास्तु गरुडध्वज ॥

वनमालां यथा विष्णोः कौस्तुभं सततं हृदि ।

तद्वदामनकीं मालां पूजां च हृदये यद् ॥

जानताऽजानता वाऽपि न कृतं यत्तत्तार्चनम् ।

तत्सर्वं पूर्णतां यातु त्वत्प्रभादाद्गमायते ॥

जितं ते पुण्डरीकाक्ष नमस्तं विद्वद्भावन ।

नमस्तेऽस्तु हर्षाकेश महापुरुषपूज ॥’

‘मन्त्रहीनम्’ इति च संप्राप्त्यै पञ्चोपचारैः पुनः संपूज्य नाराज्यं पारयेदिति । दीक्षाराहतानां तु नामैव समर्पणम् । अत्र च द्वादशीमतन्त्राकृत्य पारणाहो मासम् ।

‘पारणाहे न लभ्येत द्वादशी घटिकाऽपि चेत् ।

तदा त्रयोदशी यावत् पवित्रदमनार्पणे’ ॥

इति तत्रैवाक्तं । गौणोऽपि काल उक्तस्तत्रैव—

‘*हरौ न दमनारोपः स्यान्मर्धो विप्रतो यदि ।

वैशाखे श्रावणे वाऽपि तत्तिथौ स्यात्तदर्पणम् ॥’

*हरौ=द्वादश्याम् ।

‘श्रावणावधि शुक्रास्ते कर्तव्यमिति नारदः ।’

इति पाठान्तरम् । इदं च मलमासे न कार्यम् ।

‘उपाकर्मात्मजर्जनं च पवित्रदमनार्पणम् ।’

इति कालादर्शं मलमामवर्ज्येषु परिगणनात् ।

‘उपाकर्म च हव्यं च कव्यं पर्वोत्सवं तथा ।

उत्तरे नियतं कुर्यात्पूर्वं तन्निष्फलं भवेत् ॥

इति माधवीये प्रजापतिवचनाच्च । शुक्रास्तादौ तु कार्यमेव । पूर्वोक्तवचनात् ।

‘उपाकर्मात्मजर्जनं च पवित्रदमनार्पणम् ।

ईशानस्य बलिं विष्णोः शयनं परिवर्तनम् ।

कुर्यान्नृकस्य च गुरोर्मोक्षेऽपीति विनिश्चयः ॥

इति उपोतिर्निबन्धे वृद्धगार्ग्यवचनाच्च ।

इति दमनारोपः ॥

चैत्रशुक्लत्रयोदश्यामनङ्गव्रतं (हेमाद्रौ भविष्ये—

‘चैत्रोत्सवे सकललोकमनोविनोदं

कामं त्रयोदशतिथौ च वसन्तयुक्तम् ।

पत्न्या सहार्च्यं पुरुषप्रवरोऽथ योषित्

सौभाग्यरूपमुत्सौरूपयुतः सदा स्यात् ॥’)(१)

तत्र सा *पूर्वा ग्राह्या ।

*पूर्वेति ।

‘कृष्णाष्टमी वृहत्तपा सावित्री वटपौत्रिकी ।

कामत्रयोदशी रम्भा उपोष्याः पूर्वसंयुताः ॥’

इति वचनात् ।

‘त्रयोदशी प्रकर्षव्या भवेद्या चापराण्हिकी ।’

इति स्कान्दन्तु शुक्लत्रयोदशी पौर्वाण्हिकी उत्तरविद्धा न

१—अत्रायं धनुश्चिह्नान्तर्गतो भागो बहुशानुपलब्ध्या प्रक्षिप्त इति गम्यते

‘अथोदशतिथिः पूर्वः मितः’ इति दीपिकोक्तेः ।
चैत्रशुक्लचतुर्दशी *पूर्वा ग्राह्या ।

‘मघाः श्रावणमासस्य शुक्ला या तु चतुर्दशी ।
सा रात्रिव्यापिनी ग्राह्या नान्या शुक्ला कदाचन ॥’
इति हेमाद्रौ व्याख्यानोक्तेः ।

*‘परा पूर्वाह्णगामिनी’ इति वा पाठः । अत्र केचि-
व्याख्यातृन्मेवार्थं वर्णयन्ति ।

‘निशि भ्रमन्ति भूतानि शक्तयः शूलभूततः ।
अतस्तत्र चतुर्दश्यां मर्त्यां तत्पूजनं भवेत् ॥’
इति ब्रह्मवैवर्तम् । हेमाद्रिमाधवादिभिरुक्तमप्येवम् ।
संप्रदायविदस्तथाहुः—

‘चतुर्दशी तु कर्तव्या अथोदश्या युता विभो ।
इति स्कान्दसुत्तमर्गः । तदपवादश्च—

तृतीयेकादशी पर्या शक्नुपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धा न कर्तव्या कर्तव्या परसंपुता ॥’

इति नारदीयचनं, तदपवादश्च—‘मघाः श्रावणमासस्य’
इति, तत्र ‘अपवादाभावे पुनरुत्सर्गस्य स्थितिः’ ।
इति न्यायेन *पूर्वविद्धेय ग्राह्येति सिध्यति । ब्रह्म-
वैवर्ते तु सामान्यरूपमन्यत्र सायकाशमिति । तेन पूर्व-

ग्राह्या किन्तु आपराह्णिकी पूर्वविद्धेय इति केचित् ।
परे तु सायाह्णव्यापिनी आपराह्णिकी चेदिति सामान्यतो निर्ण-
यः । अतस्तत्रयोदशी तु अनापराह्णव्यापिनी सायाह्णव्यापिनीति
वाक्यद्वयं सार्थकमित्याहुः ॥ *पूर्वेति* । दमनपवित्रारोपादौ
इति शेषः । *परा=मासान्तरवर्तिनी शुक्ला पूर्वाह्णगामिनी उत्त-
रविद्धेत्यर्थः । *पूर्वविद्धेयेति* । पूर्वविद्धात्वस्य रात्रिव्यापित्व-

दिने मुहूर्तत्रयनेत्रे पूर्वा अन्यथोक्तास्तेति ॥

चैत्रपूर्णिमा सामान्यानिर्णयात्परैव । अत्र विशेषो निर्णयामृतो विष्णुस्मृतौ—‘चैत्री चित्रायुता चैतस्यासस्यां चित्रवस्त्रप्रदानेन सौभाग्यमाप्नोति’ इति । तथा ब्राह्मे—

‘मन्दे वाऽर्के गुरौ वाऽपि वारं ध्वजेषु चैधिका ।

तत्राश्वमेधजं पुण्यं स्नानश्राद्धादिभिर्लभेत् ॥’ इति ।

अत्र सर्वदेवानां दमनकपूजांक्ता तत्रैव वायवीये—

संवत्सरकृतार्चायाः साफल्ययाग्विलान् सुरान् ।

दमनेनार्चयेच्चैत्र्यां विशेषेण सदाशिवम् ॥ इति ।

अत्र स्वातिथ्या समुच्चय इति केचित् । *स्वीयति-
थ्यामकरणेऽत्र दमनपूजनमित्यन्ते । दीक्षिततदितरविष-
यत्वेन व्यवस्थेत्यपरे । इयं मन्वादिरपि । सा च
पूर्वमुक्ता ॥

*चैत्रकृष्णत्रयोदश्यां महावारुणीमंजो योगो गौ-

व्याप्यत्वात्तथांक्तम् । एतेन ‘पूर्वाह्नव्यापित्वस्यापि विधाने वाक्य-
भेदः । मधुश्रावणशुक्लचतुर्दशीभिन्नानां पूर्वाह्नानां ग्रहणस्या-
प्राप्तेरनुवादकत्वासंभवात्’ इत्यपास्तम् । *स्वीयेति ॥ ‘तत्र
स्यात्स्वीयतिथिषु’ इत्युक्तं ॥

*चैत्रकृष्णेति । तिथिकृतत्वात्कृष्णादिर्मासो न तु शुक्ला-
दिः । चित्रातः शतभिष एकादशत्वेन पक्षहासेऽपि चैत्रोत्तरत्रयो-
दश्या असंभवात् । गङ्गास्नानं च राज्यादावपि कार्यम् ।

‘दिवा रात्रौ च संध्यायां गङ्गायां च प्रसङ्गतः ।

(प्रसङ्गतश्चेत्यन्वयः ।)

स्नात्वाऽश्वमेधजं पुण्यं गृहेऽप्युद्गततज्जले ॥’

इति ब्रह्माण्डात् । एवं महानिशायापि ।

‘महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् ।

द्वेषु प्रसिद्धः । तदुक्तं वाचस्पतिकृतौ शूलपाणौ च स्कान्दे—

‘वारुणेन समायुक्ता मभी कृष्णा त्रयोदशी ।

गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहशतैः समा ॥

शनिवारसमायुक्ता सा महावारुणा स्मृता ।

गङ्गायां यदि लभ्येत कोटिसूर्यग्रहैः समा ॥

शुभयोगसमायुक्ता शनौ शतभिषा यदि ।

महामहेति विख्याता त्रिकोणिकुलमुखरेत् ॥’

तत्रैव उपोतिषे—

‘चैत्रासिते वारुणकक्षयुक्ता

त्रयोदशी सूर्यसुतस्य वारे ।

योगे शुभे सा महती महत्या

गङ्गाजलेऽर्कग्रहकोटिबुद्ध्या ॥’ इति ।

अस्थलीमती ब्रह्माण्डपुराणे—

‘वारुणेन समायुक्ता मभी कृष्णा त्रयोदशी ।

गङ्गायां यदि लभ्येत शतसूर्यग्रहैः समा ॥’ इति ।

कल्पतरौ ब्राह्मे—

‘मभी कृष्णत्रयोदश्यां शनौ शतभिषायुक्ता ।

वारुणीति समाख्याता शुभे तु महती स्मृता’ ॥

तत्र स्नानं न कर्तव्यं काम्यनैमित्तिकादते ॥’

इति देवलोक्तेः । यत्तु—

‘त्रयोदश्यां तृतीयायां दशम्यां च विशेषतः ।

शुद्धविदूषत्रिषाः स्नानं नाचरेयुः कथं च न ॥’

‘स्नानं कुर्वन्ति या नार्यश्चन्द्रे शतभिषाकृते ।

सप्त जन्म भवेयुस्ता दुर्भगा विधवा ध्रुवम् ॥’

इति निषेधद्वयन्तु भोगार्थस्नानपरम् ।

*चैत्रकृष्णचतुर्दश्यां विशेषः पृथ्वीचन्द्रोदये ।
पुलस्त्यः—

‘चैत्रकृष्णचतुर्दश्यां यः स्नायाच्छिवसन्निधौ ।
न प्रेतत्वमवाप्नोति गङ्गायां तु विशेषतः’ ॥ इति ।
अत्र पूर्वा ग्राह्या कृष्णपक्षस्थत्वात् । गौडैस्त्वेतदेव
शुक्लचतुर्दश्यामित्येवं देखलीयत्वेन पठितम् ॥
इति श्रीरामकृष्णभट्टसूरिसूनुकमलाकरभट्टकृते का-
लनिर्णयमिन्धौ चैत्रमासः ॥

मेषसंक्रमे प्रागपरा दश दश घटिकाः पुण्यकालः ।
राशौ तु पाणुक्तम् । अत्र धर्मघटादिदानमुक्तं पृथ्वीच-
न्द्रोदये पाद्ये—

‘तीर्थे चानुदिनं स्नानं तिलैश्च पितृतर्पणम् ।
दानं धर्मघटादीनां मधुसूदनपूजनम् ॥
माधवे मासि कुर्वीत मधुसूदनतुष्टिदम् ॥’
अथ वैशाखस्नानम् । तत्र पृथ्वीचन्द्रोदये विष्णु-
स्मृतिपाद्याः—

‘तुलामकरमेपेषु प्रातःस्नानं विधीयते ।
हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम्’ ॥
इति सौरमास उक्तः । अन्यत्पक्षद्वयमुक्तं तत्रैव पाद्ये—

‘भोगाय कियते यत्तु स्नानं यादृच्छिकं नरैः ।
तन्निषिद्धं दशम्यादौ नित्यनैमित्तिके न तु ॥’
इत्युक्तेः । संकल्पे च वारुण्यादिशब्दैस्तन्मासतिथ्यादिग्रहेऽपि
मासादीनामधिकरणत्वेनोल्लेखः । मासादिशब्दैश्च वारुण्यादियोगग्र-
हेऽपि निमित्तत्वेन तत्तद्योगानाम् । दशहरादिष्वप्ययमेव ।

*चैत्रकृष्णोति । पूर्णिमान्तमानेन तिथिकृत्यत्वात् ॥
इति चैत्रः ॥

‘मधुमासस्य शुक्लायामेकादश्यामुपोषितः ।
 पञ्चदश्यां च भो वीर मेघसंकमणे तु वा ॥
 वैशाखस्नाननिगमं ब्राह्मणानामनुज्ञया ।
 मधुसूदनमभ्यर्च्य कुर्यात्संकल्पपूर्वकम्’ ॥

तत्र मन्त्रः—

‘वैशाखं सकलं मासं मेघसंकमणे रवेः ।
 प्रातः सनिवसः स्नास्ये धीयतां मधुसूदनः ॥
 मधुहन्तुः प्रसादेन ब्राह्मणानामनुग्रहात् ।
 निर्बिघ्नमस्तु मे पुण्यं वैशाखस्नानमन्वहम् ॥
 साधये मेघो भानो मुरारे मधुसूदन ।

प्रातःस्नानेन मे नाथ कलदो भव पापहन्’ ॥ इति ।

तीर्थविशेषोऽपि तत्रैवाक्तः—

‘मेघसंकमणे भानोर्माधवे मासि गङ्गातः ।
 महानद्यां नदीतीर्थे नदे सरसि निर्झरे ॥
 देवगन्तेश्वरा स्नायाद्यथा प्राप्तं जलाशये ।
 दीर्घिकाकृत्यार्पायु नियतात्मा हरिं स्मरन् ॥’ इति ।
 सकल्पे च *तत्तत्तीर्थनाम ग्राह्यम् । अज्ञाने तु
 विष्णुतीर्थमिति वदेत् ।

‘यदा न ज्ञायते नाम तस्य तीर्थस्य भो विजाः ।
 तत्रैत्युच्चारणं कार्यं विष्णुतीर्थमिदं त्विति ॥
 तीर्थस्य देवता विष्णुः सर्वत्रापि न संशयः ॥
 इति तत्रैवाक्तः ।

*तत्तत्तीर्थनामेति । अपिः पुरणीयः । तेन विष्णुतीर्थसमु-
 चयात्तत्तीर्थनाम विष्णुतीर्थमिति चेत्यर्थः । ‘तीर्थस्य देवता
 विष्णुः सर्वत्रापि’ इति सर्वत्रपदात् । एवं ‘नद्यां नद्यन्तरस्मृतिः’ इति
 निषेधो गङ्गास्मरणे न प्रवर्तते ।

तथाऽन्योऽपि विशेषस्तत्रैव पादौ—

‘तुलसी कृष्णगौराख्या तयाऽभ्यर्च्य मधुश्रियम् ।
विशेषेण तु वैशाखे नरो नारायणो भवेत् ॥
माधवं सकलं मासं तुलस्या योऽर्चयेन्नरः ।
त्रिसंध्यं मधुहन्तारं नास्ति तस्य पुनर्भवः’ ॥

तथा—

‘प्रातः स्नात्वा विधानेन माधवे माधवप्रियम् ।
योऽश्वत्थमूलधार्मिश्रेत्तांयेन बहुना मदा ॥
कुर्यात्प्रदक्षिणं तं तु सर्वदेवमयं ततः ।
पितृदेवमनुष्यांश्च तर्पयेत्सचराचरम् ॥
योऽश्वत्थमर्चयेदेवमुदकेन समन्ततः ।
कुलानामयुतं तेन तारितं स्यान्न संशयः ॥
कण्डूय पृष्ठनो गां तु स्नात्वा *पिप्पलतर्पणम् ।
कृत्वा गोविन्दमभ्यर्च्य न दुर्गतिमवाप्नुयात्’ ॥

तथा—

‘एकभक्तमथो नक्तमयाचितमतन्द्रितः ।
माधवे मासि यः कुर्याल्लभते सर्वमीप्सितम् ॥
वैशाखे विभिन्ना स्नानं देवनद्यादिके बहिः ।
हविष्यं ब्रह्मचर्यं च भूशय्या नियमस्थितिः ॥

‘स्नानकालेऽन्यतीर्थेषु कीर्यते जान्हवी जलैः ।

विना विष्णुपदीमन्यत्समर्थं नावशोधने ॥’

इति स्कान्देनान्यतीर्थं भागीरथीस्मरणकार्यताबोधनात् । के-
चित्तु गङ्गायमुनाशतद्रुमरस्वतीनां स्मरणे न दोषः । ‘इमं
मे गङ्गे यमुने सरस्वती’ इति मन्त्रेणाद्यर्पणोक्तेरिति प्राहुः । भा-
गीरथ्यामन्यतीर्थस्मरणं न कार्यम् । प्रयागादिमणिकर्णिका-
देः स्मरणं कुर्वन्ति । *पिप्पलतर्पणम्=अश्वत्थसेचनम् ।

व्रतं दानं दमो देवि मधुसूदनपूजनम् ।

आप जन्ममम्लमांशं पापं दहति दारुणम् ॥

मदनरत्नं स्कान्दे—

‘प्रया कार्या च वैशाम्ने देवं देया ऋगलन्तिका ।

उपानद्रयजनकलत्रमुद्गमयामांसि चन्दनम् ॥

जलपात्राणि देयानि तथा पुष्पगुहाणि च ।

पानकानि च सिन्ध्राणि द्राक्षारम्भाफलान्यपि’ ॥

तिथितत्त्वे—

‘ददानि गो हि मेघादौ सत्कृन्नुद्यतान्धितान् ।

पितृनुद्दिश्य निधेभ्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते’ ॥ इति ।

तथा—

‘वैशाम्ने गो घटं पूर्णं मभोज्यं वै हिजन्मने ।

ददाति सुरराजेन्द्र स गतिं परमां गतिम् ॥’

एवं सम्पूर्णस्नानाशक्तौ शयनं वा स्नायात् । तदुक्तं त-
त्रैव पात्रे—

अष्टोदश्यां चतुर्दश्यां वैशाख्यां वा दिनत्रयम् ।

अपि सम्यग्निधनेन नारी वा पुरुषोऽपि वा ॥

प्रातःस्नानः सनिगमः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

यदा तु वैशाम्नी मलमासो भवति तदा काम्यानां
तत्र समाप्तिनिषेधात्* मासद्वयं स्नानं तस्मिन्मास्य कर्त-
तव्याः । मासोपवासचान्द्रायणादि तु मलमासे एव
समापयेत् । तदुक्तं दीपिकायाम्—

‘नियतात्रिंशद्दिनत्वाच्छुभे मास्यारभ्य समापयेत्
मलिने मासोपवासव्रतम्’ इति ।

* गलन्तिका=सन्ततपतद्दारमुदकपात्रम्(१) । *निषेधादिति ।

(१) ‘मलिज्वरः स्वात्मनिकः कर्कर्यालुर्गलन्तिका’ । इत्यमरात् ।

अत्र दानविशेष उक्तोऽपरार्कं वासनपुराणे—

‘गन्धाश्च माल्यानि तथा वैशाल्ये सुरभिणि च ।

देवानि द्विजमुख्येभ्यो मधुसूदनतुष्टये ॥’

एवं स्नाने कृते तस्योत्थापनं कार्यम् । तदुक्तं तत्रैव—

माममेवं बहिः स्नात्वा नद्यादौ विमले जले ।

एकादश्यां च द्वादश्यां पौर्णमास्यामथापि वा ॥

उपोष्य नियतो भूत्वा कुर्यादुत्थापनं बुधः ।

मण्डलं कारयेदादौ कलशं तत्र विन्यसेत् ॥

निष्केण वा तदर्धेन तदर्धार्धेन वा पुनः ।

शक्त्या वा कारयेद्देवं सौवर्णं लक्षणान्वितम् ॥

लक्ष्मीयुक्तं जगन्नाथं पूजयेदासने बुधः ।

भूवर्गैश्चन्दनैः पुष्पैर्दीपैर्नैवेद्यसंचयैः ॥

एवं संपूज्य विधिवद्वाचां जागरणं चरेत् ।

शोभते कृतः सौम्योऽथ ग्रहवेद्यां ग्रहान्यजेत् ॥

होमं कुर्यात्प्रयत्नेन पायसेन विचक्षणः ।

तिलाज्येन सर्वैर्वाऽपि सर्वैर्वाऽपि स्वशक्तितः ॥

अष्टांशरसहस्रं वा शतमष्टांशरं तु वा ।

प्रतद्विष्णु(१)रनेनैव इदं विष्णुरनेन वा ॥

आरब्धं कर्म यत्किञ्चित्तु कार्यम्मालिस्तुते ।

इत्यनुवृत्तिवचनाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । *मैत्रं=मित्रदेवताकं स-
न्ध्यादि । सर्वभूतसौहार्दमिति केचित् ।

(१) स तु मन्त्रोऽक्रयैर्द्व्यहतायां द्वितीयाष्टके द्वितीयाध्याये—‘प्र-
तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण मृगां च भीमः कुत्तरां गिरिष्ठाः । यस्योरुषु त्रिषु
विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विद्वा’ ॥ इति । अस्यार्थः—‘स महा-
नुभावो विष्णुः वीर्येण स्वकीयेन धीरकर्मणा पूर्वोक्तरूपेण प्रस्त-
वते प्रकर्षेण स्तूयते सर्वैः । वीर्येण स्तूयमानत्वे दृष्टान्तः—मृगोद=

३६२ सटीकनिर्णयसिन्धुखिलापपरिच्छेद-

व्रतसंपूर्तिमित्रवर्धनं भक्तुमेकां पयस्विर्नाम् ।
पादुकोपानहो त्वयं गुरुवे कथजने तथा ॥
शर्यां सोपस्करां दद्याद्दीपिकां दर्पणं तथा ।
ब्राह्मणान्भोजयेत्पिण्डभक्ष्यां दद्याच्च दक्षिणाम् ॥
कलशं जलसम्पूर्णं स्तेभ्यो दद्यात्तवांस्तथा ।
एवं कृते माधवस्य योगावनविधौ शुभे ॥
फलमाप्नोति सकलं विष्णुमायुज्ज्वलाप्लुवान् ॥

एतावत्प्रशक्तौ तत्रैवोक्तम्—

‘वैशाख्यां विधिना स्नात्वा भोजयेद्ब्राह्मणान्दश ।
कृमरं सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः’ ॥ इति ॥
वैशाखशुक्लतृतीया अक्षयतृतीयाञ्चयते । मा०पूर्वा-

०पूर्वाह्नव्यापिर्ना=परविद्धा । गौरीवने तु द्वितीयांवेधः
कळाकाष्ठादिह्योऽपि त्याज्यः ।

तत्र स्वल्पाऽपि परा । यदा परा न लभ्यते तदा द्वितीया-
विद्धापि प्राणा उक्तवासिष्ठान् । तदलाभे पूर्वा ।

सिंहादिरिव । यथा स्वायम्भोवर्मा भृगोयता विद्धो भोमो=भीतिजनका
कुन्वरः=कुम्भितार्हिसांश्चकर्ता, युगमप्रवेशगमनाया । गिरिष्ठाः=पर्वता-
युजनप्रवेशस्थायी सर्वैः स्तूयते, तत्तद्वयमपि भृगः=अम्बष्टा शङ्खणां,
भीमः=भयानकः, सर्वेषां भीत्यपादानभूतः । परमेश्वरार्ज्जुनः=‘भीषा-
ऽस्माद्भानः पवते’ इत्यादिभूतियु प्राप्त्या । किञ्च कुन्वरः=शत्रुवधादिकु-
म्भितकर्मकर्ता, कुपु स्वर्गसु भूयसु लोकत्रयेषु संसारी वा । तथा गिरि-
ष्ठाः=गिरिवद्गुरुलोकस्थायी । यद्वा गारि=मन्त्रादिरूपायां वाचि
सर्वदा वर्तमानः । ईदृशाऽयं स्वमाहिम्ना स्तूयते । किञ्च यस्य विष्णोरु-
रुपु=विस्तीर्णेषु त्रिषु=त्रिसंख्याकेषु विक्रमणेषु=पादप्रक्षेपेषु विश्वा=
सर्वाणि भुवनानि=भूतजातानि आधिष्ठियन्ति=आधिष्ठय निवसन्ति,
स विष्णुः स्तूयते’ । इति श्रीसायणाचार्यैर्भाष्ये उक्तः । इममर्थं मनसि
निधाय कर्मानुष्ठेयं भक्त्यास्तुभिरिति तद्बोधनार्थमेवायमर्थो निवेद्यत
इति शेषम् ।

हृत्प्रापिनी प्राणा । दिनद्वयेऽपि तद्व्यासौ परैव । तदुक्तं
निर्णयामृते नारदीये—

‘वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीया रोहिणीयुता ।

दुर्लभा बुधचारेण सोमेनापि युता तथा ॥

रोहिणीबुधयुक्तापि*पूर्वविद्धा विद्यार्जिता ।

भक्ता कृताऽपि मांवातः पुण्यं हन्ति पुराकृतम् ॥

गौरी विनायकोपेता रोहिणीबुधसंयुता ।

विनापि रोहिणीयोगात्पुण्यकोटिप्रदा सदा’ ॥ इति ॥

इयं युगादिरपि । सा चोक्ता रत्नमालायाम्—

‘माघे पञ्चदशी*कृष्णा नभस्ये च त्रयोदशी ।

तृतीया माघे शुक्ला नवम्यूर्जे युगादयः’ ॥ इति ।

यत्तु गौडाः—

‘माघस्य पौर्णमास्यां तु घोरं कालियुगं स्मृतम् ।’

इति ब्राह्मोक्तेः,

‘वैशाखमासस्य च या तृतीया

नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।

नभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे

त्रयोदशी, पञ्चदशी च माघे ॥’

इति विष्णुपुराणे चकारेण तमिस्रपक्षानुषङ्गेऽपि पूर्वा-
नुरोधात्पौर्णमास्येव ज्ञेया । ‘वे शुक्ले’ इत्यादिकं तु नि-
र्मूलमित्याहुः । तन्न ।

‘एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी ।

पूर्वविद्धाऽपि कर्त्तव्या यदि न स्यात्परेऽहनि ॥’

इत्युक्तवासिष्ठात् । *पूर्वविद्धेति । द्वितीयावेधस्त्रिमुहूर्तः ।

परदिने च त्रिमुहूर्तैव प्राणा ।

*कृष्णेति । काकाक्षिन्यायेनोभयान्वयि । एवं शुक्लेऽप्यत्रापि ।

‘दर्शं तु माघमासस्य प्रवृत्तं ह्यपरं युगम् ।’
इति *भविष्यद्विरोधात् ।

एतेन ब्राह्मणानुसारात्पूर्णिमायामेव युगादिश्राव्यं व-
दनं श्रुत्वाणिः परास्तः । एतेन कल्पभेदाद्युगभेदाद्या-
व्यवस्थेति तत्त्वम् । एतेन—

‘कार्तिके नवमी शुक्ला माघमासं च पूर्णिमा ।’
इति वृहत्सारदायं व्याख्यातम् । *निर्मूलत्वोक्तिर्नार-
दीयाज्ञानकृता । अथ श्राद्धसूक्तं मानस्ये—

‘कृतं श्राद्धं विधानेन मन्वादिषु युगादिषु ।
हायनानि त्रिसाहस्रं पितॄणां तृप्तिदं भवेत् ॥’ इति ।
भारतेऽपि—

‘या मन्वाद्या युगाद्याश्च तिथयस्तासु मानवः ।
स्नात्वा हृतवा च दत्त्वा च जप्त्वाऽनन्तकलं लभेत् ॥’
इति ।

श्राद्धेऽपि पूर्वार्द्धव्यापिनी ग्राह्या ।

‘पूर्वार्द्धे तु सदा कावीः शुक्ला मल्लयुगादयः ।
दैवं कर्मणि पित्रो च कृष्णं वैद्यापराह्निकाः ॥’
इति पाद्योक्तः ।

‘ये शुक्ले वे तथा कृष्णे युगादी कवयो विदुः ।
शुक्ले पौर्वाह्निके श्राद्धं कृष्णे वैद्यापराह्निके ॥’

*भविष्येति ।

‘नवम्यां शुक्लपक्षस्य कार्तिके निर्मातृकम् ।

प्रेता सिततृतीयायां वैशाखे समवश्यत ॥’

इति पूर्वेण—

‘कलिः कृष्णत्रयोदश्यां नभस्ये मासि निर्मतः ॥’

इत्युत्तरेण च वचनेन संश्लिष्टकालत्वादिति भावः । दर्श-
पूर्णिमायां वा युगादित्वं व्यवस्थापयति—*तेनेति । *निर्मूल-

इति हेमाद्रौ नारदीयवचनाकच । दीपिकाऽपि—

‘कर्मतिथयः पूर्वाह्निकाः स्युः सिते विज्ञेया अपराह्निकाश्च बहुलं’ इति । स्मृत्यर्थसारेऽपि मन्वादिश्राद्धेषु शुक्लपक्षे उदयव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या, कृष्णपक्षेऽपराह्नव्यापिनी’ इति ।

दिषोदासीने गोभिर्भलः—

‘वैशाखस्य तृतीयां यः पूर्वविद्वां करोति वै ।

हव्यं देवा न शुक्लन्ति कव्यं च पितरस्तथा ॥’ इति ॥

गोविन्दाणीवऽप्येवम् । तेनेन पूर्वाह्नव्यापिनी । दिन-
द्वये तत्त्वेष्वपरैवेति धर्मतत्त्वविदो हेमाद्र्यादयः । अन-
न्तभट्टस्तु—

‘सर्वधूर्तिव्यतीपातो युगमन्वादयस्तथा ।

सन्मुखा उपवाते स्युर्दानादावन्तिमाः स्मृताः ॥’

इत्याह । दानादाविति *श्राद्धमङ्ग्रहः । उपवास-
स्त्वग्रं चक्ष्यते । हेमाद्रावप्येवम् । माधवस्तु व्यतीपातः
श्राद्धेऽपराह्नव्यापी ग्राह्य इत्याह । स्मृत्यर्थसारे तु कुतु-
पकालयोर्गान्युक्तम् । यत्तु मार्कण्डेयः—

‘शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्ने श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ।

कृष्णपक्षापराह्ने हि रोहिणं तु न लङ्घयेत् ॥’

रोहिणोऽनयमां मृहर्तः,

*अत्र शुक्लपक्षयुगादिश्राद्धं *पूर्वाह्ने कार्यमिति शूल-

त्वोक्तिरिति । ब्राह्मस्येत्यादि । *परैवेति । कर्मकालशास्त्रं
बाधित्वेत्यादि । *श्राद्धेति । पूर्वाह्निकत्वेऽप्यपराह्णवच्छेदेन का-
र्यमिति भावः । सिद्धान्तमाह—*अत्रेति । *पूर्वाह्न इति ।
“शुक्लपक्षस्य” इति मार्कण्डेयवाक्येन कृष्णपक्षे श्राद्धारम्भ
इव शुक्लपक्षश्राद्धसमाप्तौ रोहिणस्यैवोक्तेः ॥

३६६ सटीकनिर्णयसिन्धुविर्नीयपरिच्छेदे-

दिगर्थस्तु कालावर्णाः । निर्णयामृतादयस्तु कालादर्शोऽपराह्णिकमुक्त्वा- 'एष मन्वन्तरादीनां विनिर्णयः' इत्युक्तत्वात् 'वैशुक्ले' इत्यादिशब्दनं विष्णुपूजनविषयम् । आह- त्वापराह्णिकमर्थेति व्यवस्थां जगदुः । सेयं पूर्वोक्तानेकवर्षाविरोधात् 'पूर्वाह्णं दैविकं कुर्यात्' इत्यादिशब्दनादेव सिद्धे शब्दनवैयर्थ्याच्च स्वाकलन्त्य-विलसितमात्रमित्युपेक्षणाया । किञ्च कालादर्शोक्ति-न्यायिमूला वचोमूला वा ? । नायः । युगादि-आद्यस्यापि आद्याविकृतित्वेन न्यायतोऽपराह्णक्यासाव-पि शब्देन तस्य बाधः । नान्त्यः । अतिदेशादे-वापराह्णक्यासेयनवैयर्थ्यात् । 'अग्रिमं शास्त्रमर्थवत्' इति न्यायात् । तेन यदि कालादर्शोक्तेः कथाविच्छेदा-जाड्येन समाधिरसा, तर्हि न्यायप्राप्तकृष्णपञ्चयुगादि-विषयत्वेन सा व्यवस्थापनीयति दिक्* ।

पूर्वाह्णस्तत्र त्रेधाभक्तदिनपूर्वार्धः ।

'त्रेधाभक्तदिनांशकोऽत्र गदिनः प्राक्कापराह्णौ' इति दीपिकोक्तेः । साध्यादयोऽप्येवम् ।

अत्र विशेषो हेमाद्री भविष्ये-

'वैशाखं शुक्लपक्षे तु तृतीयायां तथैव च ।

गङ्गातोये नरः स्नात्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥

तस्यां कार्यो सर्वहोमो सर्वविष्णुं समर्चयेत् ।

यथान्दणाद् विजातिभ्यः प्रयतः प्राशयेत्तान्॥' इति ।

अत्र दानविशेषस्तत्रैव भविष्ये इमां प्रक्रम्य-

दिगार्थस्तु दर्शोऽश्रदेय एव । 'द्वे शुक्ले' इति वाक्ये युगादिशब्दे मसरन्ती वृत्तिर्युगादिकार्यत्वेनैव मसरन्तीति आद्यस्यापि क्रोडी-कारात् । सर्वग्रन्थेषु अमासवाहादिपार्यक्येन युगादिआद्यातिवि-निर्णयादमातिव्यतिदेशे मानाभावादित्यप्याहुः ।

‘उदकुम्भान्मरुतकान्साक्षान्मर्वरसैः सह ।

यवगोधूमचणकान्मकुदधपोदनं तथा ॥

त्रैप्सिकं सर्वमवात्र सस्यं दाने प्रशस्यते ॥’ इति ।

देवीपुराणेऽपि—

‘तृतीयायां तु वैशाखे रोहिण्यृक्षे प्रपूज्य तु ।

उदकुम्भप्रदानेन शिवलोके महीयते ॥’

मन्त्रस्तु—

‘एष धर्मघटो दत्तो ब्रह्मावष्टुशिवात्मकः ।

अस्य प्रदानात्पुण्यन्तु पितरोऽपि पितामहाः ॥

गन्धोदकर्तिलैर्मिश्रं साक्षं कुम्भं फलान्वितम् ।

पितृभ्यः सम्प्रदास्यामि अक्षय्यमुपातिष्ठतु ॥’ इति ।

अत्र च पिण्डराहितं आहुं कुर्यात् ।

‘अपनद्वितये आहुं विपुत्राहितये तथा ।

युगादिषु च सर्वासु पिण्डनिर्वपणादृते ॥’

इति हेमाद्रौ पुलस्त्यवचनात् । अत्र रात्रिभोजने प्रायश्चित्तमृगिवधाने—

‘रात्रौ भुक्ते घत्सरे तु मन्वादिषु युगादिषु ।

(१) अभिस्वष्टृष्टिं मन्त्रं च जपेद्दश न पातकम् ॥’ इति ।

(१)—“अभि स्वष्टृष्टिं मन्त्रे अस्य युध्यतो रध्वीरिव प्रघणे स-
स्रुतयः । इन्द्रो यद्वर्जा धूपमाणा अन्धस्ताऽभिनद्वलस्य परिधीरिव
त्रितः ॥” इति । अ० अ० १ अ० ४ । अस्य व्याख्या—‘ऊतयो मरुतः मन्त्रे =
सोमपानेन हर्षे सति अस्य = इन्द्रस्य युध्यतो = वृत्रेण सह युध्यमानस्य
पुरतः स्वष्टृष्टिं = स्वभूतवृष्टिमन्त्रं वृत्रम्, अभि = आभिमुख्येन सस्रुः = ज-
ग्मुः । [कथंभूताः] रध्वीरिव प्रघणे । यथा गमनस्वभावा आपः निक्षेपदेशे
गच्छन्ति । यद् = यदा अन्धस्ता = सोमलक्षणेनाग्नेन पीतेन धूपमाणः =
प्रगल्भः सन् यद्वर्जा = यजमान इन्द्रः बलस्य = संवृण्वतः पतत्संक्षमसुरम्
अभिनत् व्यदारयत्, अरध्वीदित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः—त्रितः परिधीनिव ।
देवानां हयिलेपनिघर्षणाय अग्नेः सकाशादप्सु एकतो द्वितस्त्रित इति त्रयः

अपरार्कं यमः—

‘कृतापवासाः सन्निभं मे युगादिदिनेषु च ।

दास्यन्त्यश्रादिसन्निभं तेषां लोका भद्रादयाः ॥’ इति ।

वैशाखं मलमासं सन्नि तत्रैव युगादिः कार्या । तथा-

च हेमाद्रौ कथ्यशुद्धः—

‘दशहरास्तु लोत्कर्षश्चतुर्थीपि युगादिषु ।

उपाकर्माणि चान्तर्ये जातानिदृष्टं तृतीयादिनः ॥’ इति ।

एतद्वशाद्वशादिकं तृतीयादिमंकने दृष्टम् । ‘कन्याचन्द्रे वृषे रवौ’ इत्यादिना सौरमासां कारित्वार्थः । कालादर्शोऽपि—

अब्दोदकमन्त्रादिमहालययुगादिषु ।

इति मलमासकर्मलोपे परिगणनाच्च । महालयशब्देन मघात्रयां दृश्यते इति भावः । स्मृतिसम्बन्धिकायां तु मासद्वये कर्तव्यामित्युक्तम् ।

ननु उपर्युक्तस्वादिशब्दाश्चान्द्र एव मन्त्राः तत्कथमनुत्क-
र्षोक्तिरित्यत्राह अष्टमी इति । यद्यपि ‘वृषे रवौ’ इति सौरमुपजी-
व्यैव दशहरा न तु युगादिस्वभावापि ‘एतादृष्टं तृतीयादिनः’ इति सि-
द्धवेदेतुनिर्देशादेव युगादिवाक्येऽपि सौर एव मासां ग्राह्य इति
भावः । *युगादिष्विति मन्त्राद्युक्तत्वेन । युगादिकार्यं च
युगादितिमध्यं एव कार्यम् ।

पुरुषा जज्ञिरे । तथा च तैत्तिरीयैः यमास्तम—‘योः कुर्यात् अथवात-
यत्, तत् एकतोऽजायत, स द्वितीयमथवातयत्, ततो द्वितोऽजायत,
इति । तत्र उदकपानार्थं प्रवृत्तस्य कृते पतितस्य प्रतिरोधायासुरैः परि-
धयः परिधायकाः कुपस्याकलादकाः स्थापिताः । ताभ्यश्चा सौमिन-
सद्वत् ।’ इति श्रीमत्स्वायणाचार्याणाम् । अत्र यत्र यत्र मन्त्रास्तेषामर्थान्
निर्दिष्टाः तत्र मन्त्रनिर्देशप्रयोजनं स्फुटमेव । त्रिंशत्तांऽर्थान्निर्देशप्रयो-
जनं च जपकाले तत्तन्मन्त्रार्थज्ञानं तावदवश्यमपेक्षितम् । अन्यथा ज-
पस्य न सम्यक् फलानिष्पत्तिरिति तज्जपस्तदर्थभावनम्’ इति श्रीमत्प-
तञ्जलिहृतयोगसूत्रादवगम्यत इति ज्ञेयम् ।

‘यौगादिकं मासिकं च श्राद्धं चापरपक्षिकम् ।

‘मन्वादौ च युगादौ च ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

व्यतीपाते वैधृतौ च तत्कालव्यापिनी क्रिया ॥’

इति स्कान्दात् । माधव इत्यरुचिः । महालयश्राद्धं कन्यापयु-
क्तमेव । तत्रैव—

‘हंसे कन्यासु त्रपास्थे शाकेनापि गृहे वसन् ।

पञ्चम्योरन्तरे दद्याद्दुभयोरपि पक्षयाः ॥’

इति विधानात् ।

‘सूर्ये कन्यास्थिते श्राद्धं यो न कुर्याद् गृहाश्रमी ।

शाकेनापि दरिद्रोऽपि सोऽन्त्यजत्वमुपैष्यति ॥’

इत्यादिनिषेधाच्च । तथा च यदा सिद्धोपक्रमः कन्यासमाप्यः प्रथमः
पक्षः, कन्यापक्रमस्तुलासमाप्यश्चरमस्तदा पूर्वत्र पञ्चम्यादिपक्षेण
परत्र वा सकृत्पक्षेण कन्याभागे श्राद्धम् । यदा तु दर्शान्त्यभाग एव
कन्यासंक्रमः तदनन्तरदर्शान्तिक्रमेण प्रतिपदि तुलासंक्रान्त्या कन्या-
यामाधिमासस्तदा दर्शश्राद्धवेला यावत्सिद्धव्याप्तेरधिकमास एव
कन्यायां येन केनापि पक्षेण श्राद्धम् । “रोगे चालभ्ययोगेऽपि”
इति वचनात् । तथा च महालयशब्दस्य तत्परत्वसम्भवेऽलं मघा-
त्रयोदशीपरत्वेन । यत्तु—

‘मासः कन्यागते भानावसंक्रान्तो भवेद्यदि ।

दैवं पिड्यं तदा कर्म तुलास्थे कर्तुरक्षयम् ॥’

इति वचनं, तस्मोत्कर्षं विधत्ते मानाभावात् । किन्तु पिड्यमिति
सामान्यतः श्रवणात् व्रीहिपाकादिश्राद्धविषयम् । तस्य शरदि वि-
धानेनाश्विनोऽप्राप्तेरिति । महालयपदं तीर्थविशेषपरमिति के-
चित् । महालयविधावाश्विनादिशब्दानां चान्द्रपरत्वात्तत्पदं चिन्त्य-
मेवेत्यन्ये ॥

मन्वादिकं तैत्तिरीयं च कुर्यान्माम्ब्रवेऽपि क्वच ॥' इति ।
अपरपक्षः कृष्णपक्षां न तु महालयः । तस्य तत्र
निषेधात् । मदन्तरलेऽपि मरीचिः—

'प्रतिमामं गृत्वाहं च आहं यन्प्रतिवत्सरम् ।
मन्वादौ च युगादौ च तन्मासोऽरुमयोरपि ॥' इति ।
प्रतिवत्सरं क्रियमाणं कल्पादिश्राद्धमिति स एव
कल्पाचरुयो ।

अथ श्राद्धाकरणे प्रायश्चित्तसुक्तमृगिभाने—
(१) 'न यस्याथावामन्त्रं च शतवारं नदा जपेत् ।
युगादयो यदा न्यूनाः कुरुते नैव चापि यः ॥' इति ।
अथ समुद्रस्नानं प्रशस्तम् । तदुक्तं पृथ्वीचन्द्रोदये
सौरपुराणे—

ॐ मासहमेऽर्पयति । फलविशेषार्थितया फले, तत्कालाव-
ष्टिभ्यजीवनरूपनिमित्तवशात् शुद्धे इत्यर्थः । उपवासाऽप्युक्तः ।

'कृतोपवासाः सलिलं ये युगादिदिनेषु तु ।
दास्यन्त्यन्नादिसहितं तेषां लोका महोदयाः ॥'
इति यमोक्तः । साश्वम् सलिलपूर्णकुम्भादिदानम् । श्राद्धा-

(१) 'न यस्याथावामन्त्रं च शतवारं नदा जपेत् ।
युगादयो यदा न्यूनाः कुरुते नैव चापि यः ॥'
इति । अ० अ० १ अ० ४ । 'यस्यान्त्रस्य दयसो दयापमे दयापुमिणी
यावामन्त्रं नान्वानशाने प्राप्नुमस्वमर्षे बभूवतुः नया रजसोऽन्तरि-
क्षलोकस्य उपरि सिन्धवः स्वन्दनशीला आपः यस्यान्त्रस्य तेजसोऽ-
न्तमवसानं नानशुः न प्रापुः । उत आप च सांमपानेन मदे हर्षे सति
स्वहृष्टिं स्वीकृतवृष्टिं वृत्रादि युध्यतः युध्यमानस्यान्त्रेन्द्रस्य बलस्यान्तं
वृत्रादयो न प्रापुः । अतः हे इन्द्र एकस्मिन् अन्यत् स्वहृष्टतिरिक्तं विश्वं
सर्वं भूतजातम् आनुषक अनुषक्तं चक्रे । एकलमपि भूतजानं त्वदधी-
नमभूदिति भावः' इति । अनेन च एवमपरिमितशक्तिर्यद्वरस्त्व-
मस्माकं विहितकर्मोत्तरणरूपं दातुं परिहर्तुमपि समर्थोऽसीति
भावोऽवसेयः ।

‘युगादौ तु नरः स्नात्वा विभिषह्यवणोदधौ ।

गांसहस्रप्रदानस्य कुरुक्षेत्रे फलं हि यत् ॥

तत्फलं लभतं सत्यो भूमिदानस्य च ध्रुवम् ॥’ इति ।

अयं निर्णयः सर्वयुगादिषु बोद्धव्यः ॥ इति युगादि-
निर्णयः ॥

इयमेव तृतीया परशुरामजयन्ती । सा प्रदोषव्या-
पिनी ग्राह्या । तदुक्तं भार्गवार्चनदीपिकायां स्कान्दभ-
विषयोः—

‘वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयायां पुनर्वसौ ।

निशायाः प्रथमे यामे रामाख्यः सप्तमे हरिः ॥

स्वोच्चगैः षड्ग्रहैर्युक्तं मिथुने राहुसंस्थितं ।

रेणुकायास्तु यो गर्भादवर्तार्णो हरिः स्वयम् ॥’ इति ।

दिनद्वये तद्यासावंशतः समव्याप्तौ च परा, अन्य-
था पूर्वैव । तदुक्तं तत्रैव भविष्ये—

‘शुक्ला तृतीया वैशाखे शुद्धोपोष्या दिनद्वये ।

निशायाः पूर्वयामे चतुस्तराऽन्यत्र पूर्विका ॥’ इति ।

वैशाखशुक्लसप्तम्यां गङ्गात्पात्तिः । तदुक्तं पृथ्वीचन्द्रो-
दये ब्राह्मे—

‘वैशाखे शुक्लसप्तम्यां जहनुना जाह्नवी पुरा ।

क्रोधात्पीता पुनस्त्यक्ता कर्णरन्ध्रात् दक्षिणात् ॥

तां तत्र पूजयेद्देवीं गङ्गां गगनमेखलाम् ॥’ इति ।

अत्र शिष्टाचारान्मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या । दिनद्वये
तद्यासावव्यासावेकदेशव्याप्तौ वा पूर्वा । युग्मवाक्यात् ॥

वैशाखशुक्लद्वादश्यां योगविशेषो हेमाद्रौ ज्योतिः-
शास्त्रे—

हरणे तर्पणं ब्राह्मणभोजनं चार्थः । पृथक्त्वचनान्यन्यत्र । उपवा-

‘पञ्चाननस्यै गुरुभूमिपुत्रौ

मेघे रविः स्याद्यादि शुक्लपक्षे ।

पाशाभिधाना करभेण युक्ता

तिथिर्व्यतीपात इतीह योगः ॥

अस्मिस्तु गोभूमिहिरण्यवस्त्र-

दानेन सर्वं परिहाय पापम् ।

सुरत्यमिन्द्रत्यमनामयत्वं

मर्त्याभिपत्यं लभते मनुज्यः ॥’ इति ।

पञ्चाननः=सिंहः, पाशाभिधाना तिथिः=द्वादशी ।

करभः=हस्तः ॥

वैशाखशुक्लचतुर्दशी नृसिंहजयन्ती । सा*प्रदोष-
व्यापिनी प्राज्ञा । तदुक्तं हेमाद्रौ नृसिंहपुराणे—

‘वैशाखे शुक्लपक्षे तु चतुर्दश्यां निशामुखे ।

मज्जनमसम्भवं पुण्यं व्रतं पापप्रणाशनम् ॥

वर्षे वर्षे तु कर्तव्यं मम मन्त्रुष्टिकारणम् ॥’ इति ।

दिनद्वयेऽपि तद्याप्तावशातःसमव्याप्तौ च परा* । वि-
षमव्याप्तौ त्वधिकव्याप्तिमती । दिनद्वयेऽप्यव्याप्तौ परा ।
परदिन*गौणकालव्याप्तेः सत्त्वात्पूर्वदिने च तदभावात् ।
यत्तु —

से तु पूर्वा ।

सर्वैधृतिर्व्यतीपातो युगमन्वादयस्तथा ।

सन्मुखा उपवासे स्पुर्दानादावन्तिमाः स्मृताः ॥

इति वचनात् । *प्रदोषेति ।

‘अवतारो नृसिंहस्य प्रदोषसमये द्विजाः ।’

इति स्कान्दात् । जयन्तीषु जन्मकालस्यैव पूजाकृपकर्मका-
लत्वात् । *परेति । संकल्पकाले सत्त्वात् । *गौणकालेति ।

‘ततो मध्याह्नवेलायां नद्यादौ विमले जले’ ।

इत्युपक्रम्य—

‘परिधाय ततो वासो व्रतकर्म समारभेत्’ ।

इति तत्रैवाक्तं, तत्संकल्परूपव्रतोपक्रमविषयम् । न त्वेतावता मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्येति भ्रमितव्यम् । पूर्वोक्तवचनविरोधात् ।

‘वैशाखस्य चतुर्दश्या सोमवारेऽनिलक्ष्मके ।

अवतारो नृसिंहस्य प्रदोषसमये द्विजाः’ ॥

इति टोडरानन्दे स्कान्दात् । “कर्मः सिंहो बीजकल्की च सायम्” इति पूर्वाक्तपुराणसमुच्चयवचनाच्चेति केचित् । तत्त्वं तु पूर्ववचसामनाकरत्वेन निर्मूलत्वात्, हेमाद्रौ नृसिंहपुराणे—

‘मज्जन्मसम्भवं पुण्यं व्रतं पापप्रणाशनम्’ ।

इत्युपक्रम्य—

स्वातिनक्षत्रयोगे च शनिवारे तु महत्तमम् ।

सिद्धयोगस्य संयोगे वणिजे करणे तथा ॥

पुंसां सौभाग्ययोगेन लभ्यते दैवयोगतः ।

सर्वैरेतैस्तु संयुक्तं हत्याकोटिधिनाशनम् ॥

एतदन्यतरे योगे महिर्न पापनाशनम् ।

केवलेऽपि प्रकर्तव्यं महिने व्रतमुत्तमम् ॥

अन्यथा नरकं याति यावच्चन्द्रादिषाकरौ ॥’

इत्युक्त्वा—

यस्तु नृसिंहपुराणे—

‘वैशाखशुक्लपक्षस्य चतुर्दश्यां विवस्वति ।

अस्तंगामिनि सर्वेषां पुरस्तात्स्तम्भमध्यतः ॥

‘ततो मध्याह्नवेलायां नगार्द्धा विमले जले ।
इत्यादिना मध्याह्न एव व्रतनिधानाच्चतुर्दश्युत्तरा-
र्धवर्णिजे कारणे मध्याह्ने च स्पष्टं जन्म प्रतीयते । सं-
ध्यायां जन्म तु काव्यनुक्तमैक्यकृतं, तद्वशान्निरणयश्च
हेय एवेति । (१) इयमेव योगविशेषेणातिप्रशस्ता । त-
दुक्तं तत्रैव—

‘स्वातिनक्षत्रयोगे च शानिवारे च मनुव्रतम् ।
सिद्धयोगस्य संयोगे वर्णिजे कारणं तथा ॥
पुंसां सौभाग्ययोगेन लभ्यते देवयोगतः ।
एभिर्योगैर्विनापि स्यान्महिम्नं पापनाशनम् ॥
सर्वेषामेव वर्णानामधिकारोऽस्ति मनुव्रते ।
मज्जन्तस्तु विशेषेण कर्तव्यं सत्परायणैः ॥’

तथा—

‘सिद्धःस्वर्णमयो देवो मम सन्तोषकारकः ।’

तथा—

‘विज्ञाय माह्वनं यस्तु लहयेत्पापकृशरः ।
स याति नरकं घोरं यावच्छस्त्रदिव्यकरौ ॥
इदं च संयोगपृथक्त्वव्याप्येन नित्यं काश्यं च । अथा-

प्रबभूव महाविष्णुर्नरसिंहाकृतिर्नृप ।

तस्यां व्रतं नरैः कार्यं महाविष्णोरतिप्रियम् ॥’

विवस्वत्यस्तङ्गापिनीति सायाह्नलाभः । अविद्ये च—

‘अवतारो नृसिंहोऽभूत् त्रेतायां चादिकल्पके ।

सायंकाले सदसतो रक्षोदमनकारणात् ॥’ इति ।

स गौणः । प्रदोषस्य मुख्यकालत्वेन तत्पूर्वस्य सायाह्नस्यैव बहुषु
गौणत्वदर्शनात् । वस्तुतस्तु—

(१) कचित्पुस्तके ‘तथा’ इत्यधिकम् ।

अ विशेषः—मध्याह्ने मृद्धोमगतिलापलकस्नानं कृत्वा—

‘नृसिंह देवदेवेश तव जन्मादिने शुभे ।

उपवासं करिष्यामि सर्वभागाविभर्जितः ॥’

इति मन्त्रेण संकल्पं कृत्वा आचार्यं घृत्वा सायंकाले—

‘हमी तु तत्र मन्मूर्तिः स्थाप्याऽलक्ष्म्यास्तथैव च ।

पलेन वा तदर्धेन तदर्धार्धेन वा पुनः ॥

यथाशक्ति तथा कुर्याद्विस्तृताख्याविभर्जितः ॥’

इत्युक्तां नृसिंहमूर्तिं शक्त्या कृतं सुवर्णविहं च क-
लशोपरि सम्पूज्य रात्रौ जागरणं कृत्वा प्रातः पुनः
सम्पूज्य—

त्रिमुहूर्ते प्रदोषः स्याद्ज्ञानावस्तङ्गते सति ।

इत्युक्तः प्रदोषः । भविष्ये च सायंकालो न तु सायाहः ।
स च—

‘नक्षत्रदर्शनात्मसंध्या सायं तत्परतः स्थितम् ।’

इति लक्षितः । नक्षत्रदर्शनं च घटीत्रयात्मकः कालः ।

‘सायंसंध्या त्रिघटिका अस्तादुपरि भास्वतः ।’

इत्युक्तेः । अस्तङ्गाग्निनीत्यस्यापि अयमेवार्थः । एवं च प्रदो-
षसायंकालशब्दाभ्यां सायंसंध्योर्ध्वं घटीत्रयं जन्मकालः तत्पूर्वः
सायान्हस्तु पूर्वोक्तयुक्त्या गौणकाल इति । ऋलक्ष्म्या इति । लक्ष्मी-
नृसिंहाभिप्रायम् । प्रातःकृत्वा नन्तरं सूर्यादिभ्यो जन्माष्टम्यां
वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण व्रतं निवेद्याचम्य प्राणानायम्य सजलं ताम्रपात्रं
गृहीत्वा संकल्पं कुर्यात् ।

‘नियमं च प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकम् ।’

इति नारसिंहात् । दन्तधावनशब्दः प्रातःकृत्योपलक्षणम् ।
दन्तधावनं च तृणपर्णादिना द्वादशगंधूपैर्वा कार्यम् । उपवासदिने
काष्ठानिषेधात् । व्रतिना च मिथ्याभाषणपाखण्ड्यादिमंभाषणं नि-

‘नृसिंहाच्युत देवेश लक्ष्मीकान्त जगत्पते ।
अनेनाभिप्रदानेन सकलाः स्युर्मनारथाः ॥’

इत्याचार्याय दत्त्वा—

‘महंशे मे नरा जाता मे जानिष्यन्ति चापरे ॥
तांस्त्वमुत्तर देवेश दूस्तराद्वयसागरात् ।
पातकार्णवमग्नय व्याभिदुःखांश्चुवारिभिः ।
तत्रैव परिभ्रूयस्व महानुःखगतस्य मे ॥
करावस्तम्भनं देहि तेषशापिन जगत्पते ।
श्रीनृसिंह रमाकान्त भक्तानां भयनाशन ॥
क्षाराम्बुनिषिषाभिस्त्यं चक्रपाणे जगादेन ।
व्रतनानेन देवेश भुक्तिभुक्तिप्रदो भव ॥’

राकार्यम् ।

‘व्रतस्थेन न कर्तव्या संगतिः पापिभिः सह ।’

इति वचनान् । संकल्पमन्त्रश्च—

‘श्रीनृसिंह महोप्रभु न दयां कृत्वा ममोपरि ।

अद्याहं च विधास्यामि व्रतं निर्विघ्नतां नय ॥’ इति ।

ततो मध्याह्ने नद्यादी मृदोपयानिलाभलकैः स्नात्वा नित्यकृत्यं
कृत्वा गृहपागच्छेत् ।

मध्याह्ने संकल्पलिखनं चानुकल्पः । अन्यथा ‘नियमं च प्रकु-
र्वीत’ इत्यादिना संकल्पमभिधाय व्रतस्थेनेत्यादिना मिथ्यालापादि-
वर्जनं च प्रदर्श्य ततो मध्याह्नवेलायामित्पाद्यभिधानविरोधात् । ‘नि-
त्यवर्गं समाचरेत्’ इति पाठे नित्यं=मध्याह्नमध्यादि । ततो गोमयेनो-
पलिप्तेऽष्टदलं कृत्वा तत्र कलशं संस्थाप्य प्रतिमां ह्यमीं पलतदर्धतद-
र्द्धमितां संस्थाप्य नूतनायामग्न्युत्तारणप्राणप्रतिष्ठं कृत्वा मूळ-
मन्त्रेण वैदिकेन नाम्ना वाऽऽवाहनादि कृत्वा पञ्चामृतेन शुद्धो-
दकेन च संस्थाप्य यज्ञोपवीतवस्त्रे दत्त्वा आचमनं दद्यात् ।

‘स्नाने वस्त्रे च नैवेद्यं दद्यादाचमनीयकम् ।’

इत्युक्तेः ।

‘चन्दनं शीतलं दिव्यं चन्द्रकुंकुममिश्रितम् ।

ददामि तव तुष्ट्यर्थं नृसिंह परमेश्वर ॥’

चन्दनम् ।

‘कालोद्भवानि पुष्पाणि तुलस्यादीनि वै प्रभो ।

पूजयामि नृसिंह त्वां लक्ष्म्या सह नमोऽस्तु ते ॥’

पुष्पम् ।

‘कालागुरुमयं धूपं सर्वदेवसुबल्लभम् ।

करोमि ते महानिष्णां सर्वकामसमृद्धये ॥’

धूपम् ।

‘दीपः पापहरः प्रोक्तस्तमोराशिबिनाशनः ।

दीपेन लभ्यते तेजस्तस्माद्दीपं ददामि ते ॥’

दीपम् ।

‘नैवेद्यं सुखदं चारु भक्ष्यभोज्यसमन्वितम् ।

ददामि ते रमाकान्त सर्वपापक्षयं कुरु ॥’

नैवेद्यम् । ततः फलं ताम्बूलं दक्षिणां च दद्यात् । ततोऽर्घ्यम् ।

तत्र मन्त्रः—

‘नृसिंहाच्युत देवेश लक्ष्मीकान्त जगत्पते ।

अनेनार्घ्यप्रदानेन सफलाः स्युर्मनोरथाः ॥’

ततो नीराज्य पुष्पाञ्जलीन्दत्त्वा स्तोत्रादिना स्तुत्वा मार्थयेत् ॥

तत्र मन्त्रः—

‘पीताम्बर महाबाहो प्रल्हादभयनाशकृत् ।

यथाभूतेनार्चनेन यथोक्तफलदो भव ॥’

ततो रात्रौ गीतवाद्यपुराणश्रवणादिभिर्जागरणं कृत्वा पुनः प्रातः संपूज्य ब्राह्मणान्तदुद्दिश्य भोजयित्वा मूर्तिं ब्राह्मणाय दद्यात् । मन्त्रः—नृसिंहाच्युतेति ग्रन्थे । गोभूतिलहिरण्यशय्यादि

इति प्रार्थयेदिति संक्षेपः* ॥

वैशाखपूर्णिमास्यां विशेषोऽन्यथा कर्तव्यः जायान्तिनोक्तः—

‘शुभाशुभमुदकुम्भं च वैशाखां च विशेषतः ।

निर्दिश्य धर्मराजाय गोदानफलमाप्नुयात् ॥

सुवर्णातिलयुक्तंस्तु ब्राह्मणान्सप्त पञ्च च ।

तर्पयेदुत्पात्रैस्तु ब्रह्महत्यां कृपयति ॥’ इति ।

उदकुम्भदानमन्त्रस्तद्वक्ष्यतृतीयाप्रकरणे उक्तः ।

भविष्येऽपि—

‘वैशाखा कार्तिकी मार्गशीर्षा पूजिताः ।

ज्ञानदानविर्तनान्मत्ता न नेमाः पाण्डुनन्दन ॥’

अत्र कुम्भाजिनदानं कार्यम् । तथा च विष्णुः—

‘कुम्भाजिने तिलान्कुम्भान्निहरणं मधुसर्पिषी ।

तदाति यस्तु विधाय सर्वं तरति दुष्कृतम् ॥’ इति ।

इति श्रीरामकुम्भमहेश्वरिसुनुकमलाकरमहकृते कालनिर्णयसिन्धौ वैशाखमासः समाप्तः ॥

दृष्ट्वा प्रार्थयेत् ‘मद्वंशे ये नरा’ इत्यादि । एवं प्रार्थ्य ततो देवं विसृज्य च यथाविधि उपहारादिकं सर्वमानायापि निवेदयेत् ।

‘दक्षिणाभिः सुसंताप्य ब्राह्मणास्तु विसर्जयेत् ।

मध्याह्ने तु समायुक्तां नरो भुञ्जीत बन्धुभिः ॥’ इति ॥

यत्तु मध्याह्ने नृमिहजन्म, जयन्तीषु तत्काल एव पूजाकालः, तत्कालीना च तिथिरिति, तदसत् । मध्याह्नः प्रातरेव वा व्रतोपक्रम-कालः मध्याह्नस्तु व्रताह्नस्नानविशेषकाल इत्यभिप्रायेणाह—*सं-क्षेप इति । नृमिहजयन्तीनवरात्रं महोदधौ—

‘पठ्यापारम्भणं कार्यं चतुर्दश्यां समापनम् ।

नवरात्रमिति प्रोक्तं नृमिहस्य रमेयितुः ॥’ इति ।

इति वैशाखः ।

वृषसंक्रान्तौ पूर्वाः षोडश घटिकाः पुण्यकालः ।
राशौ संक्रमे सति प्रागेवोक्तम् ॥

उयेष्टशुक्लतृतीयायां रम्भाव्रतमुक्तं माधवीये भविष्ये-
'भद्रे कुरुष्व यत्नेन रम्भाख्यं व्रतमुत्तमम् ।
उयेष्टशुक्लतृतीयायां स्नाता नियमतत्परा ॥' इति ।
सा पूर्वविद्धा प्राज्ञा ।

*बृहत्तपा तथा रम्भा*सावित्री*वटपैतृकी ।
*कृष्णाष्टमी च भूता च कर्तव्या*संमुखी तिथिः ॥'
इति स्कान्दोक्तः ॥

*उयेष्टशुक्लदशमी दशहरा । तदुक्तं हेमाद्रौ ब्राह्मे—

उयेष्टशुक्लप्रतिपदि दशाश्वमेधस्नानम् ।

'उयेष्टे प्राणि सिते पक्षे प्राप्य प्रतिपदं तिथिम् ।
दशाश्वमेधकं स्नात्वा मुच्यते सर्वपातकैः ।'

इतिकाशीखण्डात् । *बृहत्तपा=श्रवणकृष्णद्वितीया ।
*सावित्री=तद्रतसंबन्धिपूर्णिमा । *वटपैतृकी=तद्रतसंबन्ध्य-
मावास्या । *कृष्णाष्टमी=कृष्णपक्षाष्टमी । *संमुखी=साया-
हव्यापिनी । त्रिमुहूर्ताभावे तु परा ।

*उयेष्टेति । दशम्याः श्रीगङ्गायाश्च क्रमेण दशहरात्वमुक्तम् ।
दशपापानि मनुनोक्तानि —

'पारुष्यमनृतं चैव पैशुन्यं चापि सर्वशः ।
असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥
अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविभानतः ।
परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम् ॥
परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम् ।
वितथाऽभिनिवेशश्च मानसं त्रिविधं स्मृतम् ॥' इति ।

‘ज्येष्ठे मासि मिते पक्षे दशमी हस्तमंगुला ।

हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा स्मृता ॥' इति ।

प्रा. वि. सं. प्र.

'दशमी शुक्लपक्षे तु ज्येष्ठे मासि कुजेऽहनि ।

अवर्तीणां गतः स्वर्गाति हस्तक्षेत्रं च मरिचका ॥

हरते दशपापानि तस्माद्दशहरा स्मृता ॥' इति ।

स्वानन्दं तु दृष्ट्वा गोमा उक्ताः ।

* 'ज्येष्ठं मामि मिते पक्षे दशम्यां शुभहस्तयोः ।

कर्मन्तीपातेऽग्निरानन्दं कन्यायन्द्रे वृषे रथौ ॥

दशार्णवे नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते' ॥ इति ।

॥ अत्र तु भूमौ मयोः कल्पमेवेन व्यवस्था । इयं च
यत्रैव योग्याहुत्वं सैव प्राणा । योगाभिवर्गे फलाभि-
व्यात् । ज्येष्ठे मलमासे सति तत्रैव दशाहरा कार्या न तु
शुद्धे* ।

*उपेष्टे इति । उपेष्टुश्चान्द्रमानेन न तु सौरमानेन । 'उपे रवौ'
 इत्यनेन पौनरुक्त्यापानान् । 'उपे रवौ' इति पुण्यनमन्त्रार्थम् । नन्वेवं
 'दशहरासु' इत्यनुत्कर्षवाक्यस्य का गतिः ? दशहरास्वरूपस्य सौराघ-
 दिनत्वादिति चेन्न । अभिप्राये दशहरासु तत्तत्क्षत्रयोगस्यैव वृषस्य-
 रश्मेरपि लाभाक्षत्राणि सा कार्येत्यर्थोत् । अत एव दशहरास्त्विति
 अनेकममुदाहाभिप्रायं बहुवचनम् । अन्यथा तद्वत्तदशम्या एकत्वात्त-
 दनुपपत्तेः । एतच्च राशिनिशेषस्थरवियोगयटिनाल्लभ्ययोगस्य महाष-
 ठीपदं तदितराल्लभ्ययोगस्य युगादिपदं च मन्वादीनामुपलक्षणम् ।
 न च बुधहस्तयोग एवानन्द इति कथं पृथक्तदुक्तम्, एवं हस्तस्य
 दिननक्षत्रस्य कन्याचन्द्राविनाभाव एवेति वाक्यम् । प्रवृत्तिनिमित्त-
 भेदेन तज्ज्ञेदात् । बुधनक्षत्रयोः प्रवृत्तिनिमित्तमैकैकमात्रवृत्ति आन-
 न्दपदन्तूभययोगि । एवं हस्तस्य शुक्लपक्षाविनाभावेऽपि । *गरं कर-
 णभेदः । 'कुजेऽहानि' इत्युक्तेराह- *अत्रेति । *न तु शुद्धे इति ।

‘दशहरासु नात्कर्षश्चतुर्वर्षि युगादिषु’ ।

इति हेमाद्रौ कथ्यशृङ्गेः । तथा स्कान्दे—

‘यांश्चाश्वत्सारितं प्राप्य दद्यादहर्षं तिलोक्तदम् ।

सुच्यते दशभिः पापैः स महापातकोपमैः’ ॥

अत्र विशेषः काशीखण्डे—

‘ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे प्राप्य प्रतिपदं तिथिम् ।

दशाश्वमेधके स्नात्वा सुच्यते सर्वपातकैः ॥

एवं सर्वासु तिथिषु क्रमस्नायी नरोत्तमः ।

आशुक्लपक्षदशमीं प्रतिजन्माद्यमुत्सृजेत् ॥’

तथा—

‘लिङ्गं दद्यादश्वमेधेशं दृष्ट्वा दशहरातिथौ ।

दशजन्मार्जितैः पापैस्त्यज्यते नात्र संशयः ॥’

तथा भविष्योत्तरकाशीखण्डयोः—

‘निशायां जागरं कृत्वा समुपांष्य च भक्तितः ।

पुष्पैर्गन्धैश्च नैवेद्यैः फलैश्च दशसङ्ख्यया ॥

तथा दीपैश्च ताम्बूलैः पूजयेच्छृङ्गयाऽन्वितः ।

स्नात्वा भक्त्या तु जाह्नव्यां दशकृत्यो विधानतः ॥

दशप्रसृतिकृप्यांश्च तिलान्सर्पिश्च वै जले ।

सक्तुपिण्डान् गुडपिण्डान्दद्याच्च दशसङ्ख्यया ॥

ततो गङ्गानदं रम्ये हेम्ना रूप्येण वा तथा ।

गङ्गायाः प्रतिमां कृत्वा वक्ष्यमाणस्वरूपिणीम् ॥

संस्थाप्य पूजयेद्देवीं तदलाभे मृदाऽपि च ।

अथ तत्राप्यशक्तश्चेत्स्त्रिंशत्पिष्टेन वै भुवि ॥

वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण कुर्यात्पूजां विशेषतः ।

शुद्धेऽपि’ इति तु कृत्यरत्नावली । *यां कांचिदिति । श्रीगङ्गा-
या असत्त्वे ।

नारायणं महेशं च ब्रह्माणं भास्करं तथा ॥

भर्गारणं च नृपतिं हिमवन्तं नगेश्वरम् ।

गन्धपुष्पादिभिः सम्भार्यभाशक्तिं प्रपूजयेत् ॥

दशप्रस्थास्त्रिलोक्याह्वयविप्रैश्च एव च ।

दशप्रस्थान्प्रधानान्दशप्रस्थान्प्रधानान्दशप्रस्थान् ॥

प्रस्थः=त्रयोदशपलानि । पाठं तु 'मुष्टिमात्रं पलं स्मृतम्' इति मङ्गागरे उक्तम् ।

'मस्त्यकच्छ्रमपट्टकमकरादिजलेचरान् ।

हंसकारणवृक्षकच्छकाटादिभमारमान् ॥

कारयित्वा यथाशक्ति स्पर्शेन रत्नैश्च वा ।

तदलाभे विष्टमयानभ्यर्च्य कुसुमादिभिः ॥

गङ्गायां प्रक्षिपेदाज्यदीपांश्चैव प्रवाहयेत् ।

पुण्यायैः पूजयेद्गङ्गां मन्त्रेणानेन अक्षितः ॥

'अनमः शिवायै नारायण्यै दशहरायै गङ्गायै नमो नमः ॥

इति मन्त्रं तु यो मन्त्रो दिने तस्मिन्दिनानि शम् ।

जपेत्पञ्चमहस्त्राणि दशधर्मफलं लभेत्' ॥

काशीखण्डे त्वन्यो मन्त्र उक्तः—

'नमः शिवायै प्रथमं नारायण्यै पदं तमः ।

दशहरायै पदमिति गङ्गायै मन्त्र एव वै ॥

स्वाहान्तः प्रणवादिश्च अथोदिशाक्षरा मनुः ।

पूजा दानं जपो होमस्तर्पणं च मनुना स्मृतम् ।' इति ।

अत्र गङ्गास्तोत्र(?)पाठमपि दशवारं कुर्यात् । तदुक्तं

१—तच्च स्तोत्रं तत्पाठविधिश्च उक्तो धर्मसिन्धौ । तथा—'ब्रह्मावात्र-
नमः शिवायै गङ्गायै शिवायै नमो नमः । नमस्ते सप्तकपिण्यै
शाङ्कर्यै ते नमो नमः ॥ नमस्ते विश्वकपिण्यै ब्रह्ममूर्त्यै
नमो नमः । सर्वदेवसप्तकपिण्यै नमो भेषजमूर्त्यै ॥ सर्वस्य सर्वव्या-
धीनां विश्वकपिण्यै नमोऽस्तु ते । स्थाणुजङ्गमसम्भूतविषहृद्यै नमो

भाविष्ये—

‘तस्यां दशम्यामेतच्च स्तोत्रं गङ्गाजले स्थितः ।

यः पठेद्दशकृत्वस्तु दरिद्रो वाऽपि चाक्षमः ॥

सोऽपि तत्फलमाप्नोति गङ्गां संपूज्य यत्नतः ॥’ इति ।

नमः । भोगोपभोगदायिन्यै भोगवत्यै नमो नमः । मन्दाकिन्यै नमस्तेऽस्तु
स्वर्गदायै नमः सदा ॥ नमस्ते लोकभूषायै जगद्धात्र्यै नमो नमः । नम-
स्त्रिशुक्लसंस्कार्यै तेजोवत्यै नमो नमः ॥ नन्दायै लिङ्गधारिण्यै नाराय-
ण्यै नमो नमः । नमस्ते विष्णुमुखायै रेवत्यै ते नमो नमः ॥ बृहत्यै ते
नमस्तेऽस्तु लोकधात्र्यै नमो नमः । नमस्ते विश्वामित्रायै नन्दिन्यै ते नमो
नमः ॥ पृथ्व्यै शिवामृतायै च सुवृषायै नमो नमः । शान्तायै च व-
रिष्ठायै वरदायै नमो नमः ॥ उम्नायै सुखदोषघ्न्यै च सर्वायै नमो
नमः । ब्रह्मिष्ठायै ब्रह्मदायै दुरितघ्न्यै नमो नमः ॥ प्रणतार्तिप्रभाञ्जिन्यै
जगन्मात्रे नमोऽस्तु ते । सर्वापत्प्रतिपक्षायै मङ्गलायै नमो नमः ॥ शरणा-
गतदीनार्त्तपरित्राणपरायणे । सर्वम्यार्तिहरे देवि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥
मिलेपायै दुर्गेष्ट्यै दक्षायै ते नमो नमः । परात्परतरे तुभ्यं नमस्ते
मोक्षदे सदा ॥ गङ्गे समाप्रतो भूया गङ्गे मे देवि पृष्ठतः । गङ्गे मे पार्श्व-
योरेहि त्वयि गङ्गेऽस्तु मे स्थितिः ॥ आदौ त्वमन्ते मध्ये च सर्वं त्वं गां गते
शिवे । त्वमेव मूलप्रकृतिस्त्वं हि नारायणः परः ॥ गङ्गे त्वं परमात्मा च
शिवस्तुभ्यं नमः शिवे । य इदं पठति स्तोत्रं भक्त्या नित्यं नरोऽपि यः ॥ शृणु-
यात् श्रद्धया युक्तः कायवाक्चित्तसम्भवेः । दशधा संस्थितैर्दोषैः
सर्वैरेव प्रमुच्यते ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति प्रेत्य ब्रह्मणि लीयते । उपेष्टे
मासि सिते पक्षे दशमी हस्तसंयुता ॥ तस्यां दशम्यामेतच्च स्तोत्रं ग-
ङ्गाजले स्थितः । यः पठेद्दशकृत्वस्तु दरिद्रो वापि चाक्षमः ॥ सोऽपि
तत्फलमाप्नोति गङ्गां संपूज्य यत्नतः । अदत्तानामुपादानं हिंसा चै-
वाविधानतः ॥ परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम् । पारुष्यम-
नृतं चैव पैशुन्यं चापि सर्वशः ॥ असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतु-
तुर्विधम् । परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम् ॥ वितथाभिनिवे-
शश्च मानसं त्रिविधं स्मृतम् । पतानि दश पापानि हर त्वं मम जा-
हवि ॥ दशपापहरा यस्मात्तस्माद्दशहरा स्मृता । त्रयस्त्रिंशच्छतं पूर्वान्
पितृनथ पितामहान् ॥ उद्धरत्येव संसारान्मन्त्रेणानेन पूजिता ॥ नमो
भगवत्यै दशपापहरायै गङ्गायै नारायण्यै रेवत्यै शिवायै दक्षायै अमृ-

३८४ सटीकनिर्णयमिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे -

स्तोत्रं च प्रतिपदादिदशमार्गिण्यन्तं दिनवृद्धिसंख्यया
पठनीयमिति शिष्टाः । अथ सर्वोऽपि विस्तरः स्तो-
त्रादि च भट्टकृतावस्थानेनितोरवधेयः । विस्तरभूतिस्तु
न लिख्यते । एवं कुर्वन्तः कलमुक्तं काशीस्वण्डे -

‘एवं कृत्वा विधानेन त्रिशताब्दविजितः ।

उपधर्मा यक्ष्यमाणैर्दशपापैः प्रमुच्यते ॥

सर्वान्कामानवाप्नोति प्रेत्य सन्निधिं लीयते ॥’ इति ।

अस्यां सेतुदन्धरामेश्वरस्य प्रतिष्ठादिनन्दादिशेषेण
पूजा कार्या । तदुक्तं स्कान्दे सेतुमाहात्म्ये -

‘उपेष्टे मासे मिते पक्षे दशम्यां बुधतन्त्रयोः ।

गरानन्दे व्यतीपाते कन्याचन्द्रे ध्रुवे रथौ ॥

दशम्यां सेतुमध्ये लिङ्गवचरं हरम् ।

रामो वै स्थापयामास शिखलिप्रमनुजसमम् ॥’ इति ।

इति दशह्या ॥

उपेष्टशुक्लैकादशी निर्जला । तत्र निर्जलमुपोष्य
विप्रभ्यां जलकुम्भान्दद्यादिति निर्णयानृते उक्तम् । स-
दनरत्ने स्कान्दे -

‘उपेष्टे मासे नृपश्रेष्ठ या शुक्लैकादशी शुभा ।

निर्जलं समुपोष्यात्र जलकुम्भान्सज्जकैरान् ॥

प्रदाय विप्रमुख्येभ्यो मोदते विष्णुमन्त्रिणौ ।’

तां विद्वत्कृष्णं नन्दिभ्यं ते नमो नमः ॥ सितमकरनिषण्णां शुभ्रव-
र्णां त्रिनत्रां करभूतकलशोद्यत्सोऽपलामयभाष्टाम् । विधितरिहरकृपां
सम्बुकादोरजुषां कलितसितदुकुलां जाल्वतीं तां नमामि ॥ आदावादि-
पितामहस्य निगमव्यापारपात्रे जलं पञ्चात्यजगतायनां भगवतः पौ-
रोदकं पावनम् । भूयः शम्भुजटाधिभूषणमाणं जलामोदयैरियं देवी कलम-
पनाशिनी भगवती भारीरथी दृश्यते ॥ गङ्गा गङ्गात यो ब्रूयाद्योजनार्तां
शैतरपि । मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं सगच्छति ॥’ इति ॥

ज्येष्ठपौर्णिमास्यां सावित्रीव्रतम् । तदुक्तं स्कान्दभ-
विष्ययोः—

‘ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे द्वादश्यां रजनीमुखे ।’

इत्युपक्रम्य—

‘व्रतं त्रिरात्रमुद्दिश्य दिवारार्त्रि स्थिरा भवेत् ।’

इति अन्तेऽप्युपसंहृतम् ।

‘ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे पूर्णिमायां तथा व्रतम् ।

शीर्णे पुरा महाभक्त्या कथितं ते मया नृप ॥’ इति ।

दाक्षिणात्याश्चैतद्वाद्विद्यन्ते । एतच्चामावास्यायाम-
प्युक्तं निर्णयामृतं भविष्यं—

‘अमायां च तथा ज्येष्ठे वटमूले महासती ।

त्रिरात्रोपोषिता नारी विधिनाऽनेन पूजयेत् ॥’

मदनरत्ने त्विदं वाक्यम्—‘पञ्चदश्यां तथा ज्येष्ठे’ इति
पाठित्वा ज्येष्ठपौर्णिमास्यामुक्तम् ।

‘अशक्तौ तु त्रयोदश्यां नक्तं कुर्याज्जितेन्द्रिया ।

अयाचितं चतुर्दश्याममायां समुपोषणम् ॥’ इति ।

तत्तु पाश्चात्या आद्रियन्ते । हेमाद्रिसमयोद्द्योतादि-
षु तु भाद्रपदपूर्णिमायामुक्तम् । तत्तु नेदानीं प्रचरति ।

गौडास्तु—

‘मेघे वा वृषभे वापि सावित्रीं तां विनिर्दिशेत् ।

ज्येष्ठशुक्लचतुर्दश्यां सावित्रीमर्चयन्ति धाः ॥

वटमूले सोपवासा न ता वैश्वर्यमाप्नुयुः ॥

इति पराशरोक्तेश्चतुर्दश्यां प्रदोषे व्रतम् । दिनद्वये त-
द्व्यासौ परैवेत्याहुः । तन्निर्मूलम् । अत्र पूर्णिमामावास्ये
पूर्वविद्धे ग्राह्ये ।

‘भूतविद्या न कर्तव्या अमावास्या च पूर्णिमा ।

वर्जयित्वा नरश्रेष्ठ सावित्रीयत्नमुत्तमम् ॥
इति ब्रह्मवैवर्तेऽपि—

‘भूताविद्धा सिनीवाली न तु तत्र व्रतं चरेत् ।
वर्जयित्वा तु सावित्रीयत्नं तु शिष्यवाहन ॥’ इति ।
मदनरत्ने ब्रह्मवैवर्तेऽपि

‘प्रतिपत्पञ्चमी भूतसावित्री ॥ अष्टपूर्णिमा ।
नवमी दशमी चैव नागोदयाः परसंयुताः ॥’ इति ।
यदा त्यष्टादशघटिका चतुर्दशी तदा परा याज्ञा ।
‘पूर्वाविद्धेव सावित्रीयत्नं पञ्चदशा तिथिः ।
नागोऽष्टादश भूतस्य मृग्यं लक्ष परेऽहनि ॥
इति साधवः । ॥ अस्तुतस्तु—

‘भूतोऽष्टादशनाडीभिर्द्वयम्युत्तरा तिथिम् ।
इत्यस्य व्रतान्तरे सायकाशाद्यादिशेषप्रवृत्तपूर्वविद्धा-

॥ सावित्री = तद्व्रतसंबन्धमात्राया । ॥ अष्टपूर्णिमा = त-
द्व्रतसंबन्धिपूर्णिमा ॥ नन्वेवं पण्मुहूर्तपरिमितपञ्चमीवेधव-
त्यां पष्ठ्या स्कन्दव्रतमपि न स्यात् । ‘नागो द्वादशनाडीभिः’
इति वाक्येन पण्मुहूर्तमितपञ्चमा दूषकत्वात् । किंच स्कन्दव्रते
तिथिक्षये पूर्वतिमाध्यादिग्रन्थोऽसंगतः । त्रिमुहूर्तोऽधिकक्षयाभा-
वेनोत्तरदिने तादृशविद्धायास्त्रिमुहूर्तमन्तावश्यम्भावेन

एकादशी तृतीया च पष्ठी चैव त्रयोदशी ।

पूर्वविद्धाऽपि कर्तव्या यदि न स्यात्परंऽहनि ॥

इति वासिष्ठवचनाविषयत्वादित्यग्राह- ॥ अस्तुतस्तुति ॥
‘नागो द्वादश’ इत्यादेर्दूषकताऽनुवादेन नाडीविशेषविधायकत्वं लाघ-
वात् । वेधविशिष्टदूषकताविधाने गौरवात् । तथा च यत्र व्रते
पञ्चमीविद्धा पष्ठी निषिद्धा तद्विषयकमेतत् । स्कन्दव्रते पञ्चमीवि-

विधायकवचनेन तस्य साधादष्टादशनाडीवेधेऽपि पूर्ववे-
त्यर्थं पन्थाः साधुः । *अथ पूर्णिमानुरोधेनैव यथा त्रि-
रात्रसंपत्तिर्भवति तथा त्रयोदश्यादि ग्राह्यम् । तस्याः
प्रधानत्वात्* । अयं निर्णयोऽप्यायामपि ज्ञेयः । पारणं तु
द्धाया ग्राह्यत्वात् तत्र पञ्चमीवेधस्यादूपकत्वात् । षष्ठ्यूर्ध्वपञ्चमी-
युतायामपि तत्कर्तव्यमेव तद्वत् । यत्र व्रते चतुर्दशीविद्धा निषिद्धा
तद्विषयकतया सावित्रीव्रते च—

बृहत्तपा तथा रम्भा सावित्री वटपैतृकी ।

कृष्णाष्टमी च भूता च कर्त्तव्या संमुखी तिथिः ॥

इति पूर्वविद्धाविधानेन तस्या ग्राह्यत्वात्तत्र चतुर्दशीवेधो न दूपक
इत्यर्थः ॥ उक्तवासिष्ठं च परेऽह्नि एकभक्तादिकाले मध्याह्नादौ
पष्ठ्याद्यभावे सामान्यतो निषिद्धाया नागविद्धायाः प्रतिप्रसवार्थ-
मिति स्मर्त्तव्यम् । ननु केचन सोपपदाः त्रिरात्रादिशब्दाः । यथा
सावित्रीत्रिरात्र—बिल्वत्रिरात्र—गेत्रिरात्र—दुर्गानवरात्रादिमध्यगाः ।
तानि कर्मनामधेयान्येव तत्तद्देवतातत्तत्कालसंबन्धयोः प्रमाणान्तर-
गोचरत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तसंभवात् । ननु निरुपपदास्त्रिरात्रनवरात्रादि-
शब्दाः । बहुव्रीहौ समासान्ताऽसंभवेनावश्यकसमाहारत्वेन 'न त्रिरा-
त्रमुपवसेत् नवरात्रे विशेषतः' इत्यादौ अत्यन्तसंयोगार्थकाद्वितीयया
सप्तम्या वा गुणविधौ संभवति लक्षणया नामधेयत्वानौचित्यात्,
त्रयोदश्यादिवाक्यानि च प्राप्ते त्रिरात्रादिसामान्ये विशेषविधयः
गुणविधित एव त्रिरात्रादिशब्दे रात्रिशब्दस्तिथिपरः ।
एवं च यत्र चरमतिथिकृत्यमेव प्रधानं तिथ्यन्तरकृत्यं
त्वङ्गं तत्र साङ्गप्रधानप्रयोगः । तावत्कालिक इति प्रधान-
तिथ्यनुरोधेनेतरतिथिग्रहोऽयुक्तः । पूर्वापरतिथिकृत्याङ्गकैकादशी-
व्रतादौ तु त्रिरात्रादिव्यवहारविरहस्त्वनादेस्तस्यापर्यनुयोज्यत्वा-
त् । प्रकृते तु तिथित्रयकृत्यं प्रधानमतः कथमित्यत्राह—*अत्रेति ।
*प्रधानत्वादिति । यद्यपि तिथित्रयकृत्यं प्रधानं तथाऽपि वट-

पूर्णिमान्ते कार्यम् ॥

अत्र स्त्रीव्रतेषु विशेषः परिभाषायामुक्तः । अत्र विशेषो भविष्ये-

‘गृहीत्वा चान्द्रकां पात्रे प्रस्थमात्रां युधिष्ठिर ।

ततोऽबंशमये पात्रे यस्त्रयुग्मेन वेष्टितः ॥

सावित्रीप्रतिमां कुर्यात्सौवर्णां चापि मृन्मयीम् ।

सार्धं सत्पद्मना सार्धं फलनैवेद्यदीपकैः ॥

रजन्या कण्ठसूत्रं च शुभैः कुङ्कुमकेशरैः ॥’

पूजयेदिति शेषः । रजनी=हरिद्रा । कण्ठसूत्रं=सौ-
भाग्यतन्तुः ।

‘सावित्रीयाख्यानकं चापि वाचयाम द्विजोत्तमैः ।

रात्रौ जागरणं कृत्वा प्रभाते विमले ततः ॥

तामपि ब्रह्मणे दत्त्वा प्रणिपत्य क्षमापयेत् ॥’

मन्त्रस्तु-

‘सावित्रीयं मया दत्ता सहिरण्या महासती ।

ब्रह्मणः प्रीणनार्थाय ब्राह्मण प्रतिगृह्यताम् ॥

व्रतेनानेन राजेन्द्र वैधव्यं नाप्नुयात्कचिन् ॥’ इति ॥

ज्येष्ठपौर्णमास्यां विशेष आदित्यपुराणे-

‘ज्येष्ठे मासि तिलान्दद्यात्पौर्णमास्यां विशेषतः ।

अश्वमेधस्य यत्पुण्यं तत्प्राप्नोति न संशयः ॥’

विष्णुरपि-

पूर्णिमा वटपतृकीत्यादिसमारुह्यत्र त्रयोदशीचतुर्दश्योरुपवासानुक-
ल्पविधानं च पूर्णिमादेर्निर्णयोपजीव्यत्वरूपं प्राधान्यं द्योतयति ।
तथा निर्णीतपूर्णिमादेरव्यवहितपूर्वतिथ्योरनुकल्पवाक्ये त्रयोदश्या-
दिशब्देन ग्रह इत्यर्थः । अबंशमये पात्रे । पात्रं च सप्तधान्यपूर्णं
कार्यम् । ‘सप्तधान्यभृतं कार्यम्’ इति कथायामुक्तेः ॥

‘उज्जैष्टी ज्येष्ठायुता चेत्स्यात्तस्यां छत्रोपानत्प्रदानेन
नरो नराधिपत्यमाप्नोति’ इति ।

हेमाद्रौ ज्योतिषे—

‘ऐन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा ।

पूर्णिमा ज्येष्ठमासस्य महाज्येष्टी प्रकीर्तिता ॥’ इति ।

इयं मन्वादिरपि । सा पौर्वाहिकी ग्राह्या । विशेषस्तु
चैत्रे उक्तः । तथाऽपराके वामनपुराणे—

‘उदकुम्भाम्बुदानं च*तालवृन्तं सचन्दनम् ।

त्रिविक्रमस्य प्रीत्यर्थं दातव्यं ज्येष्ठमासि तु ॥’ इति ।

इति कमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ ज्येष्ठमासः ॥

मिथुनसंक्रान्तौ पराः षोडश घटिकाः पुण्यकालः ।
रात्रौ तु प्रागेवोक्तम् । आषाढशुक्लद्वितीयायां रथोत्स-
वः । तदुक्तं तिथितत्त्वे स्कान्दे—

‘आषाढस्य सिते पक्षे द्वितीया पुण्यसंयुता ।

तस्यां रथे समारोप्य रामं चै*भद्रया सह ॥

यात्रोत्सवं प्रवर्त्याथ प्रीणयेत् द्विजान्बहून् ॥’

तथा—

‘ऋक्षाभावे तिथौ कार्या यात्राऽसा प्रीयते मम ॥’

‘इहामुत्रातपत्राणां कुरु मे केशव प्रभो ।

छत्रं त्वत्प्रीतये दत्तं ब्राह्मणाय मया सह ॥’

छत्रमन्त्रः ।

‘उपानहौ प्रदास्यामि कण्टकादिनिवारणे ।

सर्वस्थानेषु सुखदे अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥’

उपानन्हमन्त्रः ।

*तालवृन्तं=तालव्यजनः ॥

इति ज्येष्ठः ॥

आषाढशुक्लदशमी पौर्णमासी च मन्वादिः । सा च
पूर्वाह्नव्यापनी प्राप्नोति प्रागुक्तम् । आषाढशुक्लमादश्या-
मनुराभायोगरहितायां पारणं कुर्यात् । तदुक्तं भविष्ये—

‘आभाकासितपक्षेषु मैत्र्यवगणरेवर्त्ताः ।

सङ्गमे न हि भोक्तव्यं यादृशं यादृशीर्हरेत् ॥'

‘आवातुभाद्रपदकार्तिकशुक्लद्वादशीपञ्चम्याश्रव-
णरेवतीयोगे पारणं न कुर्यादिति । अत्र यथाप्येतावदेवो-
क्तं तथाप्यनुराधाप्रथमयादएव वर्ज्यः । तदुक्तं विष्णुधर्म-

‘मैत्रायणादि सर्वांगतीक्ष्ण विद्वन्तः,

पौष्णान्तपपादे प्रतिबोधमिति ।

भूतं च मध्ये परिवर्तमेति

सुसिप्रबोधपरिवर्तनमेव चर्यम् ॥' इति ।

॥ अस्तु नस्तु ॥ पूर्ववचनमिदं च निर्मुक्तमेव ॥

अत्रैव विष्णुशायनोत्सव उक्ता संमार्गी ब्राह्मणे—

*एकादश्यां तु शुक्रायामापाते भगवान्हरिः ।

* भद्रा = सुभद्रा ॥ * आभ्याकंति । गगं 'संग्रवे' इति पाठं बदताम् ।
रेवतीति लुप्तपृष्ठीकम् । संग्रवे न भोक्तव्यं, मातर्मध्याह्नयोस्तु तद्भव-
त्येवेति तदर्थः । यत्र दिनं व्याप्यानुराधा द्वादशी च तत्र प्रातरेव
पारणं 'सर्वेषामुपवासानाम्' इत्युक्तेः ॥ * चस्तुलस्तिष्ठति । महा-
निबन्धेष्वदर्शनात् । * एकादश्यामिति । शयनादीनि निशादि-
वेक्षायां कार्याणीति ।

‘निशि स्वापो दिवोऽस्थानं संध्यायां परिवर्त्तनम्’ ।

इत्युक्तेः । तत्तन्मन्त्रयोगस्तु नापेक्षितः तदनुक्तेः । स्वापवि-
धिर्भविष्ये—

‘महापूजां ततः कुर्यादेवदेवस्य चाक्रिणः ।

जातीकुसुममालामिर्मन्त्रेणानेन पूजयेत् ॥

भुजङ्गशयने शेते क्षीरार्णवजले सदा ॥' इति ।

कल्पतरौ यमः—

*क्षीराब्धौ*शेषवर्गकं आवाक्यां संविशेद्धरिः ।

निद्रां त्यजति कार्तिक्यां तयोः सम्पूजयेत्सदा ॥

ब्रह्महत्यादिकं पापं क्षिप्रमेवं व्यपोहति ।

हिंसात्मकस्तु किं तस्य यज्ञैः कार्यं महात्मनः ॥

प्रस्वापे च प्रबोधे च पूजितो येन केशवः ।

टोडरानन्देऽपि स्कान्दे—

आषाढशुक्लैकादश्यां कुर्यात्स्वप्नमहोत्सवम् ।'

अयं द्वादश्यामप्युक्तः

'आभाकासितपक्षेषु मैत्रश्रवणरेवती ।

आदिमध्याह्नसानेषु प्रस्वापावर्तनोत्सवाः ॥

'सुप्ते त्वयि जगन्नाथ जगत्सुप्तं भवेदिदम् ।

विबुद्धं च विबुद्ध्येत प्रसन्नो मे भवाच्युत ॥' इति ।

भाद्रशुक्लैकादश्यां विष्णोः परिवर्त्तनमुक्तं भविष्ये—

'प्राप्ते भाद्रपदे मासि एकादश्यां दिने सिते ।

कटिदानं भवेद्विष्णोर्महापातकनाशनम् ॥'

कटिदानम्=अङ्गपरिवर्त्तनम् । तत्र महापूजां कृत्वा परि-
वर्त्तनं प्रार्थयेत्

'परिवर्त्तस्व देवेश केशवाच्युत भो प्रभो ।

त्वयैषैकादशी देव हितार्थं निर्मिता पुरा ॥' इति ।

कार्तिकशुक्लैकादश्यां विष्णोरुत्थापनं पाद्ये—

'एकादश्यां तु शुक्लायां कार्तिके मासि केशवम् ।

प्रसुप्तं बोधयेद्रात्रौ श्रद्धाभक्तिसमान्वितः ॥' इति ।

*क्षीराब्धाविति । कल्पतरुः कृतामयमाशयः । 'नक्षत्रेण युक्तः
कालः' इति प्रत्ययः । पूर्णिमायामेवेति न नियमः कालमात्रग्रह-

निशि स्वापो दिवात्थानं मन्ध्यायां परिवर्तनम् ।
 अन्यत्र पादयोगेऽपि द्वादश्यामेव कारयेत् ॥
 आभाकाशेषु मासेषु ऋमिषुने माधवस्य च ।
 द्वादश्यां शुक्लपक्षे च प्रस्वापावर्तनात्मनः ॥'
 इति भाष्योक्तः ।

णात् पूर्णिमायां तलक्षत्रयोगस्य प्रायिकत्वात् । न च तदत्य-
 न्तायोगव्यावृत्त्या योगः मानाभावात् । तस्मादिह कथंचिल्लक्षणया
 एकादश्यापि ग्राह्या इति । अत्राहः अस्तु तथा माघी सप्तमी
 प्रौष्ठपदी अष्टकेत्यादी मघायुक्तः कालाः=माघी यत्र मासे स माघः ।
 माघस्येयं माघी समस्यन्वयानुरोधात् । प्रथमतो नक्षत्राण् ततो
 मासाण् ततः शेषकाण् कर्तव्यः । एवं प्रौष्ठपदीत्यत्रापि अष्टका-
 न्वयाऽनुरोधात् । पठान्ति च ।

‘नक्षत्राणं च मासाणं कृत्वा प्रौष्ठपदीपदम् ।

विशेष्यं चाष्टकारूपं शेषिकाणां प्रबोधयेत् ॥’ इति ।

इह तु आषाढी कार्तिकी च अन्यन्तायोगव्यावृत्त्याऽऽषाढा-
 दियुक्तैव नक्षत्राणैव अनुरोधविशेषविरहात् । पूर्णिमासीलाभस्तु

‘आषाढशुक्लपक्षान्ते भगवान्मधुसूदनः ।

भोगिभोगे निजा मायां पांगनिद्रां समाप्नुयात् ॥’

इत्युक्तः । ऋमिषुने इति ॥ आषाढमात्रान्वयि । अन्यत्र
 बाधात् । यद्वादश्यां शयनायुक्तं तन्मिषुनार्क एवेत्यर्थे इति
 मयूखः । उत्सवो=जागरः ।

‘आषाढशुक्लद्वादश्यां सर्वशान्तिकरं शुभम् ।

य एतेन विधानेन ज्ञात्वा वै कर्म कारयेत् ॥

स पुमान् प्रणश्येत संसारेषु युगे युगे ॥’

तथा—

‘इयं च द्वादशी देवप्रबोधार्थं तु निर्मिता ।

त्वयैषा सर्वलोकानां हितार्थं शेषशायिना ॥' इति ॥

परिवर्त्तनेऽपि द्वादश्येव ग्राह्या । एतासां रात्रिदिनसन्ध्यादिषु अनुराधाश्रवणरेवतीनां क्रमेणादिमध्यान्तभागे प्रस्वापादि कार्यम् ।

‘आभाकासितपक्षेषु मैत्रश्रवणरेवती ।

आदिमध्यावसानेषु प्रस्वापावर्त्तनोत्सवाः ॥’

इति भविष्यात्,

‘मैत्राग्रपादे स्वपितीह विष्णुः

श्रुतेश्च मध्ये परिवर्त्तमेति ।

पौष्णावसाने च सुरारिहन्ता

प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन ॥’

इतिनारदीयाश्च ।

‘निशि स्वापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम् ।’

इत्युक्तेः निशादौ नक्षत्रपादयोगाभावे नक्षत्रमात्रयोगो ग्राह्यः ।

‘पादयोगो यदा न स्यात् ऋक्षेणापि तदा भवेत् ।’

इति चाराह्यात् ।

‘विष्णुर्दिवा न स्वपिति न च रात्रौ प्रबुध्यते ।

द्वादश्यामृक्षसंयोगे पादयोगो न कारणम् ॥’

इति विष्णुधर्मोत्तरात् । द्वादश्यामेकदेशेनापि नक्षत्रयोगाभावे एकादश्यां त्रयोदश्यां वा तद्वक्षभाग एव निशादिवेळानादरेणैव प्रस्वापादि कार्यम् ।

‘अप्राप्ते द्वादशीमृक्षे उत्थानशयने हरेः ।

पादयोगेन कर्त्तव्यं नाहोरात्रं निचिन्तयेत् ॥’

इति जीमूतवाह्ननोदाहृतवचनात् । उत्थानशयने इति परिवर्त्तनोपलक्षणम्, अहोरात्रमिति सन्ध्यादिवेळायाः । एवं च द्वादश्यां निशाद्यादरे अन्यतिथौ च नक्षत्रपादयोगादरे च नियते सति यदा द्वादशीषु निशादेरन्यत्र तत्तद्वक्षभागयोगः अन्यतिथौ च तदि-

३२४ सटीकनिर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे-

‘द्वादश्यां संधि समये नक्षत्राणामसम्भवे ।

आभाकामितपक्षेषु शयनावर्तनादिकम् ॥’

इति वाराहोक्तेश्च । द्वादश्यामित्यत्रापि पारणाऽहो-
मात्रं विवक्षितम् ।

‘पारणाऽहे पूर्वरात्रे घण्टादीन्वाद्यन्मुहुः ।’

इति रामार्चनचन्द्रिकोक्तः । अत्रैकादशीद्वादशयो-
र्देशभेदेन व्यवस्था ।

तरनक्षत्रस्यैव योगः तदा द्वादशीषु संध्यायां प्रस्थापादि कार्य-
मित्याह—*द्वादश्यामिति । निशादी तन्मक्षत्रयोगाभावे सति
शयनावर्तनप्रबोधाः संधिसमये=संध्यासमये एव, न तु तत्र
नक्षत्रभागयोगे ।

‘रेवत्यन्तो यदा रात्रौ द्वादश्यां च समागतः ।

तदा विबुध्यते विष्णुर्दिनान्ते प्राप्य रेवतीम् ॥’

इति वचनात् । रेवत्यन्तविबोधग्रहणं चोपलक्षणम् । न चैतस्य
श्रीरामविषयत्वमस्तु तत्र तत्र विष्णुरिति श्रवणात् । अत्र मैत्रायणादे-
इति नानावाक्येषु चतुर्थभागार्थकपादशब्दान् अनुराधारेवत्यौ
चतुर्द्धा विभज्याऽऽद्यान्त्यपादयोरैव स्वापबोधौ कार्यौ श्रवणं तु
त्रेधा विभज्य तन्मध्यभागे परिवर्तनं कार्यम् । श्रुतञ्च मध्ये परि-
वर्तमेतीति मध्यपदान् । *पारणाहे इति । विष्णवेः पारणाह एव
प्रस्थापादि क्रियते इत्यपरः पक्षः । अत्र द्वादशीपदमस्त्वेकादशी-
परमित्यत्राह—*अत्रेति । “धनदश्च रमा गौरी” इत्यादिपवि-
त्रारोपणप्रकरणस्थवाक्यानन्तरम्

‘यस्य यस्य च देवस्य यक्षक्षत्रं निधिस्तथा ।

तस्य देवस्य तस्मिन्नु शयनावर्तनादिकम् ॥’

इति वाक्यात्पवित्रारोपणदेवप्रस्थापादेर्द्वादश्यामप्यौचित्यादतो
व्यवस्थेत्यर्थः । आपाठकार्तिकपौर्णमास्योरपि स्वापप्रबोधौ दर्शितौ

इदं च मलमासे न कार्यम् ।

‘ईशानस्य बलिर्विष्णोः शयनं परिवर्तनम् ।’

इति कालादर्शं निषेधात् । यदपि —

‘एकादश्यां तु गृह्णीयात्संक्रान्तौ *कर्कटस्य वा ।

आषाढ्यां वा नरो भक्त्या चातुर्मास्यव्रतक्रियाम् ॥’

इति हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्ते, तदपि मलमासेऽसति द्रष्टव्यम् ।

*‘मिथुनस्थो यदा भानुरमावास्याद्वयं स्पृशेत् ।

द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥’

इति तत्रैव मोहचूलोत्तरोक्तेः ॥

“क्षीराब्धौ शेषपर्यङ्के” इत्यादि । एकादशीमारभ्य पञ्चाहमपि प्रस्वा-
पादि पुराणान्तरे तद्विस्तरः । *कर्कटस्येति । प्रस्वापवत्तदुत्तर-
कर्त्तव्यस्य चातुर्मास्यव्रतस्य मिथुन एव न्याय्यत्वात्कथमेतदित्य-
भिमानः । मलमासे मिथुनेऽधिकमासे न । तथा च हरिशयने
मिथुने द्वादशीस्थाने कर्के द्वादशी लभ्यते तदुत्तरकर्त्तव्यचातुर्मास्य-
व्रते सैव संक्रान्तौ कर्कटस्येत्यनेन धर्त्तव्येत्यर्थः । वस्तुतस्तु
चातुर्मास्यव्रतारम्भे चत्वारः पक्षाः । आषाढे-शुक्लैकादशी-तद्द्वा-
दशी-तत्पौर्णमासी-कर्कसंक्रान्तिभेदात् । “एकादश्यान्तु शुक्लाया-
म्” इति वाक्यात् ।

‘आषाढशुक्लद्वादश्यां पौर्णमास्यामथाऽपि वा ।

चातुर्मास्यव्रतारम्भं कुर्यात्कर्कटसंक्रमे ॥’

इति चाराहान् । *मिथुनस्थ इति ।

‘माघवाद्येषु यद्येकमासि दर्शद्वयं यदा ।

द्विराषाढः स विज्ञेयः शेते कर्कटकेऽच्युतः ॥’

इति द्विराषाढकथनं तु व्यवस्थार्थम् ।

‘मेषादिमिथुनान्तेषु यदा दर्शद्वयं भवेत् ।

अब्दान्तरे तदावश्यं मिथुनार्के हरिः स्वपेत् ॥

३०६ सटीकनिर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे—

*अथ चातुर्मास्यव्रतारम्भ उक्तो भारते—

‘आषाढे तु मिते पक्षे एकादश्यामुपोषितः ।

चातुर्मास्यव्रतं कुर्यान्नर्त्तिकाश्रयतो नरः ॥’ इति ।

अस्य नित्यत्वं तत्रैवोक्तम्—

‘वार्षिकांश्चतुर्मासान्वाहयत्केनचिन्नरः ।

व्रतं न नाशेदाप्नोति किञ्चिदपि यत्सरोद्भवम् ॥

असम्भवे तुलार्केऽपि कर्तव्यं तत्प्रयत्नः ॥’ इति ।

तेनाषाढशुक्लेकादश्यां ऋादश्यां पौर्णिमास्यां चाऽऽर-
म्भः । समाप्तिस्तु कार्तिकशुक्लादश्यामेव । तदुक्तं
हेमाद्रौ भारते—

‘चतुर्मास्यव्रतं वै चर्षिं चातुर्मास्यव्रतं नरः ।

कार्तिके शुक्लपक्षे तु ऋादश्यां तत्समापयेत् ॥’ इति ।

अस्यारम्भः शुक्लास्तादावपि कार्यः ।

‘न शौशवं न मौल्यं च शुकगुर्वोर्न वा तिथेः ।

त्वण्डित्यं चिन्तयेदादौ चातुर्मास्याविधौ नरः ॥’

इति हेमाद्रौ वृजगाव्योक्तेः । *इदं च द्वितीयारम्भ-
विषयम् । प्रथमारम्भस्तु न भवत्येव । आशौचम-
ध्येऽपि द्वितीयारम्भो भवति ।

‘अशुचिर्वा शुचिर्वापि यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।

कर्कटादित्रिके वापि यदा दर्शद्वयं भवेत् ।

अब्दान्तरे तदावश्यं मिथुनार्के हरिः स्वयेत् ॥’

इति स्पष्टमुक्तेः । *अत्रैवंति । आषाढशुक्लादश्यामित्यादिवा-
राहाचत्वारः पक्षा अनुपदमुक्ताः । एकादश्यां सूतकादिना प्रति-
बन्धे द्वादश्यादयः सर्वत्रापि प्रतिबन्धे त्वनारम्भ एव । ‘आरब्धे सूतकं
न स्यात्’ इति बाधयात् । *आदौ=आरम्भे । *इदं चेति । निषि-
द्धस्यास्तादेस्तामान्यतः प्रतिप्रसवे गौरवात् द्वितीयारम्भपरत्वमित्य-

व्रतमेतन्नरः कृत्वा मुच्यते सर्वपातकैः ॥'
इति भार्गवार्चनदीपिकायां स्कान्देः ।
'आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ।'
इति विष्णुवचनाच्च ।

यत्तु—

'*असंक्रान्तं तथा मामं दैवे पित्र्ये च कर्मणि ।

*मलमाममशौचं च वर्जयेन्मतिमान्नरः ॥'

इति हेमाद्रौ चातुर्मास्यव्रतप्रकरणे भविष्यवचनं,
तत्त *पुषानुमन्त्रणमन्त्रवदसम्बद्धं मध्ये पठितमिति
ज्ञेयम् । *अन्यथा पित्र्यस्य पूर्वोक्तस्य विवाहादेश्च चा-
तुर्मास्यव्रते कः प्रसङ्गः । *प्रकरणनिवेशोऽपि वा प्रथ-
ममारम्भविषयं ज्ञेयम् । केचित्तु प्रतिवर्षं चातुर्मास्यव्रत-
प्रयोगाणां भिन्नत्वादाशौचादिपाते द्वितीयादिप्रयोगो
न भवत्येवेत्याहुः । तन्न ।

'*प्रतिवर्षं च यः कुर्यादेवं चै संस्मरन् हरिम् ।

देहान्तेऽतिप्रदीप्तेन विमानेनार्कवर्चसा ॥

र्थः । वस्तुतस्तु वर्षभेदेऽपि व्रतैक्ये मानाभावात्सर्वेऽपि प्रथमार-
म्भा एवेति । अत एव बहुषु पुस्तकेष्विदं चेत्यादिपाठो न दृश्यते ।
*असंक्रान्तम्=अधिकम् । *मलमासं=क्षयमासम् । *पूषेति ।
दर्शपूर्णमासप्रकरणे 'पूष्णोऽहं देव प्रजया पशुभिश्च जनिषीय' इति
पुषानुमन्त्रणमन्त्रः पठितोऽपि स तत्र न विनियुज्यते तन्न
तदेवताविरहेण प्रकरणस्य दौर्बल्यात् विनियोज्यस्वरूपसामर्थ्य-
जनपेक्ष्य विनियोगाभावात् । अतः स पूषयागे नेतव्य इत्यर्थः ॥
प्रकरणदौर्बल्यमाह—*अन्यथेति । दैवविवाहादि चातुर्मास्यव्रते
दैवमिति मत्वाह—*प्रकरणेति । *प्रतिवर्षं चेति । वस्तुतस्त्वदं
फलविशेषार्थावृत्तिबोधकं प्रयोगैक्यपक्षे मानाभावात् । चातुर्मास्यव्र-

मोदने विष्णुलोकं देवा गायदाभूतसंलवम् ॥
इति हेमाद्रौ भविष्यवचनादित्यास्तां विस्तरः ।
इदं च शिवभक्तादिभिरपि कार्यम् ।

‘शिवे वा भक्तिमयुक्तां भानां वा गणनापके ।
कृता व्रतस्य निगमं यथोक्तकलभारभवेत् ॥’
इति ब्रह्मवैवर्तीन् । व्रतग्रहणप्रकारस्तु हेमाद्रौ भविष्ये—
*‘महापूजां ततः कुर्याद्देवदेवस्य चक्रिणः ।
जातीकुसुममालाभिर्यन्त्रेणानेन पूजयेत् ॥
सुप्तं त्वयि जगन्नाथे जगत्सुप्तं भवेदिदम् ।
विबुद्धं च विबुध्यंत प्रसन्नो मे भवान्युत ॥
एवं तां प्रतिमां विष्णोः पूजयित्वा स्वयं नरः ।
प्रभाषेताग्रतां विष्णोः कृताञ्जलिपुटस्तथा ॥
चतुरो चार्दिकान्मामान्देवस्योत्थापनावधि ।
इमं करिष्ये निगमं निर्विघ्नं कुरु मेऽक्युत ॥
इदं व्रतं मया दद्यगृहीतं पुरतस्तव ।
निर्विघ्नं सिद्धिमायातु प्रसादात्तव केशव ॥
गृहीतेऽस्मिन्व्रते देव पञ्चत्वं यदि मे भवेत् ।
तदा भवतु संपूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ॥
गृहीतेऽस्मिन्व्रते देव यथा पूर्णं मृतो जगद्गम् ।
तन्मे भवतु संपूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ॥’ इति ।
तत्र भार्गवार्चनदर्पिकायां नृसिंहपरिचर्यायां
च भविष्ये—

‘आवणे वर्जयेच्छाकं दधि भाद्रपदे तथा ।
दुग्धमाश्वयुजे मासि कार्तिके त्रिदलं त्यजेत् ॥’ इति ।
स्कान्देऽपि चातुर्मास्यकल्पे—

तारम्भः शयनोत्सवं कृत्वा कार्यं इति सूचयितुं—*महापूजामिति ।

‘चत्वार्येतानि नित्यानि चतुराश्रमवर्णिनाम् ।
 प्रथमे मासि कर्तव्यं नित्यं *शाकव्रतं नरैः ॥
 द्वितीये मासि कर्तव्यं दधिव्रतमनुत्तमम् ।
 पयोव्रतं तृतीये तु चतुर्थेऽपि निशामय ॥
 द्विदलं बहुबीजं च घृन्ताकं च विवर्जयेत् ।
 नित्यान्येतानि विप्रेन्द्र व्रतान्याहुर्मनीषिणः ॥
 जम्बीरं राजमाषांश्च मूलकं रक्तमूलकम् ।
 कूष्माण्डं चक्षुदण्डं च चातुर्मास्ये त्यजेद् बुधः ॥’

तथा—

‘विशेषाद्दरीं धात्रीं कूष्माण्डं तिन्त्रिणीं त्यजेत् ।
 जीर्णधात्रीफलं ग्राह्यं कथञ्चित्कायशोधनम् ॥’ इति ।
 तीर्थसौख्ये स्कान्दे—

‘वार्षिकांश्चतुरा मासान्प्रसुप्तं वै जनार्दने ।
 मञ्जुस्वप्नादिशयनं वर्जयेद्भक्तिमाधुरः ॥
 अनृतौ वर्जयेद्भार्यां मांसं मधु परौदनम् ।
 पटोलं मूलकं चैव घृन्ताकं च न भक्षयेत् ॥
 अभक्ष्यं वर्जयेद् दूरान्मसुरं सितसर्पपम् ।
 राजमाषान्कुलित्थांश्च आशुधान्यं च सन्त्यजेत् ॥
 शाकं दधि पयो माषान् आचणादिषु सन्त्यजेत् ॥’
 अत्र त्यजेदिति वर्जनसङ्कल्परूपः पर्यु(१)दासो ज्ञेयः
 व्रतोपक्रमात् । अत्र केचित्—

‘शाकारुख्यं पत्रपुष्पादि’ इत्यमरकोशस्य ‘शक्वतेऽ

*शाकव्रतं=शाकवर्जनसंकल्पः । बहुबीजव्रतं च मासचतुष्टये ।
 राजमाषाः=चवल्या इति महाराष्ट्राः । मधु=क्षौद्रम् । पटो-
 लं द्वयमपि । आशुधान्यम्=‘आशुवीहिः पाटलः स्यात्’ इति

४०० सटीकनिर्णयसिन्धुविनीयपरिच्छेदे -

शितुमनेनेति शाकः' इति क्षीरस्वामिना व्याख्यानात्
व्यञ्जनमात्रस्य निषेधमात्रत्वे । अन्ये तु शाकशब्दस्य
पञ्चादिदशविधशाकं योगरूढत्वात् योगाच्चरूढेर्बली-
यस्त्वात् सुवादीनामपि त्यागापक्षेऽत्र तत्प्रत्याचक्षते । तेन
'अमूलपत्रकरैराग्रफलकाण्डाभिरूढकाः ।

त्वक् पुष्पं कवचं चेति शाकं दशविधं स्मृतम् ॥'
इति क्षीरस्वामिनोक्तस्य शाकस्य निषेध इति । अधि-
रूढकाः=अङ्कुराः । वस्तुतस्तु

*तत्कालोद्भवाः शाका वृजैर्नायाः प्रपन्नतः ।

बहुर्धाजमर्धाजं च विकारि च विवर्जयेत् ॥

इति अथिद्यप्यत्रनातत्कालोत्पन्नानां दशविधशा-
कानां निषेधः । तत्र *तत्कालोद्भवजातीयत्वं विवक्षि-
तम् । तन्नातपादिशोषितानां वर्षान्तरौद्भवानामपि निषे-

कोशात्सुष्ठुधान्यम् । *योगाचेति । केवलयोगिकत्वमते ।
*मूलं चेति । मूलं कन्दोऽपि बोध्यः । करीरं=वंशाङ्कुरः । अग्रं=पल-
वः । काण्डां=दण्डः । कवचं=छायाकवचम् । अङ्कुर इति श्रेष्ठो-
द्भिन्नफलमूलादेः, स्वेदोद्भिन्नोद्भुर इति केचित् । अत्र फलपत्रे-
त्यादेः सर्वस्य न निषेधः किन्तु फलमूलादेरत्र । तेषां व्यञ्जनत्वेन
भूयो लोकव्यवहारादिनिर्दिष्टम् । तत्रान्यत्रापि तद्व्यवहारभूय-
स्त्वादित्यपरे । *तत्कालेति । 'यत्र काले तत् तस्य तदन्यस्य च'
इत्येवं वर्षाकाललाभात् । एतेन तत्तत्कालेति संवत्सरलाभे तत्का-
लोत्पन्नानामित्यग्रिमग्रन्थविरोधः । इतरथा वीप्सावैद्यवर्धयमिति समा-
हितम् । *तत्कालेति तत्तत्कालेत्यभिधानेन द्वितीयतच्छब्दप्रभृत्य-
सुवादः । एतच्च वर्षाकालोद्भवशाकवृत्तमित्यभिप्रायेण । शाकसामा-

(१) केचित् 'तत्तत्कालोद्भवजातीयविवक्षिता' इति पाठः ।

धः । *अत्र तत्कालोद्भवा इति वीप्समावशात्स्वस्वकालोद्भवानां सर्वेषां निषेध इति निष्कर्षः । बहुबीजमित्यनेकबीजमिति केचित् । इतरावयवापेक्षया बीजावयवा यत्र बहवस्तदित्यन्ये । अबीजं कदलादि* । वस्तुतस्तु इदं महानिबन्धेऽवभावाच्चर्मूलमेव । आचारप्रदीपे—

‘वृन्ताकं च कलिङ्गं च यित्वौदुम्बरभिःसटाः ।

उदरे यस्य जीर्णन्ति तस्य दूरतरो हरिः ॥’

तथाऽपरार्के देवलः—

‘ब्रह्मचर्यं तथा शौचं सत्यमामिषवर्जनम् ।

व्रतेऽप्येतानि चत्वारि वरिष्ठानीति निश्चयः ॥’

आमिषाणि चांक्तानि रामार्चनचन्द्रिकायां पादौ—

‘प्राण्यङ्गचूर्णं चर्माम्बु जम्बीरं बीजपूरकम् ।

अयज्ञशिष्टमाषादि यद्विष्णोरनिवेदितम् ॥

दग्धमन्नं मसूरं च मांसं चेत्यष्टधाऽऽमिषम् ।

रुच्यं तत्तद्देशलब्धं सुप्तं देवे विवर्जयेत् ॥’

पादौ कार्तिकमाहात्म्ये—

‘गोच्छार्गामहिर्षादुग्धादन्यद् दुग्धादि चामिषम् ।

धान्यं मसुरिकाः प्राक्ता अन्नं पर्युषितं तथा ॥

द्विजक्रीता रसाः सर्वे लवणं भूमिजं तथा ।

न्यव्रतमित्याशयेनाह *अत्रेति । *कदलमिति । अनुदरा कन्ये-

तिवत् अत्यल्पबीजमित्यर्थादाम्रफलमिति । भिःसटा=दग्धाक्षम् ।

भीःसटेति पाठे ‘भीःसटं श्लेष्मान्तकम्’ इति धन्वन्तरिनिघण्टुः ॥

प्राण्यङ्गं=मौक्तिकशुक्त्यादि । रुच्यं=रुचिकादि । धान्यं=कुस्तु-

म्बुरुः । अन्नं पर्युषितम्—

‘अन्नं पर्युषितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिरसंस्थितम् ।

अस्नेहा अपि गोधूमयवगोरसविक्रियाः ॥’

*'ताम्रपात्रस्थितं गढ्यं जलं पञ्चलसंस्थितम् ।

*आत्मार्थं पानितं चाजमापियं तत् स्मृतं बुधैः ॥'

तथा—

*'निष्पावान् राजमापांश्च समुद्रं संभितानि च ।

पुन्ताकं च कालङ्गं च सुप्तं देवे विवर्जयेत् ॥'

संभितानि=लवणशाकादीनि ।

तत्रैव विष्णुधर्म —

'चतुर्विधाह मासेषु हविष्यार्था न पापभाक् ।

हविष्याणि तु पृथ्वाचन्द्रादये भविष्ये

*'हैमन्तिकं सिताम्बितं भान्यं मुद्रा गवाभितलाः ।

कलायककुर्नावारा वास्तुकं हिलमोचिका ॥

पाटिका कालशाकं च मूलकं केमुकेतरत् ।

कन्दः सैन्धवसामुद्रं गढ्यं च दधिमर्षिणी ॥

इत्याद्युक्तम् । आरनालादि च द्विजन्कीनाः । *ताम्रंति ।

'यज्ञपात्रे तथा दोहे पाके च परिवेषणे ।

स्नानतर्पणदानेषु ताम्रं गढ्यं न दृश्यति ॥'

इत्युक्तम् । *आत्मार्थमिति । 'परपाकस्तत्र यः, तावुभौ

पापकर्माणौ'इति निषेधेऽपि दोषाधिक्यार्थं विप्रभाजनैवैश्वदेवाद्यर्थ-

पाकहीनः परपाकतिष्ठतः । *निष्पावान् पावटे इति महाराष्ट्राः ।

'यच्चोत्कोचादिना प्राप्तं पानिताद्यदुपाजितम् ।

कन्याविक्रयतो लब्धं सुप्तं देवे विवर्जयेत् ॥'

इत्यादीनि त्वतिदोषार्थानि । *हैमन्तिकं = हैमन्तोद्भवम् । सितं

श्वेतमस्वित्तम् = अनूपकं किञ्चिदग्निपाकेन जातस्वेदं स्वित्तं तद्विन्नं तेन

पृथुकादिनिषेधः । भान्यं = तण्डुलाः । कलायः = सतीनकः, मटरी इति

प्रसिद्धम् । वास्तुकं बधुवा इति प्रसिद्धः शाकः । हिलमोचिका = गौड-

देशे । कालशाकम् = तद्वेशे । मूलकं स्वार्थे कः मूलानि न तु मूलशाकः

*पयोऽनुद्धृतसारं च *पनसाग्रहरीतकी ।

पिप्पली जीरकं चैव नागरङ्गं च तित्तिणी ॥

कदलीलवलीधार्त्राफलान्यगुडमैक्षवम् ।

*अतैलपकं सुनयो हविष्याणि प्रचक्षते ॥' इति ।

मितास्त्रिभुजम् = अनृप्सपकम् । धान्यं = तण्डुलादि* ।

केमुकं केमुताइति प्राच्येषु प्रसिद्धः कन्दः 'कलायस्तु-
सतीनकः' इत्यमरः 'चटुरी' इति प्रसिद्धं धान्यम् ।

मदनरत्नंऽप्येवम् । अगस्त्यसंहितायां हैमन्तायुक्त्वा—

'नारिकेलफलं चैव कदली लवली तथा ।

आम्रमामलकं चैव पनसं च हरीतकी ॥

व्रतान्तरप्रशस्तं च हविष्यं मन्वते बुधाः ॥'

अन्यान्यपि वृतान्युक्तानि हेमाद्रौ भविष्ये—

'स्त्री वा नरो वा मद्भक्तो धर्मार्थं सुदृढव्रतः ।

गृहीयाद्विषयमानेनानन्दन्तभावनपूर्वकान् ॥

तेषां फलानि वक्ष्यामि तत्कर्तृणां पृथक् पृथक् ।

मधुरस्वरो भवेद्राजन् पुरुषो गुडवर्जनात् ॥

तैलस्य वर्जनाद्राजन् सुन्दराङ्गः प्रजायते ।

कटुतैलपरित्यागाच्छत्रुनाशः प्रजायते ॥

योगाभ्यासी भवेद्यस्तु स ब्रह्मपदमाप्नुयात् ।

तस्य वृत्ते मदिरौपमत्वात् । केमुकेतरत् = केमुकं केमुता इति प्राच्ये-
षु प्रसिद्धं मूलं तद्विन्नम् इतोऽपि च न मूलशकः अव्यावर्त्त-
कत्वेन एतदन्वयात् । कन्दः यद्यपि 'अर्शोद्वः मूरणः कन्दः' इत्युक्त-
स्तथापि तस्य निषिद्धत्वात्तदन्यो ग्राह्यः ॥ *अनुद्धृतसारमि-
ति । दधान्यपि बोध्यम् । *पनसेत्यादि । 'फले लुक् । नार-
ङ्गं = नारिङ्गम् । नागरमिति पाठे शुण्ठी । *अतैलपकमिति
कथितहविष्याणामेव विशेषणम् ।

ताम्बूलवर्जनाङ्गो रक्तकण्ठश्च जायेत ॥
 घृतस्यागाक्ष्य लावण्यं सर्वस्मिन्भक्ष्यनुभवेत् ।
 शाकपत्राशनाङ्गो अपकादोऽमलो भवेत् ॥
 भूमौ प्रसरताङ्गो च विप्रो मुनिवरो भवेत् ।
 एकान्तरोपवासेन ब्रह्मलोकं परीयेत ॥
 धारणाभ्यसरोऽङ्गो च गङ्गास्नानफलं लभेत् ।
 मौनवर्ता भवेद्यस्तु तस्याज्ञाऽम्वलिता भवेत् ॥
 भूमौ भुङ्क्ते सदा यस्तु स पावन्याः पतिर्भवेत् ।
 प्रदक्षिणाशनं यस्तु करानि स्तुतिपाठकः ॥
 हंसयुक्तविमानेन स च विष्णुपुरं व्रजेत् ।
 अयानितेन प्राप्तानि पुत्रान्धर्म्यानि च शपतः ॥
 षष्ठालकालभोक्ता यः कल्पस्थायी भवेदिति ।
 पर्णेष्टु यो नरो भुङ्क्ते कुरुक्षेत्रफलं लभेत् ॥
 गुह्यवर्जी नरो दद्यान्नष्टनं ताम्रभाजनम् ।
 सर्द्विरण्यं नरश्रेष्ठ लवणस्याप्यगं विधिः ॥
 सुप्ते देवे तु यो विष्णोः शिवस्याङ्गणमर्चयेत् ।
 पञ्चवर्णैस्तु यो नित्यं स्वस्तिकैः पञ्चकैस्तथा ॥
 स याति रुद्रलोकं हि गाणपत्यमवाप्नुयान् ॥'

अथेषां समाप्तौ कार्तिक्यां दानानि । 'एकभक्तवृत्तेः
 दम्पती संपूज्य भेनुर्देया, नक्तं चाम्रयुग्मं, एकान्तरोपवासे
 गौः, भूशयने शय्या, षष्ठकालभोजने गौः, व्रीहिगोधूमा-
 दिर्यागे हेमवीत्यादि, कृच्छ्रे गोयुग्मं, शाकाशने गौः

*एकभक्तवृत्ते इति । विहितदानानन्तरं

“चतुरो वार्षिकान् मासाभियमो येन यः कृतः ।

कथयित्वा द्विजेभ्यस्तं दद्याद्भक्त्या सदक्षिणाम् ॥

दत्त्वा विसर्जयेद्दिमास्ततो भुञ्जीत वाग्यतः ।”

पयोवृते च, दधिमधुघृतवृतेषु वामो गौश्च, ब्रह्मचर्ये स्व-
र्णमूर्तिः, ताम्बूलवृते वामोयुगं, मौने घृतकुम्भां वस्त्रयुगं
घण्टा च, देवाग्रे रङ्गमालिकाकरणे धेनुर्हेमम् च, दीपि-
कावृते दीपिका वामोयुगं च, भूमिर्भाजने पर्णभोजने च
कांस्यपात्रं गौश्च, चतुष्पथदीपे गोत्रासे च गोवृषौ, प्र-
दक्षिणाशने वस्त्रम्, *अनुक्तेषु स्वर्णं गौश्च' इत्यादि
हेमाद्रौ ज्ञेयम् । तथाच भार्गवार्चनदीपिकायां पाद्ये-

‘शयनीयाधिनीमध्ये शमीदूर्वापमार्गकैः ।

भृङ्गराजेन देवांस्तु नार्चयित कदाचन ।’

हेमाद्रौ पाद्ये—

‘आपाढादिचतुर्मासानभ्यङ्गं वर्जयेन्नरः ।

समाप्तौ च पुनर्दद्यात्तिलतैलयुतं घटम् ॥

आपाढादिचतुर्मासं वर्जयेन्नखकृन्तनम् ।

घृन्ताकं गृञ्जनं चैव मधु सर्पिर्घटान्वितम् ॥

कार्तिकायां तत्पुनर्हेमं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।

‘अन्यान्पि (१) केशकर्तनादिवर्जनसंकल्पानुरूपाणि
पृथ्वीचन्द्रोदये ज्ञेयानि । टोडरानन्दे स्कान्दे—

‘एकान्तरं द्वयन्तरं वा कुर्यान्मासोपवासकम् ।

अनोदनं फलाहारं नक्तव्रतमथापि वा ॥’

अत्रैव तत्समुद्राधारणमुक्तं रामार्चनचन्द्रिकायां भ-
विष्ये—

इत्युक्तेर्व्रतसमापनं कार्यम् । *वस्त्रमिति । सन्ध्याकाले दीपदाने
सुवर्णयुतां दीपिकां दद्यात् । *अनुक्तोऽपि । चातुर्मास्यव्रतं
कृत्वा ‘व्रतान्ते गोवृषपदः’ इति वाक्यादेनुं वा दद्यात् । व्यासः—

‘शापन्नां चैव बोधिन्यां चकर्तार्थं तथैव च ।

शङ्खचक्रविधानेन बह्विपुला भवेन्नरः ॥’ इति ।

(१) ‘अतस्तनूनं तदामो अदनुते’ इति ऋग्वेदात्, ‘स होवाच याज्ञवल्क्यस्तस्मात्पुमानात्महिताय हरिं भजेत् । सुहृत्कर्मालं विमोषयिष्ये’ इति शतपथ-
श्रुतेः, ‘प्रतद्विष्णां भवजसकं मुतसे जन्मास्मभोभिः कृतवे
चर्षणीन्द्राः । मुले बाह्वेदिभ्यन्तं ये पुराणा लिङ्गान्यङ्गे
तावकापार्थयान्ति’ इति सामवेदात् ।

‘योऽधीते भारतं पुण्यं ब्राह्मणो नियतव्रतः ।

चतुरो वार्षिकान् मामान सर्वपापान्धमुच्यते ॥

तस्मान्नियमसंयुक्तैः श्राव्यं ब्राह्मणैरिदम् ।

कृष्णप्रोक्तामिमां पुण्यां भारतौमुत्तमां कथाम् ॥

श्रावयिष्यन्ति ये विप्रो ये न श्रावयन्ति मानवाः ।

सर्वथा वर्तमाना वै न ते शोच्याः कृताकृते ॥’ इति ।

नियमाः ब्रह्मचर्यहविष्याशनभूशय्यादयः । एवं सङ्कल्प-
पूर्वकं श्रुत्वा समाप्तौ सति सामर्थ्यं पर्वसमाप्ता वाचकं पायसेन भो-
जयेत्तस्मै रत्नकाञ्चनगोभूषणवस्त्रादि दद्यात् ततो द्विजान् भोजयि-
त्वा तेभ्यो दक्षिणां दद्यादेवं सर्वपुराणश्रवणविधिरिति । अतर्त्त-
वे=तरितुम् । *चर्षणीन्द्राः=ज्ञानपूर्णाः ।

(१) इयं श्रुतिर्वैष्णवेः स्वमतपरतया व्याख्याता । अस्या वास्त-
वार्थस्तु—‘तत् पवित्रं अतस्तनूः पयोव्रतादिना असन्तमगात्रः आमः
अपरिपक्वो नादनुते न व्याप्नोति’ इति श्रीमत्सायणाचार्यैः ऋक्संहिता-
भाष्ये उक्तः । एवमन्यान्यपि श्रुतिवाक्यानि वस्तुतो भिन्नार्थानि बलादा-
कृत्य व्याख्यातानि सन्ति । सार्वजनीनं तु ग्रन्थकृदप्यग्रे वक्ष्यति—‘यस्तु
संततशङ्कादि’ इति ।

‘अग्निहोत्रं यथा नित्यं वेदस्याध्ययनं यथा ।

ब्राह्मणस्य तथैवेदं तसमुद्रादिधारणम् ॥’

इति पञ्चपुराणाच्चंति ।

‘ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा यदि चेतरः ।

शङ्खचक्राङ्किततनुस्तुलसीमञ्जरीधरः ॥

गोपीचन्दनलिसाङ्गो दृष्टश्चेत्तदघं कुतः ॥’

इति काशीखण्डात् । तत्प्रकारस्तु रामार्चनचन्द्रिकातो ज्ञेयः ।

पृथ्वीचन्द्रोदयादयस्तु —

‘यस्तु संतप्तशङ्खादिलिङ्गचिह्नतनुर्नरः ।

स सर्वपातनाभङ्गी चण्डालो जन्मकोटिषु ॥

द्विजं तु तप्तशङ्खादिलिङ्गाङ्किततनुर्नरः ।

संभाष्य रौरवं याति यावदन्द्राश्चतुर्दश ॥’

इति बृहन्नारदीयोक्तेः ।

शङ्खचक्राद्यङ्कनं च गीतनृत्यादिकं तथा ।

एकजातरयं धर्मो न जातु स्याद्विजन्मनः ॥

शङ्खचक्रे मृदा यस्तु कुर्यात्तप्तायमेन वा ।

स शूद्रवद्बहिः कार्यः सर्वस्माद्विजकर्मणः ॥

यथा श्मशानजं काष्ठमनर्हं सर्वकर्मसु ।

तथा चक्राङ्कितो विप्रः सर्वकर्मसु गर्हितः ॥’

तथा—

‘शिवकेशवयोरङ्गाञ्जलचक्रादिकान्द्विजः ।

न धारयेत् सतिमान्वैदिके वर्त्मानि स्थितः ॥’

इति विष्णुवाङ्मलायनादिवचनात् ऋग्वेदादिश्रुतीनाम-
*न्यार्थत्वादन्वश्रुतीनां चासत्त्वाच्चक्रादिधारणं शूद्र-

विषयमित्युचुः । 'नृत्यं चादरार्थं निषिद्धम्' इति श्री-
धरस्वामी ।

यथापि निषेधस्य प्राप्तमापि क्षतज्यालभिं विना च त-
दयोगानुपजीव्यविरोधेन 'न तौ पशौ कराति' इति व-
द्विकल्पो युक्तस्तथापि 'एकजानेरयं धर्मः' इत्यनेन (१)
सामान्य वाक्यानामुपसंहारादि जातिनिषेधो नित्यानुवाद
इति तदाशयः । अथ शिष्टाचार एव संकटपाशनिः-
सरणसराणिरिति संक्षेपः । आपादपौर्णिमास्यां कौकि-
लाव्रतमुक्तं हेमाद्रौ भाष्ये

'आपादपौर्णिमास्यां तु सन्ध्याकाले क्षुण्णस्थिते ।
संकल्पयेन्मामसकं श्रावणं प्रत्यहं चहम् ॥
स्नानं करिष्ये नियता ब्रह्मचर्ये स्थिता मयी ।
भक्ष्यामि नक्तं भूशय्यां करिष्ये प्राणनां दयाम् ॥'
इति ।

अस्य नक्तव्रतत्वात् *सायाह्न्यापिनी (२) ग्राह्या ।
अत्रैव शिवशयनोत्सव उक्तो हेमाद्रौ घामनपुराणे—
'पौर्णिमास्यामुमानाथः स्वपते चमसंस्तरं ।
वैशाघं च जटाभार समुद्रज्यादिबर्हिणा ॥'

*आपादेति । अधिकापादपौर्णिमास्यामारम्भः ।

'आपादो द्वौ यदा स्यातां कौकिलाव्रतमानरत ।'

इत्युक्तेः । अधिकापादपौर्णिमासीतिरहं तु तत्प्रतिनिधिभूतं
श्रावणमभिव्याप्य शुद्धं कायम् । *सायाह्न्यापिनीति=स-

(१) मुद्रागुस्तक 'वाधवाक्यानाम्' इति पाठः ।

(२) आपादो द्वौ यदा स्यातां कौकिलायास्तद्विभनम् । तथा या
कुरुते नारा न सा विधायमाप्नुयात् ॥ भृणु देव प्रवक्ष्यामि मन्त्रैः पौरा-
णिकैर्युतम् । मलमासे त्वतिक्रान्ते शुद्धापादे समागतं ॥' इतिवतरा-
जवराहोक्तिस्तु मलमासे प्राप्ते सति शुद्धमास एव व्रतनिर्णयरा ।
न तु आपादेऽधिमासे सत्येव तद्व्रतकरणानियमपरेति बोध्यम् ।

मदनरत्नेऽप्येवम् । इयं च *प्रदोषव्यापिनी । अत्रैव व्यासपूजोक्ता । तत्र त्रिमुहूर्ता चेत् परैवेति(१) संन्यासपद्धतौ ।

‘त्रिमुहूर्ताधिकं ग्राह्यं पर्व क्षौरप्रणामयोः ।’

इति वचनात् ॥

इति श्रीरामकृष्णभट्टात्मजदिनकरभट्टानुजकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ आषाढः समाप्तः ॥

कर्कसंक्रान्तौ पूर्वं त्रिंशद्दण्डाः पुण्यकालः । सूर्यो-

न्ध्याकाल व्यापिनीति मयूखे । *प्रदोषेति । स्वापस्य प्रदोष-
कालीनत्वात् । आषाढपूर्णिमायां किञ्चिद्देयम् ।

‘आषाढी कार्तिकीमाघीतिथयः पुण्यसम्भवाः ।

अप्रदानवतो यान्तु यस्यार्थोऽनुमतो गतः ॥’

इति भरतशपथेयुक्तेः ।

‘आषाढीकार्तिकीमाघीतिथयोऽतीव पावनाः ।

स्नानदानविहीनास्ता न नेयाः पाण्डुनन्दन ॥’ इति,

‘आकाभावे त्वनन्तकम्’ इति च वाक्यात् ।

इत्याषाढः ॥

(१) संन्यासिनां चातुर्मास्याऽऽवाससंकल्पारूपत्वेन क्षौरव्यासपूजादिकं विहितम् । तत्रादौ क्षौरं विधाय द्वादश मृत्तिकास्नानानि प्राणायामादिविधिं च कृत्वा व्यासपूजां कुर्यात् । पूजान्तं ‘अस्मति प्रतिबन्धे चतुरो वार्षिकान्मासानिह वलामि’ इति मनसा संकल्प्य—‘अहं तावन्निवत्स्यामि सर्वभूतहिताय वै । प्रायेण प्रावृषि प्राणिसंकुलं वर्त्म दृश्यते ॥ अतस्तेषामहिंसार्थं पश्चान्वै श्रुतिसंश्रयान् । स्थास्यामश्चतुरो मासान-
त्रैवासति बाधकं ॥’ इति वाचिकसंकल्पं कुर्यात् । ततो गृहस्थाः प्रातिवृष्युः—‘निवसन्तु सुखेनात्र गमिष्यामः कृतार्थताम् । यथाशक्ति च शुश्रूषां करिष्यामो वयं मुदा ॥’ इति । अन्योऽपि सविस्तरविधि-
धर्मसिन्धुतोऽवगन्तव्यः ।

४१० मटीकनिर्णयमिन्धुवृत्तितीव्रपरिच्छेदे-

दयोत्तरं संक्रमे तु परत एव पुण्यम् । रात्रौ तु निशी-
भात्प्राक् परतश्च संक्रमेऽपराहंमाश्विनन्तमहादिमते
पूर्वोत्तरादिनयोः पञ्च नाञ्चः पुण्यकालः ।

‘धनुर्मीनावतिक्रम्य कन्यां च मिथुनं तथा ।

पूर्वापरविभागेन रात्रौ संक्रमेत् रात्रिः ॥’

दिनान्ते पञ्च नाञ्चस्तु तदा पुण्यतमाः स्मृताः ।

उदयेऽपि तथा पञ्च देवेऽपि देवे च कर्मणि ॥’

इति स्कान्दोक्तं । ‘पूर्वापरविभागेन’ इति मकरकर्क-
भिसंक्रान्तिपरम् । ‘वक्ष्यमाणयज्ञादिराधात्’ इत्युक्तं
मदनरत्ने । तेनायमर्थः-रात्रौ पूर्वभागे मकरे उदये पञ्च
नाञ्चः पुण्यकालः । रात्राश्चपरभागे कर्कटे दिनान्ते पञ्च
नाञ्चः पुण्यकालः । विपुलतांस्तु पूर्वदिने पञ्चापरदिने
च पञ्चेति वाक्यान्तरानुराधात् । तेन हेमाद्रिमासवयोः
सर्ववचनानां चाविरोधः । माधनमते तु-

‘अधिरात्रे तदूर्ध्वे वा संक्रान्तौ दक्षिणायने ।

पूर्वमेव दिनं याज्ञं यावन्नोदयते रात्रिः ॥’

इति वृद्धभाष्योक्तं ।

‘मिथुनात्कर्कसंक्रान्तिर्वादि म्यादेशुमालिनः ।

प्रभाते वा निर्वाधे वा तदा पुण्यं तु पूर्वतः ॥’

इति भविष्योक्तञ्च पूर्वदिन एव पुण्यम् । दक्षिणा-
स्यास्त्वेतदेवाद्विषन्ते । अत्र रात्रावपि स्नानादि भवती-
त्युक्तं प्राक् । अत्र दानोपवासमादि पूर्वमुक्तम् । तथा
कर्के *केशादिकर्तनं* निषिद्धम् ।

‘कुम्भे कर्कटके वापि कन्यायां कार्मुके रवौ ।

*कशादीति । ‘नखानामनुक्तत्वात्तत्खण्डने न दोषः’
इत्याहुः । *कर्तनमिति । वपनस्यापि न ग्रहः ‘रोमखण्डम्’ इति

रोमस्वण्डं *गृहस्थस्य पितृन्प्राशयते यमः ॥'
इति सुमन्तुवचनादित्युक्तं जीवत्पितृकानिर्णये गुरुभिः ॥
अथ नदीनां रजोदोषः । हेमाद्रावाचिः—

*‘सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।
न स्नानादीनि* कर्माणि तासु कुर्वीत मानवः ॥’
इदं च क्षुद्रनदीषु ।

‘सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।
तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥’
इति व्याघ्रोक्तः । मात्स्ये त्वगस्त्योदयावधित्वमुक्तम् ।

‘यावद्योदेति भगवान्दक्षिणाशाविभूषणः ।
तावद्रजो महानद्यः करतोयाः प्रकीर्तिताः ॥’
करतोयाः=अल्पतोयाः । तथा कात्यायनः—

‘याः शोषमुपगच्छन्ति ग्रीष्मे कुसरितो भुवि ।
तासु प्रावृषि न स्नायादपूर्णे दशवासरे ॥’
इदं चापदि । स्मृतिसङ्ग्रहे—

‘धनुःसहस्राण्यष्टौ तु गतिर्यासां न विद्यते ।
नता नदीशब्दवहा गर्तास्ताः परिकीर्तिताः ॥’
महानदीषु तु भाविष्ये उक्तम्—

सामान्येनोक्तः । *गृहस्थस्येति वर्णादिव्युदासः । जीवत्पितृ-
कस्यापि व्युदास इति केचित् । उपरते लक्षणापस्या तस्य
न व्युदास इत्यन्ये ।

‘धनुःकुम्भौ द्विधा कृत्वा पूर्वभागं परित्यजेत् ।
कर्कटस्यान्तिमं भागं वन्यां तु सकलां त्यजेत् ॥’

इत्यपि केचित् । नद्यो द्विविधाः—अल्पाः, महत्यश्च । तद-
न्या गर्तास्तत्राद्यायामाह—*सिंहति । *स्नानादीनीति । आ-
दिना तर्पणादिग्रहः । तदुक्तम्—

‘आदौ तु कर्कटे देवि महानयो रजस्वलाः ।
त्रिदिनं च चतुर्थं गङ्गा शुद्धाः स्युर्जाह्नवी यथा ॥

महानयश्च ब्राह्म -

‘गोदावरी भीमरथी तद्गमदा च वेणिका ।
तापी पयोदणी विन्ध्यस्य दक्षिणे तु प्रकीर्तिताः ॥
भार्गीरथी नर्मदा च यमुना च सरस्वती ।
विशोका च विहस्ता च विन्ध्यस्योत्तरसंस्थिताः ।
द्वादशीना महानयो देवविश्वेशसंभवाः ॥’

मदनरत्ने पुराणान्तरं -

‘महानयो देविका च कावेरी च जरा तथा ।
रजसा तु प्रदुष्टाः स्युः कर्कटादौ उपहं नृप ॥’

कात्यायनः—

‘कर्कटादौ रजोदुष्टा गोवती वासरत्रयम् ।
चन्द्रभागा सता सिन्धुः सरयुर्नर्मदा तथा ॥’
इदं गङ्गायतिरिक्तावयवम् ।

‘रजोदुष्टेऽम्भासि स्नानं नज्यं नद्यादिषु द्विजैः ।
कदर्थितं रजस्तेषां सन्ध्योपास्तिश्च तर्पणम् ॥ इति ।
कदर्थितं=निन्दितम् । एतच्चादृष्टार्थकर्मसामान्यपरम् । “ग्राम-
भोगो न दुष्यति” इति वचनात् । *जाह्नवीति । यथा जाह्नवी
सर्वकाले शुद्धा, तथा तदन्या । त्रिदिनानन्तरमित्यर्थः । अत्र
प्रायश्चित्तमुक्तम्—

‘काले नभस्यशुद्धं स्यात् त्रिरात्रं तु नवादकम् ।
अकाले तु दशाहं स्यात्पीत्वा नाद्यादहर्निशम् ॥’ इति
स्नानपानोभयकरणे तु त्रिरात्रं कुच्छो वा बोध्यः ।

‘गङ्गा च यमुना चैव *प्लक्षजाता सरस्वती ।
रजमा नाभिभृयन्ते ये चान्ये नदसंज्ञिताः ॥
शोणामिन्धुहिरण्याख्याः कांकलोहितघर्घराः ।
शतद्रुश्च नदाः सप्त पावनाः* परिकीर्तिताः ॥’
इति देवलोक्तः । यत्तु—

‘प्रथमं कर्कटं देवि व्यहं गङ्गा रजस्वला ।’
इत्यादि वचनं तज्जाह्नवीभिन्नगोदावर्यादिगङ्गान्तरपर-
मिति मदनरत्ने । अन्ये त्वन्तर्गततरजोविषयम् ।

‘गङ्गा धर्मद्रवः पुण्या यमुना च सरस्वती ।
अन्तर्गतरजोदोषाः सर्वावस्थासु चामलाः ॥’
इति निगमोक्तः । तीरवासिनां तु रजोदोषो नास्ति ।
‘न तु तत्तीरवासिनाम्’ इति निगमोक्तः । रजोदुष्टमपि
जलं गङ्गाजलयोगे पावनम् ।

‘गङ्गाम्भसा समायोगाद् दुष्टमप्यम्बु पावनम् ।’
इति मात्स्योक्तेः । नूतनकूपादौ तु योगियाज्ञवल्क्यः—
‘अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मणी च प्रसूतिका ।
भूमेर्नवोदकं*चैव दशरात्रेण शुध्यति ॥’ इति ।

कचित्त्वदोषमाह व्याघ्रपादः—

‘अभावे कूपवापीनामनपाधिपयोभृताम् ।
रजोदुष्टेऽपि पर्याप्त ग्रामभोगो न दुष्यति ॥’
गौडास्तु—‘अन्येनापि समुद्धृते’ इति द्वितीयपादे पाठः ।

*प्लक्षजाता=कुक्षेत्रस्था । *पावना इति । रजोदोषहीनत्वं
नदत्वमित्पाशयः । ‘नदाः कृष्णा च वेणिका’ इति विवेचने
चतुर्थपादः ।

*नवोदकं=नवखानितकूपाद्युदकम् । एतच्च प्रसङ्गादुपात्तम् ।

४१४ मटीकनिर्णयमिन्धुर्लिंगपरिच्छेदे-

तेनोदयने न दोषः । तथा च 'तारु स्नानं नेति प्रागुक्तम्'
इत्याहुः । वसिष्ठोऽपि—

'उपाकर्मणि सांस्वर्गं प्रप्तस्नाने तथैव च ।

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥' इत्यलं
विस्तरेण ॥

आवणशुक्लतृतीया मधुसूक्त्या गुरोरेषु प्रसिद्धा ।
*सा परयुता ग्राहोति दिवादासः । आवणशुक्लतुर्थी
पूर्वयुता* । 'मार्तुर्विद्धो गं गदारः' इत्यादिवचनात् । आवण-
शुक्लपञ्चमी नागपूजादौ परैवेति सामान्यनिर्णये उक्तम् ।
चमत्काराचिन्तामणा —

'पञ्चमी नागपूजायां कार्या पट्टासमन्विता ।

तस्यां तु तुषिता नागा इतरा मयतुर्विका ॥' इति ।

'आवणे पञ्चमी शुक्ला संक्रांता नागपञ्चमी ।

तां परित्यज्य पञ्चम्यश्चतुर्थीसाहता हिताः ॥'

इति मदनरत्नेऽभिधानाच्च । तेन परैवेति । अत्र विशेषो
हेमाद्रौ भविष्ये —

'आवणे मासि पञ्चम्यां शुक्लपक्षे नराधिप ।

द्वारस्योभयतो लब्ध्वा गोमयेन विप्रोत्थिताः ॥

पूजयेद्विधिवर्द्धारदधिदूर्वाकुरैः कुशैः ।

गन्धपुष्पापहारैश्च ब्राह्मणानां च तर्पणैः ॥

ये यस्यां पूजयन्तीह नागान् भाक्तपुरःसराः ।

न तेषां सर्पतां वार भयं भवति कुत्रचित् ॥' इति ।

*स्मेति 'अस्या मधुसूक्त्या' इत्यग्रिमवचनात् । 'रम्भा-
रूपां वर्जयित्वा' इत्युक्तेऽपि । *पूर्वयुतेति । मध्याह्नव्यापिनी-
ति नव्याः ।

आवणशुक्लद्वादश्यां(१) दधिव्रतं प्रागुक्तम् । तक्रा-
दीनां त्वनिषेधः । तत्र दधिव्यवहाराभावादिति व-
क्ष्यते(२) ।

अत्रैव विष्णोः पवित्रारोपणमुक्तं हेमाद्रौ विष्णुरहस्ये—

आवणस्य मिते पक्षे कर्कटस्थे दिवाकरे ।

द्वादश्यां वासुदेवाय पवित्रारोपणं स्मृतम् ॥

द्वादश्यां आवणे मासि पञ्चम्यामथ वा द्विज ।

आनुकूल्येषु कर्तव्यं पञ्चदश्यामथार्प वा ॥' इति ।

शिवे तु तत्रैव कालांतरं—

'आषाढान्ते चतुर्दश्यां नभस्यनभसोस्तथा ।

अष्टम्यां च चतुर्दश्यां पक्ष्यांरुभयोः समम् ॥' इति ।

अन्यदेवतानां तु वक्ष्यते । अधिवासनं दीपिकायाम्—

'शोदोद्धान्तरिते काले पूर्वद्युर्वाऽधिवासनम् ।' इति ।

गौणकालां रामार्चनचन्द्रिकायाम्—

'पवित्रारोपणं विघ्नाच्छ्रावणे न भवेद्यदि ।

कार्तिक्यवधि*शुक्रास्ते कर्तव्यमिति नारदः ॥

हेमरौप्यताम्रक्षौमैः सूत्रैः कौशेयपद्मजैः ।

*शुक्रास्ते=शुक्रास्तेऽपि । 'शुक्रार्के'इति पाठे शुक्लद्वादश्या-

(१) चातुर्मास्ये भक्ष्याभक्ष्यविचारे 'द्वितीये मासि कर्तव्यं' द-
धिव्रतम्—'इत्यादिनेत्यर्थः । अस्यामेव द्वादश्यां मासं कृतस्य शाकव-
र्जनव्रतस्य साङ्गतार्थं 'ब्राह्मणाय शाकदानं करिष्ये' इति संकल्प्य ब्रा-
ह्मणं संपूज्य—'उपायनामिदं देव व्रतसंपूर्तिहेतवे । शाकं तु द्विजवर्या-
य सहिरप्यं ददाम्यहम् ॥' इत्यादिमन्त्रेण पक्रमामं वा शाकं दद्यात् ।
ततो—'दधि भाद्रपदे मासि वर्जयिष्ये सदा हरे ।' इत्येतच्च संकल्प-
येत् । इति धर्मसिन्धुः ।

(२) भाद्रपदमासानिर्णये शुक्लद्वादश्यां दुग्धव्रतविचारे 'एवं दधिव्रते
न तक्रादीनां निषेधः' इत्यादिनेत्यर्थः ।

कुशैः काशैश्च कार्पासैर्ब्राह्मण्यया कर्तितैः शुभैः* ॥
 कृत्वा त्रिगुणितं सूत्रं त्रिगुणाकृत्य शोभयेत्* ।
 तत्रोत्तमं पवित्रं तु पाठ्या सह शतैस्त्रिभिः ॥
 सप्तम्या सादितं द्वाभ्यां शताभ्यां मध्यमं स्मृतम् ।
 सार्धानिना दानेनैव कनिष्ठं तत्समाचरेत् ॥
 साधारणपवित्राणि त्रिभिः सूत्रैः समाचरेत् ।
 उत्तमं तु शतग्रन्थि पञ्चाशद्ग्रन्थि मध्यमम् ॥
 कनिष्ठं तु पवित्रं स्यान्पटुविंशद्ग्रन्थिशोभनम् ।
 पटुत्रिंशच्च चतुर्विंशद्वादशानि च केचन ॥
 चतुर्विंशद्वादशाष्टावित्येकं मुनयो विदुः ॥
 हेमाद्रौ विष्णुरहस्यं त्वन्यथोक्तम्—

'अष्टोत्तरशतं कुर्याच्चतुःपञ्चाशदेव वा ।
 सप्तविंशतिरेवाथ उपेष्टमध्यकनीयसम् ॥
 अभयं नाभिमात्रं स्याद्दूरमात्रं द्विर्तापकम् ।
 प्रलम्बतो जानुमात्रं प्रतिमायां निगद्यते ॥'
 शिष्यपवित्रं तु तत्रैव शौचागमं—
 'एकाशीत्यथवा सूत्रैस्त्रिंशता वाष्टयुक्तया ।
 पञ्चाशता वा कर्तव्यं तुल्यग्रन्थवन्तरात्रकम् ॥

मित्यर्थः । *शुभैरिति ।

कन्यया वा पवित्रं स्यान्न पुंश्वन्यादिभिः कृतम् ।
 इति पाठः । *शोभयेदिति । पृथक्पृथक् पञ्चगव्योदकादिना ।
 'पृथक्पृथक् पञ्चगव्यैरग्निः प्रक्षालयेत्ततः ।
 मूलनाष्टोत्तरशतं मापद्या रामसङ्ख्या ॥
 शङ्खोदकेनाभिमन्त्र्य पवित्राणि विनिर्मयेत् ।'
 इत्युक्तेः । *शतग्रन्थीति । ग्रन्थिपमाणं तत्रैव—
 'अहुष्टपर्वमात्रं तु कुर्याद्ग्रन्थिमथोक्तम् ।

छादशाकुलमानानि व्यासादष्टाकुलानि वा ।
लिङ्गविस्तारमानानि चतुरकुलकानि च ॥' इति ।

हेमाद्रौ कालोत्तरे युगधर्मे—

‘कृते मणिमयं कार्यं त्रेतायां हेमसम्भवम् ।
पट्टजं द्वापरे प्रोक्तं कार्पासं तु कलौ स्मृतम् ॥’

आधिकारिणोऽपि तत्रैव विष्णुरहस्ये—

‘ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्तथा स्त्री शूद्र एव च ।
स्वधर्मावस्थिताः सर्वे भक्त्या कुर्युः पवित्रकम् ॥’

तथा—

‘अतोदेवेति मन्त्रेण द्विजो विष्णौ निवेदयेत् ।
शूद्रस्य मूलमन्त्रो वा येन वा पूजयेद्भारिम् ॥’

एतच्च नित्यम् ।

‘न करोति विधानेन पवित्रारोपणं तु यः ।
तस्य सांवत्सरी पूजा निष्फला मुनिसत्तम ॥
तस्माद्भक्तिसमायुक्तैर्नरैर्विष्णुपरायणैः ।
वर्षे वर्षे प्रकर्तव्यं पवित्रारोपणं हरेः ॥’

इति तत्रैवोक्तेः । देवताविशेषे तिथयोऽपि तत्रैव—

‘धनदश्च रमा गौरी गणेशः सोमराड् गुहः ।
भास्करश्चण्डिकाऽम्बा च वासुकिश्च तथर्षयः ॥
चक्रपाणिर्जनकश्च शिवो ब्रह्मा तथैव च ।
प्रतिपत्प्रभृतिष्वेताः पूज्यास्तिथिषु देवताः ॥

यथोक्ताः शुक्लपक्षे तु तिथयः श्रावणस्य च ॥' इति ।

तथा हेमाद्रौ कालोत्तरे—

चतुर्दश्यामथाष्टम्यां सर्वसाधारणं तु तत् । इति ।
तत्प्रकारस्तु रामार्चनचन्द्रिकायां यथा—

‘ततस्तानि पवित्राणि वेणवे पटले शुभे ।
 संस्थाप्य शुनिवस्त्रेण विधाय पुरतो न्यसेत् ॥
 अरतिमंमितां वेणीं कुर्यात्पटुत्रिशता कुशैः ।
 क्रियालोपविधानार्थं यस्वया विहितं प्रभा ॥
 मयैतत्क्रियते देव तव तुष्ट्यै पवित्रकम् ।
 न मे विद्या भवेद्देव कुरु नाथ दयां मयि ।
 सर्वथा सर्वदा विष्णो मम त्वं परमा गतिः ॥
 उपवास्येन देव त्वां तोषयामि जगत्पते ।
 कामक्रोधादयोऽप्येते न मे स्युर्वनयानकाः ॥
 अथप्रभृति देवेश यावद्वैशाखं दिनम् ।
 तावद्रक्षा त्वया कायां सर्वस्यास्य नमोऽस्तु ते ॥’
 इति देवं संप्राप्य कूर्मं संस्थाप्य तत्र वंशपात्रे-
 ‘ॐ सांवत्सरस्य यागस्य पवित्राकरणाय भो ।
 विष्णुलोकात्पवित्राय आगच्छेद् नमोऽस्तु ते ॥’
 अनेन मूलेन चाद्याहोत्तममध्यमकनिष्ठेषु विष्णु-
 ब्रह्मरुद्रान्, सत्त्वरजस्तमांसि, देवत्रयं, वनमालायां

तदर्धेन तदर्धेन मध्यमे च कनिष्ठिके ॥’ इति ।
 तत इति । पवित्रेषु कूर्मगोरोचनादिनाऽञ्जनमुत्तम-म-
 ध्यमा-ऽधमानां तेषां क्रमेण द्वादशाक्षरमन्त्रेण त्रिद्विःसकृदभिमन्त्रणं
 चोक्तं, तत इत्यर्थः । देवत्रयं=ब्रह्म-विष्णु-रुद्रान् । वनमा-
 लालक्षणं तत्रैव-

‘आरभ्य मुकुटं यावत्सूत्रैर्विरचिता शुभा ।

आपादलाम्बिनी माला वनमाला प्रकीर्तिता ॥’ इति(१) ।

(१) अन्यच्च—तुलसीकुन्दमन्दारपारिजाताम्बुजैस्तु या । पञ्चभि-
 र्मेधिता माला वनमाला प्रकीर्तिता ॥’ इति ।

प्रकृतिं चावाह्य त्रिसृष्ट्यां ब्रह्मविष्णुरुद्रान् ग्रन्थिषु—क्रि-
या, पौरुषी, बीरा, विजया, ईशा, अपराजिता, मनो-
न्मनी, जया, भद्रा, मुक्तिश्चेत्यावाह्य सम्पूज्य ।

‘ॐ संवत्सरकृतार्चायाः संपूर्णफलदोऽपि यत् ।

पवित्रारोपणायैतत्कुरु कन्धर ते नमः ॥

विष्णुतेजोद्भवं रम्यं सर्वपातकनाशनम् ।

सर्वकामप्रदं देव तवाङ्गे धारयाम्यहम् ॥’

इति देवकरे मङ्गलमूत्रं बद्ध्वा देवं संपूज्य निमन्त्रयेत्—

‘आमन्त्रिताऽसि देवेश पुराणपुरुषोत्तम ।

प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि सान्निध्यं कुरु केशव ॥

क्षीरोदधिमहानागशय्यावस्थितविग्रह ।

प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि सन्निधौ भव ते नमः ॥

निवेदयाम्यहं तुभ्यं प्रातरेतत्पवित्रकम् ।

सर्वथा सर्वदा विष्णो नमस्तेऽस्तु प्रसीद मे ॥’

ततः पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा रात्रौ जागरणं कुर्यादिति अ-
धिवासनम् । प्रातर्नित्यपूजां कृत्वा गन्धदूर्वाक्षतयुतं
पवित्रमादाय—

‘ॐ देवदेव नमस्तुभ्यं गृहाणेदं पवित्रकम् ।

पवित्रीकरणार्थाय वर्षपूजाफलप्रदम् ॥

पवित्रकं कुरुष्वान्य यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।

शुद्धो भवाम्यहं देव त्वत्प्रसादान्महेश्वर ॥’

मूलसंपुटितेनानेन दत्त्वाऽङ्गदेवताभ्यो नाम्ना समर्प्य

महानैवेद्यं दत्त्वा नीराज्य—‘मणिचिद्रुममालाभिः’ इत्या-

दिभिर्दमनारोपणोक्तमन्त्रैः प्रार्थयित्वा गुरवे ब्राह्मणेभ्यश्च

दत्त्वा स्वयं धारयेत् । तथा—

‘मासं पक्षमहोरात्रं त्रिरात्रं धारयेत्तथा ।

४२० सटीकनिर्णयसिन्धुविरचापपरिकल्पे

देवे तं सूत्रमंदर्भं देशकालविवक्षया ॥

अकरणे तु तत्रैव—

‘पवित्रांगोपणं काले न करोति कथंचन ।

तदाऽयुतं जपेन्मन्त्रं स्तोत्रं वाऽपि समाहितः ॥’

इत्युक्तम् ॥

इति पवित्रारोपः ।

आवणशुक्लचतुर्दशी पूर्वयुता प्राद्या । अत्र वक्त-
व्यो विशोषश्चतुर्दश्यामुक्तः । अधोपाकर्मम् । तत्र ब-
ह्वृचानां पौर्णमासपरिजाते शौनकः—

‘अथातः आवणे मासं आवणक्षयुते दिने ।

आवण्यां आवणे मासि पञ्चम्यां हस्तसंयुते ॥

दिक्षसे विदर्भनैतदुपाकर्म यथादितम् ।

अध्यायोपाकृतिं कुर्यात्तत्रौपासनवह्निना ॥’

इति । अत्र पौर्णमास्युपसंहारन्यायेन यजुर्वेदिपरंति
हेमाद्रिः* । अत्र हस्तयुक्ता पञ्चम्यां । कारिकाऽपि—

‘तन्मासं हस्तयुक्तायां पञ्चम्यां वा तदिष्यते ।’ इति ।

*उपाकर्म इति कर्मनामनेयम् । अध्यायोपाकरणमित्यादेस्तु
अधीयते यः सोऽध्यायो=वेदः, तस्योपाकरणम्=उपक्रम इत्यर्थः ।

*हेमाद्रिरित्युक्तिः । आवण्यामित्यस्य यजुर्वेदिपरत्वे शौनको-
क्तौ तद्वैयर्थ्यं स्यात् । तस्मात्तद्वह्वृचानां पौर्णमासीं विधत्ते इत्येव
वाच्यम् । पर्वद्वये च आवणं निर्णायकम् । ‘पर्वण्यौदयिक’ इत्युपक्र-
म्य ‘बह्वृचाः आवणं कुर्युः’ इत्युक्तः । तदन्त्ये शुक्लपञ्चम्याम् ।
तस्माच्छ्रवणयुक्ते दिने तद्युक्तायां पूर्णिमायामित्यनयोः पक्षयो-
राचाराद्व्यवस्थेति प्रतीयन्ति । तन्मासे इति श्रुतिकृन्मन्तम् । एत-
न्मते ये यजुषामपि यत्सूत्रे हस्तपञ्चम्यायुक्ते, तेषामपि हस्तयुक्तप-

*केवलपञ्चम्यां *हस्तयुतेऽन्यस्मिन् दिने इति तु हेमाद्रिः । उपासनवह्निनेति तु—

‘कर्मद्वयमिदं कंचिद्लौकिकाग्नौ प्रकुर्वते ।’

इति कारिकोक्तलौकिकाग्निना विकल्पते । तत्र ‘अप्य*ध्याप्यैरन्वारब्धः’ इति सूत्रात् साशिष्यस्य कर्तृत्वे तदधिकारिकस्यानार्यस्याग्नौ नान्यस्याग्नावन्यो जुहुयादितिानपेधाद्लौकिके एव । तदभावे तु स्मार्ते* इति निगर्षः । यद्यपि दीपिकायां—

अप्येव बोध्या । अनुक्तपञ्चमीकैस्तु प्रौष्ठपदी ग्राह्येत्यग्रे । *केवलपञ्चम्यामिति ।

स्यादुपाकरणं शुक्लपञ्चम्यां श्रावणस्य तु ।

इत्यग्रिमवचनात् । *हस्तयुते इति । ‘प्रौष्ठपदीं हस्तेनोपाकर्म’ इति गोभिलीये केवलहस्तस्याप्युपादानात्तद्विशिष्टपञ्चमीलक्षणार्थमाभावात् ।

‘अध्यायानामुपाकर्म श्रावण्यां श्रवणेन वा ।

हस्तेनौपधिभावे वा पञ्चम्यां श्रावणस्य तु ॥’

इति याज्ञवल्क्येन श्रावणीविकल्पितश्रवणयोरिव व्यवधानेन हस्तपञ्चम्योरुक्तेश्च । *अध्याप्यैरिति । चतुःपञ्चावत्तादिभेदेन भिन्नकल्पानामपि तेषामधिकारः । ‘अप्यजामदग्न्यो जामदग्न्यपामन्त्र्य कुर्यात्’ इति सत्याषाढोक्तेः । ‘दातृपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयाताम्’ इति विहितकुलाययागवत् । तत्र तुल्यकल्पानामेवाधिकार इत्यस्य अपवादधिकरणे वसिष्ठशुनकाऽत्रिवध्यश्वराजन्यानां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजः । तनूनपादन्येषां नाराशंसाद्वितीयप्रयाजवद्राज्ञः तनूनपाद्द्वितीयप्रयाजवत्पुरोहितस्य चोभयोरधिकार इति शबरस्वामिनोक्तेः । *स्मार्ते

‘वेदापाकतिरोपधिप्रजनने पक्षे मिते आवणे’

इति शुक्रपञ्चोऽपि सर्वेषां मुख्यकालत्वेनोक्तः
 अवश्यमाणगार्ग्यवचनेन छन्दोगान्ध्यानि विहितस्या-
 विरोधिनः सर्वान्प्रति प्रशंसति । तथापि आवणमास-
 सम्बन्धस्य अनुक्तत्वादप्युक्तपक्षेऽपि कार्यामिति वृद्धाः ।
 तथाच सूत्रम्—‘अथातोऽध्यायोपाकरणमोषधीनां प्रादु-
 र्भावे श्रवणेन श्रवणस्य पञ्चम्यां हस्तेन वा’ । अत्र आव-
 णो मुख्योऽन्ये गौणाः कृतस्य प्राथम्यात् । तस्याहर्द्वे-
 सयोगे हेमाद्री व्यासः—

‘धनिष्ठासंयुतं कुर्याच्छ्रावणं कर्म यद्वेत् ।

तत्कर्म सकलं ज्ञेयमुपाकरणसंज्ञितम् ॥

श्रवणेन तु यत्कर्म क्षुत्तरापाठसंयुतम् ।

इति । शिष्याभावेऽपि स्मार्तासर्वे लौकिको बोध्यः । अवश्यमा-
 णगार्ग्यवचनेनेति । कार्त्तिकवचनेनेति त्वपवादः । तथा का-
 र्त्तिकस्याग्रेऽदर्शनात् । अनुक्तत्वादिति । सूत्रानुक्तशुक्रत्वस्य
 नान्वय इत्याशयः । पञ्चम्यामिनेहापि सूत्रानुक्तावपि शुक्रत्वान्वय
 इत्यन्ये । अन्ये गौणा इति । स च श्रावणशुक्रपञ्चमीहस्त-
 युक्तं दिनं भाद्रशुक्रश्रवणः । तद्वत्शुक्रपञ्चमी एवमादि । येषां श्राव-
 णपञ्चमी हस्तयुक्ता, तेषां भाद्रपञ्चमी तादृशीति केचित् । एवमेव
 यजुर्वेदिनां श्रावणहस्तपञ्चम्यां, भाद्रपदपौर्णमासीतद्वत्हस्तपञ्च-
 म्यां वा । अत्र—‘पूर्वशुक्रतरापाठयोगे, परेशुः श्रवणाभावे घटि-
 काद्वयन्यूने वा पञ्चम्यादौ कार्यं, न तु पूर्वविद्धायां सङ्गवपात्रे ।
 अपवादाभावात् । किञ्च परेशुः सङ्गवास्पर्शे निषिद्धपूर्वग्रहणे किं
 मानम् ? सङ्गववाक्यं श्रवणवाक्यं चेति चेत्तर्हि ब्रीहिवक्त्रादश्व-
 शक्वाक्याच्च मायमिश्राणामप्युपादानं स्यात् । निषेधानुमेवशानै-

संवत्सरकृतोऽध्यायस्तत्क्षणादेव नश्यति ॥' इति ।

प्रयोगपारिजाते गार्ग्योऽपि—

‘उदयव्यापिनी त्वेव विष्णवर्क्षे घटिकाद्वयम् ।

तत्कर्म सफलं ज्ञेयं तस्य पुण्यं त्वनन्तकम् ॥' इति ।

पूर्वेषु कृत्तराषाढयोगे परेषुः श्रवणाभावे घटिकाद्वय-
न्यूनं वा पञ्चम्यादी कार्यम्, न तु पूर्वविज्ञायां संगवमा-
त्रे । अपवादाभावात् । किञ्च परेषुः संगवास्पर्शे निषि-
द्धपूर्वाग्रहणे किं मानम् ? । संगववाक्यं श्रवणवाक्यं
चेति चेत् तर्हि ग्राहिवाक्यादश्वशफवाक्याच्च
माषमिश्राणामप्युपादानं स्यादिति महत्पाण्डित्यम् ।
निषेधानुप्रवेशान्नैरपेक्ष्यबाधान्नेति चेदिहापि तुल्यम् ।
एतेन पर्वीप्यौदयिकं व्याख्यातम् । निषेधानुप्रवेशस्यो-
भयत्र तुल्यत्वात् ॥

रपेक्ष्यबाधान्नेति चेदिहापि तुल्यम् । एतेन पर्वीप्यौदयिकं व्या-
ख्यातम् । “निषेधानुप्रवेशस्योभयत्र तुल्यत्वात्” इति पाठः । स च-
सुगम एव । परं तु श्रवणेन श्रावणस्येति कात्स्न्येन श्रवणसम्बन्धः
प्रतीयते । स चान्तिमक्षणसम्बन्धः । तद्वत्त्वं च पौर्णमास्यां दिनान्तरे
वा । तदुक्तम्—‘धनिष्ठापतिपद्युक्तम्’ इत्यादि । तेन यत्रोदया-
त्पूर्वं प्रवृत्तः श्रवणः परेऽह्नि उदयोत्तरं किञ्चिद्वर्तते । तत्र परेऽह्नि
धनिष्ठायोगात् ग्राह्यत्वे प्रसक्तेऽपि तत्र कर्मकालव्याप्तिर्नास्ति ।
पूर्वेषु श्रान्त्यक्षणेऽभावेनाग्राह्यत्वात् पञ्चम्यादि ग्राह्यम् । यत्र तूत्तरा-
षाढसंयुक्तश्रवणः क्षयवशात् परेषुः, तदा धनिष्ठायुक्तश्रवणस्य
मुख्यकालस्यासत्त्वादुत्तराषाढयुक्तेऽपि तद्दिन एव कार्यम् । उ-
त्तराषाढयोगनिन्दावाक्यं तु न हि निन्दान्यायग्रस्तम् । स्वतो
निषिद्धत्वाभावादेव न निषिद्धमाषग्रहणापत्तिविभीषिकाऽपि । द्विती-

अवगायुतदिने ऋसंकान्त्यादौ तु —

उपाकर्म न कुर्वीत कमात्मामरणजुर्भिदः ।

ग्रहसंकान्तियुक्तेषु हस्तश्रवणपर्वसु ॥

इति तेषां निषेधान् । पञ्चम्यादयो आद्याः ।

मदनरक्षेऽपि

अथादभ्यान्तश्रवणं पर्वे ग्रहसंकान्त्यद्वयितम् ।

अथादुपाकरणं शुक्रपञ्चम्यां श्रवणस्य तु ॥

स्मृतिमहाणेन —

‘संकान्त्यग्रहणं चाऽपि यादौ पर्वणि जायते ।

तन्मासे हस्तयुक्तायां पञ्चम्यां वा तादृश्यते ॥’

यदिने च कर्मकालपर्याप्तश्रवणस्यामे तदिने, अन्यथा तु पञ्चम्या-
दाविति । यत् श्रवणं आदौ गतेनवम्याभिजित्तत्रांशः स
त्याज्य इति स्मृत्यर्थेन उक्तं, तत्तत्स्थले इति प्राहुः । अ-
धिकमर्थः ।

ऋसंकान्त्यादाविति । सम्भावितयुतकायपि द्रष्टव्यम् ।

‘संकान्त्यग्रहणं चाऽपि मृतकं मृतकेऽथ वा ।

गणस्त्रान्न कुर्वीत नारदस्य वचो यथा ॥’

इत्युक्तेः । न च मृतकादौ प्राप्त्यभावान्कथं निषेध इति वा-
च्यम् । गृह्याग्रः श्रौतत्वात् उपाकर्मणश्च वेदान्त्यान् । अथदीति ।
याजुषान्प्रति ‘परतमेन दोषकृत्’ इति, ‘परतमेन परेऽहनि’ इति पाठे
परेऽहनि न कुर्वीतन्यर्थः । श्रावण्यामिति पञ्चम्यादेरुपलक्षणम् ।
अत्र पर्वश्रवणगतयोरैव ग्रहणसंकान्त्योर्निषेधः ।

‘ग्रहसंकान्तियुक्तेषु हस्तश्रवणपर्वसु ।’ इति ॥

तत्सामानाधिकरण्यात् न तिथ्यन्तरनक्षत्रान्तरगतयोरपि ।
तेन प्रतिपदि धनिष्ठादौ वा ग्रहणसङ्क्रमयोः पर्वणि श्रवणेचोपा-
कर्म कार्यम् । अन्ये तु ग्रहसंकान्तिदिने येषामुपाकर्म प्राप्तं, तैस्तत्र

तत्रापि प्रयोगपारिजाते वृद्धमनुकात्यायनौ —

‘*अर्धरात्रादधस्ताच्चेत्संक्रान्तिर्ग्रहणं यदा ।

उपाकर्म न कुर्वीत परतश्चेन्न दोषकृत् ॥’ इति ।

मदनरत्ने गार्ग्योऽपि—

‘यद्यर्धरात्रादर्वाक्षतु ग्रहः संक्रम एव वा ।

नोपाकर्म तदा कुर्याच्छ्रावण्यां श्रावणेऽपि वा ॥’

एतेन ग्रहसंक्रान्तिकाले श्रावणसत्त्वे एव निषेधो ना-
र्वागिति सूर्यशङ्का परास्ता । ग्रहविशिष्टानां हस्तश्राव-
णपर्वणां प्रत्येकं निषेधे तद्युतोपाकर्मनिषेधे च विशि-
ष्टोद्देशे वाक्यभेदात् पञ्चम्यां संक्रान्तौ निषेधाभावा-
पत्तेश्च । तेनार्धरात्रात्पूर्वं ग्रहसंक्रमसत्त्वे एवोपाकर्मनि-
षेधो न तद्योगे एव । हेमाद्रौ निगमः—

‘ग्रहयोगो गुरुं हन्ति संक्रान्तिः शिष्यघातिनी ।

तयोर्हन्त्युत्तराषाढा उपाकर्मणि वैष्णवे ॥’

यत्तु—

‘प्रतिपन्मिश्रिते नैव नोत्तराषाढसंयुते ।

श्रावणे श्रावणं कुर्युर्ग्रहसंक्रान्तिवर्जिते ॥’

इति प्रतिपन्मिश्रनिषेधकं वचनं, तन्निर्मूलम् ।

अत्र च—

‘*वेदोपाकरणे प्राप्ते कुलीरे संस्थिते रवौ ।

न कार्यमित्यर्थः । अन्यथा ग्रहादिविशिष्टपर्वान्युद्देशेनोपाकर्म-
निषेधे विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदापत्तेरित्याहुः । *अर्धरात्रा-
दिति । यदिने उपाकर्म तद्विनार्धरात्रात्पूर्वमेव ग्रहसङ्क्रान्तियोगो
दूषको, नोत्तरतइत्यर्थः ।

*वेदेति । चैत्रादेर्मौनादिरूपत्वात्तत्क्रमण श्रावणः कर्कः ।

उपाकर्म न कर्मण्यं कर्मण्यं सिंहयुक्तके ॥

इति वचनं श्रदेशान्तरविषयम् ।

‘नर्मदोत्तरभागे न कर्मण्यं सिंहयुक्तके ।

कर्कटे संस्थिते भानानुपाकुर्यात् दक्षिणे ॥’

इति वृहस्पतिवचनानां च प्रयोगवारिजानेनोक्तम् ।
पराशरमाधर्वायेऽप्येवम् । सामगानां हि सिंहस्थरवावु-
क्तस्तद्विषय इदं श्रपुराडाशचतुर्भक्तिरावदुपसंहियते ।

तत्र चाधिक एवोपाकर्मप्राप्तां सिंहश्रावणविधानम् । श्रदेशान्त-
रेति । नेदं सामगविषयम् । तथा कर्मण्यप्यभावेन व्यवस्थाया
अनुपपत्तेः । किन्तु तदितरविषयम् । तथा च श्रावणशब्देनोपा-
कर्मकालो निर्दिष्टः । श्रावणश्च सौरः ।

‘उपाकर्ममहापुरुषोद्धेतुं कृपादितः ।’

इत्युक्तेः । सच ‘मीनमेवयोर्मेषययोर्वा वसन्तः’ इति क्रमेण चै-
त्रादिरिव हेतुर्वा कर्कसंहयोरप्यव्यवस्थाप्राप्ता व्यवस्थाविधि-
रर्थवान् । नच चैत्रादौर्मानादिरूपवस्वात्तन्क्रमेण श्रावणः कर्क एवेति
वाच्यम् । न्यायस्य मान्थर्यान्मागेव व्यवस्थापनात् । अन्यथा न्यायेन
सुमहशानुपेक्ष्य विसहशपूर्तीकानियमनिधानानुपपत्तेः । कथं तर्हि न-
र्मदोत्तरभागस्थानामार्यानिर्नानिवासिनां शिष्टानामग्यजुर्वेदिनां कर्कट-
स्थेऽपि रवावुपाकर्मानुष्ठानम् ? । मान्थर्यानिबन्धादावन्तद्वाक्यस्यालि-
खितत्वेनानाश्वासात् । श्रपुराडाशेति । यथा ‘पुराडाशं चतुर्धा
करोति’ इत्यस्य ‘आग्नेयं चतुर्धा करोति’ इत्यनेनोपसंहारः ।

‘सामान्यविधिरस्पष्टः संहियेत विशेषतः’ ।

इत्युक्तेः । तथा ‘वेदोपाकरणे’ इत्यस्य ‘सिंहे रवौ’ इत्यग्नि-
मेणोपसंहार इत्यर्थः । ‘नर्मदोत्तरभागे’ इति देशभेदेन कर्क-
सिंहव्यवस्थाऽपि सामगान् प्रत्येव । अयं हि तदर्थः—यत्सिंहे कार्यं
तन्नर्मदोत्तरभागे इति । तर्हि सामगैर्दक्षिणभागे कदा कार्यमित्यपे-

तेषामेव देशव्यवस्था न तु बह्वृचादिपरम् । तेषां सूत्रे चान्द्रश्रावणोक्तेः । सौरे पञ्चम्ययोगात् इति तु वयं पश्यामः सामान्येन सौत्रविशेषस्य बाधयोगाच्च । यत्तु कालादर्शो—

‘अध्यागानामुपाकर्म श्रावण्यां तैत्तिरीयकाः ।

बह्वृचाः श्रावणे कुर्युः सिंहस्थोऽर्को भवेद्यदि ॥

*सहस्तशुक्लपञ्चम्यां वा तद्ग्रहणसंक्रमे ।

असिंहार्के प्रौष्ठपद्यां श्रावणेन व्यवस्थया ॥’ इति ।

क्षायां कर्कटे इति विधिः । एककोटिसिंहमात्रप्राप्तावपि काव्य-
न्तरकर्कटाप्राप्त्यव्यवस्थाविधिः सङ्गच्छत एव । पाठनो द्विती-
यस्थाने तनूनपादप्रयाजस्य प्राप्तौ नाराशंसस्य चाप्राप्तौ
वासिष्ठादीनां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजः, तनूनपादन्येषाम्’
इतिवत् । बह्वृचादीन्प्रति तु नेदं प्रवर्तते, अप्राप्तसिंहादिविधौ
गौरवात् । ‘श्रावणेन श्रावणस्य’ इति सूत्रे हि चान्द्र एव श्रावण
उक्तः । नतु सौरः पञ्चम्यनन्वयापत्तेः । न चोभयपरता । वृत्ति-
द्वयविरोधात् लक्षणापत्तेश्च । न च बह्वृचसूत्रेण श्रावणश्रावणे विहि-
तमपि सिंहार्कविरहे भाद्रश्रावणे उत्कृष्यते इत्येव किं न स्या-
दिति वाच्यम् । ऋग्यजुःसामवेदिविशेषाश्रावणेन बह्वृचान्प्रत्येव
स्वातन्त्र्येण प्रवर्तमानसूत्रबोध्यचान्द्रश्रावणश्रावणादेः कर्कार्के
सम्भवे परित्यागायोगात् । किञ्चमूलंति । बह्वृचान्प्रतीत्यादिः ।
वेदोपाकरणे इत्यादेः सामगपरत्वादिति भावः । वस्तुतस्तु काला-
दर्शो नासङ्गतः । ‘भवेद्यदि’ इति यदि पदस्य पाक्षिकाभिप्रायत्वा-
त् । तदभावेऽपि श्रावणस्यैव लाभात् । तत्र ग्रहणादौ त्वाह—
*सहस्तेति । प्रौष्ठपद्यां=पञ्चम्याम् । *श्रावणे=भाद्रश्रावणे
इत्यर्थः ।

तत् ० मूलालम्बनाच्चिन्त्यम् । सूत्रे हि श्रवणेन श्रवणस्येति चानुद्गम्य एवोक्तं न सौरः तस्य पञ्चम्य-
भावात् । श्रुतिलक्षणाभ्यामुभयपरन्त्वं श्रुतिलक्षणावरोधा-
च्च । तेन सिंहस्थोऽर्को भार्या यदि तदा कर्कऽपि ग्रहण-
संक्रमे सति असिंहार्के शुक्लपञ्चम्यां श्रवणे वा बह्वचाः
षोष्ठ्यप्यां तैत्तिरीया इति व्याख्येयम् । तेषां सौरमा-
साभावात् । श्रवणे सम्मानुद्गमादौ तु बह्वचपरिशिष्टे-

‘अवृष्ट्यौषधयस्तस्मिन्मासे तु न भवन्ति चेत् ।

तदा भाद्रपद मासि श्रवणेन तदिष्यते ॥’ इति ।

तत्राप्यनुद्गमे तु—

‘कुर्यादेव तद्वार्षिकमित्याचक्षते’ इति सूत्रात् । वर्ष-
तौ भवं वार्षिकम् । एतच्च शुक्रास्तादावपि कार्यम् ।

‘उपाकर्म्मोत्सर्जनं च पवित्रदमनार्पणम् ।’

इति दधनारोपे लिखितवचनान् ।

‘नित्यं नैमित्तिकं जप्यं होमं यज्ञक्रियास्तु च ।

उपाकर्माणि चोत्सर्गं ग्रहवेधो न विद्यते ॥’

इति प्रयोगपरिजाते संग्रहोक्तेः । पर्वणि ग्रहणे सति
पूर्वं त्रिरात्रादिवेधाभावं वक्षतुमिदम् । तेन पर्वणि ग्रहणे-
ऽपि चतुर्दश्यां श्रवणे कार्यमिति हेमाद्रिः । अस्ते प्रथ-
मारम्भस्तु न भवन्ति ।

‘शुक्रभार्गवयोमौह्यौ बाल्ये वा वार्षिकेऽपि वा ।

० अवृष्ट्येति । ग्रहणसदृकान्तिमृतकादिवशाच्छ्रवणाद्यतिक्र-
मोऽपि द्रष्टव्यः । ० कुर्यादेवेति । भाद्रश्रवणे तच्छुक्लपञ्चम्यादौ वा ।
तत्रापि प्रतिबन्धे तु उपाकर्म्मं लुप्यत एव अशक्तवत् । यजुर्वेदिनां
तूक्तम् । ‘शुक्रास्तादावपि’ इत्यादिना ग्रहवेधग्रहः । अधिमाससंसर्प-
रूपौ मलमासौ । नतु मलमासः सप्तः तस्य कार्तिकादित्रयतैय-

तथाधिमाससंमर्षमलमासादिषु द्विजे ॥

प्रथमोपाकृतिर्न स्यात्कृतं कर्म विनाशकृत् ॥'

इति तत्रैव कश्यपोक्तः । अत्र प्रथमारम्भे *वृद्धि-
श्राद्धं कुर्यादिति नारायणवृत्तौ । एतच्चाधिमासे न
कार्यम् ।

'उपाकर्मतथोत्सर्गः प्रसवाहोत्सवाष्टकाः ।

मासवृद्धौ परे कार्या वर्जयित्वा तु पैतृकम् ॥'

इति ज्योतिः पराशरोक्तः ।

'उत्कर्षः कालवृद्धौ स्यादुपाकर्मादिकर्मणि ।

अभिषेकादिवृद्धीनां न तूत्कर्षो युगादिषु ॥'

इति कात्यायनोक्तंश्च । यत्तु—

'उपाकर्माणि चोत्सर्गे स्युतदिष्टं वृषादितः ।' इति ऋ-

त्याय तत्रोपाकर्माप्रसक्तेः । आदिना सिंहस्थगुरुवक्रार्ताचारा-
दिग्रहः ।

'गुरुशुक्रतिरोधाने वर्जयेच्छ्रुतिचोदितम् ।'

इत्याह भगवानत्रिः 'श्रावणे तु विशेषतः ।' इत्यपि प्रथमो-
पाकर्म परमेव ।

'यज्ञोपवीतं धर्तव्यं श्रावणे गुरुशुक्रयोः ।

मौढ्येपि वार्धके वाऽल्पे नित्यवत्कर्मचोदितम् ॥'

इति स्मृतिसारे । तदनुष्ठानस्यापि तत्रोक्तेः । यज्ञोपवीतधारणं
चोपाकर्म । तत्र यज्ञोपवीतधारणस्याग्रे स्पष्टत्वात् अधिमासादि-
ग्रहणं च प्रत्यवायातिशयज्ञापनार्थम् । वचनान्तरेण सर्वसाधार-
ण्येन निषेधस्य सिद्धत्वात् । श्रावणश्रवणस्य गुरुशुक्रास्तबाल्या-
द्याक्रान्तत्वे च तत्र प्रथमोपाकृत्यभावाद्यथासम्भवं श्रावणपञ्चम्यां
भाद्रश्रवणपञ्चम्योर्वा कार्यम् । *वृद्धिश्राद्धमिति ।

'नानिष्टा तु पितृन् श्राद्धे कर्म किञ्चित्समारभेत्' ।

४३० सटीकनिर्णयसिन्धुनिर्णयपरिच्छेदे-

एतच्छ्रवणं तन्मामगनिषणम् । अत्रेवां सिद्धार्थे एवो-
क्तः । एतन्नापराह्णं कार्यम् ।

‘उपाकर्मापराह्णं स्यादुन्मगः प्रातरेव तु ।’ इति ।

‘अध्यायानामुपाकर्म कुर्यात्कालेऽपराह्णिके ।’

इत्युक्तेः । तत्र यद्यध्ययनमध्यापननिर्णययुक्तम् । तदा सं-
स्कारस्यानायासेन पुनरादानायः स्वपित्रादिभ्यो नान्दीश्राद्धं दद्यात् ।
यदि त्वध्ययनं विषये तन्ममकारार्थमुपाकरणं तदा माणवकस्य
तन्ममकारार्थं जीवनं पिता स्वपित्रादिभ्यो दद्यात् । मृतश्चेत्तदा बहु-
रेव स्वपित्रादिभ्यो दद्यात् ।

‘स्वपितृभ्यः पितादयान्युत्तमंस्कारकर्मसु ।’

पिण्डानां दानात्तेषां तस्याभावे तु तन्क्रमात् ॥’

इति वचनान् । तस्य पितुरभावे तन्क्रमात्=पितृक्रमादित्यर्थः ।
तस्य पितुरभावे तन्क्रमात्संस्कार्यपितृक्रमात् इत्यर्थे तु आचार्य एव
तत्पित्रादिभ्यो दद्यात् ।

नान्दीश्राद्धान्ते च निर्वीतिना कृपयः पूजनीयाः । ‘नव्य-
ग्रन्थे चोत्सृष्टानामुपाकर्म’ इति ‘उपाकृतानामुन्मग’ इति मतद्वयं
लिखितम् । प्रमत्ताहोत्सवाः=जानेष्ट्यादिः । वर्धापनं वा न तु जात-
कर्म तस्य तत्रैव कर्तव्यत्वात् । परं=उत्तरं मासि । कालवृद्धा-
विति । संसर्पे च नैतत्प्रवर्तते कालवृद्ध्यभावात् । उपाकर्माणि भाद्र-
श्रावणौ विना कालाभावात् । प्रथमस्य तु तत्र वचनाभिप्रेतः ।
‘आभिषेकादिवृद्धीनामिति’ । उन्कर्म इति वचने ।

‘वर्षवृद्ध्यभिषेकादि कर्तव्यमधिकेन तु ।’

इत्युक्तेः । ‘नतून्कर्षो युगादिषु’ इतिच्छेदः, युगादेरुपयत्र
प्राप्तत्वात् । उपाकर्ममहापण्ड्योरिति ।

‘दशहरामु नोत्कर्षश्चतुर्थेपि युगादिषु ।’

इति पूर्वार्थम् । अत्रेवामिति । अयमर्थः युगादिविधिषु

‘पूर्वाह्णे तु विसर्गः स्यादिति वेदाविदो विदुः ॥’

इति च हेमाद्रौ गांभिलोक्तं । वस्तुतस्तु—

‘भवंदुपाकृतिः पौर्णिमास्यां पूर्वाह्ण एव तु ।’

इति प्रचेतसो वचनात् पूर्ववाक्यं सामगविषयम् ।
तेषाम्*अपराह्ण एवोक्तोरित्यनुपदं वक्ष्यते । दीपिकापि—
‘अस्य तु विवेः पूर्वाह्णकालः स्मृतः’ इति । *याजुषास्तु
पर्वणि कुर्युः । तच्चापस्तस्वैरौदयिकं ग्राह्यमन्यैस्तु
पूर्ववत् ।

‘पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावणं तैत्तिरीयकाः ।

बह्वृचाः श्रावणे कुर्युर्यहमंकान्तिवर्जितं ॥’

इति गार्ग्योक्तेः ।

‘संप्राप्तवाञ्छ्रुतर्द्धिमा पर्वण्यौदयिके पुनः ।

अतो भुतदिने तस्मिन्नोपाकरणमिष्यते ॥’

इति कालिकापुराणाच्च ।

‘अथ च्छोपसंयुक्ते पर्वणि स्यादुपाक्रिया ।

दुःखशोकामयग्रस्ता राष्ट्रे तस्मिन् द्विजातयः ॥’

उपाकर्मविधौ च मामानां सौरत्वं सममेव । इयांस्तु विशेषः—युगा-
दयः सर्वान् प्रति विधीयन्ते । उपाकर्म तु छन्दोगान्प्रत्येव तद्वि-
षयकतयैवोपपत्तेः । सर्वान् प्रति श्रावणादिपदस्य सौरपरत्वद्यो-
तनेऽसामर्थ्यात् । ‘ह्येतदिष्टं वृषादितः’ इति सिद्धस्यैव हेतुभावात्,
सामर्थ्येऽपि क्षयाच्च । अत एव तेषामेवाधिमासे तत्र प्रथमोपाकर्म-
निषेधः सार्थकः । अन्येषां चान्द्रश्रावणादेरेवोपादानादुत्केषणं तत्रा-
प्राप्तेरिति तेषां तत्र लोपः । आर्शोचाशक्त्यादिना प्रतिबन्धो
द्वितीयप्रयोगस्येवेति । *‘अपराणह इति’ । द्वेधा विभागेन ।
तद्वाक्ये पूर्वाण्हापराण्हयोर्द्वयोरेव ग्रहणात् । मुख्यानुकल्पभावेन तु
पञ्चधा चतुर्था त्रेधा द्वेधा वा*याजुषास्त्विति । मैत्रायणीयानां

४३२ मटीकनिर्णयमिन्धुमितीयपरिच्छेदे-

इति मदनमलहंसाख्यादी गार्ग्येण दायोक्तेः । अत्र
शिक्षाभटीयं विशेषः --

‘श्रवणः श्रावणं पर्वं सङ्गवस्पृशगदा भवेत् ।

तदैवौदयिकं कार्यं नान्यदौदयिकं भवेत् ॥’

पराशरमाध्वीयेऽपि गार्ग्यः --

‘श्रावणी पौर्णिमासी तु सङ्गवात्परतो यदि ।

तदैवौदयिका घाता नान्यदौदयिका भवेत् ॥’

कर्मकालमाह--कालादर्शो निगमः --

‘श्रावण्या प्रौष्ठपया वा प्रातपत्तणमुहूर्तकैः ।

विद्धा स्याच्छन्दसां तत्रोपाकर्मोत्सर्जनं भवेत् ॥’

अत्र पौर्णिमासीश्रवणहस्तयोरुपलक्षणम् । *तेन
तावपि सङ्गवस्पृशौ ।

‘उदये संगवस्पर्शे श्रुतौ पर्वणि चार्कभे ।

कुर्युर्नभस्युपाकर्म प्रत्यङ्गः सामगाः क्रमात् ॥’

इति पृथ्वीचन्द्रः । *ततोदयसङ्गवोभयव्यापिनी

युते श्रवणस्येवोक्तेस्तदन्यं याजुषा ग्राह्याः । *पूर्वमिति । का-
त्यायनादीनां त्वित्यादिनाऽग्रे स्पष्टम् । अत्रोदयव्यापित्वं घटिका-
द्वयव्यापित्वमुदयसङ्गवोभयस्पर्शित्वम्, प्रातःसङ्गवोभयात्मक-
षण्मुहूर्तव्यापित्वं चेति मतत्रयम् । तत्राद्यं ग्रन्थकृन्मतम् । तत्र
सङ्गवस्पर्शित्वादिवक्तव्यानि घटिकाद्वयमुपादृत्यन्ति । द्वितीयं
पृथ्वीचन्द्रोदयमतम् । तत्र घटिकाद्वयवाक्यमत्रयुत्याऽनुवादः ।
सङ्गवात्परतः षण्मुहूर्तकैरिति तु मुख्यत्वार्थम् । तृतीयं हंसाख्या-
देर्मयूखविशेषनकृतोक्तं मतम् । सङ्गवात्परतो यदिषण्मुहूर्तकै-
रित्यतश्चयाश्रुतकथ्यम् सङ्गवस्पर्शित्वादिकमनुवादः । सुदर्शन-
भाष्ये त्वेतद्विशेषः *तत्राद्यं मतं प्रपञ्चितम्, तृतीयं तु न विवृतम् ।
द्वितीयं मतमाह--*तेनेति । हस्तश्रवणयोरपि ग्रहणेत्यर्थः । *तन=

सङ्गवस्पर्शश्रावणेन । *सुरुष्येति । अन्यथा 'सङ्गवात्परतः'
इत्यादेर्नैवार्थात् । केचित्तु कर्मकालः प्रातःसङ्गवरूपपण्मुहूर्तरूपः,
येषां तावत्साध्यमुपाकर्म तत्पराणि 'सङ्गवात्परतः'इत्यादीनि ।
सङ्गवस्पर्शः सर्वावयवावच्छेदेन विवक्षित इति तद्वाक्यमपि तत्पर-
मेव । एवं सङ्गवस्पर्श एकदेशावच्छेदेनेति यथाश्रुतार्थोऽपि विव-
क्षितः । येषां न्यूनकालसाध्यमुपाकर्म तत्परं च । तेन घटिकाद्वय-
वाक्यं तु सङ्गवात्पूर्वावयवप्रशंसाद्वारा सङ्गवस्तावकम् । ईदृशरीत्या
सर्ववाक्यानामर्थसम्भवादनुवादत्वे मानाभावः । नाप्यष्टदोषग्रस्तो
विकल्प इति भाष्यानुसारेणाहुः । सामगानां त्वपराहः कर्म-
काल इत्यपराहोपाकर्मिणामुदये सङ्गवस्पर्श इत्यादिवचनात्तत्काल-
व्यापिनमपि पूर्वहस्तं बाधित्वोत्तरदिन एव तदनुष्ठानम् । न च
दिनद्वयेऽपराह्व्याप्तौ तदस्पर्शं वा परग्रहोऽस्त्विति वाच्यम् । सङ्ग-
वस्पर्शित्वमात्रेण श्रावणाविधानानुपपत्तेः । केचित्तु येषां सामगाना-
मौदयिकः कर्मकालः, तत्परं वचनमित्याहुः । तादृशः सामगो
नास्त्येवेत्यप्याहुः । (१) (केचित्तु कर्मकालः प्रातःसङ्गवरूपपण्मुहूर्त-
र्तात्मकः । तद्व्यापित्वं हेमाद्र्यादिभिर्मयूखविंवचनादिकृद्भि-
श्चाहतम् । तत्राद्यं प्रपञ्चितम् । एतन्मते 'सङ्गवस्पृक्त' 'सङ्गवात्परतः'
इति चानुवादकम् । द्वितीयमभिप्रेत्याह *तेनेति । हस्तश्रावणयोरपि
ग्रहेणेत्यर्थः । पण्मुहूर्तव्याप्यत्वं मदर्थः । सङ्गवस्पर्शः सर्वावयवाव-
च्छेदेनेति प्रातःसङ्गवोभयस्य पण्मुहूर्तैरिति पण्मुहूर्तस्पृक्तैर्लाभात् ।
एतच्च येषामुपाकर्म पण्मुहूर्तसाध्यं तत्परम् । एवं संगवस्पर्शः एक-
देशावच्छेदेन । एतच्च येषामुपाकर्म ऊनकालसाध्यं तत्परं 'विष्ण्वर्क्षे
घटिकाद्वयम्' इति तु सङ्गवात्पूर्वावयवप्रशंसाद्वारा सङ्गवस्ताव-
कम् । ईदृशरीत्या सर्ववाक्यानामर्थसम्भवे एकदेशानुवादत्वे मा-
नाभावः, नाप्यष्टदोषग्रस्तो विकल्प इत्याहुः । सामगानामपराहः

(१) कंसान्तर्गतः पाठः कांचिदादर्शपुस्तकेऽधिको दृश्यते ।

सुख्याः । अपरेणः सङ्गवाभावे पूर्वशुभयाभावे चै-
कैकसत्त्वे पूर्वशुभतुदशीविधानपेभानसामान्यवाक्यादी-
दायिका कर्मपर्याया ग्राह्या, न पूर्वा । सङ्गवनिमित्त-
पूर्वविद्धापवादाभावात् । 'नान्यदौदायिका' इत्यस्य पूर्व-
विद्धापवत्वाभावात् । तेन भाद्रादौ कालान्तरं स्यान्न

कर्मकालः । तादृशं सामा १ । तेन सङ्गवस्थश्रवणेन । सुख्येति ।
यथा न विद्यते सङ्गवात्परतः पञ्चदशैकैकन्येन दम्भम् । एतन्मते
'विष्णवर्षे घटिकाद्वयं' सङ्गवम्पुनः इति चानुवादः । अपरगङ्गापाकारिणां
वचनात्तत्कालव्यापिनर्थाप्य पूर्वदम्भं वाच्यमानरदिन एव तदनु-
ष्ठानम् । अथ 'परेशुः सङ्गवाभावे पूर्वशुभयाभावे चैकैकसत्त्वे पूर्व-
शुभतुदशीविधानपेभानसामान्यवाक्यादीदायिका कर्मपर्याया ग्राह्या, न
पूर्वा । सङ्गवनिमित्तपूर्वविद्धापवादाभावात् । नान्यदौदायिकान्यस्य
पूर्वविद्धापवत्वाभावात् । तेन भाद्रादौ कालान्तरं स्यान्न तु निषिद्धे ।
न हि ब्राह्मण्यम निषिद्धपापग्रहणं युक्तम् । अत एव परेशुः स-
ङ्गवख्यासां पूर्वविद्धानिषेधः, तदभावे तु नेति मुख्यव्यवस्थाऽप्य-
युक्ता । विधिर्वैयर्थ्यात्, मापनिषेधेऽपि तथाऽप्यनेन । पूर्वविद्धाव-
चनसत्त्वे हि सा युज्यते । एवं श्रवणंऽपि ज्ञेयम् । तन्न, 'विष्णवर्षे
घटिकाद्वयम्' इति पूर्वोक्तान्वयोऽभावात् । तेन प्राशस्त्यमात्रपरमिदम्' इति
कचिन्पाठः । सुदर्शनभाष्यममं प्रपञ्चयति—अपरेणुरिति ।
सङ्गवाभावे=सङ्गवास्पर्श । पूर्वशुभयाभावे=उदयसङ्गवाभ-
याभावे चैकैकसत्त्वे इति यावत् । एतेन पूर्वशुभदयसङ्गवाभयसत्त्वे
पूर्वेति व्यञ्जितम् । तत्रापि न पूर्वा, प्रतिपद्याभावादिति मतान्तरं
प्रागुक्तम् । सामान्यवाक्यादिति । सुदर्शनभाष्यकृतां
सङ्गववाक्यस्यानुवादकत्वात् । (२) सङ्गवेति । सङ्गवव्यापित्वनि-

(१) इदमसंबद्धं प्रतीतमिति । तत् सुधर्माभिविचार्यम् ।

(२) 'कसान्तर्गतः पाठोऽत्र कचिन्पुस्तके दृश्यते ।

तु निषिद्धे । न हि ब्रीह्यालाभे निषिद्धमापग्रहणं युक्तम् ।
अत एव परेभ्यः सङ्गव्यवसायो पूर्वविद्वाननिषेधः । तदभावे
तु नेति सूर्वव्यवस्थाप्ययुक्ता, विधिवैषम्यात् । माष-
निषेधेऽपि तथापत्तेश्च । *पूर्वविद्धावचनमत्त्वे हि सा
युज्यते । एवं श्रावणेऽपि ज्ञेयम् । तन्न । 'विष्णवर्क्षे घटि-
काद्वयम्' इति पूर्वोक्तविरोधात् । तेन प्राशस्त्यमात्र-
परमिदम् । तत्त्वं तु एतच्छ्रुद्धाधिकपरम् । तेन यथाग्नि-
होत्रादौ सायंप्रातःकालवाधे सामान्ये जीवनाव-
च्छिन्नकाले *दर्शादौ वाऽनुष्ठानम्, यथा वा ब्रीह्यश्वश-
फाद्यभावे यागाक्षिसानिषिद्धवर्जद्रव्येण, तथाऽत्र सङ्ग-
वाभावे निषिद्धवर्जकर्मपर्याप्तौदयिके कालान्तरे
वाऽनुष्ठानं न तु कदाऽपि निषिद्धे । अपवादभावे

मित्तको यस्तदपवादः पूर्वविद्धाग्राह्यत्ववादः, तस्याभावादित्यर्थः ।)
विधिवैषम्यं विवृणोति - *पूर्वविद्धावचनेति । इदं तु चिन्त्यम् ।

‘अतो भूतदिने तस्मिन्नोपाकरणमिष्यते ।’

इति न निषेधः । हेतुपूर्वमेव 'नेष्यते' इत्यभिधानात् ।

तस्मात्सङ्गव्यवसायो परा, अन्यथा पूर्वमिति मतं सम्यक् । अत्र
“तत्त्वं त्वेतच्छ्रुद्धाधिकपरम् । तेन यथाऽग्निहोत्रादौ सायंप्रातःकाल-
वाधे सामान्ये जीवनावच्छिन्नकाले दर्शादौ वाऽनुष्ठानम्, यथा वा
ब्रीह्यश्वशफाद्यभावे यागाक्षिसानिषिद्धवर्जद्रव्येण, तथाऽत्र सङ्गवा-
भावे निषिद्धवर्जकर्मपर्याप्तौदयिके कालान्तरे वाऽनुष्ठानं, न तु
कदाऽपि निषिद्धे । अपवादभावे उत्सर्गस्यैव प्राप्तेः” इति कचित्
पाठः । ‘एतत्कर्मपर्याप्तं चेत् परमेव’ इति सुदर्शनभाष्यम् । ए-
तन्मते सङ्गवो न नियामक इत्याशयः । अत्रापि ‘अतो भूतदिने’
इत्यस्य न निषेधत्वमिति स्मर्तव्यम् । ‘तैत्तिरीया’ इति पदोपादान-
फलं स्पष्टयति - *दर्शादाविति । यदि सामान्यकालेऽपि प्रतिबन्ध-

उत्सर्गमेव प्राप्तेः । *काल्यायनादीनां तु दिनद्वये पूर्वाह्ण-
व्याप्तौ एकदेशस्यार्थं वा पूर्वोक्तं हेमाद्रिः । यदपि—

‘आवर्णा दुर्गेन वमा दूर्वा चैव हृताशर्ना ।

पूर्वावका प्रकृत्या शबरान्नयेत्तद्दिनम् ॥’

इति ब्रह्मवेत्तम्, ननु धर्मावन्नश्रवणाकर्मोदित-
कर्मविषयमिति हेमाद्रिः । अत एव यत्तनात्कुलधर्मव-
त्तादावपि पूर्वम् । मदनरत्नेऽप्येवम् । मदनपारिजाते पूर्व-
विज्ञायां आवर्णां वाजगनेयनाम्बुपाकमेत्युक्तम् ।

मदनरत्ने तु—

‘पर्वण्यौदयिके कुर्युः आवर्णं तैत्तिरीयकाः ।’

इति ब्रह्मवेत्तपारिशिष्टे ब्रह्मवेत्तान्तराणि कर्मविधानार्थं
प्रवृत्ते नत्र तैत्तिरीयककर्मविधयामात्रं पूर्वोक्तकालिका-
पुराणादौ सामान्यत आर्दायकपर्वप्राप्तेस्तन्निषेधेन ब्रह्म-
वेत्तानां श्रवणविधानात्तैत्तिरीयकपदमनुवादत्वात् तस्य
च प्राप्त्यर्थान्तरात् प्राप्तेश्च यजुर्वेदमात्रपरत्वात्सर्वयजु-
र्वेदपक्षक्षणात्, अ. १. अयुन्यानुवादो वा, न तु विधा-
यकम् । अथ न विशेषाधिकारोपसंहारः स्यात् । अनुवा-
दत्वात्पक्षक्षणा न दोषः । अन्यथा त्वौदयिकपर्वविशिष्टो-

त्यदा कालान्तरमेवेत्यत्र दृष्टान्तः । *काल्यायनादीनां त्विति ।
सर्वं वाक्यमेवानुवादः तैत्तिरीयकपदमात्रं वा, आद्ये कालिका-
पुराणादिति । अन्ये कुर्युरिति । कालिकापुराणादौ प्रत्यक्षतो
विधिप्रत्ययाश्रवणेन यावद्विधिः कल्प्येत तावत्ततः प्रागेव कुर्युरिति
प्रत्यक्षविधिना तैत्तिरीयान् प्रत्येव तद्विधिरुपेयते, उपस्थितिलाघ-
वादिति भावः ।

*येनेति । तैत्तिरीयकसम्बन्धिधर्मविधानार्थं प्रवृत्तेन गृह्येन

पाकर्मोद्देशेन कर्तृविधौ कर्तृविशिष्टे वा औदयिकपर्व-
विधौ वाक्यभेदापत्तेः । तस्मात्तैत्तिरीयकपदाविव-
क्षया सर्वयजुर्वेदानामौदयिकमेव पर्वत्युक्तम् । तन्न । न
तावत्परिशिष्टे बह्वृचान्प्रत्येव विधिः ।

‘धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तं त्वाष्ट्रकक्षममन्वितम् ।’

इत्यादितदुदाहृतं एव परिशिष्टे वेदान्तरधर्मविधीनां
दर्शनात् । नाप्यनुवादोऽयं कालिकापुराणाद्बह्वृचादी-
नामपि तदापत्तेः । कुर्युरित्यस्य विधित्वेन तस्यैवार्थवा-
दत्वेनैतत्प्रामाण्यनुवादित्वान्न । न च तैत्तिरीयकाणां गृह्ये
तद्विधिरस्ति, येनानुवादः स्यात् । न च वाक्यभेदः ।
तैत्तिरीयकमात्रस्य कर्ममात्रस्य वा उद्देश्यत्वायोगेन
*हविरार्तिवत्, ‘अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयेत्’ इतिवच्चचाग-
त्या विशिष्टस्योद्देश्यत्वात् । *अन्यथात्तरार्धं बह्वृचपद-
स्याप्यविवक्षापत्त्या श्रावणस्य सर्वसाधारण्यपत्तेः ।
*तस्मात् हेमाद्रिमतमेव युक्तमिति दिक् । इदं च शि-
ष्यानध्यापयत आचमयेऽग्नौ, अनध्यापयतो नाधिकार
इति कर्कः । श्रावणमपि ग्रहणादिदुष्टायां कातीयभिन्नैः

तल्लाभे पुनस्तदुपादानमिति शेषः । *हविरिति । हविरात्यादे-
रुद्देश्यस्वरूपानन्तःप्रवेश उद्देश्यत्वस्यायोगात् । ‘तैत्तिरीयकमात्रस्य’
इत्यत्राष्टवर्षमिति दृष्टान्तः । ब्राह्मणमात्रस्योद्देश्यत्वायोगात् । ‘कर्म-
मात्रस्य’ इत्यत्र हविरिति दृष्टान्तः । आर्तिमात्रस्योद्देश्यत्वायोगात् ।

नन्वेवं वाक्यभेदपरिहारेऽपि तुल्यकक्षाणामेव समभिध्याहा-
राद्याजुषसामान्यं लभ्यते । न हि क्षत्रियैरिदं कर्म कर्तव्यं वैश्यै-
रिदं कठैरिदमिति भवति, भवति तु ब्राह्मणैरिदमितीत्यत्राह—
*अन्यथेति । समभिध्याहारस्य तैत्तिरीयकपदधर्मत्वेन तस्यैवा-
विवक्षायां बह्वृचपदस्याप्यविवक्षापत्तिरिति भावः । *तस्मादि-

४३८ मर्त्याकानिर्णयसिन्धुर्द्वितीयपरिच्छेदे-

*प्रौष्ठपद्यां कार्यम् । तैस्तु श्रावणपञ्चम्यां—

‘संक्रान्तिग्रहणं चापि पौर्णिमास्यां यदा भवेत् ।

उपाकृतिस्तु पञ्चम्यां कार्या वाजसनेयिभिः ॥’

इति स्मृतिमहाणवे वाजसनेयिग्रहणादिति हेमा-
द्रिः॥(१) इदं च सूत्रोक्तकालपरत्वाद्ग्रहणपरमापि । सा-
ङ्ग्यायनैस्तु हस्ते कार्यम् । आपस्तम्बैराथर्वणैश्च प्रौष्ठप-
द्याम् । । यत बोधायनः—‘श्रावण्यां पौर्णिमास्यामाषाढ्यां
उपाकृत्य’ इत्युक्ते, ततः प्रौष्ठपद्यामापि द्वावे आपाद्यां
कार्यामत्यन्तमर्थः, अतच्छास्त्राद्यविषयं वा ।

सामगास्तु श्रावणे हस्ते कुर्युः ।

‘बहवृचाः श्रावणे चैव हस्तस्य सामवेदिनः ।’

इति निर्णयामृतं गोमन्त्रोक्तः । सोऽप्युत्तरः ।

ति । ‘धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तम्’ इत्यादौ यजुःपदस्य तैत्तिरीयपर-
त्वादिति भावः । दिग्येस्तु कार्तिकापूराणमापि तैत्तिरीयक-
परमेवेति । त्रिवेचने तु हेमाद्रिमते व्यक्तम् । *प्रौष्ठपद्या-
मिति । ‘श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा’ इत्युक्तेः । परं तु येषां गृहे श्राव-
ण्यसम्भवे श्रावणहस्तपञ्चम्यावृत्ते तैस्तत्र कार्यम् । तयोरप्यस-
म्भवे भाद्रपौर्णिमास्यां तद्वतहस्तपञ्चम्यावृत्ते कार्यम्, येषां गृहे ते
नोक्ते तैर्भाद्रपद्येव ग्राह्या वाजसनेयिभिरिति ।

अत्राहुः—अत्र वाजसनेयिभिरेवेति नार्थः । बहवृचानां पञ्च-
म्यनापत्तेः । किं तु येषां वाजसनेयिनां सूत्रे पञ्चम्युक्ता तेषां
पर्वदोषे पञ्चमी, अन्येषां तु प्रौष्ठपर्दानि । एवं च वैत्रायणीया-
नां पौर्णिमास्येव न । तद्गृहं श्रावणस्यैवोक्तेरिति द्रष्टव्यम् । *त-
च्छास्त्रीयेति । बोधायनवार्तिकसमाख्यां बाधित्वाऽऽपादी ग्राह्ये-
त्यर्थः । एवं च—

(१) कंसान्तर्गतो ग्रन्थ भावशां पुस्तकं नास्ति ।

‘धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तं त्वाष्ट्रकक्षममन्वितम् ।

श्रावणं कर्म कुर्वीरन् ऋग्यजुःसामपाठकाः ॥’

इति मदनरत्ने परिशिष्टोक्तेः । गार्ग्योऽपि—

‘सिंहे रवौ तु पुष्यर्क्षे पूर्वाह्णे *ऽविचरे बहिः ।

छन्दोगा मिलिताः कुर्युस्सर्गं स्वस्वछन्दसाम् ॥

*शुक्लपक्षे तु *हस्तेन उपाकर्मापराह्निकम् ॥’ इति ।

अविचरे=ग्रहादिदोषहीने । विचरेदिति पाठोऽज्ञानकृतः । (१)(पुष्यर्क्षे*पूर्वाह्णे उत्सर्गः । अपराह्निकमुपाकर्मेत्यन्वयः ।) उपाकरणं नाम पक्षद्वयेऽपि स्वाध्यायपाठस्य स्वीकारः । तथा च सूत्रम्—‘पणमासानधीयीत’ इति । एवं च यथागृह्यमुपाकर्म कृत्वा सार्धंश्चतुरः पञ्च षड् वा मासानुत्सर्जनकालवशाद् व्यवस्थया स्मृतिरिद्धानध्यायपरिहारेण शुक्लकृष्णपक्षयोः स्वाध्यायमधीयीरन्, अनध्यायेष्वङ्गानि । उत्सर्जनं च यथापूर्वं पक्षद्वयेऽपि स्वाध्यायपाठस्य त्यागः । उत्सर्जनोत्तरं शुक्लपक्षेऽप्येव वेदाध्ययनविधानात् । तथा च मनुः—

‘यथाशास्त्रं तु कृत्वैवमुत्सर्गं छन्दसां बहिः ।

विरमेत् पक्षिणीं रात्रिं यद्वाऽप्येकमहर्निशम् ॥

‘श्रावणस्य तु मासस्य पौर्णिमास्यां द्विजोत्तमाः ।

आपाढ्यां प्रौष्ठपद्यां वा वेदोपाकरणं मतम् ॥’

इति क्रमवाक्यमपि बोधायनपरमेवेति भावः । *अविचरे=सङ्क्रान्त्यादिदोषहीने । विचरेदिति पाठोऽज्ञानकृतः । *शुक्लपक्षे त्विति । सिंहे रवाविति वर्तते । *हस्तेनेति । ‘प्रौष्ठपदीं हस्तेन’ इत्यादौ सौरप्रौष्ठपदोपादानेन तन्मासस्थां हस्तयुक्तां कां च न तिथिं प्राप्नोति सम एवार्थः । *पुष्यर्क्षे इति । एतेन हस्ता-

४४० मन्त्रीकनिर्णयमिन्धुर्द्वितीयापरिकलेन्द -

अत ऊर्ध्वं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् ॥ इति ।
अन्यस्तु श्रौतशेषः पूनमेवाक्तः । प्रयोगपारिजाते
गोभिलः—

‘उपाकर्मोत्सर्जनं च वनस्थानामर्षाद्यने ।
अधारणाध्ययनाङ्गत्वाद् ग्रहणां ब्रह्मचारिणाम् ॥
उत्सर्जनं च वेदानामुपाकरणकर्म च ।

तूनीः पुण्यो लभ्यते ।

श्रौतशेषः=पञ्चमामे सामगानां प्रथमोपाकर्मनिषेध इत्यादिः ।
‘उपाकृत्याधीयीत’ इति सूत्रादुपाकरणं ग्रहणाध्ययनाङ्गम् । तद्-
धिकारिणश्च ब्रह्मचारिणः ब्रह्मचर्यमन्तकं ग्रहणांश्च । तेषां
समावृत्तो ब्रह्मचारिकल्पेन’ इत्यादि । त्यागनेन

‘वेदं व्रतानि वा पात्रं नीत्वा शययमेव वा ।’

इति व्रतमाधानुष्ठानेन स्नानं तदना योग्याश्वरेण च ग्रह-
णाध्ययनध्वननान् । अतो आधारणाध्ययनाद्यन्वमप्याह—उ-
पाकर्मोति । ग्रहणधारणत्रयस्यैव रायणादिकरणहेतु कर्मविशेषः=
उपाकर्म । तस्यागोहकर्मविशेषः=उत्सर्जनम् । हेतुवन्तं च परिचा-
यकम् । ततोपाकमानन्तरं यावदुत्सर्जनं स्थानागिद्धाननध्यायान्वि-
ना पक्षद्वये वेदाऽन्वेतव्याः, अनध्यायेन ज्ञानं । उत्सर्जनानन्तरं
तु शुक्लपक्ष एव वेदः ।

‘यथाशास्त्रं तु कृत्वेनमुत्सर्गं छन्दसा बहिः ।

विरमेत्पक्षिणीं रात्रिं यद्वाऽप्येकमहर्निशम् ॥

अत ऊर्ध्वं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् ।

वेदाङ्गानि रहस्यं च कृष्णपक्षेषु सम्पठेत् ॥’

इति मनुवाक्यात् । एतच्च आधारणाध्ययनं न तु ग्रहणाध्यय-
नम् । ‘उपाकृत्याधीयीत’ इत्युक्तेः । उत्तरायणे आरण्यकाध्ययनं
तूपाकर्मदिनस्योत्सर्जनकालत्वमादायोपपाद्यम् । अधारणेति ।

अकृत्वा वेदजप्येन फलं नाप्नोति मानवः ॥'

सर्वथा लोपे तु कृच्छ्र उपवासश्च । 'वेदोदितानां
नित्यानाम्' इति मनुनाऽभोजनोक्तः । एवमुत्सर्गोऽपि ।

अथ प्रसङ्गादत्रैवोत्सर्जनमुच्यते । तच्च पौषमासे
रोहिण्यां तत्कृष्णाष्टम्यां वा कार्गम् ।

'पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायाम*अपि वा ।

जलान्ते छन्दसां कुर्याद्द्विजः ॥'

इति याज्ञवल्क्योक्तः । *श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वोषा-
कृतौ क्रमेण पौषशुक्लप्रतिपदि माघशुक्लप्रतिपदि वा का-

'अध्येष्यमाणोऽध्याप्यैरन्वारब्धः' इति । अध्याप्यमाणः=अध्या-
पयिष्यमाणः । अध्याप्यपदसमभिव्याहारात् । अध्यापनम्=आ-
रणाध्ययनरूपमिति तेनैव रूपेण लटोपाकर्ष्य प्रति शेषित्वप्र-
तीतिः । वेदजप्येनेत्यपि धारणाध्ययनाङ्गत्वसूचकम् । एवं च
तत्समर्थस्याध्याप्यैर्विनाऽप्युपाकर्मादि आवश्यकम् । उपाकृतानां
चोत्सर्गः । ततश्चानयोर्नित्यत्वात्तल्लोपे प्रायश्चित्तं सर्वथा इति
कृच्छ्रः । पाकयज्ञलोपे कृच्छ्रविधानात् ।

'वेदोदितानां नित्यानां कर्षणां समतिक्रमे ।

स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥' इति ।

*अथापि वेति ।

'जलान्ते छन्दसां कुर्याद्द्विजः ।'

इत्युत्तरार्धे ग्रामाद्द्विजित्यर्थः । *श्रावण्यामिति ।

'पुष्ये तु छन्दसां कुर्याद्द्विजः ।'

माघशुक्लस्य सम्प्राप्ते पूर्वाण्हे प्रथमेऽहनि ॥'

इति मानवात् । पुष्ये=पौषे मासि । शुक्लपक्षादेरप्यन्वयः ।
यदा श्रावण्यामुपाकर्ष्य तदा पौषशुक्लप्रतिपदि, यदा भाष्या तदा-

यम् । 'अर्धपञ्चमान्माननीयान्' इति तेनैवाक्तेः ।
अर्धः पञ्चमो येषु सार्धचतुर इत्यर्थः । यत्तु हारातः-अ-
र्धपञ्चमान्माननीयान्माननीयान्माननीयान्, पञ्चाः अर्धपञ्चान्वा
इति; तदापाठयुपाकर्माविषयम् । औभायनास्तु पौष्पां
मादयां वा कुर्युः । 'पौष्पां मादयां चोत्सृजेत्' इति तत्सु-
त्रात् । तैत्तिरीयेस्तु तैदयां कार्यम् । 'तैदयां पौर्णिमास्यां
रोहिण्यां वा विरमेत्' इति तत्सुत्रात् । यदुक्तं तैस्तु मादयां
कार्यम् ।

'अध्यायोत्सर्जनं मादयां पौर्णिमास्यां निर्धार्यते' ।
इति कार्यकोक्तेः । कार्त्तयास्तु भाद्रपदे कुर्युः ।

'उत्सर्गश्चेत्तदा तिथ्यातिथ्यां प्रौष्ठपदेऽपि वा ।'

इति कात्यायनोक्तेः । सामग्रास्तु सिद्धार्कं पृथक् कुर्युः ।
तथा च 'सिंहं रवौ तु' इति गार्ग्यवचनं पूर्वमुक्तम् ।
*सर्वैरुपाकर्मदिने वा कार्यम् ।

माघशुक्लपतिपदीत्यर्थः । अत्रैव । अर्धः पञ्चमो येषु इति
विग्रहः । सार्धचतुर इत्यर्थः ।

'श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा तदुपाकृत्य यथान्विति ।

युक्तशुद्धिर्द्वयधीयान् मानान्विधौऽपि पञ्चमान् ॥'

इत्यत्र तथैव प्रतीतेः । एतेषां पक्षाणां यथा परिग्रहे व्यवस्था ।
विज्ञानेह्यत्रस्तु पौषे पूर्वाण्डमात्रान्वयः, न तु प्रथमादशुक्लपक्षयोः ।
'अर्धपञ्चमान्माननीयान्' इत्यादौ अत्रपदे खण्डवरं न समांश-
परं चन्द्रार्धमात्रितित्यादिवत् । वाक्यस्तु व्यवस्थितविकल्पार्थं
इत्याह—*अर्धपञ्चानान् । अर्धः पञ्च येषां तादृशाः
पञ्चेत्यर्थः ।

*सर्वैरिति । अत्रापि खण्डत्वे औदयिका एव सङ्गरस्प-
र्शिनः कालाः, तेषां दैवत्वेन पूर्वाह्नकालत्वात् । ननु सिंहं रवावि-

‘पुण्ये तत्सर्जनं कुर्यादुपाकर्मदिनेऽथ वा ।’

इति हेमाद्रौ स्वादिरगृह्योक्तः ।

*यदा सिंहस्थे सूर्ये सति तन्मध्यस्थहस्तनक्षत्रा-
ह्वाक् पुण्यः कर्कटस्थो भवति तदा तस्मिन्पुण्ये उत्सर्गं
कृत्वा तदुत्तरहस्ते उपाकर्म सामगाः कुर्युः ।

‘मामे प्रौष्ठपदे हस्तात्पुण्यः पूर्वा भवेद्यदा ।

तदा च श्रावणे कुर्यादुत्सर्गं छन्दसां द्विजः ॥’

इति तत्रैव परिशिष्टोक्तः । अत्र द्वावापि सौरौ मा-
सौ ज्ञेयौ* । तेषां सौरस्यैवोक्तः ।

अत्र *विशेषमाह कार्णार्जिनिः—

‘उपाकर्मणि चोत्सर्गं यथाकालं समेत्य च ।

त्यनेनोपाकर्मोत्सर्गयोर्नक्षत्रयोः हस्तपुण्ययोः सिंहस्थत्वमुक्तं तत्रो-
त्सर्गनक्षत्रपुण्यस्य यत्र कर्कस्थत्वं तत्र तल्लोपापत्तिः सिंहस्थ-
त्वाभावादित्यत्राह—*यदेति । तत्र ‘उपाकर्मोत्सर्जनं भवेत्’इति
प्रोक्तवचनाच्च । आपाक्यामुपाकृत्य माघशुक्लप्रतिपद्युत्सर्गे तु सार्ध-
षष्ठाध्ययनमपि बोध्यम् । कर्कस्थः=कर्कस्थ एव न तु सिंहस्थः ।
सिंहस्थे पुण्ये तु तत्रैवेत्यर्थः । *ज्ञेयत्विति । अन्यथा यत्र
चान्द्रप्रौष्ठपदे एव सौरश्रावणे पुण्यः, सौरभाद्रपदे च हस्तः
तदाऽपि चान्द्रश्रावणग्रहणं स्यात् । *विशेषमिति । अत्र चेदं
द्रष्टव्यम् ।

‘ऋक्शाखी नैव कुर्वीत स्वकीयं परशाखया ।

प्रमादाद्यदि कुर्वीत पुनः संस्कारमर्हति ॥

यत्र नास्ति स्वशाखोक्तमृक्शाखोक्तं समाचरेत् ।

पुनर्नर्हति संस्कारमन्यदाऽर्हति चेत् पुनः ॥

यजुःशाखाविधानेन बह्वृचैर्यदि कर्म तत् ।

कृतं चेत्तर्हि तत्कर्म पुनः कुर्याद्यथाविधि ॥

कार्यान्दर्भमयान्कृत्वा पूजयेन्नयेन्नतः ॥' इति ।

'उपाकर्मण्युत्सर्गं च त्रिरात्रं पार्श्वर्णामहोरात्रं वा-
ऽनध्यायः' इति भित्ताक्षरायामुक्तम् । अत्र नदीनां रजो-
दोषो नास्ति ।

'उपाकर्मणि चोत्सर्गं रजोदोषो न विद्यते ।'

इति गार्ग्योक्तः ।

अत्रैव रक्षाबन्धनमुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये

(१) ('भद्राये आवणस्यान्ते पाणिमास्यां दिनादये ।

स्नानं कुर्यात् मानमान ध्यातिस्मृतिविधानतः ॥

उपाकर्मोदकं प्रोक्तमूर्धाणां चैव तर्पणम् ।

शूद्राणां मन्त्ररहितं स्नानं दानं च शक्यते ।)

उपाकर्मणि कर्तव्यमूर्धाणां चैव पूजनम् ॥

ततोऽपराह्णमये रक्षापाटनिकां शुभाम् ।

कारयेदक्षतैः शस्त्रैः भिद्धार्थैर्हवभुषितैः ॥' इति ।

अत्रोपाकर्मनिन्तर्गस्य पुणार्तिधात्रार्थिकस्यानुवादो
न तु विधिः । गौरवात् प्रयोगविधिर्भेदेन क्रमायोगा-
च्छूद्रादौ तदयोगाय । तेन परेश्वरुपाकरणेऽपि पूर्वगुरप-
राह्णे तत्करणं सिद्धम् । इदं भद्रायां न कार्यम् ।

'भद्रायां च न कर्तव्ये आवर्णा कालगुनी तथा ।

कुरशास्त्रविधिना कर्म यदि स्यादन्यशास्त्रिनाम् ।

न तत्कर्म पुनः कुर्यादित यज्ञविदां मतम् ॥' इति ।

ननु—

'उपाकर्मोदकं प्रोक्तमूर्धाणां चैव तर्पणम् ।'

इत्याद्युपक्रम्य 'ततोऽपराह्णमये' इत्यादि उक्तम् । ततश्च व-
क्ष्यमाणदोषो दुर्वार इत्यत्राह—० अत्रेति । अपराह्णः कर्मकालः ।

(१) केषामन्तर्गतो ग्रन्थ आदर्शपुस्तके नास्ति ।

श्रावणी नृपतिं हन्ति ग्रामं दहति फाल्गुनी ॥'

इति संग्रहांतः । *तत्सत्त्वे तु रात्रावपि तदन्ते कुर्या-
दिति निर्णयामृते । (१) इदं प्रतिपद्युतायां न कार्यम् ।

‘नन्दाया दर्शने रक्षा बालदानं दशासु च ।

भद्रायां गोकुलक्रीडा देशनाशाय जायते ॥’

इति मदनरत्ने ब्रह्मवैवर्तते । भविष्ये—

‘उपलिप्ते गृहमध्ये दत्तचतुष्के न्यसत्कुम्भम् ।

पीठे तत्तोपविशेद्राजाऽमात्यैर्गुतश्च सुमुहूर्ते ॥

तदनु पुरोधा नृपते रक्षां बध्नीत मन्त्रेण ॥’

इदं रक्षाबन्धनं नियतकालत्वाद्ग्राह्यग्रहणदिनेऽपि
कार्यं होलिकावत् । ग्रहसंक्रान्त्यादौ रक्षानिषेधाभावात् ।

‘सर्वेषामेव वर्णानां मृतकं राहुदर्शने ।’

इति तत्कालीनकर्मपर एव न त्वन्यत्र । अन्यथा
होलिकायां का गतिः । अत एव—

‘नित्यं नैमित्तिके जप्ये हामे यज्ञक्रियासु च ।

उपाकर्मणि चोत्तमर्गे ग्रहवेधो न विद्यते ॥’

इति नियतकालीने तदभाव इति दिक् । उपाकर्मणि
तद्दिनभिन्नपरं तत्र तन्निषेधादित्युक्तं प्राक् । मन्त्रस्तु—

*‘येन बद्धो बली राजा दानवेन्द्रो महाबलः ।

तेन त्वामपि बध्नामि रक्षे मा चल मा चल ॥

दिनद्वयव्याप्तौ पूर्वा ‘श्रावणी दुर्गनवमी’ इति वाक्यात् । *तत्स-
त्त्वे त्विति । भद्रां विना चेदपराण्हे तदा परा । तत्सत्त्वे तु
रात्रावपीत्यर्थः । *येन=रक्षाबन्धनाभावेन हेतुना । तेनेत्यस्यापि

(१) तत्कालमात्रनिषेधाच्च ‘त्रयोदश्यादितो वर्ज्यं दिनानां नवकं
ध्रुवम् । माङ्गल्येषु समस्तेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥’ इति यो निषेधः
सोऽप्यनित्य इति विशेषः कस्मिंश्चित्पुस्तके ।

४१६ सर्वाकारिणीर्वास्मिन्भुविर्वापपरिचर्ये -

ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैरन्यैश्च मानवैः ।

कर्तव्या रक्षिताचारो विज्ञानसंपन्नो शक्तिः ॥ इति

अत्रैव हयग्रीवोत्पत्तिः । तदुक्तं कल्पतरौ -

‘श्रावण्यां श्रवणे जातः पूर्वं हयग्रीवो हरिः ।

जगदाद सामवेदं तु सर्वकल्मषनाशनम् ॥

स्नात्या संपूजयेत्तं तु शङ्खचक्रगदाधरम् ॥’

अत्राश्वलायनेन श्रवणाकर्मोक्तम् । श्रावण्यां पौर्णि-
मास्यां श्रवणाकर्म’ इति । तत्राऽस्नमययोगिनी ग्राह्या ।
‘अस्नमिते स्थलापाकं श्रावयन्वा’ इति सूत्रात् । अत
एव निर्शाष्टिर्दशप्रयोगान्तःपातनियमात्तदङ्कैः प्रसङ्गमि-
द्विरुक्ता द्वादशे । अन्यथा परमः प्रामो कः प्रसङ्गः प्रस-
ङ्गस्य । अकोचत् पौर्णिमादशशब्दयोः पर्वन्त्यक्षणाव-
दहोरात्रवाचित्वात्तत्रैव कर्मकालव्याप्तमर्थोक्तिं विकृति-
त्वाज्ज्ञेयपर्वेच्छन्ति ।

स एवार्थः । तत्कार्यं तत्कार्यस्य प्रतिबन्धकत्वात् । अस्नमये-
ति । कर्मकालशास्त्रात् । दिनद्वये तस्याभावव्याप्तौ वा परा विकृ-
तित्वात् । एवं सर्ववलावपि । अकोचास्त्विति याज्ञिकमतम् ।
दशशब्दवत् पौर्णिमादशशब्दस्यापि तदन्त्यक्षणावदहोरात्रवाचि-
त्वात् पर्वगन्धिदिनेऽस्नमितलाभः ।

अत्रैव रुचिबीजम् । द्वादशे निर्शाष्टिर्दशप्रयोगान्तःपाति-
त्वात्तदङ्कैः प्रसङ्गमिद्विरिति सिद्धान्तितम्, तद्वद्भाषतिः । भव-
न्मते तस्या विकृतित्वेन शेषपर्वण्येव न्याय्यत्वेनान्तःपाताभावा-
दिति । श्रवणाकर्मसर्ववलयोरकरणे प्रायश्चित्तमाह मजापतिः -

‘हविर्यज्ञेष्वशक्तस्य लुप्तपण्येकमादितः ।

माजापत्येन शुध्येत पाकसंस्थासु चैव हि ॥’ इति ।

भाद्रपदे सिंहे गवादिप्रसवशान्तिनिरूपणम् । ४४७

आवणादिमासचतुष्टयकृष्णपक्षद्वितीयासु अशून्य-
शयनव्रतम् । तत्र *चन्द्रोदयव्यापिनी, दिनद्वये तस्ये
*परोति निर्णयामृते ॥ इति कमलाकरभट्टकृते निर्णय-
सिन्धौ आवणमासः ॥

*सिंहे पराः षोडशघटिकाः पुण्यकालः । अन्यत्पूर्व-
षत् । अत्र गोप्रसवेऽदुभुतमागरे नारदः-

‘भानौ सिंहगते चैव यस्य गौः संप्रसूयते ।
मरणं तस्य निर्दिष्टं षड्भिर्मासैर्न संशयः ॥
तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि येन संपद्यते शुभम् ।
प्रसूतां तत्क्षणादेव तां गां विप्राय दापयेत् ॥
ततो होमं प्रकुर्वीत घृताक्तै राजसर्वपैः ।
आहुतीनां घृताक्तानामयुतं जुहुयात्ततः ॥
[व्याहृतिभिश्चायं होमः ।]

एतच्च श्रवणाकर्मसर्पवत्याश्वयुजीकर्माश्रयणप्रत्यवरोहणेषु प्रव-
र्तते । तत्र प्रायश्चित्तान्तरादर्शनात् । *चन्द्रोदयेति ।

‘एकभक्ते दिवानक्ते निशि चन्द्रोदयव्रते ।

तिथिस्तात्कालिकी ग्राह्या पारणे त्वपरा तिथिः ॥’

इति स्मृतिसङ्ग्रहात् । इदं च चन्द्रोदयव्रतम् ।

‘चन्द्राय वाऽर्घ्यो दातव्यो दध्यक्षतविभूषितः ।’

इति चन्द्रोदये चद्रार्घ्यदानविधानात् । *परोति ।

‘चतुर्विंशतपक्षेषु मासेषु आवणादिषु ।

अशून्यारुयं व्रतं कुर्याज्जायया तु फलाधिकम् ॥’

इत्युक्तेः । अत एव दिनद्वये तदभावेऽपि परा ।

मासश्च पूर्णिमान्तः । हेमाद्रिणा तथा व्याख्यानात् ।

इति आवणः ॥

*सिंहे परा इति । पूर्वा इत्यपपाठः ।

सोपवासः प्रयत्नेन दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ।' इति ।

तथा —

‘सिंहराशौ गो सूर्य गोपमृतिर्गदा भवेत् ।

पौषे च महिषी मृते दिव्येवाश्वतरी तथा ॥

तदाऽनिष्टं भवन्किञ्चित्कालान्त्यै शान्तिकं चरेत् ।

अस्यवामेति मुक्तेन तद्विष्णोरिति मन्त्रतः ॥

जुहुयाच्च तिलाज्येन शनमष्टोत्तराधिकम् ।

मृत्युंजयावधानेन जुहुयाच्च तथायुतम् ॥

श्रासूक्तेन ततः सायाच्छान्तिमुक्तेन वा पुनः ।

मध्यरात्रे निर्जाले वा गदा गौः कन्दनं सदा ॥

ग्रामे वा स गृहे वापि शान्तिकं पूर्ववदिदं ॥’

एवं श्रावणे बहुश्रावस्यो दिने निषिद्धः । तदुक्तम-
थर्ववेदिनां गार्ग्यपरिशिष्टे—

‘माघे बुधे च महिषी श्रावणे बहुला दिवा ।

सिंहे गावः पशूयन्ते स्वामिनो मृत्युदायकाः ॥’ इति ।

अत्र *तदुक्तामृतारुघा शान्तिः काया ।

भाद्रकृष्णतृतीया कज्जलीमंज्ञा । सा परा ग्राह्येति
दिवोदार्मीय उक्तम् । *वचनं तु हरितालिकाप्रकरणे

वक्ष्यामः । *भाद्रकृष्णचतुर्थी बहुलाख्या मध्यदेशे

*तदुक्ता=अथर्वोक्ता । कज्जलीवतं पूर्णिमान्तश्रावण-
कृष्णतृतीयायां कार्यमिति मतं निरमितुमाह *वचनन्त्विति ।
चतुर्थीमिश्रिता’ इत्युपक्रम्य ‘भाद्रस्य कज्जली कृष्णा’ इत्युक्तेः ।

*भाद्रकृष्णेति । अपान्तमानेन श्रावणकृष्णोपादानं समा-
दात् । पूर्णिमान्तमानेन श्रावणकृष्णे द्रष्टव्यम् । भाद्रपदकृष्ण-
चतुर्थी सङ्कष्टचतुर्थीवतं स्कान्द—

‘श्रावणे बहुले पक्षे चतुर्थी तु विभुदये ।

प्रसिद्धा । सा *सायाह्नव्यापिनी ग्राह्या । दिनद्वये तत्त्वे
पूर्वा ग्राह्या ॥

*'गौर्याश्चतुर्थी *वटधेनुपूजा *दुर्गाचनं दुर्भरहोलिके च ।
*वत्सस्य पूजा शिवरात्रिरेताः परान्विता भवन्ति नृपं
सराष्ट्रम् ॥'

इति दिवोदासीये वचनात् । 'अत्र वत्सपूजायाः
पृथगुपादानात् धेनुपूजाशब्देन बहुलारूपा गृह्यते' इति
स एव व्याचख्यौ । मदनरत्नेऽप्येवम् । अत्र गोपूजा-
यत्रान्नाशनं च तत्रैवोक्तम् । भाद्रकृष्णषष्ठी हलषष्ठी ।
सा सप्तमीयुतेति दिवोदासः । भाद्रकृष्णसप्तम्यां शी-
तलाव्रतम् । तत्र *पूर्वा ग्राह्येति हेमाद्रौ ।

अथ जन्माष्टमी । सा च *कृष्णादिमासेन भाद्रप-

गणेशं पूजयित्वा तु चन्द्रार्घ्यं दीयते ॥' इति ।

श्रावणोऽमान्तः 'व्रते शुक्लादिमेव च' इत्युक्तेः । इयं चन्द्रो-
दययोगिनी ग्राह्या । तत्काले चन्द्रार्घ्यदानात्क्या चन्द्रोदय-
व्रतत्वात् ।

'चन्द्रोदयव्रते चैव तिथिस्तात्कालिकी स्मृता ।'

इत्युक्तेः । दिनद्वये चन्द्रोदये सत्त्वेऽसत्त्वे वा पूर्वं निरूपितमे-
तत्सामान्यनिर्णये । *सायाह्नेति । गोधूलिकाले गोपूजायुक्तेः ।
*गौर्याः=गौरीव्रतसम्बन्धिनी चतुर्थी ।

*वटेति । वटसम्बन्धिनी पञ्चदशी । *दुर्गाचनं=दुर्गानवमी ।
दुर्भरः+ ॥ *वत्सस्य पूजा=वत्सद्वादशी । *पूर्वेति । नव्यास्तु
हलषष्ठ्यां शीतलाव्रते च मध्याह्नव्यापिनी ।

'पूजाव्रतेषु सर्वेषु मध्याह्नव्यापिनी तिथिः ।'

इत्युक्तेः । दिनद्वये सत्त्वेऽसत्त्वे वा पूर्वा युग्मवाक्यादित्याहुः ॥

*कृष्णादीति । 'श्रावणे बहुले पक्षे' इत्यादिकं तु शुक्ला-

४५० सटीकनिर्णयमिन्भुविर्तागपरिच्छेदे -

दकृष्णाष्टमी ।

‘तथा भाद्रपदे मासि *कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे ।

अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णाष्टमौ देवकीसुतः ॥’

इति कल्पातरो ब्राह्मोक्तः । अत्रेदं माधवमतम् । अ-
ष्टमी देवा—जन्माष्टमा जयन्ती चेति । तत्राद्या केव-
लाष्टमा ।

‘ये न कुर्वन्ति जानन्तः कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।

ते भवन्ति नराः प्राज्ञ दयाला दयाघाश्च कानने ॥’

इति स्कान्दात् ।

‘दिवा वा यदि वा रात्रौ नारदन चेद्रोहिणी कला ।

रात्रियुक्तां प्रकुर्वीत विशेषेण-दुर्गसंयुताम् ॥’

इति पुराणान्तरात् ।

‘आद्येण बहुले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।

न करोति नरो यस्तु भवति कुरराक्षसः ॥’

इति अविष्णोस्तंश्च केवलाष्टम्या एवोपोष्यत्वावगतेः ।
सैव रोहिणीयुक्ता जयन्ती ।

*‘कृष्णाष्टम्यां भवेद्यत्र कलैका रोहिणी यदि ।

जयन्ती नाम सा प्रोक्ता उपोष्या सा प्रयत्नतः ॥’

इति बह्मपुराणात् ।

‘अष्टमी कृष्णपक्षस्य रोहिणीशक्षसंयुता ।

भवेत्प्रौष्ठपदे मासि जयन्ती नाम सा स्मृता ॥’

इति विष्णुरहस्यादिवचनात् । *उपोतिरादिवत्सं-

दिमासेनेत्युभाभ्यामेकैव तिथिर्यज्यते । अन्यथा तिथिभेदापत्त्या
मूलश्रुतिभेदापत्तेः । *कृष्णाष्टम्याम्=कृष्णपक्षाष्टम्याम् । कृष्णा-
ष्टम्याम्=कृष्णजन्माष्टम्याम् । *उपोतिरादिवदिति । यथा
“अथैष उपोतिरथैष विष्णुउपोतिरथैष सर्वउपोतिरेतेन सहस्रद-

ज्ञया कर्मभेदः । रोहिणीयोगश्चाहोरात्रं मुख्यः, निशी-
थमात्रे मध्यमः, दिवसादावधमः ।

‘*अहोरात्रं तयोर्योगो ह्यसंपूर्णो भवेद्यदि ।
मुहूर्तमप्यहोरात्रे योगश्चेत्तामुपोषयेत् ॥’
इति धनिष्ठसंहितोक्तः ।

‘अर्धरात्रे तु योगोऽयं तारापट्युदये सति ।
निघतात्मा शुचिः स्नानः पूजां तत्र प्रवर्तयेत् ॥’
इति विष्णुधर्मोक्तः ।

‘वासरे वा निशायां वा यत्र स्वल्पाऽपि रोहिणी ।
विशेषेण नभोमासे मैवोपोष्या मनीषिभिः ॥’
इति पुराणान्तराक्तम् । विशेषेणैव श्रुते *भाद्रपदेऽ-
पीदम् । ‘आवणे वा नभस्ये वा’ इति वक्ष्यमाणान् गौडा-
स्तु निशीथ एव रोहिणीयोगे जयन्ती *नान्यथेत्याहुः ।
तत्र । *‘वासरे वा निशायां वा’ इति विरोधान् । *योगवि-

क्षिणेन यजेत” इत्यत्र प्रकृतविच्छेदकेनाथशब्देन एतच्छब्दाभ्यां
प्रकृतज्योतिष्टोमानुवादासम्भवात्तत्र गुणविधित्वं न सम्भवतीति
ज्योतिष्टोमादिसंज्ञाभिन्नया ज्योतिरादिसंज्ञया कर्मभेदः । तथा
जन्माष्टमीसंज्ञाभिन्नया जयन्तीसंज्ञयाऽपीत्यर्थः ।

*अहोरात्रमिति । अहोरात्रयोगं प्रत्याख्यैव व्यतिरंकोक्तः ।
*भाद्रपदेऽपीति । शुक्लादिमासमभिप्रेत्य । *नान्यथेति ।
अहोरात्रयोगे निशीथयोगः सम्भवति । मुहूर्तपदं च निशीथा-
ख्यमुहूर्तपरम् । *वासरे चेति । न चेदं स्तावकं, निशीथेना-
त्यन्तविप्रकर्षात् । केषांचिन्मतमास्कन्दयति—*योगेति । अय-
माशयः—रोहिणीयोगस्य जयन्तीति संज्ञा सा नित्यां जन्माष्टमी-
माश्रित्य

‘रोहिणी च यदा कृष्णपक्षेऽष्टम्यां द्विजोत्तम ।

४५२ सटीकनिर्णयसिन्धुविर्नीयपरिच्छेदे-

शेषादृणान्कलमित्यन्ये । तेऽप्यङ् अकरणे दोषश्रुतेरुपेक्षयाः ।
तत्र जन्माष्टमीव्रतं नित्यं, पूर्वोक्तवचनेषु अकरणे
निन्दाश्रुतेः ।

जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिः ॥'

इत्यादिवचनैः फलाय विधीयते । 'द्वेन्द्रियकामस्य' इत्य-
नेन नैत्यकामिहोत्रे फलार्थं दायितुम् । यथा न नैत्यकामिहोत्रान्य
इन्द्रियार्थदामिहोमस्तथा न जन्माष्टमीमिक्षा जयन्तीति । न च
रोहिण्याः कालविशेषत्वेनानुपादेयत्वात्कथं विधिः ।, 'वसन्ते
ज्योतिषा यजेत' इतिवदनुष्ठानाद्वत्त्वेन तत्प्रतीक्षणात् । अन्यथा
कालविशेषलोपः स्यात् । अकरणे इति । जयन्त्यकरणे इत्यर्थः ।
तथा च जयन्त्या अपि नित्यत्वेन स्वतन्त्रव्रतत्वमेव, न तु रोहि-
ण्या जयन्तीति नामित्यर्थः । किं च जयन्त्यां शत्रुहस्तस्थभोजने
'तत्पापं लभते कुन्ति' इत्युक्तावपि नापवाममात्रं व्रतशरीरं, किं
तु 'जयन्तीविमुखो नरः' इत्युक्तंः पूजाजागरणादिरपि ।
'पूजां तत्र प्रवर्तयेत्' इत्युक्तंः ।

'मामि भाद्रपदेऽष्टम्यां निर्शये कृष्णपक्षके ।

शशाङ्कं वृषगाशस्थं कृत्ते रोहिणिमङ्गके ॥

योगेऽस्मिन् वसुदेवाद्धि देवकी मामजीजनत् ।

तस्मान्मां पूजयेन्नत्र शुचिः सम्यगुपोषितः ॥

ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चान्तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ।

हिरण्यं मेदिनीं गावो वासांसि कुमुदानि च ॥

यद्यदिष्टमं लोके कृष्णो मे प्रीयतामिति ।'

इति भविष्यात् ।

'उपोष्य जन्मचिन्हानि कुर्याज्जागरणं तु यः ।

अर्द्धरात्रयुताष्टम्यां वाजपेयफलं लभेत् ॥'

‘वर्षे वर्षे तु या नारी* कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।

न करोति महाप्राज्ञ व्याली भवति कानने ॥’

इति स्कान्दे *वीप्साश्रुतेश्च । ‘न करोति नरो यस्तु’
इति पूर्वमुक्तेरत्र स्त्रीलिङ्गमतन्त्रम् ।

इति नारदीयाच्च । जन्माष्टम्यां तूपवासमात्रं व्रतशरीरं
नाधिकम् ।

‘गृध्रमांसं खगं पोतं श्वेनं च मुनिपुङ्गव ।

मांसं च द्विपदां भुक्तं कृष्णजन्माष्टमीदिने ॥

जन्माष्टमीदिने प्राप्ते येन भुक्तं द्विजोत्तम ।

त्रैलोक्यसम्भवं पापं तेन भुक्तं न संशयः ॥’

इति तदकरणे दोषस्फारणात् । तथा च यथा ‘तप्ते पयासि
दध्यानयति सा वैश्वदेवी आमिक्षा, वाजिभ्यो वाजिनम्’ इत्यत्र
प्रकृत एव विश्वेदेवदेवताके वाजोऽन्नमामिक्षारूपं येषां विश्वेषां दे-
वानामिति व्युत्पत्त्याऽपि समुच्चयेन विकल्पेन वा न वाजिनरूपगु-
णाविधिः । उत्पत्तिशिष्टामिक्षारूपगुणावरुद्धतया गुणान्तरानपेक्ष-
णात्, किंतु कर्मभेदः, तथा उपवासरूपतादृशे गुणावरुद्धे जन्मा-
ष्टमीव्रते न पूजादिरूपगुणविधिः, किं तु कर्मभेदः । अधिकमन्य-
तोऽवगन्तव्यम् ।

*नारीति स्त्रीत्वमतन्त्रम् । ‘न करोति नरः’ इति दर्शनात् ।

*वीप्सेति । न चास्या अकरणे निन्दायामन्तर्भाव इति वा-
च्यम् । ‘वर्षे वर्षे जन्माष्टमी व्रतं कुर्यात्’ इति विधौ तात्पर्यात् ।

कृष्णजन्मव्रताऽकरणे प्रायश्चित्तं च

‘प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये ।

उपपातकजातानामनादिष्टस्य चैव हि ॥’

इत्यादिकम् । विशेषतोऽनुपदिष्टत्वात् । प्रतिनिधिरपि ‘उप-

४५४ सर्वाकनिर्णयान्मन्भुविर्वापगारिच्छेदे -

मदनरत्ने स्कान्दे त्वय्य *फलमप्युक्तम् ।

‘जन्माष्टमीव्रतं ये ये प्रकुर्वन्ति नरोत्तमाः ।

कारयन्त्ययथा लोकौल्लक्ष्मीस्तेषां सदा स्थिरा ॥

मिथ्यान्त सर्वकार्याणि कृते जन्माष्टमीव्रते ॥’इति ।

जयन्तीव्रतं तु नित्यं काम्यं च ।

‘महाजगधि कुरुतां जयन्ती मुक्तयेऽनघ ।

धर्ममर्थं च कामं च मोक्षं च मुनिपुङ्गव ॥

ददाति वाञ्छितानर्थान्ये भान्येऽप्यतिदुर्लभाः ॥’

इति स्कान्दादौ फलश्रुतेः ।

‘शुद्धाग्नेन तु यत्पापं शयहस्तस्य भोजने ।

तत्पापं लभते कुन्ति जयन्ती विमुखं नरः ॥

न करोति यदा विष्णोर्जयन्तीसम्भवं व्रतम् ।

यमस्य वशभाषसः सहते नारकी व्यथाम् ॥’

इत्यकरणे निन्दाश्रुतेश्च । *यदा च *पूर्वेषु परेषुर्वा
रौर्हर्णयोगस्तदा जन्माष्टमी जयन्त्यामन्तर्भूता ज्ञेया

वासायमेवेदेकं विप्रं तु भोजयेत् इत्यादिद्रष्टव्यः । *फलम-

पीति । एतच्च ‘जन्माष्टमी नित्यत्वान्नुद्धा, जयन्ती तु नित्यका-

म्पत्वाभ्यां मिथ्या’इति साधवर्गाक्तखण्डनायम् । तस्तुतस्तु स्का-

न्दात् तत्र फलं न प्रतीयत एव तस्य सुहृत्संपितत्वात् । तस्मात्

‘केवलतोपवासमेव तस्मिन् अन्यदिने मय ।

सप्तजन्मकृतान्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥’

इति वाक्यान्वापक्षयः फलमिति नव्याः । नन्वेवं यत्र पूर्वे-

पुर्जन्माष्टमी परेषुश्च जयन्ती तत्र पारयाया अहत्वाज्जोजनोपवा-

सरूपविरुद्धधर्मद्वयमसंगतम् इत्यत्र साधवाचार्याणां समाधि-

माह-*यदा चेति । *पूर्वेषुरिति दृष्टान्तार्थम् । नन्वेवं तद्वतयो-

*न तु जन्माष्टमीव्रतं पृथक्कार्यं विष्णुशृङ्खलवत् । तदुक्तं
माधवेनैव —

‘यस्मिन्वर्षे जयन्त्याख्यो योगो जन्माष्टमी तदा ।

अन्तर्भूता जयन्त्यां स्यादक्षयोगः प्रशस्तितः ॥’ इति

मदनरत्ननिर्णयामृतगौडमैथिलमनेऽप्येवम् । *हेमा-

द्रिस्तु -

‘रोहिणीसंयुतोपोष्या सर्वाघाघविनाशिनी ।

अर्धरात्रादधश्चोर्ध्वं कलया वा यदा भवेत् ॥

जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापप्रणाशिनी ॥’

इत्यग्निपुराणाद*अर्धरात्र एव रोहिणीयोगस्य प्राश-
स्त्यात् *‘मुहूर्तमपि लभ्येत’ इत्यादीनां चा*अर्धरात्र-

रैक्यापत्तिरित्यत्राह—*न त्रिर्वात । यद्वर्षे जयन्तीयोगो नास्ति
तद्वर्षे जन्माष्टमीव्रतं भवत्येव, ऐक्ये तु जयन्त्यभावे तन्न स्यादिति
भावः । अत्रोपक्रान्तजयन्तीव्रतस्य जन्माष्टमीव्रतं भवत्येव पारणा-
लोपभयाभावस्याग्रे स्फुटीकरणादित्युच्यते । *हेमाद्रिस्तित्वेति ।
इत्युचिवानित्यनेनान्वयः । *अर्धरात्र एवेति । “अर्धरात्रे तु
योगोऽयम्” इतिवाक्योक्तस्येत्यादिः । “पूजां तत्र प्रवर्तयेत्” इति
तु “दाक्षायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेत” इतिवज्जन्माष्टमीव्रतस्य
प्रकारभेदमात्रमिति भावः । ननु—

‘प्राजापत्यसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी ।

मुहूर्त्तमप्यहोरात्रे योगश्चेत्तामुपोषयेत् ॥’

इतिवचनेऽहोरात्रे तदन्तर्गतयार्त्तिकचिन्मुहूर्ते प्रतीयते ।

‘मुहूर्त्तमप्यहोरात्रे यस्मिन् युक्तं हि लभ्यते ।

अष्टम्यां रोहिणीमृक्षं तां सुपुण्यामुपावसेत् ॥’

इतिविष्णुरहस्यादिति कथं प्रकारभेद इत्यत्राह—*मुहूर्त-
मपीति । आदिना “कृष्णाष्टम्यां भवेद्यत्र कलैका” इत्यादिवाक्ये

योगेऽप्युपपत्तेर्न जयन्तीव्रतं भिन्नम्* । तत्त्वं तु हेमाद्रि-
मतेऽपि जयन्तीव्रतं भिन्नमेव । 'उदये चाष्टमी' इत्यस्य
तेन जयन्तीपरत्वोक्तेः । *किञ्च-

‘रोहिण्यामर्धरात्रे च यदा कृष्णाष्टमी भवेत् ।

तस्यामभ्यर्चनं शौरेहन्ति पापं त्रिजन्मजम् ॥’

इति विष्णुधर्मोक्तेः,

‘समायोगे तु रोहिण्यां निशांशे राजसक्तम् ।

सप्तजायत गोविन्दो बालरूपो चतुर्भुजः ॥

तस्मात्तं पूजयेत्तत्र यथाविज्ञानरूपतः ॥’

इति बहिषपुराणाञ्जनार्धरात्रस्य कर्मकालत्वमवसी-
यते । अतः ‘कर्मणां यस्य यः कालः’ इत्यादिवचनात्पूर्व-
त्रैव प्राप्तेः परदिने सतोऽपि रोहिण्यायोगस्य न प्रयोज-

कलादिपदग्रहः । *अर्धरात्रेति । मृहतादिपदं निशीथमुहूर्तकला-
दिपरम् । वस्तुतः कृतयोगस्तावकमिदम् । अपिशब्दवशेन स्वार्थे
तात्पर्याभावात् । *न जयन्तीव्रतं भिन्नमिति । एतेन श्रा-
वणकृष्णाष्टमीमाश्रित्य जन्माष्टमीजयन्त्योरुक्तेराश्रयाश्रयिभावो
यतैक्यभ्रमेहेतुरिति माधवोक्तं प्रत्युक्तम् । वस्तुतो व्रताभेदादिति
सूचितम् । ननु गुणविकृतिन्वादस्तु कर्मभेदः, उपवाससाम्येऽपि ज-
यन्त्यां पूजादिरूपाधिकगुणसम्भवाद् द्वादशस्तोत्रकाउज्येतिष्टोमादु-
क्त्यादावधिकस्तोत्रत्रयवादिति । अतः पृथक् जयन्त्या गुणप्रयो-
जकत्वं निराकरोति—*किं चेति । *कर्मकालत्वं=पूजादिरूप-
कर्मकालत्वम् । तत्र चोपवासस्याङ्गत्वात् गुणविकृतिन्वयमित्याशयः ।
ननु “ये न कुर्वन्ति” इत्याद्युक्तेरुपवासः प्रधानं पूजाऽपि । स्वात-
ज्येण फलसंबन्धात् । न चैवं प्रयोगभेदापत्तिः । चित्रांजिद्व-
यिरपेक्षेतिकर्तव्यताया एवान्वयादिति बाह्यम् । तत्तद्वाक्यानां

केवलं फलसंबन्धबोधकत्वं स्वीकृत्य 'श्रावणे बहुले पक्षे' इत्यादि-
कालविधिषु कृष्णजन्माष्टम्यादिपदेनोभयोपादानवशाद्दर्शपूर्णमास-
राजमूयादिवत् प्रयोगैक्य एव लाघवात् । एवं च

‘वासुदेवं समुद्दिश्य सर्वपापोपशान्तये ।

उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नभस्यहम् ॥

अथ कृष्णाष्टमीं देवीं नभश्चन्द्रसरोहिणीम् ।

अर्चयित्वोपवासेन भोक्ष्येऽहमपरेऽहनि ॥’

इति संकल्पवाक्ये उपवासपदं पूजोपलक्षणम् । अन्यथोपवासे
उद्देश्यानपेक्षणेन 'वासुदेवं समुद्दिश्य' इत्यस्यानन्वयापत्तेः । न च
वासुदेवपदे तत्प्रीतौ लक्षणया तदन्वयः । जवन्यतयोपवासपदे एव
तस्या न्याय्यत्वात् “सोपवासो हरेः पूजाम्” इत्यादौ उपवासस्य
पूजोपसर्जनत्वदर्शनाच्च । ततश्चापर्यायप्रकृतिकारुयातरूपाच्छब्दा-
न्तरादपि कर्मभेदो दुर्वार इति चेन्न । एकपदोपादानस्य “य इष्ट्या
पथुना सोमेन” इत्यादिवदप्युपपादयितुं शक्यत्वेनोक्तरीत्या प्रयो-
गविधिभेदो दुरुद्धरः स्यादित्यतः फलिसंस्कार एवोपवासः स्वी-
कार्यः । “मासे भाद्रपदे” इत्यादौ ‘शुचिः सम्यगुपांषितः’ इति
गुणत्वप्रतीतेः न तु प्रधानम् । पाराध्यात्तूपवासवाक्ये फलोल्लेखः
पर्णतादिवदर्थवादः । संकल्पवाक्ये उपवासस्य कार्यत्वेनोल्लेखश्च
मन्त्रस्य क्रियासंबन्ध्युपवासप्रकाशकत्वेन करणत्वात् । क्रियां
क्रियासंबन्धिनं वा प्रकाशयन्मन्त्रः करणत्वं भजते इति न्यायात् ।
उत्तरार्धे चोपवासेनेति उपलक्षणे तृतीया । पूजाकरणत्वासंभवा-
त् । पूजैव नित्या । ‘श्रावणे बहुले पक्षे’ इति तस्या एव निन्दार्थ-
वादात् तत्र व्रतशब्देन पूजाग्रहणात् । एतेन रूपभेदोऽप्यपाकृतः ।
उत्पत्तिशिष्टगुणस्य वाक्यान्तरेऽश्रवणात् । धात्वर्थभेदस्तु न रूप-
भेदः । कर्मभेदकतयाऽऽमिक्षाधिकरणोपन्यासासंगतेः । *न प्रयो-
जकत्वमिति । तथा च कथं स कर्म भेदयेत् । एतेन-निमित्तभेदात्

कत्वम्* । अन्यथा बुधवारादेरपि तत्त्वापत्तेः* । *किञ्च
जयन्तीशब्दो रात्रि विशेषवचनः ।

*अभिजिज्ञाम नक्षत्रं जयन्ती नाम शर्वरी ।

मुहूर्तो विजयो नाम यत्र जातो जनार्दनः ॥'

इति ब्रह्माण्डपुराणात् । तेन तद्योगिरोहिण्यां *गौ-
णत्वाच्च व्रतभेदः । यत् 'वामरे वा निशायां वा' इति,
तत्कर्ममुक्तिकन्यायेन निर्धारयोगस्यैव स्तुत्यर्थं पूर्वदिने-
ऽधरात्रयोगाभावे प्राशस्त्यार्थमित्याहुः । अन्ये तु*यद्यपि-

कर्मभेदः । जयन्त्या योगान्निमित्तकत्वात् जन्माष्टम्या अतथात्वात् ।
जन्माष्टम्यां तु योगो न निमित्तं जन्मन्यष्टम्या एव प्रधानप्रयोज-
कत्वात् जन्माष्टमीसमाख्यानात् । न त्वत्र कल्याणात्रोऽपि रोहिणी-
योगो मृग्यः । कनिन्संभवस्तु बुधवारादिवदप्रयोजकः । जन्मरोहिणी-
जन्मयोग इत्याद्यसमाख्यानादिन्यपास्तम् । जयन्तीव्रतस्यैवालीक-
त्वात् । *तत्त्वापत्तेरिति : यत् बुधवारस्य न रोहिणीतुल्यत्वं
'दिवा वा' इत्यादि हि रोहिणीपापकं दृश्यते न तु बुधपापकं किञ्चित्
'किं पुनर्बुधवारं' इति तु स्पष्टमेव प्राशस्त्यशान्तकामिति, तत्तुच्छम् ।
वचनान्तरप्राप्तस्यैव ताल्यमित्यस्याप्रयोजकत्वात् । भवदाभिमतस्य
नवमीयोगनिर्णायकत्वस्य भङ्गापत्तेः । तथा च सरोहिणीमप्यष्टमीं
हित्वा बुधनवमीयुताया एव ग्रहापत्तिरिति भावः । अथ नाम्ना कर्म-
भेदप्राशस्त्यस्य जयन्तीति न व्रतनामिति ध्वनयन्नाह *किं चेति ।
अष्टमीरात्रिरेव जयन्तीपदार्थः । रामायणतारप्रादुर्भावतिथिष्वपि
जयन्तीपदप्रयोगादिति न संज्ञाभेदः । अत्र मानमाह *अभि-
जिदिति । *गौणत्वात् गुणवत्त्वायाः प्राशस्त्यार्थत्वात् । एवं च
कुष्णाष्टम्यां भवेदित्यादौ रोहिण्या न नामभेदकत्वमिति भावः ।
यत्कर्मकालशास्त्रप्राबल्यं तत् रोहिणीयोगाभाव एवेति शङ्कते-
*य-
द्यपीति । " दिवा वा " इति दिनावच्छेदेन रात्र्यवच्छेदेन वा

‘दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति चेद्रोहिणीकला ।
रात्रियुक्तां *प्रकुर्वीत विशेषेणेन्दुसंयुताम् ॥’

इत्यनेन रोहिणीयोगाभावेऽर्धरात्रव्याप्तेर्ग्राह्यतोक्ता,
तथापि यस्मिन्वर्षे जयन्तीयोगो नास्ति तत्र जयन्ती-
व्रतलोपे प्राप्ते अष्टमीमात्रेऽपि जयन्तीव्रतं कार्यमित्ये-
वंपरमिदमिति तदाशयः । अत्र हि ‘मघायागूर्यं वि-
श्वजिता यजेत’

एषामसम्भवे कुर्यादिष्टिं वैश्वानरीं द्विजः ।

इति चेद्रोहिणीयोगाभावे विधानात्तत्कार्यापत्तिः स्प-
ष्टवै । अत एवोक्तं—‘जयन्ती नाम शर्वरी’ इति । यच्च
स्कान्दे—

कलामात्राऽपि चेद्रोहिणी नास्ति तदा रात्रियुक्तां परामिति या-
वत् । *प्रकुर्वीतांति । दिनद्वये निशीथे अष्टम्यभावे यत्किञ्चिद्दिने
तत्सत्त्वे इन्दुसंयुतामर्धरात्रव्यापिनीं विशेषेण प्रकुर्वीतेत्यर्थः । ज-
यन्तीयोगो माधवाभिमतः । जयन्तीव्रतलोपे प्राप्ते अष्टम्या जय-
न्तीत्वेऽपि रोहिणीयोगनिबन्धत्वभ्रमेण पूजादिप्रधानलोपप्रसङ्ग-
वारणाय अनेन वचनेन पूजादेरष्टमीनिबन्धनत्वबोधनादिति भावः ।

केचित्तु इन्दुः=सोमवारः “सोमेनापि विशेषतः” इत्येकमूल-
कल्पनालाघवात् । तथा च सोमवारयुक्तां विशेषेणाधिक्येन रात्रि-
युक्तां प्रकुर्वीतेत्यर्थः । तेन दिनद्वये निशीथास्पर्शे सोमवाराधिक-
व्याप्तेर्निर्णायकत्वलाभात्कर्मकालशास्त्रावाधेनोपपत्तौ तद्वाधो न
कल्प्यते इत्याहुः । परे तु रात्रिपदमधिकरात्रिपरम् । रोहिणीयो-
गाभावेऽधिकरात्रिव्यापिनी ग्राह्या । तद्योगे तु तद्युक्तानिशीथगा
कार्येत्यर्थ इत्याहुः । अपरे तु रोहिणीयोगाभावेऽधिकनिशीथव्या-
पिनी ग्राह्या । तद्योगे त्वधिकनिशीथव्यापिनीं विहाय स्वल्पनिशीथगा
ग्राह्येत्याहुः—रात्रियुक्तां प्रकुर्वीतेति । नन्वेवं कर्मकालशास्त्र-

‘उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि ।

भवते युधसंयुक्ता प्राजापत्यक्षेमंयुता ॥

अपि त्रयशतनापि लभ्यते वाऽथवा न वा॥’ इति ।

यच्च पाद्ये—

‘प्रेतयानिगतानां तु प्रेतत्वं नाशितं तु तैः ।

यैः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता ॥

किं पुनर्वृधवारंण सोमेनापि विशेषतः ।

किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकाट्यास्तु मुक्तिदा ॥’

इति, तद्दानादिविषयम् । उपवासश्रावणादित्यन-
न्तमष्टः*, जयन्तीपरिमिति हेमाद्रिः । *उदये=चन्द्रो-

बाधं विनाऽगतिप्रसङ्ग इति चेन्न । बाधो हानन्यगतिका गतिः ।
यावद्बाधं विना न गतिस्तावदेव बाधते इति न्यायात् । अन्यथा
ग्रीहियवशास्त्रयोरन्योन्यं सार्वात्रिक एव बाधो भवेदित्याहुः ।

अन्ये तु विशेषः=आधिक्यं, वैशिष्ट्यं तृतीया तस्येन्द्रावन्व-
यः । तथा चाधिकनिशीथिणां रात्रियुक्तां प्रकृर्वीनेत्यर्थः । एतेन
शब्दतो रोहिणीयोगाभावलाभेऽपि शब्दतो दिनद्वयं वैषम्येण नि-
शीथस्पर्शाभावेऽपि तद्वाक्यस्य तत्परत्वमिति प्रत्युक्तम् । रात्रियुक्ता-
मिति त्वनुवादः । यत्त्वनुवादत्वपरिजिहीषेया विशेषपदस्य रात्रि-
पदेनान्वयं मत्वा रोहिणीयोगाभावेऽधिकरात्रिव्यापिनी ग्राह्येति
सार्थक्यकल्पनं, तन्न । यत्र पूर्वतुः सार्धप्रहरोत्तरं प्रवृत्त्या परेषुर्नि-
शीथान्तमनुवर्तते तत्र पूर्वयुर्वाधकव्याप्तग्रहणेऽपि सिद्धान्तादित्या-
हुः । *अनन्तमष्ट इति । अनन्तमष्टेनैवंरीत्या समर्थ्यते इत्य-
र्थः । एवमग्रेऽपि । *जयन्तीति । जयन्ती=रात्रिस्तत्परामित्यर्थः ।
उदये अष्टमी=उदयमारभ्य प्रवृत्ताऽष्टमी । सकला=निशीथमार-
भ्य निशीथान्ता । प्राजापत्ययुक्तसंयुक्ता=रोहिणीयुक्ता उभयेषुर-
पि निशीथेऽष्टमीरोहिणीभ्यां युक्तेति यावत् । सा च किञ्चिन्नव-

दय इति केचित् । तन्न । चन्द्रोयसत्त्वेऽसंदेहान्नवमी*स-
कलेत्यगोमान्मानाभावाच्च । तेन पूर्वद्युः सप्तमिवैधे पर
दिने सूर्योदये घटिकाऽपि ग्राह्या । पूर्वविद्धाऽष्टमीति पा-
दुक्तोक्तः । इति युक्तम् । अतो न व्रतभेदो नाप्यन्तर्भा-
व इत्युचिवान् ।

गौडास्तु नवमीक्षयपरमिदं वचनम् 'नवमी सकला
यदि' इति विशिष्योक्तः । *एतत्पूर्वादने जयन्त्यभाव-

मीति परैव जयन्ती । "अपि वर्षशतेनापि" इत्यथैवादाअस्यादि-
त्यर्थात् । न तत्र जयन्तीव्रतं हेमाद्रेर्भिन्नमस्तीति भ्रमः कार्यः ।
*उदये इति । "नाशयत्युदये तथा" इति वाक्यान्तरसंवा-
दात् । यत्त्वेवं सति नवमी सकलेत्यनन्वयः । निशीथोत्तरनवम्याः
साकल्यासम्भवादिति, तच्चुच्छम् । न हि षष्टिदण्डव्यापित्वं सा-
कल्यं सूर्योदये कलाकाष्ठादशमीसत्त्वे तद्वाधात् । उदयमार-
भ्यापरोदयपर्यन्ताया एव सकलत्वात् । किं तु एकाहोरात्रं सूर्योद-
येऽष्टम्याः सत्त्वे तदुत्तरकालव्याप्तत्वं साकल्यम् । तच्च चन्द्रोदये
निशीथे अष्टम्यां तदुत्तरनवम्या अप्यक्षतमिति । तथा च दिनद्वये
वैषम्येण निशीथस्पर्शं पूर्वाऽधिकनिशीथगाऽपि न जयन्ती रात्रिः,
किं तु रोहिणीसत्त्वे स्वल्पनिशीथगा परैवैति जयन्तीरात्रिनिर्वचन-
मित्यर्थः । उदये सूर्योदये इति तु नोक्तम् । किञ्चित्सकलपदयो-
र्वैयर्थ्यापत्तेः । *सकलेति । सूर्योदयान्तरास्पर्शित्वरूपसाक-
ल्येनाष्टमीविद्धाया नवम्याः क्षयलाभादिति भावः ।

*एतदिति ।

'सिंहार्के रोहिणीयुक्ता नराः कृष्णाष्टमी यदि ।

राज्यर्धपूर्वापरगा जयन्ती कलयाऽपि च ॥'

इत्यादिवचनादर्धरात्र एव रोहिणीयोगे अष्टमी जयन्तीत्युक्तम् ।
तत्र 'जयन्ती शिवरात्रिश्च' इति 'जयन्त्यां पूर्वविद्धायाम्' इत्या-

परमित्याहुः । *जयन्त्यादिमर्वापवादोऽयमित्याचार्य-
चूडामणवादयः । तत्र तु *सत्यं व्रतभेदः । लांकास्तु
*जन्माष्टर्मासंनानुतिष्ठन्ति । *न हि—

‘आवणे वा नभस्ये वा रोहिणीमहिताष्टमी ।

यदा कृष्णा नरेन्द्रेणा सा जयन्तीति कीर्तिता ॥

आवणे न भवेद्योगो नभस्ये तु भवेद् ध्रुवम् ॥’

इति माधवार्थे वसिष्ठसंहितांक्ताऽपि भाद्रे जयन्ती
केनापि न क्रियते । (अतः पूर्वयुर्योपवासः) । यद्वा

दिना पूर्वा न त्वष्टम्या एव पूर्वदिने निशीथे मन्त्रे तदुत्तरं च
रोहिण्यादियोगे तत्र जयन्त्यभावान् । किं तु तत्र परा नवम्यां
सूर्योदयान्तराननुप्रतिरूपसाकल्यमत्त्वान् । एतन्मते ह्यहर्वेध एव
वेधः । या तु न विदुषा नापि जयन्ती सा कर्मकालशास्त्रादेव
ग्राह्येति भावः । अत्राष्टम्या यदा कदाचिद्रोहिणीयोगेऽपि जयन्ती-
त्वसाधनादुक्तं । *जयन्त्यादिति । ‘जयन्त्यां पूर्वविद्धा-
याम्’ इत्यादिविरोधोऽकनिः । *सत्यमिति । उपलभ्यमानस्मृत्या-
देरपन्निध्यनुपलम्भेऽपि ‘कृष्णाष्टम्यां भवेद्यत्र’ इत्यादिभिश्चवाक्य-
त्वमेव प्रकरणान्तरत्वसम्प्रादकं ‘स्योनं ते सदनं कृणोमि’
इत्यादिवदित्यभिप्रायः । *जन्माष्टर्मासंवेति । एवकारो जय-
न्तीव्रतव्यावृत्त्यर्थः । तेन जन्माष्टम्या उपवासमात्रेण सिद्धेरभावेन
वक्ष्यमाणपूजादि तत्र भवत्येव शिष्टाचारात् । ‘शुचिः सम्य-
गुपोषितः’ ‘पूजां तत्र प्रवर्तयेत्’ इति वचनाद्वा न त्वेता-
वता तत्र जयन्तीसम्बन्धिन्यभ्रमः कार्यः । जयन्तीव्रतं तु म-
त्स्यादिजयन्तीसाधारण्येनानुष्ठातुंवेत्याभिप्रायः । अस्तु केवलकृ-
ष्णजयन्तीव्रतमपि परं तु तदपि न तदा क्रियते इत्याह—
*न हीति । जयन्तीव्रतस्य कदाचिद्विषय इत्येतन्निराकरणाय

*गुणात्फलम् । 'सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाममुपनयेत्' इतिवदित्यन्ये । तन्न । *नित्यत्वानुपपत्तेः । अत्र गौणमुख्यचान्द्राभ्यामेक एव *मास इत्यन्ये । तन्न । एकवाक्ये उभयनिर्देशे *वाशब्दद्वयायोगात् । अतो जयन्तीव्रतस्यापि नित्यत्वादुपवासद्वयं कार्यमिति ब्रूमः । अत एव हेमाद्रिमदनरत्नादौ जन्माष्टमीव्रतं *जयन्तीव्रतं च भिन्नमुक्तम् । भिन्नकालत्वात्सर्वथा तावदन्तर्भावो नेति भिद्धम् । यद्यपि पूर्वा परा चाल्पाऽपि राहिणीयुतैव कार्येति ग्रन्थानां तत्त्वं प्रतीयते तदपि जयन्तीपरमेव । इदं च काम्यमेवेत्यनन्तभट्टः । तद्दूषणं हेमाद्रौ श्रेयम् । नित्यं काम्यमिति तु बहवः ।

ननु यथा विष्णुशृङ्खलयोगेन श्रवणद्वादशी*वामनजयन्त्यादिसर्वसिद्धिर्यथा वैकादशी स्वल्पापि परा, तथा

'कला काष्ठा मुहूर्ताऽपि यदा कृष्णाष्टमी तिथिः ।

नवम्यां सैव ग्राह्या स्यात्सप्तमीसंयुता न हि ॥'

इत्यादिवचनादर्धोदयादिवद्योगाधिक्ये फलाधिक्या-

*गुणादिति । यथा नित्योपनये फलविशेषार्थः सप्तमवर्षादिरूपकालविधिः, तथा नित्योपवासे जयन्तीविधिरित्यर्थः । *नित्यत्वेति । दृष्टान्ते केवलकाम्यत्वेन नित्यत्वाभावः, दार्ष्टान्तिके तु जयन्त्यपसिद्ध्या जम्माष्टम्या आश्रयत्वाभाव इत्यर्थः । *मास इति । तथा च भाद्रे जयन्त्यां प्रमाणाभाव इति भावः । *वाशब्देति । समुच्चयार्थत्वे तु पौनरुक्त्यं स्यात् । 'श्रावणे न भवेत्' इति शेषविरोधोऽपि द्रष्टव्यः । *जयन्तीव्रतं चेति । हेमाद्रिमते दशजयन्तीव्रतान्तरमस्तीति तदभिप्रायेण ।

*वामनेति । वामनजयन्तीव्रतं प्रकारभेद इत्याशयेन ।

स्परैव जन्माष्टमी युक्तेति चेत् नानिमात्थ । न हितत्रव्रत-
भेदा द्वयोर्नित्यत्वं द्वयोरकरणे दोषो वा श्रुतः । इह त्वे-
ऽनेस्त्रिभिर्हेतुभिः ॥ संज्ञाभेदात्तत्रभेदात्कालभेदाच्चो-
पवासभेदः स्पष्ट एव । एकैरेवतत्वाच्चव्रतत्रादशीवन्न
पारणालोपदोषोऽपि । अनेन व्रतद्वयमेव युक्तम् । द्वयो-
रपि नित्यत्वात् ॥ केचित्तु —

‘अमायां यापरे चैव राजन्कृतयुगे तथा ।

राष्टिणीमहिता चैव विदाहिः समुपापिता ॥

अतः परं महापाल संप्राप्तं अनामसं कलौ ।

अनेरिति । जन्माष्टमीव्रतं श्रावणमासकालकं, योगव्रतं यो-
गवशेन श्रावणभाद्रपदान्यतरकालकमित्यतः व्रतभेदः । नित्यत्वं=नि-
यतत्वम् । माधवोक्तानन्यानापि हेतूनाह—अस्मंज्ञेति । धर्मभेदा-
त्=माधवमते जन्माष्टम्यामुपवासः प्रदानं, जयन्त्यां पूजादि ।
अन्यकृन्मते च तत्र पूजयोरेव भेदः जन्माष्टम्यां पापनाशमात्रं
जयन्त्यां तु

‘महाजयार्थं कुरुतां जयन्तीं मुक्तयेऽनघ ।’

इत्यादिनाक्तफलभेदः । न चैतदुभयत्रापि नित्यकाम्यतया
संयोगपृथक्त्वन्यायेन वाच्यं, तन्न न संभवति काम्यत्वे कादाचि-
त्कत्वं नित्यत्वं तदभाव इति विरोधादिति वाच्यम् । कामनाप्रयुक्ता-
स्तदनुष्ठानात्फलमिद्विरत्येन कामसंयोगफलमित्याविरोधात् । अने-
नेति । राधादिजयन्त्यां क्वचित्तद्व्रतमुपक्रम्य जन्माष्टमीव्रतोत्तरादि-
ने तदाचरणमित्यभिप्रायः । अनित्यत्वात्=भवत्यर्थव्यत्वात् ।
अनामसं इति । तथा च जयन्तीव्रतनिर्णयविधिकल्पनं न संभ-
वतीत्यर्थः ।

“श्रावणे वा नभस्ये वा” इतिवचनं जयन्तीपरमिति प्रपञ्चि-

‘जन्मना वासुदेवस्य भाविता व्रतमुत्तमम् ॥’

इति हेमाद्रौ बह्मपुराणात् कलौ जन्माष्टमीव्रतमेव न जयन्तीव्रतमित्याहुः । तन्न । ‘तामसे कलौ’ इत्युक्तेः परमश्रेयाहेतोरस्य कलौ पापिनां दुर्लभत्वमुच्यते । तेन कलौ तामसा न कारिष्यन्ति किन्तु धन्यास्त एवेत्यर्थः । अन्यथा

‘शूद्राश्च ब्राह्मणाचारा भविष्यन्ति युगे कलौ ।’
इत्यादौ विधिकल्पनापत्तेः ॥

तस्माद्दानीं जन्माष्टमीपरमिति दर्शयति—तत्त्वं त्विति । दिनद्वये रोहिणीयोगे तु परैवेति स्मर्तव्यम् । इदं च=जयन्तीव्रतं च । काम्यमेवेति । शूद्रान्नेनेत्यादिपापक्षयरूपफलश्रवणात् । न च तन्मात्रेण नित्यत्वं वियुनादियागानामपि तत्त्वापत्तेः । तद्दृष्ट-
णमिति । अवश्यपेक्षितफलभावनत्वं=नित्यत्वम् । तच्च पापक्षय-
स्यावश्यत्वादक्षतम् । अन्यथा नित्यकर्मणामपि काम्यत्वापत्तेरि-
ति । नित्येति । अकरणे प्रत्यवायजनकत्वं=नित्यत्वम् । तच्च
शूद्रान्नेनेत्यादिना दर्शितम् । महाजयार्थमिति स्वतन्त्रफलश्रवणा-
त्काम्यत्वम् । वस्तुतस्तु तत्र—

‘एनसो मोक्षकामोऽस्मि यद्देविन्द त्रियोनिजम्’ ।

इतिपापक्षयकामश्रवणात्काम्यत्वमेव । कामनोपाधौ चोदित-
त्वात्, न तु केवलनैमित्तिकत्वं कामनोपाधावविहितानां प्रायश्चि-
त्तादीनामेव तथात्वात् । नापि केवलकाम्यत्वम् । यत्र न निमित्तो-
पाधौ विधानं तत्र केवलकाम्यत्वमिति हि ममिमांसकाः । यथा
वियुनादियागेषु । प्रकृते च न तथा ।

‘प्राजापत्यृक्षसंयुक्ता श्रावणस्यांसिताष्टमी ।

वर्षे वर्षे तु कर्तव्या तुष्ट्यर्थं चक्रपाणिनः ॥’

इति नैमित्तिकत्वेन नित्यत्वावेदकवीप्साश्रवणात्, एतच्च जय-

अथ*निर्णायवेध एव प्राज्ञः । *पूर्वोक्तवचनेषु
तस्यैव मुख्यकालत्वोक्तेः ।

न्तीपरमेव । 'प्राजापत्यूत' इत्युक्तेः ।

नन्वत्रापृथग्विशेषान्निष्ठस्य जीवनं निमित्तम् ।

वीप्सायुक्तो वरान्ता हि निमित्तत्वेन गम्यते ॥'

इति न्यायान् । तृष्टिश्च फलमिति उद्देश्यद्वयान्वये वाक्यभेद
इति चेन्न । चक्रपाणितुष्ट्यर्थं यद्व्रतं वाक्यान्तरविहितं तद्वर्षे वर्षे
कार्यमित्यधीत् । परे तु एवं सति निमित्तस्य विधेयत्वं स्यादतो
यथाश्रुतमेव सम्यक् । तथा हि यथा जालेष्टिविधौ जननं निमित्तं
पूतत्वादिकं फलमन्वेति तथा प्रकृतेर्वापि प्राक्तमेव निमित्तं फलं च ।
तत्कस्य हेतोरिति चेत् यत् एकरूपमुद्देश्यद्वयं निमित्तरूपं फल-
रूपं वा एकस्मिन् विधौ नान्वेति एकेनैव नेराकाङ्क्षयात् । यस्य
पिता पितामह इतिवत्, मित्ररूपं त्वन्वत्येव । अस्मिन्निमित्ते अनेनेदं
फलं भावयेदिति वचनव्यक्तिसंभवादित्याहुः । निवन्धेषु प्रायशः
कृष्णजन्माष्टमीव्रतप्रकरणे एतद्वाक्यस्य दर्शनात्तत्रैव नित्यत्वसाध-
कत्वं नान्यत्रेत्यस्मिन् ।

ननु प्रायश्चित्तादीनां केवलनैमित्तिकत्वम्, एतद्व्रतस्य तु
काम्यत्वमिति कथमिति चेत् ।

'एनसो मोक्षकामोऽस्मि यद्वाविन्द ममार्जितम् ।'

इत्यतीतिप्रत्ययात्कामनोपाधौ चादितत्वाच्च व्रतस्य - काम्य-
त्वम् । प्रायश्चित्तस्य तु कामनोपाधावचादितस्य एनोनिवर्तकतया
नैमित्तिकत्वमित्याहुः ।

*निर्णायवेध एवेति । एवकारोऽप्यर्थकः । तेन वेध्याया
अष्टम्या दिवापि वेधः समुत्थीयते । *पूर्वोक्तंति ।

‘*अष्टमी शिवरात्रिश्च अर्धरात्रादधो यदि ।

दृश्यते *घटिका या सा पूर्वविद्धा प्रकीर्तिता ॥’

इति माधवीये पुराणान्तरात् ।

‘*अर्धरात्रे तु रोहिण्यां यदा कृष्णाष्टमी भवेत् ।

तस्यामभ्यर्चनं शौरेर्हन्ति पापं त्रिजन्मजम् ॥’

इति भविष्योक्तेः ।

‘अष्टमी रोहिणीयुक्ता निश्चये दृश्यते यदि ।

मुख्यकाल इति ख्यातस्तत्र जातो हरिः स्वयम् ॥’

इति चमिष्टमंहितोक्तेश्च ॥

तत्राष्टमी द्वेधा । रोहिणीराहिता तद्युता च । आ-

‘रोहिणीसंयुतोपोष्या सर्वाघौघविनाशिनी ।

अर्धरात्रादधश्चोर्द्ध्वं कलया वा यदा भवेत् ॥’

इत्यनेन खण्डतिथौ नवमीयुक्तायां रात्रिपूर्वार्धवसानिककला-
सद्भावमनूय तत्पश्चाद्धं तद्विधिवत् सप्तमीयुक्तायां रात्रिपूर्वार्द्धा-
वसाने कलासद्भावो विधीयते तदुत्तरार्धे तस्य सिद्धत्वादिति तत्र
सप्तमीप्रवेशो वेधः । “नक्तादिव्रतयोगेषु” इति सामान्यवाक्याच्च ।
अस्यातिदुर्लक्ष्यत्वेऽप्याह—*अष्टमीति । *घटिकेति ।

‘अर्धरात्रादधश्चोर्ध्वमेकार्धघटिकाऽन्विता ।

रोहिणी चाष्टमी ग्राह्या उपवासव्रतादिषु ॥’

इति स्मृत्यन्तरे एका चार्धघटिका चेति व्युत्पत्त्या पूर्वोत्तर-
निशीथांशयोरेकेति घटीद्वयं मुख्यतमः काल इति माधवेनोक्तेः ।

‘त्रिकालं पूजयेद्देवं दिवारात्रौ विशेषतः ।

अर्धरात्रावपि तथा पुष्पैर्नानाविधैरपि ॥’

इति भविष्योक्तेः । कालान्तरस्यापि मुख्यत्वमित्यत्राह—

*अर्धरात्रे त्विति । मुख्यकालः=मुख्यस्य पूजादिप्रधानस्य
कालः, अङ्गकालानुरोधेन तु न वेधो युक्त इति भावः ।

४६८ सर्वाकनिर्णयसिन्धुतिलीगपरिच्छेदे -

द्याऽपि चतुर्था । *पूर्वेयुरेव निशीथगोहिनी परेयुरेवो-
भयेयुरनुत्तमंयुगोनि । तत्रायामोत्तमन्दत् एव कर्मकाल-
व्याप्तः ।

‘जन्माष्टमी रोहिणी न शिवरात्रस्तथैव च ।

*पूर्वचिह्नैश्च कर्तव्या निथमान्ते च पारणम् ॥’

इति भूतकेच । *अस्मान्केवलरोहिण्युपवासोऽपि
मिदः । अन्त्ययोः परैश्च । प्रातःसङ्कल्पकालव्याप्तेरा-
धिक्यात्* ।

‘*वर्जनीया प्रयत्नेन समर्पामंयुवाष्टमी ।’

इति ब्रह्मवैवर्तसि । एवमंशतः समन्यासावपि ।

विषमन्यासौ त्वाधिक्येन*निर्णयः ।

रोहिणीयुतापि चतुर्था । *पूर्वेयुरेव निशीथे रोहि-

*पूर्वेयुरेवेति । इयं शुद्धा विद्धा चेति द्वेधा । परं तु तत्र
न विशेषः । परेयुः कर्मकालेऽस्त्यात् ।

*पूर्वचिह्नैश्चेति । दिनवैध एव, न रात्रिवैध । कोचिन्तु रो-
हिणीपदं जयन्तीपरं जन्माष्टमीरोहिणीभ्यां जयन्तीलाभो वेत्या-
हुः । तत्र द्वितीयपक्षे केवलाष्टमीपरत्वं नास्तीति तन्निरस्य-
ति*अस्मादाति । ‘कले वै रोहिणीवतात्’ इत्यादेरुपलक्षण-
म् । *आधिक्यादिति । प्राये विशेषेणन्दुमंयुतामिति मुख्य-
कालव्याप्तः । अन्ये ‘रात्रियुक्तां प्रवृत्तीति’ इति गौणकालव्याप्तेः ।
*वर्जनीयेति ।

‘विना कर्षं न कर्तव्या सप्तमीसंयुताऽष्टमी ।’

इति वचनमपि द्रष्टव्यम् । *आधिक्येन=निशीथेऽष्टम्या
आधिक्यप्राप्त्या ।

*पूर्वेयुरेवेति । इयं च विना निशीथं प्रवृत्तया सप्तम्या
विद्धाधिका शुद्धाधिका चेति द्वेधा, न तु विद्धानधिका शुद्धानधि-

णीयुता परेशुरेवोभयेशुरनुभयेशुश्च । अत्राप्याद्ययोऽर-
सन्देहः ।

‘कार्या विद्धापि सप्तम्या रोहिणीसहिताष्टमी ।’

इति पाद्मांक्तः

‘जयन्त्यां पूर्वविद्धायामुपवासं समाचरेत् ।’

इति गारुडाक्ष

‘*सप्तमीसंयुताष्टम्यां निशीथे* रोहिणी यदि ।

भावता साष्टमी पुण्या यावच्चन्द्रादित्राकरौ ॥’

इति ब्राह्मपुराणाच्च । द्वितीयेऽसन्देह एव । तृतीय-
पक्षे परैव ।

का वा परेशुरष्टम्यभावेनासन्देहात् । *आद्ययोरिति । योग-
वत्या एव ग्राह्यत्वात् ।

‘प्राजापत्यृक्षसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी ।

मुहूर्तमपि लभ्येत सैवोपोष्या महाफला ॥’

इति वाक्यात् । अत्र वर्जनीया प्रयत्नेनेति निषेधात् प्रतिप्र-
सवमाह—*सप्तम्यां निशीथे इति । एतेन दिनद्वये रो-
हिणीयोगे यदि पूर्वद्वयनिशीथे रोहिणी तदा पूर्वेवेति ध्वनितम् ।
द्वितीये तु—

‘अविद्धायां तु सप्तम्यां जातो देवकि नन्दन ।’

इति बोध्यम् । तत्र जन्मश्रवणादर्धरात्रे ऋक्षसाहित्यप्रत्ययात् ।
*वर्जनीयंति । इदं च परदिने निशीथे रोहिणीसत्त्वे एव ।
अन्यथा—

‘जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्ये भद्राजयान्विते ।

कृत्वोपवासं तिथ्यन्ते तदा कुर्याच्च पारणम् ॥’

इति विष्णुधर्मचिरं धात् ।

‘जयन्त्यां पूर्वविद्धायामुपवासं समाचरेत् ।

४७: सटीकनिर्णयमिन्धुद्धिनीयपरिच्छेदे-

‘*वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमीसंयुताष्टमी ।

सकलापि न कर्तव्या सप्तमीसंयुताष्टमी ॥’

इति ब्रह्मवैवर्तम् । चतुर्थ्यापि त्रयोदश्यापि पूर्वशुक्लानिशी-
थेऽष्टमी परेऽह्नि रोहिणी, परेऽह्निचतुर्थ्यापि पूर्वशुक्ल रोहिणी,
उभयोरुभयस्य निशीथामसम्बन्धो वेति । आद्ये *परे-
शुक्लानिशीथो गतस्य सप्तमात्परैवेति साधवः । तदुक्तं तेनैव—

‘यस्मिन्त्यर्थे जयन्त्याख्यां योगां जन्माष्टमी तदा ।

अन्तर्भूता जयन्त्यां स्यादक्षयोगप्रशस्तिनः ॥’ इति ।

‘*पूर्वविद्धाऽष्टमी या तु उदये नवमीदिने ।

मुहूर्तमपि संयुक्ता सम्पूर्णा स्याष्टमी भवेत् ॥

कला काष्ठा मुहूर्तापि यदा कृष्णाष्टमी तिथिः ।

नवम्यां भवेत् प्राज्ञा स्यात्सप्तमीसंयुता नहि ॥’

इति पाद्योक्तम् । *कार्त्तिके हेमाद्रौ ‘अष्टम्याः प्रा-
धान्यात्तस्याश्च पूर्वशुक्लः *कर्मकालव्यापित्वात्पूर्वैव । पाद्यं
तु पूर्वाह्ने निशीथेऽष्टम्यभावे जयम् । अन्तर्भावोक्तिस्तु
सूर्ये *दन्धणामात्रम्’ इति आहुः । *अन्ये तु ‘पूर्व-
विद्धाष्टमी’ इति वाक्येन जन्माष्टम्यां *सूर्योदये सप्तमी-
संधानिषेधात्कलाघटीमात्रापूर्वादधिकी प्राज्ञा । ‘कार्या

तिथ्यन्ते चोत्सवान्ते च त्रयी कुरीत पारणम् ॥’

इति गारुडादिनिरोधान् । साधवाचार्ये मतं दर्शयति—*परे-
दुयुरिति । परेशुक्लपृष्ठा अल्पत्वात्कथं प्राज्ञत्वमित्यत्राह—*पूर्व-
विद्धेति । *संयुक्ता=रोहिण्या । साधवमतस्य प्राग्दूषि-
तत्वादाह—*कार्त्तिकेति । *कर्मोति । अवाधेनोपपत्तौ कर्म-
कालशास्त्रबाधस्यान्याय्यत्वादिति भावः । *दन्धणा=पता-
रणा । साधवहेमाद्रुभयविरुद्धं मतमाह—*अन्ये इति ।
*सूर्योदये इति । काकाक्षिगोलकन्यायेनोदयान्वय इत्यभिमानः ।

विद्धाऽपि सप्तम्या' इति जयन्तीपरम् ।

‘जयन्त्यां पूर्वविद्धायामुपवासं समाचरेत् ।’

इत्येकवाक्यत्वात् । तत्रापि द्रव्योर्नित्यत्वात्कालभे-
दाद्योपवासद्वयं* भवत्येव । यदा तु केवलाष्टमी शुद्धा-
धिका तदा त्यागहेतोः सप्तमीवेधस्याभावात्पूर्वैव ।
यदि वा विद्वन्मूना तदा परदिने ग्राह्यतिथेरभावात्पूर्वै-
व । एवं सर्वाण्यौदायिकवाक्यानि सप्तमीवेधपराणि ।
ये तु—

‘जन्माष्टमीं पूर्वविद्धां सकक्षां सकलामपि ।

विहाय नवमीं शुद्धामुपोष्य व्रतमाचरेत् ॥’

इति व्यासोक्तेर्विद्धायाः क्षये शुद्धनवम्यामुपवासः ।
दशमीवेधे द्वादश्युपवासवदित्याहुः, ते निर्मूलत्वादुपे-
क्षयाः । ‘सुहृत्तमपि संयुता’ इति रोहिणीयोगे *त्याज्य-
त्वोक्तेः *तिथ्यन्तपारणवाक्यानां निर्विषयत्वापत्तेः ।
न च जयन्तीपराणि शुद्धाधिकापराणि वा तानि ।

*उपवासद्वयम्=पूर्वेद्युर्जयन्तीप्रयुक्तमुत्तरेद्युर्जन्माष्टमीप्रयुक्तम् ।
औदायिकवाक्यानि—‘उदये चाष्टमी किञ्चित्’ इत्यादीनि रो-
हिणीयोगे इति संयुक्तत्वं च नाष्टम्याः, दिनद्वये रोहिणीराहित्ये
पराप्रसङ्गात्, किन्तु रोहिण्या एव अष्टम्यास्तथात्वं त्वार्थिकं
पूर्वविद्धाष्टमीत्युक्त्या तल्लाभात् । तथा च तत्कथमष्टम्याः कर्मका-
लत्वं साधयेदिति भावः । *त्याज्यत्वेति । दिनद्वये जयन्ती-
योगे तेन जयन्तीप्रयुक्तोपवासे पूर्वदिने त्याज्यत्वं बोध्यते, न
तु ग्राह्यत्वम् । यत्र पूर्वद्युरेव जयन्ती तत्र ‘जयन्त्यां पूर्वविद्धाया-
म्’ इत्यस्य सावकाशत्वादिति भावः । सप्तमीपदस्याष्टमीसंयुक्तार्थत्वे
प्रतिकूलमप्याह—*तिथ्यन्तेति । आज्ञस्येनैव तिथ्यन्तलाभात् ।

भृगवायैः *पूर्वविद्धाष्टम्यामपि निश्चयने पारणोक्तः । *तेन
'कला काष्टा' इति श्रुत्यान्तरवशाज्जयन्तीपरमेतत्* ।

*तत्त्वं तु अष्टम्याः कर्मकालव्यासेः

'दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति निद्राहिणीकला ।

रात्रियुक्तां मकुर्वीत विशेषेण-मृसंयुताम् ॥'

इति पूर्वोक्तवाक्यैः रोहिणीयोगाभावेऽग्राह्यत्वो-
क्तवचनान्कर्मकालव्यापिनीं त्यक्त्वा पूर्वा परा वाऽल्पा-
पि रोहिणीयुता ग्राह्या । माधवमदनरत्ननिर्णयामृतान-
न्तमहर्गोहमाश्रयस्यादिदण्डोपनिमित्तं । *युक्तं तु उ-
पवाच्यं कार्यं श्रुतानित्यव्यादिनि तु वयसू । अन्त्ययोः
परैव ।

'समर्थासंयुताष्टम्यां भूत्वा ऋक्षं द्विजोत्तम ।

*पूर्वविद्धाष्टम्यां=पूर्वाविद्धाष्टम्युपवासः । *तेन=जयन्तीव्रतपा-
र्थक्यव्यापनेन । *वाक्यान्तरवशात्=तादृशान्तरवाक्यवशात् ।
*एतत्=श्रुत्यावयवम् । तत्र 'नपमोसंयुता न हि' इति दशे-
नान् । पारिजेत्याजयन्त्युपवासं पूर्वादनहेयत्ववर्जितान् । दृष्ट्या-
न्तरमाह *तत्त्वं इति । अग्राह्यत्वोक्तं गति । तेन उदयः
कर्मकाल इति न मिश्रणीत्याशयः । अत्रैवान्तर्भावो न श्रद्धेय
इति स्मारयति- *युक्तं इति । यद्वा उक्तस्थलेऽन्तर्भावं निर-
मितं पूर्वैवेति निधारितम् । इदानीं प्रानीतबहुग्रन्थमतमाह-
*तत्त्वं इति । त्यक्त्वा परेति अन्वयः । तत्र पूर्वैविदृष्टान्तः ।
अथवा यत्र पूर्वा रोहिणीयुता परदिने न रोहिणी नास्ति निशी-
थोत्तराष्टमिका तत्परं पूर्वापदम् । अत्र दिवावेत्यनेन केवला-
ष्टमी प्रतिपादिता तां रात्रियुक्तां निशीथव्यापिनीं मकुर्वीत एव-
मेव समव्याप्ता वचनान्तरानुग्रहान्तरेति सिद्धौ विषमव्याप्तां विशेषे-
णेत्यादिनाऽधिकनिशीथव्यापिनी पूर्वा परा वा इति कर्मकाल-

प्राजापत्यं द्वितीयेऽहि *मुहूर्तार्धं भवेद्यदि ।

तदाष्टयामिकं पुण्यं प्रोक्तं व्यासादिभिः पुरा ॥

इति स्कान्दात् ।

‘मुहूर्तेनापि*संयुक्ता संपूर्णा साऽष्टमी भवेत् ।

किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोट्यास्तु मुक्तिदा ॥’

इति पाद्माचेति दिक् । निम्बादित्योपासकास्तु जन्मा-
ष्टमीरामनवमीशिवराधादौ पूर्वेऽहि कर्मकालीनां तिथि-
त्यक्त्वा *द्वित्रिमुहूर्ता परैव तिथिर्ग्राह्या ।

‘उदयव्यापिनी ग्राह्या कुले तिथिरुपोषणे ।

निम्बाको भगवान्घेषां वाञ्छितार्थफलप्रदः ॥’

इति (१)हेमाद्रौ मात्स्योक्तमुक्तिसप्तमीवृत्ते भवि-
ष्योक्तेरित्याहुः । तन्न ।

‘यदि द्वितीये दिवसे तु ऋक्ष

तिथ्योर्युतिः स्यान्न तदोपवासः ।

पूर्वे प्रकुर्याद्विषसे द्वितीये ।

दिनेशभक्तोऽथ तदा व्रताद्यम् ॥’

इति मात्स्यवाक्येन तत्रैव उपसंहारात्सर्वार्थत्वेन
मानाभावात् । ऋक्षतिथ्योः=हस्तसप्तम्योः । अन्यथा

शास्त्राबाधेनोपपत्तेर्न तद्बाधो युक्तः । एवं च यत्र पूर्वेऽहि निशीथे
ऽष्टमी तत्रापि पूर्वैव युक्ता न परेत्यरुचिः । *मुहूर्तार्धमिति ।
तत्र वाचनिकं संपूर्णत्वमित्याशयः । *संयुक्ता=रोहिण्या ।
दिगर्थस्तु योगस्त्रिविध उक्तः । तेन शुद्धाधिकाऽपि त्रिविधा रो-
हिण्याः साम्येन, निशीथात् प्रागारभ्य प्रवृत्त्या, तदुत्तरं प्रवृत्त्या
च । तत्र सर्वत्रापि पूर्वैव । आद्ययोर्निशीथे जयन्तीयोगात् अन्त्ये
प्रधानीभूताष्टम्याः कर्मकालव्यापित्वादिति । *द्वित्रितीति । उदिते

(१) ‘हेमाद्रौ’ इत्यादर्शपुस्तके नास्ति ।

४७४ सटीकनिर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे—

ऋषिपञ्चम्यादौ तदापत्तिः । *शिष्टाचारान्नेति चेत्, न ।
*तस्य न्यायवचोविरोधेन हेयत्वात् । *इदानीं क्वापि
निम्बाकोपामनाभावाच्चेति संक्षेपः ॥

*पारणं तु—

‘तिथिरष्टगुणं हन्ति नक्षत्रं च चतुर्गुणम् ।

तस्मात्प्रयत्नतः कुर्यात्तिथिभान्ते च पारणम् ॥’

दैवतं भानादित्येकवाक्यतयेति केचित् । उदयव्यापिनीत्वेव
दर्शनात्तद्विवक्षितार्थमिति परे । *शिष्टेति । जन्माष्टम्यादौ तु
तदाचारोऽस्तीति भावः । *तस्य=जन्माष्टम्यादौ तदाचारस्य ।
तुष्यत्विति न्यायेन तदेकवाक्यतामुपेत्याप्याह—*इदानीमिति ।
तद्वैश्यानां तदनुपासकानां तदनाचार एव युक्त इत्याशयः । अत्र
‘सर्वेष्वेवोपवासेषु पूर्वाह्णे पारणं भवेत् ।

अन्यथा तु फलस्यार्थं धर्मेष्वेवोपसर्पति ॥’

इति देवलेन पारणं स्मर्यते । तत्रोपवासे व्रतसामान्ये
वाऽङ्गम् । पारणान्तव्रतं ज्ञेयमित्यत्र हि व्रतशब्दस्योपवास एव
नियम एव वाऽर्थः ।

‘तिथीनामेव सर्वासामुपवासव्रतादिषु ।

तिथ्यन्ते पारणं कुर्याद्विना शिवचतुर्दशीम् ॥’

इत्यत्राऽऽदिशब्देनैकभक्तनक्तयोरपि ग्रहात् । यस्यां तिथावेतानि
कृतानि परेतुस्तत्तिथ्यन्ते भोजनस्य पारणत्वात् । न चैवं तथा-
विधकर्मसमाप्तिक्षणपारणस्य ‘भोक्ष्येऽहम्’ इत्यादिलिङ्गादभोजन-
नियमात्मकोपवाससमाप्तेश्च भोजनेनैव भावाद्भोजनरूपत्वे च राग-
प्राप्ततदनुवादेन पूर्वाह्णे विधीयतां किमङ्गत्वेनेति वाच्यम् । उद्या-
पनादिवच्छास्त्रीयकर्मसमाप्तः शास्त्रीयत्वावश्यभावात् । भोजन-
नियमाङ्गीकारे उपवासादौ अङ्गिस्तु पारणं कुर्यादित्यादिप्रति-
निधिविध्यनुपपत्तेश्चेति । तत्काष्ठं निरूपयति—*पारणं त्विति ।

इति ब्रह्मचैवर्तात् ,

‘*तिथ्यृक्षयोर्यदा छेदो*नक्षत्रान्तम*थापि वा ।

तिथिभान्ते चेति तिथेर्भस्यान्तो यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या बृहद्रथन्तर-
सामेत्यादिवत्तिथिभयोर्विनैवेतरेतरयोगद्रन्द्ं तिथ्युपवासे तिथ्यन्तः
नक्षत्रोपवासे नक्षत्रान्तश्च लभ्यत इति जन्माष्टम्युपवासे केवल-
रोहिण्युपवासे च स्वस्वान्तसिद्धिः । दर्शितं च जन्माष्टमी रोहिणी
चेति स्वतन्त्रं भार्गवम् । एतेन

‘तिथिनक्षत्रनियमे तिथिभान्ते च पारणम् ।

अतोऽन्यथा पारणायां व्रतभङ्गमवाप्नुयात् ॥’

इति व्याख्यानात् ।

‘पूर्वाविद्धासु तिथिषु भेषु च श्रवणं विना ।

उपोष्य विधिवत् कुर्यात्तत्तदन्ते च पारणम् ॥’

इति तिथीनामेव सर्वासामित्याद्यसमासनिर्देशाच्च तावतैव
सरोहिण्यष्टम्युपवासे उभयानुवृत्ताबुभयान्त एव लभ्यते । जयन्ती
शिवरात्रिश्चेति जयन्तीपदं च जन्माष्टमीपरम् । तथैव तिथ्यन्त-
पारणसंपत्तेः । एतेन जन्माष्टमीव्रतमात्रानुष्ठातृणां परेश्वरष्टमीमध्ये
नक्षत्रान्तपारणं चिन्त्यम् । ननु यत्रार्धरात्र एवोभयान्तः तत्र
कथं पारणम् ? भोजननिषेधात् ।

‘अन्यातिथ्यागमो रात्रौ तामसस्तैजसो दिवा ।

तामसे पारणं कुर्वेस्तामसीं गतिमश्नुते ॥’

इति दोषश्रवणाच्चेत्यत्राह-‘*तिथ्यृक्षयोरिति । *नक्षत्रान्तम्=
तिथ्यृक्षयोरेकतरान्तम् ।

‘रोहिणीसहिता चेयं विद्वद्भिः समुपोषिता ।

वियोगे पारणं चक्रुर्मुनयो ब्रह्मवादिनः ॥’

इत्युक्तेः ।

‘सांयोगिके व्रते प्राप्ते यद्येकोऽपि वियुज्यते ।

४७६ सटीकनिर्णयसिन्धुत्रितीयपरिच्छेदे-

अर्धरात्रेऽथवा कुर्यात्पारणं त्वपरेऽहनि ॥'

इति हेमाद्रौ वचनाच्चार्धरात्रेऽप्युभयान्तेऽन्यतरान्ते
येति मुख्यः पक्षः ।

'सर्वेद्येषोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते ।'

इति ब्रह्मवैवर्ते त्वन्यविषयम् । दिनेऽमुख्यकाला-
लाभेऽन्यतरान्ते वा ज्ञेयम् । ऋगौष्ठास्तु—

'न रात्रौ पारणं कुर्यादनेनै रोहिणीव्रतात्* ।

तत्र निश्चयपि तत्कुर्यादजयित्वा महानिशाम् ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणाद्वात्रौ सार्धप्रहरमध्यं कार्यम् ।

'महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं मध्ययामयोः ।'

तथा—

'मध्यमप्रहरे रात्रेर्विज्ञेया तु महानिशा ।'

इति स्मृत्यन्तरात् । कल्पतरौ मदनरत्ने चैवम् । काम-
धेनौ गर्गस्तु—

'महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् ।'

इत्याह । शृङ्गशातातपस्तु—

तत्रैव पारणं कुर्यादिति वेदविदो विदुः ॥'

इति सामान्यत उक्तेऽर्थः । ऋअथेति । प्रतिपदाद्युपवासैत्यर्थः ।
अन्यतिथ्यागम इत्यपि द्रष्टव्यम् । ऋमुख्येति । उक्तादिवापारणवि-
धिरात्रिनिषेधयोरेकवाक्यतया दिवान्यतरान्तलाभे तत्रैव अनु-
कल्पत्वेनानुज्ञातस्य मुख्यतयैवोपादानात् न तूभयान्तप्रतीक्षया रा-
त्रावपीति मदनरत्नादयः । एवमेव दिवान्यतरान्तस्यालाभे
महानिशातः प्राक्तल्लाभे तत्रैव, इतरथा महानिशायावपीति द्रष्टव्य-
म् । तिथ्युक्तयोरित्यस्य—

'अर्धरात्रे ततः कुर्यात्पारणं त्वपरेऽहनि ।'

इत्युत्तरार्धं वदतां मतमाह—ऋगौष्ठास्त्विति । ऋरोहिणी-

‘महानिशा द्वे घटिके रात्रौ मध्यमयामयोः ।’

इत्याह । वेदपाठपरमेऽतदित्यन्ये । *महानिशाया-
मन्यतरान्ते तृतीयदिने पारणम् । ‘अपरेऽहनि’ इति पा-
रणोत्तरदिनपरत्वात् उभयान्तापेक्षणादित्याहुः । *तत्त्वं
तु महानिशातोऽर्वागन्यतरान्तलाभे महानिशानिषेधः
महानिशायामेव लाभेऽतत्रैव पारणमिति ।

दिवौदासस्तु—

‘रजनीप्रहरं यावत्प्रवृत्तिः कर्मणो मता ।

पारणं तावदेवेष्टं प्रमादान्न भवेद्यदि ॥’

इति स्कान्दादृद्धं निषेधमाह । तन्निर्मूलम् ।

अशक्तौ तु बहिपुराणे—

‘भान्ते कुर्यात्तिथेर्वापि शस्तं भारत पारणम् ।’ इति ।

गारुडे विष्णुधर्मे च—

‘जयन्त्यां पूर्वविज्ञायामुपवासं समाचरेत् ।

तिथ्यन्ते वात्सवान्ते वा व्रती कुर्वीत पारणम् ॥’

व्रतादिति । तद्युक्ताष्टमीव्रतादित्यर्थः । *एतदिति । सुबुद्धिदुर्बुद्धि-
भेदेन वाक्यद्वयमित्यर्थः । स्वापादिपरमस्तु, प्रकृते तु नैतद्द्वयं प्रवर्तते ।

‘मुक्ते शशानि भुञ्जीत यदि न स्यान्महानिशा ।’

इत्यादिवदिति भावः । *महानिशायामिति । वर्जयि-
त्वा महानिशामिति तत्र भोजननिषेधात् । अत्र तादृशपाठ-
कल्पने वर्जयित्वा महानिशामित्येतदेव बीजम् । अर्धरात्रेऽथ-
वेति पाठे विरोधात् । तच्चायुक्तं तृतीयदिनपारणेऽनौ-
चित्यात् । महानिशातोऽव्यवहितप्राक्क्षणे सन्देहतादवस्थया च महा-
निशोत्तरमन्यतरान्ते तत्रैव पारणं तदुत्तरनिषेधस्य रागप्राप्त-
गोचरत्वेन वैधेऽप्रवृत्तेः, महानिशायां तु परेद्युरित्यनौचित्याच्चे-
त्यरुचिः । स्वयं विरोधं परिहरति—*तत्त्वं त्विति । *तत्रैवेति ।

४७८ मटीकनिर्णयमिन्धुविर्नीयपरिच्छेदे-

अर्धरात्रेऽथवेन्युक्तेः । तथा च न द्वयोर्विरोध इति भावः । न रात्रौ पारणं कुर्यादिति निर्मूलमेव । दाक्षिणात्यनिबन्धे ऽदर्शनात् । अस्तु वा समूलं, तथापि निश्चययोरिति वाक्यार्थो न तद्विरुद्धः ।

‘आतनागिनमायान्तमपि नेदान्तमं रणे ।’

इत्यादावपिशब्दवत् । अथवापदस्यापि स्वार्थत्यागेनान्यार्थ-
सात्पर्यावगमात् । व्रतनिषिद्धरात्रिपारणमपि सवार्थत्वेनार्धरात्रेऽपि
पारणं सुकरं किमुत ततः प्रागरात्राविति व्याख्येयम् । यदि तु
रोहिणीव्रतं नक्षत्रमात्रव्रतं तदाऽपि रात्रौ मुख्यगोणपक्षाश्रयेण पा-
रणं कैमुतिकन्यायव्याख्यानात् । महानिशातः प्रागन्यतरान्ता-
लाभे तु रात्रिपारणनिषेधातिक्रमस्य निर्वीजत्वात् ‘तिथ्यन्ते चो-
त्सवान्ते च’ इति वाक्याज्जागरान्ते दिवमेति न द्वयोर्विरोध इति तु
केचित् । वस्तुतस्तु रात्रिपारणनिषेधवाक्याभिरोधेर्नैव व्याख्यानं
सम्भवति । अर्धरात्रे यदा निश्चययोरिच्छेदस्तदाऽपरेऽहनि पारण-
मिति ह्यन्वयः । अर्धरात्रेऽपरेऽहनीति तु नान्वयः । एकं पदमेकत्रा-
न्वितं विना बलवदनुपपत्तिमन्वत् नान्वेतीति न्यायात् । “एकैक
मन्याश्चमसांश्चमसिनो भक्षयेति अर्थेनस्य हारियोजनस्य सर्वे एव
लिप्सन्ते” इत्यत्र चमसिपदस्य हारियोजनान्वयवारणाय तन्न्या-
यस्य तृतीये व्युत्पादितत्वात् । तत्र निश्चयपीन्यपिश्च स्वार्थत्यागे-
नान्यार्थपरत्वात्कैमुतिकन्यायाद् दिवमेव पारणार्थः । वस्तुतो रोहि-
णीनक्षत्रमात्रव्रत एव तेन रात्रिपारणा बोध्यते ।

‘सर्वेष्वेवोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते ।’

अन्यथा पुण्यहानिः स्यादने भानृतपारणान् ॥’

इति वचनात् । पारणपारणमिति पाठ आहारं विना शरीर-
स्य धारणम्=उपवासः, तदुत्तरदिने चतुर्थकालभोजनविधिना
विहितं भोजनं=पारणम् । व्रतविशेष इत्यर्थ इति तु केचित् । ग्रन्थ-
स्त्वित्थं योज्यः—परदिने अष्टम्यादिमध्ये पारणाप्राप्तौ ‘अतोऽन्य-

अशक्तौ तु—

‘तिथ्यन्ते तिथिभान्ते वा पारणं यत्र चोदितम् ।

यामत्रयोर्ध्वगामिन्यां प्रातरेव हि पारणा ॥’

स एवोत्सवान्तः—

*‘तिथ्यन्ते वो*त्सवान्ते वा व्रती कुर्वीत पारणम् ।’

इति कालादर्शोक्तेश्चेति सङ्क्षेपः ॥

अष्टम्यां विशेषो हेमाद्रौ भविष्ये—

‘*ततोऽष्टम्यां तिलैः स्नातो नद्यादौ विमले जले ।

था पारणायाम्’ इत्यादिदर्शनादन्तापेक्षायामुभयान्तो मुख्यः ।
तिथिरष्टगुणमिति वचनात् । अन्यतरान्तस्तु गौणः । ‘भान्ते कुर्या-
त्तिथेर्वापि’ इति वचनात् अथ वा यदि वोभयान्तोऽन्यतरान्तो वा
रात्रौ तदाऽप्यपरेऽहन्येव दिवैव तिथ्यृक्षयोरिति वचनात् । तत्रार्थ-
रात्रशब्दस्य रात्र्यर्थकत्वात् । तत्रापि यत्रार्थरात्रात्प्रागुभयान्त-
स्तत्रार्थरात्रवारणाय तथैव व्याख्येयत्वात् । सर्वेष्विति प्रतीक-
धारणं तेनान्यविषयमित्यस्य दर्शितश्लोकान्तर्गतम् ‘ऋते धातृक्ष-
पारणम्’ इत्येतन्नैतदुपवास विषयं किन्तु केवलरोहिण्युपवास-
विषयमित्यर्थः । मुख्येति यत्रान्यतरान्ते गौणकाले दिवा उभयान्तो
मुख्यकालस्तु रात्रौ तत्रान्यतरान्ते गौणकाले एकवाक्यताद्वारा
मुख्यत्वप्रत्ययार्थमित्यर्थः । तत्त्वं त्वित्यादि तु मतान्तरमिति
*तिथ्यन्ते=अन्यतरान्ते । *उत्सवान्ते=जागरान्ते । एकतरा-
विगमेऽपि शेषिविरोधापत्तिवारणाय । एतदेव

‘तिथ्यन्ते तिथिभान्ते वा पारणं यत्र चोदितम् ।

यामत्रयोर्ध्वगामिन्यां प्रातरेव हि पारणा ॥’

इति गीयते माधवाचार्यैः । उत्सवान्तस्यैव प्रातस्त्वात् या-
मत्रयेत्यशक्तेर्विवरणाच्च । एतन्निर्मूलमेवेति तु विवेचने ।

*तत इति पूर्वोक्तनियमाश्च

४८० सटीकनिर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे-

सुदेशे शोभनं कुर्याद्देवक्याः *मृतिकागृहम् ॥
तन्मध्ये*प्रतिमा स्थाप्या सा चाप्यष्टविधा स्मृता ।

‘सप्तम्यां लघुभुक्कुर्यादन्तर्धानपूर्वकम् ।

उपवासस्य नियमं रात्रौ कृत्वा जिनेन्द्रियः ॥’

इत्यादयः । परेषुः कृतनित्यक्रियः

‘सूर्यः सोमो यमः कालः सन्ध्ये भूतान्यहः क्षपाः ।

पवनो दिक्पतिर्भूमिराकाशं खचरा नगाः ॥

ब्राह्मं शासनमास्थाय कल्पन्वापिह भञ्जिषिम् ॥’

इति पठेत् । एतदेव सूर्यादिदेवताभ्यो व्रतनिवेदनं गीयते ।

तत आचम्य माणानायम्य प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा दर्भपाणिः
फलपुष्पाक्षतं वारिपूर्णं नाग्रपात्रमादाय पासागुहिरूप्य श्रीकृष्ण-
मीतये पापक्षयार्थं वा जन्माष्टमीव्रतमहं करिष्ये इति सङ्कल्पयेत् ।
सङ्कल्पेऽधिकरणतिथिरुत्तराश्विः । ततः श्राकचतुष्टयं पठेत् -

‘वासुदेवं समुद्दिश्य सर्वपापप्रशान्तये ।

उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नभस्यहम् ॥

अथ कृष्णाष्टमीं देवीं नमश्चन्द्रवरोहिणीम् ।

अर्चयित्वापवासेन भाक्ष्येऽहमपरेऽहनि ॥

एतसौ मोक्षकायोऽस्मि यद्गोविन्दत्रियोनिजम् ।

तन्मे मुञ्चतु मां त्राहि पतितं शोकसागरे ॥

आजन्म वरणं यावद् यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।

तत्प्रणाशय गोविन्द प्रसीद परमेश्वर ॥’ इति ।

ततः पात्रस्थं जलं क्षिपेत् । तत आह - *ततोऽष्टम्यामिति ।
तिलस्नानं मध्यान्ते प्रातःस्नानस्य वृत्तत्वात् । *मृतिकागृहम्=
षष्ठ्या देव्या अधिष्ठितं गृहम् । *प्रतिमेति । प्रतिमायामग्न्यु-
त्तारणसंस्कारं कुर्यात् । स च ऋग्वेदे-‘आग्निः सप्तिं वाजम्भरं
ददाति’ इति सूक्तमग्निपदहीनं पठित्वा अग्निपदसहितं पठन् स-

काञ्चनी राजनी ताञ्त्री पैत्तली मृन्मयी तथा ॥
वाक्षी मणिसयी चैव वर्णकैर्लिखिताऽथवा ।
सर्वलक्षणसंपूर्णा पर्यङ्के च पटावृते ॥
देवकीं तत्र चैकस्मिन्प्रदेशे सूतिकागृहे ।

न्ततां जलधारां पातयेदिति । प्रतिमापूजनं चाकृतप्राणप्रतिष्ठाया-
स्तस्याः प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा कार्यम् ।

‘प्रतिमायाः कपोलौ द्वौ स्पृष्ट्वा दक्षिणपाणिना ।
प्राणप्रतिष्ठां कुर्वीत तस्यां देवस्य वा हरेः ॥
अकृतायां प्रतिष्ठायां प्राणानां प्रतिमासु च ।
यथापूर्वं तथा भावः स्वर्णादीनां न देवता ॥
अन्येषामपि देवानां प्रतिमास्वपि पार्थिव ।
प्राणप्रतिष्ठा कर्त्तव्या तस्यां देवत्वसिद्धये ॥
वासुदेवस्य बीजेन तद्विष्णोरित्यनेन च ।
तथैव हृदयेऽङ्गुष्ठं दत्त्वा शश्वच्च मन्त्रवित् ॥
एभिर्मन्त्रैः प्रतिष्ठां तु हृदयेऽपि समाचरेत् ।
अस्मै प्राणाः प्रतिष्ठन्तु अस्मै प्राणाः क्षरन्तु च ॥
अस्मै देवत्वसङ्ख्यायै स्वाहेति यजुरीरयेत् ।
अङ्गमन्त्रैरङ्गिमन्त्रैर्वैदिकैरित्यनेन च ॥
प्राणप्रतिष्ठां सर्वत्र प्रतिमासु समाचरेत् ।’

बीजेन=मूलमन्त्रेण ।

‘प्रणवादिनमोऽन्तं च चतुर्थ्यन्तं च सत्तम ।

देवतायाः स्वकं नाम मूलमन्त्रः प्रकीर्तितः ॥’

इति तल्लक्षणम् । यदा स्वहृदये पूजा क्रियते तदा हृदयेऽङ्गुष्ठं द-
त्त्वा मन्त्राः पठनीयाः । प्रतिमायां तु कपोलौ स्पृष्ट्वेति विशेषः ।
एतच्च श्रीकृष्णमभिप्रेत्य देवक्यादिप्रतिमासु अग्न्युत्तारणान्तरं
तत्तन्मूलमन्त्रान् वैदिकमन्त्रांश्च पठेत् । अस्मैइत्यस्य स्थाने चतु-

*प्रसूतां च प्रसूतां च स्थापयेन्मन्त्रकोपरि ॥
 *मां तत्र बालकं मुनिं पर्यङ्के स्तनपायिनम् ।
 यशोदां तत्र चैकास्मिन्पदेशे सृतिकागृहे ॥
 तद्वत् कल्पयेत्पार्थ प्रसूतवरकन्यकाम् ।
 कश्यपो वसुदेवोऽयमदिति शैव देवकी ॥
 शोभा वै बलभद्रोऽयं यशोदा क्षितिरन्वभूत् ।
 नन्दः प्रजार्पितदेशो गर्गश्चापि चतुर्मुखः ॥
 *गौरिर्नतुः कुञ्जरश्चैव दानवाः शस्त्रपाणयः ।
 लेखनीयाश्च तथैव कान्तिपा यमुनाहरे ॥
 *इत्येवमादि यान्तिनिल्लक्षणे चरितं मम ।
 लेखयित्वा प्रयत्नेन पूजयेद्भक्तिनन्तरः ॥
 मन्त्रेणानेन कौन्तेय देवकीं पूजयेन्नरः ।

ध्यान्तं तत्तदेवतानामयुक्तं स्वाहान्तं मन्त्रं पठन प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात् ।
 प्रसूतां=देवकीम् । *प्रसूतां=मंजातक्षीराम् । *मां तत्रेति ।
 ध्याने उपयोगः ।

*गौरिरिति । एतं च मोहितास्तत्र लेख्याः ।
 'तत्र कंसानियुक्ताश्च मोहिता योगनिद्रया ।'
 इति वाक्यशेषात् । गोपादयस्त्वन्मोहिता लेख्या इत्यर्थः ।
 लेखश्च काञ्चनादिप्रातिमाभिर्विकल्पितं प्रतिपान्वात् । पूर्वोक्तस्यासा-
 वश्यकत्वमाह *इत्येवमिति । *पूजयेदिति । पूजा च प्राणप्र-
 तिष्ठोत्तरं कार्या । ताम्बूलदाक्षिणा च पूजामाहुष्याय विनाद्वासन-
 सुपचारान्निवेदयेत् । उद्वासनं तु परेऽहं कार्यम् । तत्र देवकीं वसु-
 देवं यशोदां नन्दं सुप्रश्रीकृष्णं बलदेवं चण्डिकां च पृथक्कृतस्नात-
 मन्त्रेण पर्यङ्कादेः प्रातिमादेशाशक्तौ फलेषु अक्षतपुञ्जेषु वा पूजयेत् ।
 'कुर्यात्पूजां विधिज्ञश्च सर्वपापापनुत्तय ।
 देववर्यं वसुदेवाय वासुदेवाय चैव हि ॥

*गायद्भिः किन्नराद्यैः सततपरिवृता वेणुवीणानिनादैः
शृङ्गारादर्शकुम्भप्रवरवृतकरैः किंकरैः सेव्यमाना ।
पर्यङ्के स्वास्तृते या मुदिततरमुखी पुत्रिणी सम्यगास्ते,
सा देवी देवमाता जयति सुतनया देवकी कान्तरूपा ॥
पादौ संवाहयन्ती श्रीर्देवक्याश्चरणान्तिके ।
निषण्णा पङ्कजे पूज्या नमो देव्यै श्रिये इति ॥

बलदेवाय नन्दाय यशोदायै पृथक् पृथक् ॥'

इति भविष्योत्तरात् । श्रियं च 'नमो देव्यै श्रियै' इति मन्त्रेण ।
अन्येषां तु विशिष्यमन्त्रानुक्तावपि 'गर्गाद्यावाहितदेवताभ्यो नमः'
इति मन्त्रेणापि । *गायद्भिरिति ध्यानम् । भविष्ये एकवच-
नमन्त्रा दर्शिताः ।

'विध्यन्तरमपीच्छन्ति केचिदत्रैव सूरयः' ।

इत्युक्त्वा

'योगेश्वराय देवाय योगानां पतये विभो ।

योगोद्भवाय निखाय गोविन्दाय नमो नमः ॥'

इति स्नाने,

'यज्ञेश्वराय यज्ञाय तथा यज्ञोद्भवाय च ।

यज्ञानां पतये नाथ गोविन्दाय नमो नमः ॥'

इति धूपादौ,

'विश्वेश्वराय विश्वाय तथा विश्वोद्भवाय च ।

विश्वस्य पतये तुभ्यं गोविन्दाय नमो नमः ॥'

इति नैवेद्ये, गारुडे तु 'यज्ञाय यज्ञेश्वराय यज्ञपतये यज्ञसम्भ-
वाय गोविन्दाय नमो नमः' इत्यर्घ्ये 'धर्माय धर्मेश्वराय धर्मपतये
धर्मसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः' इति स्वाहान्तस्तिलहामे,
'सोमाय सोमेश्वराय सोमपतये सोमसम्भवाय नमोनमः' इति चन्द्र-

*अर्धरात्रे वसोधारां पानयेद् गुह्यमर्पिषा ।

*नाडीवर्धपनं पृष्ठी नामादः करणं मम ॥

*ततो मन्त्रेण वै दद्याच्चन्द्रायाद्यं समाहितः ।

शङ्खे तोयं समादाय संपूज्य कुञ्जचन्दनम् ॥

जानुभ्यां धरणीं गत्वा चन्द्रायाद्यं निवेदेयत् ॥

क्षारोदाण्यसंभृत अत्रिगोत्रमनुजम् ।

गृहाणाद्यं शशाङ्केन्द रोहिण्या माहृतो मम ॥

ज्योत्स्नाय नमस्तुभ्यं नमस्ते ज्योतिषां पते ।

नमस्ते रोहिणीकान्त अद्यै नः प्रतिगृह्यताम् ॥

यथा पुत्रं हरिं लब्ध्वा प्राप्ता ते निर्गतिः परा ।

तामेव निर्गतिं देहि सुपुत्रं दर्शयस्व मे ॥

इति देवक्यर्घ्यः ।

‘ततः पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा ग्रामे ग्रामे प्रपूजयेत् ।

प्रभातं ब्राह्मणान् शक्त्या भोजयेद्भक्तिमान्नरः ॥’

‘ॐ नमो वासुदेवाय गोब्राह्मणादिनाय च ।

शान्तिरस्तु शिवं ध्यातुं इत्युक्त्वा मां विसर्जयेत् ॥’

इदं प्रतिमासकृष्णाष्टम्याभ्युक्तं मदनरत्ने बह्विपुराणे

पूजायां मन्त्रा उक्ताः । *अर्धरात्रे इति । ततो गव्यघृतेना-

ग्नौ वसोधारां कुर्यात् । कचिद्गुह्यमर्पयेति पाठः । *नाडीति ।

जातकर्मनालच्छेदनपृष्ठीपूजानामकर्मोदीनि संक्षेपेण । *तत इति ।

चन्द्रोदये प्रतिमादौ रोहिणीसहितं चन्द्रं सम्पूज्य ‘जानुभ्यां धर-

णीं गत्वा’ शङ्खे तोयमित्यादिचन्द्रार्घ्योत्तरं च

‘ज्योत्स्नायाः पतये तुभ्यं ज्योतिषां पतये नमः ।

नमस्ते रोहिणीकान्त मुधावास नमोऽस्तु ते ॥

नमो मण्डलदीपाय शिरोरत्नाय धूर्जटेः ।

कलाभिर्वर्धमानाय नमश्चन्द्राय चारवे' ॥

इति मन्त्राभ्यां प्रणमेत्, देवक्यद्योत्तरं देवकीं च प्रणमेत् ।
देवक्यद्यो नावश्यक इति केचित् । ततः—

‘अनघं वामनं शौरिं वैकुण्ठं पुरुषोत्तमम् ।

वासुदेवं हृषीकेशं माधवं मधुसूदनम् ॥

वाराहं पुण्डरीकाक्षं नृसिंहं दैत्यसूदनम् ।

दामोदरं पद्मनाभं केशवं गरुडध्वजम् ॥

गोविन्दमच्युतं कृष्णमनघं चापराजितम् ।

अधोक्षजं जगद्धीजं सर्गस्थित्यन्तकारणम् ॥

अनादिनिधनं विष्णुं त्रिलोकेशं त्रिविक्रमम् ।

नारायणं चतुर्बाहुं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥

पीताम्बरधरं नित्यं वनमालाविभूषितम् ।

श्रीवत्साङ्गं जगत्सेतुं श्रीकृष्णं श्रीधरं हरिम् ॥

प्रपद्येऽहं सदा देवं सर्वकामप्रसिद्धये ।

प्रणमामि सदा देवं वासुदेवं जगत्पतिम् ॥

इति मन्त्रैः स्वनामकीर्तनपूर्वकं प्रणम्य

त्राहि मां सर्वलोकेश हरे संसारसागरात् ।

त्राहि मां सर्वपापघ्न दुःखशोकार्णवात्प्रभो ॥

सर्वलोकेश्वर त्राहि पतितं मां भवार्णवे ।

देवकीनन्दन श्रीश हरे संसारसागरात् ॥

त्राहि मां सर्वदुःखघ्न रोगशोकार्णवाद्धरे ।

दुर्गतांस्त्रायसे विष्णो ये स्मरन्ति सकृत् सकृत् ॥

सोऽहं देवातिदुर्वृत्त त्राहि मां शोकसागरात् ।

पुष्कराक्ष निमग्नोऽहं मायाविज्ञानसागरे ॥

त्राहि मां देव देवेश त्वत्तो नाऽन्योऽस्ति रक्षिता ।

यद्भाल्ये यच्च कौमारे यौवने यच्च वार्धके ।

तन्पुण्यं यदिवासीतु पापं हर हृत्पापुत्र ॥

इति प्राथम्यं सावित्रेण स्नानपुमाण्यवगादिभिरतिवाहयेत् ।
ततः परदिने प्रातः स्नानादिनित्यकृत्यं कृत्वा पुनः सपरिवारं
श्रीकृष्णं यथाविभवं संपूज्य यथाविभवं चाण्डकामहोत्सवं कृत्वा
यथाशक्ति ब्राह्मणान्गण्ड्य भोजयित्वा तस्यः सुतर्पणमदिनीधितुव-
न्नादि यथाऽष्टं तत्कृष्णो मे प्रीयतामिति दत्त्वा मां प्रति

ये देवं देवकी देवी वसुदेवादर्जी जनन् ।

भौमस्य ब्रह्मणो गुण्यं तस्य ब्रह्मात्मने नमः ॥

ॐ नमो वामुदेवाय गोब्राह्मणादताय च ।

जगद्धिनाय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः ॥

शान्तिरस्तु शिवं चास्तु इत्युक्त्वा ब्राह्मणान् विमृश्य इष्टैः सह
स्वयं पापणं कुर्यादत्यर्थः । सुजन्यं वामुदेवायेति पाठान्तरम् ।
अङ्गदेवताविमर्जनं कार्यम् । श्रीकृष्णमालमादिदानं तु विसर्जनम-
कृत्येव । एवं श्रीकृष्णमालमाया अवायेत्येव 'ॐ कृष्णाय नमः' इति
मन्त्रेण 'ॐ वामुदेवाय' इति मन्त्रेण वा तादृमर्जनमपि । उद्यापनं
तु नैतस्यानुक्तत्वात् ।

'यदि बोद्यापनं नोक्तं व्रतानुगुणवश्चेत् ।'

इत्यादिमागुक्तत्वादुद्यापनमावश्यकीमात्रं स्मार्त्ताः । व्रतभङ्गे-
तूक्तमथवा सम्पूर्णानुष्ठानं कार्यम् । युधिष्ठिर उवाच—

संपूर्णनामनुष्ठानं व्रतानां च जनादेन ।

कुरुमसादं गुह्यविमतन्म वक्तुमर्हसि ॥

श्रीकृष्ण उवाच—

साधु साधु महाबाहो कुरुराज युधिष्ठिर ।

रहस्यानां रहस्यं ते कथयामि व्रतं तव ॥

किञ्चिद्भग्नं प्रपादेन यद् व्रतं व्रतिनां व्रतम् ।

तत्संपूर्णं भवेत्सर्वं कृतेनानेन पाण्डव ॥

काञ्चनं रुप्यकं वाऽथ शिल्पिना तु घटापयेत् ।

भग्नव्रतस्य यो देवस्तत्स्वरूपं विनिर्मितम् ॥

द्विभुजं पङ्कजारूढं सौम्यं प्रहसिताननम् ।

द्विभुजमितिचतुर्भुजादेरुपलक्षणम् ॥

निष्पादितं शिल्पिना च तस्मिन्नेव दिने पुनः ।

तन्मासे तु पुनः प्राप्ते ब्राह्मणो विधिना गृहे ॥

स्नापयेत्पयसा दध्ना घृतक्षौद्ररसाम्बुभिः ।

गन्धचन्दनपुष्पैश्च पूजां कुर्यात्समाहितः ॥

पूजा चाग्न्युत्तारणभाणप्रतिष्ठानन्तरं कार्येत्युक्तम् ।

अर्घ्यं प्रदद्यात्तन्नाम्ना मन्त्रेणानेन पाण्डव ।

शरणं वः प्रपन्नोऽस्मि कुरुष्वान्न दयां पुनः ॥

प्रपन्नो भवभीतस्य भिन्नचर्यव्रतस्य च ।

कुरु प्रसादं सम्पूर्णं व्रतं संजायतां मम ॥

तपश्छिद्रं जपश्छिद्रं यश्छिद्रं यज्ञकर्मणि ।

तत्सर्वं त्वत्प्रसादेन सम्पूर्णं जायतां मम ॥

पूर्वदक्षिणपश्चान्मु उत्तरे च बलिं हरेत् ।

उपर्यधस्तात्सर्वेभ्यो दिक्पालेभ्यो नमो नमः ॥

इदमर्घ्यमिदं पाद्यं तेभ्यस्तेभ्यो नमो नमः ।

पादौ च जानुनी चैव कटिं शीर्षं च वक्षसि ॥

कुक्षिं तु हृदयं पृष्ठं वाक्कक्षश्च शिरोरुहान् ।

पूजयित्वाऽस्य देवस्य ततः पश्चात् क्षमापयेत् ॥

पूजितस्त्वं यथाशक्त्या नमस्तेऽस्तु सुरोत्तम ।

ऐहिकामुष्मिकीं देव कार्यासिद्धिं दिशस्व मे ॥

एवं क्षमापयित्वा तु देवं साष्टाङ्गमानमेत् ।

तन्मूर्तिं चापि विप्राय विधिवत् प्रतिपादयेत् ॥

स्थित्वा पूर्वमुखो विप्रो गृहीयाद्दर्भपाणिना ।

दर्भयुक्तेन पाणिनेत्यर्थः ।

*प्रतिमासं च ते पुत्रामष्टम्भां यः करिष्यति ।

विप्रहस्ते पयच्छेन दाता चरांतरामुखः ॥

मन्त्रेणानेन कान्तेय गोपतामः प्रयत्नतः ।

इदं व्रतं मया खण्डं कृतपापीन्पुरा द्विज ॥

तत्परं पूर्णमेवास्तु तव मूर्तिवदानतः ।

वाग्यं पूर्णमनो वृथाह व्रतनानेन ते पुत्र ॥

सम्पूर्णं स्यान्वस्मादेन तव पूर्णो मनोऽप्याः ।

ब्राह्मणा यन्प्रभावन्ते तन्मन्यन्ते दिवौकसः ॥

सर्वदेवमया विधा न तद्वचनमन्यथा ।

जलाभिः सारतां नीतः पावकः सर्वभक्षताम् ॥

सहस्रनेत्रः शक्रोऽपि कृता विषमहात्मभिः ।

ब्राह्मणानां तु वचनाद् ब्रह्महत्या विनश्यति ॥

अश्वमेधफलं साधुं लभन्ते नात्र भंशयः ।

व्यामनाल्पीकितवनान्पराशरवांसष्टयोः ॥

गर्गगात्रमर्धम्यात्रकश्यपाङ्गिरसस्तथा ।

वचनास्त्राग्दादीनां पूर्णं भवतु मे व्रतम् ॥

एवं विधिविधानेन गृहीत्वा ब्राह्मणो व्रजेत् ।

दाता तत्पयमेन्मरि ब्राह्मणस्य गृहं स्वयम् ॥

ततः पञ्चमहायज्ञाश्रितोऽज्ञानादिकम् ।

एवं यः कुरुते भक्त्या व्रतमेवञ्जरांतप ॥

तस्य सम्पूर्णतां याति तद्वचनं यन्पुरा कृतम् ।

खण्डं सम्पूर्णतां याति यसञ्च व्रतद्वयते ॥

भग्नानि यानि मदमोहवशाद् गृहीत्वा

जन्मान्तरंऽपि नरेण समन्तरेण ।

सम्पूर्णपूजनपरस्य पूरां भवन्ति

सर्वव्रतानि परिपूर्णफलप्रदानि ॥' इति ।

*प्रतिमासं चाति । चण्डिकां प्रति श्रीकृष्णवाक्यम् । भार-

मम चैवाखिलान्कामान्स संप्राप्स्यत्यसंशयम् ॥'

तथा—

‘अनेन विधिना यस्तु प्रतिमासं नरेश्वर ।

करोति चत्सरं पूर्णं यावदागमनं हरेः ॥

दद्याच्छ्रद्धयां सुसंपूर्णां गोभी रत्नैरलंकृताम् ॥’

इति जन्माष्टमीव्रतम् ॥

भाद्रामावास्यायां कुशग्रहणमुक्तं हेमाद्रौ हारीतेन-

‘*मासे नभस्यमावास्या, तस्यां दर्भोच्चयो मतः ।

म्भस्त्वस्य रोहिणीयुताष्टम्याम् । अत्रोत्पङ्गावस्थितचतुर्भुजबालस्व-
रूपश्रीकृष्णाया देवक्याः प्रतिमा, तत्र श्रीकृष्णपूजादि, देवक्यर्घ्यः,
प्रतिमादानादि ।

‘ततः पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा यामे यामे प्रपूजयेत् ।’ इति ।

सुवासिनीनामपि एतद्व्रते अधिकारः । अयं विशेषः—उक्तपूजो-
त्तरमरुणोदये रक्तवस्त्रं परिधाय स्वां स्वां प्रतिमां गृहीत्वा नदीतीरं,
महत्सरो वा गत्वा तत्र स्वयं स्नात्वा प्रतिमां स्नापयित्वा किञ्चि-
द्विहस्य सह प्रतिमया स्वं स्वं गृहभागस्य मध्वाज्यपरिचक्षुविकार-
संस्कृतं यवान्नं बन्धुभिः सह भुञ्जीरन्निति । पञ्चमृतिकापूजायां
जन्माष्टम्यां मृतिकागोकुलपूजा कार्या । इति जन्माष्टमी ।

*मासे इति । यत्तु शङ्कः—

‘अमायां चैव न छिन्द्यात्कुशांश्च समिधस्तथा ।’

इति, तत्तत्कालकर्मातिरिक्तपरम् ।

‘कुशान् काशांश्च दूर्वाद्यान् गवार्थं च तृणादिकम् ।

निषिद्धे चापि गृह्णीयादमावास्याहनि द्विजं ॥’

इति जाबाल्युक्तेः । वनस्पतिसंज्ञकमुहूर्ते च निषेधः ‘वन-
स्पतिगते सोमे’ इति वक्ष्यमाणवचनात् । मरीचिः—

‘आर्द्रान् लुनीयाद्रात्रौ च लुनीयाद्वापि सम्ध्ययोः ।’

४९० सटीकनिर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे-

*अथातयामासने दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः ॥
नभः श्रावणः । तेन दशान्तमासं जन्माष्टम्यनन्तरं
दर्शा लभ्यन्ते । *मदनरत्ने तु-

‘मासं नभस्येऽमावास्या, तस्यां दर्भोच्चयो मतः ॥
इति मरीचिवाक्यमुक्तम् । नभस्यो=भाद्रपदः । तेन
महालयान्तर्गतदर्शा लभ्यन्ते । गौणमुख्यचान्द्राभ्यामेक
एव दर्श इत्यन्ये ॥

भाद्रपदशुक्लतृतीयायां हरितालि(१)काद्यतम् । तत्र
परा ग्राह्या ।

‘मुहूर्तेमात्रसंवेऽपि दिने गौरीव्रतं परं ।
शुद्धाधिकायामप्येवं गणयोगप्रशंसनात् ॥’

पाद्ये-

‘न दर्भान्द्रोऽरुद्रो न पिबेत्कापिलं पयः ।’

*अथातयामाः=उपयुक्ताः अपि अपवादं विहायान्यत्र
प्रयोज्याः ।

सपिण्डपुष्पकुशादीनां द्वितीयः पहरो मतः ।

इत्युक्तेस्तथापिनी अथा ग्राह्या, अत्रिकमग्रं । *मदनरत्ने त्वि-
ति तु नाऽरुचिः । शुक्रादिकृष्णादिमासभेदेन एकस्यैव चान्द्रस्य
ग्रहीतुं शक्यत्वात् ।

भाद्रशुक्लपतिपदि रुद्रव्रतं, तत्र पूर्वविद्धा ग्राह्या ।

‘रुद्रव्रतेषु सर्वेषु कर्तव्या सम्मुखी तिथिः ।

(१) हरितालिकति । एतदन्वर्थकं नाम ‘आलिभर्द्दरिता यस्मात्त-
स्मात्स्य हरितालिका ।’ इति यचनात् । अत्र च भवानोशिष्याः पूजा, मन्त्रः
‘मन्दारमालाकुण्डितालकायै कपालमालाङ्कितशेखराय । दिव्याम्बरायै
च दिगम्बराय नमः शिवायै च नमः शिवाय ॥’ इति तरकथायामुक्तः ।

इति माधवोक्तेः । चतुर्थीयुक्तायां फलाधिक्यम् ।
माधवीये आपस्तम्बः—

‘चतुर्थीमहिता या तु सा तृतीया फलप्रदा ।

अवैधव्यकरा स्त्रीणां पुत्रपौत्रप्रवर्धिनी ॥’

द्वितीयायोगे प्रत्यवायमाह स एव—

‘द्वितीयाशेषसंयुक्तां या करोति विमोहिता ।

सा वैधव्यमवाप्नोति प्रवदन्ति मनीषिणः ॥’ इति ।

‘आद्या मधुस्रावणिका कज्जली हरितालिका ।

चतुर्थीमिश्रिता स्त्रीभिः*दिवानक्ते विधीयते ॥

तृतीया नभसः शुक्ला मधुस्रावणिका स्मृता ।

भाद्रस्य कज्जली कृष्णा, शुक्ला च हरितालिका ॥’

इति दिवोदासोदाहृतवचनाच्च ॥

*भाद्रशुक्लचतुर्थी मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या ।

‘प्रातः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्नं पूजयेन्नृप ।’

इति हेमाद्रौ भविष्ये तत्रैव पूजोक्तः । मदनरत्नेऽप्येव-

अन्येषु व्रतकल्पेषु यथोद्दिष्टमुपावसेत् ॥’

इति ब्रह्मवैवर्तात् । आद्या=परेद्युरौदयिकी, मधुस्रावणिकेत्यत्र
दन्यः सकारो न तु तालव्यः शकारः । मधुस्रवारुधेन्युक्तेः ।
*दिवानक्ते=अहोरात्रसाध्ये व्रते । *भाद्रस्येति ‘नभसः कज्ज-
ली कृष्णा’ इति दिवोदासपाठाच्छ्रावणकृष्णतृतीया कज्जली-
ति कृत्यरत्नावली ।

वरदेति ।

‘सुरासुरानाप्नुवतो गणेशं बुद्धिपूर्वकम् ।

तस्यां प्रादाद्वरं यस्मात्तस्माद्वरचतुर्थिका ॥’

इति पुराणान्तरे तद्विवरणात् ।

*अंशेनेति । परेद्युरधिकव्याप्तौ परेद्युराधिक्यादिति के-

४९२ मटीकनिर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे-

म् । परदिने एवांशिनः साकल्येन वा मध्याह्नव्या-
प्त्यभावे सर्वपक्षेषु पूर्वाश्राया । तथा च बृहस्पतिः—

‘चतुर्थी गणनायस्य मातृविद्धा प्रशस्यते ।

मध्याह्नव्यापिनी चत्सयात्परतश्चेत्परं ऽहनि ॥’ इति ।

‘मातृविद्धा प्रशस्ता स्याच्चतुर्थी गणनायके ।

मध्याह्ने परतश्चेत्सयात्तामाविद्धा प्रशस्यते ॥’

इति माधर्वाण्ये मृत्यन्तराद्य । तत्र गणेशरूपं स्कान्दे—

‘एकदन्तं शूर्पकर्णं नागपञ्चोपवीतनम् ।

पाशाङ्कुशभरं देवं ध्यायेत्सिद्धिर्द्धावि(१)नायकम् ॥’ इति ।

इयं रीतिर्माधर्वाण्येन प्रशस्ता ।

‘भाद्रशुक्लचतुर्थी या मौमेनाकेण वा युता ।

महती माऽथ विजेशमर्चित्वेष्टं तमेतरः ॥’

इति निर्णयामृतं वाराहोक्तः ।

अथ चन्द्रदर्शने निर्णयम् । तथा चापराके साकल्येणः—

‘असिद्धादित्यं शुक्लपक्षे *चतुर्थ्या चन्द्रदर्शनम् ।

चित् । या तु पूर्वपक्षः किञ्चिन्मध्याह्ने व्याप्य पश्चिमः कृत्स्नं म-
ध्याह्ने व्याप्योक्तं सा परा; संपूर्णकर्मकालव्याप्तः । संदिग्धे हि ‘मा-
तृविद्धा प्रशस्यते’ ‘मातृविद्धा प्रशस्ता स्यात्’ इत्यादीनि प्रवर्तन्ते ।

असिद्धादित्यं इति । कन्यादि-र्यासिद्धादित्यशब्दयोः चान्द्रो
भाद्रपद इत्यर्थः । *चतुर्थ्यामित् । अत एव कृत्यरत्नाव-

(१) अत्र ‘मृन्मयान्दमुनीं प्राणानिष्टापूर्वकं विनायकं षोडशोप-
चारैः संपूर्णकर्मोत्पन्नं नैवेद्यं दत्त्वा समन्था एकविंशतिदूर्वा गृही-
त्या—गणनायकायमापुत्रायामनाशनाय विनायकायशपुत्राय सर्वसि-
द्धिदायकदन्तायमवकथाय मृषकथाहनाय कुमारगुरुये’ इति दशनाम-
भिर्दूर्वायां द्रव्यं दत्त्वा समन्थाविंशष्टामेकां दूर्वां मुनदशनामभिः समर्पयेत् ।
दश मातृकान् विप्राय दत्त्वा दश स्वयं भुञ्जीत’ इति संक्षेपतः पू-
जाविधिर्धर्मसिन्धोयुक्तः । विस्तरस्तु वलराजादिग्रन्थेभ्योऽवगन्तव्यः ।

मिथ्याभिदूषणं कुर्यात्तस्मात्पश्येन्न तं तदा ॥

चतुर्थ्यां न पश्येदित्यन्वयः । प्रधानक्रियान्वयला-
भात् । तेन चतुर्थ्यामुदितस्य पञ्चम्यां न निषेधः ।
गौडा अप्येवमाहुः । पराशरोऽपि—

‘कन्यादित्ये चतुर्थ्यां तु शुक्ले चन्द्रस्य दर्शनम् ।

मिथ्याभिदूषणं कुर्यात्तस्मात्पश्येन्न तं तदा ॥

तद्दोषशान्तये सिंहः प्रसेनामिति वै पठेत्’ । इति ।

श्लोकस्तु विष्णुपुराणे—

‘सिंहः प्रसेनमवधीतिसहो जाम्बवता हतः ।

सुकुमारक मा रोदीस्तव ह्येषः स्यमन्तकः ॥’ इति ॥

भाद्रपदशुक्लपञ्चमी=ऋषिपञ्चमी । सा मध्याह्नव्या-
पिनी ग्राह्या ।

‘पूजाव्रतं पु सर्वेषु मध्याह्नव्यापिनी तिथिः ।’

इति माधवीये हारीतोक्तः । दिनद्वये तत्त्वे *हेमा-
द्रिमते परा । ‘सिता परयुता स्यात्पञ्चमी’ इति दीपि-

त्याम्—

‘पञ्चाननगते भानौ पक्षयोरुभयोरपि ।

चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नेक्षितव्यः कदाचन ॥’

इति निर्दिष्टतत्त्ववाक्ये चतुर्थ्यां नेक्षितव्य इति सम्बन्ध इति
व्याख्यातम् । दिवादर्शने च न दोषः । सकृत्पाठेऽपि तन्निवृत्तिः ।
पाठश्च प्राङ्मुखेनोदङ्मुखेन वा कार्यः । तथा च पुराणान्तरम्—

‘ततश्चतुर्थ्यां रात्र्यां तं प्रमादाद्वीक्ष्य मानवः ।

पठेत्पौराणिकं वाक्यं प्राङ्मुखो वाऽप्युदङ्मुखः ॥’ इति ।

सिंहः प्रसेनमिति मन्त्रेणामन्त्रितं जलं पिबेत्, स्यमन्तको-
पाख्यानं च श्रोतव्यमाचारादिति स्मार्ताः ।

*हेमाद्रीति । तत्त्वं तु सामान्यनिर्णये दर्शितम् । वस्तुत-

४०४ सटीकनिर्णयामनुष्ठिनीपपरिच्छेदे-

कोक्तेः । माधनमते पूर्वा । 'सर्वत्र पञ्चमी पूर्वा' इत्युक्तेः ।
युग्मवाक्यान्निर्णयस्तु युक्तः । कृषिपञ्चमी षष्ठीयुतेवेति
दिवोदासः । *अत्र कृषीन्प्रतिमास्तु पूजयित्वाऽकृष्टभू-

स्तु मध्यान्हव्यापिनी ग्राह्या ।

'पूजाव्रतेषु सर्वेषु मध्यान्हव्यापिनी तिथिः ।'

इतिवचनात् मनुष्यदेवत्यत्वाच्च । मध्याह्नव्याप्त्या निर्णयाभावे
तु पूर्वविद्धा ग्राह्या युग्मवाक्यात् । *अत्रेति ।

'नमस्ये शुक्लपक्षे तु यदा भवति पञ्चमी ।

नद्यादिषु तदा स्नानं कृत्वा नियममेव च ॥

विधाय नित्यकर्मादि गत्वा द्वारवतीमृषीन् ।

(द्वारवती=अग्निहोत्रशाला भूमनिगमनद्वारैर्वहुभिर्वृतन्वात् ।)

स्नापयेद्द्विधिवत्स्नत्वा पश्चात्पूजयेत् शुभैः ॥

चन्दनागुरुकपूरैर्विलिप्य न सुगन्धिभिः ।

पूजयेद्द्विविधैः पुष्पैर्मन्त्रधूपान्दीपकैः ॥

समान्छाद्य तथा नमैः सोपवीतयथाविधि ।

ततो नैवेद्यसंपन्नमर्घ्यं दद्यान्नुर्मैः फलैः ॥

कश्यपाङ्गविर्भरद्वाजो निश्चामित्रोऽथ गौतमः ।

जमदाग्निर्वसिष्ठश्च सप्तैते कृषयः स्मृताः ॥

गृहीताभ्यं मया दत्तं तृष्टा भवत सर्वदा ।' इति ।

'अकृष्टृष्टृथिवीजानशाकाहारं भक्ष्ययेत् ।

शयीत ब्रह्मचर्येण कृषीन् ध्यात्वा सप्ताहिनः ॥

अनेन विधिना सप्त वर्षाणि व्रतवानरेत् ॥'

इति च ब्राह्म्यात् । अत्र ब्राह्मण्यादीनां सर्वाणामधिकारः ।

'ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या शूद्रा वाऽपि वरानने' ।

इति ब्राह्म्यात् ।

माद्रशुक्लपष्टी=सूर्यपष्टी । सा परयुता, युग्मवाक्यात् ।

मिजशाकेन वर्तनम् । एवं सप्तवर्षाणि कृत्वा सप्तकुम्भेषु
प्रतिमाः सम्पूज्य परेऽहिं तत्तन्मन्त्रेणाष्टोत्तरशतं तिला-
न्हुत्वा सप्त ब्राह्मणान्भोजयेत्' इति निर्णयामृते ॥

भाद्रशुक्लषष्ठी=सूर्यषष्ठी । सा सप्तमीयुतैवाति दि-
वोदासः ।

‘शुक्ले भाद्रपदे षष्ठ्यां स्नानं भास्करपूजनम् ।
प्राशनं पञ्चगव्यस्य अश्वमेधफलाधिकम् ॥’
इति वचनात् । कल्पतरौ भविष्ये—

‘येयं भाद्रपदे मासि षष्ठी स्याद्भरतर्पभ ।

‘शुक्ले भाद्रपदे षष्ठ्यां स्नानं भास्करपूजनम् ।
प्राशनं पञ्चगव्यस्य अश्वमेधशताधिकम् ॥’
भविष्ये—

‘येयं भाद्रपदे मासि षष्ठी स्याद्भरतर्पभ ।

योऽस्यां पश्यति गाङ्गेयं दक्षिणापथवासिनम् ॥
ब्रह्महत्यादिपापैस्तु मुच्यते नात्र संशयः ।’
गाङ्गेयं=स्वामिकार्तिकम् ।
इयमेव भौमवारे विशाखावैधृतियोगे चम्पाषष्ठी । तदुक्तं स्कान्दे—

‘षष्ठी भाद्रपदे शुक्ला वैधृतेन समन्विता ।

विशाखाभौमवाराभ्यां सा चम्पेतीह कीर्तिता ॥

पञ्चम्यामेकभक्ताशीर्चम्पाषष्ठ्यामुपोषितः ।

रथे दलद्वादशके पूजयेत्सूर्यदेवताम् ॥

आदित्यस्तपनः पूषा भानुमान् भानुरर्यमा ।

विश्वचक्रोऽशुमान् देवः सहस्रांशुर्विनायकः ॥

सूरः सूर्यः स्वर्गः कर्ण्यमादित्यः प्राग् दलादिषु ।

तपनादींश्च संपूज्य सप्तम्यां जुहुयात्तिलान् ॥’ इति ।

देव इति विशेषणम् । रोगनिवृत्त्यर्थमिदं व्रतमिति प्रतीमः ।

४१६ सटीकनिर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे-

गोष्म्यां पश्यति गात्रं दक्षिणापथवासिनम् ॥
ब्रह्महत्यादिपापैस्तु मुच्यते नात्र संशयः ॥
गात्रेवः=स्वामिकातिक्रमः ॥

भाद्रपदशुक्लसप्तम्यां मुक्ताभरणवनम् । तत्र सप्तमी
पूर्वयुता आद्या । 'यणमुन्याः' इति युग्मवाक्यात् ।

भाद्रपदशुक्लाष्टमी=द्वीष्टमी । सा पूर्वा आद्या ।
'श्रावणी दुर्गनवमी द्वीष्टी च वृताशनी ॥
'पूर्वाविद्धा तु कर्तव्या । श्रावणात्रिधलेर्दिनम् ॥'
इति हेमाद्रौ वृद्धशमोक्तः ।

'शुक्लाष्टमी तिथिर्वा तु सासि भाद्रपदे भवेत् ।
द्वीष्टमी तु सा ज्ञेया नाशरा सा विधीयते ॥'
इति पुराणममुच्यते । अथ तु -

'मुहूर्ते रौहिणेऽष्टम्यां पूर्वा वा यदि वा परा ।
द्वीष्टमी तु सा काया ज्येष्ठा मृतं च वर्जयेत् ॥'
इति तत्रैवापराह उक्तम्, तत्र पूर्वोदनेऽज्येष्ठादियोगे
द्रष्टव्यम् ।

'द्वीष्टमी सदा त्याज्या ज्येष्ठास्तु दीर्घयुता ।'

अपुन्येति । 'शुक्लपक्षेऽष्टमी नैव' इत्यभ्यापनादः । वृताशनी -
होला, वादिव्रतांतादयोः रम्या तु गीतेत्यन्ते । द्वीष्टी भाद्रशुक्लाष्टमी
पूर्वा प्रागेन्युक्तं तत्रैव । भाद्रशुक्लाष्टमी ज्येष्ठामृतशून्यगीहणमुह-
ूर्तेत्यापनी प्रकीर्ति दशवर्त-अथ तु मुहूर्ते इति । विवेचन-
कृतम्तु द्वीष्टी ज्येष्ठामृतयोगार्गहनायां विदुष्ये सूर्यसमस्यस्तु-
दिने मध्याह्नव्यापिन्यां कार्यामन्याहः । अपुनोदने इति ।
रौहिणे मुहूर्ते इति शेषः । यत्र दिनद्वये रौहिणे मुहूर्तेऽष्टमी पूर्व-
दिने च ज्येष्ठादियोगस्तन्निति यावत् । दिनद्वये रौहिणे ज्येष्ठादि-
योगे पूर्वैव 'श्रावणी दुर्गनवमी' इति वचनान् । एवं परदिने

तथा—

‘ऐन्द्रर्क्षे पूजिता दूर्वा हन्त्यपत्यानि नान्यथा ।

भर्तुरायुर्हरा मूले तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥’

इति तत्रैव तन्निषेधात् । इदमगस्त्योदये कन्यार्के च न कार्यम् ।

‘शुक्ले भाद्रपदे मासि दूर्वासंज्ञा तथाऽष्टमी ।

सिंहार्क एव कर्तव्या न कन्यार्के कदाचन ॥

सिंहस्थे सोत्तमा सूर्येऽनुदिते मुनिसत्तम ॥’

कर्मकालस्पर्शाभावे ज्येष्ठादियोगेऽपि पूर्व्वेव । कर्मकालशास्त्रादिति भावः । ‘कन्यार्के च’इति निषेधो व्यर्थः । “न कन्यार्के कदाचन’इति तु ‘नान्तरिक्षे न दिवि’इतिवत् । यथा कन्यार्के न कदाचन तथा सिंहार्केऽपि अगस्त्योदयानन्तरं नेति वार्थः । लौगाक्षि-
स्त्वन्यत्राप्याह—

‘उद्यानिकाशिवपवित्रकमेघपूजा-

दूर्वाष्टमीव्रतविरूढकजागराणि ।

स्त्रीणां व्रतानि निखिलान्यपि वार्षिकाणि

कुर्यादगस्त्य उदिते न शुभानि लिप्सुः ॥’इति ।

अस्यार्थः—उद्यानिका=उद्याने स्वेष्टदेवतापूजादि, तत्प्री-
त्यर्थं ब्राह्मणभोजनादिरूपव्रतविशेषः । शिवपवित्रकम्=आषाढ-
श्रावण-भाद्रपदान्यतमचतुर्दशीविहितं शिवपवित्रारोपणम् । मेघपूजा=
व्रतविशेषः । दूर्वाष्टमी=भाद्रशुक्लाष्टमी । व्रतविरूढकं=भाद्रशुक्लचतुर्द-
शीविहितं पालीसंज्ञं कदलीव्रतम् । जागरम्=आश्विनपूर्णिमाविहितं
कोजागरम्, कार्तिकशुक्लचतुर्दशीविहितं जागरं वा । अत्रोभयत्रापि
अगस्त्योदयस्यावश्यतया विध्यनवकाशापत्तेर्विकल्पः । वार्षिका-
णि=वर्षासु भवन्ति, न तु वर्षासु भवानि इति । शरदादि-
ग्रीष्मान्तमगस्त्योदयानुवृत्तेस्तत्र स्त्रीव्रतानामनारम्भापत्तेर्विध्यन-

इति मदनरत्ने स्कान्दोक्तः ।

‘अगस्त्ये उदिते ताल पूजयेदमृतोद्भवाम् ।

वैभवं पुत्रशोकं च दश वर्षाणि पञ्च च ॥’

इति तत्रैव दोषोक्तम् । *भाद्रपदशुक्लाष्टम्यामगस्त्यो-
दये भाविनि सति पूर्वकृष्णाष्टम्यामेव कुर्यादिति हेमा-
द्रिः । द्वापिकाऽप्येवम् । इदं च व्रतं *स्त्रीणां नित्यम् ।

‘या न पूजयते दुर्वा मोक्षादहं यथाविधि ।

स्त्रीणि जन्मानि वैभवं लभते नात्र संशयः ॥

तस्मात्सम्पूजनीया सा प्रतिवर्षं बहुजनैः ॥’

इति पुराणममुच्ययात् । यदा ज्येष्ठादकं विनाऽष्टमी
न लभ्यते तदा तत्रैवाक्तम् ।

‘कर्तव्या नैकभक्तं ज्येष्ठा मृते यदा भवेत् ।

दुर्वाभ्यर्चयेन्नया न वन्द्यं दिवसं नयत् ॥’ इति ।

अत्र विधिर्मदनरत्ने भविष्ये—

‘शुभे देशे प्रजातायां दुर्वायां ब्राह्मणोत्तम ।

वकाशनिबन्धनाष्टोपग्रस्तानिकल्याणसुखां वर्षाकालीनानामेव नि-
षेधानिन्यादिति । कदा चेयं भाद्रकृष्णाष्टमी श्रितेत्यब्राह्म-
द्वेति । *स्त्रीणां भिति । स्त्रीणामेवाधिकार इति मयूखः ।
ज्येष्ठा मूलग्रहणं निषिद्धकालमात्रोपलक्षणम् । तत्राप्यपेक्षामस्वान् ।
अत्र निषिद्धयोगाभावे स्त्रीभिः स्वयमेव पूजां कृत्वाऽनग्निप-
कादिभक्षणं कार्यम् । तथोगे तु पूजा ब्राह्मणेन कार्या स्वयं त्वे-
कभक्तं कार्यमिति यस्मिन् कस्मिन् दिने यस्यां कस्यां चित्पूर्व-
स्यां पश्यां वाऽष्टम्याम् ।

‘कन्यास्यार्काऽष्टमी शुक्ला ज्येष्ठे महती स्मृता ।

अलक्ष्मीपरिहाराय ज्येष्ठां तत्र प्रपूजयेत् ॥’

इति बाणयात् । अत्र कन्यार्कयोगः स्तावकः ‘मासि भाद्रपदे’ इति

स्थाप्य लिङ्गं ततो गन्त्रैः पुष्पैर्धूपैः समर्चयेत् ॥

दध्मक्षतैर्द्विजश्रेष्ठ अर्घ्यं दद्याद्विलोचने ।

दूर्वाशमीभ्यां विधिवत्पूजयेच्छ्रद्धयाऽन्वितः ॥'

मन्त्रस्तु—

‘त्वं दूर्वेऽमृतजन्मास वान्दतासि सुरासुरैः ।

सौभाग्यं सन्ततिं देहि सर्वकार्यकरी भव ॥

यथा शास्त्राप्रशास्त्राभिर्विस्तृताऽमि महीतले ।

तथा ममापि सन्तानं देहि त्वमजरामरम् ॥’ इति ।

अत्रानग्निपक्वं भक्षयेत् ।

‘अनग्निपक्वमश्नीयादन्नं दधि फलं तथा ।

अक्षारलवणं ब्रह्मन्नश्नीयान्मधुनाऽन्वितम् ॥’

इति तत्रैव भविष्योक्तेः । भाद्रपदेऽधिमासे सति निर्णयदीपे स्कान्दे—

‘अधिमासे तु सम्प्राप्ते नभस्य उदये मुनेः ।

अर्वाग्दूर्वाव्रतं कार्यं परतो नैव कुर्याच्चित् ॥’

अत्रैव ज्येष्ठापूजोक्ता माधवीये स्कान्दे—

‘मासि भाद्रपदे शुक्लपक्षे ज्येष्ठर्क्षसंयुता ।

रात्रिर्यस्मिन्दिने कुर्याज्ज्येष्ठायाः परिपूजनम् ॥’ इति ।

इयं ज्येष्ठायोगवशेन पूर्वा परा वा ग्राह्या । *दिन-
द्वययोगे परा* । पूर्वोऽहि रात्रियोगे पूर्वैव* ।

‘नवम्या सह कार्या स्यादष्टमी नात्र संशयः ।

मासि भाद्रपदे शुक्लपक्षे ज्येष्ठर्क्षसंयुता ।

रात्रिर्यस्मिन्दिने कुर्याज्ज्येष्ठायाः परिपूजनम् ।’

चान्द्रभाद्रपदग्रहणात् । *दिनद्वयेति दिवाद्वयास्पर्शोपलक्षण-
म् । *परेति । अत्र प्रमाणं नवम्या सहेति । *पूर्वैवेति । अत्र

इति तत्रैवोक्तेः । *अस्यापवादः—

‘यस्मिन्दिने भवेज्ज्येष्ठा मध्याह्नादूर्ध्वमप्यणुः ।

तस्मिन्हविष्यं पूजा च न्यूना चेत्पूर्ववासरे ॥’ इति ।

*इदं केवलतिथौ नक्षत्रं चोक्तम् । तत्राद्यं केवल-
तिथौ कार्यम् । अन्यं केवलक्षेत्रे । तदुक्तं मात्स्ये—

‘प्रत्यान्दिकं तिथावुक्तं यज्ज्येष्ठादेवतव्रतम् ।

प्रतिज्येष्ठाव्रतं यच्च विहितं केवलाहुनि ॥

तिथाववाचरेदाद्यं द्वितीयं केवलक्षेत्रः ॥’ इति ।

अत एव मदनरत्ने भविष्ये नक्षत्रमात्रे उक्तम्—

‘मासि भाद्रपदे पक्षे शुक्ले *ज्येष्ठा यदा भवेत् ।

राशौ जागरणं कृत्वा एभिर्भविष्यैश्च पूजयेत् ॥’ इति ।

दाक्षिणात्यास्तृक्ष एव कुर्वन्ति । हेमाद्रौ स्कान्देऽपि—

‘मासि भाद्रपदे शुक्लपक्षे ज्येष्ठक्षसंयुते ।

यस्मिन्कस्मिन्दिने कुर्याज्ज्येष्ठायाः परिपूजनम् ॥’ इति ।

प्रमाणं राश्रीति । सामान्यवाक्यापवादः । *अस्य=रात्रियोगस्य ।

‘तथाष्टम्यां यदा वारो भानोज्येष्ठक्षमेव च ।

नीलज्येष्ठति सा प्रोक्ता दुर्लभा बहुकालिकी ॥’

इति तु स्तावकम् । एतच्च तिथिसापेक्षमेव व्रतं ज्येष्ठादिवशेन
पूर्व परं वा भवतीति साधनः । स्वसम्मतं मतमाह—*इदमिति ।

*ज्येष्ठा यदेति । अष्टमीसम्बन्धव्युदासः । एवम्—

‘मासि भाद्रपदे शुक्ले पक्षे ज्येष्ठक्षसंयुते ।

यस्मिन्कस्मिन्दिने कुर्याज्ज्येष्ठायाः परिपूजनम् ॥’ इति ।

‘कृतज्ञानो नरः कुर्यात्तस्यापन्यत्र वा दिने ।

भक्तियुक्तः शुचिर्भूत्वा ज्येष्ठायाः परिपूजनम् ॥’

इति च । अत्र नाष्टमीसंबन्धः । नक्षत्रमात्रापेक्षे ‘यस्मिन् कस्मिन्
दिने’ ‘तस्यापन्यत्र वा दिने’ इत्यस्य यस्यां कस्यां चित्तिथावित्य-

तथा—

‘*मैत्रेणावाहयेद्देवीं ज्येष्ठायां तु प्रपूजयेत् ।
मूले विसर्जयेद्देवीं त्रिदिनं व्रतमुत्तमम् ॥’ इति ।

मन्त्रस्तु—

‘एह्योहि त्वं महाभागे सुरासुरनमस्कृते ।
ज्येष्ठं त्वं सर्वदेवानां मत्समीपगता भव ॥
(इत्यावाह्ये ‘तामग्निवर्णाम्’ इति संपूज्य)
ज्येष्ठायै ते नमस्तुभ्यं श्रेष्ठायै ते नमो नमः ॥
शर्वायै ते नमस्तुभ्यं शांकर्यै ते नमो नमः ।
ज्येष्ठे श्रेष्ठे तपोनिष्ठे ब्रह्मिष्ठे सत्यवादिनि ॥
एह्योहि त्वं महाभागे अर्घ्यं गृह्ण सरस्वति ॥’
इत्यर्घ्यः ॥

भाद्रपदशुक्लद्वादश्यां श्रवणयोगरहितायां पारणं
कुर्यात् । ‘आभाकासितपक्षेषु’ इति दिवोदासोदाहृतव-
चनात् ।

‘उपोष्यैकादशीं मोहात्पारणं श्रवणे यदि ।

र्यात् । तत्र नक्षत्रस्य खण्डत्वेऽष्टमीभानुवारयुक् तदन्यतरयुग्वा
नक्षत्रं ग्राह्यम् ।

“तत्राष्टम्यां यदा वारो भानोज्येष्ठर्क्षमेव च ।

नीलज्येष्ठेति सा प्रोक्ता दुर्लभा बहुकालिकी ॥”

इति स्कान्दात् । नीलज्येष्ठेति नक्षत्रनामैव । न च ‘नीलज्येष्ठेति
सा’ इति गुणभूताष्टमीपरामर्शः, तस्या एवाधेयव्याप्यत्वेन प्राधान्या-
त्सा वैश्वदेवीतिवदिति वाच्यम् । तत्र देवताऽन्वयद्वारैव प्राधान्यं
न त्विह तथेति वैषम्यात् । अन्यतरयोगस्याप्यभावे मध्याह्नादूर्ध्वं
मनुवर्तमानं ग्राह्यम् । “यस्मिन्दिने भवेत् ज्येष्ठा” इति वचनादिति ।
*मैत्रेणेति । निर्णीतपूजादिनात् पूर्वदुरनुराधायामावाहनमुत्तरे-

५०२ सटीकनिर्णयमिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे-

करोति हन्ति तन्पुण्यं द्वादशादशीभवम् ॥'

इति तत्रैव स्कान्दाद्य । अस्य तत्रैव प्रतिप्रसवः ।
मार्कण्डेयः—

‘विशेषेण महीपाल श्रवणं वर्धते यदि ।

*तिथिक्षयेन भोक्तव्यं *द्वादशीं लङ्घयेन्न हि ॥’ इति ।

*केचित्तु—

‘यदा त्वपरिहार्यो योगस्तदा श्रवणनक्षत्रे श्रेयावि-
भक्ते मध्यमविंशतिघाटकायोगं त्यक्त्वा पारणं का-
र्यम् । तदुक्तं *विष्णुधर्म—

श्रुतेश्च मध्ये परिवर्तमेति

सुसिप्रयोगपरिवर्तनमेव वर्ज्यम् । इति ।

केचिन्नतुर्था विभज्य मध्यपादद्वयं वर्ज्यमाहुः । अत्र
मूलं चिन्त्यम् ॥

अत्रैव विष्णुपरिवर्तनोत्सवं कुर्यात् । सन्ध्यायां विष्णुं
सम्पूज्य प्रार्थयेत् । मन्त्रस्तु तिथितत्त्वे उक्तः—

‘ॐ वासुदेव जगन्नाथ प्राप्तये द्वादशी तव ।

पार्श्वेन परिवर्तस्य मुखं स्पृशितं माधव ॥’ इति ।

अत्रैव शक्रध्वजोत्थापनमुक्तमपराकं गर्गेण—

‘द्वादश्यां तु सिते पक्षे माम्नि प्रौष्ठपदं तथा ।

शक्रमुत्थापयेद्राजा विश्वश्रवणवासवं ॥’

शुद्ध मूले विमर्जनमित्यर्थः ।

*तिथिक्षये=एकादशीक्षये । अत्र हेतुमाह—

*द्वादशीमिति । विवेचनमतमाह—*केचिन्विति ।

वस्तुतः ‘आभाकामित’ इति ‘मैत्रायणादेः स्वपितीह’ इति च निर्मूलम् ।

तदाऽप्युपोष्यैकादशीमित्यादि बोध्यम् । *विष्टिष्यति । “श्रुतेश्च

मध्ये परिवर्तमेति” इति “सन्ध्यायां परिवर्तनम्” इति चोक्तेः ।

इयमेव श्रवणद्वादशी* । तत्रैकादश्यां*द्वादशीश्रवण-
योगे सौवोपोष्या ।

‘एकादशी द्वादशी च वैष्णव्यमपि तत्र चेत् ।

तद्विष्णुशृङ्खलं नाम विष्णुमायुज्यकृद्भवेत् ॥’

इति विष्णुधर्मोक्तेः । नारदीयेऽपि—

‘संसृष्टैकादशीं राजन्द्वादशीं यदि संस्पृशेत् ।

श्रवणं ज्योतिषां श्रेष्ठं ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

द्वादशी श्रवणस्पृष्टा स्पृशेदेकादशीं यदि ।

स एव वैष्णवो योगो विष्णुशृङ्खलसंज्ञितः* ॥’

इति हेमाद्रौ मात्स्यांक्तेश्च । *दिनद्वये द्वादशीश्रवण-
योगेऽपि पूर्वा । निर्णयामृते त्वस्य पूर्वार्धमन्यथा पठितम्—

‘द्वादशी श्रवणर्क्षं च स्पृशेदेकादशीं यदि ।’ इति ।

तेन हेमाद्रिमते एकादश्याः श्रवणयोगाभावेऽपि त-
द्युक्तद्वादशीयोगमात्रेण विष्णुशृङ्खलं भवति । निर्णया-

*श्रवणद्वादशीति । अस्यां चाल्पश्रवणयोगेऽपि तन्नि-
मित्तमुपवासादि कार्यम् ।

‘द्वादशी श्रवणस्पृष्टा कृत्स्ना पुण्यतमा तिथिः’ ।

इति मात्स्यात् । तत्र एकस्मिन्नेव दिने श्रवणयोगवती शुद्धाधिका
विद्धाधिका वा, तत्र न सन्देहः । *एकादश्यामित्यादि योगे
इत्यन्तम् । एकादशीदिन एव एकादशीद्वादशयोरुभयोः श्रवणयोगे
इत्यर्थः । *संज्ञित इति ।

‘उपोष्य तस्मिन्नहनि नरः संक्षीणकिल्बिषः ।

प्राप्नोत्यनुत्तमां सिद्धिं पुनरावृत्तिदुर्लभाम् ॥’ इति,

— तत्र एकादशीद्वादशीप्रयुक्तोपवासद्वयं तन्त्रेण भवति । *दि-
नद्वय एवेति । विद्धाधिकाया दिनद्वये श्रवणयोगे एकादशी-
युता ग्राह्येत्यर्थः । ‘द्वादशी श्रवणस्पृष्टा’ इत्युक्तेरिति भावः । अत्रो-

मृतमते* तु 'श्रवणस्पृष्टादशीद्वादशीभ्यां योग एव विष्णुशृङ्खलं नान्यथेति । *यदा निर्वाणानन्तरं सूर्योदयावधि द्विकलामात्रमपि श्रवणं भवति तदाऽपि पूर्व-
व । तदुक्तं तत्रैव नारदीये इमां प्रकृत्य—

‘निधनश्चयोगोगोयोगश्चैव नराधिप ।

द्विकलो यदि लभ्येत स जगो क्षाप्रयामिकः ॥’ इति ।
योगः शिवरात्र्यादौ शिवयोग आदिः ।

*‘द्वादशी श्रवणस्पृष्टा कृन्ना पुण्यतमा तिथिः ।

*न तु सा तेन संयुक्ता तावत्येव प्रशस्यते ॥’

इति मदनरत्नं मात्मपाञ्च । दिवोदार्मीये तु—

‘रात्रेः प्रथमपादे चन्द्रवर्णं हरिवासरे ।

तदा पूर्वामुपवसेत्प्रातर्भान्ते च पारणम् ॥’

इत्युक्तम् । इदं तु निर्मूलत्वात्पूर्ववर्णाविरोधाच्चोपे-
क्ष्यम् । इयं बुधवारेश्चिप्रशस्ता ।

‘बुधश्रवणसंयुक्ता सैव चद्वादशी भवेत् ।

अत्यन्तमहती सा स्यादन्नं भवति चाक्षयम् ॥’

इति हेमाद्रौ स्कान्दात् । यानि तु पठन्ति—

अथ तन्त्रेणैकादशीद्वादशीसंयुक्तमुपवासद्वयं वक्ष्यति । *मते
त्विति । तुनाऽकचिः । सकलधार्मिकसंमतपाठपरित्यागात् ।
शुद्धाधिकामधिकृत्याह *यदा निर्वाणेति । *योगश्चेति ।
शिवयोगादेः=शिवचतुर्दश्यादेः पुण्यतमत्वप्रयोजको योगश्चेत्यर्थः ।
अत्र यथा व्यतीपातादियोगा दानादिविषयस्तथाऽयमपि, उपवासे
तु अन्तत उदयास्तमयान्तत्वमपेक्षितमहोरात्रसाध्यत्वानुरोधेदित्य-
त्राह—*द्वादशीति । *न त्विति ।

‘यावती तेन संयुक्ता तावत्येव प्रशस्यते’ ।

इति तु न । तेन तावत्यां यत्कर्तुं शक्यं स्नानादि तद्योगका-

*‘उत्तराषाढसंयुक्ता श्रोणामध्याह्नाऽपि वा ।

आसुरी नैव तारा स्याद्भन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥

उदयव्यापिनी ग्राह्या श्रोणा द्वादशिकायुता ।

विश्वर्चसंयुता सा च नैत्रोपोष्या शुभेप्सुभिः ॥’

इत्यादीनि विष्णुधर्मस्कान्दभविष्यादिवचनानि तानि निर्मूलानि । यदापि स्मृत्यर्थसारे ‘उदयव्यापिनी ग्राह्या’ इत्युक्तम्, यच्च बृहन्नारदीये—

‘उदयव्यापिनी ग्राह्या श्रवणद्वादशी व्रते ।’ इति,

तद्यदा शुद्धाधिका द्वादशी परदिन एवोदये श्रवणयोगः, पूर्वैहि च तद्विज्ञे काले योगस्तत्परम् । दिनद्वये उदययोगे पूर्वैव बहुकर्मकालव्याप्तेरित्युक्तं मदनरत्ने । यदा त्वेकादश्येव श्रवणयुता न द्वादशी तदापि पूर्वैव । श्रवणद्वादशीव्रतं तु द्वादश्याः श्रवणयुक्ताया अलाभे एकादश्याश्च तद्युक्ताया लाभे तत्रैव कार्यम् ।

*‘यदा न प्राप्यते ऋक्षं द्वादश्यां वैष्णवं क्वचित् ।

एकादशी तदोपोष्या पापघ्नी श्रवणान्विता ॥’

इति मदनरत्ने नारदीयोक्तेः । यदा परैवर्चयुता तदा परा । तत्र शक्तनोपवासद्वयं कार्यम् ।

‘एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत् ।

लिकं तदेव स्यात् । इह तु श्रवणसंबन्धेन पूर्वोत्तरयोरपि काल-
त्वादुपवासादि सुकरमित्यर्थः । *उत्तराषाढेति । उक्तस्थले पूर्वैत्युक्तमसङ्गतम्, उत्तराया औचित्यादित्यभिमानः । *यदा नेति । श्रवणद्वादशीप्रयुक्तमुपवासादि सर्वमप्येकादश्यां कार्यमित्यर्थः । विद्धाधिकाया अपि परदिने श्रवणयोगाभावे श्रवणयोगवती विद्धाऽपि प्राप्ता(१) ।

(१) ‘ग्राह्या’ इति कपुस्तके पाठः ।

५०६ सर्वाक्रानिर्णयमिन्धुर्द्वितीयपरिच्छेदे-

न चात्र श्रिधिलोपः स्यादुभयोर्देवतं हरिः ॥
इति भविष्योक्तं । यत्तु विष्णुधर्म

'पारणान्तं व्रतं ज्ञेयं व्रतान्तं त्रिप्रभोजनम् ।
असमाप्ते व्रते पूर्वं नैव कुर्याद् व्रतान्तरम् ॥'
इति, तदेकत्रैवपरम् । अत्र गौडाः -

'शृणु राजन्परं काम्यं श्रवणद्वादशां व्रतम् ।
इति स्थूलदर्शयिष्यन्नान्ताकाम्यमेवेदम् । तेनाशक्तस्य
नित्यैकादशां व्रतमेवाति मन्यन्ते ।

'द्वादश्यामुपवासनेन शुद्धात्मा नृप सर्वशः ।
चक्रवर्तिव्यमतुलं संप्राप्नोत्युत्तमां श्रियम् ॥'
इति गौडानियन्धे माकण्डोपाधयः । द्वादश्यास्यास्तु-
'एकादश्यां नरो भुक्त्वा द्वादश्यां समुपोषणात् ।
व्रतहयकृतं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यमंशयम् ॥'

इति चराहवामनपुराणोक्तंः श्रवणद्वादशां व्रतमेवे-

'दशम्येकादशी यत्र सा नोपोष्या भवेत् तिथिः ।
श्रवणेन तु संयुक्ता सा शुभा सर्वकामदा ॥'

इति बह्विपुराणात्, तदापि एकादश्यामुपवासस्य तेन सह
तन्त्रमेव । श्रिधिलोपः=एकादशीपारणाहानिप्रयुक्तः ।
एतद्विज्ञेति । विश्वदेवन्यवर्तमान्येकोऽयः । वस्तुतस्तु चतुर्थी-
पञ्चम्यादी स्वस्वपारणाकालमालोच्य विश्वदेव्यां पवासोपक्रमतः
कदाचित्क्रमेणापवासद्वयं प्राप्तं तत्र श्रिधिलोपापत्त्या पारणाहानि-
बाधवादहापि नान्निन्दने चात्रेत्यर्थवादः किंतु कुर्यादन्यस्य प्रारम्भ-
दित्यर्थः । तेनानुग्रहं व्रतं कार्यमिति सिध्यति । यत्रैकादशी शुद्धा
द्वादशी त्वधिका परोक्षे श्रवणयोगवती च तत्र स्मार्तानामेका-
दशीपारणानन्तरमौदयिकश्रवणद्वादश्यामुपवासः, वैष्णवानां तु
तत्रापि द्वादश्यामेवोपवास इति स्वस्वपारणाकालमालोच्य एका-

न्याहुः । *भुक्तेति फलाद्याहारपरं न त्वन्नपरम् 'अन्ना-
श्रितानि पापानि' इति निषेधात् ।

‘उपवासद्वयं कर्तुं न शक्नोति नरो यदि ।

प्रथमेऽहि फलाहारी निराहारोऽपरेऽहनि ॥’

इति दिवांदासीयं भविष्योक्तेश्च । *अशक्तौ तु
*गृहीतैकादशीव्रतां यस्तं प्रति उक्तं मात्स्ये -

‘द्वादश्यां शुक्लपक्षे तु नक्षत्रं श्रवणं यदि ।

उपोष्यैकादशीं तत्र द्वादश्यां *पूजयेद्दरिम् ॥’ इति ।

पूजयेन्न*तृपचमेदित्यर्थः । *अगृहीतैकादशीव्रतश्चे-
देकादश्यां भुक्त्वा द्वादश्यामुपवसेत् ।

*‘एवमेकादशीं भुक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ।

पूर्ववामरजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥’

दशीश्रवणोपवासयोरुपक्रम एव न सम्भवतीत्याशयेन एतद्विश्ले-
ति । श्रवणद्वादशीव्रतमेवेत्येवकारादरुचिः । एकादश्यां नरो भुक्त्वे-
त्यस्याशक्तौ गौणमुख्योपवासोभ्यामुपवासद्वयमर्थ इत्याह- *भु-
क्त्वेति । *अशक्तौ = गौणमुख्योपवासद्वयेऽप्यशक्तौ । *गृही-
तैकादशीव्रतः = कृतैकादशीव्रतसंकल्पः । *पूजयेदिति । सं-
कल्पितमेकादश्युपवासं विधाय श्रवणद्वादशीप्रयुक्तं विष्णुपूजादि
कुर्यादित्यर्थः । तेन एकादश्युपवासहानौ संकल्पबाधापत्तिः ।
विष्णुपूजादेरकरणं शेषविरोधश्च समाहितः । ननूपवासाङ्गहरि-
पूजायाः प्राप्तत्वादिव तद्विधिव्यर्थ इत्यत्राह- *नतृपचसेदिति ।
पूजयेदिति सावधारणमिति भावः । *अगृहीतेति । प्रागेवोप-
वासद्वयासामर्थ्यादसंकल्पितेत्यर्थः । उपक्रान्तश्रवणद्वादशीव्रतप्र-
योगे इति शेषः । यद्यप्यत्र काम्यं नित्यस्य बाधकमिति न्यायेन
एकादश्युपवासत्यागे दोषो नास्तीति सिद्धमेव तथापि तं स्पष्टी-
कर्तुमाह- *एवमिति । एतच्च मयूखं न दृश्यते । उभयान्तं इति

५०८ मटीकनिर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे—

इति नारदीयोक्तोः । पारणं तु भगवान्तेऽन्यतरान्ते वा कुर्यात् ।

‘तिथिनक्षत्रनिगमे तिथिभान्ते न पारणम् ।’

इति स्कान्दात् ।

‘तिथिनक्षत्रसंयोगं उपवामो यदा भवेत् ।

पारणं तु न कर्तव्यं यावन्नैकस्य संक्षयः ॥’

इति नारदीयादिभिर्हेमाद्रिः । यद्यप्यत्र नक्षत्रमात्रा-
न्तेऽपि पारणं प्रतिभाति, तथापि तिथिमात्रान्ते श्रेयम्,
न तृश्रान्ते । तिथिसंयोगोऽपि—

‘याः कार्त्तिकेतिथयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रयोगतः ।

अक्षान्ते पारणं कुर्याद्विना श्रवणरौहिर्णाम् ॥’

इति विष्णुधर्मं श्रवणान्नमात्रं पारणानिवृत्तात् । रौ-
हिर्णां तु ‘भान्ते कुर्यात्तिथिर्वापि’ इति ब्रह्मपुराणात् त-
दन्तेऽप्यस्तु, न त्वत्रैवमस्तीति न कक्षान्ताऽनुकल्प इति ।
मदनरत्ने अमंभवे तु—

‘निध्यन्ते तिथिभान्ते वा पारणं यत्र बोधितम् ।

यामत्रबोध्यगामिण्यां प्रातरन हि पारणा ॥’

इति श्रेयम् । यस्तु मदनरत्ने—‘द्वादशीपृष्ठौ श्रवणपृ-
ष्ठौ वा श्रवणान्न एव पारणं कुर्यात् ।

‘पारणं तिथिपृष्ठौ तु द्वादश्यामृद्धमंक्षयात् ।

पृष्ठौ कुर्यान्नत्रोदश्यां तत्र दोषो न विद्यते ॥’

इति ब्रह्मपुराणादित्युक्तम् । तत्प्रकरणादेतस्यामेव

मुख्यः कल्पः । यस्तु पारणादिने निध्योपसया कुलस्याधिवये नि-
ध्यन्ते पारणे कृते द्वादश्यामनिश्रया एकादश्युपवासामिद्विग-
स्तत्र द्वादशीपथ्य एव पारणं कार्यम् । तन्निमासद्विनां विरोधे त-
न्निषो बर्त्तीयस्त्वात् । दिनत्रयसाध्यमेकादशीवर्त्तते हि तन्नि, तत्त-

श्रवणयुक्तैकादश्यां *विहितविजयैकादशीव्रतपरं *न तु श्रवणद्वादशीपरमिति मदनरत्ने । गौडास्तु श्रवणद्वादशीपरमाहुः । अत्र विधिर्मदनरत्ने विष्णुधर्मे—

*‘तस्मान्दिने तथा स्नानं यत्र कचन संगमे ।’

न्विमध्यपानिश्रवणद्वादशीव्रतं तु प्रामाञ्ज पशुपुरोडाशवदिति, तच्चुल्लम् । न्यायादीपि वचनप्रालम्भात् । मदनरत्ने इत्यरुचिः । सा च पिना श्रवणरोहिणीमिति पर्युदासः रोहिणीनिमित्तके इव श्रवणनिमित्तकेऽप्युपवासं उभयान्तपक्षस्य मुख्यत्वार्थः । एवं चोभयत्राप्यन्यतरपक्षा गौण इति सिद्ध्यति । अन्यथा रोहिण्यामृक्षान्तपारणस्य सर्वथा निषेद्बुधशक्त्यतया वैरूप्यापत्तेरिति । अत्रासम्भवे तु—

‘तिथ्यन्ते तिथिमान्ते वा पारणं यत्र चोदितम् ।

यामत्रयोर्ध्वगामिन्यां प्रातरं व हि पारणम् ।’

इति पाठं कल्पयन्ति केचित् । उदुष्टद्वाविति पाठः । वृद्धौ कुर्यादिति पाठं वृद्धावुदुष्टद्वावित्येवार्थः । *विहितेति । ‘एकादशी यदा सा स्यात्’ इत्याग्रिमवचनात् । *नत्विति । तत्र तिथ्यन्तपक्षस्यापि सत्त्वात् । नस्तुतस्तु विजयैकादशीव्रतं भिन्नमिति प्रमादात् ‘द्वादश्यास्ते विधिः’ इत्यादिना पूजाप्रकारभेदस्य एषा व्याप्तिः इत्यादिना तत्प्रयुक्तफलभेदस्यैव चाभिधानात् । तस्मात् पारणातिविबुद्धावित्येतद्विष्णुशृङ्खलं पारणापरमिति । *तस्मिन्निति । अविष्ये—

‘मासि भाद्रपदे शुक्लद्वादशी श्रवणान्विता ।

सर्वकामप्रदा पुण्या उपवासो महाफलः ॥

श्रवणे सङ्क्रमाः सर्वे परव्युष्टिप्रदाः स्मृताः ।

विशेषा द्वादशीयुक्ते बुधयुक्ते विशेषतः ॥

सङ्क्रमे सरितां स्नात्वा द्वादशीं समुपोषितः ।

समग्रं समवाप्नोति द्वादशद्वादशीफलम् ॥’

तथा—

‘दध्मोदनदुग्धं तस्यां जलपूर्णं घटे विजे ।
 वस्त्रसंगोष्ठं दद्यात् छत्रोपानहमेव च ॥
 न कुर्वन्ति मन्त्राणां गतिमरण्यां च विन्दन्ति ।’
 मन्त्रस्तु भावयेत् घटे जनार्दनपूजाप्रतिभाग—
 ‘नमो नमस्ते गोविन्द बुधश्रवणमंडक ।
 अघोचसंक्षयं कृत्वा सर्वसौख्यप्रदो भव ॥
 प्रायतां देवदेवतां मम संशयनाशनः ॥’ इति ॥
 वामनावतारनिमित्तापवासास्तु वनदेमादौ भावयेत्
 ‘आवृष्ट्यास्ते विभिः प्रोक्ताः श्रवणेन युधिष्ठिर ।
 सर्वपापप्रशमनः सर्वसौख्यप्रदायकः ॥
 एकादशा यदा सा स्याच्छ्रावणं समाचरेत् ।
 विजया सा विभिः प्रोक्ता भक्तानां विजयप्रदा ॥’

इत्युपक्रम्य

‘अथ काले बहुविधे गते सा सुविणी भवेत् ।
 सुपुत्रं नवमे मासं पुत्रं सा वामनं हरिम् ॥’

इत्युक्त्वा

‘एतत्सर्वं समभवदेकादश्यां युधिष्ठिर ।

वरुणमङ्गमं स्नानमुक्तं लेङ्ग—

‘अतः परं तु संसृज्यं गङ्गावरुणमङ्गमम् ।’ इति ।

अविधे—

‘सर्वसां तुल्यवर्णो च शीलनीं तां पयस्विनीम् ।
 चन्दनादिविरालिष्य पुष्पमालाभिरर्चयेत् ॥
 अर्घ्यं ताम्रपत्रे पात्रे कृत्वा पुष्पाक्षतस्तिलैः ।
 पादमूले तु दद्याद् मन्त्रेणानेन पाण्डव ॥
 क्षीरोदार्णवसम्भूते सुरासुरनमस्कृते ।

तेनेष्टा देवदेवस्य सर्वथा विजया तिथिः ॥

एषा व्युष्टिः समाख्याता एकादश्यां मया तव ।

पूर्वमेव समाख्याता द्वादशी अवणान्विता ॥

इत्युपसंहारादेकादश्यामेव* । व्युष्टिः कलम् । भाग-
वतेऽष्टमस्कन्धे तु द्वादश्यां वामनोत्पत्तिरुक्ता—

‘श्रोणायां श्रवणद्वादश्यां मुहूर्तेऽभिजिति प्रभुः ।

अहनक्षत्रतारायाश्चकस्तज्जन्मदक्षिणम् ॥

द्वादश्यां सविता तिष्ठन्मध्यादनगतां नृप ।

विजया नाम सा प्रोक्ता यस्यां जन्म विदुर्हरेः ॥

श्रोणायां चन्द्रे, अभिजित्=श्रवणप्रथमोऽंशः । गौडा
अप्येवम् । अत्र कल्पभेदाद्यवस्था । तद्विधिश्च हेमाद्रौ
बह्मपुराणे

‘नदीनां सङ्गमे स्नायादर्चयेदत्र वामनम् ।

सौवर्णवस्त्रसंयुक्तं द्वादशाङ्गुलमुच्छ्रितम् ॥’

सर्वदेवमये मातृगृहाणार्घ्यं नमो नमः ।

ततो मायादेमंसिद्धान वटकान्वान्वेदयेत् ॥

सुगभित्त्वं जगन्मातर्देवि विष्णुपदे स्थिता ।

सर्वदेवमये ग्रामं मया दत्तमियं ग्रस ॥’

ततः—

‘सर्वदेवमये देवि सर्वदेवरलंकृते ।

मातर्ममाभिलाषते सफलं कुरु नन्दिनि ॥’

इति प्रार्थयेत् ।

‘तत्रैव तद्दिने तैलस्थालिपकं युधिष्ठिर ।

गोक्षीरं गोघृतं चैव दधि तक्रं च वर्जयेत् ॥’ इति ।

*एकादश्यामेवेति । श्रवणसाहित्यात् । श्रवणसाहित्यं तु

प्राशस्त्यार्थम् । ‘भृङ्गारः=कनकालुका ॥’

(ततो विधिवत्संपूज्य)

हिरण्यमेन पात्रेण दद्यादद्यं प्रयत्नतः ।

नमस्ते पद्मनाभाय नमस्ते जलशायिने ॥

सुभ्यमर्घ्यं प्रयच्छामि बालवामनरूपिणे ।

नमः कमलकिञ्चत्कर्पातनिर्मलवामने ॥

महाहरिवपुस्कन्धधूलस्कन्धाय चाक्रणे ।

नमः शाङ्गैर्मारयाणपाणयं वामनाय च ॥

यज्ञभुक्कलदात्रे च वामनाय नमो नमः ।

देवेदवराय देवाय देवसंभृतिकारिणे ।

प्रभवं स्वयंदवानां वामनाय नमो नमः ॥

एवं संपूर्तायित्वा तं द्वादश्यामुदये रक्षेः ।

शृङ्गारमहितं तं तु ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥

वामनः प्रतिगृह्णाति वामनाऽहं ददामि ते ।

वामनं सर्वताम्रं विजाय प्रतियादयेत् ॥' इति ।

अनन्त भट्टोऽप्याह 'श्रवणद्वादश्यां जनार्दननामा वि-
ष्णुः पूज्यते । श्रवणकादश्यां वामनावतारः' इति । श्र-
वणयुतशुद्धीकादश्यालाभे तु दशमीयज्ञाऽपि श्रवणर्क्षयु-
ता कार्या ।

'चदशम्यैकादशी यत्र सा नापोष्या भवेत्सिद्धिः ।

श्रवणेन तु संयुक्ता सा चैस्त्वयात्मवर्षकामदा ॥'

इति बह्विपुराणादिभ्युक्तं मदनरत्ने । पूजा च मध्या-
ह्ने कार्या । 'अहो मध्ये वामनो रामरामो' इति पूर्वो-
क्तवचनान् ॥

अत्रैव दुग्धघ्नं संकल्पयेत् । तदुक्तम्—'दुग्धमाश्व-

चदशमीति । त्रिवैकादशीव्रतस्य भिन्नत्वमते परंपुरः श्रव-
णयोगाभावे तन्त्रमेव न तु पयोऽप्युपवास इति भावः । भागवतात्

युजे मासि' इति । अत्रेदं चिन्त्यते-दुग्धव्रते पायसादि
वर्जनं न वान् । नेति केचित् । न हि प्रकृतिवर्जने विकार-
वर्जनं युक्तम् । दधिघृतादीनामपि वर्जनापत्तेः । न च
यत्र प्रकृतिरसोपलम्भस्तद्वर्जनमिति वाच्यम् । मांसवि-
कारस्यौष्ट्रदध्यादिभ्यो वर्जनापत्तेः । तस्माद्दध्यादिवत्पाय-
सादि भक्ष्यमिति । अत्र वृत्तः यत्र विकारे प्रकृतिरसोप-
लम्भस्तत्प्रत्यभिज्ञा या तत्र विकारस्यापि निषेधः ।
अस्ति च मांसविकारे मांसप्रत्यभिज्ञा मांसत्वानपायात् ।
यत्तु औष्ट्रदध्यादेरनिषेधापत्तिरिति, तत्र । औष्ट्रमिति
विकारतद्वितेन निषेधात् । तथा च विज्ञानेश्वरः—

‘औष्ट्रमकशफं स्त्रैणमारण्यकमथाविकम् ।’

इत्यत्र ‘औष्ट्रमिति विकारतद्विताच्छकृन्मूत्रादीना-
मपि निषेधः’ इत्याह । नन्वेवं

‘सान्धन्यानिर्देशावत्सामोपयः परिवर्जयेत् ।’

इति सान्धन्यादिश्रीरानिषेधेऽपि दध्यादिग्रहणं स्यात् ।
सत्यं प्राप्तम् । वचनेन परं निषेधः । तदाहापरार्कं शाङ्गः—

“श्रीराणि गान्धर्वभक्ष्याणि तद्विकाराशने बुधः ।

सप्तरात्रं व्रतं कुर्यात्प्रपञ्चेन ममाहितः ॥” इति ।

व्रतं=गोमूत्रपायकम् । तस्मात्पायसे दुग्धरसोपल-
म्भवर्जनम् । अत एवाऽमिक्षायां दधिसत्त्वेऽपि माधुर्यो-
पलम्भात्पयोऽरूपत्वमुक्तं मीमांसकैः । तदुक्तम्—

‘पय एव घनीभूतमामिक्षेत्यभिधीयते’ । इति ।

‘मध्यन्दिनगतोऽन्त्यः’ इतीत्यादि । अत्रैव शक्रध्वजोत्थापनम् ।

“द्वादश्यां तु सिते पक्षे मासि प्रौष्ठपदेऽपि वा ।

शक्रमुत्थापयेद्राजा विश्वश्रवणवासव ॥”

इति गर्गोक्तेः ।

५१४ सटीकनिर्णयमिन्धुव्रितीयपरिच्छेदे-

‘दद्यादिषु तु तदभावादवर्जनम्’ इति ।

एवं-दद्यादिषु न तत्कार्दानां निषेधः । उक्तोभय-
हेत्वभावादिति कथितम् । पूर्वोक्तशङ्खवचनात्सर्वविकार-
निषेध इति युक्तं प्रतीयते ॥ इति दुरध्वलम् ॥

भाद्रपदशुक्लचतुर्दश्यामनन्तव्रतम् । तत्र *त्रिमुहूर्ता-
प्यौदयिकी ग्राह्येति साधनः । तदुक्तम् —

‘उदये त्रिमुहूर्तापि ग्राह्याऽनन्तव्रते तिथिः ।’ इति ।

*‘मध्याह्ने भाद्रपदेत्यागाम्’ इति कथायां श्रवणात्
‘उपरि हि देवेभ्यो भारयति’ इतिविविधिकल्पनात् ।

‘पूजाव्रतेषु सर्वेषु मध्याह्न्यापिर्ना तिथिः ।’

इति साधनीयं वचनात् मध्याह्न्यापिर्ना ग्राह्येति तु
विबोदायः । प्रतापमानेण्डेऽप्येवम् । इदमेव च युक्तम् ।
निर्णयामृते तु घटिकामात्राऽप्यौदयिकीस्युक्तम् ।

‘तथा भाद्रपदस्यान्ते चतुर्दश्यां द्विजान्तम् ।

पौर्णिमास्याः समायागे व्रतं चानन्तकं चरेत् ॥’

इति भविष्योक्तः ।

“मुहूर्तमपि चेद्भाद्रं पूर्णिमायां चतुर्दशी ।

सम्पूर्णां तां विदुस्तस्यां पूजयेद्विष्णुमहययम् ॥”

इति स्कान्दाद्येति । *अत्र मूलं चिन्त्यम् । *अहोप्यौ-

*त्रिमुहूर्ताऽपीति । अपिस्त्याज्यः । पूजा तु तत्र
मध्याह्न एव । साकल्यवचनापादिततिथिसत्त्वात् । मतान्तर-
माह-***मध्याह्न** इति । ‘उपरि हि’ इत्याद्यर्थवादो विधिसा-
पेक्ष इति युक्तं तत्र विधिकल्पनम् । प्रकृते च साकल्यवच-
नानुपरीततिथिमादाय पूजापपत्तेर्न तदित्युक्तिः । *अत्र
मूलं चिन्त्यमिति । योगमुहूर्तादिवचनानां त्रिमुहूर्तस्ताव-
कत्वेनोपपत्तेः स्वार्यपात्रे मानाभावात् । *अहोऽप्यौदयिकत्वे

दयितृत्वे पूर्णत्वात्पूर्णेति युक्तम् । (तत्त्वं तु विध्यर्थवा-
दयोर्भिन्नार्थत्वे एकवाक्यत्वायोगात् 'सन्दिग्धेषु एकवा-
क्यत्वात्' इति न्यायेन पूर्वा परा वा मध्याह्नव्यापिन्येव
मुख्या । माभवस्तु सामान्यवाक्यान्निर्णयं कुर्वन् भ्रान्त
एव । अनन्तव्रतस्य पुराणान्तरेष्वभावात्त्रयन्धान्तरेष्व-
भावाच्च वचनं निर्मूलमेवेति ॥)

अथागस्त्यार्घ्यः । तत्कालो व्रतहेमाद्रौ भविष्ये—

“कन्यायामागते सूर्ये अर्वाग्वा सप्तमे दिने ।

कन्यायां समनुप्राप्तं ह्यर्घकालो निवर्तते ॥”

तेन उदयोत्तरमपि सप्तदिनमध्ये इत्यर्थः । यत् पाद्ये—

“आ सप्तरात्रादुदयाद्यमस्य दानव्यमेतत्सकलं नरेण ।

यावत्समाः सप्तदशाऽथ वा स्युरर्धाध्वमप्यत्र वदन्ति ॥
केचित् ॥”

यमस्य=अगस्त्यस्य । उदयकालश्च दिवोदार्भाये उक्तः—

“उदेति यास्यां हारसंक्रमाद्रवे—

रंकाधिकं विंशतिमे अगस्त्यः ॥

स सप्तमेऽस्तं वृषसंक्रमाच्च

प्रयाति गगादिभिरश्रभाणि ॥”

अत्र विधिर्विष्णुरहस्ये—

“काशपुष्पमयीं रम्यां कृत्वा सूर्तिं तु वारुणेः ।

प्रदावे विन्यसेत्तां तु पूर्णकुम्भे स्वलङ्घनाम् ॥

कुम्भस्थां पूजयेत्तां तु पुष्पधूपविलेपनैः ।

दध्यक्षतबलिं दद्याद्रात्रौ कुर्यात्प्रजागरम् ॥”

पूजा च वक्ष्यमाणाध्वमन्त्रेण कार्या—

“प्रभाते तां समादाय यायात्पुण्यं जलाशयम् ।

इति । यत्र परेऽहि न त्रिमुहूर्ता तत्र विद्यापि पूर्वा बोध्या ।

निशावसाने तां पश्यन् जलान्तं प्रतिमां मुनेः ॥

अर्घ्यं दद्यादगस्त्याय भक्त्या सम्यगुपोषितः ।”

मास्ये तु-

“अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं तथैव सौवर्णमगस्त्याय तत्राहुदण्डम् ॥”

पूर्वं काशमयीश्वराक्षी-

“चतुर्भुजं कुम्भमुखं निभाय धान्यानि मम कुरसंयुतानि ।

सकाशपुष्पाक्षतशुक्तिपुक्तं मन्त्रेण दद्याद्दिजपुङ्गवाय’

धेनुं बहुर्क्षारवर्ती च दद्यात्सर्वस्त्रपण्डाभरणां विजाया’

भविष्ये-

“विरुद्धैः सप्तधान्यैश्च वंशावाञ्चै निधापितैः ।

सौवर्णरूपपाञ्चैण ताम्रवंशाग्रैश्च वा ॥

मूर्ध्नि स्थितेन नद्येण जानुभ्यां धरणीं गतः ।”

विष्णुरहस्ये-

* “अगस्त्यः स्वनमानेति पठन्मन्त्रमिमं मुनेः ।

अर्घ्यं दद्यादगस्त्याय, शूत्रं मन्त्रविधिस्तथैवम् ॥

काशपुष्पप्रतिकाशं वह्निमाकृतसम्भव ।

मित्रावरुणयोः पुत्र कुम्भयोनिं नमोऽस्तु ते ॥

विन्ध्यवृद्धिद्वयकरं मेघतोपविद्यापह ।

रत्नवस्त्रं देवेश लङ्कावास नमोऽस्तु ते ॥

वातापी भक्षितो येन समुद्रः शोषितः पुरा ।

लोपासुद्रापातिः श्रीमान्याऽसौ तस्मै नमो नमः ॥

येनोदितेन पापानि विशयं यान्ति दयाधयः ।

तस्मै नमोऽस्त्यगस्त्याय सशिष्याय च पुत्रिणे ॥

अगस्त्यः स्वनमानेति विप्रोऽर्घ्यं विनिवेदयेत् ।

राजपुत्रि महाभागे कविपात्रि वरानने ॥

* अगस्त्य इति । “अगस्त्यः स्वनमानः स्वनिवैः प्रजापत्यं

लोपासुद्रे नमस्तुभ्यमर्घ्यं मे प्रतिगृह्यताम् ।
 दत्त्वेवमर्घ्यं कौरव्य प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥
 अर्चितस्त्वं यथाज्ञात्वा नमोऽगस्त्यमहर्षये ।
 ऐहिकामुष्मिकां दत्त्वा कार्यसिद्धिं व्रजस्व मे ॥
 विसर्जयत्वाऽगस्त्यं तं विप्राय प्रतिपादयेत् ।
 अगस्त्यो मे मनस्योऽस्तु अगस्त्योऽस्मिन्घटे स्थितः ॥
 अगस्त्यो द्विजरूपेण प्रतिगृह्णातु सत्कृतः ॥”

दानमन्त्रः—

“अगस्त्यः सप्तजन्माद्यं नाशयत्वावगोरयम् ।
 अतुलं विमलं सौख्यं प्रयच्छ त्वं महामुने ॥”

प्रतिग्रहमन्त्रो विष्णुरहस्ये

“त्यजेदगस्त्यमुद्दिश्य भान्यमेकं फलं रसम् ।
 होमं कृत्वा ततः पश्चाद्वर्जयेन्मानवः फलम् * ॥”

होमश्चाद्यमन्त्रेणाउपेन । सविष्ये—

“दत्त्वाऽर्घ्यं सप्तवर्षाणि क्रमेणानेन पाण्डव ।
 ब्राह्मणः स्याच्चतुर्वेदः क्षत्रियः पृथिव्यपतिः ॥

बलमिच्छमानः । उभौ वर्णोद्दिष्टयः पुषोप सत्या देवेभ्यो ज-
 गाम” इति मन्त्रः । (१)*वर्जयेन्मानवः फलमिति । अगस्त्या-
 र्घ्यदानं काम्यं न कुर्यादित्यर्थः । अधिकमन्यतोऽवगन्तव्यम् ।

१—अयं मन्त्रो ऋग्वेदसाहस्रायां द्वितीयाष्टके चतुर्थाध्याये । अ-
 स्य व्याख्या च श्रीमत्सायणाचार्यकृता—‘अयमगस्त्यो मदगुरुः अनि-
 त्रैः=फलस्योत्पादसाधनैः यज्ञस्तोत्रादिभिः जनमानः=फलमभिमतमुत्पा-
 दयन् प्रजां प्रकर्षेण पुनःपुनर्जायमानमपत्यं=कुलस्यापतनसाधनं पुत्रा-
 दिकं बलं चेच्छमानः सन्, यद्वा प्रजां=भृत्यादिरूपां चेच्छन् ऋ-
 धिः=अतीन्द्रियव्रष्टा महानुभावः उग्रः=उद्गूणः संसारे संचरन्नप्यपायः
 सन्नुभौ वर्णौ=वर्णनीयाकारौ कामं च तपश्च पुषोप । सत्या आशि-
 षो देवेषु=देवेभ्यो जगाम=प्राप्तवान् । यतोऽयं महानुभावस्तस्मादस्मान्
 पातीत्यर्थः इति ।

५१८ सटीकनिर्णयसिन्धुवित्तिपरिच्छेदे

वैश्ये च भान्गनिर्णयः शूद्रश्च भनवान्भवत् ।

यावदायुश्च यः कुर्वीतस्व परं ब्रह्म गच्छति ॥”

इत्यगम्यादयः ॥

*भाद्रपौर्णमास्यां प्रपितामहान्परांस्त्रिनुविष्टय आ-
र्द्धं कार्यम् । तदुक्तं हमादौ ब्राह्मणमाकर्ण्यगम्योः—

*“नान्दीमुखानां प्रत्यर्द्धं कन्याराशिगते रक्षो ।

पौर्णमास्यां तु कर्तव्यं वरः हवचनं यथा ॥”इति ।

नान्दीमुखत्वं चाक्तं ब्राह्मणम्—

“पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

अयो चाश्रमुखा ज्ञाने पितरः परिकीर्तिताः ॥

तंभ्यः पूर्वतया ये च प्रजावन्तः सुखैर्धिताः ।

ते तु नान्दीमुखा नान्दी समुद्दिष्टिरित् कथ्यन्ते ॥”

एतच्च प्रत्यर्द्धमित्युक्तं पक्षश्चाहपक्षे सकृन्महाल-

*भाद्रेति । भाषां कन्याकर्मयोगाभावे तदुक्तायापाश्वि-
न्यां पौर्णिमायां कार्यमिति तु रामचन्द्रः, तदभात् । वर्जयित्वा
पौष्टपदांमिति भाषा एव ययुदासात्कन्याकर्मयोगः स्तावक इति ।
तदलाभेऽपि भाषा एवाप्रयत्नान् । पौष्टपदीन आदमिति शिष्ट-
व्यवहाराच्च । अथ भूयिष्ठोचनं विश्वेदेवी कन्यानिर्णयत्वात् ।
*नान्दीमुखानामिति । इयं च नान्दीमुखसंज्ञा विश्वेदेवव्यावृ-
त्ता । वृद्धिश्चादीयानां तु तन्माधारणी ऊर्ध्वैवकायतूणामेव ।

‘ऊर्ध्वैवकयास्तु ये तत्र ते नान्दीमुखसंज्ञिताः ॥’

इत्युक्तः ।

“नान्दीमुखेभ्यो देवेभ्यः षडक्षिणकुशासनम् ।

पितृभ्यस्तन्मुखेभ्यश्चाऽषडक्षिणमिति स्थितिः ॥”

इति पराशराकथ । एषामेव प्रसन्नमुखसंज्ञाऽप्यधिका ।

‘प्रसन्नमुखसंज्ञास्तु षडक्षिणा यतस्तु ते’ ।

भाद्रं वृद्धप्रपितामहश्राद्धनिरूपणम् । ५१९

यपक्षे चावश्यकमिति प्रयोगपारिजाते । *अत्र माता-
महा अपि कार्याः ।

“पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।”

इति धौम्योक्तः । पितृशब्दस्य च जनकपरत्वे बहु-
वचनावरोधेन पितृभावापन्नपरत्वात् । वार्षिके तु वच-
नान्निवृत्तिः । नच जीवत्पितृकस्यान्वष्टकायां मातृश्राद्धे
तदापत्तिः । दृष्टापत्तेः । अत एव स उक्तश्राद्धेषु स्वमातृ-
मातामहयोर्दद्यादिति मदनरत्नकालादर्शौ । एतच्च जी-
वत्पितृकश्राद्धे वक्ष्यामः । केचित्तु अजहल्लक्षणया पि-
त्रादयो यत्र तत्र मातामहास्तेनात्र नेत्याहुः । न चात्र
नाम्ना नान्दीश्राद्धधर्मातिदेशः । वैष्णवादिशब्दवद्देव-
तापरस्य कर्मनामत्वाभावात् । नापि नान्दीमुखत्वं पि-
तृविशेषणं पारिभाषिकत्वादिति दिक् । तथा निर्णय-
दीपे मार्गः—

“पौर्णमासीषु सर्वासु निषिद्धं पिण्डपातनम् ।

वर्जयित्वा प्रौष्ठपदी यथा दर्शस्तथैव सा ॥” इति ॥

इति श्रीमीमांसकरामकृष्णभट्टात्मजभट्टकमलाकरकृते
निर्णयसिन्धौ भाद्रपदमासः समाप्तः ॥

इति वचनात् वृद्धिश्राद्धस्य नान्दीमुखश्राद्धमिति नामधेयं
च । एतेनात्र नाम्ना नान्दीश्राद्धधर्मातिदेशः न्युक्तः । वि-
ष्णवादिशब्दवदस्य देवतापरत्वेन कर्मनामत्वाभावाच्च । नापि
पित्रादेर्नान्दीमुखत्वम् । अश्रुमुखत्वात् । अन्यत्र पारिभाषि-
कत्वाच्च । ‘पूर्वतरा’ इति बहुवचनात् सपत्नीकत्वादिपार्वण-
विधानं च बोध्यम् । अविरोधात् । केषांश्चिन्मतमाह—
*अत्रेति । दिगर्थस्तु पित्रापितृसमुदाये पितृशब्दलक्षणास्तीका-
रापत्तिमपेक्ष्य उक्तार्थस्यौचित्यमिति अत्रेदं दूषणम् । अतोऽत्र

५२० सटीकानिर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेद

मातामहा न कार्याः पापकाभावात् । न च 'पितरो यत्र पुत्र्यन्ते' इति
वाक्यं प्रापकम् । न च हि पितृशब्दो न सापिण्डीकरणान्तराद्जन-
न्यपितृभावापन्नपरः । तथा मान

“कपूतमान्वनं मूलं वा नवाद्यं आदित्योदयम् ।

प्रत्याहृदके च शेषेषु पिण्डाः स्युः पदिनं स्थितः ॥”

इति परिशिष्टे षोडशश्रुत्याद्युदात्तानुपपन्नः । तत्र पितृ-
त्या मातामहाप्राप्तिः, किन्तु जनकादिममुदायपरः । लिङ्गसम्वा-
यन्यायात् । ‘माणसद्वयत्वात्’ इति बहुजनान्नप्रापभृच्छ-
ब्दस्य प्राणसुदप्राणसंज्ञमुदायकत्वम् । न च नवापि
षोडशश्रुत्याद्युदात्तानुपपन्नः । पितृणामुदयान्तेन तद्वनसंख्याया
अविवक्षितत्वात् । नापि पितृः इति मातामहाप्राप्तिः । ‘आदं शस्त्र-
हनम्येव’ इत्येवकारेण तथा व्रतः । न च ‘पितरो यत्र’ इत्यादिना
तदप्राप्तापि सर्वथादानां दर्शयितुं न्यायः । ‘मातामहानामप्येव-
म्’ इति वाक्यादा न-प्राप्तापि नान्यम् । वैकुण्ठदेवतान्तरविशि-
ता प्राकृतदेवताभावात् । यत्र हि सङ्कान्त्यादश्रुत्या न देवतोद्दे-
शस्तत्रैव प्राकृतदेवताप्राप्तिर्न तु षोडशश्रुत्यादश्रुत्या इति । एवम् —

“आन्वष्टयं तयाप्राप्तौ सत्यां यत्र मूलेऽहनि ।

मातुः श्रुत्या पुनः कुर्यान्नितरां च जीवति ॥”

इति जीवन्वितृकस्यान्वष्टयश्रुत्या मातुः सापिण्डीकरणान्तराद्जन-
न्यपितृत्वेऽपि न मातामहाः कार्याः । पितरो यत्रेत्यादौ प्रापकत्व-
स्यावदितत्वादात्त । विष्णुभर्ग्ये —

‘मादाने षोडशश्रुत्यां च पौर्णमास्यां महाफलम् ।’

मदनरत्ने मातृभ्ये —

“यत्राधिकृत्य मायत्रीं वष्यते धर्माविस्तरः ।

सुप्रासुरवधोपेतं तज्जागवतमुच्यते ॥

किसित्वा तच्च यो दद्याद्वैमसिंहमभिव्रतम् ।

कन्यासंक्रमे पराः षोडश घटिकाः पुण्याः, शेषं प्राग्वत् ।

अथ महालयः । तत्र पृथिवीचन्द्रोदये वृद्धमनुः—

*“आषाढीमवधिं कृत्वा पञ्चमं पक्षमाश्रिताः ।

काङ्क्षान्त पितरः स्निष्टा अन्नमप्यन्वहं जलम् ॥”

पौर्णिमास्यां षोडश्यां स याति परमं पदम् ॥

अष्टादशमहस्याणि पुण्यं तत्परीक्षितम् ॥” इति ॥

ननु ‘आश्विने श्राद्धं कुर्यात्’ इत्यादौ आश्विनः सौर एव ।

“कन्यागते सवितारं पितृराजानुशामनात् ।

भवेत् प्रतपुमी शून्या यावद् दृष्टिकदर्शनम् ॥”

इति कन्यासम्बन्धेन श्राद्धविधानात् । एवं नभस्योऽपि सौर एव ‘मीनमेपयोर्मेपवृषयोर्वसन्तः’ इति सर्वमासानां द्वैविध्येन कन्यायां भाद्रत्वस्यापि सम्भवात् ।

“मासः कन्यागते भानावसंक्रान्तो भवेद्यदि ।

दैवं पित्र्यं तदा कर्म तुलास्थे कर्तुरक्षयम् ॥”

इति वचनादनुकल्पत्वेन तुलांक्तेत्यत्राह *आषाढीमिति । इदं पक्षपदम् ‘आश्वयुक्कृष्णपक्षे तु’ इति पक्षपदं चाश्विनादेशान्द्वये लिङ्गम् । ‘मासः कन्यागते भानौ’ इति तु न महालयपरमित्युक्तं प्राक् । महालयश्राद्धं च नित्यं काम्यं च ।

‘आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे यः श्राद्धं न करिष्यति ।

शाकेनापि दरिद्रोऽपि सोऽन्त्यजत्वमुपैष्यति ॥’

इति नागरखण्डात् ।

“शक्रध्वजनिपाताङ्गो यः स्यात्पक्षस्तु पञ्चमः ।

स विज्ञेयोऽपरः पक्षः श्राद्धं तत्र विधीयते ॥

पुत्रानायुस्तथारोग्यमैश्वर्यमतुलं तथा ।

प्राप्नोति पञ्चमं दत्त्वा श्राद्धकामास्तु पुष्कलान् ॥”

इति कार्त्तिकाजिन्युक्तेः ।

५२२ सटीकनिर्णयसिन्धुविर्नीयपरिच्छेदे-

कन्यायांगे पुण्यतमम्बमाह शास्त्रायनिः--

“कन्यास्याकीर्णितः पक्षः सोऽप्यन्तं पुण्यमुच्यते।”
इति ।

अत्र विशेषमाह वृद्धमनुः--

॥“मध्ये वा यदि याऽप्यन्ते यत्र कन्यां व्रजेद्विधिः ।
स पक्षः सकलः श्रेष्ठः श्राद्धपौर्णमासकं प्रति ॥”

तथा ब्रह्माण्डमार्कण्डेययोः--

“कन्यागले सवितरिदिनानि दश पञ्च च ।
पार्वणेनेह विधिना श्राद्धं तत्र विधीयते ॥”

तथा च तत्रैव पौर्णमासदिनान्युक्तानि--

“कन्यागले सवितरि गान्धर्वादिनि तु पौर्णमास ।
कर्तुं भक्तानि तुल्यानि देवा नारायणोऽब्रवीत् ॥”

अत्र हेमाद्रिः पौर्णमास्यं श्रेष्ठा ग्याचर्या । तिथिपु-
ण्या पक्षस्य पौर्णमासदिनात्मकत्वे श्राद्धपुण्यार्थमेकः पक्षः,

मध्ये चेति ।

“प्राणादीमवधिं कृत्वा यः स्यात्पक्षस्तु पञ्चमः ।
श्राद्धं तत्र प्रकृवीत कन्यां गच्छतु वा न वा ॥”

इति आदिश्वपुराणे । ‘मृषः पक्षोपक्रमे’ इति शेषात्सर्वस्य
पक्षस्य कन्यायांगो नापेक्षित इत्यर्थः । कन्यायांगनैयत्येन यथा-
श्रुतासङ्गतेः । अदिनानीति । दिनपदं चान्द्रदिनपरतया ति-
थिपरम् ।

‘तिथिनैकेन दिवसश्चान्द्रमाने प्रकीर्तितः ।’

इति विष्णुधर्मात् । एवम् ‘अहानि’ इत्यत्राहःपदमपि ति-
थिपरमेव ।

‘आश्वयुक्कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कुर्यादिने दिने ।’

इति पक्षप्रक्रमेण दिनपदस्य तिथिपरतया तदेकवाक्यत्वात् ।

भाद्रपदपूर्णिमया सहेति द्वितीयः, आश्विनशुक्लप्रतिपदा सहेति तृतीयः । *अन्त्य एव तु युक्तः ।

“अहःषोडशकं यत्तु शुक्लप्रतिपदा सह ।

*चन्द्रक्षयाविशेषेण सापि दर्शात्मिका स्मृता ॥”

इति देवलोक्तः । तत्र पञ्च पक्षाः । तदुक्तं हेमाद्रौ ब्राह्मे—

*“आश्वयुक्तकृष्णपक्षे तु श्राद्धं कार्यं *दिनेदिने ।

त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागं त्वर्धमेव वा ॥”

दिने दिने इति पक्षपर्यन्तत्वमुक्तम् । त्रिभागही-
नामिति पञ्चम्यादिपक्षः,

‘भौजर्द्धा तिथिमारभ्य यावच्चन्द्रार्कमङ्गमम् ।’

इति वाक्यात् । अर्धमित्यष्टम्यादिपक्षः । त्रिभागमिति
दशम्यादिपक्षः । त्रिभागहीनामिति चतुर्दशीमहितप्रति-

अत्र तिथिवृत्त्येति पक्षो न युक्तः षोडशत्वस्य नित्यवच्छ्रवणवि-
रोधात् । नापि पूर्णिमासाहस्येनेति पक्षः । अपरपक्षश्रुतिविरोधादत
आह *प्रन्त्य एवेति । *चन्द्रेति । न दृश्यते चन्द्रोऽस्यामिति
व्युत्पत्त्या धातोरचाक्षुषज्ञानार्थकतया तद्व्यदर्शत्वेन शुक्लप्रतिप-
दाऽप्येकीकाराच्चापरपक्षत्वविराध इत्यर्थः । पञ्चसु पक्षेषु षोडश-
तिथिपक्षः पञ्चदशतिथिपक्षश्चोक्तौ, शेषान् दर्शयितुमाह—*आश्व-
युगिति । दिनपदं तिथिपरमित्युक्तं न तु—

‘अहोरात्रेण चक्रेन सावनो दिवसः स्मृतः ।’

इति सावनदिनपरः पक्षोपक्रमात् । नन्वेवं पक्षस्य चतुर्दशसावना-
त्मकत्वे षोडशतदात्मकत्वे वा कथं पञ्चदशैव श्राद्धानीत्यत्राह—*दि-
नेदिनेइति । हासे तिथिद्वयप्रयुक्तप्रयोगद्वयस्य तन्त्रं वृद्धौ च यद्य-
प्येकदिनच्छेद एव प्राप्नोति गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तेरन्यायत्वात्
सकृत्करणादेव पञ्चदशश्राद्धसिद्धेः तथाऽपि ‘अक्षमप्यन्वहं जलम्’
इति वाक्यादविच्छेदेनानुष्ठानलाभायाचारादेकतिथिप्रयुक्तं श्राद्ध-

५२४ सटीकनिर्णयमिन्धुवर्त्तनीयपरिच्छेदे-

पदादिचतुष्टयवर्त्तनाभिप्रायेणेति कल्पतरुः । अत्र दिन-
पदं निधिपरं त्रीप्सया तत्पञ्चायतिभित्तं आश्रयाण्य-
तावच्छेदकम् । तेन पञ्चदशानिधियापि आश्रं सिद्ध्यति ।
तेनैव चतुर्दशानिधियाप्यष्टादशानिधियपर इति गौडाः । तत्र ।
'आश्रं शस्त्रहनस्यैव चतुर्दशानिधिया महालयः ।'

इत्यादिविशेषात् । यच्च काश्चित्पुरणप्रत्यायलोपेन तृ-
तीयभागहीनं पञ्चाद्यादिपक्षं तृतीयभागमेकादश्यादि-
तदर्थं त्रयोदश्यादि, अउत्तरोत्तरं लघुकाव्योक्तिरिति ।
तत्र । अगौतमादिवचनेन मूलकल्पनालाघवात् पञ्च-
मित्यनन्वयापसंक्षेपः ।

मावर्त्तनीयम् । तत्रापि यस्यां निधौ कथं कालव्याप्तिर्दिनद्वये नत्यपु-
क्तस्य आश्रयादितिः एवमाद्यपक्षस्यापि पञ्चम्यादीनि विभागस्तृ-
तीयो भागः पक्षस्य पञ्चदशानिधियस्तेन हीनमित्यथात् । एवमर्थ-
पक्षस्यैव । उक्तपक्षयोः पक्षस्यैव विशेषत्वादयोप नदन्वयात् । एवं
तृतीयो भागो दशम्यादिः । एष पक्षस्तु चतुर्दशो वक्ष्यः । मानपदा-
दिपक्षयोरैव तद्वहणेनान्यत्र तद्वर्त्तनवर्त्तनः । ननु नन्दादिपक्ष्या-
हानिप्रसङ्गात् दिने दिन इत्यस्य सकल्पनाभिप्रायकत्वं चदतां
गौडानां मतमाह-अत्रैति । अउत्तरोत्तरं ।

“उत्तरादयनादाजन्तु श्रेष्ठं स्यादक्षिणायनम् ।

याम्यायनाचतुर्मासं तत्र सुप्तं तु केशवे ॥

मौष्ठपथाः पक्षः पक्षस्तत्रापि च विशेषतः ।

पञ्चम्यूर्ध्वं च तत्रापि दशम्यूर्ध्वन्ततोऽप्यति ॥

मयायुक्ता तु तत्रापि श्रेष्ठा राजन् त्रयोदशी ।”

इति नागरखण्डाद्येति शेषः । अगौतमादीनि । अग्नि-
मेसादिः । एवं च त्रिभागहीनमिति पञ्चम्यादिपक्षः, त्रिभागमिति
दशम्यादिः, अर्धमित्यष्टम्यादिरित्यर्थः । स्वयमधिकं पक्षद्वयमाह-

*‘पञ्चम्यूध्वं च तत्रापि दशम्यूध्वं ततोऽप्यति ।’
इति विष्णुधर्मोक्तः । पष्ट्याद्येकादश्यादिपक्षावपि
ज्ञेयानिति तत्त्वम् । कालादर्शोऽपि —

“पक्षाद्यादि च दर्शान्तं पञ्चम्यादि दिगादि च ।

अष्टम्यादि यथाशक्ति कुर्यादापरपश्चिकम् ॥”

पक्षादिः प्रतिपत्, दिक् दशमी, दर्शान्तमिति
सर्वत्र । गौतमोऽपि—अथापरपक्षे आर्द्धं पितृभ्यो दद्यात्
पञ्चम्यादि दर्शान्तमष्टम्यादि दशम्यादि सर्वस्मिन् इति ।
तथैकास्मिन्नपि दिने आहमुक्तं हेमाद्रौ नागरखण्डे—

“आपाद्याः पश्चमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे ।

यो वै श्राद्धं नरः कुर्यादेकास्मिन्नपि वामरे ॥

तस्य संवत्सरं यावत्संतृप्ताः पितरो ध्रुवम् ।” इति ।

अत्र शक्ताशक्तपरा व्यवस्थेति प्राश्नः । तत्र । तदा-
चकपदाभावात् । *अथोदश्यादिपक्ष एव नित्यः । तत्रैव
निन्दाश्रुतः । ब्राह्मण एवकारेण तस्यैव पञ्चमपक्षायांग-
व्यवच्छेदोक्तः इति गौडाः । तत्र । एकस्मिन्नपीति
*विरोधात् । तेन फलभूमार्थिनाऽन्यानि कार्याणीति
तत्त्वम् । तत्र चतुर्दशीश्राद्धाभावे पञ्चम्यादिदशम्यादि-
पक्षौ । तत्सर्वे पष्ट्याद्येकादश्यादिकौ । एवं चतुर्दश-
भावे द्वादश्यादिः । तत्सर्वे अथोदश्यादिरिति व्यवस्था ॥

विधवायास्तु विशेषः । स्मृतिसंग्रहे —

*पञ्चम्यूध्वमिति । तथा च विष्णुधर्मगौतमाभ्यां स्पष्टमुक्ताः
प्रतिपत्पञ्चमीपष्टीअष्टमीदशमीएकादशीमभृति षट् पक्षाः, तदेकवा-
क्यतया वाक्यान्तरं योज्यमिति बोध्यम् । गौडमतमाह—*अ-
थोदश्यादीति । *एवकारेण=अर्धमेवेत्येवकारेण । *विरोधा-

५२६ सटीकनिर्णयमिन्धुर्निर्णयपरिच्छेदे-

* 'चत्वारः पार्वणाः प्रोक्ता विधवायाः सदैव हि ।

स्वभर्तृव्यश्रमादीनां मातापित्रोस्तथैव च ॥

ततो मातामहानां च आद्वयानमुपक्रमेत् ।'

तथा—

'अश्रूणां च पित्र्येण मातामहास्तथैव च ।' इति ।

अशक्तौ तु स्मृतिरक्षावन्त्याम्—

'स्वभर्तृप्रभृति त्रिभ्यः स्वपितृभ्यस्तथैव च ।

विधवा कारणेन ह्यहं यथाकालमनन्विता ॥'

विधवा स्वयं संकल्पं कृत्वाऽन्यद्व्याख्याद्वारा कारणे-
दिन्युक्तं प्रयोगपारं ज्ञाते ।

इति । सकृन्वय एव नित्या नान्य इति भावः । चत्वार इति ।

विधवायाः पार्वणमनुष्ठानं पार्वणपटकं पार्वणद्वयमिति पक्षत्रयम् ।

पक्षत्रयेऽपि अत्राद्यं कोऽप्युक्तं भवति । पार्वण एव तस्मिन्माम् ।

अत्रेदं बोध्यम् । विधवाया दशैवाद् पुत्राभावे नष्टदेवोपकारः ।

'अपुत्रा पुत्रवत्यत्री पुत्रकर्म समाचरेत् ।'

इति वचनान् पुत्रादीनि ततिना प्रकरणानुरोधान् आ-
द्यक्रियातुल्यतात्वा पुत्रकृतकआद्यवदेव देवताः, उद्देश्यत्वं तु
पित्रादीनां धर्तृत्वादिना तन्मातामहानां च पितृत्वादिना । यं प्रति
येन रूपेण सम्बन्धिता तं प्रति तेनैव रूपेणोद्देश्यत्वात् । अत एव
स्मृतिदर्पणे 'स्वभर्तृप्रभृति त्रिभ्यः' इत्यादि । भर्तृपित्रोश्च यथायोग्यं
सपत्नीकत्वमपि । इदं पदद्वयं दशैवाद् एव । स्वपितरि जीवति तु
द्वारलोपात्पार्वणलोपः । तीर्थमहालयादिआद्यं तु मृतश्च आदेः स्व-
आदिपार्वणमपीति नवदैवस्यम् । तच्च कृताकृतमित्येके । कनिन्मृत-
मातृकायाः स्वमात्रादिपार्वणमपीति द्वादशदैवस्यमाहुः । अपरे स्व-
मातामहपार्वणेन पञ्चदशदैवस्यमाहुः । अन्ये स्वमातामहादिपार्वणेन
सहाष्टादशदैवस्यमाहुः । अत्र सर्वत्राप्याद्यजीवने द्वारलोपः । एवं

*सकृन्महालये च वर्ज्यतिष्ठयायुक्तं पृथ्वीचन्द्रो-
दयप्रयोगपारिजातादिषु । वासष्ठः—

“नन्दायां भार्गवादिने *चतुर्दश्यां त्रिजन्मसु ।

एषु श्राद्धं न कुर्वीत गृही पुत्रधनक्षयात् ॥”

*जन्मभं तत्तर्थाचरे च त्रिजन्मानि । बृहगार्ग्यः—

“प्राजापत्ये च पौष्णे च पित्रर्क्षे भार्गवे तथा ।

च चत्वारः पार्वणा इति । इवश्रूणां विशेषेणेति च निर्मूलं प्रति-
भाति । एकोदिष्टानि च तीर्थमहालयार्हा स्वसम्बन्धनास्थाः पुत्र-
वद्भवन्त्येव । यत्तु—

“भर्तुः श्राद्धे तु या नारी मौल्यात्पावर्णमाचरेत् ।

न तेन तृप्यते भर्ता स्वयं च नरकं व्रजेत् ॥” इति,

तत्क्षयाहे एकोदिष्टपक्षप्रशंसार्थं न तु सर्वथा पार्वणनिषेधा-
र्थमिति । *सकृन्महालये इति । कृष्णपक्षसामान्यानिमित्तक-
श्राद्धं हेमाद्रिमते आवृत्या, धिवचनकारादिमते तु सकृत् । तत्र
यद्यपि काम्ये श्राद्धे याज्ञवल्क्येन चतुर्दशी वर्जिता तथाऽपि नि-
त्येऽपि तत्र 'नभस्यस्यापरं पक्षे' इति काट्याजिनिना भाद्रपदा-
परपक्षे चतुर्दशीवर्जननिषेधादन्यत्र प्रतिपदादिपक्षे तद्वर्जनावग-
मात् । दशम्यादिपक्षे च —

“कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

श्राद्धे प्रशस्तास्तिययो यथैता न तथेतराः ॥”

इति मनुचचनात् सुतरां च पञ्चम्यादिप्रतिपदादिपक्षयोस्त-
द्वर्जनावगमाच्च कृष्णपक्षसामान्य एव तद्वर्जनं नन्दादिकं च तद्व-
र्ज्यम् । इदं च चतुर्दशीनन्दादिवर्जनं भाद्रपदकृष्णपक्षेऽपि सकृ-
त्करणपक्षे तदप्रवृत्तेर्निर्वाजत्वात् । पक्षान्तरेषु तु न नन्दादि वर्ज्यं
संख्याहान्यापत्तेः, षोडशपञ्चदशपक्षयोस्तु न चतुर्दश्यपीत्यर्थः ।
*चतुर्दश्यामिति । त्रयोदश्यामिति विवेचने । *जन्मभामिति ।

५२८ सटीकनिर्णयसिन्धुद्वितीयपरिकल्पे -

यस्तु आर्द्रं पकुर्वीत तस्य पुत्रो विनश्यति ॥”

प्राजापत्यं=गोहिर्णा, पौषणं=सर्प, पित्रं=मया ।

अन्यान्यपि प्रत्यगादाने तत्रैव ज्ञेयानि । केचित् -

“नन्दाभ्युक्त्यागरव्याभ्युक्त्याग्निपुत्रकालमे ।

गण्डे वैभुतिव्याने च पिण्डास्त्याज्याः सुतेऽसुभि ॥”

इति सङ्कटान् । नन्दाः=पतिपत्न्यङ्गोदादयः, अटवः=स-
मर्षा, काम=त्रयोदश्या, आरां भौमः, भृगुः=शुकः,
आग्निं कृत्वा, पित्रं=मया, कालं=भरणा, अत्र
पिण्डास्त्याज्या इत्याहुः । तत्र कर्मलं सुखम् । एतच्च
सकृन्महालयविषयम् ।

“सकृन्महालयं कालं पुनः आर्द्रं जलेषु च ।

अर्चति विषये च सर्वमेवातिचिन्तयेत् ॥”

इति पृथिवीचन्द्रोदये नारदोक्तं ।

अस्यापवादो हेमाद्रौ पृथ्वीचन्द्रोदये च -

आ-मधार्पापुत्राणां जन्मभानीति । जन्मदशमैकोनविंशतिभानीति
रघुनाथः । एवम् -

“भानी भौमे त्रयोदश्या नन्दाभृगुपपासु च ।

पिण्डदानं मुदा स्नानं न कुर्यान्निलतर्पणम् ।”

इति स्मृत्यन्तरे पिण्डदानपदं आर्द्रावल्लक्षणं बोध्यम् । अन्ये
पिण्डदाने कालविशेषनिषेधास्तु येन कृत्यविषया इति विवेचने । प्रत्य-
रादीत्यादिना त्रिपादादयः । एतन्मन्त्रकृत्यविषयमित्यन्ये । कृपाते
इति । पातभरण्यादीवपि सकृन्महालये पिण्डदानं कार्यम् । पा-
तादिनिमित्तकश्चाद् एव तन्निषेधात् । ‘अमापाते भरण्या च’ इत्य-
ग्रिमवचनादिति बोध्यम् । कर्मलं सुखमिति । सप्तमीरविभौ-
मभरणीगण्डवैभुतिव्यतिपातेष्विति सम्युक्तः । पुनः आर्द्रं=आवृत्त्या
क्रियमाणे आर्द्रे । कर्मल्लेपु=ग्रीहिषाकादिआर्द्रेषु । तत्र कालान्त-

‘अमापाने भरण्यां च द्वादश्यां पक्षमध्यके ।

तथा तिथिं च नक्षत्रं चारं च न विचारयेत् ॥’

पराशरमाधवीये मदनपारिजातादिषु चैवम् । निर्ण-
यदीपिकायां तु- * पितृमृताहे निषिद्धदिनेऽपि सकृन्म-
हालयः कार्यः’ इत्युक्तम् ।

‘आपाह्याः पश्चमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे ।

मृताहानि पितुर्यो वै श्राद्धं दास्याति मानवः ॥

तस्य संवत्सरं यावत्सन्तुमाः पितरो ध्रुवम् ॥’

इति नागरनण्डोक्तः ।

‘या तिथिर्यस्य मामस्य मृताहे तु प्रवर्तते ।

सा तिथिः पितृपत्नं तु पूजनीया प्रयत्नतः ॥

तिथिच्छेदो न कर्तव्यो विनाऽर्गौ च गृहच्छया ।

पिण्डश्राद्धं च कर्तव्यं विच्छित्तिं नैव कारयेत् ॥

अशक्तः पक्षमध्ये तु करात्येकादिने यदा ।

निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्पिण्डदानं यथाविधि ॥’

इति कात्यायनोक्तम् । *अत्र मूलं चिन्त्यम् ।

तथा पक्षश्राद्धकरणेऽपि न नन्दादिषु पिण्डनिषेध
इत्याह पराशरमाधवीये कार्णार्जिनिः—

‘नभस्यस्यापरे पक्षे श्राद्धं कार्यं दिने दिने ।

नैव नन्दादि चर्ज्यं स्यान्नैव निन्द्या चतुर्दशी ॥’इति ।

अत्र श्राद्धमित्येकवचनाद् *दिने दिने इति वीप्साव-

रसम्भवात् । *पितृमृताहे इति । शिष्टाचारसिद्धोऽयं पक्ष इति
रघुनाथः । नन्वेवं ‘नैव निन्द्या चतुर्दशी’ इति चतुर्दशीग्रहणं वर्जयि-
त्वा चतुर्दशीमिति तन्निषेधश्चेति विकल्पः स्यादित्यत्राह- *अत्रे-
ति । एकेति । प्रकृत्यर्थानामिति व्युत्पत्त्या अत्यन्तसंयोगार्थक-

शास्त्रं सोमयागवदेकस्याभ्यासेन * कप्रयोगपरमिदम् । अतः

द्वितीयातश्च एकत्वरिशिष्टाद्वाद्यं आद्यपदापर्यन्तमित्येव नियमो
लभ्यते । तत्र चतुर्दशीत्यामानन्दजनं पञ्चान्वयम् । न च—

‘स पक्षः सकलः पूजाः आद्यषोडशकं प्रति ।’

इति दर्शनात्मकस्या आद्यानां भेदो दुर्गोः । तत्र न काभ्यासः ? ।
‘नैव निष्ठा चतुर्दशी’ इति न चतुर्दशीग्रहणार्थमिति वाच्यम् । संख्या-
या भनून्पतिवाच्यगतत्वात् । न च नस्यैकदेशकन्यासम्बन्धमात्रेण स-
कलपक्षपुण्यत्वमात्रमिति पादकत्वेनोक्त्या नोक्त्यासम्भवान् । आद्य-
षोडशकमिति द्वितीयातिमिदं भुक्तकप्रवृत्तनायपनियोगेन आद्याना-
मुद्देश्यत्वमस्तीति च पक्षस्याकार्तिविधौ तन्मन्त्रान्त्रमेवोपादेयानामपि
कर्मणामनुवाच्यत्वे वाच्यकामानान् । ‘यदि आद्यणो यजेत’ इत्यादौ
हि स्वरूपेण यागस्योपादेयत्वानुवाच्यत्वं दूषितमनो न तद्विरोधः ।
तस्मात् ‘नभस्यस्यापरं पक्षं’ इति आद्यान्त्राविधौ संख्यायुक्तवि-
धिमनुष्येन यार्वाचनार्थमिदानीपद्यामानां आद्यषोडशमिति संख्ये-
त्यर्थः । यद्यपि पक्षस्य पञ्चदशान्वयत्वं कन्वात् कृष्णपक्षमामान्ये-
ऽपि प्रतिनियि आद्यावृत्तिः प्राप्नोति न तु सकृत्करणम्, तथापि
तत्र पक्षस्याखण्डस्वैवायोगव्याख्याद्वन्द्वम्, अथ नतुमासादिविशे-
षवत्, न तु स्वरूपेण तिथीनाम् । अत एवदं कर्मास्मिन्नपनेऽस्मिन्नृता-
वस्मिन्मासेऽस्मिन्पक्षे इति सप्त एव व्यपदेशः तस्य सकृत्करणेऽप्य-
व्याहतः । महालयापरपक्षे तु यावन्निश्चयव्यास इति विशेषे बीजमाह-
* दिने दिने इति । * एकप्रयोगेति । यस्वत्र हेमाद्विरन्त्यादिने
दक्षिणादानं तदशास्त्रं यात्रैवमिति मतं, तदयुक्तम् । निमन्त्रणा-
दिविसर्जनान्तश्चाद्यप्रयोगस्यैवावृत्तेः कारकस्य प्रयोगानुबन्धत्वेन
तत्समुच्चयवशात्प्रयोगावृत्तेरेवौचित्यात् । किञ्च दक्षिणादानमात्र-
स्यैव कृतः सकृत्करणं प्रधानमात्राभ्यासोपगमे सर्वेषामपि प्रधान-
पूर्वापरभाविनामद्धानां पात्रानत्यर्थाणां चाभ्यासस्यैवौचित्यात् ।

‘प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।’

इति याज्ञवल्कीयं प्रयोगभेदपरं न तु पञ्चम्यादिपक्ष-
विषयम् । ‘प्रतिपत्प्रभृतिषु’ इति विशिष्योक्तः । निर्णय-

एवं निमन्त्रणादिविसर्जनान्तश्चाद्धप्रागस्य भेदे यदि ब्राह्मणा-
लाभस्तदाऽस्तु तैरेव ब्राह्मणैः सः ।

‘कुशा दूर्वादयो यन्त्रा ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ।

न ते निर्माल्यतां यान्ति विनियोज्याः पुनः पुनः ॥’

इति ब्राह्मणानां विनियुक्तविनियोगाविरोधात् । वरणभरणरूपे तु
निमन्त्रणदक्षिणादाने प्रातश्चाद्धप्रागं भिक्षे एवानुष्ठेयं । अत एव
पक्षश्चाद्धार्थं ब्राह्मणैः सह सकृदेवापसंवादेऽपि तेषामाशौचेऽभ्या-
सान्तरं न्यागोऽन्येषामुपादानम् ।

‘निमन्त्रितस्य विप्रस्य स्वाध्यायाद्विरतस्य च ।

देहे पितृषु तिष्ठन्सु नाशौचं विद्यते कश्चित् ॥’

इति वाक्यस्य शास्त्रीयनिमन्त्रणाभावेनाभवृत्तेः । प्रयोगसङ्घ-
स्य सम्भूयकफलजनकत्वं सायंप्रातर्गृहिहोत्रवत् । ‘प्रतिपदि महा-
लयापरपक्षश्चाद्धं करिष्ये’ ‘द्वितीयायां महालयापरपक्षश्चाद्धं करिष्ये’
‘तृतीयायां महालयापरपक्षश्चाद्धं करिष्ये’ इत्यादिप्रतितियि सङ्क-
ल्पभेदाच्च पाकभेदाच्चान्तरा प्रतिवन्धानिश्रयेण केनचिदभ्यासपक्षे-
णारब्धे महालयश्चाद्धे यद्यन्तरा श्राद्धकर्तुराशौचपातः, तदा ‘श्राद्धे
पाकपरिक्रिया’ इत्युक्तमुख्यप्रारम्भाभावात्सङ्कल्पाभावाच्च ‘प्रारब्धे
सूतकं नास्ति’ इत्यस्याप्रवृत्तेरनाधिकारात्तत्र प्राप्ताः श्राद्धप्रयोगा
नानुष्ठेयाः । न चैवं सायमगृहिहोत्रपौर्णमासानन्तराशौचपाते प्रातर-
गृहिहोत्रदर्शयोराशौचमध्येऽनुष्ठानं न स्यादिति वाच्यम् । तत्र—

‘वैतानोपासनाः कार्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदनात् ।’

इत्यधिकारप्रतिपसवात्तदनुष्ठानोपपत्तेः । न च यथा कृष्णपक्षे
यजमानमरणसम्भावनायां दर्शेष्टिपर्यन्ताग्निहोत्रहोमपूर्वकं तदानी-

दीपे सदनपारिजाते चैवम् । अन्यकृष्णपक्षपरं याज्ञव-
ल्कीयम् । एतदपरत्वे नैवनिन्द्याचतुर्दशीविरोधान् इति
गौड्याः । तत्र —

‘आदौ शास्त्रहतस्यैव चतुर्दश्यां महात्यये ।’

इति विरोधान् । तत्र च नृ —

मेव दशानुष्ठानम् । तथा पक्षे शाब्दपयन्त्राद्भयोमाणावशौच-
पातान्पूर्वमेवानुष्ठानं स्यादिति वाच्यम् । तत्राभिहोमहोमदर्शेषो-
पनिनिकत्वादित् नवमाभावान् । भाषावमन्त्र आद्भयोमाणाव-
करणे च कृतानां भयोमाणा न फलम् । महत्कारिणराभावान् एक-
देशादेव फलस्य कर्त्तव्यत्वमशक्यत्वाच्च । एवंविचक्ष्यते चाशौ-
चापगमोत्तरं सकृदाद्भयक्षेपेण यावदीपावाह पुनर्महात्ययश्चाद्भं कर्त्त-
व्यम् । अनिवन्धान्तरे तु तदज्ञायां घातनिषिन्ना कार्यम् । सोमयागव-
दिति अग्न्यागमाद्येण हृष्टान्तः । तत्र प्रधानस्वरूपानुबन्धभूतदेवता-
समुच्चयवशात् प्रधानस्यैवाहुतः । प्रधानमावाहयित्वा देवतादिगमु-
च्चयकृता सोमयागसद्व्यज्ञादित्, स्वप्नगतसंख्याकृता वा एकाद-
शप्रयान्तलक्षहोमकोटिहोमादित्, प्रकृतं तु तयोरेकावधात्तप न सा,
किन्तु कात्यवशात्प्रयोगात्तत्त्वं । सायंघातर्गिहोमहोमदर्शेषाण्यमा-
सिकाग्रयादीनामिवेति विशेषः । याज्ञवल्कीयं पञ्चम्यादिपक्षविषय-
मिति पाठः । यद्यपि याज्ञवल्कीयं काश्यश्चाद्भयपरिमत्यग्रे स्पष्टम्,
तथापि ‘नैव निन्द्या चतुर्दशी’ इति कारणार्जिनिज्ञापितं तत्तद्वशे
तत्त्वव्येन ग्राह्यम् । तत्पञ्चम्यादिपक्षविषयमित्यर्थः । याज्ञवल्कीयं
प्रयोगभेदपरम्, न तु पञ्चम्यादिपक्षविषयम् । प्रतिपदप्रतीतिरिति
विशिष्टोक्तैरिति पाठान्तरम् । काश्यश्चाद्भयकरणस्यं याज्ञवल्कीयं
कृष्णपक्षश्चाद्भय सकृत्कर्त्तव्यपरं न तु महात्ययस्य पञ्चम्यादिपक्षपर-
मिति तदर्थः । आश्विनापरपक्षे कस्मिन्नपि पक्षे चतुर्दशीवर्जनं नास्ति
इति मतं निरस्यति—अन्यकृष्णपक्षपरमिति । केचित्तु—

*निधिनक्षत्रवारादिनिषेधो य उदाहृतः ।

स श्राद्धे तन्निमित्तं स्वाग्नानुपङ्गुते ह्यसौ ॥'

इति दिवादासीं वृद्धशारंगीक्ष्मन्निमित्तं*पक्षान्तरे

'कृष्णपक्षे दशम्यादां वजीवत्वा चतुर्दशीम् ।'

इति सन्तुक्तचतुर्दशीवजनं दशम्यादिपक्षे । अन्यथा महालयश्राद्धगता षोडशत्वमङ्ग्या व्याहृत्येत । अत एव 'नैव निन्द्या चतुर्दशी' इत्यस्यापि मङ्गतिरित्याहुः । वस्तुतस्तु —

'शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते ।'

इति इतरदेवतावाधेन शम्भुहतानां देवतात्वरविधानात्तदभावो लुप्यते । यथाऽभ्युदयेष्टौ प्रकृतदेवतावाधादेवतान्तरविधानाद्योपांशुयाजः । मानवकाष्णीजिर्नाये अपि शस्त्रहर्तृपितृकं मत्स्येव सङ्गच्छते । मानवे दशम्यादाविन्द्यादिपदेन पक्षान्तराणामपि ग्रहणम् । जीवात्पितृकार्त्तवत्पितृकाऽमावास्यायां तन्निधितदुत्तरप्रतिपदादिष्विव शस्त्राश्वमृतपितृकरूपमिन्द्राधिकारिकश्राद्धेऽप्येव श्राद्धगता षोडशत्वमङ्ग्यापपद्यते । अतो देवताविरहेण चतुर्दशीश्राद्धं लुप्यत एवेति युक्तमुत्पश्यन्ति । तत्र त्विति कचिन्पाठः । अतिर्धीति । निध्यादौ पिण्डदानादिनिषेधो 'नन्दाश्वकामरूपार' इत्यादिकः । तन्निमित्तं = नन्दादिनिमित्तकं । अनुपङ्गुते = नन्दादिसम्बन्धेन कृते महालयपार्त्तान्त्यन्वयः । यद्वा नन्दादेर्निषेध इत्येवार्थः । 'नन्दायां भार्गवदिने' इत्यादिपुत्रवदगृहिणो निषेधो नन्दादिनिमित्तक एव न तु नन्दादौ पञ्चम्यादिपक्षेण क्रियमाणे महालये इत्यर्थः । *पक्षान्तरे इति । कृष्णपक्षान्तरे इत्यर्थः ।

'न नन्दासु भृगोर्वारे रोहिण्यां च त्रिजन्मसु ।

रेवत्यां च मघायां च कुर्यादापरपक्षिकम् ॥'

इति नारदसंहितावचनात् । एवञ्च नन्दाश्वकामेत्यपि आपरपक्षिकपरमेव एकवाक्यत्वात् । नन्वेवं सकृन्महालयेऽपि 'नन्दादि-

६३४ मर्त्याकनिर्णयमिन्द्रादिर्तागपरिच्छेदे-

न ज्ञेयः । सकृन्महालयं तु वचनाभिप्रेतः । अन्यत्र न
कोऽपि निषेधः साध्यादनिष्पत्तेरिति । अतो न-
न्दादौ सविपरकश्राद्धे पुत्रान्मोक्षार्थकारः । अत्रिरपि—

‘महालये श्राद्धे न दर्शं पुत्रस्य जन्मनि ।

तीर्थेऽपि निर्वर्ण्यपण्डान् रात्रिवारपदकल्पपि ॥’

अपूर्वोक्तनन्दानिषेधस्तु समुदाहृतिकमे सकृन्महा-
लयेऽपौर्णमास्यादिमृतश्राद्धे तन्निमित्तं न ज्ञेयः । यत्तु
समुत्पद्यमाने—

‘विवाहव्रतश्राद्धासु वर्षमर्त्ये तदधिक ॥

पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तत्तत्पिण्डम ॥’ इति ।

तस्याश्रापवादादिवोदासीने नृदक्ष्यतिः—

‘तीर्थं संवत्सरं घृते पितृवागे महालये ।

निषेधो न स्यात्तस्य नन्दाद्यानिमित्तकत्वादत्र प्राह सकृदादिति ।
अन्यत्र=पञ्चम्यादिप्रधानपक्षे । न कोऽपीति । पञ्चदश्यादि-
श्रापस्योरेव चतुर्दशीग्रहात्तदन्यपक्षे नाश्रयः समुच्चयः । एतावता
प्रथममतमुपपादितम् । इदानीं निषेधदीपमनुरूप्याह अनन्त इति ।
नन्दादादिति । पुत्रश्राद्धिणां निषेधस्य नन्दादीनिमित्तश्राद्धे एव
प्राप्तेर्महालयनिमित्तकं तदप्राप्तेरित्यर्थः । सकृन्महालयेऽपीति शेषः ।
एतेन ‘तिथिच्छेदो नैककर्तव्यः’ इति युक्तिर्दोक्तता । महालये इति
सामान्यत उपादानात्मकसकृन्महालयेऽपि प्रवृत्तेरिति भावः । एवं सति
सकृन्महालये इत्यस्य को विषय इत्यत्राह—अपूर्वोक्तं । समु-
दाहृतेति । केन विद्येतुना मृताहस्य सकृन्महालयकालस्यातिक्र-
मे इत्यर्थः । अपौर्णमास्यादीति । पौर्णमास्यां मृतस्य महालये
तिथिर्नास्ति अतः तस्य सकृन्महालयः नन्दादिनिषिद्धकालं
विहाय कस्यापि तिथौ कार्य इत्यर्थः । आदिना चतुर्दशीग्रहः ।

पिण्डदानं प्रकुर्वीत*युगादिभरणीमघे ॥

महालये गयाश्राद्धे मातापित्राः क्षयेऽहनि ।

कृतोद्वाहाऽपि कुर्वीत पिण्डानिर्घणं सदा ॥' इति ।

निर्णयदीपे तु नन्दादिनिषेधः प्रत्यहं भिन्नश्राद्धाविष-
यः । षोडशाह्न्यापिश्राद्धप्रयोगेकत्वे तु प्रत्यहं पिण्डदानं
कार्यमिवैव्युक्तम् । तदयमर्थः सम्भवः षोडशाह्न्यापि-
श्राद्धैक्यं न पिण्डानिवधः । मृताहे सकृन्महालयेऽपि तथे-
ति केचित् । तत्रापि निषेधस्तु युक्तः, प्रत्यहं श्राद्धभेदेऽपि
व्यतीपातादौ तथा । अन्यत्र *मृताह्नातिक्रमे महालये च
पिण्डनिषेध इति ।

संन्यासिनां तु द्वादश्यां श्राद्धं कार्यम् ।

*यतीनां च वनस्थानां वैष्णवानां विशेषतः ।

द्वादश्यां विहितं श्राद्धं कृष्णपक्षे विशेषतः ॥'

इति पृथ्वीचन्द्रोदये सङ्ग्रहोक्तः ।

अत्र पक्षे श्राद्धाकरणे गौणकालमाह हेमाद्रौ यमः—

'हंसं कन्यासु वर्षास्थे शाकेनापि गृहे वसन् ।

पञ्चम्योरन्तरं दद्यादुभयोरपि पक्षयोः ॥'

आश्विनकृष्णशुक्लपञ्चम्यामध्य इत्यर्थः । *तत्राप्य-
सम्भवे भविष्ये—

तन्निमित्ते=महालयनिमित्ते । पितृयागे=पितृयष्ट्याम्*युगादीति ।

सति सप्तमी, मृताहे इत्यधिकरणसप्तमी, तथा च न पिण्डनिषेधः ।

'अमापाते' इत्युक्तेः । एवं च श्राद्धभेदे कदाचित्सपिण्डं कदाचिद-

पिण्डमित्यत्रेष्टापातिर्बोध्या । *अन्यत्र=अपरपक्षे पौर्णमास्यादि-

मृतश्राद्धे वा । *मृताहेति । सकृन्महालये इति शेषः । *यतीना-

श्चेति । सकृन्महालये नियमः । तेन तेषां पक्षान्तराण्यपि भवन्त्येव ।

*तत्राप्यसम्भवे इति । आश्विनशुक्लपञ्चम्यन्तं कस्मिंश्चिदिने

‘यं दीपान्विता राजन्त्याना पञ्चदशा भुवि ।
तस्यां दद्यात् पञ्चसं पितृणां वै महादयम् ॥’
अत्राप्यसम्भवे भार्गव

श्राद्धस्याकरणे तुल्यसंक्रान्तिं यावत् कार्त्तिकशुद्धिने, तत्राप्यसम्भवे
वृथिकसंक्रान्तिं यावत् ।

‘न ददाति नरः श्राद्धं पितृणां पञ्चमस्ये ।

● सपिताशाः परीक्षाः पितृस्त्वस्य दीपताः ॥

मेतपसं पत्नीसन्ते गुरुवाञ्छामयान्विताः ।

कथंका जन्तुं पट्टद्वाननकमनीन्दनाः ॥

मेतपसंऽप्यतिक्रान्तिं यावत्कन्यागतं राघः ।

तान्छाद्धं पञ्चदशान्वे दत्तं वै तपसः सुतः ॥

तनस्तुलागतस्यैकं मूर्धे वाञ्छान्वे पार्श्वे ।

श्राद्धं स्ववेशनेदत्तं क्षुत्पिपासापिपाकुलाः ॥

तस्मिन्पि कथंक्रान्तिं कालं वृथिकं नृवा ।

निराशाः पितरा दीनास्तवा यान्वे निताडयम् ॥

मापदयं पत्नीसन्ते गृहदार मयाश्रिताः ।

वायुभूताः पिपासावाः क्षुत्तामाः पितरो नृवाम् ।

यावत् कन्यागतः मूर्धस्तुलास्थश्च पदीयत ॥

इति नागरस्यपदे कन्यामपश्य तुलायाः स्फुटतनुकल्पनेनांकेः ।

तत्र दीपावली अतिपञ्चस्तस्यर्थः । पञ्चदशोऽकार्तिकामास्या ।

तत्र ‘दीपमाला च कर्तव्या’ इति बहुदीपदानविधानात्, न तु कार्त्तिकपौर्णमासी । तत्र दीपदानविधानेऽपि रुपात्तमुक्तंः अमास्याया एव दीपावलीत्वेन रुपात्तत्वात् पिश्यं पञ्चस्तत्वाच्च । तस्यां च तत्पयुक्तश्राद्धमात्रावपि महालयमयुक्तमभ्यासं विधीयते । तत्र दशै सपत्नीकस्य पित्रादेर्देवतात्वं महालये सपत्नीकस्य तस्यैति विशेषः । अतत्रापि=कन्यायामपि, यद्वा दीपावल्यामपीत्यर्थः ।

‘यावच्च कन्यातुल्योः क्रमादास्तेऽदिवाकरः ।

शून्यं प्रेतपुरं तावद्वृश्चिकं यावदागतः ॥’

ब्राह्मे—

‘वृश्चिके ऋषमतिक्रान्ते पितरो दैवतैः सह ।

निःश्वस्य प्रतिगच्छन्ति शार्पं दत्त्वा सुदारुणम् ॥’

यस्य जातुकर्णः—

‘आकाङ्क्षन्ति स्म पितरः पञ्चमं पक्षमाश्रिताः ।

तस्मात्तत्रैव दातव्यं दत्तमन्यत्र निष्फलम् ॥’

इति, तत्फलान्तिशयहानिपरम् । ‘कन्यां गच्छतु वा न
वा’ इति तुरीयपादे वा पाठः । तेन कन्यायोगं प्राश-
स्त्यमात्रम् । अतः श्राद्धविधेर्कात्तं श्राद्धद्वयं ज्ञेयम् । इदं
च श्राद्धमन्त्रेनैव कार्यं नाऽमात्रादिना ।

‘मृताहं च सपिण्डं च गयाश्राद्धं महालयम् ।

आवन्नोऽपि न कुर्वति श्राद्धमाप्तेन कर्हिचित् ॥’

इति स्मृतिदर्शने गालयोक्तेः ।

अथात्र देवताः । सङ्ग्रहे—

‘ताताभ्यात्रितयं, सपत्नजननी, मातामहादिश्रयं

सस्त्रि, स्त्रीतनयादि, तात जननी-स्व-भ्रातरः सस्त्रियः ।

ताताभ्यात्मभगिन्यपत्यभ्रवयुक्, जायापिता, महुरुः,

तदुत्तरतुलादीनां तदनुकल्पत्वात् । ऋदिवाकर इति ।

‘तावच्छ्राद्धस्य कालः स्याच्छून्यं प्रेतपुरं तदा ।’

इत्युत्तरार्द्धे ब्राह्मपाठानुसारेण स्वेः कन्यातुल्योः क्रमावस्थाना-
भ्रमाच्छ्राद्धस्य कालः स्यादित्यर्थः । ऋषमतिक्रान्ते=प्राप्तवृश्चिके
महालयश्राद्धं लुप्यते मोहादिना तत्करणेऽपि कर्तुः प्रसवाया-
नुद्वारात् इत्यत्र तात्पर्यम् ।

शिष्यामाः पितरो महालयाचरौ, तीर्थे, तथा क्षत्रपणे ॥

क्षत्रपणे इति । तर्पणस्य मध्याह्न एव मुख्यः कालः ।
कात्यायनादिगुरुषु मध्याह्निकादिकेषु न-पाठान् ।

“स्नानं मध्याह्निकं कृत्वा मन्त्रपाठमै निरर्थं च ।

अथ यज्ञं विधायाम गृहमेत्याचरेत्परान् ॥”

इति आश्वेयवाक्ये मध्याह्ने तदुक्तं । अथ यज्ञाहं च तर्पणम् ।

‘मध्याह्नीनां शुचिर्नित्यमनहः सर्वकर्मभू ।’

इति वाक्यात् मध्याह्नमध्याह्नानन्तरं कार्यम् ।

“उपास्य विचित्रं मध्याह्नपरिधाय च भारकरम् ।

गायत्रीं शक्तितो जप्त्वा तर्पयेद्देवताः पितृन् ॥”

इति गृह्यसूत्रादौक्तं, इति अन्यत्र विस्तरः ।

यत् तर्पणं प्रकृत्य —

“तस्मात्सर्वं कर्तव्यमकुर्वन्महतेनमा ।

युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् विश्वमेतद्विभर्ति च ॥” इति,

तत्र सदापदस्य यावज्जीवमित्यर्थः ।

“महाराध्यन्तरे पित्रोः पुत्रो दद्यात् जलाश्रयं ।

द्वितीये तु पयो देये तृतीये जलमेव च ॥”

इति त्वनूक्त्यः ।

यत् ‘पञ्चाशः स्नात्वा दद्यात् प्रागेव तर्पणं कृतं तत्र मध्याह्ने
स्नानाकरणेऽपि पुनस्तर्पणं कार्यम् । अहःकालिकतर्पणस्या-
वश्यकस्याकरणात् । उदयोत्तरं प्रातः स्नाने तु तर्पणं कृते
पुनस्तत्र कार्यम् । तेनैव सिद्धेः । मध्याह्नस्नानस्य वैधत्यपत्ते तु
तदनन्तरं पुनः कार्यम्’ इति, तत्र । उदयान्पूर्वं तर्पणविध्य-
विधयोरभावात् । विधानाभावे चोदयात् प्रागनुष्ठानायोगात् ।

अथाधिकारिणः । मनुः—

“चतुर्णामपि वर्णानां तर्पणं तु भवेत्सदा ।”

अस्यार्थः—तातत्रयी=पितृत्रयी । अभ्यात्रयी च । स्मृत्यर्थसारेपि—‘महालये मातृश्राद्धं *पृथक् प्रशस्तम्’ इति । अत्र विशेषः स्मृतिदर्पणं गालवः—

*‘अनेका मातरो यस्य श्राद्धं चापरपक्षिके ।
अर्घ्यदानं पृथक् कुर्यात्पिण्डमेकं तु निर्वपेत् ॥’

जीवन्मातृकस्तु सापन्नमातुरेकोहिष्ठं कुर्यान्न पार्व-

वर्णनामिति न कर्मषष्ठी । सवर्णेभ्यो जलं दयम् । ‘सवर्णेभ्य एव च’ इति योगवाज्यवल्क्यात् । एतच्च मातापितृव्यतिरेकेणेति प्राञ्चः । जीवत्पितृकस्यापि तर्पणं भवत्येव । ‘जीवत्पितृकोऽप्येतान्’ इति कात्यायनोक्तं । एतान्=देवक्रुपिदिव्यपितृसनकादिमनुष्यान् । पितुर्जीवनेन तर्पणाधिकारात्

संन्यस्तपितृकादौ—

“येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्य एव प्रदापयेत् ।”

इति वचनात् तस्य । तीर्थेऽप्येतत् जीवत्पितृकश्राद्धवत् । मातृपरणेऽपि न तर्पणम्, उद्गाह इत्यादिवत् प्रतिप्रसवाभावात् ‘सः पितुः पितृकृत्येषु’ इति निषेधाच्च । *पृथगिति ।

“अन्वष्टकासु वृद्धौ च प्रतिसम्बत्सरन्तथा ।

महालये गयायां च सर्पिण्डीकरणात्पुरा ॥

मातुः श्राद्धं सुतः कुर्यादन्यत्र पतिना सह ।”

इति वाक्यात् ‘नवदैवतमंत्रेष्टम्’ इति वचनाच्च । *अनेका-मातर इति । सापन्नमातुर्मात्रा सहैकतन्त्रेण द्विपितृकश्राद्धत्रदित्यर्थः । इदमशुद्धम् । यत इदं वचनमान्वष्टक्य एव प्रवर्तते न तु तद्विभे महालयादावपि सङ्ग्रहे मातृत्रयानन्तरं सापन्नमातुरुक्तः । जीवदजीवन्मातृकयोः प्रकारभेदानां चित्पाच्च । अस्माकं तूभयत्रापि सापन्नमातुरेकोहिष्ठमेवेति तदभेदात् । अधिकमन्यतोऽवगन्त-

णम् । आदिर्द्विपञ्चलिकायां तु पार्वणमुक्तम् ।

‘अ न्यष्टकं च एन्मातुर्गणाश्चादं महालयम् ।

पितृपत्नीषु च आदं कार्यं पार्वणवद्वेत् ॥’

इति बृहन्मन्त्रकः । मस्त्रीति मातामहानां सपत्नीकत्वे-
पि विभवे सति मातामहानां पृथक्त्वमिति ।

‘महालये गणाश्चादं वृद्धौ चान्यष्टकास्तु च ।

शेगं द्वादशदैवत्यं तीर्थं प्राष्टं मथास्तु च ॥’

इति निगमोक्तः । हेमाद्रिमते स्वयं नवदैवत्यमेव ।

‘महालये गणाश्चादं वृद्धौ चान्यष्टकास्तु च ।

नवदैवत्यमप्येष्टं शेगं षट्पौरुषं विदुः ॥’

इति विष्णुधर्मोक्तः । तातभ्राता=पितृव्यः, जननीभ्राता=
मातुलः, तार्त्त्रयः=पितृव्यस्त्रीमातुलानीभ्रातृजायाः ।
पितृव्यसूमातृव्यसूस्वभगिन्यां जपत्यभर्तृयुक्ताः । तेन
सापत्यायै सधन्यायै इति प्रयोगो शेगः । एतास्तु मर्त्यापु
न तज्जन्माद्दीनम् । दारलोपात् । जायापिता अशुरः ।

व्यम् । *कलिकायां त्विति । तुनाऽरविः

‘सपिण्डीकरणादूर्ध्वं विद्योर्ध्वं हि पार्वणम् ।

पितृव्यभ्रातृमातृणामिकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥’

इत्यनेन विरोधान् । तस्यान् ‘पितृपत्नीषु च’ इत्यनान्यष्टक्यादे-
नान्वयः किं तु आदिमित्यस्याऽऽदिर्द्विपञ्चलिकायां आदिमित्यर्थान् । तच्च उप-
प्रापरम् । आदिर्द्विपञ्चलिकायां प्रकृत्य—

‘पितृव्यभ्रातृमातृणां उपप्राप्तां पार्वणं भवेत् ।’

इति वचनान् । यदा कलिकायामेव सर्वासांमनादिर्द्विपञ्चलिकायां पार्वणमि-
ति । वस्तुतस्तु कलिकावचनं निमुक्तमिति । ‘प्राष्टं’ इत्यादिसातिस-
प्तम्यो तत्र नवदैवत्यस्यैव भावान् ।

मते त्विति तुनारविः । विभवे द्वादशदैवत्यन्तदभावे तु

श्वश्रुरप्यत्रोपलक्ष्य । अत्र *मूलं स्मृतिचान्द्रिकायां ज्ञे-
यम् । अत्र पार्वणिकोद्दिष्टयोर्व्यवस्थोक्ता हेमाद्रौ पुरा-
णान्तरे.....

*उपाध्यायगुरुश्चश्वश्रुपितृव्याचार्यमातुलाः ।

श्वशुरभ्रातृतत्पुत्रपुत्रर्त्विक्शिष्यपौत्रकाः ॥

भगिनीस्वामिदुहितृजामातृभगिनीसुताः ।

पितरौ पितृपत्नीनां पितुर्मातुश्च या स्वसा ॥

ननदैवस्यापिति व्यवस्थासम्भवात् । 'सस्त्रियः' इति पाठः 'तस्त्रियः'
इति पाठो न युक्तः, पितृव्यादेः सपत्नीकत्वस्यैवाचित्यात् पितृष्व-
स्मादीनां सत्त्वात्त्वत् । सापत्यत्वं तु पूरणीयम् । सतीपु=विद्यमाना-
सु । *मूलमिति ।

“आदौ पिता ततो माता सापत्यजननी तथा ।

मातामहाः सपत्नीकाः स्वपत्नी तदनन्तरम् ॥

सुतभ्रातृपितृव्याश्च मातुलाश्च सपत्नयः ।

दुहिता भगिनी चैव दौहित्रो भागिनेयकः ॥

पितृष्वसा मातृष्वसा श्वशुरो गुरुरर्थिनः ।” इति ।

अस्यार्थः—सुतान्तानां क्रमो विवक्षितः । ततः तदनन्तरपद-
सत्त्वात् । ततो दुहितैश्च सापत्या सधवा । सम्बन्धासत्तेः दौहित्रभाव-
कयोस्तत्र विशेषणत्वम् । सुते पत्नीपुत्रयोरिव ।

‘सुतस्तत्पुत्रदुहितृदौहित्रा भावुकः स्तृषा ।’

इति वचनान्तरेऽपि तथैव । गयायां तु केचित् पृथंगणां कुर्वन्ति ।
पितृव्यमातुलयोरन्ते भ्राता पितृष्वस्मोरन्ते भगिनी सम्बन्धासत्ते-
रिति । *उपाध्यायेति । श्वशुरः सपत्नीकः, न तु पृथक् श्वश्रुः,
सापत्यश्च । नापि श्वशुरे जीवति सा । भ्राता सापत्यो न तु पृथ-
क् तत्पुत्रः, सपत्नीकश्च । भगिनीदुहितरौ सधवे सापत्ये न तु भ-
गिनीसुतः तत्स्वामी जामाता च पृथक् । ‘पितरौ पितृपत्नीनाम्’

६४२ सटीकानिर्णयमिन्धुद्विर्तायपरिच्छेदः—

सन्निवृत्त्यदशिष्याणां स्वीये चैव महात्मने ।
अणुकोटिप्रविधानेन पूजनायाः प्रपन्नतः ॥ इति ।
इत्येषां अपत्रादीनां पार्वणधर्माभिदम् । अत्र क्रमा-
न्यस्येष्ट्याचाराद्यवस्था । अशक्तौ तु पृथिवीचन्द्रादये
चतुर्विंशतिमते

‘एकस्मिन्ब्राह्मणे सर्वानाचार्यादान्प्रपूजयेत् ।
दश द्वादश वा पिण्डान्दद्यादकरणं न तु ॥’
एकोद्दिष्टभारुपं बाह्वाजयजुष्यः
‘एकोद्दिष्टं देवर्हानमेकाग्रैरुपविश्रक्तम् ।
अबाहूनाग्नीकरणरहितं त्वयस्मभ्यवत् ॥’ इति ।

इति सायत्रमात्रमहौ । तत्रानागविवर्तान्द आचारपक्षे सायत्रब्रा-
ह्मणपूर्यः पित्रादिवर्माः सायत्रसमवसानं बाह्यम् ‘शिष्यप्राप्तकाः’
‘शिष्याद्यप्राप्तकाः’ इति पाठा योपकृत्यदाववान्तरमेतमात्मन्य
‘शिष्यप्राप्तकम्’ इत्येकं वा, पित्राकृत्यमेतन् शिष्यो वा, योप-
कादीनामप्राप्तकः । आचार्येन सर्वत्र । अणुकोटिप्रति ।

“तेन प्रदानं यत्र स्वान्मापन्दाकरणान्परम् ।
तत्र पार्वणवत् कुर्यादकोद्दिष्टं न्यत्र तु वृषः ॥”
इति शास्त्रं बाध्यते इति सूचितम् । अत्र मन्यकोद्दिष्टं ब्रा-
ह्मणभेदः । अदृष्टान्ति । पञ्चीप्रधानमुच्यन्ता दश आचार्यान्तास्तु
द्वादशेभ्यः । वक्ष्यति न—

“सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र भदीयते ।
आग्ने भगिर्न्यै पुत्राय स्वाग्निं मातृभ्याम् च ॥
पित्राय गुरवे आर्द्धमेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥”
हेमाद्रौ—

“सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पित्रोरेव हि पार्वणम् ।
पितृभ्यश्चातृमातृणामेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥” इति ।

अत्रैकपाको वैश्वदेवनन्त्रं पिण्डं बर्हिश्च एक-
मिति स्मृत्यर्थमारे उक्तम् । अत्र पाणिहोमः पिण्ड-
श्चात्र द्विजान्तिक इत्याह प्रयोगपारिजाते आचार्यः—

‘काम्यमभ्युदयेऽष्टम्यामेकोद्विष्टमथाष्टमम् ।

चतुर्वर्षे कुरे होमः पिण्डश्चात्र द्विजान्तिके ॥’ इति ।
पार्वणे कोद्विष्टयोः समानतन्त्रत्वं तु अग्निसमीप
एव । अत्र धुरिलोचनी वैश्वदेवौ ।

पार्वणैकोद्विष्टयोः क्रममाह मरीचिः—

“यद्येकत्र भवेत्स्थानमेकोद्विष्टं च पार्वणम् ।

पार्वणं त्वभिनिर्हस्य एकोद्विष्टं सपारभेत् ॥” इति ।

एकपवित्रकम्=एका शलाका । अधिकमग्न । एकपाक इति ।

“महालये गयाश्राद्धं गताश्रुनां क्षयेऽहनि ।

तन्त्रेण श्रपणं कृत्वा श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नतः ॥”

इति पौलस्त्यान् । वैश्वदेवेति । ‘यद्येकत्र भवेत्स्थानम्’
इति वाक्यात्तादृशश्राद्धस्य पार्वणपूर्वकत्वादमञ्जातविरोधितयो-
पक्रममावल्यादेव वैश्वदेवसिद्धेः ‘देवहीनम्’ इति निषेधो न प्रव-
र्तते । एकमिति । ‘एकत्र भवेत् स्थानम्’ इत्यस्यान्यथा
ऽनुपपत्तेः । प्रधानानुरोधेन गुणावृत्तिश्च तत्रैव यत्र तां विना न
प्रधानमिद्विरिति । पाणिहोम इति । पार्वणे इत्यादिः
न त्वेकोद्विष्टे इत्यर्थः । पिण्डश्चेति । पिण्डपितृयज्ञकल्पाभा-
वात् । पार्वणैकोद्विष्टयोः समानतन्त्रत्वे त्वग्निसमीप एवेति पाठः ।
तत्र प्रामाण्ये यथाग्रहः तदाऽप्रावास्यायां* महालयकरणे(१)
(कथं चिद्योऽयः । यद्वा बहुवचनभाष्यकारैरेकोद्विष्टे पाणिहो-
माङ्गीकारात्तत्र तन्मते तन्निषेधो न प्रवर्तते इत्याशयेन) एको-
द्विष्टमिति । आन्वष्टक्यातिदेशेन यस्यां कस्यां चित्तिथौ श्रा-

(१) कंसान्तर्गतो ग्रन्थः कश्चित् पुस्तके नास्ति ।

‘अपि कन्यागते सर्वे कार्ये न धुरितोत्तमौ ।’

इति हेमाद्र्याद्यादन्त्यपराणात् । अत्र अपि दिनं
भिन्नप्रयोगत्वाद्दक्षिणामेदा वा प्रयोगकयादन्ते एव
वा दक्षिणेति हेमाद्री उक्तम् । एतच्च संन्यस्तपितृकादिना
जीवात्पितृकेणापि कार्यम् ।

दे पितृयज्ञकल्पमन्त्राभ्यामाद्येति वचनादर्थो होमः प्रथमर्षापे
षिण्डुनापानं पादान्तरं नेयम् । कन्यागत=कन्यागतमु-
योनामन्त्रं भाद्रपदापरपक्षश्चाद् इत्यर्थः । कन्यामंक्रान्तिनामन्त्र-
के श्रद्ध इति वर्णयतां भवे तु पुरुषादर्थो, तच्चिन्त्यम् । धर्मिणः
सूर्यस्य श्रद्धादीनामन्त्रमुपेक्ष्य नक्षत्रस्य मंक्रमणस्य भ्रातृदिन-
मित्यन्ताया आश्रयणामन्त्रवात् । हेमाद्रिमतमाह-अत्राति ।
अपिदिनमित्यति ।

“भाद्रा मध्येऽवमाने वा यत्र कन्या रविर्ध्रमेत् ।

सपक्षः सकलः पूज्यः श्राद्धपादशकं भवति ॥”

इति काष्ण्णार्जिनिवाक्यान्कपेभदः “तस्मिन् भाद्रा नुशति”
इतिवत् । यदि वा स्थान्तरवामपक्षं श्राद्धमनूय तिथिममुख्या विधे-
येत तदा न भेदः स्यात् । पक्षे तु न तथा । तेन आश्रयणभेद-
दक्षिणानां भेदेऽपि न दोषः । अपावास्थान्तेन प्रतिपद एका-
काराभिप्रायेण पक्षपदम् । तेन न पादश-ववाचः । प्रयोग-
कयादिति ।

“नभस्यस्यापरे पक्षे तिथिपादपक्षं न यत् ।

कन्यास्थाकर्त्तव्यः श्रयान्म कालः श्राद्धकर्माण ॥”

इति शाठ्यायनिबन्धेन ‘संन्यायुक्तेषु समुच्चयः स्यात्’ इति
न्यायेन तिथीनां श्राद्धे समुच्चयावगमात् तस्य श्राद्धाहतिं विना
ऽन्यपक्षेऽप्येव श्राद्धस्य सायंपातरपिहोत्रहोमस्येवावृत्तिः । तत्रान-
कदिनमाध्य एक एव श्राद्धप्रयोगः । अतो आश्रयणदेशदक्षिणाना

‘दर्शश्चाहं गयाश्चाहं आहं चापरपक्षिकम् ।
न जीवत्पितृकः कुप्यं चित्तैस्तपिणमेव च ॥’ इति,
तत्संन्यस्तापिब्राह्मणिकविषयम् *काम्यश्चाहपरं
वा । *अत्र बहु वक्तव्यं श्रापितृकृतजीवत्पितृकानिर्णय
ज्ञेयम् । एतन्न जीवत्पितृकेण पिण्डरहितं कार्यम् ।
*‘मुण्डनं पिण्डदानं च प्रेतकर्म च सर्वशः ।

‘मपितुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते ।’

इति सामान्यतोऽपरपक्षे श्राद्धनिषेधे सिद्धे कौण्डिन्यनिषेधस्य
वैयर्थ्यवारणाय कृष्णपक्षान्तर्गतमप्यन्वष्टकाश्राद्धं पिण्डपितृयज्ञ-
कल्पेन न कार्यमिति व्याख्येयम् । न चानेन तदुपसंहारः । तथा
सत्यतदन्यसर्वश्राद्धप्राप्ते जीवत्पितृकस्य प्रतिप्रसन्नान्तरवैयर्थ्यात् ।
॥मुण्डनामिति । वस्तुतस्तु एतस्य निर्मूलत्वात्सपिण्डं भवत्येव ।

५४३ सर्वाकनिर्णयमिन्धुतितीवपरिच्छेदे-

न जीवन्पितृकः कुर्याद् गुर्विर्णापतिरेव च ॥

इति दक्षेण तस्य पिण्डनिर्णयात् । अन्यष्टक्यमातृ-
वार्षिकादौ तु वचनाद्व्यवर्तानि वक्ष्यामः । तथा उागलेयः-
'पिण्डो यत्र निवर्तते स चादिषु कथं वन ।

सांकल्पं तु तदा कार्यं निषमाद्व्यवार्थादिभिः ॥

सांकल्परूपं च वक्ष्यामः ।

अथ आकाङ्क्षतर्पणं पक्षश्राद्धे प्रतिदिनं आकांक्षार-
म् । सकृन्महालयं तु परेऽह्नि कार्यम् ।

तदुक्तं नारदाय-

'पक्षश्राद्धं यदा कुर्यात्तर्पणं तु दिने दिने ।

सकृन्महालये चैव परेऽह्नि तिलोदकम् ॥

गर्गोपि-

'पक्षश्राद्धे हिरण्यं च अनुव्रज्य तिलोदकम् ॥' इति ।

तथा प्रयोगवारीजाते गर्गः-

'कृष्णे भाद्रपदे मासि श्राद्धं प्रतिदिनं भवेत् ।

पितॄणां प्रत्यहं कार्यं निषिद्धाहोरात्र तर्पणम् ॥

सकृन्महालये इवः स्यादष्टकास्वन्व एव हि ॥

इवं निषिद्धदिनेपि कार्यम् ।

'तिथिर्नार्थावशेषेषु कार्यं प्रेतं च सर्वदा ।

इति स्मृत्यर्थसारोक्तः ।

'तीर्थे तिथिर्नार्थाव च गणायां प्रेतपक्षरके ।

निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥

इति स्मृतिरक्षावल्यां वचनाच्च ॥

एतच्च श्राद्धं मलमासं न कार्यम् । तदाह भृगुः-

'वृद्धिश्राद्धं तथा सोमयग्न्याभेयं महालयम् ।

राजाभिवक्तं कार्यं च न कुर्याद्भानुलङ्घिते ॥' इति ।

हेमाद्रौ नागरखण्डे—

*‘नभो वाथ नभस्यो वा मलमामो यदा भवेत् ।

सप्तमः पितृपक्षः स्यादन्यत्रैव तु पञ्चमः ॥’

एतच्च पित्रोर्मरणे प्रथमाब्दे *कृताकृतमिति त्रि-
स्थलीमेतौ भट्टाः ।

इदं च नित्यं काम्यं च ।

‘पुत्रानायुस्तधारोग्यमैश्वर्यमतुलं तथा ।

प्राप्नोति पञ्चमे दत्त्वा श्राद्धं कामान्सुपुष्कलान् ॥’

इति(१) जायान्त्युक्तः ।

‘वृश्चिके समतिक्रान्ते पितरो दैवतैः सह ।

निःश्वस्य प्रतिगच्छन्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥’

इति काष्णार्जिर्जनवचनाच्च । तदतिक्रमे प्रायश्चित्त-
मुक्तमृग्विधाने—

(२) ‘दुरोअश्वस्य’ मन्त्रं च दशवारं विमामयोः ।

*नभोवेति । नन्वत्र यदाऽऽश्विनोऽधिकमावस्तदा तत्र कन्यार्क-
सन्नात श्राद्धपसङ्गः । अत्र नव्याः—

‘यातुधानप्रियो धामः कन्यार्के जायते यदा ।

दैवं पित्र्यं तदा कर्म उत्तरे मासि युज्यते ॥’

इति वचनात्तुलार्के कार्यमित्याहुः । *कृताकृतमिति । क-

(१) ‘याज्ञवल्क्ययुक्तः’ इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

(२) स मन्त्रो ऋग्वेदसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये—‘दुरो
अश्वस्य दुर इन्द्र गोरसि दुरो यवस्य वसुन इतस्पतिः । शिक्षानरः
प्राद्व्या अकामकशनः सखा सखिभ्यस्तमिदं गृणीमास ॥’ इति । अस्य
व्याख्या—‘इ इन्द्र, त्वम् अश्वस्य दुरो दाताऽसि, तथा गाः पश्वादेर्दुरो
दाताऽसि, तथा यवस्य यवादेर्धान्यजातस्य दुरो दातासि । वसुनः
निवासहेतोर्धनस्येनः स्वामी पतिः सर्वेषां पालयिता । शिक्षानरः शिक्ष-
तिर्दानकर्मा । शिक्षाया दातस्य नेताऽसि । प्राद्विबः=पुराणः प्रगता दिवो

२४८ मर्यादाकानिर्णयमिन्द्रियविशेषपरिच्छेदे

महालयं यदा न्यूनं तदा संपूर्णमिति तत् ॥' इति ।
त्रिमासयोः कन्यातुल्योर्महालयश्चादि यदा हीनमित्यर्थः ॥
अत्र भरण्यां आदिमतिप्रशस्तम् । तदुक्तं पृथिवी-
चन्द्रोदयं मास्यं—

रुभरणी पितृपक्षे तु महर्षा पारकीर्तिता ।
अभ्यां आदि कृतं येन स गणाश्चादिकृद्वेत् ॥'
पृथिवीचन्द्रोदये श्रीधरीयं बहुस्वान्तः—

'नभस्यापरपक्षस्य द्वितीया मास्यं मास्यमे ।
तृतीया चाग्निनागाभिः सहिता प्रान्तदा पितुः ॥'
एतत्पक्षे षष्ठी योगविधौषेण कपितामंशा । तदुक्तं भा-
राते—

'नभस्यकृष्णपक्षे तु रौहिणापातमुस्तुतैः ।
युक्ता षष्ठी पुराणज्ञैः कपिता पारकीर्तिता ॥
त्रयोपचासन्निगमैर्भास्करं तत्र पूजयेत् ।
कपितां च द्विजार्जुनाय दत्त्वा वस्तुफलं लभेत् ॥'
पुराणसमुच्चये—

'भाद्रे मास्यांमने पक्षे भानौ नैव करे स्थिते ।
पाने कुत्रे च रौहिण्यां सा षष्ठी कपिता तवेत् ॥'
अत्र दर्शान्तरत्वेन महालयो भाद्रपदकृष्णपक्षां
तेऽभ्युदयः, अकृतं तु न दातुः । द्विमासयोर्महालयं यदा न्यून-
मिति सम्बन्धः । रुभरणीति । इदं च विण्दर्शितं कार्यम् ।

दिवसा पारिपत्ये स तथोक्तः । अकामकशनः कामान् कर्शयान् भाद्रप-
तीति कामकशनः न कामकशनः अकामकशनः हविर्दत्तवता यज-
मानानां कामानभिलषत्फलप्रदानेन पूरयतीत्यर्थः । सांख्यः समाना-
क्यान्तर्य आदिभ्यः सखा सांख्यवदायम् प्रियः, पश्यन्तु य इन्द्रस्तं
प्रति इदं स्तोत्रलक्षणं यन्मः पूर्णमासि भवति ।' इति श्रीमत्सायणा-
चार्याणाम् ।

जेय इत्युक्तं निर्णयामृतं, हेमाद्रौ च । *हस्तार्कस्तु फ-
लातिशयार्थः ।

‘संयोगे तु चतुर्णां वै निर्दिष्टा परमेष्ठिना ।’
इति तत्रैवोक्तं । अत्र विशेषो हेमाद्रौ स्कान्दे—
*‘देवदारुं तथाशरिं कुङ्कुमलामनःशिलाम् ।
पद्मकं पद्मकं यष्टिं मधु गन्धेन पेययेत् ॥
क्षारैणालोक्ष्य कल्केन स्नानं कुर्यात्समन्त्रकम् ।
आपस्त्वमासि देवेश ज्योतिषां पतिरत्र च ॥
पापं नाशय मे देव वाङ्मनःकायकर्मजम् ।
पञ्चगव्यकृतस्नानः पञ्चभङ्गैस्तु सार्जयेत् ॥’

पञ्चभङ्गैः=पञ्चपट्टवैः । तथा—

‘रत्नैर्नानाविधैर्युक्तं सौवर्णं कारयेद्रथम् ।
शक्तितस्तु पलादृष्ट्वै तदर्थं कर्षतोपि वा ॥
सौवर्णमरुणं कुर्यात्सौकां चैव तथा रथम् ॥’

तथा—

‘अल्पवित्तोपि यः कश्चित्सोपि कुर्यादिसं विधिम् ।’

प्रभासखण्डे—

‘स्थापयेदवणं कुम्भं चन्दनोदकपूरितम् ।
रक्तवस्त्रयुगच्छत्रं ताम्रपात्रेण संयुतम् ॥’

“अयनद्वितये श्राद्धं विपुवद्द्वितये तथा ।

भरणीषु च सर्वासु पिण्डनिर्वपणं न हि ॥”

इति पुलस्त्यनिषेधात् । ‘युगादिभरणिमघे’ इति प्रोक्तं तु सति
सप्तम्या व्याख्यातम् । ‘तिथिनक्षत्रवारादि’ इति वचनात् । ननु
वाराहे योगचतुष्टयं पुराणसमुच्चये च तत्पञ्चकमिति कथं कपि-
लापण्ड्यैक्यमित्यत्र—*हस्तार्कस्त्विति । इयं च पृष्ठी योग-
विशेषेण पूर्वा वा परा वा ग्राह्या । *देवदारुमिति ।

रथा रौक्मपलभौव एकवक्त्रः सुविश्रितः ।
 सौवर्णपलभैर्युक्तां मुनिं सूर्यस्य कारयेत् ॥
 ततः सूर्यं कपिलां च पांडुरोपचारैः संपूज्य दद्यात् ।
 'दिन्यमुनिं तमन्नशुद्धीदशात्मा दिवाकरः ।
 कपिलासहितो देवो भूमि मुनिः प्रयच्छतु ॥
 यस्मान्नं कपिलं पुण्या सर्वलोकस्य पावना ।
 प्रदत्ता मह सूर्येण भूमि मुनिप्रदा भव ॥' इति ।
 विशेषान्तरं तत्रैव ज्ञेयमिति दिक् ॥
 इयमेव चन्द्रपट्टा । सा चन्द्रोदयव्यापिनी प्राज्ञा ।
 उभयत्र तथाम्ये पुनः । तदुक्तं भाविन्ये -
 'तद्वद्भाद्रपदं मासि पष्ठ्या पक्षे मितेनरे ।
 चन्द्रपट्टात्रयं कुर्यात्पुनरेवः प्रशास्यते ॥
 चन्द्रोदये यदा पट्टा पुनर्वाह्ये जायतेऽहनि ।
 चन्द्रपष्ठ्यामिते पक्षे भवोपाय्या प्रयत्नतः ॥' इति ।
 अष्टम्यामाहवत्यायेन भवोपायसंज्ञं श्राद्धमुक्तम् ॥
 'एतेन माहवायर्षे प्रौष्ठपथा अपरपक्षे' इति । ॐ इदं
 'पञ्चम्यामेकमक्तं तु कुर्यात्तत्र विनक्षणः ।
 पाठ्यां प्रातः समुत्थाय कृत्वाऽऽदी दन्तधावनम् ॥'
 दन्तधावनमिति निश्चयोपलक्षणम् । दन्तधावनं न काष्ठं वि-
 नेति स्मर्तव्यम् ।
 'जलपूर्णाऽज्ञातिं कृत्वा इमे पन्थमुदीरयेत् ।
 निगाहारांश्च देवशस्त्रत्रकस्यैवमावणः ॥
 पूजयिष्याम्यहं भक्त्या शरणं भव भास्कर ।
 अर्घ्यं दत्त्वाऽथ मङ्गलं कृत्वा स्नान्वा शुचिस्मृतः ॥'
 इत्यनन्तरमिदम् । गव्येन=क्षीरेण । कपिलां=गाम् । विशेषान्तरं क-
 पितापट्टीवतान्तरम् । ॐ इदमिति । भट्टका=भम्बट्टका, पूर्वपुः प्राज्ञा-

सप्तम्यादिषु त्रिष्वहःसु कार्यम्' इति नारयणवृत्तिः ।
हरदत्तस्तु मघायुक्तवर्षासु भवं त्रयोदशीश्राद्धमिति व्या-
चख्यौ । पृथ्वीचन्द्रोदये ब्राह्मे—

'आपाह्याः पञ्चमे पक्षे गया साध्याष्टमी स्मृता ।

त्रयोदशी गजच्छाया गयातुल्या तु पैतृके ॥

आश्विनकृष्णाष्टम्यां *महालक्ष्मीव्रतम् । तत्र निर्ण-
यामृतं पुराणसमुच्चये—

'श्रियांऽर्चनं भाद्रपदे मितौष्टमी

प्रारभ्य *कन्यामगतं च सूर्ये ।

समापयेत्तत्र तिथौ च यावत्

सूर्यस्तु पूर्वाभिगतो युवत्याः ॥' इति ।

तत्रैव—

'कन्यागतंऽर्के प्रारभ्य कर्तव्यं न श्रियां ऽर्चनम् ।

हस्तप्रान्तदलस्थेऽर्के तद्वतं न समापयेत् ॥

पूजनीया गृहस्थानामष्टमी प्रावृषि श्रियः ।

दापैश्चतुर्भिः संत्यक्ता सर्वसंपत्करा तिथिः ॥,

तथा

न्यूक्ता एतेनेत्युक्तः । साध्यावर्षमिति पठित्वा मध्ये वर्षासु भवामिति
केचिदाहुः । *महालक्ष्मीव्रतमिति । तदनुरोधेन पूर्वाणि पञ्च-
दश दिनानि ग्राह्याणीति भावः । अत्र भाद्रशुक्लाष्टमीमारभ्याश्विन-
कृष्णाष्टमीपर्यन्तं षोडशदिनेषु महालक्ष्मीयात्रा कार्या ।

((१) 'महालक्ष्म्यष्टमी माप्य तत्र यात्रा कृता नृणाम् ।

संपूज्यतेह विधिवत् पद्मा स च न मुञ्चति ॥'

इति काशीखण्डात् । महालक्ष्म्यष्टमी=भाद्रशुक्लाष्टमी । तत्र

ज्येष्ठापूजामत्वात्तां प्रारभ्य महालक्ष्म्यष्टमी=आश्विनकृष्णा-

‘पुत्रसौभाग्यराज्यायुर्जीर्णानां सा प्रकीर्तिता ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन त्याज्या कन्यागमेन रवी ॥
विशेषेण परित्याज्या नवमीदृषिता यदि ॥’
इति द्वापयनुष्ठेयं तत्रैवाष्टमम् ।

‘अदिने चावमे चैव अष्टमी नोपनामयेत् ।
पुत्रहा नवमीविद्या स्वर्गा लभ्याभिग रवी ॥’ इति ।
अदिनावमादिनलक्षणं च रत्नमाटाधाम

‘यत्रैकः स्पृशति निश्चितयावसानं

वारभेदवमादिनं तदुक्तमात्रैः ।

यः स्पृशति द्वयानि निश्चितयस्य तादा

त्रिद्वयमुक्तमित्यदिदं त्वयं च नेष्टम् ॥’

एते च सर्व निषेधाः प्रथमागम्यावध्याः । मध्यं तु
सांन सम्बन्धे ज्ञेयाः । सतस्य पौष्टिजाद्वाध्यायत्वेन मध्ये
त्यागायोगात् । ऋश्यं चन्द्रोदयव्यापिनी याज्ञा । तथैव
पूजादयुक्तैः । परादिने चन्द्रोदयादूर्ध्वं त्रिमुहूर्तव्यापित्वे
परैव कार्या, अन्यथा ऋपूर्वैव ।

पृथी तां प्राप्य तावत्तपयन्तमिन्द्रियः । कन्यागमने चानि ।
कन्यागमने विहस्ये सूर्ये प्रारम्भः । पूर्व्याः=कन्यायाः पूर्वार्धे
सूर्येऽवस्थिते मति समाप्तिरित्यर्थः । इदं च वाक्यं, पौष्टिशदिनानां
समवाधान्येन वनाह्न्याधमम् ।

‘मामि भाद्रपदे शुक्लपक्षे ज्येष्ठायुताष्टमी ।

प्रारब्धव्यं वने तत्र महालक्ष्मी यतान्मभिः ॥’

इति वचनाच्च । तत्र समाप्तिदिननिर्णयमाह—ऋष्यमिति ।
पूजादीत्यादिना चन्द्राद्यदानप्रदः ।

‘चन्द्रोदयव्रते चैव तिथिस्तान्कालिका स्मृता ।’

इति स्मृतेः । ऋपूर्वैवेति ।)

‘पूर्वा वा परविद्धा वा ग्राह्या चन्द्रोदये सदा ।

त्रिमुहूर्ताऽपि सा पूज्या परतश्चाध्वर्ग्यामिनी ॥’

इति मदनरत्न निर्णयामृतं च सङ्ग्रहोक्तं ।

‘अर्धरात्रमतिक्रम्य वर्तते गौत्ररा तिथिः ।

तदा तस्यां तिथौ कार्यं महालक्ष्मीव्रतं सदा ॥’

इति वचनाच्चेति सङ्क्षेपः ॥ इति महालक्ष्मीव्रतनिर्णयः ॥

अथ नवम्यामन्वष्टकाश्राद्धम् । तत्र कान्धायनः —

* ‘अन्वष्टकासु नवभिः पिण्डैः श्राद्धमुदाहृतम् ।

पित्रादिमातृमध्यं च ततो मातामहान्तकम् ॥’

पृथ्वीचन्द्रोदये ब्रह्माण्डे —

‘पितॄणां प्रथमं दद्यान्मातॄणां तदनन्तरम् ।

ततो मातामहानां च अन्वष्टक्ये क्रमः स्मृतः ॥’

श्राद्धहेमाद्रौ छागलेयः —

‘केवलास्तु क्षये कार्या वृद्धावादी प्रकीर्तिताः ।

अन्वष्टकासु मध्यस्था नान्त्याः कार्यास्तु मातरः ॥’

“कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वाविद्धैव कर्तव्या परविद्धा न कुत्रचित् ॥”

इत्युक्तं । अत्र अष्टम्याः श्राद्धं मघाश्राद्धसमफलम् ।

“आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे गयापञ्चाष्टमी स्मृता ।

त्रयोदशी गजच्छाया गयातुल्या तु पैतृके ॥”

इत्युक्तं । भाद्रकृष्णतवम्यामन्वष्टकाश्राद्धं मातृश्राद्धं च । तत्रा-

द्यमभिषेत्याह — * अन्वष्टकास्त्विति । हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णाम्

परपक्षाणामष्टमीष्वष्टका अपरेद्युरन्वष्टक्यमिति चतस्रोऽन्वष्टकाः

भाद्रकृष्णाष्टम्युत्तरा चान्वष्टका पञ्चमी ‘प्राष्टपद्युत्तराभूयः’ इति

वचनात् । अथवा आश्वलायनानां माध्यावर्षोत्तरनवम्यामन्वष्ट-

कामष्टकं करोति । तत्रायं देवताक्रमः । अयमेवोत्तरान्वष्टक्ये ग्राह्यः ।

दीपिकायां तु मातृश्राद्धादौ कार्यमित्युक्तम् । मा-
तृयजनं त्वन्वष्टकाश्चादित इति हेमाद्रौ । आद्येऽपि—

*'अन्वष्टकास्तु कस्यो मातृपूर्वं तदिदमेतत् ।' इति ।

अथ *शास्त्राभेदेन त्वन्वष्टाति पूर्वोच्यतेऽदयः ।

*जीर्वात्पितृकारिण्यमिति निर्णयदीपः । इदं च जीव-
त्पितृकेणापि कार्यम् । तदुक्तं निर्णयामृतं मैत्रायणी-
यपरिशिष्टे -

'आन्वष्टक्यं गयाप्रार्त्ता सत्यां गच्छन् मृतेऽहनि ।

मातुः श्राद्धं सुतः कुर्यात्पितृवर्गं च जीर्वाति ॥' इति ।

*यद्यपि जीवत्पितृकस्य पञ्चाप्यन्वष्टका अवश्यं
कर्तव्याः, *तथाप्यशक्तस्यैवभावश्चर्यम् ।

'प्रीत्यष्टका भूयः पितृदोहे भविष्यति ।'

इति हेमाद्रौ पाद्योक्तः ।

*'सर्वासामेव मातृणां श्राद्धं कन्यागते रथौ ।

नवम्यां हि प्रदानं ब्रह्मलब्धवरा यतः ॥'

इति मृतेनागदयकन्यांक्तं च । अथ *'सर्वासाम्'
इत्युक्तं स्वमातरि जीवन्त्यामांश्च सप्तमातृक्यो दद्या-
त् । तन्मरणं सति तस्मै ताम्यश्च दद्यादित्युक्तं जीव-

*शास्त्रेति । बहुवचनोपि पूर्वम् । तन्मूर्ध्व तथोक्तः । अन्येषां मातृपू-
र्यम् । *जीर्वादिति । तस्य पितृवर्गमावात् । अथ क्रमानुपपत्तरु-

चिः । आन्वष्टक्यं=मादकुण्या नवमी । श्राद्धमात्रमित्याशयेन शङ्कते-

*यद्यप्येति । तदेवाहन्य समापत्तेः—*तथापीति । अन्वष्टकाश्रा-

द्धोत्तरश्राद्धमन्वष्टक्यम् । 'अप्यंश्वन्वष्टक्यम्' इत्युक्तंरिति अष्टकापा-

ठस्य शङ्कात्तरं कृते । द्वितीये जीवत्पितृकस्य मृतमातृकस्य तत्त्वमिति ।

*सर्वासामिति । अथ अन्यकुन्मतेऽपि मातामहा न कार्याः । श्रुत-

देवतगैवाकाङ्क्षानिवृत्तेः । अथ दृश्युक्तं विशेषमाह *अत्रेति ।

पितृकनिर्णये गुरुभिः । अत्र सर्वासां नामनिर्देशेनैको
ब्राह्मणोऽर्घ्यः पिण्डश्च । नामैक्ये तु *द्विवचनादिप्र-
योग इत्युक्तं नारायणवृत्तौ । अन्वष्टकाश्राद्धं *तद्या-
गश्च गोभिलीयानां मध्यमायामेव, न सर्वासु* ।

‘अन्वष्टक्यं मध्यमायामिति गोभिलगौतमौ ।’

इति छन्दोगपरिशिष्टात् । अत्र भर्तृवरणोत्तरं पूर्ण-
मृतमातृश्राद्धं न कार्यमिति कौचिदाहः । पठन्ति च—

‘श्राद्धं नवम्यां कुर्यात्तन्मृते भर्तुरित्युपपत्तेः ।’ इति ।

तदेतस्मिन्मूलत्वात्सूत्रप्रतारणमात्रम् । श्राद्धदापक-
लिकायां ब्राह्मे—

*‘पितृमातृकुलोत्पन्ना याः काश्चित् मृताः स्त्रियः ।

श्राद्धार्हा मातरा ज्ञेयाः श्राद्धं तत्र प्रदीयते ॥’ इति ।

*अत्र देशाचाराद्यवस्था ।

आन्वष्टक्यमधिकृत्यैवेयं वृत्तिः मातृश्राद्धेऽप्यालम्बनीया बाधका-
भावात् । तत्र ब्राह्मणभेदेऽर्घ्यदानभेदवाक्यं व्यर्थमित्यत उक्तम्—
*एक इति । *अर्घ्य इति । अर्घ्यदानं तु पृथक् । ‘अनेका
मातरो यस्य’ इत्युक्तगालचवाक्यात् । *द्विवचनादीति ।
एकशेषोत्तरमित्यादि । नामभेदे द्वन्द्वोत्तरम् । द्विवचनादेः
सत्त्वात् । एतच्च सधवाया एव मातृवरणं अविधवातत्रमीस-
मारुयानात् इत्येके । ‘अविधेयाद्विधवाया अपि’ इति मयूखः ।
तद्यागो=मातृयागः । न सर्वासु=न पूर्वपरयोः ‘स्त्रीशूद्रौ नाधीयाता-
म्’ इतिवद्विशेषतः प्राज्ञेतरनिषेधात् । *पित्रिति । प्रत्यामत्तिवि-
शेषपरिचयायैदम् । याः काश्चिदिति दर्शनात् । तेनापुत्रादित्यादेरपि
श्राद्धसिद्धिः । पितृष्वस्मादेः श्राद्धपरमिति वदतां मते त्वाह—
*अत्रेति । यस्तु जीवत्यां मातरि पितृष्वस्मादिभिः पालितः तद्ध-
नग्राही वा तत्परमिति तु प्रतीमः । अत्र भार्याविरहितः=अविवाहि-

५५८ सटीकानिणयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे-

इदं चानुपनीतेनार्थं कार्यम् । तदुक्तं आदित्य-
पाणी मास्मि-

‘अमाद्याम्पाष्टकाकृत्वापक्षपञ्चदशीषु च ।’

इत्यभिधाय-

‘एतच्चानुपनीतां अपि कुर्यात्सर्वेषु पर्वसु ।’

आदं साधारणं नाम सर्वकामफलप्रदम् ॥

भाषाविरहितोप्येतत् उपवाससम्बन्धि निमित्तः ।

शुद्धोपमन्त्रस्तु कुर्यादनेन विधिना वृषः ॥ इति ।

तेन च साग्रेर्वेदमिति उपरास्तम् । अन्नष्टकान्तः

पृथगेवेदं यातुः आदंमन्त्राणि परास्तम् । लाघवेन च
लेख्यादष्टकापवादाविशेषाच्च । तेनान्यत्रान्नष्टकाआदस्य

तः, भूतार्थम् । उपवासस्य इति । पन्थमावाचिमायम् । तेन=
भाषाविरहितायुक्त्या । साग्रेर्वेति । अन्नष्टकायां पिण्डपितृय-
ज्ञकल्पसंज्ञान् तस्य साग्निकमात्रविषयत्वात् । उपरास्तमिति ।
निरगन्वादेस्तु पाणिहोमः । भाष्यसम्बन्धोयानो तु लौकिकार्थो होम
इति स्मृत्ययम् । अन्नश्च सर्वेषां साग्न्यनधिर्जावदजीवांस्पर्तृका-
णामधिकारं ‘यातुः आदं सुतः कुर्यात्’ इति कुत इत्यत्र केषां नि-
त्मसाधानमुत्थापयति अन्नष्टकान्त इति । लाघवेनेति ।
अन्नष्टकाआदं नवर्तव्यं न भूतपितृकं प्रत्येव सम्भवतीत्यतस्तदन्त-
र्गतपातृआदं एव जीवांस्पर्तृकस्याधिकारं ‘यातुः आदं सुतः कुर्या-
त्’ इत्यनेन बोध्यते । इतोऽपि न न यातामहवर्त्तापि । तदतदुक्तम्
चमूलक्यादिति । अयं भावः पतरीत्या आदद्वये विधेयं भूतः
कल्पना स्यात् । यद्यपि तु सर्वाधिकारिकं आदं भूतभूतभूत्या बो-
ध्यम् । तत्र भूतपितृकस्य प्रधानत्वम् । जीवांस्पर्तृकस्य त्वकं मधा-
नमिति विशेषव्युत्पादकं ‘यातुः आदं सुतः कुर्यात्’ इति वचनम् ।

“पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र यातामहा अपि ।”

*अङ्गस्याप्य*त्र प्रधानत्वं वचनात् । * (१) अवेष्टेरिव राज-
सुयान्तर्गताया 'एतयाश्नायकामं याजयेत्' इति फलार्थ-

इति बहुवचनवशेन पितृपदस्य जनकपरत्वादिह तदभावादपि-
न मातापहानां प्रसक्तिरिति भावः । *अङ्गस्येति । तावताऽपि
तदन्तर्गतमातृश्राद्धे स्वमाथान्यमस्येव न्यप्याहूः । वस्तुतस्तु 'अमा-
वास्याएका' इति विधिः साग्निक एव । अन्वष्टकस्य पितृयज्ञकल्प
नियतत्वात् । अनुपनीतादीनां च तत्कल्पासम्भवेनापाप्तमेव श्रा-
द्धमन्वष्टकातिदेशेन विधीयते इति मतमुन्यापयति--तेनेति ।
मूलैक्यादिति । यानि कल्पसूत्राणि पुराणानि च तेषां सर्वेषां एकैव
श्रुतिमूलत्वेन कल्प्यते । साग्निनिरग्निभेदेन पितृयज्ञभानाभावौ तु
प्रयोगविधेरेव भेदकौ नोत्पत्तिविधेरिति भावः । ननु कश्चन प्र-
योगः पितृयज्ञकल्पेन कश्चित्तु तं विनापीति कथमुत्पत्तिविधेर्न
भेद इत्यत्राह-अष्टकेति । न चायमभ्यासः । अन्यपरपुनःश्रवणं हि
अभ्यासः । न चान्यपरतेति भावः । मूलैक्येऽपि प्रयोगभेदं दृष्टान्त-
मुक्त्वा व्युत्पादयति-तेनेति । *अन्यत्र=साग्निसंयोगे । *अत्र=
निरग्निसंयोगे । वचनात्=एतच्चानुपनातोऽपीति वाक्यात् ।
वस्तुतस्तु

“अष्टकान्वष्टकास्तिस्त्रस्तयैव च नृपोत्तम ।

एतास्तु श्राद्धकालान्वै नित्यानाह प्रजापतिः ॥”

इति वाक्यभेदेन निर्देशादन्वष्टकाश्राद्धं स्वतन्त्रमेव न च क-
स्याप्यङ्गं न च बृहस्पतिसववदस्यापि प्रयोगबहिर्भूतगतत्वमस्तु
बृहस्पतिसवस्य पृथक् निर्देशाभावेन विशेषादिति ।

नन्वेवं कथं तस्येह साग्निरित्यत्राह- *अवेष्टेरिवेति । राजाधि-

कारिकराजमुपान्तमेवाया अपाप्स्यमीति । यदि ब्राह्मणो यजेत् (लाण-
याश्वायकामं यानयेत्) इति एतन्मन्त्रेनापादानं नदत्तं मृतपितृकाभि-
कारिकान्तरमुपान्तमेवस्य । मातृश्राद्धस्यापामो एवमेव नन्मन्त्रेना-
पादानमित्यर्थः । एतन्मन्त्रेनापि न राजा चापि कारिणी मातृश्राद्धे-
ऽपि जीवदत्तजीवपितृको नयेत् नन्मन्त्रेन नृपयजता युन्यानां यजेत् भेद-
स इत्यापि बाध्यम् । ननु जीवान्पितृकस्य 'सायतुः' इति निषेधेनान-
धिकारे मासि

“मातुः श्राद्धं मृतः कुर्यान्न पितृयोऽपि न जीवति ।”

इति तन्मासिकश्रुतौ न्ययपूरुषोक्तिविशेषेन स्थानम् । ब्राह्मणस्य
‘राजाधिकारिकराजमुपासात्मा’ ‘यदि ब्राह्मणो यजेत्’ इति विनि-
वृत्तं ‘यदहमेव निरपेक्षमायनं यजामेत्’ इति ज्ञानायनया कार्यस्य सं-
न्यासे सर्वाङ्गोपसंहारसमर्थस्यैवाधिकारात् तन्मातृकस्यापि कारि-
णामासीत् ‘यथातुरः स्यान्मनसा वाचा वा मन्यमानः’ इति तन्मासि-
फलकविधिवदिति मत्वम् । यदि ब्राह्मणो यजेत् तन्मातृकं वि-
प्रयोगविधायकत्वात् । तस्या राजमुपान्तमेवमेव नरसापेक्षत्वे-
न साधनत्वात्तस्मात् राजमुपान्तं नन्मन्त्रेनायनस्य स्वागच्छस्यत्वेऽपि
साध्यत्वेनापस्थानात्तन्मन्त्रेनापि न दत्तं इति ज्ञेयं । नन्मन्त्रेनापि न
‘एतन्मातृकायकामम्’ इत्येतेन फलं समप्यत आतुरवाक्यं तु यदहमेव
ति संन्यासस्य निरपेक्षमायनत्वात्तस्मात्तन्मातृकं नन्मन्त्रेनायन-
गतस्य ज्ञानस्याप्यन्यमुपास्यत्वात् फलान्तरापेक्षायुक्तत्वेन नास्ती-
ति प्रकृतज्ञानमेव फलमन्वेति नदत्तं कान्तमतस्य मातृश्राद्धस्य नर-
सापेक्षत्वेन साधनतया तन्मातृकं नन्मन्त्रेनायनस्य अन्यवाचानुत्पाद-
स्यैव जीवपितृकाधिकारिकमातृश्राद्धेऽपि फलत्वं न तु स्व-
र्गस्यान्यस्य वा कस्यापि नृपयजता यावज्जीवादिवाक्यस्य उपसंगत-
मपि स्वर्गं विहाय निष्कामं प्रति प्रयोगनिर्वाहार्थं पापक्षयार्थत्वं न-
दत् । न चाहमेव फलसम्भवात्पर्यन्तादिवदिति माध्यान्यं नापि प्रत्यवा-

स्वम् । *अष्टाष्टका=अन्वष्टका *पूर्वानुरोधान् । तथा-
ग्निपुराणे—

‘अन्वष्टकासु वृद्धौ च गयायां च क्षयेऽहनि ।

अत्र मातुः पृथक् श्राद्धमन्यत्र पातना सह ॥’

आपस्तम्बानां तु ‘अष्टकासु च वृद्धौ च’ इति भाष्यकारैः
पाठादष्टकायां मातृश्राद्धम् *(१) छन्दोगैस्त्वत्र मातृ-
मातामहश्राद्धं न कार्यं किन्तु त्रिपुरुषमेव ।

‘न योषिद्भ्यः पृथग्दद्यादवमानदिनादृते ।

(२) कर्पूसमन्वितं मुक्त्वा तथाशं श्राद्धषोडशम् ॥

प्रत्याब्दिकं च शेषेषु पिण्डाः स्युः पडित् स्थितिः ॥’

इति छन्दोगपरिशिष्टात् । ‘अन्वष्टकासु तेषां कर्पू-
विधानात्’ इति शूलपाणिः । यत्तु—

‘*तमिस्रपक्षे नवमी पुण्या भाद्रपदे हि या ।

चत्वारः पार्वणाः कार्याः पितृपक्षे मर्णादिभिः ॥’

इति, तद्देशाचारतो व्यवस्थितं ज्ञेयम् । इदं जीवत्पि-

यानुत्पादस्य फलत्वम् क्षेमत्वादिति निशेषणमभिप्रेत्य दार्ष्टान्तिकं
प्रधानत्वं, दृष्टान्ते च फलार्थत्वमित्येवोक्तम् । अन्यथा दार्ष्टान्तिके
फलार्थत्वं ब्रूयात् । एतावताऽयमधिकारविधिविशेषमात्रं नोत्पत्ति-
विधिभेद इति भावः । एवं यथाऽऽतुरस्य मनसा वाचा चेत्युक्त्या कथं
चित्प्रधानमात्रेण फलसिद्धिः । तथा जीवत्पितृकस्य मातृश्राद्धमात्रे-
णेति न कोऽपि दोषः । ननु अमावास्याष्टकेति अष्टकायामेवानुपनी-
तादेरधिकारः स्यादित्यत्राह—*अत्रेति । *पूर्वेति । प्रौष्ठपद्यष्ट-
केत्यर्थः । *छन्दोगैरिति । मृतमातृकैरपीत्यादि । *तमिस्रेति

(१) छन्दोगाः सामवेदिनः ।

(२) कर्पूपकारस्तृतीयपरिच्छेदोत्तरार्धे द्रष्टव्यः ।

५६० मर्त्याकानिर्णयमन्वुद्धिनीयपरिच्छेदे

तृकेणापि सपिण्डं कार्यम् । हेमाद्रौ विष्णुधर्मोत्तरे—

‘अन्वष्टकासु च स्त्रीणां श्राद्धं कार्यं तथैव च ।’

इत्युपक्रमः

‘पिण्डनिर्वापणं कार्यं तस्यापि नृसक्तम् ।’

इति वचनं श्राद्धविधिना पिण्डदानं प्राप्तं पुनस्तस्मिन्नेन
यस्य जीवन्पितृकर्मभिर्णोपान्तस्यादना पिण्डदानं निषि-
द्धं तस्य तत्प्राप्त्यर्थमिति श्रौतातत्पर्याः ।

अथ सुवामिनी भोजनमुक्तं मार्कण्डेयपुराणे

‘मानुः श्राद्धे तु सम्प्रामे आत्मणः सह भोजनम् ।

सुवामिन्यै प्रदातव्यमात्म शान्तात्मनोऽप्यतीति ॥

॥१॥ भर्तृभ्यं मृता नारी सह दाहनेन वा मृता ।

तस्याः स्थाने नियुक्ता तत्रैव सह सुवामिनीम् ॥’

तत्रैव महात्मना कथम्

स्त्रीश्राद्धे पुत्र देवाः स्मुरलङ्काराश्च गोपिते ।

स श्राद्धेऽस्मत्प्रादानकर्त्तुं सा ककुणादयः ।’ इति ।

अथाशक्तानुक्तत्वं भाट्टव्यासः

‘अनङ्गो यत्तन्माहरेदस्मिन्ना वा कश्चमुपैषिदेवा स
ऽष्टकेति न त्वेवानष्टकः स्यात्’ इति ।

हेमाद्रौ पितृमहः

‘अमायास्या व्यतीपातयोर्णमास्यष्टकासु च ।

निर्मुक्तमिति नव्याः । ॥ सत्तुरिति । विधवाश्राद्धं मुना-

(१) धर्मासर्गा तु—अतः पश्चात्त्या आश्रयान्नवमास्यप्रतिश्राद्ध ।
अतः पश्चात्त्या अपि नवमाश्राद्धं कार्यम् । अस्यावधायान्नवमाश्राद्धस्य स-
हालपश्चात्प्रादुर्भावात्कदाचन गौणकालः इत्युक्तम् ।

त्रिद्वान् श्राद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते॥'

अकरणे च प्रायश्चित्तमुक्तमृग्विधाने—

‘एभि(१)दूर्युभिर्जपेन्मन्त्रं शतवारं तु तद्दिने ।

आन्वष्टकं यदा न्यूनं संपूर्णं याति सर्वथा ॥’ इति॥

एतत्पक्षे द्वादश्यां विशेषः पृथ्वीचन्द्रोदये वायवीये—

‘संन्यासिनोप्याब्दिकादि पुत्रः कुर्याद्यथाविधि ।

महालये तु यच्छ्राद्धं द्वादश्यां पार्वणं तु तत् ॥’ इति ।

सिन्यनावश्यकत्वार्थम् । एतदेव मातुराब्दिकासमस्तश्राद्धे सु-
वासिनीपापकम् । भोजनं=भोज्यपत्रम् । सहदाहेनेति । एतच्च-
सहदग्ध्राया मातुराब्दिकादाविव नवमीश्राद्धे सुरासिनीपापकं
नवमीश्राद्धमपि प्रापयति । यवमम्=आर्द्रतृणम्, कक्षं=शुष्कतृणम् ।
उपोषेत्=दहेत् । अयं च—

अग्निना वा दहेत्कक्षं श्राद्धकाले उपागते ।

तृणानि वा गवे दद्यात्पिण्डान्वाऽप्यथ निर्वपेत् ॥

इत्यग्रे वचनात्सर्वश्राद्धानुकल्पः । ‘अष्टकासु च’ इति चकारा-
दन्वष्टकाग्रहः । अस्यामेव नवम्यां बिल्वशाखायां देवीबोधनं
वक्ष्यति । द्वादश्यामिति । सकृत्करणपक्षे वानप्रस्थादेरपि उक्तं

(१)—नत्र पूर्वं ममान्वष्टक्याकरणजनितप्रत्यवायपरिहारार्थं शत-
वारमेभिदूर्युभिः सुमना इति मन्त्रजपं करिष्ये इति संकल्प्य तज्जपं कु-
र्यात् । मन्त्रस्तु—‘एभिदूर्युभिः सुमना एभिरिन्दुभिर्निरुन्धानो अमर्ति
गोभिराश्विना । इन्द्रेण दस्युं ददयन्त इन्दुभिर्युतद्वेपसः समिषा रभे-
महि ॥’ इति । ऋ० सं० अ० १ अ० ४ । अस्य—‘ते इन्द्र, एभिरस्माभि-
र्देसैर्दूर्युभिर्दामैश्चरुपुरांडाशादिभिः एभिरिन्दुभिः पुरोवर्तिभिस्तुभ्यं
दत्तैः सोमैश्च प्रातस्तथं अस्माकममर्ति दारिद्र्यं गोभिस्त्वया दत्तैः पशु-
भिरश्विनाऽद्वययुक्तेन धनेन च निरुन्धानो निवर्तयन् सुमनाः शोभनम-
ना भव । ययामिन्दुभिरस्माभिर्देसैः सोमैः प्रीतेनन्द्रेण दस्युं उपक्षपयि-
तारं शत्रुं ददयन्तो हिसन्तः अत एव युतद्वेपसः पृथग्भूतशत्रुका भूत्वा
इवा इन्द्रदत्तताम्रं संरभेमहि संरभ्या भवेम । संगच्छेमहीत्यर्थः ।’ इति
श्रीमत्सायणाचार्यकृता व्याख्या ।

अथ त्रयोदशीश्राद्धम् । तत्र चान्द्रिका—

‘त्रयोदशीं श्राद्धपर्वी कृष्णा ऋष्यग्या पितृप्रिया ।

तृप्यन्ति पितरस्तस्यां हव्यं पञ्चशतं समाः ॥

मघायुतायां तस्यां तु जलागैरपि तार्पिताः ।

तृप्यन्ति पितरस्तद्वक्ष्याणामयुतायुतम् ॥’

प्रयोगपरिजाते शाङ्खः—

‘घ्राष्ट्रपक्वामतीतायां मघायुक्तां त्रयोदशीम् ।

प्राप्य श्राद्धं तु कर्तव्यं मधुना पायसेन च ॥

प्रजामिष्टां यशः स्वर्गमारोग्यं च धनं तथा ।

नृणां श्राद्धे सदा प्रीताः प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥’

एतादृशमपि । पृथ्वीचन्द्रोदये विष्णुधर्म—

‘घ्राष्ट्रपक्वामतीतायां तथा कृष्णत्रयोदशी ।

याक् । अथ

यन्किञ्चिन्मधुना मिश्रं पदधातु त्रयोदशीम् ।

तदप्यस्त्यमेव स्याद्वर्णम् च मघासु च ॥

इति मानसं मघासु चेति प्रयुक्तं चकारात् त्रयोदशीश्राद्धमवाश्राद्धयोर्भेदः । “यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाव्युतो भवति” इत्यत्र चकारादाग्नेयभेदवत् । तेन दिनान्तरमासु मघासु मघाश्राद्धं भवति । एवं च मघात्रयोदश्यायोर्भेदे फलाधिक्यं दर्शयति—ऋत्रयोदशीति । अथ

“आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे गवाध्याष्टमी स्मृता ।

त्रयोदशीगजपलाया गवातुल्ये तु पितृके ॥”

इत्यादितोऽपरपक्षनिमित्तकमेव सकृत्पक्षभिन्नेन पक्षेण महालयत्रयोदश्यां क्रियमाणं श्राद्धं त्रयोदशीश्राद्धमिति मतीयते । अतः महालयत्रयोदशीश्राद्धस्य अपरपक्षश्राद्धाज्जदं व्युत्पादयति—त्रयोदशीति । ऋष्यग्या पितृप्रियेति । मघायुक्तां त्रयोदशीं प्राप्येति तथा कृष्णा त्रयोदशीति चोक्तेः । अपरपक्षश्राद्धस्य

इत्युक्त्वा—

‘एतांस्तु श्राद्धकालान्वै नित्यानाह प्रजापतिः ।

श्राद्धमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥’

इत्युक्तेः । एतच्चाऽविभक्तैरपि पृथक्कार्यम् । तथा च हे-
माद्रौ—

‘विभक्ता वाऽविभक्ता वा कुर्युः श्राद्धं पृथक् सुताः ।

मघासु च ततोऽन्यत्र नाधिकारः पृथग्विना ॥’ इति ।

अपराकं वायवीये—

*‘हंसे हस्तास्थितं यां तु मघायुक्ता त्रयोदशी ।

तिथिर्वैवस्वती नाम सा छाया कुञ्जरस्य तु ॥’

*अत्र च—

प्रत्यभिज्ञानाच्च महालयत्रयोदशीश्राद्धमपरपक्षश्राद्धाभिन्नम् ।
अत एव तद्विशेषान्महालयश्राद्धादपि भिन्नम् । एतत्त्रयोदश्याः
कृष्णपक्षाविनाभूतत्वेऽपि न त्रयोदशीश्राद्धं कृष्णपक्षश्रा-
द्धाविनाभूतं सकृत्करणपक्षे त्रयोदश्यां तदभावात् । अस्य नि-
त्यत्वाच्च काम्यकृष्णपक्षश्राद्धादपि भेदः । युगादिश्राद्धास्तु त्र-
योदशीश्राद्धं न भिद्यते, त्रयोदशीविशेषस्य युगादित्वाविनाभा-
वात् । युगादिश्राद्धं विधाय त्रयोदशीश्राद्धविधानं तु अपनादि-
श्राद्धविधानवदावश्यकत्वार्थम्, फलातिशयार्थञ्च । *हंसे इति ।
पारिभाषिकी गजच्छाया । उक्तवचनेषु क्वचिन्मघायोगः स्मर्य-
ते क्वचित्तु नेत्यतो विचारमारभते—*अत्र चेति । केवलमघावा-
वधानां केवलत्रयोदशीवाक्यानां चार्थवादत्वोपरामादर्थवादामां वि-
शेषत्वेन तदनुरोधेन नेयत्वादिति भावः । अत्रेदमरुचिबीजम्—
लाघवमात्रेणैकविधिकल्पनास्वीकारे गजच्छायारूपयोगयुक्ता-
यामेव त्रयोदश्यां कुञ्जरप्राकृष्टाये एव श्राद्धं स्यान्नान्यत्रेति ।
अत्र च केवलापि त्रयोदशी कालः तद्वाक्यं त्रयोदशीपदस्य यथा-
श्रुतार्थकत्वेनैवोपपत्तेर्मघायुक्ततत्परत्वे मानाभावात् ।

‘अपि नः स कुले भूपायां नो दद्यात्तयोदर्शीम् ।
 पायसं मधुसर्पिभ्यां प्राकृताये कुञ्जरस्य च ॥’
 इति विष्णुमनुवचनं केवलत्रयोदर्शीभ्यर्त्तयामा गुण इ-
 ति कल्पवृक्षः । शूलपाणिस्तु — ‘केवलप्राकृतानामर्थवा-
 दत्वादिभ्यो च मया योग्यभूतैर्विधितानि विधिनिष्ठमेव (१)

‘अपि जायेत सोम्याकं कुले काशिशोभनः ।
 मातृदूकालेऽपि ते पक्षे त्रयोदर्श्या समाहितः ॥
 मधुप्लुतेन चः आद्यं पायसेन समाचरेत् ।
 कार्तिकं सकलं चापि प्राकृताये कुञ्जरस्य च ॥’

इति मन्वादिस्मृतौ त्रयोदर्शीमात्रप्रशंसनाच्च । कार्तिकं स-
 कलं चापीति च पृथगेव प्रशंसनाया । एकत्र कार्तिकव्यापिनः मधु-
 प्लुतपायसद्रव्यकस्य आद्यस्य विधिः । प्राकृताये कुञ्जरस्य चोक्तं च
 पृथगेव आपराहिकहस्तिच्छायासुन्दरीद्वयस्य । अत एव म-
 हाभारते—

‘अपि नः स कुले जायान् यो नो दद्यात् त्रयोदर्शीम् ।
 मयासु सर्पिणा युक्तं पायसं दक्षिणायने ॥
 अनेन सर्वलोकेन मयासु च यतव्रतः ।
 हस्तिछायासु च तथा कर्णद्वयजननीजनम् ॥’ इति ।
 ‘परमाश्रं तु यो दद्यात्पितृणां मधुना सह ।
 छायायां कुञ्जरेन्द्रस्य पूर्वस्थां दाक्षिणामुखः ॥’
 इति विश्वामित्रोक्तं च । एवं महात्रयपक्षदिनान्तरगता-
 केवलमप्यापि पृथक्कालः । ‘मधुर्मासैव’ इति वचने
 यत् किञ्चित् मधुना मिश्रं प्रदधातु त्रयोदर्शीम् ।
 तदप्यत्रयमेव स्पादपासु च मयासु च ॥’
 इति मानवे च पृथक् मयासु चेति चकाराण । मधु च कलौ-

निमित्तम्' इत्याह । *वस्तुतस्तु—

‘मधुमांसैश्च शाकैश्च पयसा पायसेन च ।

एष नो दास्यति श्राद्धं *वर्षासु च मघासु च ॥’

इति वासिष्ठवचने केवलमघाश्रुतेर्भिनिगमकाभावा-
दुभयं भिन्नं निमित्तं, पूर्वोक्तवचनाच्च योगाधिक्ये फला-
धिक्यम् । अत एव याज्ञवल्क्यः ।

‘तथा वर्षात्रयोदश्यां मघासु च विशेषतः ।’ इति ।

अयोदशीश्राद्धं नित्यम् । अन्यत्काम्यम् ।

*अत्र ‘अयोदश्यां *बहुपुत्रा युवमारिणस्तु भवन्ति’

वर्ज्यम् ‘श्राद्धे मांसं तथा मधु’ इति वाक्यात् इत्यभिप्रेत्याह—*व-
स्तुतस्त्विति । तस्य परस्परनिरपेक्षकक्रियान्वयलक्षणसमुच्चयार्थ-
त्वात् । अत एव न गुणः । आश्रयीभूतायास्त्रयोदश्या अत्रा-
श्रवणाच्च । *वर्षास्त्विति । अर्तुसंवत्सराभिप्रायेण । मासचतु-
ष्कात्मकवर्षर्तुपभिप्रेत्य—

“चतुरो वार्षिकान्मासान् यो मांसं परिवर्जयेत् ।

चत्वारि भद्राण्याप्नोति कीर्तिमायुर्यशो बलम् ॥”

इत्यादित्यवहारात् । एतच्च त्रयोदशीविशेषणम् ।

“प्रातृकालेऽसिते पक्षे त्रयोदश्याम्” “तथा वर्षात्रयोदश्याम्”
इत्यादिवचनात् । योगाधिक्ये मघात्रयोदश्युभययोगे—

“यो नो मघात्रयोदश्याः कुञ्जरच्छायसंज्ञितः ।

भवेन्मघायां सिंहे च शशिन्यर्के करे स्थितः ॥”

इति ब्राह्मे कुञ्जरच्छाययोगे प्राशस्त्यातिशयात् । अत्र सा-
मान्यकृष्णपक्षत्रयोदश्यां ज्ञातिश्रेष्ठ्यादिफलकं काम्यमेव श्राद्धम् ।
महालयापरपक्षत्रयोदश्यां तु पक्षश्राद्धाभ्यां भिन्नं युगादित्वनिमि-
त्तकमितरयुगादिश्राद्धापेक्षयाऽत्यावश्यकमिति स्थिते त-
न्निषेधं विचारयति—*अत्रेति । कृष्णत्रयोदशीसामान्यश्राद्धप-
क्षेऽयं ग्रन्थः । त्रयोदश्यामित्येतावन्मात्रोक्तेः । हेमाद्रिप्रमुखा

५६६ सटीकनिर्णयमिन्धुविरत्नायपरिच्छेदे-

इत्याद्यप्रत्ययान्तोक्त्युक्तमारित्यप्रत्ययस्य महिषगोरपत्य-
मात्राभिः स्मृत्यन्तरां कथनार्थिनो आधिकार इति क-
ल्पतरुः । अथप्यनिन्दया तदर्थिनोऽनाधिकारात् कला-
न्तरकामस्यैवाधिकार इति हलायूधः । एतादृशपरिहृतं
कार्यम् ।

‘मयायुक्तत्रयोदश्यां विण्डुनिर्वपणं विजः ।
ससंतानो नैव कुर्यान्नित्यं न कुर्यात् विदुः ॥’
इतिबृहस्पराशरान्तः । इदं मलमासं वि कार्थम् ।
‘मयायुक्तत्रयोदशीश्राद्धं प्रत्युवास्थानिहंनुकम् ।
अनन्यमानिकत्वेन कर्तव्यं स्यान्मासिकम् ॥’

इत्याद्यप्रत्ययान्तस्तु महालयत्रयोदशीश्राद्धपरः । तत्र निर्वपण-
यकनिन्दायाह कथाहिति । पुरानः समनन्तरजनिष्यमाणपक्षया
पूर्वोत्पन्ना इति यावत् । तं श्रियन्ते इति कथ्यस्या पुत्रवदुत्पत्तिर्गोऽ-
न्यबहुपुत्रलाभार्थं तन्त्राद्निषेधोऽयम् । अत एवैतन्मासान्वतोद-
ष्टमूलक एव शिष्टानामेकमात्रपुत्राणां बहुपुत्रकथनया पुत्रार्थावहित-
हरिवेशश्रवणादिकर्मानामागः सङ्गच्छते । अत एव संतानरहित-
स्य तद्वतोऽपि वा तदनिरिक्तगोसादिकथनार्थिनः न त्रयोदशीमा-
सान्यश्राद्धनिषेधः ।

‘यो वाञ्छति नरो मुक्तिं पितृभिः सह चान्मनः ।
असन्तानश्च यस्तस्य श्राद्धं मांका त्रयोदशी ॥’

इत्यादिरुक्कान्दाल् । अकारः असन्तानस्याधिकारान्तरा-
र्थः । तदेवाह — अथप्येति । तस्मादपमर्थः । सामान्यकृष्णत्र-
योदशीश्राद्धमेव पुत्रवता बहुपुत्रेच्छया न कर्तव्यम् । महालयत्रयोद-
शीश्राद्धं च पितृवर्ममात्रस्य न कर्तव्यं किन्तु मातामहवर्मस्या-
पि । तत्रापि विण्डदानं न कर्तव्यं, किन्तु मधुपुत्रस्तुतपायमादि-
ना आक्षणभोजनमात्रमिति । पूर्वोक्तप्रत्ययस्तु सुमातिविरुद्धापीयः ।
मतीत्यादिमतीकाभ्यां केवलमयाश्राद्धं केवलत्रयोदशीश्राद्धं च

इति काठकगृह्योक्तेः । यानि तु आङ्गिराः—

‘त्रयोदश्यां कृष्णपक्षे यः श्राद्धं कुरुते नरः ।

पञ्चत्वं तस्य जानीया*ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितम् ॥’

वामनपुराणे—

त्रयोदश्यां तु वै श्राद्धं न कुर्यात्पुत्रवान् गृही ।’

इत्यादीनि वचनानि तानि*पुत्रवद्विषयाणि वा,
(१)* (महालयस्थभिन्नत्रयोदशीविषयाणि वा, *का-
म्यश्राद्धविषयाणि वा,) *सपिण्डकश्राद्धविषयाणि वे-
ति कंचित् । हेमान्द्रिप्रमुखास्त्वेकवर्गश्राद्धविषयाणि ।

विशिष्टनिमित्तकत्वेन सगतिकत्वेन च शुद्धास एव कार्यं न म-
ले इति सूचितम् । *ज्येष्ठपुत्रस्येति । समनन्तरजनिष्यमाणा-
पेक्षया पूर्वोत्पन्नो ज्येष्ठ इति कंचित् ।

“कुक्षं पिण्डप्रदानं तु ज्येष्ठपुत्रो विवर्जयेत्” ॥

इति वत्सर्वज्येष्ठ एवेत्यन्ये । *पुत्रवदिति । पुत्रवत्पद-
श्रवणात् । *महालयेति । गजच्छायायाः श्राद्धकालत्वात् ।
*काम्येति । नित्यस्य निषेद्धुमशक्यत्वात् । *सपिण्डकेति ।
उक्तवचने कृष्णपक्षत्रयोदशीमात्रप्रतीतावपि—

“कुक्षे पैत्रे यदा चन्द्रो हंसश्चैव करे स्थितः ।

त्रयोदश्यां तु सा छाया विज्ञेया कुञ्जराभिधा ॥

श्राद्धेष्वतिप्रशस्ता सा पितॄणां तृप्तिकारिणी ।

अतो मघात्रयोदश्यामेतैरेव हि साधनैः ॥

करोति श्रद्धया श्राद्धं तत्प्रभावमतुस्मरन् ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ये चान्येऽपि जना भुवि ॥

नभस्यस्य त्रयोदश्यां श्राद्धं चकुर्मुदान्विताः ॥ इति ।

अद्यप्रभृति यः श्राद्धं त्रयोदश्यां करिष्यति ।

कन्यासंस्थे सहस्रांशौ तस्य स्याद्वंशसंक्षयः ॥

[१] कंसान्तर्गतो ग्रन्थ आदर्शपुस्तके नास्ति ।

‘आद्धं नैकवर्गस्य त्रयोदश्यामुपक्रमेत् ।

न तृसाप्तत्रये यस्य प्रजां हिंसन्ति तस्य ते ॥’

इति काष्ण्याजिनस्मृतैः । यथापि

इति मध्यं महालयं त्रयोदशीयसामशीद्व्यक्रमेण विरोधेन
तन्परिवाहनायि आद्धं प्रतीयते । तस्य बहुफलार्थितया
निहितस्यात्यन्तं निषेधायोगात् षोडशप्रहणवदिकल्पसम्भवेन
निषेधे काष्ण्यादिवये वाच्ये सापेक्षकत्वं विषय उपपद्यते ।

अतः आद्धं विना दयं नादने मधुपायसम् ।

स्वदगमां कालशाकं मांसं वार्धोणमस्य तु ॥

तस्याभावेऽपि दानक्यं शीरोदनमनुत्तमम् ।

सस्मिन्नदाने निषेधः पितृणां नृपये नृप ॥

तस्याभावापि दानक्यं तत्रैव निष्ठविनिश्चितम् ।

इति नामरखणद्वयम् । अत्र आद्धं पिण्डदानम् । भेदे ब्राह्म-
णभोजनस्योजनत्वेन तन्निषेधसम्भवादिनि भावः । न च

“अयनाद्वयं आद्धं विपुवद्विषये तथा ।

युगादिषु न सर्वाण्यं पिण्डनिर्वयणारहे ॥”

इति सामान्यतो युगादिषु आद्धं पिण्डदाननिषेधे सिद्धे वि-
शेषतस्तन्निषेधो दयस्य इति वाच्यम् । प्रागुक्तवचनैरतनुत्रयोदशी-
आद्धस्यान्यायदयकत्वात् स्यापि नृपिहेतुस्त्वयोरवगममात्रम् । पिण्ड-
दानस्य सामान्यतृप्तिहेतुत्वात्सर्वापि युगादिषु आद्धत्वे सामा-
न्यनिषेधबाधेन पिण्डदानं भविष्यतीति शङ्कानिवृत्त्यर्थेनान् ।

असन्तानस्तु यः आद्धं तस्य प्रोक्ता त्रयोदशी ।

सन्तानयुक्तो यः कुर्यान्नस्य वंशस्यो भवेत् ॥”

इत्यनेन असन्तानस्याधिकारो न बाध्यते किन्तु यथायुक्तत्रयो-
दश्यामित्यर्थकवाक्यतया असन्तानस्य पिण्डव्रजनम् । असन्तान
इत्यर्थे तु स्तावकम् । तस्मादिमानि सर्वाण्यपि पुत्रवद्वृष्टस्यस्य
सपिण्डकआद्धविषयाणीति मयूखः । एकवर्गस्य=पितृपितामह-

‘पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।’

इति धौम्यांतेन केवलपितृवर्गस्य प्राप्तिस्तथापि
व्यामोहादिप्राप्तनिषेधोऽयमित्याहुः । वयं तु पश्या-
मः—पुत्रवद्विषयाण्येवेति ।

‘असंतानस्तु यस्तस्य श्राद्धे प्रोक्ता त्रयोदशी ।

संतानयुक्तो यः कुर्यात्तस्य वंशक्षयो भवेत् ॥’

इति हेमाद्री नागरखण्डोक्तेः । पूर्ववाक्यमप्यसंता-

मात्रस्य । *आहुरिति । येषां सूत्रे मातामहा नाम्नातास्तान्प्र-
ति सामान्यत एकपार्वणमेव प्राप्नोति

“यावत्किञ्चित्स्वगृहोक्तं यस्य कर्म प्रचोदितम् ।

तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत् ॥”

इति वचनात्, तन्निषेधार्थत्वसम्भवाद्यामोहानुसरणं व्यर्थम् । यत्तु
उभयवर्गप्राप्तनिषेधवचनैयथ्यापस्या जीवन्मातृमातामहवर्गकं प्रत्ययं
निषेधस्तस्यैकवर्गप्राप्तेरिति, तत्र न तृप्ता इत्याद्यौतरार्थिकार्थवादा-
संगतेरिति । वस्तुतस्तु दर्शश्राद्ध एव मातामहानावश्यकत्वस्य मि-
ताक्षरायां दर्शनात्त्रयोदश्यामेकवर्गश्राद्धप्रसक्तौ तन्निषेधो युज्यते ।
एवंवृद्धिश्राद्धादौ

पटुभ्यः पितृभ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपक्रमेत ।

इति मातामहश्राद्धपुनर्वचनवदिति । मघेत्यादि (१)महालयश्रा-
द्धकरणे तु तेन त्रयोदश्यादिश्राद्धानां प्रसङ्गमिद्धिः । बहुदैवत्यस-
पिण्डत्वादिभिर्विशेषग्रहणात् । तेन महालयश्राद्धस्य तन्त्रतोक्तिश्च
नादेया । तत्राऽपत्नीकस्य पित्रादेः, त्रयोदश्यादौ तु सपत्नीकस्य
तस्येति देवताभेदे तु न प्रसङ्गसिद्धिरपीति ।

(१) बहुदैवतामहालयकरणे तु महालये पितृव्यादेरेकोद्दि-
ष्टस्यापि सत्याद्बहुदैवत्यत्वं, द्वादशदैवताकमहालये तु अपत्नीकपित्रा-
दैर्दैवतात्वं, त्रयोदश्यादौ तु सपत्नीकस्येति भेदे न प्रसङ्गोऽपि तु पृथक् ।

नस्मैवैकवर्गनिषेधार्थमिति । अत्र सप्ताश्रयोदशीमहालय-
युगादिश्राद्धानां नन्वेण (?) प्रयोगे न तु प्रसङ्गमिदिरि-
त्यन्यत्र निस्तरः ॥

अथ चतुर्दशी । पृथ्वाचन्द्रोदये प्रवेत्ताः—

* 'यश्चारीहणत्तोहागैविश्रज्जटावपार्श्वभिः ।

नाम्निर्दृष्टिविपक्षा ये तेषां शस्त्रा चतुर्दशी ॥'

ब्राह्म

* 'युवानः पितरां यस्य मृताः शस्त्रेण वा हताः ।

तेन कार्यं चतुर्दश्यां तेषां तृणिमर्मात्मता ॥'

नागरखण्डे—

'अपमृत्युर्मर्त्योणां शस्त्रमृत्युरभाषि वा ।

श्राद्धं तेषां प्रकर्तव्यं चतुर्दश्यां नराभिष ॥'

एतच्च धायांनाशकशस्त्रार्शिविषादकोटन्धनप्रपन्नैश्चेकृ

यथापि कन्यां कन्यावेदिनद्यौव काव्यकृष्णपक्षश्राद्धे—

'मतिपन्मभतिषेका वतीयन्वा चतुर्दशीम् ।

शस्त्रेण तु हता ये वै तेष्वस्वस्य प्रदीयते ॥'

इति याज्ञवल्क्येन सर्वकृष्णपक्षचतुर्दशीमुक्तं, तथापि—

'श्राद्धं शस्त्रहतस्यैव चतुर्दश्या महालये ।'

इति कालादशीन्महालयचतुर्दश्यामप्यावश्यकम् । तत्र शस्त्र-
हतपदं येषामुपलक्षणं, तानाह ऋष्यश्रवादि । अपमृत्युः—अका-
लमृत्युः, तदाह—*युवान इति । अपमृत्युरुपर्यगमृत्युद्रष्टव्यः ।
उपसर्गो ग्रहभूताद्यावेशस्त्वेन मृत्युः ।

[१] अङ्गानामेक्यं प्रधानमात्रमेव कल्प्यम् । तेन विद्वद्वेषपाकाद्यङ्गा-
नामेक्यं विप्राप्येतिपदादमेव एव । प्रसङ्गमिदिरित्येतत् न प्रधानमपि न
मिद्यते इति । त्रयोदशीश्राद्धं उपपक्षत्वात् पूरिलोचना विद्वद्वेषाः श्रा-
द्धसारे उक्ता इति धर्मसिन्धुः ।

तामिति गौतमोक्तदुर्मरणोपलक्षणम् । एकयोगनिर्देशात्

‘सर्वेषां तुल्यधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते ।

सर्वेषां तत्समं ज्ञेयमेकरूपा हि ते स्मृताः ॥

इत्युशनसोक्तंश्च । तच्च कृताक्रियाणामेवेति वक्ष्यामः ।
मरीचः—

‘विषशस्त्रश्वापदाहितिर्यग्ब्राह्मणघातिनाम् ।

चतुर्दश्यां क्रियाः कार्या अन्येषां तु विगर्हिताः ॥’

अत्र *ब्राह्मणघाती तेन हतो न तु ब्रह्महा, तस्य प-
तितत्वादिति शूलपाणिः । अत्रोद्देश्यावशेषणस्याविव-
क्षितत्वात्स्त्रीणामपि शस्त्रादिहतानामेकोद्दिष्टं कार्यं
(१)(न पार्वणमिति) श्रीदत्तोपाध्यायः । इदं विषादिहता-
नामेव न प्रसवादिमृतानामिति वाचस्पतिः । यस्तु शा-
कटायनः—

‘जलाग्निभ्यां विपन्नानां संन्यासे वा गृहे पथि ।

आह्नं कुर्वीत तेषां वै वर्जयित्वा चतुर्दशाम् ॥’ इति,

तत्*प्रायश्चित्तार्थजलादिमृतविषयमित्याकरे उक्तम् ।

“उपसर्गमृतानां च विषमृत्युमुपेयुषाम् ।

आह्नं तेषां प्रकर्तव्यं चतुर्दश्यां नराधिप ॥”

इति वाक्यात् । *ब्राह्मणेति । विषादिभिर्घातो येषामि-
ति विग्रहः । एतच्च प्रायोनाशकशस्त्राग्निविषोदकोद्वन्धनप्रपतनै-
श्चेच्छतामिति गौतमोक्तदुर्मरणोपलक्षणम् । एकयोगनिर्देशात् ।

“सर्वेषां तुल्यधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते ।

सर्वेषां तद्देवत्कार्यमेकरूपा हि ते स्मृताः ॥”

इत्युशनसोक्तेः । इच्छयेत्युक्तेः प्रसवादिमृतानां नैतत् ।

*प्रायश्चित्तेति । सर्पादिः साहचर्याज्जलाग्न्यादयोऽननुज्ञाता एव

अत एव वैधत्वात्सहगमनेऽपि न कार्यमिति हेमाद्रिः ।
एतच्च दैवयुक्तमंकोद्विष्टं कार्यमित्युक्तं प्रयोगपारिजाते—

‘प्रेतपञ्चे सत्तुर्दश्यामंकोद्विष्टं विधानतः ।

दैवयुक्तं तु तच्छ्राद्धं पितॄणामश्रयं भवेत् ॥

तच्छ्राद्धं दैवर्हानं अतुष्टद्वारभनश्रयः ।

एकोद्विष्टं दैवयुक्तमित्यर्थं मनुरब्रवीत् ॥’

अविद्यं अपि—

‘समन्वयमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य च ।

सत्तुर्दश्यां तु कर्तव्यमंकोद्विष्टं महालये ॥

सत्तुर्दश्यां तु तच्छ्राद्धं सपिण्डीकरणे कृते ।

एकोद्विष्टविधानेन तत्कार्यं शस्त्रघातिनः ॥’ इति ।

संवत्सरप्रदीपं हारितः—

‘विश्वेदेवांश्च तस्यापि पूजयित्वा दिवोऽमरान् ।

ये वै शस्त्रहतास्तथा आशं कुर्यादितन्निवृतः ॥’

अथैकोद्विष्टवचनानां निमित्तत्वं, समूलत्वेऽपि पार्वणशक्तपराणि । अविद्यवार्दिवचनैः प्रकरणात् कृष्णपक्षीपपार्वणावगतीरति शूलपार्वणः । तत्र । अवाक्येन प्र-

ग्राह्याः । अतः अमाश्वयुष्याध्यादिपीडितानां जलाग्न्यादिप्रवेशेन भर्तृपरणनिमित्तकाग्निप्रवेशेन च मृतानां नेदं श्राद्धमित्यर्थः । युद्धमृतौ प्रायोनाशकं न वैधत्वेऽपि वचनाद्वर्तते बोध्यम् । एवं च—

‘ज्ञातिश्रेष्ठं त्रयोदश्यां सत्तुर्दश्यां तु सुपत्न्याः ।

पीयन्ते पितरश्चास्य ये वै शस्त्रहता गणे ॥’

इत्यादिकं स्वर्षधमृतिविषयम् । पितरित्यादि पितृमुत्तपद श्राद्ध देवता तदधिकारिणम् । अविद्यवार्दिति । कृष्णपक्षप्रकरणे “संभूते पार्वणं कुर्यात्” इत्यादीत्यर्थः । अवाक्येनेति । श्रुति-
लिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमारूपानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थ-

करणस्य बाधात् । पित्रादीनां पार्वणं भ्रात्रादीनामेकोद्दिष्टमिति गौडार्वाश्वः । तत्र, पितुरित्यनेन विरोधाद् *विशेषवाक्यवैयर्थ्यापत्तेश्च । अत्र शस्त्रहतस्यैव चतुर्दश्यामिति नियमो न तु चतुर्दश्यामेव शस्त्रहतस्येति ।

‘श्राद्धं शस्त्रहतस्यैव चतुर्दश्यां महालये ।’

इति कालादर्शाद् वार्षिकादीनामकरणापत्तेश्च । तेन महालये एव दिनान्तरे पार्वणं मातामहादितृप्त्यर्थं

विप्रकर्षादिति बलाबलाधिकरणमूत्रम् । दर्शपूर्णमासप्रकरणे ‘इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूत्’ इति सूक्तवाकनिगदे “इद्राग्नी इदं हविरजुपेतामवीवृधेतामहोज्यायोऽक्राताम्, अग्नीपोमाविदं हविरजुपेतामवीवृधेतामहोज्यायोऽक्राताम्” इतिवाक्यद्वयं श्रूयते । तत्र पौर्णमास्याम् इद्राग्नी न देवते इति तत्पदमपनीयते असमवेतार्थत्वात् । एवं च येन सह यदेकवाक्यतापन्नं तेनैव सह तदपयनयौचित्यात् वाक्येन ‘अवीवृधेताम्’ इत्यादीन्यप्यपनेयानि । अथासमवेतार्थतया देवतापात्रापनयेऽपि ‘अवीवृधेताम्’ इत्यादेरितिकर्तव्यताकाङ्क्षारूपप्रकरणाद् प्रयोगो दुर्वार इति चेत् । न, यतः प्रकरणस्य विनियोज्यस्वरूपसामर्थ्यमनपेक्ष्य न विनियोजकत्वम् । अत एव दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितोऽपि ‘पूष्णोऽहं देवयज्यायै’ इति पूषानुमन्त्रणमन्त्रस्तदेवताविरहिणोस्तयोर्न प्रवर्तते । एवं तिस्र एव साहस्योपसदो द्वादशाहीनस्येति एकाहसाध्यसोमयागरूपे साहे द्वादशोपसत्तां न बोधयति सा पुनर्नानादिनसाध्यसोमयागरूपाहीनं नीयते तस्मात्प्रकरणेनाकाङ्क्षावशात् संबन्धं कल्पयित्वा तेन क्रमेण कल्पिताभ्यां सामर्थ्यश्रुतिभ्यां चतुर्थकाले विनियोगो भवेत् । अतः प्रागेव च वाक्येन सामर्थ्यं कल्पयित्वा श्रुतिः कल्पयेति तृतीयकाले विनियोग इति बलीयसा वाक्येन प्रकरणं बाध्यते । एवं च लिङ्गेन यथा—‘इन्द्राग्निभागोऽपनीयते’ एतद्वा-

कार्यमेव । पितामहोऽपि-शस्त्रहनभेदकोऽदिष्टमं कार्यम् ।
तदुक्तं हंमात्रौ स्मृत्यन्तरं 'एकस्मिन् द्वयोर्वैकोऽदिष्टम्' इति ।
त्रिषु शस्त्रहनेषु पार्वणमव कार्यम् ।

यत्तु देवस्यामनाक्तं त्रिवर्षं शस्त्रहनेषु पृथगे-
कोऽदिष्टमं कार्यं न तु पार्वणमाहव्यवचनाभावादिति,
तदयुक्तम् ।

अपित्रादयस्त्रयो यस्य शस्त्रेऽतीतास्त्यनुकमान् ।

स भूते पार्वणं कुर्यादादिकानि पृथक् पृथक् ॥

इति बृहत्पराशरोक्तः

नयेन तच्छेषभागः, तत्र पदानां संबन्धस्य मन्यसिद्धत्वात् ।
प्रकृते च 'समन्वयागतस्य' इति वाक्यस्य श्रुतिं यकृन्तेन कृष्ण-
पक्षप्रकरणं बाध्यते इत्यर्थः । अत्रिंशोऽध्यायः ।

'मापिष्टाकरणादूर्ध्वं पितरैव हि पार्वणम् ।

पितृव्यभ्रातृमातृगामिकोऽदिष्टं न पार्वणम् ॥

इति पार्वणेत्यादि सामान्यपार्वणैव सिद्धेः समन्वयागतस्यापीत्यादि-
वाक्यानां वैयर्थ्येऽर्थः ।

अथैकोऽदिष्टममिति । 'एकस्मिन् द्वयोः' इत्येतद्व्याख्येते
वाक्यभेदभेदेन तस्योपलक्षणत्वात् शस्त्रहनने निमित्ते एकोऽदिष्ट-
विधिमात्रपरम् 'एकस्मिन्, द्वयोः' इति तु 'एकं कृणीते, द्वौ कृणीते'
इत्यादिवदनुवाद इत्यर्थः । एकोऽदिष्टद्वयादिकं तन्त्रेणेति बाध्यम् ।
अपित्रादय इति । 'शस्त्रेण तु हता ये वै' इति शस्त्रहतदेवता-
नियमबलादेकस्य द्वयोर्वै शस्त्रादिमरणेऽन्यभानुपपत्त्या मामे-
कोऽदिष्टम् एकस्मिन् इत्यादिनाऽनूयने न तु विधीयते । एवमेव
विश्वेदेवस्यापि सिद्धेः 'पितृपक्षं चतुर्दश्याम्' इत्यादिरनुवादः ।
एवं नाप्यपराधिकस्वभङ्गः । एकोऽदिष्टस्य विधानं हि तदङ्गतया
मध्याह्नोऽपेक्ष्येतापि, न त्विह तथा । एवं च त्रिषु सृतेषु 'ऊर्ध्वं पा-

‘एकस्मिन्वा द्वयोर्वापि विशुच्छस्त्रेण वा हते ।

एकोद्दिष्टं सुतः कुर्यान्नयाणां दर्शवद्भवेत् ॥’

इति स्मृत्यन्तराच्चेति पृथिवीचन्द्रोदये उक्तम् । अपराके हेमाद्रौ चैवम् । यस्तु अत्रैव शस्त्रादिना हतस्तस्य वार्षिकमेव पार्वणम्*कोद्दिष्टं वा कार्यं न तु श्राद्धद्वयं*प्रसङ्गासङ्गरिति पृथिवीचन्द्रोदये । अत्र*श्राद्धाकरणेऽग्निमापरक्षे दिनान्तरे*पार्वणेनैव कार्यमिति तत्रैवोक्तम् । यद्यपि—

‘शस्त्रविप्रहतानां च शृङ्गिदंष्ट्रिसरिसृपैः ।

आत्मनस्त्यागिनां चैव श्राद्धमेवा न गारयेत् ॥’

वर्णवत्कुर्यात्’ इति सपिण्डनोत्तरभावित्वेन सामान्यवाक्यप्राप्त-पार्वणस्यावाधात् पार्वणमेव भवति । तथा च प्रोक्तवाक्यानां निर्मूलत्वं वदतामपि नैकोद्दिष्टसिद्धिरिति तु वस्तुगतिः । *एकोद्दिष्टं चेति । यथाचारमिति शेषः । *प्रसङ्गासङ्गरिति । चतुर्दशी-श्राद्धं न भवतीति भावः । संक्रान्तिव्यतीपातादिनिमित्तकं तु चतुर्दश्यां पार्वणमेव । चतुर्दशीनिमित्तकं तु पृथक् कार्यं सपिण्डकत्वरूपविरुद्धधर्मसत्त्वात् । *श्राद्धाकरणे इति । यदि महा-लये चतुर्दशीश्राद्धं न कृतं तदा पृथिकदर्शनपर्यन्तं कस्मिंश्चि-हिने कार्यमित्यर्थः । *पार्वणेनैवेति ।

“संक्रान्तावुपरागे च पर्वोत्सवमहालये ।

निर्वपेदत्र पिण्डांस्त्रीनिति प्राह प्रजापतिः ॥”

इतिवाक्यस्य शस्त्रहतानां दिनान्तरे पार्वणप्रापकत्वादिति मयूख-भावः । एकोद्दिष्टविधिर्नैव अन्तरितं कार्यम् । यथाप्राप्त एव गौण-कालविधानात् न तु पार्वणं देवताविरहादिति नव्याः । चतुर्दश्यां पार्वणे प्राप्ते देवताभूतपित्रादिदुर्भरणनिमित्तक एकोद्दिष्टेति कर्तव्यता-कः प्रयोगो विधीयते न त्विदं कर्मान्तरं पार्वणत्वादग्रे पार्वणं का-

इति छागलेपायैः शस्त्रादिहतानां आहं निषिद्धं त-
थापि प्रमादमृतानां आह्राहेत्यात्कार्यं, वृद्धादिभिरु-
द्विपूर्वमृतानां तु न कार्यम् । यत्

‘समुद्देश्यां तर्पणाया लुम्पापण्डोदकक्रियाः ।’

इति ब्राह्मं, तद्दीक्षाभिर्नि शूद्रपाणिः । अलक्षणायां
मानाभवात् ।

‘अपतितेनापि कर्तव्यं कर्तव्यं अपतितस्य च ॥’

इति गयादेवदिशेषाविधिष्वलक्षणाभिर्निनामपि कार्य-
मिति नक्त्यर्थात् । तत्त्वं लुम्बममृत्यमागतस्येत्यादिवशा-
त्कृताक्रियाणां कार्यं नान्यथाभिर्नि यद्य प्रत्यामः । यशु मनुः—

‘न पैतृगर्ज्या होमो लौकिकार्यो विधीयते ।

न दर्शनं विना आह्रमाह्रितासेविधीयते ॥’ इति,

अथ पूर्वार्थे अहंलुम्बेनाक्तम् । अलक्षणायास्तमेव मन्य-

यमित्यर्थे इत्यन्ये । अर्गाणाभिर्नि । अहं निषिद्धमित्यात्मदवावा-
त्तर्पणमेव कार्यामन्यर्थः । अलक्षणायाभिर्नि । लुम्बपदस्य निषिद्ध
इत्यादिः । यथाश्रुतायेन तु शस्त्रादिहतानां आहं मुख्यं तर्पणं
मनुकल्प इति लक्ष्यते इत्यर्थः । अपतितेनापि । अपतितस्ये-
ति शेषः । अपतितस्येति । अपतितेनापि शेषः । अमम-
त्यमिति । दुर्गणमृतानापीध्वेदेहिकं वर्ण्ये तत्कालं वा कार्यम् ।
तत्र यावदीध्वेदेहिकं न कृतं तावत्पर्यन्तमिदं न कार्यम् । कृत-
क्रियाणां तु कार्यं ‘समन्वयागतस्य’ इति विशेषणादित्यर्थः । द-
र्शितच्छागलेववचनं तु दुर्गणमृतानां प्रायश्चित्तं विना तत्काल-
मौध्वेदेहिकं न कार्यमित्येतदर्थकम् । अहंलुम्बेनेति । ‘न दर्शनं’
इति वाक्यं कृष्णपक्षआह्रविषयम् । आह्रिताभिना सर्वाधानिना
आह्रकृपवितृपज्ञाज्ञभूतो होमः ‘कर्ममात्रं विवाहाग्री’ इति विहित
भीपासने दुष्करः । लौकिके तु स न विधीयते । अग्रेः प्रतिनिध्म

भावात् । प्रत्युत

“साग्निरग्नावनमिस्तु द्विजपाणानथाप्सु वा ।

कुर्यादग्नौ क्रियां नित्यं लौकिकेनेति निश्चितम् ॥”

इति स्मृत्या तत्र निषेधः । नाप्यनग्निकविहिते पाण्यादौ सा-
ग्नित्वात् । तस्मात् परिशेषात्रेतायामेव कार्यः । तत्रापि दक्षि-
णाग्नावेव पित्र्यकर्माधिकरणत्वेन दृष्टत्वात् “अग्रे पितॄणामग्निः”
इत्यादिमन्त्रवर्णाच्च । स च दर्शान्यदिने न लभ्यते । यदि हि
श्राद्धीयहोमेषु स्वार्थतया तस्य विहरणपाहरणं वा प्रयुज्जीत
ततस्तत्रापि स लभ्येत । स च तदा तत्प्रयुज्जीत यदि कापि तत्प्र-
युक्तिं विना तन्न लभेत । शक्नोति तु दर्शं तां विनापि दर्शया-
गार्थं विहरणादेरेव तं लब्धुम् । तस्मात्सर्वाधान्याहिताग्निना दर्श
एव कृष्णपक्षश्राद्धं कार्यं नान्यदिने इति । अत्रेदमस्वरसवीजम् ।
साक्षाद्वचनं विना श्राद्धीयहोमः श्रौताग्नौ कर्तुमशक्यः । तथा हि
श्रौतानामग्नीनां प्रयोजनाकाङ्क्षायां स्मार्त्तं कर्मणि विनियोगः ।
असंयुक्तोत्पन्नानामपि तेषां वाचनिकहोमादिभिरेव प्रयोजनाकाङ्क्षा-
शान्तेः । ‘हुत्वाग्नौ पितृयज्ञवत्’ इति च अग्निपदं न श्रौताग्निपरं
‘गृथाणि वक्ष्यामः’ इति प्रतिज्ञा नागृथगतस्याग्निपदस्य ‘कर्म स्मार्त्तं
विवाहाग्नौ’ इत्युक्तेः । स्मृतिगतस्य च तस्यौपासनाग्निपरत्वात् ।

नापि पितृयज्ञवदित्यतिदेशादक्षिणाग्निप्रगतिः । अग्निरुपदेश-
सिद्धत्वेनातिदेशस्य तद्विन्नधर्मविषयत्वात् । अन्यथा ‘अग्नौ’
इत्यस्य वैयर्थ्यात् । न च तस्य दक्षिणाग्निपरत्वं तथात्वेऽति-
देशादक्षिणाग्निरेव प्राप्नुयादिति तन्निवृत्त्यर्थं तस्यौपासनाग्निप-
रत्वात् । एकस्यैवाग्निशब्दस्य गृथाग्निमन्तं प्रति तत्परत्वं सर्वाधा-
निनं च प्रति दक्षिणाग्निपरत्वं च कथं स्यात् ? तस्माद् गृथेषु
स्मृतिषु चाग्निपदेन गृथाग्निरेव ग्रहणात्तदभावे निरग्नेरिव पाणा-
वेव श्राद्धीयो होम उचितः ।

कृते पृथक्वाचन्त्रादयादयः। आहिताग्नेः। पिण्डपितृयज्ञकल्पे-
न आह्वानिषेधार्थमिदं कृते न तु साकन्त्यादेरर्थात्यस्मद्गुर-

‘अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत्’ ।

इति मनुवचनान्तरम् । अत एव होमस्याधिकरणाकाहया दक्षि-
णाग्निप्रतिष्ठित्यपि न वाचनिकेन पाणिनेवाकाहानिबृतेः संभवात् ।
यदि च

‘आहिताग्निस्तु जुहुयादक्षिणाग्नौ समाहितः’ ।

इत्यादि वक्ष्यमाणवचनमेव सर्वाधानिनामाहिताग्नेः आदीयहोमे
दक्षिणाग्निभाषकमिति मन्यते तदा अत्रैव आह्वानादधीरव आदीयहोमे-
नापि तस्य विहरणादिप्रयुक्तिरसंभवाद् दर्शान्यादिनेऽपि दक्षिणाग्निः
सुलभ एव स्यात् । तस्माच्च दर्शेनैव न पैतृयज्ञस्य इत्यस्य
हेतुत्वेन व्याख्यानमसंगतमेवेति मुख्यतयाह—कृते इति ।
अयं भावः—द्वयोरप्याहिताग्न्याः ‘न दर्शेन विना आहम्’ इति
वाचनिक एवार्थः । ‘न पैतृयज्ञस्य’ इति वाक्यं तु पृथगेव

“आरुह्य दक्षिणाग्निस्तु होमार्थं वै प्रयजतः ।

अग्न्यर्थे लौकिकं वाङ्मयं जुहुयात्कर्मसिद्धये ॥”

इति पुराणाक्तलौकिकनिषेधार्थम् । निविध्यते च क्रम्यन्तरो-
क्तमप्यन्तरेण यदुच्यते द्विजातीनामिति वत् । न च वायुपुरा-
णे—‘अग्न्यर्थं दक्षिणाग्निप्रकार्यार्थं लौकिकं गृह्यम्’ इत्युक्त्याऽग्नौ-
करणहोमे दक्षिणाग्निमुख्यस्तदभावे गृह्याग्निस्थेवास्त्विति वाक्य-
म् । स्ववाक्यगतप्रकृतपरामर्शस्य सर्वनाम्ना तत्तद्विशेषशब्देनैव
वा दृष्टवात्सामान्यवाचिनाऽग्निशब्देन दक्षिणाग्निपरामर्शानुप-
पत्तेरिति । ऊहदामिति । न दर्शस्य यथाश्रुतार्थो न प्राणः,
तथा सति मृतपितृकेऽप्यान्वष्टव्यायकरणप्रसङ्गात् । किंतु अ-
ग्निसाध्येषु दर्शे विना पिण्डपितृयज्ञकल्पं विना साप्रिको नाधि-
कारीत्यर्थः । अग्निसाध्येष्वित्यध्याहारफळमाह—कृते इति ।

वः । *कृष्णपक्षश्राद्धमन्यदिनेषु प्राप्तमाहिताग्नेर्दर्शो नि-
यम्यत इति तु वयम् । *दर्शेन पार्वणेन विना श्राद्धं न ।
तेन कापि वार्षिकादावैकोद्दिष्टं नेति हरिहरः ॥

इति चतुर्दशी ॥

अमायां विशेषमाहापरार्कं यमः-

*“हंसे करस्थितं या तु अमावास्या *करान्विता ।

अत्र दर्शपदे लक्षणापत्तिरग्निसाध्यानापनग्निसाध्यानां च सर्वे-
षामनुवादत्वे पर्यवसानं चास्वरसः । सिद्धान्तमाह—*कृष्णपक्षे-
ति । न दर्शेनेति वाक्यं नाहिताग्नेर्दर्शश्राद्धातिरिक्तश्राद्धनिषे-
धार्थं प्रतिसावत्सरिकादेरकरणप्रसङ्गात्, दर्शपदे श्राद्धलक्षणा-
पाताच्च, नियममात्रपरत्वे सम्भवति अपूर्वनिषेधपरत्वे गौरवाच्च,
किन्तु कृष्णपक्षश्राद्धे यस्यां कस्यां चित्तिथौ कर्तव्ये दर्शकालनि-
यमार्थम् । एवं महालयापरपक्षश्राद्धमपि सकृत्पक्षे दर्श एवाहिताग्ने-
र्भवति । प्राप्ते सामान्यतः सकृच्च तत्र कालविशेषनियममात्रकरणे
लाघवेन तत्रैव पक्षे पूर्ववचनप्रवृत्तेः । पक्षान्तराण्यप्याहिताग्नेरपि
संभवत्वेव, यथा महालयश्राद्धस्य सकृत्करणपक्षे संन्यासिनः क-
स्यचित्तिथौ कर्तव्ये द्वादशीकालो नियम्यते तस्य महालये पक्षा-
न्तराणि भवत्येव, तद्वदिति । एतेनाहिताग्नेर्दर्शश्राद्धमेव नियतं तेन
विनाऽन्यच्छ्राद्धं तु न तस्य नियतामिति नियतपदाध्याहारेण
मेघातिथिविधानं प्रत्युक्तं, वार्षिकादेरनियतप्रसङ्गात् । *दर्शेने-
ति । सपत्रमात्रादेरेकोद्दिष्टविधिना वार्षिकाकरणापत्तिस्वरसः ।

*हंसे इति । करो हस्तः । रवीन्द्रोर्हस्तस्थयोरिति फलि-
तार्थः । गजच्छाया द्विविधा—यौगिकी पारिभाषिकी च । तत्रेयमन्त्या

“यथेन्दुः पितृदैवत्यो हंसश्चैव करे स्थितः ।

तिथिर्वैश्रवणीया च गजच्छाया प्रकीर्तिता ॥”

इति स्कान्दोक्तापि सैव । पितृदैवत्यं मघा, वैश्रवणीया तिथिः

सा ज्ञेया कुञ्जरच्छाया इति वीणाघनोऽन्वयात् ॥
 *वनस्यानिगने सोमे छाया या पादमुखा भवेत् ।
 गजच्छाया तु सा प्रोक्ता *नस्यां आदं प्रकल्पयेत् ॥"

भारते

*"अजेन सर्वलोहेन *वयोसु निगलघनः ।
 हस्तिच्छायाम् विविच्यकर्णद्वयजननीजलम् ॥"
 आदं दद्यादिति शेषः ॥

आदिवनशुक्रपानिपाद् दौहित्रस्य मातामहआद्-
 मुक्तम् । हेमाद्रौ संयते च

*"जानमात्रा अपि दौहित्रो विजमानोऽपि मातुले ।
 कुर्यान्मातामहआदं प्रतिपद्यादिवने मिते ॥" इति ।

त्रयोदशी । तथा च रवीहस्तेन दृश्यं मयागरे ग्रन्थोक्ता, त्रयो-
 दश्या मयागरे नियमितं फलितम् । इदं शास्त्राङ्गम् । योगिकीमा-
 ह *वनस्यानिगने । भवराज्ञोपलक्षणम् । हस्तिनशनि शेषः । *न-
 स्यामिति । भवमाह गजच्छायायामित्यर्थः । इदं च देशाङ्गकमि-
 ति विशेषः । *अजेनेति । *वयोसुति त्रयोदशीआदपरम् ।
 मयास्विति पाठान्तरं प्रसूक्तम् । हस्तीति देशाङ्गवन्तामः । कर्ण-
 दानात् कर्णो मुखवयवविशेषः । अथ बालस्यातिरश्चस्य सोमवारः
 तथा च सोमवारयुक्तायावस्यायां पादमुखायामश्वस्य छायायां
 आदं कुर्यादित्यर्थः । कर्णः पल्लव इति । आपराण्हिकं गजच्छायारूप-
 देशाङ्गकं वेदम् । कर्णशब्दस्य यथाभूताधिकत्वात् ।

*जानमात्र इति । जानमात्रोऽपीत्यविवक्षितार्थम् । अपिपदो-
 पादानात् । एवं च

"गर्भस्युतोऽपि दौहित्रः कुर्यात्पितरि जीवति ।

आदं मातामहादीनां पक्षान्तादपरेऽहनि ॥" इति,

परन्तु गर्भस्युतोऽपीत्यस्तन्य एव । कस्यचित्कारिकायामपि—

इयं संगवध्यापिनी ग्राह्या इति निर्णयदीपे उक्तम् ।

“प्रतिपद्याश्विने शुक्ले दौहित्रस्त्वेकपार्वणम् ।

श्राद्धं मातामहं कुर्यात्सपिता संगवे सदा ॥

जातमात्राऽपि दौहित्रो जीवत्यपि च मातुले ।

प्रातः संगवयोर्मध्ये *आर्यस्य प्रतिपद्भवेत् ॥”

इति वचनात् । अत्र *समूलत्वं विमृश्यम् । *इदं च मलमासे न कार्यम् ।

‘स्पष्टमासविशेषाख्याविहितं वर्जयेन्मले ।’

इति निषेधात् । इदं च *जीवत्पितृकणैव कार्यमिति

“पुत्रः स्वोत्पत्तिमात्रेण संस्कुर्यादणमोचनात् ।

पितरं नाब्दिकाञ्चोलात्पितृमेधेन कर्मणा ॥”

इति वचनात्प्रथमवर्षचूडाया असत्त्वे यथा पितृश्राद्धेऽनधिकारस्तथा-
ऽस्मिन्मातामहश्राद्धेऽपीति प्रतिभाति । मयूखकृतस्तु जातमात्र इति
अधिकारी जात इत्येवार्थः । तस्मादुपनयनोत्तरमेवाधिकारो न त-
तः प्राक् इत्याहुः । *आर्यस्य=मातामहस्य । अत्र सपत्नीकाना-
मेव देवतात्वम् । अमाश्राद्धान्तर्गतमातामहपार्वण इवेहापि सत्य-
पि पितृपारणाविकृतित्वे सपत्नीकत्वगुणलम्भकप्रमाणस्य

‘स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृता ।’

इति वचसः प्रतिबन्धासम्भवात् । *समूलत्वमिति । सङ्गव-
ध्यापिनीग्राह्यत्वाद्येकवचनस्य निर्मूलत्वात् पार्वणत्वादपराह्व्या-
पिनी ग्राह्यत्वार्थः । *इदञ्चेति । मातामहश्राद्धस्य कन्योपलक्षि-
तापरपक्षनिमित्तकत्वात्कन्यायामभिमासे तदुत्तरप्रतिपद्येव कन्या-
युक्तायामपरपक्षव्यवधानेनैव कार्यमिति भावः । तत्र कथंचिदन्त-
राये तु शुक्लपञ्चम्यादिगौणगौणोत्तरकाले कार्यम् । एवमेव जीव-
त्पितृकस्य मातृनवमीश्राद्धान्तरायेऽपीति । *जीवत्पितृकणैवे-
ति । ननु सपितेत्युक्ते शिष्टा इति किमेतत् ? शृणु ।

६८२ सटीकनिर्णयसिन्धुविनीतपरिच्छेदे-

शिष्टाः । इदं च शिष्टाचारात्मविण्डकं कार्यमिति केचि-
त् । विण्डरहितं तु युक्तम् । जीवत्पितृकस्य-

“मुण्डनं विण्डदानं च प्रेतकर्म च सर्वशः ।

न जीवत्पितृकः कुर्याद् मुनिर्णिगतिरेव च ॥”

इति दक्षेण विण्डानवभात् । आन्वष्टम्यवशिष्टेष-
्वचनाभावाच्चति संक्षेपः ॥ इति श्रीकमलाकरभट्टकृते
निर्णयसिन्धौ महालयनिर्णयः ॥

अथादिवनशुक्लप्रतिपदि नवरात्रारम्भः । तन्निर्णयः ।
तत्र भार्गवादिनर्दापकायां देवापुराणे । सुमेधा उवाच-

“शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि श्राद्धकापूजनकमम् ।

“कन्यागते मावितार पितरां यान्त वै मुतान् ।

शून्या प्रेतपुरी तावत् यावद्दृशिकदर्शनम् ॥”

इत्यर्थवादेनैषां श्राद्धं ये अधिकारिणस्तैषां कन्यापल्लविता-
परपक्षश्राद्धं कर्तव्यमिति विधिः कल्प्यते । पितृमुत्तरं श्राद्धं दे-
वतातदधिकार्यमेकम् ।

“ततस्तुलागतेऽप्येके मूर्धे वाञ्छन्ति पार्थिव ।

श्राद्धं स्ववंशजैर्देवं क्षुत्पिपासामममाकुलाः ॥”

इति सामान्येन नागरखण्डाभिधानात् । तत्र मृतपितृक-
स्य पितृश्राद्धेन सहैव मातामहश्राद्धं, जीवत्पितृकस्य तु तेन विनैति,
मतिपदि तत्करणं तु केवलमाचारात् । कल्पितनोक्तविधिना च

“दर्शश्राद्धं गणाश्राद्धं श्राद्धं चापरपक्षकम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात्तिलैः कुर्याच्च तर्पणम् ॥”

इति जीवत्पितृकस्यापरपक्षकसामान्यनिषेधो बाध्यते, एवं मा-
तृनवमीश्राद्धेऽपि तद्वत् इति क्रमेण सपितेति सिद्धिरिति । ‘मुण्डन-
म्’ इति वाक्यस्य निर्मूलत्वं वदतां पते तु सविण्डमिति ।

इति महालयनिर्णयः ॥

आश्विनस्य सिते पक्षे प्रतिपत्सुशुभे दिने ॥”

इत्युपक्रम्योक्तम् ।

*“शुद्धे तिथौ प्रकर्तव्यं*प्रतिपच्चोर्ध्वगामिनी ।

आद्यास्तु नाडिकास्त्यक्त्वा षोडश द्वादशापि वा ॥

अपराह्णे च कर्तव्यं शुद्धसंततिकाङ्क्षिभिः ॥”

इदं*चापराह्णयोगिन्याः प्राशस्त्यं द्वितीयदिने प्रति-
पदोऽभावे ज्ञेयम् । तथा तत्रैव देवीपुराणे डामरतन्त्रे
च देवीवचः—

*“अमायुक्ता न कर्तव्या प्रतिपत् पूजने मम ।

महूर्तमात्रा कर्तव्या द्वितीयादिगुणान्विता ॥

*आद्याः षोडश नाडीस्तु लब्ध्वा यः कुरुते नरः ।

कलशस्थापनं तत्र स्मरिष्टं जायते ध्रुवम् ॥”

मार्कण्डेयदेवीपुराणयोः—

“पूर्वाविद्धा तु या शुक्ला भवेत् प्रतिपदाश्विनी ।

नवरात्रव्रतं तस्यां न कार्यं शुभमिच्छता ॥

देशभङ्गा भवेत्तत्र दुर्भिक्षं चोपजायते ॥

नन्दायां दर्शयुक्तायां यत्र स्यान्मम पूजनम् ॥” इति ।

स्कान्देपि—

“प्रतिपद्याश्विने मासि सा शुद्धा शुभदा भवेत् ।

भाद्रपञ्चदशी कृष्णा तथा युक्ता न शस्यते ॥

विरुद्धफलदा सा हि पुत्रदारभयावहा ॥” इति ।

*शुद्धे=अमास्पर्शरहिते । अमास्पर्शे त्वाह—*प्रतिपच्चोति ।

ऊर्ध्वगामिनी अमोर्ध्वगा । *इदञ्चेति । एतावताऽमायुतायाः क्षयवृ-

द्धिभ्यां क्रमेण ग्राह्यत्वाग्राह्यत्वे दर्शिते, तदनुरोधेन स्फुटममायुक्तान्

निषेधांस्तद्विधींश्च व्यवस्थापयितुं तन्निषेधानाह—*अमायुक्तेति ।

*आद्या इति । परेषुः प्रतिपदः द्वौ एतदेव स्पष्टयति—

तथा

“वर्जनीया प्रयत्नेन अमायुक्ता तु पार्थिव ।
विनीयादगुणैर्युक्ता प्रतिपत्सर्वकामदा ॥”

तथा देवीपुराणे

“यो मां पुत्रयत्ने निर्यो विनीयादगुणान्विताम् ।
प्रतिपत्तुमाहतां आत्मा सांक्ष्णिके मुखमलयम् ॥
यदि कुर्यादमायुक्तां प्रतिपत्स्थापने मम ।
तस्य शापायुतं दत्त्वा भस्मयितुं करोम्यहम् ॥
आसहात्कुरुते यस्तु कष्टशस्यापनं मम ।
तस्य संपादनाशः स्यात्तुष्टः पश्यो विनश्यति ॥
अमायुक्ता न कर्तव्या प्रतिपत्तौ कदाचन ।
धनार्थिभर्त्रिद्वयेण वंशहानिश्च जायते ॥
न दशकलया युक्ता प्रतिपत्तौ कदाचन
उदये विमुहूर्तापि प्राच्या सादयदायिनी ॥” इति ।

देवीपुराणे

“या चाश्वयुजि मासे स्यात्प्रतिपद्द्वयान्विता ।
शुद्धा समाचने तस्यां शतयज्ञफलप्रदम् ॥”

रुद्रयामले-

“अमायुक्ता सदा येन प्रतिपत्तिर्दिता मता ।
तत्र चेत्स्थापयेत्कुम्भं बुभिक्षं जायते भूयम् ॥
प्रतिपत्सर्वविनीया तु कुम्भारोपणकर्मणि ॥” इति ।
यद्यपि रुद्रयामले हामरे च निर्भूते तथाप्यविराधा-
त् प्रचाराच्च तद्वचनानि लिखन्ते । लिखितत्वं देवी-
पुराणेऽपि-

‘प्रतिपत्सर्वविनीया तु कुम्भारोपणकर्मणि ।’ इति ।

“*प्रातरावाहयेद्देवीं प्रातरेव प्रवेशयेत् ।

प्रातः प्रातश्च संपूज्य प्रातरेव विसर्जयेत् ॥”

तत्रैव—

*“शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी ।

सा कार्पोदयगामिन्यां*न तत्र तिथि(१)युग्मता ॥”

तथा—

“कुट्टकाष्टोपसंयुक्तां वर्जयेत्प्रतिपत्तिथिम् ।

राज्यनाशाय सा प्रोक्ता*निन्दिता अश्वपूजने॥”इति ।

एषु वचनेषु कलशस्थापनग्रहणास्तदेव प्रथमादिने नि-
पिध्यते, न तूपवासादि । तस्य ‘प्रतिपद्यप्यमावास्या’इति
युग्मवाक्यात्, ‘शुक्ला स्यात्प्रतिपत्तिथिः प्रथमतः’ इति
दीपिकांक्तः, ‘शुक्लपक्षे दर्शावद्धा’इति माधवोक्तंश्च पूर्वदिने
प्राप्तस्य बाधे मानाभावादिति केचित् । वस्तुतस्तु पूर्वोक्त-
वाक्येषु अष्टिकाचनपूजाग्रहणादुपवासादेश्चा*ङ्गत्वात्

प्रतिपत्तद्वितीया चेत्तदावाहनकालात्तमाह—*प्रातरिति ।
यद्यपीदं पत्रपूजाविषयमेव तथापि देवीपूजायामपि योजितं बाध-
काभावात् । एवञ्च प्रातस्तदभावे पूजा न, किन्तु तल्लभ एवेत्यर्थ-
तोऽप्राप्तत्वाव्यावृत्तिः । *शरत्काल इति । वार्षिकी वर्षादौ
संवत्सरादौ चैत्रशुक्लप्रतिपदमुपक्रम्य नवम्यन्ता पूजा विधीय-
ते । शरद्वसन्तयोस्तुल्य एव दुर्गासत्रः कार्य इत्यर्थः । *न तत्र
तिथियुग्मेति । युग्मवाक्यानुरोधेन दुर्गापूजायां न निर्णय इत्य-
र्थः । *निन्दिता चेति । लोहाभिसारिकाभिप्रायम् । यद्वा अश्वपू-
जनम् आश्विनमासीयदेवीपूजनं, रेवन्तनामा देवानामश्वः अश्व-
पीडाशान्त्यर्थक्रियमाणं तत्पूजनं वा । *अङ्गत्वादिति ।

‘आश्विनस्य सिते पक्षे नवरात्रमुपोषितः ।

(१)युग्मवाक्यानुसरणमत्र नेष्टमित्यर्थः ।

५८६ सटीकनिर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे-

प्रधानदेवीपूजादावपि परेति युक्तम् । कलशस्थापनग्रह-
णं तुपलक्षणम् । अत एव देवतः

“ब्रह्मोपवासनिगमे घटिकैकापि या भवति ।

सा तिथिर्नादने पूजा विपरीता तु पैतृके ॥” इति ।

अत्र घटिका मुहूर्ते इति गौडाः । यदा तु पूर्वादिने
संपूर्णा शुद्धा च भूत्वा परादिने वर्धते तदा संपूर्णत्वादमा-
याभावाच्च पूर्वम् । यानि च ऋषिर्नायायोगनिषेधकानि
वचनानि केचित्पठन्ति तान्यपि शुद्धाभकानिषेधपरा-
णि । परादिने प्रतिपदाऽन्यन्नामरत्ने तु दर्शयुता अपि पूर्वम्
प्राज्ञा । तदाह लल्लः-

तिथिः शरीरं तिथिरेव कारणं

तिथिः प्रमाणं तिथिरेव साधनम् । इति ।

यानि तु ‘अमायुक्ता प्रकर्तव्या’ इत्यादीनि नृसिंहप्रसादे
वचनानि तानि समूलम् सत्येनाह्वयार्ण । अत्रेदं तद्व-
म् पूर्वोक्तवाक्यानां सर्वेषां हेमाद्र्याश्लिषितत्वेन
निर्मूलत्वात्तैश्चान्यनिर्णयानुक्तः ऋषामान्यनिर्णयात्पूर्व-

युक्तावस्थितत्वेन पूर्वादेः पूजयेदित्याम् ॥

इति देवीपुराणे । गौडा इत्युच्यते, अनुपदं तद्वर्षीजं स्फुटम् ।
ऋषिर्नायेति ।

‘द्वितीयांशपसंयुक्ता प्रतिपक्षण्डिकार्येने ।

गौडादयोपदेशाच्चक्रुर्वापुत्राविनाशनम् ॥’

इत्यादीनीत्यर्थः । इदानीममायुक्तविधीन्वयवस्थापयति - अमा-
नि स्थिति । अमेति ।

“अमायुक्ता प्रकर्तव्या प्रतिपक्षण्डिकार्येने ।

न प्राज्ञा परसंयुक्ता युद्धमन्तिकाङ्क्षिभिः ॥”

इत्यादीनीत्यर्थः । ऋषामान्यनिर्णयात् युग्मादिवाक्यात् ।

प्राप्तावपि गौडनिबन्धेषु *विशेषनिर्णयादौदयिकी ग्राह्या ।
तत्रापि घटिकैकस्य द्विमुहूर्तस्तुतत्त्वोक्तं द्विमुहूर्ता ग्रा-
ह्या । (१) 'उदिते दैवतं भानौ' इत्यत्र 'द्विमुहूर्तं त्रिरहश्च'
इति औदयिकया द्विमुहूर्तत्वनियमात् । तेन * 'उदये द्वि-
मुहूर्तापि' इत्याद्यनुसारोपि 'मुहूर्तमात्रा कर्तव्या' इति
द्विमुहूर्तस्तुतिः । अन्यथा द्विमुहूर्तविधियेयधर्मात् । के-
चित्तु मुहूर्तमात्रेति वचनात्ततो न्यूनत्वे परा नेत्याहुः ।

*विशेषनिर्णयात् 'सा कार्योदयगामिन्याम्' इति देवीपुरा-
णात् । *उदये इति ।

'उदये द्विमुहूर्ताऽपि ग्राह्या सोदयगामिनी ।

इत्यर्थः । *गौडा अपीति ।

'सुस्नातस्तिलतैलेन पूर्वाह्णे पूजयेच्छिवम्' ।

इत्युक्तवचनात्पूर्वाह्णः कर्मकालः । कर्मकालशास्त्राच्च पूर्वाह्ण-
व्यापिनी प्रतिग्राह्या ।

'शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी ।'

'सा कार्योदयगामिन्याम्' इत्यादि समस्तमुदयव्यापित्वं
पूर्वाह्णव्यापित्व एवेति तत्रैव तात्पर्यं न तु द्विमुहूर्तव्यापित्वे ।
'मातरावाहयेद्देवीम्' इति मातःशब्दोऽपि पूर्वाह्णपर एव ।

'सम्यक्कल्पोदितां पूजां यदि कर्तुं न शक्नुयात् ।

उपचारांस्तथा दातुं, पञ्चैतान्वितरेक्षदा ॥'

गन्धं पुष्पं च धूपं च दीपं नैवेद्यमेव च ।

अभावे पुष्पतोयाभ्यां तदभावे तु भक्तिः ॥'

इति संक्षेपपूजोपदर्शनात् विस्तारपूजायाः पूर्वाह्णं विना दु-

(१) एतद्वचनं तु-

'उदिते दैवतं भानौ पिड्यं चास्तमिते रवी ।

द्विमुहूर्तं त्रिरहश्च सा तिथिर्हव्यकव्ययोः ॥' इति ।

५८८ सटीकनिर्णयसिन्धुविर्नीयपरिच्छेदे-

गौडा अण्वम् । अत्र देवीपूजेन प्रधानम्, उपवा-
सादि त्वङ्गम् ।

‘अष्टम्यां च नवम्यां च जगन्मातरमष्टिकाम् ।

पूजयित्वाऽऽश्विने मासि विशांको जायते नरः॥’

इति हेमाद्रौ भविष्ये तस्या एव फलसंस्थानम्,

‘नवमीतिथिपण्येन पूजा पूजा जयादिकम् ।’

इति तत्रैव देवापुराणान्,

‘शरत्काले महापूजा कियते या च वार्षिकी ।’

इति मार्कण्डेयपुराणाच्च । पूर्ववचनादष्टमीनवमीपूजेन
प्रधानमन्यमर्थमङ्गामात्रं गौडाः । एकादशश्चोऽपि (१)
कार्तिकापुराणे -

स्करत्वादिति नवम्यौडास्वदनुयायिनो दाक्षिणात्याश्च । देवी
पूजेनेति । एवकारेण ‘एवञ्च विन्ध्यवासिन्याम् इत्यादिप्रियवाक्ये-
नोपवास्यदिनानाकर्माभिधानात्तेषां प्राधान्यमिति शङ्कानिरासः ।

अष्टम्यामिति ।

‘आश्विने मासि मारुते महिषासुरमर्दिनीम् ।

देवीं संपूजयित्वाऽपि भद्रं रात्रेऽष्टमीम् च ॥

क्रीदन्ति विविधैर्भोगैर्द्वलोकम् दुर्लभैः ।

नाभयो व्याधयस्तेषां न च शत्रुमयं भवेत् ॥’

इति स्कान्दे नवरात्रपूजाया अपि फलसंस्थानमवगमादित्यपि
द्रष्टव्यम् । यद्वा कुलाचारभेदेनाष्टम्यां वा पूजयित्वा पूजां समाप्ये-
त्यर्थात् सकृत्सङ्गतिः । नवमीत्यादि च न प्राधान्यबोधकं, किन्तु
पूजादिद्विविधायकमिति तु वस्तुमतिः । गौडा इत्युक्तिः । एव-
ञ्च विन्ध्यवासिन्यामित्यादिना नवरात्रपूजाया एव मुख्यकल्प-
त्वावगमात्सप्तम्यादिरनुकल्पो वक्ष्यते । तदनुकल्पो वैकल्पिकः ।

(१) ‘देवीपुराणे’ इति याज्ञान्तरम् ।

‘यस्त्वेकस्यामथाष्टम्यां नवम्यामथ साधकः ।

पूजयेद्वरदां देवीं महाविभवविस्तरैः ॥’ इति ।

तत्त्वं तु राजसूयेऽन्यथागैः समप्रधानायाः सहिताया अप्यवेष्टेः “एतयान्नायकामं याजयेत्” इत्येकत्वान्मध्ये विधानाच्च यथा फलार्थो बहिःप्रयोगस्तथा नवरात्र-मध्यस्थाया अष्टम्या नवम्या वा फलार्थः पृथक्प्रयोगः ।
रूपनारायणधृतदेवीपुराणे —

‘महानवम्यां पूजयं सर्वकामप्रदायिका ।

सर्वेषु चैव वर्णेषु तव भक्त्या प्रकीर्तिता ॥

कृत्वामोति यशोराज्यपुत्रायुर्धनसंपदः ॥’

सा च काम्या नित्या च ।

‘एवमन्यैरपि तथा देव्याः कार्यं प्रपूजनम् ।

विभूतिमतुलां लब्धुं चतुर्वर्गप्रदायकम् ॥’ इति,

‘यो मोहादथवाऽऽलस्यां देवीं दुर्गामहोत्सवे ।

न पूजयति दम्भाद्वा द्वेषाद्वाऽप्यथ भैरवी ॥

क्रुद्धा भगवती तस्य कामानिष्टानिहन्ति वै ॥’

इति कालिकापुराणे फलनिन्दाश्रुतेः

‘वर्षे वर्षे विधातव्यं स्थापनं च विसर्जनम् ।’

इति तिथितत्त्वे देवीपुराणाच्च ।

*अष्टम्यां नवम्यामिति । षष्ठ्यादिपक्षस्तु पत्रपूजायामेव ।

*तत्त्वन्तिवति । इदन्तु चिन्त्यम् । एतयेति सर्वनाम्ना प्रकृतप-
रामर्शाद्युक्तोऽवेष्टेरेव बहिः प्रयोगः, न त्विह तथा परामर्शकं कि-
ञ्चिदस्ति अष्टमीनवम्याः पृथगग्रे पूजाविधानादेतद्वचनस्य तदेकवा-
क्यता सम्भवति ।

‘शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी’ ।

इति मार्कण्डेयन्तु न नित्यत्वव्यञ्जकं वीप्साभावात् ।

अत्रोपवासमादिकमुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये—
 एवं च विविधवर्गसिन्धुं नवरात्रोपवासतः ।
 एकभक्तेन नक्तान त्रैविद्यायाश्चिन्तेन च ॥
 पूजनीया जनैर्देवी स्थाने स्थाने पुरे पुरे ।
 गृहे गृहे शक्तिपरैर्ग्रामे ग्रामे वने वने ॥
 स्नानैः प्रमुदितैर्हृष्टैर्ब्रह्मणैः श्रद्धिगैर्नृपैः ।
 वैद्यैः शूद्रैर्भक्तैर्युक्तैर्हरेर्हरेण मानवैः ॥ इति ।
 यत्तु रूपनारायणादि भविष्ये—
 'एवं ज्ञानाम्लेखमणीः पूजयन् सर्वदस्युभिः ।'

इति, तन्नामसंपूजापरम् ।

'विना मन्त्रैस्त्वामसी स्यात्किरातानां तु सम्मता ।'
 इति तत्रैवोक्तैः । यदनखले देवीपुराणेऽपि—

ॐ 'कन्यासंस्थे रक्षा शक्त शृङ्गासारथ्य नन्दिकाम् ।
 अपार्षी क्षाधैकार्शी नक्तार्शी । १) वाथवाय्वदः ॥
 भूर्मा शर्पान् वायन्त्य कुमारी भोजयन्मुदा ।

विन्ध्यवर्गसिन्धुभिर्भक्तैः सम्भवाभिषायमाएकभक्तादयस्त-
 योऽनुकन्याः पुनः कर्तव्याः । स्नानैरिभिः । पूजाधिकारिणः । स्थाने
 स्थाने ब्राह्मणैः, पुरे पुरे सत्त्वैः, नृपैः, गृहे गृहे वैश्यैः, ग्रामे ग्रामे शूद्रैः,
 वने वने स्तूतैः । अथवा स्थानादौ सर्वत्र ब्राह्मणादिविरहित्यया ।
 अन्यैः प्रतिष्ठोपानुष्ठानैः । अत्राप्यसंपूजिता पूजा विविधा भविष्ये—

[राजसी] सा पूजनार्जययज्ञविना तु या ।

विना मन्त्रैस्त्वामसी स्यात्किरातानां तु सम्मता ।' इति ।

तत्र सात्त्विक्या ब्राह्मणैर्व्याधिकार्यो राजस्या सत्त्विकादेरि-
 त्यधिकमग्रे । किंकिरातानाभिर्भक्तैः । अथवा शूद्रपक्षेण सा-
 म्भवात् । पूजायाह—ॐ कन्यासंस्थे रक्षाविति । सम्भवाभिषायम् ।

(१) 'अथ वाय्वदः' इति पाठाद्व्युत्पत्तिः ।

वस्त्रालंकारदानैश्च संतोष्याः प्रतिवासरम् ॥

*बलिं च प्रत्यहं दद्यादोदनं मांसमापवत् ।

*त्रिकालं पूजयेद्देवीं जपस्तोत्रपरायणः ॥' इति ।

नन्दिका प्रतिपत्तिथिरिति मैथिलाः, पष्ठाति गौडाः।
तच्च पूजनं रात्रौ कार्यम् ।

'आश्विने मासि मघान्ते महिषीसुरमर्दिनीम् ।

निशासु पूजयेद्भक्त्या सोपवासादिकः क्रमात् ॥'

इति देवीपुराणात् । संग्रहेऽपि—

'आश्विने मासि मघान्ते प्रतिपद्या तिथिर्भवेत् ।

तस्यां नक्तं प्रकुर्वीत रात्रौ देवीं च पूजयेत् ॥

रात्रिरूपा यतो देवी दिवारूपो महेश्वरः ।

रात्रिव्रतमिदं देवि सर्वपापप्रणाशनम् ॥

सर्वकामप्रदं नृणां सर्वशत्रुनिबर्हणम् ।

रात्रिव्रतमिदं तस्य रात्रौ कर्तव्यतेष्यते ॥

नक्तव्रतमिदं यस्मादन्यथा नरके गतिः ॥'

इत्यादिवचनाच्च । रात्रिव्रतमेवाभिप्रेत्य माधवेनोक्तम्—

नन्दिका प्रतिपत्प्रथमोपस्थितत्वात् । तथा च आश्विनशुक्लप्रतिप-
दमारभ्याग्रिमनवमीपर्यन्तं देवीपूजनं कार्यमित्यर्थः । तत्रैव—

महानवम्यां पूजेयं स्वर्गमोक्षप्रदायिनी ।'

इत्युत्तरसंदर्भात् । अयमेव मुख्यकल्पः । पष्ठ्यादिपूजाकल्पाना-
मग्रे वाच्यत्वात्

'मासि चाश्वयुजे शुके नवरात्रे विशेषतः ।'

इत्याग्रिमवाक्ये नवरात्रपूजाक्तेश्च । परन्तु तत्रैव तन्मते नक्तपदं
पाक्षिकोपवासादेरुपलक्षणम् । *बलिमिति । मांसादि ब्राह्मणा-
न्यपरम् । *त्रिकालमिति ।

'प्रातःस्नायी जितद्वन्द्वस्त्रिकालं शिवपूजकः ।'

‘तस्य नक्तप्रत्यक्षादिति, न तु ०रात्रिभोजनात्’ इति । ननु

‘मासि चाटवगुणे शुक्ले नवरात्रे विशेषतः ।

संपुङ्गव नवदूर्गा च नक्तं कुर्यात्प्रमादतः ॥

नवरात्राभिधे कर्म नक्तप्रत्यक्षे स्मृतम् ।

आरम्भे नवरात्रस्य’

इत्यादिश्रुतान्दात् माधवोक्तं च नक्तमेव प्रधानमिति चेत् । अ, ‘नवरात्रोपवासतः’ इत्यादेरनुवचनेः । तेन ०पार्श्विकनक्तानुवादोऽयम् । नित्यानिन्यसंयोगविरोधात् । न चाप्रिहोद्य दशमपक्षे प्राप्तस्य ‘दध्ना जुहोति’ (१) इत्यादेरिन्द्रियकामहोमोऽनुवादो भवत्ये, (२) नित्यवदनुवादायोगात् इत्युक्तं चार्तिके, तथात्रापि । तेनात्र तद्वदेव गुणात्कलामिति ज्ञेयम् । ननु रात्रेः कर्मकालत्वे तद्व्यापिर्ना पूर्वैव प्राप्तप्राप्त्यानुगात् । सैवम् । न्यायतः प्राप्तावपि पूर्वोक्तवचनेर्वाधात् । यथा पूर्वैः कर्मकालस्यापिर्नामपि त्यक्त्वा स्वल्पापि तमेव रामनवमीति प्रागुक्तम्, यथा

इत्यथ तु शिवश्च शिवा च शिवी तयोः पूजक इत्यर्थः । तत्र हेमाद्रिमाधवादिसते इदं नक्तव्रतम् । तत्र रात्रिपूजकं मुख्यम् । प्रातर्मध्याह्नपूजादयमहम् । ०रात्रिभोजनादिति । तस्याह्नुवात्प्राप्तिकत्वाच्चेति भावः । नक्तं=रात्रिभोजनम् । ०पार्श्विकेति । यत्तु यथा दशमपक्षे प्राप्तस्य दधो ‘दध्निन्द्रियकामस्य’ इति न नित्यवदनुवादस्तद्वत्कृतेऽपि पार्श्विकत्वात्कथमनुवादः । किन्तु स यथा कलार्धे गुणविधिरुपधाऽयमपि स्यादिति । तत्र । दध्नः प्रधानत्वात्कस्याह्नुवेनादोषात् । एवञ्च माधवसते पूजाक्यप्रधानस्य नक्तकालत्वेन नवरात्रव्रते सदोषव्यापिनी मतिपट्टाद्या ।

(१) ‘दध्ना इन्द्रियकामस्य जुहुयात्’ इति ।

(२) नित्यस्यानित्योऽनुवादो न भवतीति तदर्थः ।

वा निशीथे सनीमपि पूर्वा जन्माष्टमीं त्यक्त्वा रोहिणी-

प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या तिथिर्नक्तवते सदा ।'

इति वाक्यात् 'कर्मणो यस्य यः कालः' इति कर्मकालशास्त्राच्च ।
अतश्च तत्र पूर्वपक्षे प्रदोषव्याप्तौ पूर्वा, अमायुक्ताविधानाद् द्विती-
यायुक्तानिषेधाच्च । दिनद्वये तज्याप्तौ तत्स्पर्शे वा परा, द्वितीयायुता-
विधानादमायुक्तानिषेधाच्च । अत एव दिनद्वये तदव्याप्तावपि परैव

'अतथात्वे परत्र स्यादस्तादर्थीयतो हि सा ।' इति ।

"प्रदोषव्यापिनी न स्याद्विवानक्तं विधीयते ।

तन्नक्तं नक्तमित्याहुर्न नक्तं निशि भोजनम् ॥"

इति च सायाह्नरूपगौणकालव्याप्तिमत्त्वात् । भोजनं तु रा-
त्रौ न 'सायाह्ने तु भुजिक्रियाम्' इतिवदिह विशेषवचनाभावेनाव-
श्यकतात्रिसम्बन्धत्यागे मानाभावात् । न चात्र पूर्वोक्तयुक्त्या 'स्व-
कालादुत्तरः कालः' इति रीत्या गौणकाललाभात् पूजाद्युपक्रमस्य
तिथ्यस्पर्शाऽपि प्रदोषे 'तिथ्यादौ च भवेद्यावान' इत्याद्यापादितसा-
कल्यस्याभावाच्चेति चेन्न । एवं विशेषस्य माधवादिग्रन्थेऽदर्शनेन
सर्वस्यापि नक्तनिर्णयस्य तदनियतत्वात् द्वितीयायुताविधा-
नादमायुक्तानिषेधाच्च । द्विमुहूर्तापीत्यपिशब्दे कैमुत्यन्यायोप-
बन्धात्कलादिशब्दा अप्यविरुद्धाः । न च —

'आद्यास्तु नाडिकास्त्याज्याः षोडश द्वादशापि वा ।'

इत्यादिषोडशादिनाडीत्यागानुपपत्तिः, प्रदोष एव पूजोपक्रमवि-
धानादिति वाच्यम् । तस्य कुलाचारविशेषप्राप्तकलशस्थापनमात्र-
परत्वात् ।

'आद्याः षोडशनाडीस्तु लब्ध्वा यः कुरुते नरः ।

कलशस्थापनम्' इति वचनात्कलशस्थापनं चामायुक्तप्रतिपदि
न कार्यम् ।

"अमायुक्ता सदा चैव प्रतिपन्निन्दिता तथा ।

२७४ मटी कनिर्णयमिन्भुविर्वापपरिच्छेदे-

युक्ता परैवेति साधयेनोक्तम् । तथाऽप्यापि । अस्तुतस्तु
रात्रेः कर्मकालत्ववशमां हेमाद्रायादिस्मृतान्मसुत्तमं वि-
सृजयमथ, 'अत्रकाले पुत्रयेत्' इत्यादिपूर्वावरोधात् । सा-
धवांस्तु पाक्षिकनक्तानुवाद इत्युक्तम् । तस्मान्मसवपक्षे-
षु परैव प्रतिपादयति मित्रम् । अथ कानि च नवरात्र-
शब्दो नवाहारावपरः ।

'शुद्धौ सप्ताहप्रष्टम्यां हारो वा प्रतिपक्षिणि ।

प्राग्भो नवरात्रस्यास्तु नवरात्रमनो भवतु ॥

इति देवीपराणादित्याहुः । तत्र अभिहामशृजयो-

नव नवरात्रेऽस्मिन् दुर्गं जायते पुनम् ॥

प्राग्भोऽद्वितीया तु कृत्वापिपक्षयोः ।

इति कृत्यामन्यात् । एवं पूर्वादेः त्रिवाचप्रतिपात्रमरेऽपि
न दोषः । 'त्वाष्ट्रैवप्रतिपुक्ता येन' इति चार्थः । 'कृत्वापिपक्षे कृ-
ते' इत्युक्तं । एतच्च साधवाद्यनुमागमः । अस्तुतः परदिने द्विमुहूर्ता-
प्राद्य-नोक्तानुमागमाद् अत्रमुहूर्तावर्तते । पूर्वाह्नव्यापिना-
प्राद्य-वपनं तु वा पूर्वादेः पूर्वा मती परंपुरेया विमुहूर्ता, सा
पूर्वैव प्राद्या । सम्पूर्णवान् ।

'आदिन्योदयेनोपामास्य पष्टिनाटिकाः ।

निधिस्तु सा हि शुद्धा म्यामावर्तयोः अयं विधिः ॥'

इति वचनान् । स्वप्ना प्राग्भोऽद्वितीयादिना विद्वेत् प्र सा ।

'वा चाद्वितीया म्या स्यान्मा प्रतिपदमान्विता ।

इत्युक्तवाक्यान्पूर्वविद्वानिषेधवाद्द्वितीया । एतन्मते 'त्रिक लं
पूमयेदेवीम्' इत्युक्तावापि मानः पूर्वेव प्रधानं 'मानरावाहयेदेवीम्'
इति पूर्वोक्तमवधानात् । पूजावयं प्रधानमिति तु युक्तम् । सा च त्रि-
काकं, प्रदोषं विशेषणं पोटशापचारैः छत्रचापरादिनीयामनापचारै-
श्च । नवरात्रशब्दः नवरात्रोपवागत इत्यारी । अभिहामशृज-

न्यूननाधिकत्वापत्तेः अत्र मूलाभावाच्च । तेन तिथिवाक्ये-
वायम् । तदुक्तम्—

“तिथिवृद्धौ तिथिहामे नवरात्रमपार्थकम् ।

*अष्टरात्रे न दोषोऽयं नवरात्रतिथिक्षये ॥” इति ।

स च नवरात्रशब्दः कच्चि*लक्षणया कर्मवार्त्ता । यथा
‘प्रारम्भो नवरात्रस्य’ इत्यत्रेति दिक् ॥

प्रतिपदि च वैभृत्यादिधोगनिषधो भार्गवार्चनदी-
पिकायां देवीपुराणे—

ज्योतिरिति । अमावास्यारात्रौ प्रतिपत्प्रवेशाभावेऽपि प्रतिपत्प्र-
भृत्येवात्यन्तापचयेनाऽष्टरात्रमतिवृद्ध्याऽष्टम्यहोरात्रास्पर्शिनी नवमीं
गृहीत्वा दशरात्रं तिथिवृद्धाविति शङ्कायागाह—*अष्टरात्रं
इति । रात्रिशब्दस्य तिथिवाचित्वादिति भावः । *लक्षणमेति ।
‘रथन्तरसामा सोमः’ इत्यादौ सोमादिपदवत् । दिवर्थस्तु ‘नवरात्राभि-
धं कर्म’ इत्यादौ अभिधापदं न शक्त्यर्थकम् । ‘सुरा वै वाजिनं
सुरा सोमः’ इति नामातिदेशोक्तिवत् संज्ञासंज्ञिसम्बन्धस्य शा-
स्त्रप्रामाण्यत्वाभावात् तद्वचनस्य सामानाधिकरण्यादेरभावस्योक्त-
प्रायत्वात्, किन्तु प्रतिपत्त्यर्थकमिति । अत्र एकमपि पूजाद्यात्म-
कं प्रधानमसम्भवात्समुच्चयकालत्वान्नानातिथिष्वार्तते, दित्तन्यूनता-
यां तन्त्रेण, तदाधिक्ये तु व्रतप्रयोगस्य सकलतिथिष्वप्यत्यधेमावृ-
त्तिः । अत एव भाविष्ये—

‘व्रती सम्पूजयेद्देवीं सप्तम्यादिदिनत्रये ।

द्वाभ्यां चतुरहोभिर्वा द्वासष्टाद्विवशात्तिथेः ॥”

इत्युक्तम् । न चैवं द्वासे वृद्धौ वा उपवासादिकर्मणो नवत्व-
नियममङ्गपसङ्ग इति वाच्यम्, इष्टत्वात् । यथा एकदिने क्रियमाणे
षोडशप्रेतश्राद्धे प्रधानानामेकदेशकालकर्तृत्वादङ्गवत्तन्त्रेणानुष्ठाने
मसक्तं सम्बुद्धिभेदेनानुष्ठानं तथेह न, उवासादिकर्मगतनवत्व-

१०६ सटीकनिर्णयसिन्धुविनीतपरिकल्पे -

ॐ "तथाष्टैवधूलियुक्ता येनप्रतिपक्षपिङ्गकादिभिः ।
तयोस्तन्ने विद्यालक्ष्म कलशासंपन्नं गते ॥" इति ।
चित्रावैधूलियुक्तायादिर्नारायणायुक्ता येनमेव प्राणायुक्तं
सुगोचरमेव -

"सद्भाविता येनप्रतिपक्ष लक्ष्मणे
विरुद्धयोगैरपि संगता सर्व्वी ।
सैवापराद्धं विनूयैविधेया
श्रीपुष्पराज्यादिभिर्हृदिहृदयः ॥" इति ।
यदा तु वैधूल्यादिपरिहारं प्रविपक्ष लक्ष्मणे तदोक्तं
तत्रैव कात्यायनेन -

"प्रतिपक्षाभिने मासि नवेष्टैधुतिविशेषोः ।
आशवादी परित्यज्य प्राग्नेयवराधकम् ॥" इति ।
सविशेषं -

"विशेषावैधुलिसंपूर्णा प्रतिपक्षेऽनवृत्त ।
स्यात्तथा लोकाश्च इत्याद्यास्तुर्यायां वा तु पूजनम् ॥" इति
रुद्रपातलेऽपि

"वैधुली पूजनाशः स्यान्निष्ठायां धननाशनम् ।
तस्माच्च स्थापयेत्कुम्भं चित्रायां वैधुली तथा ॥
संपूर्णा प्रतिपक्षे च चित्रायुक्ता यदा भवेत् ।
वैधुल्या चापि युक्ता स्यात्तदा सप्तमदिने रवी ॥
आभिजित् मूहूर्ते यत्नश्च स्थापनमिदमेव ॥" इति ।
चित्रादिनिषेधं मुक्तं विनश्यत् । इदं कलशास्थापनं रा
शौ न कार्यम् ।

संख्यायध्वन्यात् । 'नवरात्रोपवासतः' इत्यादरेव नियमनवन्-
अवशादिति ।

ॐ तथाष्टैति । देवीपूजनार्थं कलशस्थापनमात्रे वा निषेध इ-

‘न रात्रौ स्थापनं कार्यं न च कुम्भाभिषेचनम् ।’
इति मातृस्योक्तेः ।

* “भास्करोदयमारभ्य यावत्तु दश नाहिकाः ।

प्रातःकाल इति प्रोक्तः स्थापनारोपणादिषु ॥”

इति विष्णुधर्मोक्तेश्च । रुद्रयामले—

* “स्नानं माङ्गलिकं कृत्वा ततो देवीं प्रपूजयेत् ।

शुक्लाभिर्मूर्तिकाभिश्च पूर्वं कृत्वा तु वेदिकाम् ॥

यवान्वै वापयेत्तत्र गोधूमैश्चापि संयुतान् ।

तत्र संस्थापयेत्कुम्भं विधिना मन्त्रपूर्वकम् ॥

सौवर्णं राजतं वापि ताम्रं मृन्मयजं तु वा ॥” इति ॥

अथ पूजाविधिः—मा च जयन्तीमन्त्रेण नवाक्षरेण वा
कार्या । तदुक्तं दुर्गाभक्तितरङ्गिण्यां देवीपुराणे—

“कुर्याद्देव्यास्तु मन्त्रेण पूजां क्षौरघृतादिभिः ।

(इत्युक्त्वा—)

जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी ॥

दुर्गा क्षमा शिवा धात्री स्वधा स्वाहा नमोऽस्तु ते ।

अनेनैव तु मन्त्रेण जपहोमौ तु कारयेत् ॥” इति ।

* ‘ॐ दुर्गे दुर्गे रक्षिणि स्वाहा’ इति *नवाक्षरः ।

ति मतभेदः । *भास्करोदयमिति । पूर्वाह्नस्य कर्मकालत्वपक्षे
एतदप्यनुकूलम् । एतन्पारम्परावशात् ‘प्रातरावाहयेद्देवीम्’ इत्यादौ
प्रातःकालः पूर्वाह्नः । कलशस्थापनं च सति सम्भवं प्रतिपद आ-
श्वनादीषोडशकं त्यक्त्वा कार्यम् । ‘आद्याः षोडशनाडीस्तु’ इति प्रा-
युक्तवचनात् । *स्नानमिति । तत्र ‘शुक्लातस्तिलतैलेन’ इत्युक्तं-
स्तिलतैलेन कार्यम् ।

*दुर्गे दुर्गे इति द्विरुक्तं, प्रणवस्तु नवाक्षरानन्तर्गतइति बो-
ध्यम् । *नवाक्षर इति ।

५९८ सटीकनिर्णयसम्बन्धिसिन्धुपरिच्छेदे -

‘तद्विद्वैः पूजयन्त्यन्यैः सर्वदेवान्मयाहितः’ ।

इत्याशेषाश्च । यथा पृथ्वापराश्वमोर्जद्वक आगपक प्राधादिः
नयेन विदिकोऽपि ‘जानदेदमे सुनसम गोमय’ इत्यादिभ्यो
प्राथः । पणसादिभ्यश्च्यन्ते नमोऽन्ते नाम वा ‘नाश्ना सर्वे मयापयेव’
इति चारयान् । पूजा च पूजयन्त्यपिमाया कःयो । ‘पृथ्वा
मण्डलकुम्भस्था’ इति च ननान् सननीमद्वन्द्वद्वत्तवाहनमपि
कार्यम् । नच व्यापारवत्पदस्य मन्त्रार्थोऽस्ति नु माया पञ्चाशमने
स्थाप्या । आचार्यदेविकोऽपि न चारः कलशा विविना स्थाप्याः ।

‘अतुरः कलशान यस्तु दद्याद्वरदे नरः ।

अतुःसमुद्राज्या म नु भुङ्क्ते वसुंस्वाम् ॥’

इति विष्णुधर्मोत्तरात् । सननीमद्वन्द्वकान्दे-

‘मागृहीत्या मना रेत्याः कुयोदकोनोवर्जितः ।

स्वर्देन्दुस्त्रिपदः कोणः शृङ्खलाः पञ्चभिः पदेः ॥

एकादशपदा वल्ली मन्त्र नवभिः पदेः ।

अतुर्विश्वपदा चारण्य अतुर्विश्वविभिः पदेः ॥

मध्यं पौलशभिः पदेः पञ्चमद्वन्द्वं मूलम् ।

द्वौन्दुः शृङ्खला कृष्णा वल्ली नोऽन्यत्तुम् ॥

भद्राकृष्णा मिता चापि पौराणिः पौलशभिकः ।

बाह्यान्तरद्वन्द्वं चैवा कोणिका पौलशभिका ॥

पण्डित्या वीष्टनं पद्य बाधे सर्व्वं वज्रकृतम् ।

तन्मध्यं स्थापयेद्देवान् ब्रह्माद्याश्च सुमान्निन ॥

आवाह्य मध्यं ब्रह्माणं लोकपालान्दश यजेत् ।

सोमं ईशान इन्द्रोऽथ वैद्वर्धमथ निरुतिः ॥

वरुणश्चापि वायुश्च लोकपालाः क्रमान्मनाः ।

वायुसोमान्तरैसवो रुद्राः सोमश्चमरुताः ॥

ईशोऽन्तरथादिरथा मदेन्द्राग्न्यन्तःप्रिवनी ।

तत्र प्रतिपदि *प्रातरभ्यङ्गं कृत्वा देशकालौ संकीर्त्य समेह

यमाग्न्यन्तः सापितृकान् विश्वान्देवान्यजेद्बुधः ॥

यमनिकृतिमध्ये तु सप्तयक्षानथो यजेत् ।

रक्षोवरुणयोर्मध्ये भूतनाथानथो यजेत् ॥

गन्धर्वाप्सरसो देवान्मध्ये वरुणवातयाः ।

स्कन्दनन्दीश्वरौ शूलमहाकालौ च सोमतः ॥

ब्रह्मणः सप्तयक्षादीनीशानादिन्द्रतो यजेत् ।

(ब्रह्मसोममध्ये ईशानमाममध्ये इत्यादिरर्थः ।)

दुर्गाविष्णु स्वधामर्ष्यमाद्रि मृत्युरागकान् ॥

निकृतेः श्रीगणपतिं वरुणादय एव च ।

वायुतो गरुतथेष्टा ब्रह्मवादे धरां यजेत् ॥

कर्णिकाधश्च तत्रैव नदीर्गङ्गादिका यजेत् ।

तत्रैव सागरान्मत्स पूजयेद्वरुणालयात् ॥

(ब्रह्मपादमूले कर्णिकाधः पृथ्वीं नदीः सागरांश्च यजेदित्यर्थः ।

एतदन्तो वैदिको वा नाममन्त्रो वा पूजाहोममन्त्रः ।)

तस्योपरि गुमेरुं च मण्डलाद्वाह्यतोऽप्युदक् ।

(उदीचीक्रेण सोमादि क्रमेणेति यावत् ।)

गौतमश्च भगद्वाजे विश्वामित्रश्च कश्यपः ॥

जमदग्निर्वसिष्ठा जैत्ररुक्मन्वन्या च नित्यशः ।

पूषादितश्च तद्वर्षे ऐन्द्री कौमारिकामपि ॥

व्याधी तथा च वामादीं चामुण्डां वेष्णवीं तथा ।

माहेश्वरीं चैनायकं गवष्टशक्तीः समर्चयेत् ॥” इति ।

“सोमादेरायुधानीह क्रमेण स्थापयेद्बुधः ।

मद्राशूले वज्रशक्ती दण्डवद्गणे तथैव च ॥

पाशाङ्कुशौ च तद्वर्षे क्रमेणाथ यजेदपीन् ।”

*प्रातरिति । प्रातःकालीनव्रतादिसंकल्पस्तु प्रातःसन्ध्यां

६ : ० सटीकानिर्गमसिन्धुखिलायपरिच्छेद -

जन्मनि दुर्गाप्रानिधारा सवीपच्छान्तिपुनिकदीर्घायुर्विपु-
लधनपुनर्प्राप्त्यनवाच्छासन्नातिपुष्टिस्थिरदृष्टीर्कार्ति-
लाभजायवराजयमदभीष्टोन्मत्तार्थे आरदनवराश्रयानिप-
दि विहितकलजम्भापनदुर्गापुत्राकुमारपुत्रादि करिष्ये
इति ॐ स्वकल्पय 'मही योः' इति भूमि स्तुत्या 'ओम् भयः स-
म' इति यवार्थादिपत्र 'आकल्योय' इति कुम्भ संस्थाप्य
'इयं मे गङ्गा' इति अर्चनापुगे 'ग-भद्वाराम' इति गन्ध 'या
ओम् योः' इति ॐ स्ववीथयोः 'काण्डान काण्डान' इति दुर्गाः,
'अष्टवक्त्रेय' इति ॐ स्वपद्मवान् 'ग्याना हविर्वा' इति ॐ स्वसृ-
दः 'याः फलिनोः' इति फले 'स हि रत्नाग्न' इति ॐ स्वशरजा-
नि हिरण्यं क्षिप्या 'युवा सुवागाः' इति वस्त्रेणावष्टय
कुर्वन् कार्यः ।

'मानःमन्त्रां वृषः कृत्वा संकल्पं नव भावयन् ।

इति वचनान् । ॐ स्वकल्पयति । कलजं स्तम्भवत्प्रादिमण्डिते
पुत्रे चतुर्हस्तैर्विकीर्णैः सर्वतोभद्रदेवता वाक्छ गणेशकलश सं-
स्थाप्य दुर्गाकलशं संस्थापयेदिति । नव दुर्गाकलशस्थापनमाह-
'महीयोः' इत्यादिना । ॐ स्ववीथयोः

'कुष्टं पातो हरिद्रे द्वे मृगा वैदेगवन्दनम् ।

यथा वराकमुक्ता च मवीथयो दम्भ स्थिताः" ॥

इत्युक्ताः । ॐ स्वपद्मवान्

"मन्त्रव्यादुम्बरप्लवङ्गान्पद्मोपपत्तिवाः ।

पञ्चमङ्गा इति प्रोक्ताः सर्वकर्मसु शोभनाः ॥"

इत्युक्तान् । स्वसृदः—

"गताश्चरन्त्यावन्मौक्यमहमहदमोकुलात् ।

राजद्वारमदेशाच्च मृदमानोय नितिवन् ॥"

इत्युक्ताः । ॐ स्वशरजानि आदिभ्यपुराणे—

‘पूर्णा दर्वि’ इति पूर्णपात्रं निधाय तत्र वरुणं संपूज्य जी-
र्णायां नूतनायां वा प्रतिमायां दुर्गाभावाद्य पूजयेत् ।
तद्यथा—*पूर्वोक्तं मन्त्रमुक्त्वा—

“आगच्छ वरदे देवि दैत्यदर्पनिपूदनि ।

पूजां गृहाण सुमुनि नमस्ते शंकरप्रिये ॥

सर्वतीर्थमयं वारि सर्वदेवसमन्वितम् ।

इमं घटं समागच्छ तिष्ठ देवगणैः सह ॥

दुर्गे देवि समागच्छ सन्निध्यमिह कल्पय ।

बालिं पूजां गृहाण त्वमष्टाभिः शक्तिभिः सह ॥”

इत्यावाह्य पूर्वोक्तमन्त्रेण षोडशोपचारैः पूजयित्वा
मापभक्तबालिं कूष्माण्डादिबालिं वा निवेदयेत् ।

“सुवर्णं रजतं मुक्ता राजावर्तं प्रवालकम् ।

पञ्चरत्नं समारुयातं पावनं पावनेषु तत् ॥”

कालिकापुराणे—

“कनकं हीरकं नीलं पद्मरागं च मौक्तिकम् ।

एतानि पञ्चरत्नानि रत्नशास्त्रविदो विदुः ॥”

जीर्णां प्रतिमाञ्च कुम्भे ततः पञ्चाङ्गा स्थाप्य नूतनायां तु धा-
तुमय्यामग्न्युत्तारणं कार्यम् । ततः प्राणप्रतिष्ठा कार्या । मृदादिम-
र्यां च केवलप्राणप्रतिष्ठैव नाग्न्युत्तारणमिति विशेषः । *पूर्वोक्तं
‘जयन्ती मङ्गला काली’ इति, नवाक्षरं वा । ‘आगच्छ’ इत्यादि अयं
घटे दुर्गावाहनप्रकारः । प्रतिमायां तु—

“एहि दुर्गे महाभागे रक्षार्थं मम सर्वदा ।

आवाहयाम्यहं देवि सर्वकामार्थसिद्धये ॥

अस्यां मूर्तेः समागच्छ स्थितिं मत्कृपया कुरु ।

रक्षां कुरु सदा भद्रे विश्वेश्वरि नमोऽस्तु ते ॥”

‘भगवति दुर्गे इहागच्छ इह तिष्ठ इह सन्निधेहि स्थिरा भव सु-

प्रसन्ना भव' इत्यावाह्य पूर्वोक्तमन्त्रेण वैदिकेन वा प्रणवादिनमो-
न्तनाम्ना वा षोडशोपचारैश्चैव वापरादिग्राजोपचारैश्च संपूज्य
प्रणम्य महिषस्त्रीन्यादिवक्ष्यमाणमन्त्रैः प्रार्थयेत् । यदि पञ्चा-
दिपक्षस्तदा प्रतिपाद्यापनं प्रतिपदि न कार्यं किन्तु पञ्चामेवेति ।
इकान्दे—

“दुर्गमे दुस्तरं कार्यं भवदुःखविनाशिनीम् ।

पूजयामि सदा भक्त्या दुर्गा दुर्गातिनाशिनीम् ॥

अनेनैव तु मन्त्रेण जपहोमादि कारयेत् ॥”

इत्युक्तम् । गौडाम्बु प्रतिपादुरः भट्टपते कमले महेशक्तिस्थापना-
दिकं कुर्वन्ति । तत्र—

“उग्रचण्डा मन्त्रण्डा च चण्डन्या चण्डनायिका ।

चण्डा चण्डवर्णा वै चण्डरूपाऽतिचण्डिका ॥” इति ।

तत्र पूर्वपक्षे उग्रचण्डा अष्टादशभुजा । तद्वयानं यथा—

“उग्रचण्डा भुजवर्णा अष्टादशभुजयुताम् ।

स्वटकं कामुकं चण्डा द्रव्यं तर्जनी चतुर्भुजम् ॥

कपालमङ्ककुशं वामे विश्वी वामबाहुषु ।

दक्षिणे धारिणी खड्गं बाणं त्रिशूलं गदा तथा ॥

शङ्खं दमरुकं चक्रं सुमन्त्रं पादौ तथा ॥”

इति आवाह्य ‘ॐ उग्रचण्डे इहागच्छ’ इत्यावाह्य ‘ॐ ह्रीं श्रीं उग्रचण्डा-
यै नमः’ इति यथाशक्त्वापवादः संपूज्य प्रणमेत्

ॐ “उग्रचण्डे नमस्तुभ्यं चण्डवैशिविनाशिनि ।

सर्वपापहरे देवे वरदा भव मे दा ॥” इति ।

ततोऽपिपक्षे मन्त्रण्डा षोडशभुजा । तद्वयानं यथा—

“मन्त्रण्डा नीलवर्णा बाहुषोडशशालिनीम् ।

स्वटकं कामुकं चण्डा द्रव्यं तर्जनी चतुर्भुजम् ॥

कपालमङ्ककुशं वामे दक्षिणे धारिणीवामिषु ।

घाणं शूलं गदां शङ्खं दमकं चक्रमूमलम् ॥”
इति ध्यात्वा प्रचण्डां पूर्ववदावाह्य ‘ॐ ह्रीं श्रीं प्रचण्डायै
नमः’ इति मन्त्रेण पूर्ववत् पूजयेत् प्रणमेच्च—

“प्रचण्डे पुत्रदे नित्यं प्रचण्डगणसंस्थिते ।
सर्वानन्दकरे देवि तुभ्यं नित्यं नमो नमः ॥” इति ।
प्रणवः ह्रीं श्रीं सर्वत्र तत्तच्छक्तिनाम चतुर्थ्यन्तं तत्र तत्र
बोध्यम् । ततो घाम्पपत्रे चतुर्दशभुजा चण्डोग्रा । तद्ध्यानम् ।

“चामुण्डां घोरमेघाभां चतुर्दशभुजान्विताम् ।
खेटकं कार्मुकं घण्टां कपालं फलकं ध्वजेम् ॥
दर्पणं वामतो दक्षे धारिणीं खड्गशूलके ।
घाणं शङ्खं दमकं चक्रं मूसलमेव च ॥”
इति ध्यात्वा चण्डोग्रापावाह्य संपूज्य प्रणमेत्—
धात्री त्वं सर्वभूतानां सर्वभूतभयंकरी ।
देवि त्वं सर्वकार्येषु वरदा भव सर्वदा ॥” इति ।

निर्ऋतिपत्रे द्वादशभुजा चण्डनायिकाध्यानम्—
“ॐ चण्डनायिकां कृष्णां भुजैर्द्वादशभिर्गुताम् ।
खेटकं कार्मुकं घण्टां कपालं फलकं ध्वजम् ॥
वामेषु धारिणीं दक्षे खड्गं घाणं त्रिशूलकम् ।
शङ्खं च मूसलं चक्रं सर्वशत्रुविनाशिनीम् ॥

चण्डनायिकाऽऽवाहनादि कृत्वा प्रणमेत्—
“या सिद्धिरिति नाम्ना च देवेशवरदायिनी ।
कालिकल्पनाशाय नमामि चण्डनायिकाम् ॥” इति ।

वारुणपत्रे दशभुजाचण्डाध्यानम्—
“तमालाभां चण्डरूपां दशहस्तां च खेटकम् ।
कार्मुकं फलकं घण्टां कपालं वामबाहुषु ॥
दक्षिणे खड्गशूले चैव चक्रं दमकमूसले ॥”

इत्यावाहनादि प्रणमेन्-

“देवि चण्डात्मिके चण्डे चण्डारिविजयप्रदे ।

प्रमोदमोक्षदे देवि नित्यं मे वरदा भव ॥” इति ।

नायक्यपत्रे अष्टभुजा चण्डवती प्रणमेन्-

चण्डवती घनश्यामामष्टबाहुं च चण्डकम् ।

कामुकं च कपालं च चण्डे वामेष्वागिणीम् ॥

दक्षे स्वहमं च विशूलं च बाणे चक्रे च मुदरम् ।

तत्रचण्डवती स्वावाशप्रणमेन्-

“या मुष्टिस्त्रिनिमंहारगुणवपसापवित्रा ।

या पराः शक्तयस्त्रयै चण्डवयै नमो नमः ॥” इति ।

सौख्यपत्रे षट्भुजा चण्डरूपाऽद्यानम्-

“षट्भुजा चण्डयधिनी कपालं चण्डकं घनः ।

वामेन विभ्रती दक्षे स्वहमं बाणे विशूलकच ॥”

अवाहनं पूजनं च कृत्वा प्रणमेन्-

“चण्डरूपान्मिके चण्डे चण्डनायकनायिके ।

सर्वासाक्षप्रदे देवि नित्यं तुभ्यं नमो नमः ॥” इति ।

ईशानपत्रे चतुर्भुजा चण्डरूपाऽद्यानम्-

“चण्डाऽसुरस्य मयिनी कृष्णवर्णा चतुर्भुजाम् ।

बापं कपालं वामे वै दक्षिण शूलमायकं ॥”

अतिचण्डिकामावाह्यं संपूज्य प्रणमेन्-

“वालाकाकणनेत्रा या सर्वदा भक्तवन्मया ।

चण्डाऽसुरस्य मयिनी वरदा चण्डिचण्डिका ॥” इति ।

येषां कुले कुम्भस्थापनं बलिदानादि नास्ति तैस्तस्य कार्यम् ।

दुर्गा प्रतिमा महिषघ्नीत्यादि मार्यना प्रतिमाया अभावे प्रकारयोगे बोध्या ।

ततः कुमारीपूजा । तदुक्तं हेमाद्रौ स्कान्दे—

“एकैकां पूजयेत्कन्यामेकवृज्या तथैव च ।

त्रिगुणं त्रिगुणं चाऽपि प्रत्येकं नवकं तु वा ॥”

तथा—

“नवभिर्लभते भूमिमैश्वर्यं त्रिगुणेन तु ।

एकवृज्या लभेत्क्षेममेकैकेन त्रियं लभेत् ॥

एकवर्षा तु या कन्या पूजार्थे तां विवर्जयेत् ।

गन्धपुष्पफलादीनां प्रीतिस्तस्या न विद्यते ॥”

तेन द्विवर्षामारभ्य दशवर्षापर्यन्ता एव पूज्या न
त्वन्याः । तामां च क्रमेण—कुमारिका, त्रिमूर्तिः, क-
ल्याणी, रोहिणी, काली, चण्डिका, शाम्भवी, दुर्गा, सु-
भद्रा इति नामभिः पूजा कार्या । आसां च प्रत्येकं पूजा-
मन्त्राः फलविशेषाश्च तत्रैव ज्ञेयाः ।

“एकैकामिति पञ्च पक्षाः । देव्युपासकस्तु शुक्लाष्टम्यादाव-
पि कुमारीं भोजयेत् ।

“शुक्लाष्टमीचतुर्दश्यार्नवम्यां च विशेषतः ।

कृष्णपक्षे विशेषेण भोजयेत् कुमारिकाम् ॥”

इति देवीपुराणात् । *द्विवर्षामिति ।

“द्विवर्षकन्यामारभ्य दशवर्षावधिक्रमात् ।

कुमारिका द्विवर्षा च त्रिवर्षा च त्रिमूर्तिनी ॥

चतुर्वर्षा तु कल्याणी पञ्चवर्षा तु रोहिणी ।

षड्वर्षा तु भवेत्काली सप्तवर्षा तु चण्डिका ॥

अष्टवर्षा शाम्भवी तु (१)कन्या तु नवभिः स्मृता ।

दशवर्षा सुभद्रेति नामभिः परिकीर्तिता ॥”

(१)यद्यप्यत्र सर्वेष्वष्टादशपुराणकेषु ‘कन्या’ इत्येव पाठो दृश्यते तथा
ऽपि मूलं, पूजामन्त्रेषु चात्र दुर्गाया एव दर्शनात् ‘दुर्गा तु नवभिः
स्मृता’ इत्येव पाठोऽपेक्ष्यते इति बोध्यम् ।

६०६ सटीकनिर्णयसिन्धुखिलीयपरिच्छेदे-

“जगत्पूजये जगद्भ्ये सर्वशक्तिस्वरूपिणि ।

पूजां एहाण कौमारि जगन्माननेमोऽस्तु ते ॥”

इति कुमाराः पूजाध्वजः ।

“त्रिपुरां त्रिपुराधारां ज्ञानपार्श्वस्वरूपिणीम् ।

त्रैलोक्यवन्दितां देवीं त्रिमूर्तिं पूजयाम्यहम् ॥”

इति (१) त्रिमूर्त्याः ।

“कात्यायनीं कात्ममूर्तिं करुणाहृदयां शिवाय ।

कल्याणजननीं नित्यं कन्यार्थी पूजयाम्यहम् ॥”

इति कन्याध्याः ।

“भणिमादिगुणाधारामकाराशयशान्तिप्रदाम् ।

भनन्तशक्तिकां शङ्खीं शोहिणीं पूजयाम्यहम् ॥”

इति शोहिण्याः ।

“कामधारीं कात्मार्थं कात्मवक्त्रस्वरूपिणीम् ।

कामदां करुणाधारां कालीं संपूजयाम्यहम् ॥”

इति काल्याः ।

“चण्डवीर्यां चण्डमायां चण्डमुण्डमभयनीम् ।

पूजयामि सदा देवीं चण्डिकां चण्डविक्रयाम् ॥”

इति चण्डिकायाः ।

“सदानन्दकरीं शान्तीं सर्वदेवनमस्कृत्याम् ।

सर्वभूतात्मिकां शङ्खीं शाम्भवीं पूजयाम्यहम् ॥”

इति शाम्भव्याः ।

“दुर्गे दे दुस्तरे कार्ये भवदुःखविनाशिनीम् ।

पूजयामि सदा भक्त्या दुर्गां दुर्गानिनाशिनीम् ॥”

इति दुर्गायाः ।

“सुन्दरीं स्वर्णवर्णायां सर्वसौभाग्यदायिनीम् ।

सुभद्रजननीं देवीं सुभद्रां पूजयाम्यहम् ॥”

(१) अत्र सर्वत्र पूजामग्न इत्यनुपपत्त्यते ।

इति सुभद्रायाः । अथ पूजाफलानि ।

“आयुष्यबलवृद्ध्यर्थं कुमारीं पूजयेन्नरः ।
 आयुष्कामस्त्रिमूर्तिन्तु त्रिवर्गस्य फलाप्तये ॥
 अयमृत्युव्याधिपीडादुःखानामपनुत्तये ।
 सौख्यधान्यधनारोग्यपुत्रपौत्रादिवृद्धये ॥
 कन्यार्णीं पूजयेद्दीर्घाश्विन्यं कल्याणसिद्धये ।
 आरोग्यसुखकामी च जयकामी तथैव च ॥
 यशःकामी नरो नित्यं रोहिणीं परिपूजयेत् ।
 विद्यार्थी विजयार्थी च राजपार्थी च विशेषतः ॥
 शत्रूणां च विनाशार्थी कालिकां पूजयेन्नरः ।
 ऐश्वर्यशुभकामी च स्वर्गकामी च यो नरः ॥
 संग्रामे जयकामी च चण्डिकां परिपूजयेत् ।
 दुःखदारिद्र्यनाशाय नृपसंमोहनाय च ॥
 महापापविनाशाय शाम्भवीं च प्रपूजयेत् ।
 सर्वोत्कटानां शत्रूणामुग्रसाधनकर्मणि ॥
 दुर्गा दुर्गार्तिनाशाय पूजयेद्यत्रतो शुभः ।
 सौभाग्यधनधान्यादिबाहिल्लितार्थफलाप्तये ॥
 सुभद्रां पूजयेन्मर्त्यो दासादीनां विवृद्धये ॥” इति ।

अलाभे तु देवीपुराणे—

“तावत्संपूजयेत्कन्यां यावत्पुष्पं न दृश्यते ।”

पूजाप्रकारो देवीपुराणे—ब्रह्मोवाच—

“न तथा तुष्यते शक्र होमदानजनेन तु ।
 कुमारीभो तेनात्र यथा देवी प्रसीदति ॥
 (अ । नररात्रे)

प्रक्षाल्य पादौ सर्वासां कुमारी तां च नासव ।

• सामान्यतन्त्र -

“मन्त्राक्षरमयी लक्ष्मी मातृणां स्वधारिणीम् ।

नवदुर्गाभिस्तां माक्षान्कन्यामावाहयान्वहम् ॥”

“एवमन्वयानं कुर्यात्कुमारीणां प्रयत्नतः ।

कन्धूरीर्ध्वं च स्त्रैश्च मन्त्रपूज्याश्चत्वारिभिः ॥

नानाविधैर्भक्ष्यभोज्यैर्भाज्यैश्चापमार्दिभिः ॥”

तथा-

“ॐ मन्त्रिस्तुतिस्तुतिर्गौरीर्ह्रीं रत्नप्रपन्नगार्ङ्गिणाम् ।

सुनिर्मलं भूतं रम्यं तत्र वासनमोभ्यताः ॥

पुनरेतन्वप्येष्वस्मिन्प्राप्ते पनीर्यैः ।

पुनरिन्वा विधानेन भोजनं वागु दायेत् ॥

स्वच्छन्दमुद सावित्रीं स्मरं ममाक्षकम् ।

तामा देव कुमारीणां अनिर्मुखापयेत् ताः ॥

पानीयं यान्ति तं देवमक्षं वा यान्ति तं शुभम् ।

ताम्बुमास्तु यदा सर्वास्मिन्मन्त्रावसानं ददन् ।

आश्रय आश्रयान् देवा तस्या शनैश्चामिष्युत ।

दानः शिरसा दानव्याः कन्यका निरयाश्रिताः ॥

तेनानि माणपानस्तु कर्तव्या भक्तिपूर्वकः ।

अनेन विधिना शक देवी शिवं प्रसीदति ॥” इति ।

• सामान्यतः सर्वासायक एव मन्त्र इत्यर्थः ।

“मातःकाष्ठे विशेषेण कृतान्यङ्गो विशेषतः ।

आवाहयेत्ततः कन्या मन्त्रेणानेन मार्गेण ॥”

इति वचनान् । अयं च विशेषमन्त्रैर्व्यवहितः । ॐ मन्त्रपः

कुर्यादायाः ।

“हीनाधिकार्द्धी कुर्यात् विनाशिकुलमन्त्रवाम् ।

इति पूर्वार्द्धे । विनाशि मन्त्रनिश्चयम् । ‘कुमारिविकारा कु

जात्यन्धां केकरां काणीं कुरूपां तनुरोमशाम् ॥
संत्यजेद्रोगिणीं कन्यां दासीगर्भसमुद्भवाम् ॥”

तथा—

‘ब्राह्मणीं सर्वकार्येषु जगार्थे नृपवंशजाम् ।
लाभार्थं वैश्यवंशोत्थां सुतार्थं शूद्रवंशजाम् ॥
दारुणे चान्त्यजातानां पूजयंस्त्रिभिर्ना नरः ॥’ इति ॥

अत्र वेदपारायणमप्युक्तं रुद्रवामले—

“एवं चतुर्वेदविदो विप्रान्सर्वान् प्रसादयेत् ।
तेषां च वरणं कार्यं वेदपारायणाय वै ॥” इति ।

तथा—

ऋकोत्तराभिवृद्ध्या तु नमामी यात्रदेव हि ।

कुला तथा’ इति पाठान्तरम् । ऋतनुरोमशामिति कर्मधारयः ।

ऋकोत्तरेति । प्रदोषे विशेषतः पूजानन्तरं रात्रौ चण्डीपा-
ठः, तदसम्भवे प्रातर्गीतवादित्रनिर्घोषः पूजाऽनन्तरं कार्यः । ज-
पौ जापश्च नारायणादीन्ममभक्त्य कार्यः ।

“नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥”

इति भविष्यात् । जयश्च—

“अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितं तथा ।

विष्णुधर्मादिशास्त्राणि शिवधर्माश्च भारत ॥

कार्णश्च पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम् ।

शैवधर्माश्च राजेन्द्र मानवोक्ता महीपते ॥

जयेति नाम धैतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः ॥”

इति भविष्ये विवृतः । देवीमृहंऽहोरात्रं दीपाश्च ज्वालयीयाः ।

पाठकोऽपि ब्राह्मण एव कार्यः ।

“ब्राह्मणं वाचकं विद्याभ्यान्यवर्णजमादरात् ।

अण्वीपाठं जपेत्तत्रैव आपमेता विधानतः ॥

तिथितत्वे चारार्हातन्त्रे—

'प्रणवं चादितो जप्त्वा स्तोत्रं वा संहितां पठेत् ।

अन्ते च प्रणवं दद्यादित्युक्ताच्चादिपुरुषः ॥

आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं यजमेत्सुधीः ।

हस्तसंस्थापनादेव परमाद्यैश्चिकित्सं भवेत् ॥

श्रुत्वाऽन्यवर्णनादान्न वाचकाक्षरकं ज्ञेयम् ॥'

इति अविद्यात् ॥ एवम्—

“अध्यायं मातुर्विरमेक्ष्य तु मातुर्वै कदाचन ।

कृते मातुर्वै विरामे तु अध्यायादि पठेत् पुनः ॥”

इति द्रष्टव्यम् । कामपाठकस्तु च देवीपुराणे

“अण्वीपाठकत्वं देवि शृणुस्व गङ्गा यम् ।

एकाहनादिपाठानां यथावत्कथयामि त्वम् ॥

संकल्पपूर्वं संपूज्य न्यस्याङ्गेषु मन्त्रं सकृत् ।

पाठाच्छलिपदानाच्च सिद्धिमाप्नोति मानवः ॥

उपसर्गोपशान्त्यर्थं विराट्पठनं पठन्नरः ।

ग्रहोपशान्तौ कर्तव्यं पञ्चाह्नं वरानने ॥

महाभये समुत्पन्ने समाहृतं समुत्थयेत् ।

नवाहृताङ्गवेद्यान्तिर्वाजयेत्तत्कालं कथेत् ॥

राजवश्याय भुञ्जेच्च रुद्राहृतमुदीरयेत् ।

अर्काहृतं कायसिद्धिर्वैरहानिधौ जायते ॥

मन्वाहृतादिपुर्वेश्यस्तथा स्त्री वश्यतामियान् ।

सौख्यं पञ्चदशाहृताच्छिष्टयमाप्नोति मानवः ॥

कलाहृत्या पुत्रपौत्रधनधान्यागधं विदुः ।

राज्ञा नीतिविप्लवाय वैरस्योच्चाटनाय च ॥

द्वर्षात्सप्तदशाहृतं तथाऽष्टादशकं विधे ।

स्वयं च लिखितं यच्च*शूद्रेण लिखितं भवेत् ।

*अब्राह्मणेन लिखितं तच्चापि विकलं भवेत् ॥

अपिच्छन्दादिकं न्यस्य पठेत्स्तोत्रं विचक्षणः ।

स्तोत्रे न दृश्यते यत्र प्रणवं तत्र विन्यसेत् ॥

सर्वत्र पाठो विज्ञेयस्त्वन्यथा विकलं भवेत् ॥'

एवं नवर्मापर्यन्तं प्रत्यहं कुर्यात् । अत्र विशेषो हेमाद्रौ-
देवीपुराणे—

‘पदाद्ये दिवसे कुर्याच्चण्डिकापूजनादिकम् ।

महारणविमोक्षाय विंशवर्तं पठेत्सुधीः ॥

पञ्चविंशवर्तनात्तु भवेद्द्वन्द्वविमोक्षणम् ॥

संकटे समनुभासे दुश्चिकित्स्यामयं तथा ॥

जातिध्वंसं कुलोच्छेदं आयुषो नाश आगते ।

वैरिवृद्धौ व्याभिवृद्धौ धननाशे तथा क्षये ॥

तथैव त्रिविधोत्पाते तथा चैवातिपातके ।

कुर्याद् यत्नाच्छतावृतं ततः संपद्यते शुभम् ॥

श्रेयो वृद्धिः शतावृत्ताद्राप्यवृद्धिस्तथा परा ।

मनसा चिन्तितं देवि सिद्ध्येदष्टोत्तराच्छतात् ॥

शताश्वमेधयज्ञानां फलमाप्नोति सुवने ।

सहस्रावर्तनाल्लक्ष्मीरावृणोति स्वयं स्थिरा ॥

भुक्त्वा मनोरथान्कामान् नरो मोक्षमवाप्नुयात् ।

यथाऽश्वमेधः क्रतूनां देवानां च यथा हरिः ॥

स्तनानामपि सर्वेषां तथा सप्तशतीस्तवः ।

अथवा बहुनोक्तेन क्रमेतेन वरानने ॥

चण्ड्याः शतावृत्तिपाठात्सर्वाः सिद्ध्यन्ति सिद्धयः ॥” इति ।

*शूद्रेणाति । ‘कृतिना’ इति वा पाठः । कारुणा लेखोपजी-
विनेति यावत् । *अब्राह्मणेनेति । तदनुपजीव्यर्थकं भवेदिति ।

त्रिगुणं तद् निर्मायेद्वि त्रिगुणं तत् परेऽहनि ॥
 नवम्यानिधियमेनं पूजया पूजाजयादिकम् ॥ इति ।
 एतेन नवरात्रे पूजयेत् यथानुष्ठानमादि स्वर्गमिति
 मन्त्रयेत् । निधिद्वयं च निधित्रयनिमित्तं पूजादि अथवा
 यथाऽष्टमदशदिने अथ पूजया कार्यम् । वृद्धौ अथ दशपु-
 त्रिः । ततो नवरात्रोपवासमादिमन्त्रं कुर्यात् । भूम्या-
 दाकावन्मेन वा पूजादि कार्यम् ।

‘इत्ययं शास्त्रपन्थासौ शास्त्रं पूजयेत्पूजयति वा ।’
इति तरङ्गिण्यां देवीपुराणात् । इदं च देवीपूजनं शुका-
स्तादावपि कारयेत् । तदुक्तं धर्मवर्दीये—

‘नष्टे शुके तथा जनिं सिंहस्य च बृहस्पती ।
काया चैव स्वदेव्यानां प्रत्यहं कुलधमतः ॥’ इति ।
मलमासे तु वज्रनाभावात् भवति ॥

अथ माधव्याश्वपूजनमुक्तं सदनरत्नं देवीपुराणे
 'आथवयुक्तशुक्लपद्मपानीयांगं शुभे दिने ।
 पूर्वमुत्तमैः अथा नाम प्रथमं श्रियमावहत ॥
 तस्मात्समादयेनैरेतद्य पूज्यामी अहया मह ।
 पूजनीयाश्च तुरगा नवमी यावदेव हि ॥

“सुदेनानन्यविनेन पटिनक्यं पयजनः ।

न कार्यासक्त्यनया कार्यं शोचम्य वाचनम् ॥' इति ।

ॐ महालयवेति । एकस्मिन्दिने ॐ आशुभया एकेन अनुष्ठानेन,
सन्त्रेणेति यावत् । तथा च महालयं यथा तन्त्रं तथा देवीपूजाया-
मपीत्यर्थः । ॐ लङ् महालयवत् । ॐ प्रत्यहमिति आरम्भनिवे-
द्यार्थम् ।

“ससंगते गुरो दुखे सिद्धये ननुयाधिये ।

देवीपूजनमुद्दिष्टं स्वयिरे वाक्ये तथा ॥

*शान्तिः स्वस्त्यपनं कार्यं तदा तेषां दिने दिने ।

धान्यं भट्टातकं कुष्टं वचा सिद्धार्थकास्तथा ॥

पञ्चवर्णेन मृत्रेण ग्रन्थि तेषां तु बन्धयेत् ।

*वायव्यैरुणैः सौरैः शाक्तैर्मन्त्रैः सवैष्णवैः ॥

वैश्वदेवैस्तथार्गनेर्यहोमः कार्यो दिनं दिनं ॥'

कल्पतरौ त्वेतदग्रेऽन्यदापि—

'उपेष्टायांगं पुरा तत्र गजाश्चाष्टौ महाबलाः ।

पृथिवीमावहन्पूर्वं मण्डलवनकाननाम् ॥

कुमुदैरावतौ पद्मः पुष्पदन्तोऽथ वामनः ।

सुप्रतीकोऽञ्जनो नीलस्तस्मात्तांस्तत्र पूजयेत् ॥

शाक्रादृक्षात्ममारभ्य नवम्यन्तं च पूर्ववत् ॥'

अश्ववज्रोमादीत्यर्थः ॥

अथ प्रतिपदादिषु विशेषादुर्गाभक्तितरङ्गिण्यां भविष्ये—

'केशसंस्कारद्वय्याणि प्रदद्यात् प्रतिपदिने ।

*पक्वतैलं तृतीयायां केशसंगमहेतवे ॥

(पट्टदोरमिति गौडपाठः ।)

दर्पणं च तृतीयायां सिन्दूरालक्तकं तथा ।

आयारम्भे विरामः स्याद् द्वितीयादौ न चिन्तयेत् ।

मलमासे न कर्तव्यं नवदुर्गात्सव्रतम् ॥'

इति देवीपुराणात् ।

*शान्तिः—अश्वशान्तिर्गजशान्तिश्च शान्तिमयुग्वादौ प्र-
सिद्धा । *वायव्यैरिति । वैदिकैर्नाममन्त्रैर्वाऽष्टोत्तरशतं होमः ।

*पक्वतैलमिति । 'पट्टदोरम्' इति वा पाठः । सिन्दूरं भा-
ले, अलक्तकं पादयोः । दिवेति बोधने नवमीपूर्वाह्नःकालः दि-
नद्वययोगे तु आर्द्रयोगः । उपवासोऽप्यस्यामुक्तः ।

'तस्मादियं महापुण्या नवमी पापनाशिनी ।

६१४ सटीकनिर्णयसिन्धुविरचितपरिच्छेदे

सधुपकं सत्पुण्यां तु नित्यं नेत्रमगहनम् ॥
 पञ्चम्यामङ्गरागं च शान्त्यालंकरणानि च ।
 पञ्च्यां विन्यस्यौ चोभं सायं संध्यासु कारयेत् ॥
 सप्तम्यां प्रातरानीय गृहमध्यं प्रपूजयेत् ।
 उपायणमथाष्टम्यामात्मशक्त्या च पूजनम् ॥
 नवम्यामुपसगृहायाः पूजा कुर्याद्विधिं तथा ।
 संपूज्य प्रपूजं कुर्यादशम्यां द्वाचरात्रमथैः ॥
 अनेन विधिना गन्तुं देवीं प्राणयन्त नरः ।
 इवन्द्वयस्यास्त्येदेवा तं पुत्रधनकीर्तिभिः ॥

कृत्यतत्त्वार्णवे लेखे

‘कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजाविश्वार्थधेयवि वा ।
 नवम्यां चोभयेदेवीं मङ्गां च नवविस्तरैः ॥
 शुक्लपक्षे सत्पुण्यां तु देवीं केशविमोक्षणाय ।
 प्रातरेव तु पञ्चम्यां स्नायं संध्यासु मे तैलेः ॥
 पञ्च्यां सायं प्रकुर्वीत विन्यस्यैव विद्यात्मनम् ।
 सप्तम्यां पात्रकापूजा अष्टम्यां आद्युपायणम् ॥
 पूजा च जागरक्ष्य नवम्यां विधिवद्विधिः ।
 विमर्जेन दशम्यां तु क्रीडाकौतुकमद्रुतैः ॥’

ॐ ‘अथ नवम्यां चोभनायामध्यं पञ्च्यां चोभनमिति
 स्मार्ताः । फलभूमार्थिनः समुच्चय इत्यग्रे । नवम्यां पञ्चः
 कालिकापुराणे

ॐ ‘इयं सायमिति पक्षे नवम्यामात्रेण दिवा ।
 श्रीपुष्पं चोभयामि इति यावत्पूजां करोम्यहम् ॥’

उपोष्या तु प्रपूजं सततं सर्वपार्थिवैः ॥’

इति आदिष्यात् । चोभने पूर्णनवमीविराधादाह—ॐ अञ्जलि ।
 ॐ इये इति । पूर्णिमान्तमानेन । दानं पूजासमकल्पं वक्रिदाना-

अत्र श्रीव्रते विशेषः परिभाषायां ज्ञेयः ॥

अत्राशौचे विशेषो निर्णयामृते विश्वरूपनियन्धे—

‘आश्विने शुक्लपक्षे तु प्रारब्धं नवरात्रके ।

शाश्वताशौचं समुत्पन्ने क्रिया कार्या कथं युधैः ॥

सुतकं वर्तमाने च तत्रोत्पन्ने सदा युधैः ।

देवीपूजा प्रकर्तव्या पशुपञ्जविधानतः ॥

सुतके पुजनं प्रोक्तं दानं चैव विशेषतः ।

देवीमुद्दिश्य कर्तव्यं तत्र दोषो न विद्यते ॥’ इति ।

कालादर्शं विष्णुरहस्येऽपि—

‘पूर्वसंकल्पितं यच्च व्रतं सुनिश्चितव्रतैः ।

तत्कर्तव्यं नरैः शुद्धं *दानार्चनविवर्जितम् ॥’ इति ।

*गौडनियन्धे तिथितत्त्वेऽप्युक्तम्—‘आश्विनकृष्ण-
नवम्यादि शुक्लपतिपदादि षष्ठ्यादि सप्तम्यादि चैकं
कर्म । अतश्च मध्ये आशौचपातेऽपि न दोषः, *‘संकल्-
पो व्रतसम्प्रयोः’ इति विष्णुक्तः इति । *आरब्धं स्वयमेव
कार्यम्, अनारब्धं त्वन्येन कारयेदिति दिव्योदासः । र-
जस्वला त्वन्येन कारयेत् । सुतकादिविशेषवचनाभा-

यङ्गमाधिकृत्याह—*दानार्चनेति । नन्वस्तु प्रधानयोरप्यर्चनदान-
योर्निषेध इत्यत्राह—*गौडेति । *संकल्प इति । एतच्चाशौचेन
संकल्पस्यागो मा प्रसाङ्गीत् इत्येवमर्थम् । आशौचं निमित्तीकृत्यापूर्व-
संकल्पविधौ गौरवात् । ततश्च कर्तव्यत्वेन साङ्गप्रधानं प्राप्नुयात् ।
तत्र दानार्चनविवर्जितमित्यङ्गयोरेव दानार्चनयोर्निषेधो न तु प्रधा-
नयोस्तयोः । अन्यथा व्रतान्तरेऽङ्गयोरत्र तु प्रधानयोरिति वैरूप्याद्
अत्र प्रधानयोस्तयोर्निषेधुमशक्यत्वाच्च । एवञ्च व्रतशब्देन प्रधानभूत-
पूजाबलिदानादिव्रतस्यापि ग्रह इति भावः । वर्तमाने तत्रोत्पन्ने इ-
त्यनयोः फलमाह—*आरब्धमिति । पूर्वसंकल्पितत्वाविशेषणाच्च ।

३१६ सर्वाकारनिर्णयसिन्धुर्निर्णयपरिकल्पे

तु । स्त्रीणां च नवरात्रे ताम्बूलदिशवर्णं भवति । तदु-
क्तं ब्रह्मसंहिता गी. ३८६ —

‘गन्धालंकारताम्बूलपुष्पमालानुलेपनम् ।

उपवासं न दूषयन्ति दन्तधावनमधजनम् ॥’ इति ।

एतन्मन्त्रकोपवासविधयम् । अन्यथात्र विशेषः
परिभाषायामुक्तः ।

आर्चिवनशुक्लपक्षे मृगजन्तुनाशने महाशयैषु प्र-
सिद्धम् । तत्र यत्रापि कथायां काष्ठविद्यायां नोक्तमथापि —

‘रात्रौ जागरणे कुर्याद्दालवार्धनः स्वयैः ।’

इति रात्रौ जागरणेः दालपूजायां रात्रौ व्याजा-
स्यास्य रात्रिपूजायां व्याजानि कर्तव्या । वस्तुतस्तु वच-
नं विना रात्रिपूजायां धानाभावात् जागरणं चाङ्गत्वात्
उपधाकृतम् ।

‘भुक्त्वा जागरणे नक्तं च दालवार्धनं तथा ।

तारावर्णेषु सर्वेषु रात्रिपार्श्वे विद्यादयत्नम् ॥’

इति कालहम्पात्री वचनाच्च पूर्वोक्तं व्याजा रात्रि-
शब्दः पूर्वाविद्यावचनं इति हेमाद्रिः । अस्य च
भुक्त्वा जागरणस्यैवास्ति व्याजं प्रतीयते । भुक्त्वा
जागरणं पञ्चम्येकं पदम्, तस्मिन्नेव इत्यर्थः । अन्यथा
भुक्त्वाप्यसंगतः । दिवा दालवार्धनं च ।

आर्चिवनशुक्लपक्षे मृगजन्तुनाशने महाशयैषु प्र-
सिद्धम् । यथांक्तं निर्णयामृतं दद्यात्प्राणे —

‘मृगेषु स्थापनं दद्यात् पूर्वायादासु पूजनम् ।

उत्तरासु चलिं दद्यात्पुनश्च विमज्जयेत् ॥’ इति ।

व्याजास्यादिति । निवि चण्डीपुनः । अङ्गत्वा-
दिति । न च —

कद्रयामलेऽपि —

‘मूलकक्षे मुराधीश पूजनीया सरस्वती ।

पूजयेत्प्रत्यहं देव यावद्वैष्णवमृक्षकम् ॥

नाध्यापयेन्न च लिखेन्नाधीयात् कदाचन ।

पुस्तके स्थापिते देव त्रिधाकामो द्विजोत्तमः ॥’

(१)(संग्रहे—

‘आश्विनस्य सिते पक्षे मेषाकामः सरस्वतीम् ।

मूलेनाववाहयेद्देवां श्रवणेन विसर्जयेत् ॥’)

मूलस्याद्यपादे आवाहनमिति शिष्टाः । श्रवणाद्य-
पादे च विसर्जयेत् ।

‘आदिभागां निशायां तु श्रवणस्य यदा भवेत् ।

संप्रेषणं तदा देव्या दशम्यां च महोत्सवः ॥’

इति चिन्तामणौ ब्रह्माण्डपुराणात् ॥

अथ षष्ठी । गौडनिधन्वे देवीपुराणे—

‘व्रतस्यास्य फलं प्रोक्तं जागरे मुनिसत्तम’ ।

इति जागरस्य फलसम्बन्धात् प्रधानमिति वाच्यम् । करणद्वि-
धानं प्रकृत्य—

‘तत्पूजयन्निजगृहे परां वृद्धिमवाप्स्यति ।’

इति फलसम्बन्धात् पूजैव प्रधानं “धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः”
(पा० मू० ३-४-१) इति पाणिनिस्मरणात्, जागरस्तु वा-
यनदानादिवदङ्गम् । फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमिति न्यायात् व्र-
तस्यास्येति तु जागरभिन्नत्वेन प्रतीतेस्तस्यैव जागरं सति फलसम्ब-
न्धबोधकं न तु जागरमाधान्यबोधकमिति भावः । वस्तुतस्तु भुक्त्वा-
जागरणवाक्यं तत्प्रधानकव्रतपरम् । अङ्गातुरोधेन निर्णयस्याप्रसि-
द्धत्वात् । तस्मादिह मध्याह्नव्याप्त्यैव निर्णयः । पूजाव्रतेऽपि तत्पुक्तेः ।

(१) कस्यास्तं गतां ग्रन्थ आदर्शपुस्तके नास्ति ।

६१८ सटीकनिर्णयसिन्धुखिलीसपरिच्छेदे -

दिनद्वये सप्तमेऽमर्त्ये च युग्मवाचकादिनि । स्कान्दे -

“शुक्रवशस्य पञ्चम्यादिषु मार्गेषु परेष्टवम् ।
गतिं च मन्त्रयोगादयः द्वयं दिनरदौ सप्त तया ॥
निवर्त्योत्पत्तिकं कथं शुभं रागादिवाजिनः ।
अन्वार्तिशतया वाष्टी कल्पितानि विधानतः ॥
दन्तकाष्ठान्युपादाय तद्वर्गं वा नदी तमेव ।
दन्तवाचनपूर्वाणि यत्नानि सप्ताधरेण ॥
“अःपुर्वेन यज्ञो बर्धः मन्त्राश्चुवमुनि च ।
अथा मन्त्रा य मन्त्रा य न्वं नो धाह वनस्पते ॥
सुखदुर्गन्धिनामाय दन्तानां च विशुद्धये ।
मुनिनाय च गावाणां कुर्वेद्दं दन्तवाचनम् ॥”

(इति)मन्त्रः ।

ततो यथाविधि स्नात्वा शुक्रवासा एव तमेव ।
शुभे देशे मण्डपिकां कृत्वा वातिमनोहराम् ॥
सौवर्णां मालिमां कृत्वा स्थापित्वा तत्र पूजयेत् ।
(मालिमा च विधानकं, सौवर्णां पूज्यजनम् ॥)
अथ दूर्वाङ्कुरान्यासाध्यान्वाग्निं शनपाह्वभिः ।
अधिकान्दहन् आदाय मन्त्रमेतं जवेदुवः ॥
‘सद्वरोहा सततममृता हरितान्निका ।
सप्तद्वयं अजिते मालस्तथा मे स्युर्मनोरथाः ॥’
(दूर्वापूजापन्त्रः ।)

इत्थुवत्वा पूजयेद्वीमेवमेवंविधो शुभः ।

अन्वार्तिनां कृत्वस्तु नष्टकृत्वः सप्ताधरेण ॥”

एवं विधां पूजापष्टाचन्वारिचद्वारं सप्ताधरेदित्यर्थः । एकैकादशाव-
ष्टाचन्वारिचदूर्वा विज्ञापयेत् ।

“ततो वाणकपादाय विश्रया बटकादिकम्” ।

बटकोदुम्बरादिकपिवि वा । पञ्चमानेन मन्त्रेण आवापयि नि-

*ज्येष्ठानक्षत्रयुक्तायां षष्ठ्यां बिल्वाभिमन्त्रणम् ।
सप्तम्यां मूलयुक्तायां पत्रिकायाः प्रवेशनम् ॥
पूर्वाषाढायुताष्टम्यां पूजाहोमाद्युपोषणम् ।
उत्तरेण नवम्यां तु पालिभिः पूजयेच्छिवाम् ॥
श्रवणेन दशम्यां तु प्रणिपत्य विसर्जयेत् ।

कालिकापुराणे—

*बोधयेद्विल्वशाखायां षष्ठ्यां देवीं फलेषु च ।

वेदयेत् । तत्र मन्त्रः—

“एकवाक् फलसंयुक्तं सघृतं दक्षिणान्वितम् ।
द्विजवर्याय दास्यामि व्रतसंपूर्तिहेतवे ॥”

अथवा—

“उपाङ्गललिते देवि व्रतसंपूर्तिहेतवे ।
बाणकं द्विजवर्याय सहिरण्यं ददाम्यहम् ॥”
“ततः कथां समाकर्ण्य बाणकाक्षस्य संख्यया ।
स्वयमद्यात्तदेवाक्षं वाग्यतस्सह बान्धवैः ॥”

तदेवाक्षमित्यत्रान्तरपरिसंख्या न च त्रैदोष्यमेवकारेणाऽन्यनिवृ-
त्तेरुक्तत्वात् । “अत्र गोवाचपान्ति” इतिवत् । सप्तम्यां बिल्वशाखा-
पूजा कार्या ।

“आश्विनस्य सिते पक्षे सुमुहूर्त्तेन सप्तमी ।
तस्यां च पत्रिकापूजा कर्तव्या नरनायकैः ॥
प्रशस्ता सफला बिल्वशाखामाकृष्टा पूजयेत् ॥”

इति वचनात् । तत्र बोधनकालः कृष्णनवमी तदुत्तरपक्षी वा, तत्र
पक्षीप्रभृति पत्रिकापूजाविधानं श्रयति—*ज्येष्ठेति । तिथि-
नक्षत्रयोगलाभार्यमाश्विनकृष्णनवम्यादिशुक्लपतिपदादिपक्षा निरु-
पिता, तत्राशक्तस्य षष्ठ्यादिपक्षाविधिमाह—*बोधयेदिति । पू-
र्वकल्पयोरपि पष्ठ्या बोधनं पूर्वमेवोक्तम् । एतन्कल्पे तत्र कर्मार-

सप्तम्यां चिन्महात्म्यां तामाह्वय प्रतिपूजयेत् ॥

पुनः पूजां तथाष्टम्यां विशेषेण समाचरेत् ।

जागरं च स्वयं कुर्याद्वलिदानं महानिंश ॥

प्रभुत्ववलिदानं तु नवम्यां विधिवच्चरेत् ।

विमर्जनं दशम्यां तु कुर्याच्चै शाखरोत्मरैः ॥

भूलिकर्दमनिर्धेयः क्रीडाकौतुकमन्त्रैः ॥

अत्र सर्वत्र लिपिनक्षत्रयोगादरो मुख्यः कर्मवः । त-
दभावे तु लिपिरेव शाखा ।

‘लिपिः कारीरं देवस्य लिपौ नक्षत्रमाश्रितम् ।

तस्मानलिपिं प्रशंसन्ति नक्षत्रं न लिपिं विना ॥’

इति विद्यातिलिखितवचनात् ।

‘लिपिनक्षत्रयोगौ च योगैवानुपाल्दयम् ।

योगाभावे लिपिर्मात्रा देव्याः पूजनकर्माणि ॥’

इति तत्रैव देवलोकेश ।

अत्र च ऽपत्रीप्रवेशान्पूर्वेषुः सायंकाले पञ्चम्यां च
पूर्वदिने चिन्मासनं कारयेत् । ऽसायंकाले ऽपत्रीमासकं च-
चिन्मासनं च ।

इति भेदः ।

ऽपत्रीप्रवेशान् भौदयिकमसमीपतः कालरूपतः कालश्चात् ।
अत्राहवि दर्शयसंवाह ऽसायमिति । अथमर्थः—यद्यपि

‘पटुयां चिन्महरोर्षोपे सायंसन्धातु कारयेत् ।’

इति वाक्यात् पटु सायंसन्धाव्यापिनी पूर्वा परा वा मासो-
ति तथाप्यामन्त्रणं पत्रीप्रवेशाद्व्यवहिते पूर्वदिने कारयेत् ।

‘पत्रीप्रवेशान्पूर्वेषुः सायंकाले चिन्मासिनीम् ।

चण्डीमामन्त्रपेदिद्वाभ्यां पटु पुरश्चिता ॥’

इति वाक्यात् ।

‘षष्ठ्यां सायं प्रकुर्वीत बिल्ववृक्षेऽधिवासनम् ।’
इति पूर्ववचनादिति कल्पतरुः । सायंश्रुतिः फलाति-
शयमात्रार्था न तु कर्मलोप इत्याचार्यचूडामणिः । अत्र
क्रमः—बिल्वसमीपं गत्वा *देवीं बिल्वं च संपूज्य प्रार्थ-
येत् । तत्र मन्त्रः—

‘रात्रणस्य वधार्थाय रामस्यानुग्रहाय च ।

अकाले ब्रह्मणा बोधो देव्यास्त्वयि कृतः पुरा ॥

*अहमप्याश्रितः षष्ठ्यां सायाह्ने बोधयाम्यतः ।

*श्रीशैलशिखरे जातः श्रीफलः श्रीनिकेतनः॥

नेतव्योऽसि समागच्छ पूज्यो दुर्गास्वरूपतः ॥’ इति ।

“उपेष्टा वाप्यथवा षष्ठी सायंकाले न चेद्भवेत् ।

सायमेव तथापि स्याद्बिल्वशाखाभिषन्त्रणम् ॥

पूर्वा षष्ठीं सनत्त्रां सायं प्राप्तःमपि त्यजेत् ।

यदा तु पत्रिकापूजा परंघुर्न भविष्यति ॥

सन्निकृष्टं तु यत्पूर्वं पत्रिकादिवसस्य तु ।

तद्दिने वरणं कृत्वा परशाखापपूजयेत् ॥”

इति मत्स्यसूक्तादिति । *देवीं बिल्वं चेति । आर्यक-
मानुरोधान्छाब्दक्रमत्यागः । तथा च—‘बिल्ववृक्षाय नमः’ इति
बिल्वतर्कं संपूज्य बिल्ववृक्षं ‘जयन्ती’ इत्यादि ‘दुर्गे इहागच्छ’ इत्यादि
च दुर्गामावाह्य पूजयित्वा गीतवाद्यपुरःसरं देवीं बोधयेदित्यर्थः ।

*अहमपीति । नवमीबोधनपक्षे—

“इमे माम्यमिते पक्षे नवम्यामार्द्रयोगतः ।

श्रीवृक्षे बोधयामि त्वां पारत्पूजां करोम्यहम् ॥”

इति मन्त्रः स्मर्तव्यः । *श्रीशैलेति ।

“मेरुपन्दरकैलासहिमवच्छिखरे गिरौ ।

जातः श्रीफलपक्ष त्वमम्बिकायाः सदाप्रिय ॥”

एवं देवीसन्निवासे परदिने निवासित्वाधिवशात्वापत्ति-
प्रवेशः पूजां कुर्यात् । तदुक्तं हेमाद्रौ त्रैलोक्ये—

‘सुखाभावे तु सप्तम्यां केवलायां प्रवेशयेत् ।

युग्माभ्यां नवाधिवशे कलाभ्यां द्वाधिवशं तथा ॥

अथैव प्रालम्भां देव्याः अस्त्राभ्यामुद्यम प्रवेशयेत् ।’

अत्र चोपवासपूजादौ दौर्घ्येका सप्तम्या यावत्, न तु
युग्मवाक्यात्पूर्वा ।

‘युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तम्या पार्वतीप्रिया ।

रथैकदण्डाक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता ॥’

इति कृत्यलक्षणागोत्रादाहृतवचनान्

‘सप्तम्याः प्रवेशादित्यसर्गान्ताश्च याः क्रियाः ।

तिथाद्युदयगामिभ्यां सर्वान्ताः कारयेत्तु यः ॥’

इति तिथिलक्षणे नन्दिकेभ्यःपुराणाश्च । दूर्गासन्निधिरक्षि-
पयामप्येवम् । तत्रापि घटिकाला न्यूनत्वे परा कार्या ।

‘ततोपवासनिषधं घटिकैकापि या भवेत् ।’

इत्यादि । ० पूजां कुर्यादिति । तदुक्तं चैव चात्र पूर्वनिषन्नि-
धिरिवमर्षां गत्वेत्यादि वक्ष्यन्ति ।

‘सप्तम्या मूलयुक्तायां पञ्चिकायाः प्रवेशनम् ।’

तदुक्तम् । मूलमन्त्रेऽप्याह ० सुखाभावे स्थिति । ० नयेवे-
ति । केशमंस्कारद्रव्यादिदानप्रदाने षष्ठ्युत्ताने चोदः कार्यमित्य-
क्तम्, तच्च षष्ठ्यामात्रप्रदाने तस्यामेव समुच्चयेन भवति । ० अना-
स्तेति प्रवेशकालां स्नानादिनिव्यक्त्यवस्थापयितुम् । पञ्चिकाप-
वेशे देवीप्रवेशो युज्यते । ० सप्तम्या इति । आयन्नपदाभ्यां प-
त्रिकापूजायां सप्तम्यादिति विधिवमुत्तरोत्तरानिधिरदौर्घ्यकं प्राप्तिमि-
ति कथ्यते । यातः कार्त्तिकमिति विवेचने गौरीदुर्गायाश्च दौर्घ्यिकीति

इतिदेवलोक्तंरिति गौडाः । *दाक्षिणात्यास्तु पूर्ववचन-
मदृष्टा युग्मवाक्यात्पूर्वीं कुर्यान्ति । पत्रिकापूजा च *पू-
र्वार्द्धे एव कार्या न तु मूलानुरोधान्मध्याह्नादाविति कृ-
त्यतस्वार्णवे उक्तम् । पत्रिकास्तु-

‘रम्भा कवी हरिद्रा च जयन्ती विल्वदाडिमौ ।

अशोको मानवृक्षश्च भान्पादिनवपत्रिकाः ॥’

इति तत्रैवाक्ताः ।

अस्यामेव सप्तम्यां देवीचिरात्रमुक्तं हेमाद्रौ । प्रतिपदा-
दिनवतिथिषु उपवासकरणासामर्थ्यं सप्तम्यादिदिनत्रयं
वा कुर्यात् । तदाह भौम्यः-

आश्विने मासि शुक्ले तु कर्तव्यं नवरात्रकम् ।

प्रतिपदादिक्रमेणैव यावच्च नवमी भवेत् ॥

चिरात्रं वाऽपि कर्तव्यं सप्तम्यादि यथाक्रमम् ॥’

अत एव हेमाद्रौ देवीपुराणे मङ्गलावने

‘आश्विने याधवा मासे चैत्रं वा श्रावणेऽपि वा ।

कृष्णाष्टम्यादि कर्तव्यं व्रतं शुक्लावधि हरैः ॥

यावच्छुक्लाष्टमी शक उपोष्या तु विधानतः ।

दानं ह्यहो जपः पूजा कन्या भोज्यास्तथान्वहम् ॥

केचित्तु । *दाक्षिणात्यास्त्विति । अरुचिः स्पष्टैव । ‘पूर्वार्द्धे
पूजयेद्विवाहम्’ इत्युक्तं । *पूर्वार्द्धे एवेति । तदुक्तम् —

“पूर्वार्द्धे नवपत्रिका शुभकरी सर्वार्थसिद्धिप्रदा

आरोग्यं धनदाकरोति निजयं चण्डीप्रवेशे शुभा ।

मध्याह्ने जनपीदनशयकरी संग्रामघोरावहा

सायार्द्धे वधवन्धनादिकलहं सर्वकृतं सर्वदा ॥

सप्तम्यामस्तगायां यदि विशति गृहं पत्रिका श्रीफलाढ्या

राज्ञः समाङ्गमात्रं जनमुखमखिलं हन्ति मूलानुरोधात् ।

महाभैरवरूपेण आस्थितायाः पराया मे ।

पूजनीया विद्येयेण सर्वसामपुरादिषु ॥

इति सामन्तपुष्ट्यभिधाय । अन्यत्रापि

'अथवा नवरात्रं च सप्तपक्षं त्रिक दिवस ।

एकमेकं न लोकेनायाचितं पोषितैः कमात् ॥' इति ।

'पूजयेतादिवने वाक वाचः शुक्लाष्टमी भवेत् ।

सर्वकार्याणि सिध्यन्ति वाक नारदस्य संशयः ॥

इत्युक्तम् । दिवसेऽप्येकं रात्रमुक्तम् । गोविन्दार्णवे देवी-
पुराणे

'नवरात्रं चैव वाकान्तरात्रं चैकं रात्रकम् ।

द्वयं चरति यो अकस्मत्समी दास्यामि वाञ्छितम् ॥'

इति ।

अत्रापि सामान्याः पूजने पूर्वोक्तो निर्णयः । अत्र
लिखितं गव्यं लब्धेणोपवासः । लिखितं निमित्तं पूजा-
दिकं तु चिदम् ।

तस्मात्पुण्योदयस्या नरपातशून्यता ममयी माय देवी

भूपातो वेशयन्ती सकलजनाहतां राक्षसघ्नी विदाय ॥'

'मातरावाहयेद्देवी मातरेव चवेशयेत् ।

मातः मातश्च संपूज्य मातरेव विमर्जयेत् ॥'

इति वाकपदं पत्नीपूजापरम्भान् । मातः संपूजयेत् इति पाठान्तर-
म् । मातःशब्दश्चैव पूर्वोक्तम् इत्युक्तम् ।

अप्युक्तमिति । भद्रप्राप्ते नरप्राप्ते चैवार्थः । अत्रा-
पीति । त्रिप्राप्तेऽपीत्यर्थः । 'अस्माकं महापूजा कियते या च वा-
र्विकी । सा कार्पोदयगायिन्याम्' इति वचनात् । औदयिकं द्विपुह-
र्तमिति ग्रन्थकृतः । पूर्वोदयगायिन्यामिति वस्तुमतिः । मातश्चैव
तु नक्तव्यत्वात्पदोपस्थापितं निर्णायकम् । अत्र पत्नीपदेने ।

अथ विशेषो निर्णयामृते भविष्ये-

“सप्तम्यां नव गेहानि दारुजानि नद्यानि च ।
एकं वा अचित्तभावेन कारयत्सुसमाहितः ॥
कुर्वागृहं प्रकर्तव्यं चतुरस्रं सुशोभनम् ।
तन्मध्ये वेदिकां कुर्याच्चतुर्हस्तां समां शुभाम् ॥
तस्यां सिंहासनं क्षौणं कम्यलाजिनसंयुतम् ।
तत्र अङ्गुलीं प्रतिष्ठाप्य सर्वलक्षणसंयुताम् ॥
भुजैश्चतुर्भां रुचिरैर्दशाभिर्वा विभूषिताम् ।
तप्तहाटकवर्णाभां त्रिनेत्रां शशिशंखराम् ॥

“व्रीही संपूजयेद्देवीं सप्तम्यादिदिनत्रये ।
द्वाभ्यां चतुरहोभिर्वा हासवृद्धिवशात्तियेः ॥”

इति भविष्यात् । त्रिरात्रये तु मुख्यकल्पवदेव निर्णयस-
न्नात्राकाङ्क्षा । अचित्तभावेनेति । विज्ञासत्ये तु पूर्वगृहमेव व-
स्त्रादिभिः कदलीस्तम्भादिभिश्च भूषणीयमिति सूचितम् । अङ्गु-
लीमिति । सर्वलक्षणानि सामुद्रशास्त्रोक्तानि मात्सर्ये-

“जटाजूटममायुक्तामर्द्धेन्दुकृतशंखराम् ।
लोचनत्रयसंयुक्तां पूर्णेन्दुसदृशाननाम् ॥
अतर्मापुष्पवर्णाभां सुप्रतिष्ठां गुलोचनाम् ।
(‘तप्तकाञ्चनवर्णाभाम्’ इति प्रमाणान्तरादतर्मापुष्पं क्षणपुष्पं
प्राधान्यं, तच्च पीतम् ।)

नवयौवनसंपन्नां सर्वाभरणभूषिताम् ॥
सुचारुदशनां तद्वर्णीनश्राणिषोधराम् ।
त्रिभङ्गस्थानसंस्थानां माहिषासुरमर्दिनीम् ॥
त्रिशूलं दक्षिणे दद्यात्स्वङ्गं चक्रं क्रमादधः ।
तद्विषं बाणं तथा शक्तिं वामतोऽपि निबोधत ॥
स्यटकं पूर्णघ्रापं च पाशमङ्कुशमूर्द्धनम् ।

अनेककुरुमाकीर्णो कण्ठेन सुशोभिताम् ।
 नितम्बाभिम्बमंनडकिङ्कणीकागनादिनीम् ॥
 ०शूलशक ०दण्डशान्तिभञ्जनायांस्वभारिणीम् ।
 गण्टाक्षमालाकरकपालपात्रस्तम्भकराम् ॥
 लक्ष्मि विष्णुशिरसं माह्वं कपिराष्ट्रलम् ।
 निःसृताभिलक्ष्णं कण्ठनाम्नं समीक्षितानाम् ॥

पश्चात् वा परस्य वाऽपि बाधतः सांभवेत्येवम् ॥

(दशभुजेऽयं देवीः)

अपमना-माह्वं नटादिशिरस्कं पदशेखरम् ।
 शिरःशेखरं लङ्घनं स्वदृगपानिनम् ॥
 हृदि शूलं निविष्टं त्रिभुवनविभूषणम् ।
 रत्नकरकीर्णनाभं च रत्नकरकाशितशायम् ॥
 बाह्वोर्न नागपाशेन भुङ्क्ते बाधयाननम् ।
 सपाशबाधहस्तं धूमकेतुं च दृगेऽपि ॥
 लक्ष्मि विष्णुशिरसं च देव्याः सिंहं पदशेखरम् ।
 देव्यास्तु दाक्षिण्यं पादं समं मिहोपरि स्थितम् ॥
 किञ्चिद्भुजं तथा बाधयद्भुजं माह्वपाशम् ।
 स्तूपमानं च लक्ष्मणमरुः सांभवेत्येवम् ॥" इति

स्थानमप्येवमेव कथ्यते—

"समस्तवदनां देवीं देवदानवदुर्बहाम् ।
 शत्रुघ्नपत्नीं चैव सर्वकामवतीं शुभाम् ॥
 वृषभण्डा मण्डा च वृषभोष्ठा वृषभानाविका ।
 वृषभानाविका चैव वृषभानाविकाविका ॥
 अष्टाभिः शक्तिभिस्तुभिः सततं परिवेष्टिताम् ।
 विजयेज्जगती चानीं सर्वकामार्थदायिनीम् ॥"

इत्युक्तेः । ०शूलेति । ०दण्डः बाणः । इत्यपि एकभुजे

देवीधृतकरग्रीवं शूलेनोरासि ताडितम् ।

नागपाशेन विक्षिप्तं हृष्यक्षणापि विद्रुतम् ॥

वमदुधिरवक्रेण धुन्वतोर्ध्वं सटान् कृपा ।

सर्वतो मातृचक्रेण सेव्यमानां सुरैस्तथा ॥” इति ।

“तत्र देवी प्रकृतव्या हेमी वा राजती तथा ।

मृदाक्षीं लक्षणोपेता खड्गशूले च*पूजयेत् ॥”

वार्क्षी=दारुमयी ।

देवीमूर्तिस्थापने विशेषो दुर्गाभक्तिरङ्गिण्यां देवी-
पुराणे—

‘ग्राम्यास्या शुभदा दुर्गा पूर्वास्या जयवर्धिनी ।

पांश्रमाभिमुखी नित्यं, न स्थाप्या सौम्यादिङ्मुखी॥’

प्रतिमाऽभावे विशेषस्तत्रैव—

“हेमराजतमृज्जातुर्गैलचित्रापितापि वा ।

खड्गे शूलेऽर्चिता देवी सर्वकामफलप्रदा ॥

पद्मपास्यायुधं प्रोक्तं तस्मिन्तां प्रतिपूजयेत् ।

देवी भक्त्यार्चिता पुंसां राजपायुः सुतसौख्यदा ॥”

कृत्यतत्त्वार्णवे कालिकापुराणे—

“लिङ्गस्थां पूजयेद्देवीं मण्डलस्थां तथैव च ।

पुस्तकस्थां महादेवीं पात्रके प्रतिमासु च ॥

चित्रे च त्रिशले खड्गे जलस्थां वापि पूजयेत् ।

विल्वपत्रैर्गजेदेवीं तथा जातीप्रसूनकैः ॥

नानापिष्टकनैयैर्धूपदीपैर्मनोहरैः ॥

आयुधद्वयधारणेन दशभुजा । *पूजयेदिति ।

“पुन्मयीं प्रतिमां कृत्वा विल्वे वा यस्तु पूजयेत् ।

आत्मवित्तानुसारेण स लभेन्मौक्तिकं फलम् ॥”

० भगवन्निर्वाणनिधानैश्च भगवन्निर्वाणैः ॥

भगवन्निर्वाणैश्च भगवन्निर्वाणैश्च ॥

परैर्नोद्दिष्टास्तैः परैः पराशास्त्रिणैश्च ॥

गम्य सदा भगवन्निर्वाणैश्च भगवन्निर्वाणैश्च ॥

विष्णुमन्त्रादौ स्नानानामेवैव तत्रैवैवैव ॥

‘आन्तिके स्थापने स्नाने स्नाययेदपि’ इति ॥

अथ सप्तमीपूजाविधिः । अर्घ्यापयन्तावधिना कन्दसंकी-
र्तनान्ते नवपत्रिकापूजनमुन्मथयुगापूजाचान्तिदानानि क-
रितव्यं इति संकल्प्य पूर्वोक्तमन्त्रादिभिः सप्तमीं गत्वा ० सं-
पूजय ‘भागवतं सर्वकल्याणं’ इति पूर्वोक्तमन्त्रं पाठित्वा—

“विष्णुपुत्र महाभाग सर्वदा त्वं सादुराग्रय ॥

गृहीत्वा तव आर्घ्यां च देवीपूजां करोम्यहम् ॥

आर्घ्यादेवाहं त्वं पूजं न च कार्यं त्वया प्रभो ।

गृहीत्वा तव आर्घ्यां च पूजया दुर्गेति च स्मृतिः ॥

० उल्लिख्य पत्रिके देवि सर्वकल्याणहेतवे ।

पूजां गृह्णाण सर्वकल्याणमयाकं सर्वदा भव ॥

मेकमन्दारकलामाहमर्वाहं त्वं मे गिरी ।

(१) ज्ञातः श्रीकृष्णपुत्र स्वमांश्चकायाः सर्वदा प्रियः ॥”

इति ० संप्राप्त्यै—‘आर्घ्यां कट कट अहु कट स्वाहा’ इति

इति च वक्ष्यम् । भावमान्तरान्मुक्तं, तान्मुक्तवानाह— ० सं-
मोति । भावमानाभिः भावना ।

० प्रतिपत्तिरिति । प्रतिपदि दुर्गेतिमुपने नमस्यापि एव पञ्ची-
स्थापने सदैव इति संवदायाः । ० संपूजयति । ‘विष्णुं दुर्गां च’ इति
शेषः । ० उल्लिख्य पत्रिकायाः पाठना पूजां कृत्वा का-
र्या । ० संप्राप्त्यैति । ‘कलामाहः’ इत्यादिः । अहंनि छन्दम-

(१) ‘ज्ञातः श्रीकृष्णपुत्र स्वमांश्चकायाः सर्वदा प्रियः ॥’

लिङ्गवाः संपूज्य—‘ॐ नमः सुगण्डे चल चल’ इति श्रवाद्यघो-
षेण देवीं तां च गृहं प्रवेश्य—

मन्त्रः । उपदेशादिहीनानान्तु वानस्पत्यमन्त्रः । स च ‘वानस्पत्यो-
मि वाहस्पत्योमि’ इत्यादिः । फलद्रव्ययुतामपराजितां दिगन्तां
शाखां च्छेदयेत् । श्रमपूज्येति । नाममन्त्रेण बिल्वशाखां तत्र प्र-
तिमां देवीं चावाहनपूर्वकं संपूज्य मापभक्तादिवलिं दत्त्वा दोलना-
दिना शाखां देवीं च गृहमानयेत् । तत्राह—श्रवाद्येति ।

“गीतवादित्रनिर्घोषं देव्या अग्रे च कारयेत् ।

घण्टा भवेदशक्तस्य सर्ववाद्यमयी यतः” ॥

इति मातस्यात् । गृहाङ्गणे पीठावस्थितां शुद्धोदकेन स्नापयि-
त्वा मापभक्तादिवलिं च दत्त्वा पूजागृहस्थानि भूतानि नाममन्त्रे-
ण गन्धादिभिः संपूज्य बलिं दद्यात् । तत्र मन्त्रः—

भूताः प्रपिशान्नाथ ये वमन्त्यत्र भूतले ।

ते गृह्णन्तु मया दत्तो बलिरेव प्रमादितः ॥

पूजिता गन्धपुष्पाद्यैर्बलिभिस्तर्पितास्तथा ।

देशादस्माद्विनिष्कृत्य पूजां पश्यन्तु मत्कृताम् ॥”

भूतेभ्य एव मापभक्तबलिर्न मम इति । ततः सर्वपान्त्रिकिरेत्—

“अवमर्षन्तु ते भूता ये भूता भूमिपालकाः ।

भूतानामविरोधेन देवीपूजां कराम्यहम् ॥”

‘कद्रु’ इति तान्यपवारयेत् । एतच्चावश्यकम् ।

“स्थितेषु तत्र भूतेषु नैवेद्यं मण्डलं तथा ।

विलुम्पन्ति महालुब्धा न च गृह्णन्ति देवताः ॥

तस्माद्यज्ञेन कर्तव्यं भूतानामपसारणम् ॥”

इति कालिकापुराणात् ।

“लाजचन्दनमिद्धार्थं फलपुष्पकुशाक्षताः ।

त्रिकिरा इति संप्रोक्ताः सर्वविघ्नविनाशकाः ॥

६३० मरीकनिर्गममिन्पुष्टिर्नामपरिकल्पिते-

‘आरोपिताऽसि दुर्गे एवं मुन्मदयां श्रीकण्ठेऽपि वा ।
स्थिरा नितान्तं भूया वा मुने एवं कामदा भव ॥’
इति स्थिराकृत्या रश्मिादिप्राप्तिकाः पञ्चमस्येन प-
ञ्चाशतेन च स्थापयित्वा यस्त्रेणावेष्टय स्थापयन् । ततः
पूर्ववत्संकल्पं कृत्वा अतानादाय देवाभावाहंयन् । तच्च
मन्त्रः-

‘आवाहयाम्यहं देवी मुन्मदयां श्रीकण्ठे तथा ।
कैलासाजाम्बरादिवि विन्ध्यादहर्हि भवमेतान् ॥
आगत्य विन्ध्याजाम्बारां अपिष्टके कुरु स्वाभिधिम ।
स्थापयामि मया दुर्गे पुत्रये स्वां प्रसीद मे ॥
आपुरारोग्यमैश्वर्यं दाह देवि नमोऽस्तु ते ।
दुर्गे दुर्गेभक्त्या जगत् सारलजामयेऽर्चयन् ॥
सदानन्दकरं दावि प्रसीद मम शिष्यदेव ।
एषोहि भगवन्मम तावृक्षमजययद् ॥
अजितः पुत्रयामि स्वां दुर्गे देवि सुरार्चये ।
पाद्विभक्त्योपेतः पूजयेद्य सुमनोहरैः ॥
पट्टये संस्थले दाव पुत्रये स्वां प्रसीद मे ।
दुर्गे देवि इहागच्छ सासिध्वामिह कल्पय ॥

विक्रियान्विक्रियय मम जमान शरण्यता ॥’

इति कृत्र्यामन्त्रान् । पुनः शाय्यायां पतिषायां च देवीं सं-
पूज्य पूजापदं प्रदर्शयन् । कसुहं पूजापदम् । आवाहनं च प्राणम-
तिष्ठानन्तरं कार्यम् । कस्याभिधिमिति । ‘भगवति दुर्गे इहागच्छ’
इत्युपयोगावाह्येति शेषः ।

‘स्थापिताऽसि मया देवि मुन्मदे श्रीकण्ठेऽपि वा ।’

इति पाठान्तरम् । कसमोऽस्तुते इति । ‘भगवति दुर्गे इह
तिष्ठ इति स्थापयित्वा’ इति शेषः । ‘एषोहि’ इति क-

यज्ञभागान् गृहाण त्वं योगिनीकोटिभिः सह ॥” इति ।
ततो मूलमन्त्रेण पाद्यादिगन्धान्तोपचारैः—

“अमृतोद्भवं च श्रीवृक्षं शंकरस्य सदा प्रियम् ।
विल्वपत्रं प्रयच्छामि पवित्रं ते सुरेश्वरि ॥”
इति विल्वपत्रम् ।

“ब्रह्मविष्णुशिवादीनां द्रोणपुष्पं सदा प्रियम् ।
तत्ते दुर्गे प्रयच्छामि सर्वकामार्थमिदमे ॥”
इति द्रोणपुष्पं निवेद्य *धूपादिदक्षिणान्तां पूजां मूलेन
कृत्वा प्रार्थयेत्—

“ॐ महिषाग्नि महामागे चामुण्डे मुण्डमालिनि ।
आयुरारोग्यमैश्वर्यं देहि देवि नमोऽस्तु ते ॥
कुङ्कुमेन समालब्धे चन्दनेन विलेपिते ।
विल्वपत्रकृतार्पाहं दुर्गेऽहं शरणं गतः ॥
रूपं देहि यशो देहि भगं भवति देहि मे ।
पुत्रान् देहि धनं देहि सर्वान्कामांश्च देहि मे ॥”
*‘सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये’ इति च संप्राध्य पञ्चिकाः पूज-

ताञ्जलिः पठेत् । मूलमन्त्रेण जयन्तीमन्त्रेण ‘दुर्गायै नमः’ इत्यनेन
वा पुष्पगन्धाक्षतकुङ्कुमदधिदूर्वाकुशतिलविल्वपत्रयुतजलेनाध्यमाच-
मने पञ्चामृतं स्नानादि पुनराचमनीयम् । वस्त्रयुगमाचमनं गन्धपु-
ष्पाञ्जलिप्रयं समुत्सवं । *धूपादिति । पुष्पधूपदीपनैवेद्याचमन-
ताम्बूलदक्षिणाः मूलेन जयन्तीमन्त्रेण ‘दुर्गायै नमः’ इत्यनेन वा
समर्प्य स्तुतिभिः स्तुत्वा प्रणम्य बद्धाञ्जलिः प्रार्थयेदित्यर्थः । *सर्व-
मङ्गलमिति ।

“सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके ।
शरण्ये त्र्यम्बके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥”
इति श्लोकेन ।

६३२ मरुती कनिर्गोर्गामिन्भुजिर्गामपरिच्छेदे

मेव । कदम्बां ब्रह्माणी, द्वाविमे रक्तदां-सकाम, भान्ने क-
र्मा, हार्द्राणां दुर्गाम, (१)माने आमुपहाम, कवी का-
निकाम, चिन्ने शिवाम, अडांके डोप, राहनाम, (२)आय-
न्मां कार्त्तिकी चाञ्जना संपुज्य दुर्गायै चानि दमान ।

“भूतमेवापिशानेभ्यो मदान्बध मदभाम ।

देवेभ्यो मानुषेभ्यश्च भेषेभ्यो मध मां मदा ॥”

इति श्रौतानन्तरं संपुज्य त्रयः । इति भावास्तौति । पुनः ने-
त्यं कायां — भवान्नि चन्वा

“एहि दुर्गे महाभाग पापकामोदने कुरु ।

नमः श्यमनागरे मन्त्रे शरणं त्वां जलाम्बहम् ॥”

इत्यावाह्यं नमः पापकामोदने शरणं त्वां जलाम्बहम् । पञ्चाप-नारिगे-
न्वपुण्याभ्यां वा संपुज्य ‘कदम्बाभ्यां ब्रह्माणी इहामञ्ज’ इत्यावाह्यं
एव मन्त्रः ‘हो कदम्बाभ्यामञ्जनायै नमः’ इत्यादि संपुज्य प्रणमन् —

“दुर्गे देवि मयागच्छ मयाश्रयामहं कल्पये ।

रम्भाश्रयण सर्वत्र शान्तिं कुरु नमोदम्बु ते ॥” इति ।

एवमप्यर्चय ‘कार्त्तिकीकान्तक इहामञ्ज’ इत्यावाह्यं ‘हो कार्त्ति-
किकान्तिकायै नमः’ इति संपुज्य प्रणमन्

“महिषासुरपुटेषु कविभूतासि सुवने ।

धनुष्याऽनुप्रदायाय भागनामि हरिभवे ॥” इति ।

हारिद्रास्यदुर्गे इत्याद्यावाह्य — ‘हो हारिद्रास्यदुर्गायै नमः’ इति
संपुज्य प्रणमन्

“अर्हाग्रे वन्दे देवि उपाश्रयामि सुवने ।

मम विप्रविनाशाय पूजां पृह नमोद मे ॥”

‘जयन्तीरथकार्त्तिके’ इत्याद्यावाह्य — ‘हो जयन्तीरथकार्त्तिके

(१)‘मान’इति चक्रदेशे माननामः प्रसिद्धः । कन्दः । ‘कवि’इति तु सूच्यम् ।

(२) जयन्ती हाहाकम्भ जयन्तिहटीकावाह्य ।

नमः' इत्यादि संपूज्य प्रणमेत्—

निशुम्भशुम्भमथने सेन्द्रैर्देवगणैः सह ।

पूजिताऽसि जयन्ती त्वमस्माकं वरदा भव ॥”

‘विल्वस्थशिवे’ इत्याद्यावाह्य—‘ह्रीं विल्वस्थाशिवायै नमः’ इति संपूज्य प्रणमेत्—

“महादेवप्रियकरो वासुदेवः प्रियस्सदा ।

उगार्पितिकरो वृक्षो विल्ववृक्ष नमोऽस्तु ते ॥”

‘दाढिमस्थरक्तदन्तिके’ इत्याद्यावाह्य—‘ह्रीं दाढिमस्थरक्तदन्तिकायै नमः’ इति संपूज्य प्रणमेत्—

“दाढिम त्वं पुरा युद्धे रक्तबीजस्य सम्मुखे ।

उगार्कार्यं कृतं तस्मादस्माकं वरदा भव ॥”

‘अशोकस्थशोकरहिते’ इत्याद्यावाह्य—‘ह्रीं अशोकस्थशोकरहितायै नमः’ इत्यादि संपूज्य प्रणमेत्—

“हरप्रीतिकरो वृक्षो अशोकः शोकनाशनः ।

दुर्गाप्रीतिकरो यस्मान्मामशोकं सदा कुरु ॥”

‘मानस्थचामुण्डे(१)’ इत्याद्यावाह्य—‘ह्रीं मानस्थचामुण्डायै नमः’

इत्यादि संपूज्य प्रणमेत्—

“यस्य पत्रे वसेद्देवी मानवृक्ष शचीप्रिय ।

मम चाऽनुग्रहायै पूजां गृह्य प्रसीद मे ॥”

‘धान्यस्थलक्ष्मि इहागच्छ’ इत्याद्यावाह्य ‘ह्रीं धान्यस्थलक्ष्म्यै नमः’ इत्यादि संपूज्य प्रणमेत्—

“जगतः प्राणरक्षार्थं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।

उगार्पितिकरो धान्यं तस्मात्त्वं रक्ष मां सदा ॥” इति ।

एवं संपूज्यापराजिताख्यलतया ता आनेष्य ‘अपराजितान-

६१४ सटीकनिर्णयमिन्धुक्तिर्नामपरिक्रमे—

कथञ्च ताम्रादिपूजा वक्ष्यते । ततः स्तुतिं पठेत् ।
ननुक्तं शिवरहस्ये—

“दुर्गां शिवं शान्तिकरीं ब्रह्मार्णीं शान्तागप्रियाम् ।
सर्वलोकप्रणीतां च प्रणमामि सदाशिवाम् ॥
मङ्गलां शोभनां शुद्धां निष्कलां परमां कलाम् ।
विजयेश्वरीं विश्वमातां चाण्डिकां प्रणमाम्यहम् ॥
सर्वदेवमयीं दुर्वां सर्वरोगप्रयापकाम् ।
ब्रह्मेशादिगुणान्वितां प्रणमामि सदा उग्राम् ॥

यथायथास्मद्गौ इहागच्छ' इत्याद्यावाद्य एव मन्त्रः 'हौ अपरा-
जितानवपत्रिकास्मद्गौमे नमः' इत्यादि संपूर्य [प्रणयेत्]

“पत्रिके नवदूर्गे च महादेवमनोरमे ।

पूजा समस्ता संयुक्ता रस मां विदमेश्वरि ॥”

ततः कृताञ्जलिं पठेत्—

“धन्योऽहं कृतकृत्योऽहं सकलं जीवितं मम ।

आगतमस्मि यतो दुर्गे माहेश्वरि सदाशिवम् ॥”

ॐ नवपत्रिकाया नमः इति दुर्गेया सहति । ततो वैदिक(१)

भाग्यकं वा दुर्गायन्त्रं जपेत् ।

‘दुर्गायतो नमोऽन्धन्वमेकविजयः समाहितः ।’

इति देवीपुराणान्तः । अथवा पूर्वमनारम्भे मार्कण्डेयपु-
राणोक्तं वष्टीपाठं कुर्यात् ।

“माहान्त्र्यं भगवन्वास्तु पुराणादिषु कानितम् ।

पठेच्च श्रुत्याद्यापि सर्वकाममष्टये ॥”

इति वचनात् । कथञ्च ताम्रादीनि । यदिने देवीपूजा-
रम्भस्तदिने लीलाविमारिकारम्भः । तत्र प्रतिवस्त्रधर्मापुषादानं
नवरात्रवत्ताविषावम् । विराजयते तु समुद्राधारम्भ इत्याशयः ।

(१) भाग्यकं तन्त्रोक्तमिदमेतः ।

विन्ध्यस्थां विन्ध्यनिलयां दिव्यस्थाननिवासिनीम् ।
योगिनीं योगमातां च चण्डिकां प्रणमाम्यहम् ॥
ईशानमातरं देवीमीश्वरामीश्वराप्रियाम् ।
प्रणतोस्मि सदा दुर्गा संसारार्णवतारिणीम् ॥
य इदं पठते स्तोत्रं शृणुयाद्वापि यो नरः ।
स मुक्तः सर्वपापैस्तु मोदते दुर्गया सह ॥”

अथ महाष्टमी । सा च*परयुता ।

“शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।
पूर्वविज्ञा न कर्तव्या कर्तव्या परसंयुता ॥”

इति ब्रह्मवैवर्तात् । मदनरत्ने स्मृतिसंग्रहे—

“शरन्महाष्टमी पूज्या नवमीसंयुता सदा ।
सप्तमीसंयुता नित्यं शोकसंतापकारिणी ॥
जम्भेन सप्तमीयुक्ता पूजिता तु महाष्टमी ।
इन्द्रेण निहतो जम्भस्तस्माद्दानवपुङ्गवः ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सप्तमीमिश्रिताष्टमी ।
वर्जनीया प्रयत्नेन मतुजैः शुभकाङ्क्षिभिः ॥
सप्तमीं शल्पसंयुक्तां मोहादज्ञानतोऽपि वा ।
महाष्टमीं प्रकुर्वाणां नरकं प्रतिपश्यते ॥
सप्तमी कलया यत्र परतश्चाष्टमी भवेत् ।
तेन शल्पमिदं प्रोक्तं पुत्रपौत्रक्षयप्रदम् ॥”

तथा—

“पुत्रान्हन्ति पशून्हन्ति हन्ति राष्ट्रं सराजकम् ।
हन्ति जातानजानांश्च सप्तमीसहिताष्टमी ॥”

*तेन नात्र त्रिमुहूर्तबन्धः । तदा घटिकामात्राप्यौद-

*परयुतेति । पत्रीपूजातिरिक्ते देवीपूजायामित्यादिः ।
शुद्धाधिका तु पूर्ववत् संपूर्णात्वात् । *तेन ‘सप्तमी कलया’ इति

५३६ सर्वाङ्गनिर्णयसिन्धुविर्नायपरिक्रमे

पिका याज्ञा ।

‘सप्तोपवासनिर्णयं पटिकैर्कायि वा भवेत् ।
इति देवदत्तोक्तेः । ॐ गौडा अप्यवमाहुः । अथ एवोक्तं
भोजराजन — ‘नथ सप्तमी शान्त्यसमापहता’ इति । इयं
भीमः निप्रशस्त ।

‘अष्टम्यामुदिते सूर्ये दिनान्ते नवमी भवेत् ।
कुजवारा भवेत्तत्र पूजनीया प्रयत्नतः ॥’
इति मदनरत्ने वचनात् ।

‘सप्तमी शान्त्यसमापहता पूजनीया सदाष्टमी ।
स्नोकाय सा महापुण्या यस्यां सूर्योदयो भवेत् ॥’
इति मदनरत्ने स्मृतिसमूहवचनात् ।

ॐ ‘अष्टमी नवमीयुक्ता नवमी आष्टमीयुक्ता ।
इति याज्ञवल्क्याच्च । इयमेव सप्तयुक्ता चन्महानवमी-
संज्ञा ।

‘आष्टम्युक्तशुक्लपक्षे आष्टमी मूलेन संयुक्ता ।
सा महानवमी प्रोक्ता श्रौतपर्वेऽपि सुदुर्लभा ॥’
इति हेमाद्रौ इकान्दान् । मूलेयुक्तापि सप्तमीयुक्ता
चैव पात्रैर्वैद्ययुक्तं निर्णयामृतं दुर्गात्मकं ।

‘मूलेनापि हि संयुक्ता सदा व्याख्याष्टमी शुभेः ।
कलापदोषादनेन । ॐ गौडा इति । नवमीगौडास्तु सूर्योदये कला-
काष्टादिपुतामयीऽन्वि । ‘यस्यां सूर्योदयो भवेत्’ इति सप्तम्याष्टम्याः
सूर्योदयाभावे तु सप्तमीविद्धा प्रज्ञेति सूचयति । ॐ अष्टमीति ।
एवञ्च नवम्याः पूर्वविद्धात्वाद्वाचिपूजायामष्टम्यावैर्वा वा तन्व-
मेव सान्निपूजाभ्यामष्टमीनवमीपूजाभ्यां तन्वम् । यत्तु —

‘उपोषता द्वितीयेऽह्नि पूजयेत्पुनरेव ताम् ।’

इति उपवासपरदिने विहितपूजा, सा मातरनुवृत्तनवम्यामेव,

लेशमात्रेण सप्तम्या अपि स्याद्यदि कृषिता ॥” इति ।
महाष्टमी पूर्वकः पूर्वाह्णव्यापित्वे पूर्वाऽन्यथा परैवे-
ति निर्णयदीपमतम् । एतच्च*तुच्छत्वादुपेक्ष्यम् । रूपना-
रायणभूते देवीपुराणे—

“सप्तमीवैभसंयुक्ता यैः कृता तु महाष्टमी ।
पुत्रदारधनैर्हीना भ्रमन्तीह पिशाचवत् ॥”

यत्तु—

“सप्तम्यामुदिते सूर्ये*परतो याऽष्टमी भवेत् ।
तत्र दुर्गोत्सवं कुर्यान्न कुर्यादपरेऽहनि ॥”

इति विश्वरूपनिबन्धवचनं तदाश्विनकृष्णाष्टमीविषयम् ।

“कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वाष्टमीदिने ।
नवम्यां बोधयेद्देवीं गीतवादित्रनिःस्थनैः ॥”

इति देवीपुराणे तत्रापि*पूजोक्तेरिति हेमाद्रौ नि-
र्णयामृतं चोक्तम् । यानि तु—

*“भद्रायां भद्रकाल्याश्च मध्ये स्यादर्चनक्रिया ।

तस्माद्वै सप्तमीविद्धा कार्या दुर्गाष्टमी बुधैः ॥” इति,
यद्य मोहचूलोत्तरे ब्राह्मे च—

*“आश्विनस्य सिताष्टम्यामर्धरात्रे तु पार्वती ।

भद्रकाली समुत्पन्ना पूर्वाषाढासमायुता ॥” इति,

सम्भवात् ।

*तुच्छत्वादिति । ऋतुयोगेऽप्यनादरवचनात् । *पर-
त इति । ‘दुर्गा’ इति शेषः । अत एव ‘न कुर्यात्’ इत्यादि । ए-
तेनेदं पञ्चदिने दृढ्यभावे सप्तमीविद्धाग्राह्यत्वार्थकमिति शङ्काऽप्य-
स्ता । *पूजोक्तेरिति । नवमीप्रबोधनाङ्गपूजायां कृष्णपक्षाष्टम्याः
पूर्वाविद्धात्वस्य युक्तत्वात् । *भद्रायां सप्तम्याम् । *आश्विन-
स्येति । निशीथो जन्मकालः । स एव कर्मकाल इति सप्तमीयोगो

तथा-

"तत्राष्टम्यां मत्रकार्या दक्षयजविनाशिनी ।

मादुर्भूता महायोगा योगिनीकांठमिः सह ॥" इति,
यच्च मदनरत्ने-

"महाष्टम्यादिवन माभि शुद्धा कम्पाणकारिणी ।

सप्तम्यापि युता कार्या मूलन तु विद्योपनः ॥" इति,
तानि परदिनेऽष्टम्याभावविषयानि मदनरत्ने उ-
क्तम् । यत् तत्रैव परदिनेऽष्टमीसर्वेऽपि पूर्वाविजाविधा-
यकं वचनम्—

"यदाष्टमीं तु सप्तम्या अप्यव्ययं याति दिवाकरः ।

तत्र दुर्गात्मनं कुर्याच्च कुर्यादपरेऽहनि ॥

दुर्भिक्षं तत्र जानीयाद्यवस्थां यत्र पूजयेत् ॥" इति,
तत् परदिने दशम्यां नवम्याभावविषयम् ।

'यदा सूर्योदये न स्याद्यवधी आपरेऽहनि ।

तदाष्टमीं प्रकुर्यात् सप्तम्या मङ्गितां नृप ॥"

इति तत्रैव स्मृतिमंशस्तः

"उत्तरास्तिथयो यत्र क्षयं याति नराधिप ।

पूर्वाष्टमीं तदा कुर्यादन्वधा त्वशुभं भवेत् ॥"

इति दुर्गात्मनोक्तं चेति मदनरत्ने । ० वस्तुतस्तु इदं
वचनद्वयं ० सप्तम्या नवम्योः सूर्योदयद्वयान्वयपरम् । अ-
त एव 'नवमी च' इति अकारादऽष्टमी च । तिथय इति

युक्त इति यावः । ० न कुर्यादिति । एतेन परदिने इदिकेभ्यो ।
नवम्याववाक्ये नवमीक्षया न पवते, द्वितीयवाक्ये च दशमीक्षये
च पूर्वाष्टम्यावधिरित्यत आह- ० वस्तुतस्तिथि । ० अष्टमी-
ति । नवमी चेति अकारादष्टमी प्राज्ञा । उत्तरास्तिथय इति

बहुवचनादष्टमी नवमी दशम्युक्ता । अन्यथा*पूर्वोक्तवि-
रोधादिति दिक् ।

यत्तु—

“अहं भद्रा च भद्राहं नावयोरन्तरं कश्चित् ।
सर्वसिद्धिं प्रदास्यामि भद्रायामर्चिता ह्यहम् ॥”
इति देवीपुराणे, तद्वि*ष्टिकरणमध्ये पूजाविधानार्थम् ।
“विष्टिं त्यक्त्वा महाष्टम्यां मम पूजां करोति यः ।
तस्य पूजाफलं न स्यात्तेनाहमवमानिता ॥”
इति तत्रैवांकरिति निर्णयामृते । तथा कालिकापुराणे—
*“सप्तम्यां पत्रिकापूजा अष्टम्यां चाप्युपोषणम् ।
पूजा च जागरश्चैव नवम्यां विधिवद्बलिः ॥” इति ।

बहुत्वं तन्त्रम् । अष्टमीक्षये तात्पर्यात् । *पूर्वोक्तेति । ‘सप्तमीशल्य-
संविद्धा’ इति प्रकृत्य—‘यस्यां सूर्योदयो भवेत्’ इत्युक्तेरित्यर्थः ।
तेनाष्टमीक्षये सप्तमीग्राहत्वव्यञ्जनात् । दिगर्थस्तु—

“महाष्टम्याश्विने मासि शुक्ला कल्याणकारिणी ।
सप्तम्याऽपि युता कार्या मूलने तु विशेषतः” ॥
इत्यपि अष्टमीक्षय एव सप्तमीविद्वाग्रहार्थम् । किन्तु मूलवैशि-
ष्ट्यविधौ सप्तमीयुतत्वमापिशब्दश्रवणादर्थवादः ‘वैश्वेदेवे तु न-
क्षत्रे’ इति निषेधे विश्वयुक्तापीत्यपिशब्दवदिति ।

*विष्टीति । निर्णीताष्टम्यां विष्टिभागे पूजेत्यर्थः । *सप्त-
म्यामिति दिवापूजाभिप्रायम् । अयं च नवरात्रपक्षः । व-
स्तुतस्त्वयं पञ्चमादिपक्षः पत्रिकापूजापदात् । सप्तम्यादित्रिदिन-
देवीपूजापक्षोऽपि—

‘त्रयी संपूजयेद्देवीं सप्तम्यादिदिनत्रयम् ।’

इति भविष्योत्तरं चोक्तः । अष्टमीनवम्योरेव वा
देवी पूज्या ।

० अष्टमपुत्रवासस्य पुत्रवत्ता न कार्यः ।

“उपवास महाष्टम्यां पुत्रवास समाचरेत् ।

सया तथा वा पुत्रात्मा तनी देवी प्रपूजयेत् ॥”

इति लक्ष्मीनारदः । सप्तमारायणोपे ब्राह्मे—

० “अष्टम्यं पूजनीया सा लक्ष्म्यस्तुति मानवैः ।

“महम्यां न नवम्यां न त-सप्तम्यां न त्रिवाम् ।

पुत्रां पत्न्याऽऽश्विनौ मासि विजयौ भावयेत् नरः ॥”

इति सप्तम्यां । केवलनाहमापुत्रांका ब्राह्मे—

“नवम्यां महाष्टम्यां दशम्यां विनाशनी ।

मादुर्गता महम्यां योगनीतिदिनः मह ॥

अथाष्टम्यां पूजनीया सा लक्ष्म्यस्तुति मानवैः ।

पुत्रां पत्न्याऽऽश्विनौ मासि विजयौ भावयेत् नरः ॥” इति ।

० अष्टमपुत्रवास इति । केवलनाहमपुत्रवास इत्यर्थः । अष्ट-
मा नवरात्रौपवास इत्यनेन विधीयते ममम्यादिरसप्तम्यां पुत्रा-
स्तदिनममानवतानुगोपनाष्टमपुत्रवासवासिधौ । केवलनवम्यापुत्रा-
स्य भाविक्ये-

“लक्ष्म्यामिषंका वरदा शुके चाष्टपुत्रस्य च ।

लक्ष्म्यां तत्र संपुत्र्या नवम्यां चाष्टका शुभः ॥” इति ।

० अष्टम्यमिति । अष्टम्यां विहितं च नष्टम्यां तद्वर्गं, तदमर्चं
शुद्धायाम् । दिवसं विजयपूजाविधायकम् । अष्टम्यां च विजय-
देवीपूजनं कार्यम् ।

“पुनः पूजा तथाऽष्टम्यां विजयं समाचरेत् ।

जागर्तुं च स्वयं कुर्याद्विद्वान् महानिधि ॥”

इति काण्डिकापुराणादयम् । राजा तु विजयकायोऽर्द्धरात्रे वि-
जयपूजापूर्वकं यज्ञं दद्यात्—

“तद्वर्षे वा विनीक्ष्ये विजयार्थं नृपोजयः ।

उपोषितैर्वस्त्रधूपमालयरत्नानुलेपनैः ॥

पशुभिः पानकैर्हृत्वा रात्रौ जागरणेन च ।

*दुर्गागृहे च शस्त्राणि पूजितव्यानि पण्डितैः ॥

वायभाण्डानि चिह्नानि कवचान्यायुधानि च ॥”

अथ *विशेषो हेमाद्रौ निर्णयामृते च भाविष्ये—

“आश्वयुक्शुक्लपक्षस्य अष्टमी मूलसंयुता ।

सा महानवमी नाम त्रैलोक्येऽपि सुदुर्लभा ॥

कन्यागते सावितरि शुक्लपक्षेऽष्टमीयुता ।

मूलनक्षत्रसंयुक्ता सा महानवमी स्मृता ॥

नवम्यां पूजिता देवी ददात्यभिमतं फलम् ।

सा पुण्या सा पवित्रा च सा धन्या सुखदायिनी ॥

तस्यां सदा पूजनीया चामुण्डा मुण्डमालिनी ॥

(सदेत्युक्तेर्नित्यतापि ।)

तस्यां ये क्षुपयुज्यन्ते प्राणिनो महिषादयः ।

सर्वे ते स्वर्गं गच्छन्ति घृतां पापं न विचिन्ते ॥

यावन्न चालयेद्वात्रं पशुस्तावन्न हन्यते ।

न तथा बलिदानेन पुष्पधूपविलेपनैः ॥

यथा संतुष्यते सैषैर्महिषैर्विन्ध्यवासिनी ।

एवं च विन्ध्यवासिन्या नवरात्रोपवासतः ॥

एकभुक्तेन नक्तेन स्वशक्त्यायाचितेन च ।

पूजनीया जनैर्देवी स्थाने स्थाने पुरे पुरे ॥

पञ्चाब्दं लक्षणोपेतं गन्धधूपस्रगार्चितम् ॥

विधिवत्कालिकालीति जप्त्वा खड्गेन घातयेत् ॥”

इति देवीपुराणात् । पञ्चाब्दं महिषमर्जं वा । अष्टम्यां होमो
वक्ष्यते । *दुर्गागृहे इति । अष्टम्यापस्त्रादिपूजा । लोहाभिसा-
रिकापूजा त्वन्येव तस्याः प्रतिपद्येवारम्भात् । *विशेषो दिवापू-

गृहे गृहे भक्तिपरमं सामं यत्नं यत्नं ।

स्नानैः प्रमुदितैर्हृष्टैश्चक्षणैः श्रवणैर्नृपैः ॥

वैद्यैः शूद्रैर्भोजनयुक्तैश्चैवैवैश्च मानवैः ।

स्त्र्याभिश्च कुरुशादृतं तद्विधानाभिर्दृष्टुम् ॥

उज्याभिस्तार्था नृपतिः प्रतिपद्यमानि कमान् ।

(१) लोहाभिसारिकं कर्म कारयेन्नावदृष्टम् ॥ इति ।

लोहाभिसारिककर्मविधानं तत्रैवोक्तम् ।

"यामुदकप्रवणे देवा पलाकाभिरुत्कृतम् ।

मण्डपं कारयेद्दिव्यं नवमासकरं परम् ॥

(यो ह्यहमन्तरिमन्त्रः) ॥

आप्तव्या कारयेत्कुण्डं हस्तमात्रं गृहोभनम् ।

मेखलाश्रयसंयुक्तं योग्याष्टवस्त्रद्वयाभ्याम् ॥

राजचिह्नानि सर्वाणि चास्त्राण्यस्त्राणि यानि च ।

आर्त्ताय मण्डपं तानि सर्वाण्यश्वाधिवासयेत् ॥

तलस्तु आश्रयः स्नानः शृङ्गाश्चरभारः शूचिः ।

उत्कारपूर्वकैर्मेखलादिभिर्भूषणैर्वपुः ॥

चास्त्रास्त्रमन्त्रैर्होतव्यं पापघ्नं पुनस्तं पुनम् ।

ज्ञानमर्यादादानकः । आश्रयस्याश्रवाधिकार इति वदन्ति । ने-

न आश्रयेन माषधकादिवाञ्छिः कृष्णाष्टादिवलिवा काय इति स्व-

र्तव्यम् । अष्टमीकृत्य दशविम्बो नवमासोपवासोऽन्तर्देवोपना न-

'एवञ्च' इत्यादि 'शृणु' इत्यन्तेन इमारविम्बा नव प्रतिपदाश्रया-

पर्यन्तं जयापेना राज्ञा लोहाभिसारिककर्म कर्म कारयेन्नावदृ-

उज्याभिस्तार्थाति । प्रतिपद्यामावास्यायुता निविडा ।

"कुहकाष्टोपसंयुक्ता वज्रपश्चात्तपश्चिपिम् ।

राज्यनाशाय मा मोक्षा निन्दिता चाश्वपुत्रमे" ॥

(१) लोहाभिसारोऽश्वपुता राज्ञो नाराजनाविधिः । इत्यमरः ।

हृतशेषं*तुरङ्गाणां राजानमुपहारयेत् ॥
 लोहाभिसारिकं कर्म तेनैव ऋषिभिः स्मृतम् ।
 धृतपत्न्यगनानश्वान् गजांश्च समलंकृतान् ॥
 आमयेल्लगरे नित्यं यन्दिघांषपुरःसरम् ।
 प्रत्यहं नृपतिः स्नात्वा संपूज्य पितृदेवताः ॥
 पूजयेद्राजचिह्नानि फलमाल्यविलंपनैः ।
 तस्याभिमरणाद्वाजो विजयः समुदाहृतः ॥
 पूजामन्त्रान्प्रवक्ष्यामि पुराणोक्तानहं तव ।
 यैः पूजिताः प्रयच्छन्ति कीर्तिमायुर्यशो बलम् ॥”

अथ मन्त्रा विष्णुधर्मोत्तरोक्ताः । छत्रस्य—

“यथा ऽम्बुदश्छादयति शिवायैतां वसुन्धराम् ।
 तथा ऽऽच्छादय राजानं विजयारोग्यवृद्धये ॥”

चामरस्य—

“शशाङ्ककरसंकाशक्षीरहिण्डीरपाण्डुर ।
 प्रोत्सारयाशु दुरितं चामरामरकुर्लभ ॥”
 अश्वानां वृत्त्यर्थं रेवन्तपूजनमहं करिष्ये ।

इति वचनान् ।

*तुरङ्गाणामिति । हृतशेषदानं च श्रेष्ठे गजेऽपि—

‘हृतशेषं प्रदातव्यमपनायनिके गजे ।’

इति वाक्यात् । तत्र प्रथमतः पूजको ब्राह्मणः प्रार्थयेत्—

यथा चन्द्रश्छादयति शिवायैतां वसुन्धराम् ।

तथा ऽऽच्छादय राजानं विजयारोग्यवृद्धये ॥” इति ।

पूजा च पौडशोपचारा पदार्थाऽनुसमयेन काण्डाऽनुसमयेन
 वा सर्वे कार्ये । तत्र छत्रादिमन्त्रैः छत्रादिदेवता आवाह्य गन्धा-
 दिपञ्चापचारागन्तरं फलताम्बूकदक्षिणान्ता, विसर्जनस्थाने च पु-
 ष्पाञ्जलिः कार्ये । ततश्चामरमन्त्रेण चामरानन्यादिक्रमेणेति ।

६४४ सटीकनिर्णयमिश्रुतिनीयपरिच्छेद-

“सुगन्धस्य महाधाराः शोभाहृदयनन्दन ।

शान्तिं कुरु सुरङ्गाणां रेवन्नाथ नमो नमः ॥”

अनेन मन्त्रेण पूजा । अथाष्टमः—

“गन्धस्य कुलजासम्पत्ता मा भूयाः कुलद्वयकः ।

ब्रह्माणः सत्यवाक्येन साधस्य वरणास्य च ॥

प्रभासाद्य हृताशम्य सधयं स्व सुरङ्गमान ।

तेजसा चैव सुगन्धस्य मूर्तिनां लपसा तथा ॥

कुरुष्व ब्रह्माश्रमेण पवनस्य चन्दन च ।

रमरं स्व मा जगत्सं स्वं कीमत्तं च माणि रमर ॥

मां गतिं ब्रह्माहा मन्त्रेणमासुहा पिशुहा तथा ।

भूगहा नृपवाही च क्षत्रियश्च पराहमृत्त्वः ॥

सुगन्धस्य मूर्तिनां लपसाद्यहृताशम्य सुरङ्गमान ।

महादेव मां गतिं शिवं नन्दन पापं नन्दनच ॥

निष्कूलो मां कुरु मन्त्रेणमासुहा पिशुहा तथा ।

रिपुन्धजिन्य मयरे सह आत्रा सुख्या नन्दन ॥” इति ।

अथ ८मः—

“शक्तिकला महावीर्यं दयासमर्पणं चैवाभ्युदय ।

पश्चिराज नमस्कृतं कुरु तथा नारायणश्च ज ॥

कादप्यवधारणब्रह्मलनागारे विष्णुवाहन ।

अथमप्य दुराधरं रणे देवामिन्दुन ॥

महामायाकलमालिकर्षाद्य सखिहिलो मलः ।

(१) सादववर्मापुषाभ्याधानं रक्ष स्वं च रिपुन्दह ॥”

अथ नवाकायाः—

“हृतसुरवराधो कुरु मायुः सोमो महर्षयः ।

मागकिन्नरगन्धर्वगक्षभुनगणसहाः ॥

प्रमथाम्बु सहादिह्यैभूतयो मासुधिः सह ।

(१) सादववर्मापुषाभ्याधनं इति सुम्बापुरीसुद्रतपुस्तक पाठः ।

शक्रः सेनापतिः स्कन्दो वरुणश्चाश्रितास्त्वयि ॥
 प्रदहन्तु रिपून्सर्वान् राजा विजयमृच्छतु ।
 यानि प्रयुक्तान्यग्निभिरायुधानि समन्ततः ॥
 पतन्तूपरि शत्रूणां हतान तव तेजसा ।
 हिरण्यकशिपोयुद्धे युद्धे देवासुरे तथा ॥
 कालनेमिबभे गदगदत्त्रिपुरघातने ।
 शोभितामि तथैवाद्य शोभयास्मांश्च संस्मर ॥
 नीलान्श्वेतानिमान्दृष्ट्वा नश्यन्त्वाशु नृपारयः ।
 कथाधिभिर्विविधैर्घोरैः शस्त्रैश्च युधि निर्जिताः ॥
 पूतना रेवती नाम्ना कालरात्रिश्च या स्मृता ।
 दहत्याशु रिपून्सर्वान्पताके त्वं मयार्चिता ॥”

अथ गजस्य—

“कुसुदैरावर्णो पद्मः पुष्पदन्तोऽथ वामनः ।
 सुप्रतीकोऽश्विनो नील एतेऽष्टौ देवयोनयः ।
 तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च वनान्यष्टौ समाश्रिताः ।
 मन्दोभद्रो मृगश्चैव गजः संकीर्ण एव च ।
 वने वने प्रसृतास्ते *गृधानि सुमहान्ति च ।
 पान्तु त्वां वसवो रुद्रा आदित्याः समरुद्धणाः ।
 भर्तारं रक्ष नागेन्द्र स्वामिवत्प्रतिपालयताम् ॥
 अवाप्नुहि जयं युद्धे गमने स्वस्ति नो ब्रज ।
 श्रीस्ते सोमादृले विष्णोस्तेजः सूर्याज्जवोऽनिलात् ॥
 स्थेयं मेरोर्जयं रुद्रायशो देवात्पुरंदरात् ।
 युद्धे रक्षन्तु नागास्त्वां दिशश्च सह दैवतैः ॥
 अश्विनौ सह गन्धर्वः पान्तु त्वां सर्वतः सदा ॥” इति ।

*गृधानि सुमहान्तिचेति । ‘स्मरयोनि महागज’ इति वा

६४६ सटीकानिर्णयसिन्धुविर्णयपरिच्छेद

अथ स्वहृगमन्त्रः—

“अस्मिन्निशसनः स्वहृगमन्त्राद्याधारां वुराग्वदः ।
 र्वाग्वी विजयधैव भयभारस्तर्ध्वं च ॥
 एतानि नव नामानि मयिमुक्तानि तेष्वग्रा ।
 नक्षत्रं कृत्तिका तं तु मूर्ध्नि देवा महेद्वरः ॥
 र्वाहण्यश्च दारारं तं देवतं च जनार्दनः ।
 पिता पितामहो देवस्त्वं मां पात्य मर्दिता ॥
 नात्यर्वाभुनमेवाद्याहर्वाभुनद्वेष्टः कृत्तिकाद्वरः ।
 भावशुद्धा मर्दिणश्च भानिज्जास्तर्ध्वं च ॥
 इमे मेन भुता द्योष्णी जलश्च माह्वाम्बुरः ।
 र्वाहणधाराय शुद्धाय तर्ध्वं स्वहृगाय न नमः ॥”

अथ हुगकायाः—

“सर्वायुधानां प्रथमं निर्दिष्टाग्निं विनाकिना ।
 शुद्धायुधानां निष्कृष्य कृत्वा मां प्रमद शुभम् ॥
 अग्निहकायाः प्रदत्ताग्निं सर्वदुष्टनिवर्हिणी ।
 तया विस्तारिता चामि देवानां प्रीतिमादिता ॥
 सर्वसम्पदाश्च भुक्तानि सर्वाश्च भानिनिवर्हिणी ।
 तुरिकं रक्ष मां नित्यं प्रार्थितं यच्छ नमोऽस्तु ते ॥”

अथ कहारकपूजा—

‘रक्षाङ्गाणि गजान् रक्ष रक्ष वाजिधनानि च ।
 मम देहं सदा रक्ष कहारक नमोऽस्तु ते ॥’
 कहारको मध्यदेशे ‘कटारो’ इति प्रासङ्गः ।

अथ धनुःपूजा—

“सर्वायुधमहापात्र सर्वदुष्टारिसुदन ।
 चाप मां समरं रक्ष साकं चारुवैरिह ॥
 भूतं कृष्णं रक्षार्थं सहाराय हरेण च ।

अथीमूर्तिगतं देवं धनुरस्त्रं नमाम्यहम् ॥”

अथ कुन्तपूजा—

“प्राप्तं पातय शत्रूंस्त्वमनया नाकमागया ।
गृहाण जीवितं तेषां मम सैन्यं च रक्षताम् ॥”

अथ चर्मपूजा—

“शमप्रदस्त्वं समरं चर्म सैन्ये यशोऽय मे ।
रक्ष मां रक्षणायांऽहं तापनेय नमोऽस्तु ते ॥”

अथ कनकदण्डमन्त्रः—

“प्रोत्सारणाय दुष्टानां साधुसंरक्षणाय च ।
ब्रह्मणा निर्मितश्चासि व्यवहारप्रमिहये ॥
यशो देहि सुखं देहि जयदो भव भूपतेः ।
ताडयस्व रिपून्सर्वान्हेमदण्ड नमोऽस्तु ते ॥”

अथ हृन्दुभिर्मन्त्रः—

“हृन्दुभे त्वं सपत्नानां घोरो हृदयकम्पनः ।
भव भूमिपसैन्यानां तथा विजयवर्धनः ॥
यथा जीमूतघोषेण प्रहृष्यन्ति च बर्हिणः ।
तथास्तु तव शब्देन हर्षोऽस्माकं मुदाबहः ॥
यथा जीमूतशब्देन स्त्रीणां आसौऽभिजायते ।
तथात्र तव शब्देन अस्यन्त्वस्माद्भिधो रणे ॥”

अथ शङ्खमन्त्रः—

“पुण्यस्त्वं शङ्ख पुण्यानां मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
विष्णुना विधृतां नित्यमतःशान्तिप्रदो भव ॥”

अथ सिंहासनमन्त्रः—

“विजयां जयदो जंता रिपुघाती शुभङ्करः ।

पाठः । हृदयवर्धनः हृदयच्छेदनः, हृदयकम्पन इति वा पाठः । वि-
जयवर्धनः विना ! । पुण्यशङ्खानां शङ्खपुण्यानामिति वा पाठः ।

पुःसहा धर्मः शान्तः सर्वार्थप्रतिपादनः ॥
 एते वै मर्त्यानिर्णयमिन्द्रधनुर्विद्याः ॥
 तेन मित्राग्नेनि च देवैर्मन्त्रैश्चर्मायमे ॥
 त्वयि स्थितः शिवः शान्तस्त्वयि शक्तः सुरेश्वरः ॥
 ममत्वं सर्वतोभद्र भद्रं मे भव भुवनेः ॥
 त्रैलोक्यमप्यसर्वं मित्राग्ने नमोऽस्तु ते ॥
 तमेव कर्मविद्वान् मर्त्यान् पृथ्वाण् शान्त्यर्थः ॥
 त्रीहो नमस्तस्मै कर्म कृत्स्नं च मन्त्रपुत्रकम् ॥
 त्रिनयं कृत्वा त्रिधाष्टमां पृथोह् कर्मानमाचरेत् ॥
 कुङ्कुमचन्दनचक्रकचम् समैः चैत्रादिभिश्च ॥
 चर्चित्वा श्रीं देवीं कुम्भैरभ्यर्चयेत्तुम्भः ॥

“महेन्द्रानिर्णय इत्येव तन्मन्त्रादिमाचरेत् ॥

शिवक पादौ मा निचै मदा नै मन्त्रो भव ॥”

इति शिवकामुद्राद्विद्यामन्त्रः कश्चिद्वदति ॥

मन्त्रपुत्रकमर्चनम् ॥

“अथ माधवान् त्रिधाष्टमां कर्माभ्युपगच्छेत् इति ॥

त्रिधाष्टमां नमस्कृत्यः ॥ “अथ च त्रिधाष्टमां मां इत्युक्तम् ॥ त
 प्राष्टमीकृतं विग्रेषत स्वकालादिवापु म हापरादिदानान्, मापपुत्रा
 निर्धायपुत्रा वादिदानान् चर्चित्वाष्टमां च तत्र विग्रेषया विद्वान्
 पुत्रा मान्दवायेव ॥ तत्र पृथोह् त्रिधाष्टमां कर्मानविग्रेषादकमाह त्रि
 त्वं कृत्वा ॥ कर्मान् इत्याः ॥ अथान्ये शास्त्रे

“कस्तूरिकाया द्वौ वागी नमस्तस्मै त्रिनय ॥

कुङ्कुमस्य त्र्यधिकः शशिनः स्वास्तु ममम् ॥

शशी कपूरः ॥

कपूरं चन्दनं दर्पं कुङ्कुमं च समाधत्तम् ॥

सर्वगन्धमिति शोक्तं समस्तसुरवल्लभम् ॥”

कुमुदैः सपद्मपुष्पैः सधूपदीपैः सनैवेद्यैः ।
 मांसैर्वन्युपहारैर्मङ्गलशब्दैः समुच्छलितैः ॥
 विहितच्छत्रैर्धानैः स्यन्दनसितशस्त्रधारिजनलोकैः ।
 तुष्टैः पञ्चम्रादि तु निवेद्यते सर्वमेव भगवत्स्यै ॥
 दुर्गा सा पूजनीया च तद्दिने द्रोणपुष्पकैः ।
 ततः खड्गं नमस्कृत्य शत्रूणां वधसिद्धये ॥
 इच्छेत विजयं राज्यं सुभिक्षं चात्मने नृपः ।
 पुनः पुनः प्रणम्यासी संस्मरन् हृदये शिवाम् ॥
 सर्वं कृत्वोति कौरव्य*अष्टम्यां जागरं निशि ।
 नटनर्तकगीतैश्च कारयेच्च महोत्सवम् ॥
 एवं हृष्टैर्निशां नीत्वा प्रभाते अरुणोदये ।
 घातयेन्महिषान्मेषानग्रतो नतकन्धरान् ॥
 शतमर्धशतं वापि तदर्धं वा यथेच्छया ।
 सुरासवभृतैः कुम्भैस्तर्पयेत्परमेश्वरीम् ॥
 कापालिकैर्म्यस्तद्वयं दासीदासजने तथा ।
 ततोऽपराह्णसमये नवम्यां चै रथे स्थिताम् ॥
 भवानीं भ्रामयेद्वाष्ट्रे स्वयं राजा सशब्दवान् ।

दर्पः=कस्तूरी । *शैलं शैलेयम् । साऽवमान्येति कुत इत्यत्राह—
 *सुरेशान्या इति ।

यतस्तस्याः सुरेशान्या अग्रेऽयं साधको रुद्र इत्यन्वयः । अव-
 मानं तु तमेव नाशयेत् इति भावः । प्रसिद्धश्च श्रीमद्भागवते
 जटधरतत्रालिदानार्थं प्रवृत्तानां शूद्राणामेव नाशो देवीकृतः ।
 सर्वदिवाकृत्यं सायंपूजान्तम् । निशीथकृत्यमाह—*अष्टम्यामिति ।

“पुनः पूजा तथाऽष्टम्यां विशेषेण समाचरेत् ।

जागरं च स्वयं कुर्याद्वालिदानं महानिशि ॥”

इति कालिकापुराणसम्वादात् । पुनः सायंपूजानन्तरं

काश्चिन्नोपोदितो वीरोऽविधुतोऽन्येन स्वहमवान् ॥
 भूतभयम् चान्तिं दद्यान्मन्त्रेणानेन सार्धमथ ॥
 सगन्तः सजगत् आद्यं गन्धर्वप्राक्षरैर्गुणम् ॥
 श्रीमन्नान्वारान्ममूलेन दिग्गदिभ्यु किरेदन्तिम् ॥
 मन्त्रश्च — 'चान्तिं गृह्णन्निवसं देवा आदिन्या वसवस्तथा ।
 मरुतश्चादिवनी रुद्राः सृपर्णाः पञ्चगा यक्षाः ॥
 असुरा यावुधानाश्च पिशाचोरगराक्षसाः ।
 जाकिन्यो यक्षवेलाता योगिन्यः पुतनाः शिवाः ॥
 सुभक्ताः सिद्धगन्धर्वा रे माता विद्याधरा नगाः ।
 दिक्पाला लोकपालाश्च ये च विधाविनायकाः ॥
 जगतां शान्तिकर्तारो ब्रह्माणाश्च महर्षयः ।
 मा विष्णु मा च मे पापं मा मृत्युं परिवन्धिनः ॥
 गौड्या भवन्तु तृणाश्च नृपतेलाः सुखावहाः ॥' इति ।
 इति महाप्रार्थना ।

महाप्रार्थना तु पूर्वमुक्ता याज्ञाः पूर्वोक्तवचनात् । 'न-
 चर्था दुर्गावले आचर्णा' इति द्वाविकीर्तः ।
 'आचर्णा दुर्गावर्धमा दुर्गा चैव हृताशनी ।
 पूर्वविद्धा प्रकल्लया दिवरात्रिचन्द्रैर्दिनम् ॥'
 इति हेमाद्रौ याज्ञार्णोऽथ । अतिरिक्तं च

ॐ आहवयुक्शुक्लपक्षे तु अष्टमीमुक्तसंयुता ।

स्वयमपि वक्ष्यति — अष्टमीमासे भवसंवेत्तवादिना । राष्ट्रध्व विज-
 यार्थं निशीथवलिहकः । सुगमर्वा ब्राह्मणस्य निषिद्ध इति व-
 ह्वामः । ॐ विधुतोऽन्येनेति ।

उपवर्गः पतनभयवारणाय महानवम्यां पुनः वलिदानं होमश्चेति-
 त्वमं कथ्यम्, तत्र पुनः पुनः पुनः ॐ आहवयुगिति । अष्टमीमुक्तस्या-
 १—'नामा विद्याधरा' इति पाठः ।

सा महानवमी प्रोक्ता त्रैलोक्येऽपि सुदुर्लभा ॥' इति ।
मूलमुपलक्षणम् ।

‘दुर्गापूजासु नवमी *मूलाष्टक्षत्रयान्विता ।

महती कीर्तिता तस्यां दुर्गा महिषमर्दिनी ॥’

इति मदनरत्ने लैङ्गात् । अत्र पूजयेदित्यग्रे शेषः ।
यानि तु—‘सा (?)कार्योदयगामिन्याम्’ इत्यादि प्रागु-
क्तानि तानि नवमीभिन्नतिथिपराणि । नवम्यां विशेषो-
क्तैः । वेधश्च मुहूर्तत्रयेणैव ज्ञेयः । यद्यपि हेमाद्रिमते
मुहूर्तद्वयात्माऽपि वेधोऽस्ति, तथापि सूर्योदय एव सः ।
सायं तु त्रिमुहूर्त एव । तदुक्तं दीपिकायाम्—‘त्रिमुहूर्त-
गा तु सकला सायम्’ इति । माधवोऽपि—

‘सायं तृत्तरगा तद्वन्न्यूनया न तु विध्यते ।’ इति ।

तेन त्रिमुहूर्तयोगे पूर्वा नवमी, पूर्वोक्तवचनात्

‘न कुर्यान्नवमी तात दशम्यां तु कदाचन ।’

इति स्कान्दे परानिषेधाच्च । त्रिमुहूर्तयोगाभावे तु
निषिद्धाऽपि परैव कार्येति *निष्कर्षः ।

संयुता नवमीत्यर्थः । *मूलादीति । आदिना पूर्वाषाढापरिग्रहः ।

“पूर्वयाऽषाढया वाऽपि ऋक्षद्वययुताऽथ वा” ।

इति वचनात् ।

“मूलाभावे तु कर्तव्या अष्टमी नोपसंयुता ।

विश्वयुक्ताऽपि कर्तव्या अष्टमी नवमीयुता ॥”

इत्युत्तराषाढावाक्यं त्वनर्थकम् ।

“मूलेन पूजयेद्देवीं तथा सलिलदैवते ।

वैश्वदेवे तु नक्षत्रे पूजिता दुःखदा भवेत् ॥”

इति वचनात् । *निष्कर्ष इति । पूर्वविद्धार्यां नवम्यां

१—एतदग्रे—‘तथापुत्तरगामिन्याम्’ इत्यधिकः कश्चित्पाठः ।

अथ नृ -

'नवम्यां च तपं होमं समाप्य अवगेषि वा ।
इति संज्ञाज्ञानम् ।

'तपं च आगमश्च नवम्यां विधिवद्विधिः ।
इति देवीपुराणाश्च नवम्यां होमधन्यादि विहितं,
तथ -

'भाद्रपदपुष्यशुक्लनवमी गृह्ये वा कृत्वा यदि ।
इति विधिः सकृन्वा ज्ञेया यजुर्मात्रेण ज्ञेयार्थिनः ॥'
इति श्रीरघुनाथम् ।

'शुभोदये परं शिवा पुनो म्यादपरा यदि ।
यदिदामं सकृन्वा नक्ष देवा इनायहम् ॥
यादिदामं कृत्वा यजुर्मात्रेण नवेन्नृप ॥'
इति मदनरत्ने देवीपुराणाश्च नवम्यादा परा कायो ।
उपवासमादौ तु पूर्वोक्त मदनरत्ने ज्ञेयम् । यथापमानपदेः

पुनर्होमादि कृत्वा नवम्यां यजुर्मात्रेण कायम् ।

'यजुर्मात्रेण नवम्यां विधिवद्विधिः ।
इति कार्तिकापुराणाश्च । यदा तु नवमी यजुर्मात्रेण भुक्त्वा
द्वितीयादिनं कियतां कियते तदा नवमीयजुर्मात्रेण पुनर्होमः पुनर्होमः
पुनर्होमः महाशक्तिदानमात्रं द्वितीयादिनं कायोमन्वाह - अथवि-
द्वितीयादिना । आद्यं समाप्येयुष्या द्वितीये जलभागदानं कल्प-
नम् । अथ मन्त्रः ।

अथ नवम्यादाविधिः । यथापवादिवत् विध्यं होमधन्यादि पूर्व-
पुनर्होमः, तथापि यजुर्मात्रेण नवम्यामादिदेव्ययं पुनर्होमः पुन-
र्होमः ।

'अष्टम्यापुदिने स्वर्गे दिवान्ते नवमी भवेत् ।

ममाने यजुर्मात्रेण तु कियन्मात्राणि कल्पते ॥

एवम् । *यत्तु—

‘अष्टम्यां बलिदानेन पुष्टनाशो भवेद् ध्रुवम् ।’
इति कालिकापुराणं, तत्संधिपूजापरम् ।

‘अष्टमीनवर्मासन्धौ *तृतीया खलु कथ्यते ।’
इति तत्रैव तदुक्तं । कामरूपनियन्धे—

*‘अष्टम्याः शेषदण्डश्च नवम्याः पूर्वं एव च ।
तत्र या क्रियते पूजा विज्ञेया सा महाफला ॥’
अष्टमीमात्रे *भवत्येव ।

‘आश्विने पूजयित्वा तु अर्धरात्रेऽष्टमीषु च ।
घातयन्ति *पशून्भक्त्या ते भवन्ति महाबलाः ॥’
तथा—

‘कन्यासंस्थे रवाधीपे शुक्लाष्टम्यां प्रपूजयेत् ।
सोपवासो निशार्धं तु महाविभवविस्तरैः ॥’
तथा—

‘पशुघातश्च कर्तव्यो गवयाजवधस्तथा ।’

नवम्यां तत्र सम्पूज्या दुर्गा दुर्गातिनाशिनी ।”
(इति) प्रातर्नवम्यां बल्यर्थपूजाविधानात् परेषुर्नवमी, वृध्यभावे
तु पूर्वपुर्नवमीपक्ष्य एव बल्यादि कार्यम् ।

“दशम्यां बलिदानन्तु दीयते यत्र मानवैः ।
तद्राष्ट्रं नाशमायाति मारकोपद्रवैः समम् ॥”

इति शुद्धदशम्यां नवमीप्रयुक्तबलिदानकरणे दोषोक्तेः । *य-
त्तिवति । अष्टमीप्रयुक्तबलिदानस्य तत्रैव कर्तव्यत्वात्कथमेतत् ?
*तृतीयायेति । मायंपूजा प्रथमा निशीथपूजा द्वितीया सन्धिपूजा
तृतीयत्यर्थः । सन्धिपूजाविधिमाह—*अष्टम्या इति ।
*भवत्येवेति । बलिदानमिम्यादि । *पशूनिति । बहुकु-
लाचारविवायं काम्यं वा । राजा तु महानवम्यामुपवास-

न्ति । *समुच्चयस्तु युक्तः । रुद्रयामले तु विकल्प उक्तः,
तत्तु निर्मूलम् । दुर्गाभक्तितराङ्गिण्यादिगौडग्रन्थेष्वपि
नवम्यां होम उक्तः ।

*होमे च विशेष उक्तो डामरतन्त्रे—

‘पापसं सर्पिषा युक्तं तिलैः शुक्लैर्विमिश्रितम् ।

होमयेद्विधिवद्भक्ष्या दशांशेन नृपोत्तम ॥

*रुद्राध्याये यथा होमं मन्त्रेणैकेन साधयेत् ।

तथा*स्तोत्रजपे होमं श्लोकेनैकेन साधयेत् ॥

*शुद्धाधिकेति । नन्दापूर्णाभिद्रात्रयेति शेषः । *समुच्चय-
स्त्विति । वस्तुतस्तु यद्यपि

‘जपहोमसमायुक्तः कन्यकां भोजयेन्मुदा ।’

इति वचनात् प्रत्यहं होमः प्रतीयते तथापि अष्टम्यामेव
नवम्यामेव वा कार्यः । ‘तत्राष्टम्यां भद्रकालि’ इत्युपक्रम्य ‘होमैर्ब्रा-
ह्मणतर्पणैः’ इति ब्राह्मे अष्टमीकृत्यमध्ये पाठात् नवमीकृत्यमध्ये—
‘नवम्यां बलिदानं च’ इति कालिकापुराणाच्च । अथ वा—

‘पूर्वाषाढायुताऽष्टम्यां पूजाहोमाद्युपोषणम्’ ।

इत्यष्टम्याम्

‘नवम्यां बलिदानं च कर्तव्यं वै यथाविधि ।

जपं होमं च विधिवत्’ इति नवम्यां च विधानात्तथा शिष्टाचा-
राद्याष्टम्यामारभ्य नवम्यां समापनीयः । होमद्रव्यं च तिलाज्यादि ।

‘पूजयेत्तिलहोमैश्च दधिक्षीरघृतादिभिः ।’

इति देवीपुराणात् । होमश्च गुरूपदिष्टमन्त्रेण सप्तशतीम-
न्त्रेण जयन्तीमन्त्रेण इति मन्त्रत्रयम् । तत्राद्यमभिप्रेत्याह—*होमे
चेति । कान्यायनीतन्त्रोक्तमार्गेणायं होम इति सान्त्रिकाः ।
द्वितीयमभिप्रेत्याह—*रुद्राध्याये इति । रुद्राध्याये मन्त्रविभा-
गां बीधायनायुक्तः, अत्र तु कान्यायनीतन्त्रोक्तः । *स्तोत्रज-

*रहस्ये तु—

‘प्रतिश्लोकं च जुहुयात्पायसं तिलसर्पिषा ।’
इत्युक्तम् । *दुर्गाभक्तितराङ्गिण्यां तु *तिलैर्जयन्ती-
मन्त्रेण च होम उक्तः ।

‘पुरश्चरणकार्ये तु चित्त्वपत्रयुतैस्तिलैः ।’
इति कालिकापुराणाद्विल्वपत्रैश्चेति स्मार्ताः, तत्र ।
अन्यत्र मानाभावात् ॥

अथ बलिदानम् । तत्राश्वमेवच्छागमहिषस्वर्मासा-
नामुत्तरांत्तरप्राशस्त्यं फलविशेषश्चान्यतोऽवसेय इति
दिक् । बलिप्रकारस्तु देव्यापुराणे—

‘कन्यासंस्थे रथौ शक्तः शुक्लाष्टम्यां प्रपूज्य तु ।
द्रोणपुष्पैश्च चित्त्वाम्रजातीपुष्पागचस्पकैः ॥

नमः प्रकृत्यै भद्रायै नियताः प्रगताः स्मृताम् ॥’
*रहस्ये त्विति । तिलसर्पिर्मात्रोपादानं वचनान्तरोक्त-
दध्वादेरुपलक्षणं तदानवश्यकत्वार्थं वा । तृतीयपाद- *दुर्गाभक्ती-
ति । *तिलैरिति । तिलाज्यादिभिरित्यर्थः ।

‘पूजयेत्तिलहोमैश्च दधिक्षीरघृतादिभिः ।’
इति देव्यापुराणात् । मन्त्रश्च जयन्तीत्यादिः ।
‘अनेनैव तु मन्त्रेण जपहोमादि कारयेत् ।’
इति देव्यापुराणात् । होमद्रव्यप्रमाणन्तु सिद्धान्तशेखरे—

‘होमद्रव्यप्रमाणानि ब्रह्मन्तेऽथ यथाक्रमम् ।
कर्षप्रमाणमाज्यं स्यान्मधुक्षीरं च तत्सप्तम् ॥
तण्डुलानां शुक्तिमात्रं पायसं प्रगृहेः सप्तम् ।
कर्षमात्राणि भक्ष्याणि लाजा मुष्टिमिता मताः ॥
अन्नं ग्रामममं प्राक्षां शाकं प्रासार्धमात्रकम् ।
मृत्नानान्तु त्रिभागः स्यात्कन्दानामष्टमोऽंशकः ॥

इक्षुः पर्वपवाण स्यादक्षुः लोहवर्णं स्यात् ।

मांशमवासाः सांघवाः श्रीहीनाः पञ्चमीसमाः ॥

निष्कमकङ्कणादीनां मर्गमुद्राः पञ्चमः ।

पञ्चपुष्पकल्याणानां सप्तमीनां तु त्रिंशत्तमः ॥

अ-दृष्ट्याम्बुदकम्भीरुः कुमागुरुकर्ममाः ।

हरिमन्थमवासाः घांकाः मृग्युः खड्गवर्णः ॥

आहर्तृनामिन्द्रमानं कापलं च दन्तादिभः ॥ इति ।

हरिमन्थः पञ्चकः । मृग्युः मुद्राः पञ्चमः पञ्चमः । गार्कड-
 "कपूरपुष्पकल्याणं कपूरपुष्पं चन्दनं स्यात् ।

कङ्काः च मर्गदीपः पञ्चमिन्द्रकर्ममाः ॥ इति ।

पदार्थादर्थः

"धुनस्य कापिका इव" इति स्यात् मृग्युः स्यात् ।

सुकिमात्रादुत्पत्तिः । पञ्चमः पञ्चमः स्यात् ॥

स्वर्णवर्णस्तु मृग्युः कल्याणं स्वर्णमात्रम् ।

आममात्रस्तु होलस्या इत्येवा च तदुत्पत्तिः ॥

असन्नास्तु यथाः घांकाः मवासाः श्रीहयः कल्याः ।

तदुत्पत्तिः तु मृग्युः न तु स्वर्णवर्णवर्णः ॥

मर्वपवाणमाहृत्या पञ्चाक्षुः खड्गवर्णः ।

कर्ममात्राणि पञ्चमाणि स्वाद्यानी स्वर्णवर्णकम् ॥

अन्तश्चन्दनकाश्मीरकम्भीरुः पञ्चकर्ममात्रम् ।

कल्याणमवासानामानं मृग्युः खड्गवर्णवर्णम् ॥

द्रव्यं इतिः कल्याणं पाणिना कर्तुं इतिः ।

कल्याणं द्रव्यं घांकाः कर्तुना पञ्चमात्रकः ।

श्रीहयः पञ्चमात्रमवासानामानं मृग्युः ।

स्वर्णवर्णं होलस्या इत्येवा च तदुत्पत्तिः ।

होमे मुद्रावर्णं घांकाः मृग्युः इत्येवा च सुकरी ।

मुद्रादीनस्तु पञ्चमात्रमवासानामानं मृग्युः ॥

सुकरी सर्वाङ्गुलयो हंसी मुक्तकनिष्ठिका ।
 मृगी कनिष्ठतर्जन्यौ मुद्रात्रयमुदाहृतम् ॥
 आभेचारिकहोमे च सुकरी कथ्यते बुधैः ।
 यज्ञे शान्तिककल्याणे मृगी हंसी प्रकीर्तिते ॥
 स्यात् त्रिमुद्रा मृगी मुद्रा होमे सर्वफलप्रदा ।” इति ।

धारदायाम्—

“अथात्र होमद्रव्याणां प्रमाणमभिधीयते ।
 कर्ममात्रं घृतं होमे शुक्तिमात्रं पयः स्मृतम् ॥
 उक्तानि पञ्चगव्यानि तत्प्रमाणानि मनीषिभिः ।
 तत्प्रमाणं मधु दुग्धाक्षपक्षमात्रमुदाहृतम् ।
 दधि प्रसूतिमात्रं स्यात् लाजाः स्युर्मृष्टिसम्पिताः ।
 पृथुकास्तत्प्रमाणाः स्युः सक्तवोऽपि तथोदिताः ।
 गुडं प्लार्धमानं स्याच्छर्कराऽपि तथा स्मृता ।
 ग्रामार्धं चारुमानं स्यादिक्षुः पर्वान्विधः स्मृतः ॥
 एकैकं पत्रपुष्पादि तथा ध्रुवादि कल्पयेत् ।
 कदलीफलनारङ्गफलान्येकैकशो विदुः ।
 मातुलुङ्गं चतुःखण्डं पनसं दशधा स्मृतम् ॥
 अष्टधा नारिकेलानि खण्डितानि विदुर्ध्रुवाः ।
 त्रिधा कृतं फलं वैल्वं कपित्थं खण्डितं द्विधा ।
 उर्वारुकफलं होमे चोदितं खण्डितं त्रिधा ॥
 फलान्यन्यान्यखण्डानि समिधः स्युर्दशाङ्गुलाः ।
 दर्वात्रयं समुद्दिष्टं गुडुची चतुरङ्गुला ॥
 व्रीहयो मुष्टिमात्राः स्युर्मृदमापयवा अपि ।
 तण्डुलास्तु तदर्धशाः कोदन्ता मुष्टिसम्पिताः ।
 गोधूमा रक्तकलसा विहिता मुष्टिमानतः ॥
 मिलाश्चलुकमात्राः स्युर्मर्षपास्तत्प्रमाणतः ।
 शुक्तिप्रमाणं लवणं मनीषान्येकविंशतिः ।

६६० मटीकनिर्णयसिन्धुर्निर्णयपरिक्रमे

०७ अङ्गं लक्षणोपपन्नं गन्धपुष्पसमन्वितम् ।

विधिवत्काले कालानि जप्त्वा स्वहृगेन ध्यायेत् ॥

(ॐ कालं कालि यज्ञेश्वरि मोहदण्डायै नमः' इति मन्त्रः ।)

तदुत्पत्तिरं मांसं गृहीत्वा पुननादिषु ।

(आदिशब्दाच्चर्कविहारीपापराक्षस्यः ।)

नैर्कलेभ्यः प्रदालद्वयं महाकौशिकमन्त्रितम् ॥

मन्त्रस्तु यद्वयम् । तथा ।

० लक्ष्म्याद्यन्ता नृपः स्थायात्कृत्वा शत्रुं तु वैष्टिकम् ।

स्वहृगेन ध्यायेत्तथा तु दद्यात्कन्दविशालयोः ॥

अशक्तौ ० ब्राह्मणेन च कृत्वा गृहादिभिर्बलिदानं कारयेत् । तदुक्तं कालिकापुराणे

पुं वदमानं क्याद्रामरं तन्मयं स्मृतम् ॥

(पुरुष युगलः ।)

अदनामककपूरकपुत्रीकुङ्कुमानि च ।

निन्निर्णीषात्तमानान् तन्मृदुमान् दीपकैः ॥

बैडवानं त्र्यम्बकं व्यासेन्नामद्वयम् दीपकः ।

अथानमोऽर्चयामासु निवर्त्य शेषवस्तुषु ॥ इति ।

“इत्यमोऽर्चयामासु बहिर्मेध्यमः सूर्यकान्तजः ।

उत्तमः धात्रिषामाराम्यप्ययः स्वपुद्गात् द्विजः ॥”

इति च प्रयोगरत्ने ।

०७ अङ्गं महिषमर्जं मेघं वा । ० लक्ष्म्याद्यन्ता नृप इति । अत्र पशुबलिदानानन्तरं तदुक्तं भवति खेपयित्वा अशक्तौ निवर्त्तकं वा कुम्भा इनामं कारयेन्नेकं । अन्ये तु शत्रुर्ध्वज इति भावनया स्नानमिच्छन्ति । ० ब्राह्मणेन चेति । यद्यपि अश्वीषोर्माषपशु-
हिभावश्च पशुबलिदानं चर्च्य तथापि अत्र भविष्यादिविषयश्च ।

‘कृष्माण्डमिक्षुदण्डं च*मांसं सारगमेव च ।
एते बालसमाः प्राक्तास्तृप्तौ छागसमाः सदा ॥’

रुद्रयामलेऽपि —

‘छागाभावे तु कृष्माण्डं श्रीफलं वा मनोहरम् ।
वस्त्रसंबन्धितं कृत्वा छेदयेच्छुरिकादिना ॥’

तथा—

‘ब्राह्मणेन सदा देयं कृष्माण्डं बलिकर्मणि ।
श्रीफलं वा सुराधीश छेदं नैव तु कारयेत् ॥’
(छेदे विकल्पः ।)

*माषाघ्नेन बलिर्देयो ब्राह्मणेन विजानता ॥’

कालिकापुराणे—

ब्राह्मणस्य तु—

‘सात्त्विकी जपहोमाद्यैर्नैवेद्यैश्च निरामिषैः ।’

इति वचनात् सात्त्विक्यामेव तत्पूजायामधिकारात् श्रीमद्भग-
वद्गीतादिषु ब्राह्मणस्य सात्त्विक्यामेवाधिकारात् । एवं सुरया
स्वगात्ररुधिरेण च पूजाऽपि न ब्राह्मणस्य ।

‘मद्यं दत्त्वा ब्राह्मणस्तु ब्राह्मण्यादेव हीयते ।

स्वगात्ररुधिरं दत्त्वा ब्रह्महत्यामवाप्नुयात् ॥’

इति कालिकापुराणे एव तन्निषेधात् । मयूखे तु—

पशुबली राजैव देयः “विजयार्थं नृपोत्तम ” इति वचनादि-
न्युक्तम् । *मांसं सारगमेव चेति । ‘मद्यमांसवेदेव च’ इति
पाठः । तत्र सारद्यं मद्यम् । मद्यं मांसं च ब्राह्मणस्य वर्ज्यम् ।

‘राजसी बलिदानार्थेनैवेद्यैः सामिषैस्तथा ।’

इति मांसबलिदानादे राजसत्त्वोक्तेर्मद्यनिषेधाच्च । *मा-
षाघ्नेनति ।

‘मिस्सा स्त्री भक्तपन्थोऽन्नमोदनोऽस्त्री स दीदिविः ।’

६६२ मटीकनिर्णयसिन्धुविराजपरिकुछेदे-

० उलगांभमुखो भुम्बा बलि पुवेमुखं तथा ॥

निरीक्ष्य साधकः पञ्चादिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

‘पशुम्यं बलिहारेण मम भाग्यादुपरिधतः ।

प्रणमामि तवः सर्वरूपिणं बलिहारेणम् ॥

अणिष्टाकारानिदानेन दानुरापादिनाशनम् ।

आमुण्डाबालरूपाय बले नमः नमोऽस्तु त ॥

० यज्ञार्थं बलयः मृष्टाः स्वयमेव स्वयंभुवा ।

अलम्बां पालयामास तस्मान्नाजं पथोऽपथः ॥

ऐन्द्रीर्भाद्रपदं मन्त्रेण तं बलिं मन्त्ररूपिणम् ।

विन्त्यविम्बा न्यमेश्वर्यं भुक्तिं तस्य त्रुभैरव ॥

रमना त्वं अणिष्टकायाः सुरलोकपसाधकः ।

ऐन्द्रीऐन्द्रीत्वद्विभक्तमन्त्रेण पयाश्वा त्वद्वयं च पूजयेत् ॥

पूजायिष्या तवः त्वद्वयं ॐ ह्रीं क्रीडति मन्त्रकैः ।

गृहीत्वा विमलं त्वद्वयं छेदयेद्वायुमूलधम ॥

० ऐन्द्रीऐन्द्रीक्रीडति क्रीडति क्रीडति क्रीडति क्रीडति ।

इति कोषान्पापघनेन-पथः । कुन्पापघनकोषप्रथमम् ।

‘पाप कुन्पापमासायदेवो । इधु बलिनाम् ।’

इति कालिकापुराणम् । बलिदानप्रकारमाह- ० उलरेति

० यज्ञार्थं पशव इति । ० पालयामि पालयामि कविदपं
पाठः । ० भैरवेति ।

‘अविषिष्य बलिं पञ्चाङ्करवायं तु पूजयेत् ।’

इति बौद्धम् । ओं क्री क्रीडति वा पाठः । छेदनमन्त्रमाह-

० ऐमित्यादि आप्यापनामिद्वयम् । क्विरे च स्थाने पापम् ।

‘स्थाने निषोजवेदकं शिरसश्च मदीयकम् ।’

इति वचनात् । राजा त्वद्वयीडाशान्तये नवम्बा रं वन्तपूजा

कुर्यात् । रेवन्तश्च वदवाक्यायां आवायां सुपादुस्वकोऽववन्तापि-

बलिदाने तु दुर्गायाः सर्वत्रायं विधि स्मृतः ॥

मत्स्यसुक्ते—

*नवम्यां *पुर्ववत्पूजा कर्तव्या भूतिमिच्छता ।

दक्षिणां वस्त्रयुग्मं च आचार्याय निवेदयेत् ॥

अथात्र प्रसङ्गाच्छतचण्डीविधानमुच्यते । रुद्रयामले—

‘शतचण्डीविधानं च प्रोच्यमानं शृणुष्व तत् ।

सर्वोपद्रवनाशार्थं शतचण्डीं समारभेत् ॥

पतिः । पूजामन्त्रः शालिहोत्रे—

“नमो देवाधिदेवाय तुरङ्गबलधारिणे ।

सूर्यपुत्राय देवाय तुरङ्गसहिताय च ॥

तुरङ्गपरिपद्यस्य नृगजोपरि धावति ।

साऽऽवमन्वाधिपं त्वद्य स तूर्णं त्वां व्रजाम्यहम् ॥

मन्त्रेणानेन रेवन्तं पाशार्थैरर्चयत्सुभीः ॥” इति ।

ततः —

‘सूर्यपुत्र महाबाहो च्छायाहृदयनन्दन ।

शान्तिं कुरु तुरङ्गाणां रेवन्ताय नमो नमः ॥”

इति मन्त्रेण प्रार्थयेत् । एवं नवम्यां होमादि कृत्वाऽनन्तरं स्तु-

(क)त्यमाह—*नवम्यामिति । *पुर्ववत्पूजेति । कुमारीपूजा

इत्यर्थः । अत्र ब्राह्मणपूर्वकं ब्राह्मणभोजनादि द्रष्टव्यम् ।

“अभोजयित्वा विप्राग्न्यानसम्पूज्य च तानपि ।

अदस्वा दक्षिणां तेभ्यो भूयसीं चापि पापकृत् ॥

यो मां पूजयते हृष्टः स मां द्वेष्टि नराधमः ॥”

इति वचनात्

‘गजाश्वशय्यावस्त्रादि दद्याद्धर्मादि वा पुनः ।’

इति वचनात् ‘व्रतान्ते विप्रभोजनम्’ इति वचनात्

‘तदन्ते भोजयोद्विमानन्दानं दद्याच्च शक्तितः ।’

ॐ यो हठास्तमसंयुक्तं मण्डपं पादयोः प्रवल्गुम् ।
 वसुकाणामुत्तां वदीं मध्ये कुर्याद्विभागतः ॥
 पक्वैश्चानिनां रम्यामुत्तुङ्गाय हस्तसंयताम् ।
 पञ्चवर्णैर्जोभिश्च कुर्यान्मण्डपकं श्रेष्ठम् ॥
 पञ्चवर्णोत्तमानं च किङ्किणीजालमण्डपम् ।
 आचार्येण समं विप्रान्तरमेवैतां सूत्रानि ॥
 ईशान्यां स्थापयत्कुम्भं पूर्वोक्तांवाधनां चरेत् ।
 वारुण्यां च प्रकृतेः कुर्यात् स्तम्भमन्तश्चितम् ॥
 मूर्तिं देव्याः प्रकुर्वीत सूत्रणीम्य पट्टेन च ।
 तदर्धेन तदर्धेन तदर्धेन महासते ॥
 ॐ आष्टादशभुजां दद्यात् कुर्यादाष्टवराधयि ।

इत्यादिमन्त्रेणाद्वयमो जनदानादेरावश्यकत्वाच्च तत्र भाषा-
 याम् दक्षिणादि दद्यादित्यर्थः ।

ॐ यो हठांति । सर्वप्रत्ययैरेव पादमहादोनेषु कर्तुं तथा-
 "वार्यः कुम्भमदागपुननाविधौ स्वान्यपहोको विधौ
 वेदास्त्रादिममस्तकुम्भमदिव देवर्षी-प्राविधौ ।
 आरामात्मवत्सहायार्वाधेषु भोक्तव्यं चन्द्रादयः"
 इत्यभिपूज्यगिदान्तां कुण्डमण्डपो स्थापयकः । तत्र च—
 "पूर्वमेव विमलकट्याः स्वस्वकुण्डेऽग्रेषु बुधैः ।
 तथा त्रिवेदकुदायन्ते समारोप्य साधिसु च ।
 मुद्रायां मेघेन कार्यामिति बाहोर्वनिर्णयः ॥ इति च ।

ॐ आष्टादशभुजा यथा—

'आपुषान्यत्र वक्ष्यन्ते दक्षिणाधः करकमात् ।
 अक्षमाळा च कमले बाणोऽसिः कुलिशो गदा ॥
 चक्रं त्रिशूलं परशुः शङ्खो घण्टा च पाशकः ।
 शक्तिर्दण्डधर्मश्चार्धं पानपात्रं कवचद्वयम् ॥

पटकुलगुगच्छन्नां देवीं मध्ये निधापयेत् ॥
 देवीं संपूज्य विधिवज्जपं कुर्युर्दश द्विजाः ।
 शतमादौ शतं चान्ते जपेन्मन्त्रं नवार्णवम् ॥
 चण्डीं सप्तशतीं मध्ये संपुटोऽयमुदाहृतः ।
 एकं छे श्रीणि चत्वारि जपेद्दिनचतुष्टयम् ॥
 रूपाणि कमशस्तद्वत्पूजनादिकमाचरेत् ।
 पञ्चमे दिवसे प्रातर्होमं कुर्याद्विधानतः ॥
 गुह्यं पायसं दूर्वा तिलान्शुक्रान्यवानपि ।
 चण्डीपाठस्य होमं तु *प्रतिश्लोकं दशांशतः ॥
 होमं कुर्याद्गर्हादिभ्यः समिदाज्यचरुन्क्रमात् ।
 हुत्वा पूर्णाहुतिं दद्याद्विप्रभ्यो *दक्षिणां क्रमात् ॥
 कपिलां गां नीलमणिं श्वेताश्वं छत्रचामरे ।
 अभिषेकं ततः कुर्युर्गजमानस्य ऋत्विजः ॥
 अलङ्कृतभुजाभिभिरायुधैः कपलासनाम् ।
 सर्वदेवमयीमीशां महालक्ष्मीपिमां नृप ॥
 पूजयेत्सर्वलोकानां स देवानां प्रभुर्भवेत् ॥” इति ।

*अष्टभुजा यथा—

“दर्शं चाष्टभुजा बाणमूसले शूलचक्रभृत् ।
 शङ्खं घण्टां लाङ्गलं च कार्मुकं वसुधाधिप ॥
 एषा सम्पूजिता भक्त्या सर्वज्ञत्वं प्रयच्छति ॥” इति ।

अथ—

“खड्गबाणगदाशूलशङ्खचक्रभुशुण्डिभृत् ।
 पाशं कार्मुकं शीर्षं निश्चोतद्गुधिरं दधत् ॥”

इति दशभुजा च नोक्ता । स्फुरद्दशनदंष्ट्राया भीमरूपत्वा-
 युक्त्वा तस्या अत्युग्रत्वात् । *प्रतिश्लोकमिति । श्लोको मन्त्र-
 स्वादिभागो नागोनीषद्वाक्यः । *दक्षिणामिति ।

एवमुक्तेऽमरेणान सर्वमिदं प्रज्ञायते ॥

अथ महामाधपदा । सा च लघ्वैवात्मना—

‘महामाधपदी विभिन्नानुगु विख्याता महामते ।

राजमन्त्रो महामाधे जनधार महामते ॥

राजमाधेऽहमारे च परममन्त्रे लघा ।

इत्यादिचविभे नु मे क्षमरोमादिजे भवे ॥

महामाधपिकापादे कुर्यात् कारयलभा ।

जायकाभ्यु दानं प्रोक्ता विद्याऽहमश्च मण्डपः ॥

मोक्षमाः महाम विधेऽहं गोदानं दक्षिणां दिशेत् ।

गुरवे विष्णुं देवं दाय्यादानं लघ्वे च ॥

समाधानं च भूदानं स्वताश्च च मनोहरम् ।

पञ्चानिष्कमित्ता मुनिः कलदया वार्धमानतः ।

अष्टादशभुजा देवा सर्वोपधाविभूषिता ॥

अवारिताश्च दानदय महाम प्रत्यहं प्रभा ।

दानं वा नियताहारः पयःपानेन वलयेत् ॥

एवं पञ्चाष्टिकापादे महामे नु समाचरेत् ।

तस्य स्थापकायामादिहन् नात्र कार्या विचारणा ॥

इति, एतद्वयं पद्यापि महानिबन्धेषु नास्ति तथापि प्रचरद्वयस्यानुक्तमित्यदिक् ।

वाराहीलम्बे—

‘संकटे समनुग्रहे नृक्षिकिभ्यामपि लघा ।

“दद्याद्गोमिधुनाम्वहो भावावाप मुवाकतः ।

चतुर्विंशतिसेतयाकैर्देवगद्याणकैः सह ॥

एकैका दश विधेऽवा दद्याद्गोमिधुनं समाधु ।

निष्कप्रपसमायुक्ता वस्त्रावङ्गारभूषिताम् ॥”

इति अमिपुक्ताः । अतश्चण्डीमहामण्डोपयोगोऽप्यत्र दृष्टव्यः ।

जातिभ्रंशं कुलाच्छेदेऽप्यायुषो नाश आगते ॥
 वैरिवृद्धौ व्याभिवृद्धौ धननाशे तथा क्षये ।
 तथैव त्रिविधोन्मत्ते तथा चैवोपपातके ॥
 कुर्यान्नाशकछतावृत्तं ततः संपद्यते शुभम् ।
 श्रेयोवृद्धिः क्षतावृत्ताद्राज्यवृद्धिस्तथापरा ॥
 मनसा चिन्तितं देवि सिद्धोदष्टोत्तराच्छतात् ।
 महस्मावर्तनाद्भस्मीरावृणोति स्वयं स्थिरा ॥
 भुक्त्वा मनोरथान्कामाक्षरो मोक्षमवाप्नुयात् ।
 चण्ड्याः क्षतावृत्तिपाठात्मर्षाः सिद्ध्यन्ति सिद्धयः ॥'
 इति क्षतचण्ड्यामहस्त्रचण्ड्याविधिः ॥

अथ नवरात्रपारणानिर्णयः । *सा च दशम्यां कार्या ।
 *‘आश्विने मास शुक्ले तु कर्तव्यं नवरात्रकम् ।
 प्रतिपदादिक्रमेणैव यावच्च नवमी भवेत् ॥
 त्रिरात्रं चापि कर्तव्यं मसम्यादि यथाक्रमम् ॥’
 इति हेमाद्रौ धीम्यवचनात् ।

*‘नवमीतिधियन्तं वृज्या पूजाजपादिकम् ।’
 इति प्रागुक्तवचनैर्नवमीपर्यन्तं प्रधानभूतपूजाशुक्ते-
 रूपयामाद्ब्राह्मत्वेन तत्पर्यन्तत्वादादिशब्देनोपवासो-
 क्तः*पूर्वोक्तात्रिरात्रव्रते नवम्या अप्युपोष्यत्वाच्च ।

*सा चेति । विसर्जनं दशम्यां संपूज्य प्रेषणं कुर्यात् ।
 ‘दशम्यां शारदोत्सवैः’ इत्युक्तमविद्ययात् पारणस्य नियमत्याग-
 रूपस्य विसर्जनात्तरकालत्वात्तदपि विसर्जनोत्तरं दशम्यामेव
 कार्यमित्यर्थः । तत्र नियमं नवमीपर्यन्तं दर्शयति—*आश्विने
 इति । यावच्छब्दो न पर्यादार्थः किन्त्वभिविध्यर्थः । अत एवाह—
 *नवमीति । परिशब्दोऽनर्थकः, नवमीतिधियन्तमित्यर्थः । नन्वङ्ग-
 भूत उपवासो नवम्यां न कार्य इत्यत्राह—*पूर्वोक्तेति । त्रिरा-

ॐ नमः शिवाय । विष्णुविना-
यादौ लघा प्रसक्तः । ॐ नमः शिवाय ।

‘मम’ एव विदुषाणां विदुषां च कदापि न विदुषाणां ममः ।

[illegible]

पुनर्जागरण आन्दोलन का नाम आदि आदि

इति ह्यसौ श्री श्रीवद्व्यासः ॥ नवरात्रसमाख्यायां नव-
म्या अपूर्वाष्टमाष्टकायां ॥ ननु ॥ नाभिहारीः श्रीवद्व्यास-
स्य भवन्तीति कथं समाख्या ॥ तेन कथं वदामि नवरा-
त्रादौ कथं ॥ अत्र एवोक्तं इतिपुराणे ॥

‘सत्यमेव जयते’

इति चक्षुः । विविधहोमैर्वा । नृणां तपोनाम्बुधौ च । वास-
वरीश्वर्यादनेः । एतेन राज्ञोणां प्राप्ताः प्रायः । तदा-
द्यादाय नृणां च । इति सुखीनाम् । पराजिताः । एतेन । इति ।
राज्ञे—

'कल्याण' रवी रात्रि हाकाशातला नक्षत्रांचा मंडळ

अथर्व। आपर्गकात्। अथर्व। अथर्व। अथर्व। अथर्व।

हानि वनपशुप्रेतमुक्तः लङ्काहानिभयानिकविषयम् ।

• *Populus nigra* L.

त्रैलोक्ये सर्वभूतानां मोक्षदाय इत्युवाच ॥ ७ ॥ अत्र चेति । अस्तु निर्माणं
 सर्वभूतानामुपव्यासः न तु नवरात्रे इत्याशङ्क्य-॥ ७ ॥ अत्र
 पश्चिमस्याह ॥ ७ ॥ अत्र रात्रेति । ॥ ७ ॥ अत्र रात्रेति । ॥ ७ ॥ अत्र रात्रेति ॥ ७ ॥
 कथमित्यभिधानः । अत्रानां हि प्रधानकालप्रवृत्तयामा नवरात्रां
 भवेत् तस्याः पूजनकथनप्रधानकालस्याह उपव्यासस्य वृत्तं प्रधान-
 स्वे न नवरात्रां न तस्यामिति विचार्यतः । अत्र नवरात्रावपवासात् इति-
 दृष्टान्तात्तदाहुरात्राववासात्तदर्थे विकल्पवाचनिरुद्धादिवचनमाह ॥ ७ ॥

‘जयाभिलाषी नृपतिः प्रतिपत्प्रभृतिक्रमात् ।

लौहाभिसारिकं कर्म कारयेन्नावदष्टमी ॥’

इति भाष्येऽष्टमीपर्यन्तमेवोक्तः । रूपनारायणेन तु नन्दादिघृतप्रयोगं पृथगेवाकत्वा तस्य नवम्यां पारण-
मुक्तम् । यदपि निर्णयदापि —

‘आश्विने शुक्लपक्षे तु नवरात्रमुपोषितः ।

नवम्यां पारणं कुर्याद्दशमीमिश्रिता न चेत् ॥

दशमीमिश्रिता यत्र पारणे नवमी भवेत् ।

दुःखदारद्र्यदा ज्ञेया तथा व्रतविनाशिनी ॥’

इति ब्राह्मनाम्ना लिखितं वचनम्, यच्च रुद्रयामले
इति वदन्ति —

‘अष्टम्या सह कार्या स्यान्नवमी पारणादिने ।

यो मोहाद्दशमीवधे नवम्यां चण्डिकां यजेत् ॥

पारणं च प्रकुर्यादे तस्य पुण्यं निरर्थकम् ।

नवम्यां पारिता देवी कुलवृद्धिं प्रयच्छति ॥

दशम्यां पारिता देवी कुलनाशं करोति वै ।

तस्मात् पारणं कुर्यान्नवम्यां विबुधाधिप ॥’

इत्यादीनि, तानि यदि समूलानि तदा लौहाभिसा-
रिकनन्दादिघृतचतुष्टयविषयाणि । तस्याऽष्टमीपर्यन्तमे-
वोक्तारित्युक्तं प्राक् । अन्यथा महाष्टम्यां परविद्धायां पा-
रणाविधाने पूर्वाभ्यन्तर्विरोधो दुर्वारः स्यात् । यानि
तु कैश्चाह्मिमतानि नवम्यां पारणाविधायकानि वच-
नानि तानि हेमाद्र्यादिविरुद्धत्वान्निसृलानि । समूल-
म्बेऽपि यदाऽदिनद्वये नवमी, तदाऽद्वितीयदिन उपोष्य

हर्षाति । *विरोध इति । अष्टमीविद्धायां नवम्यामष्टम्युपवास-
विधानादिति भावः । *दिनद्वये नवमीति । अष्टमीविद्धा नवमी

‘व्रतगणविवाहेषु आर्द्धे होमेऽर्चने जपे ।

प्रारब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥’

इति विष्णुवचनाच्छाशौचमध्येऽपि तत्कर्तव्यतावग-
तेः । पारणान्तत्वाद्*व्रतस्य । प्रारम्भस्तु तेनैवोक्तः—

‘प्रारम्भो वरणं भक्षे संकल्पो व्रतसत्रयोः ।

नान्दीमुखं विवाहादौ आर्द्धे पाकपरिक्रिया ॥’ इति ।

रुद्रयामलेऽपि—

‘सूतके पारणं कुर्यान्नवम्यां होमपूर्वकम् ।

तदन्ते भोजयेद्विप्रान्दानं दद्याच्च शक्तिः ॥’ इति ।

तदन्ते*सूतकान्ते । एनं स्त्रीभिरपि*रजोदर्शनमध्ये क-

अपाचितं तु सप्तम्यामष्टम्यां समुपोषितः ॥

नवम्यां पारणं कुर्यादित्येवं पञ्चरात्रकम् ॥”

इति द्वैतनिर्णये विस्तरः । तथा चाष्टरात्रादिपक्षाभिप्रायेण
नवमीपारणविधिः सार्थकः । किं च येषां द्वितीयायुक्तप्रतिपादि
षट्स्थापनं तद्दिनमारभ्यैव जपपूजाद्युपवासश्च नवमीपूर्वदिनपर्यन्त-
मिति कुलाचारस्तेषां नवम्यां पूजाहोमब्राह्मणभोजनादि कृत्वा
पारणं भवत्येव कुलाचारादिति ।

*व्रतस्येति । व्रतशब्देन पारणाया अपि ग्रहणमिति
भावः । *सूतकान्त इति । ब्राह्मणभोजनं भूयस्यादिदानं च
सूतकान्ते इत्यर्थः । रामचन्द्रभट्टास्तु—‘नवरात्रे होमस्य पूजारूप-
त्वेन प्रधानत्वात् तस्य चानन्यमाध्यपत्वेनाशौचे ऽसम्भवात् ‘न
त दानार्चनजपम्’इति निषेधात्तत्समाप्तिं विना च नियमरूपोपवा-
ससमाप्त्यसम्भवादाशौचान्ते होमादि कृत्वा पारणं कुर्यात् ।
यैस्तु होमा न क्रियन्ते तेषां सूतकादिमध्ये पारणं भवत्येवत्या-
हः । *रज इति । पूजा त्वन्येन कार्या ।

नैवमेष पारणम ।

‘संपन्नो नोपि रजसि न श्यावो द्वादशीवसमः ।’

इति मासर्षादि कृत्वा द्वादशवचनात् । द्वादशीवर्षादिभ्युपल-
क्षणम् ।

‘पारणोद्दिपितवसां नारीणां यदृते भवेत् ।’

न तस्मादि जलस्य श्यादुपरोधः कदाचन ।’

इति तत्रैव संपन्नवचननात् । किञ्च एकादश्यादी
(१) पञ्चवादीश्यात् मासा-त पारणापरिच्छेदः, मासापवा-
सान्ते पञ्चवादीश्यात् त्रीनमासैश्च भवेत् । यत्र

‘निषमस्या यदा नारी यदृते द-वरा रजः ।’

उपोष्यैव नृत्वा रात्र्याः श्यावा द्वापरे चैव सप्तमः ।’

इत्याहुर्मासवसमः, यत्र द्वादशीवसमः

‘निषमस्या यस्या रजः यदृते कथं चन ।’

त्रिमासं नृत्वा त्रिपद्वे जलदोषं समाप्यते ।’

तद्विधोपवासानियमः । तस्मात् तत्र नोत्तनादिषु
धादिति कथितम् । अथ नृत्वा मासस्य सप्तमवसने द्वादशीव-
साधिति विदोपणायादानात् द्वादशोद्दिपितवसात्, यत्रै-
कादश्यावसाविसर्षादये निषेधः । त्रिरात्रमवरात्र्यादिर्दोष-
सत्तम् नृत्वा त्रिमास्ये पारणेति सूचः । भाद्रीश्यादये नृत्वा
पि पारणा भवति मासुक्तकीर्तयचनादिति सिद्धम् । अथ
ओपवासपारणानियमः सर्वत्र तेषु चोक्तं इत्यन्तं सुप्रसङ्गम् ।

दशम्यां देवीं विमर्शयेत् । तदुक्तं तुर्गादिनिर्गोपामि-
तयां देवीपुराणे-

‘अमरा तु रजोवामे पुनामयेन कारयेत् ।’

स्युक्तमाख्यात् । कुमारव्यास । यद्यपीदं दीपकाल-

(१) पञ्चवारं पद्वारं द्वादशीवसाती इत्यर्थः ।

‘ततः प्रातः पूजयित्वा दशम्यां विधिपूर्वकम् ।
 संप्रथमं तु कर्तव्यं गीतवादित्रनिःस्वनैः ॥
 रूपं देहि यशो देहि भगं भगवति देहि मे ।
 पुत्रान्देहि धनं देहि सर्वकामांश्च देहि मे ॥
 महिषासि महामाये चामुण्डे मुण्डमालिनि ।
 आयुरारोग्यमैश्वर्यं देहि देवि नमोऽस्तु ते ॥
 इति *संप्रार्थ्य देवीं तु तत उत्थापयेद्बुधः ।
 वसिष्ठ देवि चण्डेशि शुभां पूजां प्रगृह्य च ॥
 कुरुष्व मम कल्याणमष्टाभिः शक्तिभिः सह ।
 गच्छ गच्छ परं स्थानं स्वस्थानं देवि चाण्डिके ॥
 व्रज स्रोतोऽजलं वृक्ष्यै स्धीयतां च जले त्विह ॥’

इति उत्थाप्य जलं नीत्वा—

‘दुर्गे देवि जगन्मातः स्वस्थानं गच्छ पूजिते ।
 संवत्सरे व्यतीते तु पुनरागमनाय वै ॥
 इमां पूजां मया देवि यथाशक्त्योपपादिताम् ।
 रक्षार्थं त्वं समादाय व्रज स्वस्थानमुत्तमम् ॥’

व्यापिमासोपवासाद्येकपयोगविषयं तथाऽपि वर्षादिपर्यन्तम-
 ष्यासेन फलसाधनेष्वपि मारब्धेषु योजयितुं शक्यमिति
 भावः । रजःपदमाशौचोपलक्षणम् । केचिदित्यरुचिः । निषेधस्य
 रागपाप्मगोचरत्वेन वैधपारणगोचरत्वायोगात् । विश्रवाया भोजन-
 निषेधादर्शनाच्चाति । तत इत्युपलक्षणम् ।

‘ततः संप्रथमं कुर्यादशम्यां शाबरोत्तमैः ।’

इत्यपि द्रष्टव्यम् । शाबरोत्तमैः प्रागुक्ताः । एवं पूजां विधाय
 प्रणम्य ‘दुर्गा शिवां शान्तिकरीम्’ इति पूर्वोक्तं स्तोत्रं पठेत् ।

*संप्रार्थयति ।

‘विधिहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं यदार्चितम् ।

इति जम्भेऽप्रवाहमेव ।

इयमेव विजयादश्या । सा च दितीयादिने अवगायो-
गाभावे पूर्वा साक्षा । लक्ष्मीं जमाता स्कान्दः —

‘दशम्यां तु नरैः सम्यक् पूजनीया अपराजिता ।

ऐशान्या दिशामाभवा अपराह प्रयत्नः ॥

या पूजा नवमीयुक्ता लक्ष्मीं पुण्यापराजिता ।

क्षेमार्थं विजयाथैव पूर्वोक्तावाधना नरैः ॥

नवमीशेषयुक्तायां दशम्यामपराजिता ।

ददामि विजयं देवा पूजिता जयवर्धिनि ॥’

तथा—

‘आदिने शुक्लपक्षे तु दशम्यां पूजयेन्नरः ।

एकादश्यां न कुर्वीत पूजनं सा अपराजिता ॥’ इति ।

यदा तु पूर्वदिने अवगायोगाभावः, परादिने आग्यादि-
लक्ष्मीर्ना लभा परैव । तथा च हेमाद्रौ जनकापह कदम्बः—

‘उदये दश्या किञ्चिच्छेषपूर्णेकादशी यादृ

अवगाहो यदा काले सा तिथिर्विजयातिथिः ॥

अवगाहो तु पूर्वायां काकूत्स्थः परिप्लवः पतः ।

जम्भेमेव । स्वीयानं लक्ष्मिर्हो लभो नराः ॥’ इति ।

काले अपराह । परादिनेऽपराह अवगाभावे तु सर्व-
पूर्णं यवतु नमर्ष स्वस्वमादान्महेश्वरि ॥’

इति निगमस्य समन्वेत्पुनश्च एकं पुनर्मन्त्रमाह ‘उदये
नमः’ इति निमित्तम् । ऋष्याहोर्वादि । नतो पृथगप्य आह्वानैः
आग्निकज्जलादकनामोचका यजमानो दृष्ट्वा पूजापतिप्रोक्तं
आह्वानं यो दासेनां दत्त्वा आह्वयान् भोजयित्वा सम्पुनः सह
पुञ्जोनेति प्रयोगो यो बोध्यः ।

ऋष्यपूर्णेकादशी यदीति कर्मकाले दृष्टव्यमादरायम् ।

क्षेत्रे पूर्वव । मदनरत्नेऽप्येवम् । ज्योतिर्निबन्धे रत्नकोशे
च नारदः—

*‘ईषत्संध्यामतिक्रान्तः किञ्चिद्दुर्द्धिततारकः ।

विजयो नाम कालोऽयं सर्वकार्यार्थसिद्धिदः ॥

इषस्य दशमी शुक्लां पूर्वादिनां न कारयेत् ।

श्रवणेनापि संयुक्तां राश्यां पट्टाभिषेचने ॥

सूर्योदये पदा राजन्हृदयते दशमी तिथिः ।

आश्विने मासि शुक्ले तु विजयां तां विदुर्बुधाः ॥’

*अत्रायं निर्गलितोर्थः—अपराह्णो मुख्यःकर्मकालः, तत्रैव
पूजाशुक्लेः । प्रदोषो गौणः । तत्र दिनद्वयेऽपराह्णव्यापित्वे
पूर्वा । प्रदोषव्यासेराभिव्यात् । दिनद्वये प्रदोषव्यापित्वे
परा । अपराह्णव्यासेराभिव्यात् । श्रवणस्तु (१)रोहिणी-
वदप्रयोजकः । दिनद्वयेऽपराह्णास्पर्शे तु पूर्वा । तत्रापि
परदिनेऽपराह्णे श्रवणमसंवे परैवेति दिक् ।

इदानीं मतान्तरमवतारयितुं प्रदोषरूपं कालान्तरमाह—*ईष-
दिति । *अत्रायमिति । इदं पुनरिह विधातव्यम्—दशमी शमी-
पूजायां रात्रौ नक्षत्रोदयव्यापिनी, ‘ईषत्संध्यामतिक्रान्तः’ इति
वचनात्

“आश्विनस्य भित्ते पक्षे दशम्यां तारकोदये ।

स कालो विजयो ज्ञेयः सर्वकामार्थसिद्धये ॥”

इति चिन्तामणावुक्तेश्च । दिनद्वये तस्यासौ पूर्वव । ‘या पूर्णा
नवमीयुक्ता’ इति वचनात्

“दशमीं यः समुल्लङ्घ्य प्रस्थानं कुरुते नरः ।

तस्य संवत्सरं राज्ये न कापि विजयो भवेत् ॥”

(१) रोहिणीवदिति यथा जन्माष्टमीनिर्णये रोहिणी अग्रयोजिका
तदादिव्यर्थः ।

अत्र विंशतिं भार्गवाचनदीपिकायां भाष्ये

'शार्मायुक्तं जगन्नाथं भक्तानामभयकरम् ।

अर्थापत्त्या शार्मावृक्षमभयैव ततः पुनः ॥'

शार्मामन्त्रस्य हेमादौ गीतगोपायणे—

'अमङ्गलानां शमनीं शमनीं वृक्षकृतम् च ।

वृक्षवृक्षनाशिनीं धन्यां पश्येत्तुं शर्मा शुभाम् ॥'

तथा भाष्ये—

'शर्मा शमयते प्राप शर्मा लोहितकण्टका ।

भारिण्यर्जुनबाणानां रामाय प्रियवार्दिनी ॥

करिष्यमाणयात्रायै यथाकालं सुखं मया ।

तत्र निविशकस्त्री त्वं भव श्रीरामपूजिते ॥

गृहीत्वा मातुलामाह्वी शार्मायुक्तगतां मृदम् ।

शीलवादिश्रुतिर्भोविरानयस्त्वय्युक्तं प्रीति ॥

ततो वृषणवस्त्रादि धारयेत्स्वजने स्वह ॥' इति ।

इति एकादश्यां याचानिषेधाच्च । दिनद्वये नारकोदयकालाख्ये
एकादशे सुहर्ते परदिने याचा काया ।

'आश्विनस्य मितं वसं दशम्यां भवमाशुषु ।

सायंकाखे धुमा याचा दिवा विजयजलनः ॥

एकादश्यां यो सुहर्तो विजयः परिकीर्तितः ।

तस्मिन्सर्वविधातव्या याचा विजयकाङ्क्षिभिः ॥'

इति भृगुर्क्तः । परदिने एकादशसुहर्तेऽवाप्यमावेऽपि अक्षययोग
अनदेव याचा काया । 'अवणत्तं तु पूर्णायायु' इति वाक्यादिनि ।
तस्माद्भृगो यताम्तरपर इति दिक् ।

अभयैवदिति । शयो नैशानीगता ।

'शर्मा सङ्गमनां वैतामिहानायावतिष्ठिताम् ।

संवाच्ये तां च संपूज्य स्वीकृतीं सुमुखो भवेत् ॥'

इति भविष्यात् । शमीरहितदेशे तु अश्वमेतकं पूजयेत्
समाचारात् ।

“अश्वमेतक महावृक्ष महादोषनिवारण ।

इष्टानां दर्शनं देहि शत्रूणां च विनाशन ॥”

इति प्रार्थयेत् । राजा तु विजयकामो विजयमुहूर्ते मस्थानं कृत्वा
अपराजितापूजां कुर्यात् । मस्थानं तु प्रास्थानिकविधिं कृत्वा कार्य-
म् । प्रास्थानिकविधिश्च गोपथब्राह्मणे विवाहमुद्दिश्योक्तः । स यथा-
जन्येषु गमिष्यत्सु पार्थिवा वानस्पत्यदुन्दुभयःस्युः, वीणाधोपवाद-
येरन्, हृष्टाश्चालंकृताश्चारुवदनाः केशश्मश्रुलोमनस्वानि बापयित्वा
सम्भारानुपकल्प्य मैत्रं मुहूर्तमुपसमाधाय शान्तिप्रतिसरं कारयित्वा
वासो गन्धान् स्रजश्चावध्य पुरःस्थातारं स्थापयित्वा कर्ताऽन्बालभ्य
जुहोति-अभयेः, अपराजितैः, आयुष्वैः, स्वस्त्ययनैः, शर्मवर्मभिः,
जमवेदनैश्च हुत्वा ‘पार्थिवस्य’ इति ‘माद्रगाम’ इति च हुत्वा ‘आगच्छता-
गम्य’ इतीन्द्रं स्थालीपाकेनेष्ट्वा ‘आतिष्ठजिष्णुः’ ‘अनृक्षरा ऋजवः
सन्तु पन्था’ इति पन्थानमास्थाय जपेत् । इमौ पादौ “यत इन्द्र”
“त्रातरमिन्द्र” “माविदन्नभयं” “सोमो बृहस्पतिर्नः परिपातु
पन्थात” इति त्रीन् विष्णुक्रमान् क्रान्त्वैति मस्थानम् । यथा-—

“अलंकृतो भूपितभृत्यवर्गः परिष्कृतो तुङ्गतुरङ्गनागः ।

वादित्रनादप्रतिनादिताशः सुमङ्गलाचारपरम्पराशीः ॥

राजा निर्गत्य भवनान्पुरोहितपुरोगमः ।

प्रास्थानिकविधिं कृत्वा प्रतिष्ठेत्पूर्वतो दिशि ॥

गत्वा नगरमीमान्तं वास्तुपूजां समारभेत् ।

संपूज्य चाऽथ दिक्पालान् पूजयेत्पार्थि देवताः ॥

मन्त्रैर्वैदिकपौराणैः पूजयेच्च शमीतरुम् ।

अमङ्गलानां शमनीं शमनीं दुष्कृतस्य च ॥

दुःखप्रशमनीं धन्यां प्रपद्येऽहं शमीं शुभाम् ।

ततः कृताशीः पूर्वस्यां दिशि विष्णुक्रमान् क्रमेत् ॥

४७८ मटीकानिषेधसिन्धुविर्भावपरिकेदे-

विषोः पातकानि कृत्वा व्याप्ता च मनसा च तप ।

शरेण स्वर्णपुष्पेन विभेद हृदयधर्मणि ॥

दत्ताविजयमन्त्राश्च पातितन्त्राः पुण्यधर्मा ।

एवमेव विधिं कृत्वा दत्तानि पातितानि ॥

पुष्पान् द्विजान् समपूज्य सावित्र्या पुरोहिती ।

गतवाग्निपदातीनां मन्त्राकौतुकवाचने ॥

जपमङ्गलमन्त्रेण ततः स्वमन्त्रं विभज्य ।

नीराजयमानः पुष्पाधिर्गणिकाभिः सुमङ्गलम् ॥

य एवं कुरुते राजा वर्षे वर्षे सुमङ्गलम् ।

आयुरारोग्यमैश्वर्यं विजयं च स गच्छति ॥

नाथयो व्याख्येयस्तस्य भवन्ति न पराजयः ।

अथ पुष्पमन्त्राद्येन विजयं च मदा भूवि ॥ इति ।

ततोऽपराजिता पुनरप्यु । सा यथा-आदिवनसुकदशाया
संभामिच्छाये पात्राया विजयामिच्छाये पात्राया विजयामिच्छाये
इति मङ्गल्य चन्द्रनादिना विभिन्नाऽहद्वयत्वे 'अपराजिताये नमः'
इत्यपराजिता तद्विजयतः 'ओं कृपाशक्तये नमः' इति तया तद्विजयतः
'ओं उपाये नमः' इति विजया मन्त्राद्य 'ओं अपराजिताये ओं उपाये
ओं विजयाये इत्यावाहनाद्युपचारेः सम्पूज्य मन्त्रम्-

"वाहणा सुस्वपद्येन विविधकनकमन्त्रा ।

जपादेवी शिवे भक्त्या सर्वान्कायान्ददातु मे ॥

काञ्चनेन विविधेण केशुरेण विभूषिता ।

जपमदा महाभागा शिवभावितयतमा ॥

विजया च महाभागा ददातु विजयं मय ।

हारं सुविभिन्नेन भास्वकनकमन्त्रा ॥

अपराजिता रुद्रया करोतु विजयं मय ॥"

इति मन्त्रे हरिद्वारकवस्त्रे दुर्वापुष्कसिद्धायां मदसिने वस्त्राका-
रेणाऽऽवध्य-

अत्रैव बालिनीराजनमुक्तं कृत्यरत्ने । तत्र मन्त्रः—

‘चतुरङ्गफलं मत्तं निरारित्वं व्रजत्विह ।

सर्वत्र विजयां मेऽस्तु त्वत्प्रसादात्सुरेश्वरि ॥’ इति ।

गौडनिबन्धे ज्योतिषे—

‘कृत्वा नीराजनं राजा बलवृद्धौ यथाक्रमम् ।

शोभनं स्वञ्जनं पश्येज्जलगोगोष्ठसंनिधौ ॥’

“सदाऽपराजिते यस्मात्त्वं लतामूपमा स्मृता ।

सर्वकामार्थसिद्ध्यर्थं तस्मात्त्वां धारयाम्यहम् ॥

भवापराजिता देवी मम सर्वसमृद्धये ।

पूजितायां त्वयि श्रेयो ममास्तु दुरितं हतम् ॥”

इति तद्दलयमभिमन्त्र्य—

“जयदे वरदे देवि दशम्यामपराजिते ।

धारयामि भुजे दक्षे जयलाभाभिरुद्धये ॥

बलमाधेहि मयि च मम शत्रौ पराजयम् ।

त्वद्धारणाञ्जवेयुर्मे धनधान्यसमृद्धयः ॥”

इति मन्त्रेण दक्षिणबाहौ धृत्वा—

“इमां पूजां मया देवि यथाशक्त्या निवेदिताम् ।

रक्षार्थन्तु समादाय व्रज स्वस्थानमुत्तमम् ॥”

इति विमर्जयेत् । सर्वे च जनास्तस्यामपराण्हे ग्रामसीमासुल्लङ्घ्य

अपराजितां पूजयेयुः । तदुक्तं ग्रन्थ एव ‘दशम्यां च जनैः सम्यक्’

इत्यादि । स्वञ्जनमिति । तत्र मन्त्रस्थितितत्त्वे—

“नीलग्रीव सुभग्रीव सर्वकामफलप्रद ।

पृथिव्यामवतीर्णोऽसि स्वञ्जरीट नमोऽस्तु ते ॥”

वसन्तरात्रे—

त्वं योगयुक्तो मुनिपुत्रकस्त्वं संदृश्यतामेपि शिखोद्गमेन ।

संदृश्यसे पावृषि निर्गतायां त्वं स्वञ्जनाश्चर्यं नमो नमस्ते ॥”

ॐ भस्म कल्पानि शुभाशुभदंशाश्च तथैव ज्ञेया ।

आश्विनपौर्णमासी ० परा साक्षा ।

‘सर्वान्श्रीमन्मन्त्रेण भवतोऽभापौर्णमासी परे’ ।

इति दीर्घकोशः । अथ तदोपासनाधिकारं किञ्च —

‘आश्विने पौर्णमासी तु अस्त्रागारग निश्चि ।

कौमुदी या सम्यक्काला काया लोकैर्विभूतये ॥

कौमुदी पुनराद्वयमिति निर्दिष्टमस्ति ।

शुभान्विनिश्चि साक्षे ० अथैर्गोपरा परे ॥’

ॐ भस्मपति । तद्वर्णनं विधितव्यं —

‘‘भस्मेषु गोपु गन्वा निमग्नरागपु

राज्यवदः, कुशलदः शुभिमाद्वयपु

भस्मादिगन्वा निमग्नरागपु रश्मिः

दुःखं ददाति बहुतः त्वं स्वस्तीतः ॥’

किं च

‘‘विशं लक्ष्मि, कार्पसि द्विरक्ष्मा अकं, दृष्टासे भव,

पामपापविषयं गुरादि वि कल्लोचः समुद्रात्तप ।

वायव्या वरदक्षिणवर्मादिभिः, दिव्याङ्गना योनिर्

प्रेमाभ्यां धरणिं पुरं निर्मादितं दिव्यतनं त्वज्जन ॥’

ॐ परेति । कोलागरत्ने पुनिमा वदोपासनाया उपव्यापिनी ।

वदा पूर्वपुनिशीषव्याप्तिः परेषुः वदोपासनामस्तदा परेषु काया

पुनारुपवधानकालव्याप्तिरुच्यते । वदा पूर्वपुनिशीषव्याप्तिः परे-

षु न वदोपासनामस्तदा पुरा ।

‘मन्त्रादिमन्त्रयोगं तु शास्त्रयोगो विधिपथः’ ।

इति वचनात् । अथ तु ‘निशीष’ इत्युक्तेः पूर्वदेव एव निशी-

षव्याप्तिं पुरा, उत्तरपुरेव दिनद्वये वा निशीषव्याप्तिं त्रीयोपास-

ने चोपासनाहः । ॐ अक्षरिति ।

तथा

‘निशीथे वरदा लक्ष्मीः को जागतीति भाविणी ।
तस्मै विस्रं प्रयच्छामि अक्षैः क्रीडां करोति यः ॥’ इति॥
अत्रैवाश्वयुजीकर्मोक्तमाश्वलायनेन ‘आश्वयुज्यामा-
श्वयुजीकर्म’ इति, तच्छेषपर्वणि कार्यम् । विकृतित्वात् ।
तत्र ऋपूर्वाह्नस्यापिनी प्राणा । दैवकर्मत्वात् । आग्रयणं
तु पर्वणि कार्यम् ।

“नारिकेलोदकं पीत्वा अक्षैः क्रीडां संपारभेत् ।
नारिकेलैश्च पिटकैः पितृन्देवान्समर्चयेत् ॥
बन्धुश्च प्रीणयेत्तेन स्वयं तदशनो भवेत् ॥”
इति च द्रष्टव्यम् । अत्र नारिकेलोदकपानमप्युक्तं, तच्च निन्द्यम् ।
“पात्रान्तरगतं यत्तु नारिकेलाम्बुसेवनम् ।
तालाहंतालमधुकफलानां रसमेव च ॥
सर्गोष्ठानुपं क्षीरं सृष्टापानसगानि वै ॥”
इति हारीतस्मृतौ पण्ड्यायि आकरे तत्पाने प्रायश्चित्तोक्तेः ।
यद्यपि निषेधो रागप्राप्तनारिकेलोदकपानपरस्तथापि निशि अक्षयू-
न्जागरणं लक्ष्म्यादिपूजनं च प्रधानम् । नारिकेलपिटकभोजना-
दिनारिकेलोदकपानं चाहम् । तथा च येषां तत्पानेऽधिकारस्तैरेवे-
देषां तत्र कार्यं नान्यैः । अत एव ‘उद्यानिका शिवपत्रिका’ इति श्लोके
जागरव्रते विहितप्रतिपिद्धत्वादिकल्प इत्युक्तम् । स च विकल्पो
व्यवस्थित एवेत्याभिप्रेत्य ग्रन्थे नारिकेलोदकपानस्मरणं नोल्लि-
खितम् । अस्यां च पौर्णिमास्यां दीपदानारम्भः ।

“अक्षं तदधैमयुतं सहस्रं शतमेव वा ।

पूतंन दीपयेद्दीपांस्त्रिलतैलेन वा पुनः ॥”

इति वाक्यात् । ऋपूर्वाह्नेति । ‘शेषपर्वणि कार्यं विकृतित्वात्’
इति पाठो नारायणवृत्तिमम्भतः । आश्वयुजीकर्मणाऽऽग्रयणस्य

ॐ शरणाग्रयणं नाम पञ्चमि स्थानादुत्पन्नम् ।

इति शीतकोशः । तद्विधिः ॐ शरणाग्रयणं कार्यामिति
प्रागुक्तम् । अथ शीतविधिस्तथा शीतविधिः यत्नतः यत्ने-
भ्यो शरीरिणा यत्नेन यत्नेन शीतम् । इति श्रुत्या दृष्टौ
पुण्यमाशयोरङ्ककर्मवर्तकद्रव्यनिर्णयमाहर्दोपस्थाः परं यौगि-
मास्येष्ट्याश्च शरणाग्रयणीति हेमाद्र्यादयः ।

'दृष्टोपस्थाः परम्पराभाषणकं प्राक्पौर्णमासाच्च तत् ।'

इति शीतकोशः । तद्विधायणं श्रुत्या । शीतयाग्रयणं
यथाग्रयणं शीतयाग्रयणं च । एषां कालः श्रुतौ—

समानाङ्कवन्वनायास्तमेवतन्वात् । अन्ये तु पूर्व मन्वन्तुनकपञ्चा-
येनोपयोगे वैश्वयाजसराद्ययगस्य कालान्तरमन्वन्तुन नद-
र्हीकारस्यानुषङ्गात् पञ्चमस्य श्रुत्यै देवनाथ वा दृष्टकर्मि-
त्याहुः । तत् शीतकायानुयायानद्वयम् । ॐ शरणाग्रयणं । तत्र
लक्ष्मणादिभिराहर्दृष्टानामाहर्दृष्टमप्राणमाहर्दृष्टमप्राणं मान-
द्वयम् । शरणाग्रयणं । अहोरात्रिककालः पौर्णमास्यामस्या-
व्याया वा शुक्रवर्तमाने वा । मासः । ॐ शरणाग्रयणं । अ-
हर्दृष्टमप्राणं नादन एव पूजाहर्दृष्टम् । नादन एव अथर्ववेदम् । क-
र्मपौर्णमासीति तस्याग इति श्रुत्यै । इदानीं शीतयाग्रयण-
इत्युक्त्यानामाहर्दृष्टमप्राणमभिधानां च कालमाह अलक्ष्मण-
मनु विदुः पञ्चमस्य द्वादशयगस्य आहर्दृष्टमप्राणं सन्धीं पञ्चमस्य
तदुत्तरमन्धीं च श्रुतिपूर्वम् कृता न व्याहृतम् । 'पौर्णमासी अ-
प्राणमासः सप्तमस्य तपस्या एतथा यत्नेन शीतं पौर्णमासी व्याहृत-
या इत्यादि । अथ पौर्णमासेन' इति श्रुतिविरुद्धम् । यदि च पौर्णमा-
स्यामिवाग्रयणं कियते तदा एतच्छ्रुतिविरुद्धमप्राणयगः ततः स-
व्यक्तायाः श्रुतिरिति केचित् । यदि तु एतद्विधीनिर्णयमाश्रित्य स-
मानतन्त्रं कुर्यात् 'अथ वा पौर्णमासे अप्राणमासे वा द्विविधं मनु-

‘गृहमेधी वाहिपवाभ्यां * शरत् * सन्तपोर्यजेत इया-
माकैर्नीवारैर्वै * वासवायत्कालं नान्येन पुराणैर्वा’ इति ।
आपस्तम्बाऽपि—‘वर्षासु इयामाकैर्यजेत शरदि वाहि-
भिर्वै सन्ते यवै * र्यधर्तु वैणुयवैः’ इति । तत्रापि इयामाका-

वर्त्तयेत् देवतानां स्वस्वनामपरिहाणाय” इति श्रुतेः, तदाग्रयणह-
विःषु माकृतहविरुत्तरकालत्वमेव पशुपुरोडाशकर[वद?]मसाङ्गत्वात् ।
माकृतस्यैव तन्त्रस्य भावादिति देवयाज्ञिकादयः । वस्तुतस्तु
यदि ‘वपसा मन्त्रं पुरोडाशमनु निवर्त्तयेत्’ ‘जपमनु मावर्षेत्’ इतिवत्
‘पौर्णमासेन पञ्चर्षाग्रयणहविषि निर्वपेत् पौर्णमासमनु निर्वपेत्’ इति
क्त्वा कर्ममन्त्रचनीयानुयोगानामेताद्वितीयान्यस्मादपि तदा तत्र पूर्व-
श्रुतिबाधेनात्तरकालत्वप्रत्ययः । तदेव तु न ‘अनुवर्त्तयेत्’ इत्येव
श्रुतेः । अयं हानुरूपसर्ग एव सङ्कल्पप्रभृत्या समाप्ति सम्बन्धे ता-
त्पर्यग्राहक एव ‘सूत्रेष्वदृष्टं पदं सूत्रान्तरादनुवर्त्तनीयम्’ इत्यादिव-
त् । नन्वत्रापि ‘अनु अन्ते वर्त्तनीयम्’ इति एव कुतो नार्थः ? आदौ-
मध्ये चानुवृत्तिदर्शनात् । अत एव श्रुतिहृदयज्ञेन सूत्रे तत्तरस-
मानतन्त्रा वा दर्शपूर्णमासाभ्यामिति तन्त्रपदमेवोक्तम् । यानि
प्रकृतिसाधारणान्यनानि विहरणादीनि तान्येवात्रापीत्येतावदेव ।
तस्मादुक्तविरोधादाग्रयणोत्तरत्वं प्रकृतेर्यथायथं भवति इति कौ-
स्तुभकारादयः । * शरत् आश्विनकार्तिकौ, * वसन्तः चैत्रवै-
शाखौ, * वर्षा श्रावणभाद्रपदौ । नन्वत्र ‘मीनमेपयोः’ इति न्यायेन
मासादन्तरमपि ग्रहीतुं शक्यम् । शास्त्रान्तरे विशेषरूपेण तत्तन्मासग्र-
हणान् । * यधर्तु वैणुयवैरिति । कात्यायनेन तु वैणवो ग्रीष्म इति
वैणुयवाग्रयणे ग्रीष्म एवोक्तः । एषां चाग्रयणानां प्रकृतावुपयो-
गः । ग्रीही भगिष्ठा ग्रीहिभिरेव यजेत यवेभ्यो यवैरिष्ठा यवैरेव
यजेत ग्रीहिभ्यः’ इति श्रुतेः । दर्शपूर्णमासयोरेककर्मत्वेन द्रव्यैव य-
नियमान् । परिशिष्टेऽपि—

सामान्यनिमित्तम् । इति च अनादितामसिन्यम् । यथासम्यक्
च कार्याभ्यां समानेष्टुतापुनस्तथा च मुख्ये तीर्हितापदेन
तामस्यदानाभ्यां समानासाहानाभ्याम् । आदितामस्य
सासम्यगस्यापि निमित्तम् । 'अपि वा किंवा यत्तु' इति
मुख्यम् । यथा तीर्हितासम्यक्त्वमनन्तरम् । 'इत्यामा-
कैश्च' । यस्मिन् कार्यासासम्यक्त्वम् । यदि वा तदपि सम-
नन्तरम् । इत्यादिनासासम्यक्त्वम् । परिश्रमवत्तां सुख-
मिदम् ।

इति च यथासाधये श्रुत्यप्येव देवतत्वेन कर्त्तव्यादिवि-
द्यात्वात् कार्याभ्यां समानेष्टुतापुनस्तथा च । यथासाधये
केदाप्यस्याभिनासासम्यक्त्वम् । परिश्रम

'इत्यामाकैश्च' इति नञ्चैव परिश्रमवत्तां यत्तु ।

'इत्यामाकैश्च' इति नञ्चैव परिश्रमवत्तां यत्तु ।

यथासाधये श्रुत्यप्येव देवतत्वेन कर्त्तव्यादिवि-
द्यात्वात् कार्याभ्यां समानेष्टुतापुनस्तथा च । यथासाधये

इत्यामाकानामासम्यक्त्वम् । यथासाधये श्रुत्यप्येव देवतत्वेन कर्त्तव्यादिवि-
द्यात्वात् कार्याभ्यां समानेष्टुतापुनस्तथा च । यथासाधये
मासम्यगस्यापि निमित्तम् । 'अपि वा किंवा यत्तु' इति
मुख्यम् । यथा तीर्हितासम्यक्त्वमनन्तरम् । 'इत्यामा-
कैश्च' । यस्मिन् कार्यासासम्यक्त्वम् । यदि वा तदपि सम-
नन्तरम् । इत्यादिनासासम्यक्त्वम् । परिश्रमवत्तां सुख-
मिदम् ।

इत्यामाकैश्च' इति नञ्चैव परिश्रमवत्तां यत्तु ।
यथासाधये श्रुत्यप्येव देवतत्वेन कर्त्तव्यादिवि-
द्यात्वात् कार्याभ्यां समानेष्टुतापुनस्तथा च । यथासाधये
केदाप्यस्याभिनासासम्यक्त्वम् । परिश्रम

प्राग्रयणं युज्यतेऽवश्यं न ह्यग्राग्रयणात्पयः ॥

त्रिकाण्डमण्डनोऽप्येवम् । यदा त्वेतदाश्विनपौर्णिमा-
स्यां क्रियते तदैककालत्वादाऽऽश्वयुजीकर्मणोऽस्य च स-
मानतन्त्रता भवति । तदेतद्वक्तृकृता—‘एकवर्हिर्निधमा-

* आश्वयुजीकर्मणोऽस्येति । जीर्णतण्डुलचरुणाऽऽश्वयु-
जीकर्मप्रधानहोमं कृत्वा नूतनतण्डुलचरुणाऽऽग्रयणप्रधानहोमः,
द्वयोध्वोरैकस्वष्टुकृदादिराश्वयुजीर्वाग्राग्रयणयोस्तन्त्रेण प्रयोगः ।
आश्वयुजीर्वाग्राग्रयणस्याग्राग्रयणत्वां च तन्त्रेण प्रयोगो गृह्या-
प्रयोगरादिरनगन्तव्यः । इदं चात्र बोध्यम्—आवर्तनात्माक् सन्धौ
प्रकृतिविकृतिप्रयोगभासौ पर्वणि आश्वयुजीकर्मग्रयणपर्वणस्थाली-
पाकाः समानतन्त्रा एव ।

“पाकयज्ञान्समासाद्य एकाज्यानेकवर्हिषः ।

एकाग्निप्रकृतः कुर्यान्नानापि सति दैवते ॥”

इति तन्त्रमुद्रात् । तदपवादोऽन तु पर्वणि पूर्वपूरेव सतन्त्रमा-
ग्रयणाश्वयुजीकर्म परेषुः सान्निभमाति प्रकृतिः तस्याः प्रतिपद्यपि
सुकरन्वादिति । आग्रयणं च नवान्नं क्रीत्वाऽपि भवति ।
अन्यथा—

“स नेष्टकृत्वाऽऽग्रयणं नवमश्नाति मोहितः ।

देवैः कल्पितं भागं भक्षयित्वाऽऽर्तिमाप्नुयात् ॥”

इति द्रोणस्मरणात् । आग्रयणदिने पददैवत्यं श्राद्धमपि हेमाद्रौ—

“श्यामाकैरिष्टुमिध्वं पितॄणां सर्वकामिकम् ।

कृवादाग्रयणं यस्तु स शीघ्रं सिद्धिमाप्नुयात् ॥

नवधान्यं समायाते गृह्णा श्राद्धं समाचरेत् ।

नवान्नयां देवा द्वौ कामकालौ सदैव हि ॥”

इत्युक्तं । सन्धेऽपि—

“वैदिषाकं च कर्तव्यं यवपाके च पार्थिव ।

अथ कार्तिकमासः

तुलासंक्रमे प्रागपरा दश घटिकाः पुण्याः । रात्रौ तु प्रागुक्तम् ।

अथ कार्तिकस्नानम् । तत्र पृथ्वीचन्द्रोदये विष्णुस्मृतिपाद्याः—

‘तुलामकरमेषेषु प्रातःस्नानं विधीयते ।
हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम् ॥’
इति सौरमास उक्तः । प्राच्याश्चैतदेवाद्वियन्ते । दाक्षिणात्यास्तु—

‘आश्विनस्य तु मासस्य यां शुक्लैकादशी भवेत् ।
कार्तिकस्य व्रतानीह तस्यां वै प्रारभेत्सुधीः ॥’
इति पाद्मोक्तेः । भार्गवाचने च—

‘प्रारभ्यैकादशीं शुक्लामाश्विनस्य तु मानवः ।
प्रातःस्नानं प्रकुर्वीत यावत्कार्तिकभास्करः ॥’
इति विष्णुरहस्योक्तेः । हेमाद्रावादित्यपुराणे—
‘पूर्ण आश्वयुजे मासि पौर्णमास्यां समाहितः ।’
इत्युक्तम्—

‘मासं समग्रं परया च भक्त्या
समाप्यते कार्तिकपौर्णमास्याम् ।’
इत्यन्तर्भाषानाच्चाश्विनशुक्लैकादश्यां पौर्णमास्यां वाऽऽरभ्य कार्तिकशुक्लैकादश्यां पौर्णमास्यां वा समापयेदित्याहुः । मदनवारिजाते विष्णुः—

‘कार्तिकं सकलं मासं नित्यस्नायी जितोन्द्रियः ।

कार्तिकव्रतानामाश्विनशुक्लैकादश्यापारम्भोक्तेः । तानि दर्शयति कार्तिकमित्यादिना ।

ॐ जगन्नाथविष्णुमुक्ता शान्तः सर्वपापैः प्रमुक्तयन् ॥
आद्य देवाविशेषः पादो कार्तिकी प्रहस्य—

'कुरुक्षेत्रे कार्त्तिक्यां महाभारते लक्ष्मणः ।

लक्ष्मणविजयः पूज्यते महाद्वारवर्षां च भार्गव ॥

पूजया पूज्यते सर्वे ये मृत्यां प्रभुसामिकाः ।

दूलभैः कार्तिकी तिथा प्रभुसामां भुजावह ॥

पञ्चाशितः स्वयं रूपं भक्त्यैः संप्रपद्यति ॥' इति ।

इदं च शान्तः कार्त्तिक्यां प्रहस्य नन्दे विष्णुशान्तम् ।

'शान्तं महाभारतपर्वतपदा दूलभं यः प्राप्नुयति कुरुम् ।

लक्ष्मणविजयः प्रहस्यते महाभारते लक्ष्मण ॥

कार्तिके ॐ विन्दुनीर्धे या विन्दुमायवराणां ।

स्वाभ्युपनृदित भानी भानुजायास्तु माः कुर्वतः ॥'

इत्यादिकाद्योऽप्यष्टोक्तैः । भानुजा गद्यः ।

इदं च शान्तः शान्तं सर्वपापं च कुरुष्व कार्त्तिके । तेन विने
लक्ष्मणविजयकारादिति वर्षिष्ठानः । यथापि शान्तः सर्वपा
पाः सर्वपापैः समाप्तः । यथापि लक्ष्मणविजयः । ॐ विन्दुदित्य
होमवृत्तावस्थितिः । शान्तमन्त्रः यथा लक्ष्मणः ।

'कार्तिके ॐ कार्त्तिक्यां शान्तः शान्तं जनार्दन ।

प्राप्त्यर्थं तव देवता दासोऽहं भया शङ्क ॥'

ॐ जगन्नाथ । जगत्पुण्यप्रदायकः शान्तः शान्तः । शान्तः शान्तः ।
शान्तः शान्तः । शान्तः शान्तः । शान्तः शान्तः । शान्तः शान्तः ।

'एकादश्यां तव तव तव तव तव तव तव ।

दिने दिने च शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः ॥

वर्तमाने तव दिने शान्तः शान्तः शान्तः शान्तः ॥' इति ।

ॐ विन्दुनीर्धे विन्दुमायवनीर्धे ।

(१) यथा 'अनुदिते सुदिति' इति उदयात्पूर्वे होमः प्राप्नुयति तद्वत् ।

इमं मन्त्रं समुच्चार्य मीनी स्नायाद्वती नरः ॥' इति ।
आर्घ्यमन्त्रोऽयं तत्रैव

मानिनः कार्तिके मासि स्नानस्य विधिवन्मम ।
गुहाणाद्यं मया दत्तं दत्तुं जन्तुनिपुदन ॥
अनित्यनैमित्तिके कृष्ण कार्तिके पापनाशने ।
गुहाणाद्यं मया दत्तं राभया सहितो हरे ॥
इमो मन्त्रो समुच्चार्य षोडशं मन्त्रं प्रयच्छति ।
सुवर्णरत्नपुष्पाभ्युपूणिशङ्खे पुण्यवान् ॥
सुवर्णपूजां पृथिवी तेन दत्ता न संशयः ॥' इति ।
एवं संपूर्णस्नानाशक्तौ उपहं स्नायात् ।

'नाराणस्यां पञ्चनदे उपहं स्नातास्तु कार्तिके ।
अर्घा तं पुण्यवपुषः पुण्यभाजोऽतिनिर्मलाः ॥'
इति कार्त्तिकमाहृत्यैः ।

अथ आराधनारणम् । तत्र स्कान्दे छारकामाहात्म्ये-
'निवेद्य केशं मालां तुलसीकाष्ठसंभवाम् ।
बहने या नरो भक्त्या तस्य वै नास्ति पातकम् ॥
न जलात्तुलसीमालां धात्रीमालां विशेषतः ।
महापातकसंहर्त्री धर्मकामार्थदायिनीम् ॥'

विष्णुसम-
विष्णुसम-

'स्पृशन् यानि लोमानि धात्रीमाला कलौ नृणाम् ।
तावत्तर्पणमहस्याणि वैकुण्ठे यश्नतिर्भवेत् ॥
मालायुग्मं तु यां नित्यं धात्रीतुलसिसंभवम् ।
बहने कण्ठदेशे तु कल्पकोटिर्दिवं वसेत् ॥

अनित्यनैमित्तिके इति स्नानं नैमित्तिके इति वा पाठः ।
कार्तिकस्नानं च प्रातःस्नानमन्ध्यावन्दनादि कृत्वा कार्यं तेन
विनियोगान्निकारान् । न च प्रातःसन्ध्यायाः सूर्योदयानन्तरं

६९० मर्दीकनिर्णयसिन्धुविर्भाषपरिच्छेदे -

तुलसीकाव्यसंयुते घाले कृष्णजनप्रिये ।

विभक्तिं स्वामहं कण्ठे कुरु मां कृष्णवद्वयम् ॥

एवं संवाच्य विधिवन्माला कृष्णगलेऽर्पिताम् ।

भार्येकालिके यो वै मर गच्छेद्विदुषां पदम् ॥ इति ।

ॐ अत्र मूलं चिन्त्यम् । तथा कार्त्तिकमाह -

‘कार्तिके मासि मे यात्रा यैः कृत्वा भास्वत्यरेः ।

विन्दुर्वायिकृतकनानैस्तेषां मुनिर्न दूतः ॥’

भागवतार्चनदीपिकायां श्रीमद्भूषणे -

‘अगास्तकुसुमैर्देवं योऽर्चयेच्च जनादनम ।

दशैनालस्य देवैर्देवैरकं नाड्यन्त मरः ॥

विहाय सर्वपूर्याणां मुनिपूर्याणां केशवम् ।

कार्तिके योऽर्चयेद्भक्त्या वाजंयत्कलं लभेत् ॥’

इकान्दे कार्तिकमाहात्म्ये -

‘मालतीमालया विष्णुः केशवया चैव पूजितः ।

मयाऽपि ‘स्नातपुत्रनुदिते भानी’ इत्यनेन विशेष इति वाच्यम् ।

यत्नवत्तादनुदितइत्यत्र दुर्दान्तायैव मन्त्राभ्यासोक्तमयमात्रं । यस्तु-

तस्तु घातः स्नानं कृत्वा घातः मन्त्रघातः पूर्वमेव कार्तिकस्नानं कार्य-

म् । अनुदिते भानी विहितस्य तस्य घातः स्नानस्य अनुष्ठानानुपप-

त्तः । तस्या उदयोत्तरं मयाऽप्यमानं वा । होमस्य तु अतिशयेन

युक्तं स्नानसंस्कारसंकोचकत्वं न तु कार्तिकस्नानस्य, स्नानस्वाविश-

यान् । न च तन्मन्त्रे कार्यं ‘न कर्मणि कदाश्नः’ इति निषेधान्

मन्त्राभ्यासे करणामावेदप्युपपत्त्यति । तुल्यमकरैरिति घातः स्नानं

त्यनुकन्या । मन्त्रं स्नानाग्रको मकृत्स्नानं कार्यम् । ‘पञ्चमदे

मकृत्स्नानेन कथ्यते’ इत्युक्तं । ॐ अत्र मूलं चिन्त्यमिति

संप्रदायानुवारेण वैष्णवेरेव तुलसीकाव्यमात्रा भात्रीकाव्यमात्रा च

कार्या न सर्वैरित्यत्र तात्पर्यम् ।

समाः सहस्रं सुप्रीतो भवेत्तु मधुसूदनः ॥

पृथ्वीचन्द्रोदये पाद्यं—

‘कार्तिके नाचितां पैस्तु कमलैः कमलेक्षणः ।

जन्मकोटिपु विप्रेन्द्र न तेषां कमला गृहे ॥’

तथा—

‘कार्तिके केशवे पूजा येषां नाम्ना सुतैः कृता ।

ते निर्मलस्य रथेः पुत्रं वसन्ति त्रिदिवे सदा ॥

तुलसीदललक्षणे कार्तिके योऽर्चयेद्धरिम् ।

पत्रे पद्मे मुनिश्रेष्ठ मीक्षिकं लभते फलम् ॥’

तथा स्कान्दे कार्तिकमाहात्म्ये—

‘धार्त्रीच्छाये तु यः कुर्यात्पिण्डदानं महामुने ।

सुक्तिं प्रयान्ति पितरः प्रसादान्माधवस्य तु ॥

धार्त्रीफलविलिप्ताङ्गो धार्त्रीफलविभूषितः ।

धार्त्रीफलकृताहारो नरो नारायणो भवेत् ॥

धार्त्रीच्छायां समाश्रित्य योऽर्चयेच्चक्रधारिणम् ।

पुण्ये पुण्येऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥’

तथा स्कान्दे—

‘कार्तिके मासि विप्रेन्द्र धार्त्रीवृक्षोपशोभिते ।

वने दामोदरं विष्णुं चित्राग्नैस्तोषयेद्विशुम् ॥

“श्रुतयो विभिन्नाः स्मृतयो विभिन्ना

नानाकृषीणां च मतं विभिन्नम् ।

धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां

महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥”

इति माधवोक्तः । समूलत्वेत्यादिग्रन्थस्तु केनचिदुत्तानेन
प्रसिद्धो न तु धार्त्रीनपुस्तके दृश्यते । धार्त्रीफलकृताहारः
त्रीर्णधार्त्रीफलविषयः, चातुर्मास्ये नूतनस्य वर्जितत्वात् ।